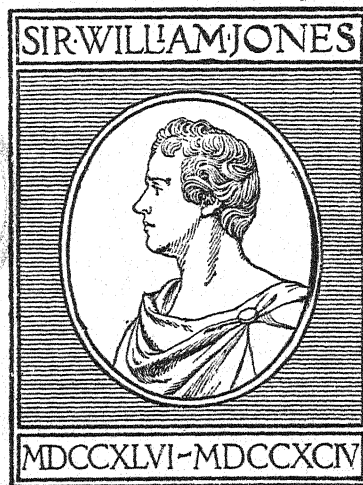
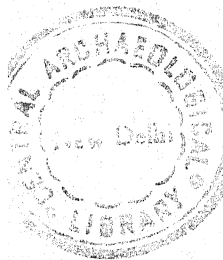

1384
BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

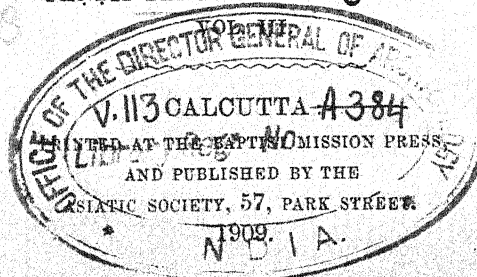
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 1105, 1117, 1124, 1136, 1162, 1167, 1182,
1185, 1207, 1216.

MAHĀBHĀSYA PRADĪPODDDYOTA
14458

BY
NAGEÇA BHATTA
EDITED BY
PANDIT BAHUVALLABHA SĀSTRĪ.

C. L. ...

LIBRARY, R. M. DELHI.

14458
1575761

Call No. ... Sa. 4. v. / Pat. / N. B.

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

नागेशभट्टविरचितः ।

बहुवल्गुभ्रमशर्मा परिशोधितः ।

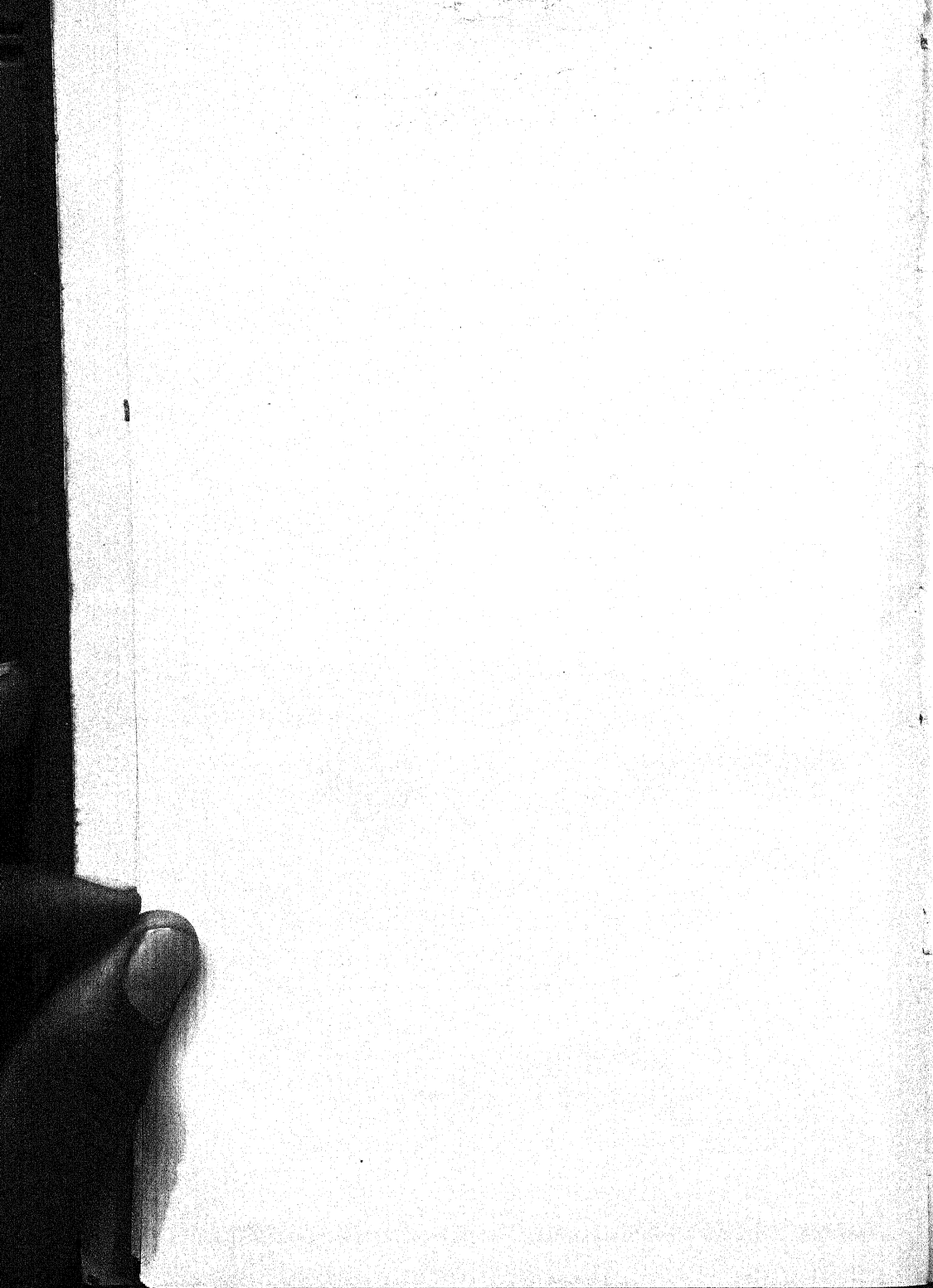
वङ्गदेशीयासियाटिक् सोसाइटीसमाजानामनुमत्या

व्ययेन च ।

कलिकाता राजधान्यां

थ्यामिस्त-मिसन यन्त्रे मुद्रितः ।

शकाब्दाः १८३१ ।

सङ्केतचिह्नम् ।

अ । पा । आ	...	...	अध्यायः । पादः । आह्निकम् ।
पा	...	...	पाणिनिस्तुत्रम् ।
भा	...	...	महाभाष्यम् ।
वा	...	...	वार्तिकम् ।
कै	...	...	कैथटः ।
मीमा	...	...	मीमांसास्तुत्रम् ।
सू	...	...	सूत्रम् ।
हरिः	...	...	भट्टहरिकारिका ।
उणादि	...	...	उणादिस्तुत्रम् ।
शब्दकौ	...	...	शब्दकौस्तुभः ।
वेदाद	...	...	वेदान्तदर्शनम् ।
पतञ्जल - यो - भा	...	...	पतञ्जलयोगस्तुत्रभाष्यम् ।
जै - न्या - वि	...	...	जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ।

**महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य द्वितीयाध्यायान्तर्गतानां
पाणिनिस्तृचाणामकारादिक्रमेण
स्तुचीपत्रम् ।**

—◆—

अ

अकेनोर्भविष्यदधर्मार्थयोः । २ । ३ । १० ॥	पा	७६१	...	१
अक्षशलाकासंख्याः परिणा । २ । १ । १० ॥	...	१८८	...	११
अजेर्व्यघजपोः । २ । ४ । ५६ ॥	...	८४५	...	१
अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २६ ॥	...	२१६	...	१
अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६ ॥	...	८३१	...	१
अधौगर्शदयेष्वां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ।	...	७३१	...	१
अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥	...	५८७	...	६
अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥	...	७७५	...	१
अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥	...	४७४	...	६
अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥	...	६२४	...	१
अन्नेन अङ्गनम् । २ । १ । ३४ ॥	...	२३४	...	१
अप्रथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥	...	८१४	...	१
अप्रवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥	...	६३२	...	५
अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥	...	६७४	...	१
अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥	...	४६६	...	१
अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥	...	३८५	...	६
अल्पाच् तरम् । २ । २ । ३४ ॥	...	५७६	...	१

अव्ययं विभक्तिसमौपसन्द्विद्वयार्थाभावपञ्चाद्वया-
नुपूर्व्यौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ।

२ । १ । ६ ॥	...	...	...	१७४	...	२
अव्ययादाप्सुषः । २ । ४ । ८२ ॥	...	...	...	८८१	...	१
अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥	...	...	...	१७३	...	१

आ

आगस्त्यकोण्डिन्ययोरगस्तिकौण्डिनच् ।

२ । ४ । १० ॥	...	...	पा	८६६	...	४
आङ् मर्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ॥	...	...	...	१६१	...	७
आमः । २ । ४ । ८१ ॥	...	...	...	८७७	...	१
आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥	...	...	...	८२७	...	१

इ

इत्थंभूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥	...	पा	६६६	...	१
इदमोऽन्वादेशेऽग्रनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥	...	...	८१६	...	१

ई

ईषदकृता । २ । २ । ७ ॥	...	पा	४२६	...	१
-----------------------	-----	----	-----	-----	---

उ

उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम् । २ । ४ । ६६ ॥	पा	८६८	...	१	
उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ॥	...	...	४५५	...	१
उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥	...	...	२७६	...	१
उपमितं आघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥	...	...	३१६	...	१
उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥	...	...	५७७	...	१
उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥	...	...	७५३	...	१

श

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥ पा ८२२ ... १

क

कढाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥	पा	५८६	...	१
कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥	...	६५७	...	६
कर्तृकरणे कृता वज्रलम् । २ । १ । ३२ ॥	...	२३०	...	१
कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥	...	७४३	...	१
कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥	...	४४५	...	१
कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । ३ ॥	...	६१७	...	१
कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥	...	६३४	...	६
कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥	...	३६८	...	१
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥	...	६२८	...	१
कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ॥	...	४४६	...	१
कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥	...	२७६	...	४
कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥	...	७६२	...	१
कृत्यैरधिकार्यवचने । २ । १ । ३३ ॥	...	२३१	...	५
कृत्यैर्कर्तृणे । २ । १ । ४३ ॥	...	२५२	...	१
कृत्यस्य च वर्तमाने । २ । २ । ६७ ॥	...	७५५	...	१
क्तेन नञ् विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ।	...	३४६	...	१
क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ॥	...	७८०	...	१

ख

खड्ग क्षेपे । २ । १ । २६ ॥ ... पा २१५ ... ६

ग

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चैष्टायामनध्वनि ।

२ । ३ । १२ ॥ ... पा ६४१ ... १

गवाश्चप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥	...	...	७८४	...	१
गाडु लिटि । २ । ४ । ४६ ॥	...	...	८३५	...	७

च

चक्षिष्ठः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥	...	पा	८४०	...	१
चतुर्थी तदर्थाथवलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥	...	...	२३७	...	१
चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥	...	...	६४५	...	१
चतुर्थ्यर्थे बज्जं कन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥	...	...	७४०	...	१
चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥	...	...	३७७	...	१
चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ॥	...	...	५४४	...	१

ण

ण्यक्षत्रियार्थजितो यूनिमुगणितोः ।

२ । ४ ५८ ॥	...	...	पा	८४८	...	१
------------	-----	-----	----	-----	-----	---

त

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥	...	...	पा	२०३	...	१०
तत्र । २ । १ । ४६ ॥	...	...	...	७६६	...	२
तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ॥	...	...	...	५४१	...	१
तद्वितीयोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥	...	...	...	२५५	...	६
तद्गानस्य बज्जु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥	...	...	...	८५०	...	६
तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ॥	...	...	...	८७६	...	७
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥	...	...	...	१६३	...	१
तृतीया च होश्चन्दसि । २ । ३ । ३ ॥	...	...	...	६२१	...	१
तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥	...	...	...	२१७	...	१
तृतीया सप्तम्योर्बज्जलम् । २ । ४ । ८४ ॥	...	...	...	८८७	...	१
तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥	...	...	...	५३६	...	२

द

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥ ...	पा	५३६	...	१
दूरान्तिकार्यैः षष्ठ्यन्तरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥ ...		६८३	...	१
द्वन्द्व प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥ ...		७७१	...	१
द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥ ...	...	७६५	...	६
द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥ ...	...	२०४	...	१
द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्यान्यन्तरस्याम् । २ । २ । ३ ॥		३६१	...	१
द्वितीयाटौखेनः । २ । ४ । ३४ ॥ ...	...	८२४	...	१
द्वितीयात्राक्षणे । २ । ३ । ६० ॥ ...	...	७३७	...	१
द्वितीयाश्रितातीवप्रतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।				
२ । १ । २४ ॥ ...	...	२०५	...	१

न

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥ ...	पा	६६३	...	१
नञ् । २ । २ । ६ ॥ ...	...	४१०	...	१
नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥ ...	...	१६३	...	१
नमः स्वस्ति स्वाहास्वधास्वधयोगाच्च । २ । ३ । १६ ॥		६५१	...	१
न लोकाव्ययनिष्ठास्वत्पर्यटणाम् । २ । ३ । ६६ ॥ ...		७५७	...	१
नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥ ...	...	४४७	...	१
निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥ ...	...	५८५	...	१

प

पञ्चमी विभक्त । २ । ३ । ४२ ॥ ...	पा	६६०	...	१
परवस्तिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥ ...	...	८०१	...	१
पारे मध्ये षष्ठा वा । २ । १ । २८ ॥ ...	...	१६६	...	१
पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययतयसमानाधि-				
करणेन । २ । २ । ११ ॥ ...	...	४३५	...	७

पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः । २ । १ । ४६ ॥ २५३ ... ३

पूर्वसदृशसमोनार्थकलङ्घनिपुनमिश्रस्तूः ।

२ । १ । २१ ॥ ... ... २२५ ... १

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यम-

बीराश्च । २ । १ । ५८ ॥ ... ... ३४२ ... १

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥ ६८१ ... १

प्रसितोत्सुकाभ्यां ढतीया च । २ । ३ । ४४ ॥ ... ६६२ ... १

प्राक्काङ्क्षात् समासः । २ । १ । ३ ॥ ... ... १५६ ... ५

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।

२ । ३ । ४६ ॥ ... ... ६६५ ... ६

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥ ... ... ३६६ ... १

प्रेष्यब्रूवोर्देवता सम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ॥ ... ७३६ ... १

ब

बङ्गच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥ पा ८६७ ... १

म

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु । २ । ३ । १७ ॥ पा ६५३ ... १

मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥ ... ... ३७६ ... १

य

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥ ... पा ८७२ ... १

यञ्जोश्च । २ । ४ । ६४ ॥ ... ... ८६६ ... १

यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ॥ ... ... १८४ ... १

यस्मादधिकं यस्य चेन्मरवचनम् । २ । ३ । ६ ॥ ... ६३५ ... १

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । २७ ॥ ... ६८८ ... १

अस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥	...	...	१६२	...	१
युवा खलतिप्रलितबलिनजरतीभिः । २ । १ । ६७ ॥			३५४	...	१
येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥	...	...	६६६	...	१
येषां च विरोधः शान्त्वतिकः । २ । ४ । ६ ॥	...	...	७७१	...	१

र

रात्र्याह्लाहाः पुंसि । २ । ४ । २६ ।	...	पा	८१२	...	१
रुकार्थानां भाववचनानामञ्चरेः । २ । ३ । ५४ ॥	...	...	७३५	...	१

ल

लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥	पा	८८४	...	३
--------------------------------------	----	-----	-----	---

व

वर्णो वर्णन । २ । १ । ६६ ॥	...	पा	३५७	...	१
विभाषाऽपपरिवहिरक्षवः प्रक्षन्त्याः । २ । १ । ११-१२ ॥			१६०	...	७
विभाषावृत्तमृगदणधान्यपशुशुकुन्यश्ववडवपूर्वा-					

पराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥	...	...	७८६	...	१
विभाषा समीपे । २ । ४ । १५ ॥	...	...	७६६	...	१
विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ॥	...	...	७७७	...	१
विशेषणं विशेष्येण वज्जलम् । २ । १ । ५७ ॥	...	...	३१४	...	१

श

श्रुद्राणामनिरवस्तितानाम् । २ । ४ । १० ॥	पा	७८२	...	१
शेषो वज्जव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥ ...	...	४७२	...	१
श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५६ ॥	...	३४७	...	१

ष

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥	...	पा	४३१	...	१
षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥	...	...	७१८	...	१
षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥	...	...	६७६	...	१

स

संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।

२ । २ । २५ ॥	...	...	पा	५२६	...	१
संख्यापूर्वा दिगुः । २ । १ । ५२ ॥	...	...	...	२७३	...	१
सप्तमीपञ्चम्योः कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ॥	...	...	...	६३३	...	१
सप्तमीविशेषण बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥	...	...	...	५८४	...	१
सप्तमी श्रौष्ठैः । २ । १ । ४० ॥	...	...	...	३४६	...	१
सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥	...	...	...	६८४	...	५
समर्थः यदविधिः । २ । १ । १ ॥	...	...	...	१	...	६
सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ॥	...	...	...	६६१	...	१
सहस्रपा । २ । १ । ४ ॥	...	...	...	१६४	...	६
साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥	...	...	...	६६१	...	१
सुप्प्रतिना मात्रार्थे । २ । १ । ६ ॥	...	...	...	१८८	...	१
सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे । २ । १ । २ ॥	...	...	...	१४५	...	६

ह

हनौ वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥	...	...	पा	८३४	...	१
हेतौ । २ । ३ । २३ ॥	...	...	...	६७३	...	१

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्थद्वितीयाध्यायस्य सूच-
वार्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ।

अ ।

अभिप्रायस्	...	...	भा	...	१	...	८
अर्थति	...	...	कै	...	५	...	१
अभेदात्	...	...	भा	...	५	...	५
अर्थभेदात्	...	...	कै	...	५	...	५
अन्तेन	...	...	कै	...	५	...	५
अन्यथा	...	...	कै	...	७	...	५
अधिकारपरिभाषयोः	...	...	...	...	७	...	५
अथ चेति	...	...	कै	११ १, ४१ ४, ५२ १०, ८३	...	११	११
अनेकार्थस्य	...	...	...	...	११	...	४
अजहत्स्वार्थयोः	...	...	...	...	११	...	५
अर्थान्तरेति	...	...	कै	...	१५	...	१
अन्यत्र	...	...	भा	१७ १, २८	...	५	५
अविनाभावित्वात्	...	...	कै	...	१८	...	१
अत्र	...	...	कै	...	१८	...	४
अन्यत्र युक्तग्रहणम्	...	...	कै	...	१८	...	९
असत्यपि	...	...	...	...	२१	...	१०
असति	...	...	कै	...	२२	...	१
अस्त्वेवान्नेति	...	...	कै	...	२४	...	९
अहौने द्वितीया	...	...	पा	...	२६	...	२
अवान्तरतत्पुरुषः	...	...	कै	...	२७	...	१०
असचिन्नीजं तु	...	...	...	...	२८	...	५

अविवक्षितैव	...	...	...	...	...	...
अवयवमपीति	...	...	कै	...	...	...
अवयवानां सत्सम्बन्धालाभः	...	...	...	...	...	...
अनेकत्वादिति	...	...	कै	...	...	...
अवयवद्वारकसम्बन्धस्यैवान्न भानम्	...	...	...	...	...	...
अप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे	...	...	...	...	...	...
अन्यत्र खल्वपीति	...	...	भा	...	...	...
अगमकत्वात्	...	...	भा	...	...	...
अगमकत्वादेव	...	...	...	...	...	...
असूर्यत्वादीनाम्	...	...	...	...	...	...
अभेदमिति	...	...	कै	...	...	...
असामर्थ्यापि	...	...	...	...	...	...
असूर्यललाटयोः	...	...	पा	...	...	...
अबुधेति	...	...	कै	...	...	...
अवयवार्थान्वित इति	...	...	कै	...	...	...
अवयवार्थान्वितः	...	...	कै	...	...	...
अभिधीयते	...	...	कै	...	...	...
अन्तर्भावात्	...	...	कै	...	...	...
अपीति	...	...	कै	...	४७ १, ५०	...
अर्थस्वेति	...	...	कै	...	...	...
अनियतेति	...	...	कै	...	...	...
अर्थभेदे इति	...	...	कै	...	...	...
अबुधम्	...	...	हरिः	...	...	...
अत्यन्तम्	...	...	हरिः	...	...	...
अर्थाभेदे इति	...	...	कै	...	...	...
अन्तश्च तवै इति	...	...	कै	...	...	...
अन्तर्भूतेति	...	...	कै	...	...	...
अभेदेकत्वेति	...	...	कै	...	५२ १०, ५५	...
अथौषधीति	...	...	कै	...	...	...
अनुगम्यते इति	...	...	कै	...	...	...
अभिधानम्	...	...	...	...	...	...
अत्रापि	...	...	कै	...	...	...

अपि शब्द इति	...	...	कै	...	५७	...	२७
अप्रतिपन्नः	...	...	कै	...	५७	...	४
अर्थान्तरम्	...	...	कै	...	५७	...	१६
अथोग्यत्वादिति	...	...		...	५७	...	११
अयं भाव इति	...	...	कै	...	५८	...	५
अन्वाख्यानम्	...	...	भा	...	५९	...	१
अवश्यं ज्ञानेन	...	...		...	५९	...	११
अनुषज्यते	...	...	कै	...	६०	...	२७
असामर्थ्यादिति	...	...	कै	...	६०	...	५
अन्वाख्याने	...	...	कै	...	६२	...	१२
अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्तीति	...	...	भा	...	६४	...	१६
अथ तेषाम्	...	...	भा	...	६८	...	५
अर्थान्तरोपादानम्	...	...		...	६९	...	८
अथवा	...	...	भा	...	७१	...	१६
अन्वयाद्विशेषणम्	...	...	भा	...	७१	...	१६
अन्येभ्यः	...	...	भा	...	७६	...	७
अभिहितोऽन्तर्भूत इति	...	...	कै	...	७९	...	९
अवयवार्थोपकृत इति	...	...	कै	...	८०	...	४
अथ यद्येवेति	...	...	भा	...	८४	...	१
अहानाविति	...	...	भा	...	८५	...	११
अथवा भवति चैवमिति	...	...	भा	...	८६	...	२७
अथैतस्मिन्निति	...	...	भा	...	८६	...	८
अयं दण्डः	...	...	भा	...	९०	...	८
अन्यत्	...	...	कै	...	९१	...	१
अत्र पचेरिति	...	...	कै	...	९१	...	२
अनेनेति	...	...	कै	...	९१	...	१
अनेकस्मिन्निति	...	...	कै	...	९२	...	१२
अपर आह	...	...	भा	...	९५	...	८
अद्वेष्यमिति	...	...	भा	...	१०५	...	६
अनुवेति	...	...	कै	...	१११	...	१
अन्येत्विति	...	...	कै	...	११४	...	७
अन्तर्भवतीति	...	...	कै	...	१२०	...	४

अनभिधीयेति ...	...	कै	...	१२४	...	२५
अथावाच्यस्येति ...	...	कै	...	१२५	...	२५
अभिधेयं यस्येति ...	...	कै	...	१२६	...	१०
अनभिधीयमानमपीति ...	...	कै	...	१२७	...	१
अभिधेय वाचीति ...	...	कै	...	१२८	...	२५
अभिधेयस्य त्विति ...	...	कै	...	१२९	...	७
असामर्थ्यं सन्यत इति ...	...	कै	...	१३०	...	२५
अथवा सोऽर्थ इति ...	...	कै	...	१३१	...	२५
अस्तु तर्हीति ...	...	भा	...	१३२	...	२५
अनेक पदप्रसङ्ग इति ...	...	भा	...	१३३	...	२५
अन्तरङ्ग विप्रतिषेधमिति ...	...	भा	...	१३४	...	२५
अनुदात्तं पदमिति ...	...	पा	...	१३५	...	२५
अन्तरङ्गत्वमिति ...	...	कै	...	१३६	...	१७
अनेकान्तिकमिति ...	...	कै	...	१३७	...	२५
अस्य तर्हीत्यादि ...	...	भा	...	१३८	...	२५
अधिकग्रहणं चेति ...	...	कै	...	१३९	...	२५
अधिकषष्ठिवर्षऽपीति ...	...	कै	...	१४०	...	२५
अधीति ...	...	कै	...	१४१	...	२५
अधिकषष्ठिवर्षाण्यस्येति ...	...	भा १४२ १०, १४३ १, १४४	...	१४५	...	२५
अधिकषष्ठिवर्षाणामिति ...	...	भा	...	१४६	...	११
अव्यविकेति ...	...	कै	१४७ १२, २१०	...	...	२५
अव्यविकान्यायममत्वाहेति ...	...	कै	...	१४८	...	१४
अतिव्याप्तीति ...	...	कै	...	१४९	...	२५
अन्तरङ्गत्वादिति ...	...	कै	...	१५०	...	१
अविशेषेणेति ...	...	कै	...	१५१	...	१
अवधित्वद्योतनेति ...	...	कै	...	१५२	...	२५
अवयवकार्यमिति ...	...	कै	...	१५३	...	१
अन्तरेणापीति ...	...	कै	...	१५४	...	२५
अभिधानाद्वेति ...	...	कै	...	१५५	...	७
अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेतीति ...	...	कै	...	१५६	...	११
अवक्तव्यमिति ...	...	कै	...	१५७	...	४
अत एवेति ...	...	कै	...	१५८	...	२५

अतिङित्यादाविति	...	कै	...	१७१	...	८
अव्ययादितिलुगिति	...	कै	...	१७२	...	८
अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादिति	...	कै	...	१७५	...	१
अवयवस्य श्रुतत्वादिति	...	कै	...	१७६	...	१
असादृश्य इति किमर्थमिति	...	भा	...	१८५	...	१
अर्थवत् सूत्रारम्भादिति	...	कै	...	१८६	...	१६
अथ य इति	...	कै	...	१८७	...	४
अथथा द्योतनेति	...	भा	...	१८९	...	१०
अभेदैकत्वेति	...	कै	...	१९०	...	५
अस्य कालविशेषे	...	कै	...	१९४	...	५
अव्यतिरिक्त एवेति	...	कै	...	१९५	...	१
अन्यपदार्थ इति	...	भा	...	१९९	...	१
अन्यपदार्थोऽपि त्विति	...	भा	...	२०१	...	१०
अन्येषां चेति	...	कै	...	२०५	...	५
अहौने द्वितीयेति	...	भा	...	२०७	...	४
अतीतात्यन्तयोरिति	...	कै	...	२०८	...	५
अन्तोदात्तत्वमिति	...	कै	२०९ १, २१०	...	१	
अन्तर्भूतस्वार्थ इति	...	कै	...	२१२	...	५
अर्थभेदादिति	...	कै	...	२१२	...	६
अर्थ कृत इति	...	भा	...	२१४	...	८
अन्यथा जातीय इति	...	भा	...	२१५	...	१
अन्यथा जातीयकः सम्बन्धादिति	...	भा	...	२१५	...	५
अधीत्यस्मात्वेति	...	भा	...	२१५	...	८
अर्थभेदेनेति	...	कै	...	२२०	...	१०
अनेकशक्तीति	...	कै	...	२२१	...	२
अव्यतिरिक्तकल्पीति	...	कै	...	२२२	...	१
अर्थशब्देन समासार्थमिति	...	कै	...	२२४	...	१
अर्थग्रहणभूतेनेति	...	कै	...	२२५	...	५
अर्थप्रधानत्वात्	...	कै	...	२२६	...	१
अवरस्येति	...	भा	...	२२७	...	१
अन्येत्विति	...	कै	...	२३२	...	४
अन्यत्रापि	...	भा	...	२३२	...	९

अपादाने पञ्चमीति	...	कै	...	२२ २०	...	२२
अर्थशब्दोऽयं पुल्लिङ्गः	...	भा	...	२४ ०	...	२४
अर्थं क्ते वेति	...	भा	...	२४ ०	...	२४
अर्थग्रहणे सतीति	...	कै	...	२४ ०	...	२४
अन्तः शब्दोऽवेति	...	कै	...	२५ १	...	२५
अर्जननिमित्तत्वादिति	...	कौ	...	२५ ७	...	२५
असौ	...	भा	...	२५ ७	...	२५
असम्भवादिति	...	भा	...	२५ ७	...	२५
अग्रगणयने पात्रस्येति	...	कौ	...	२५ ७	...	२५
अव्यतिरेकात्	...	भा	...	२५ १	...	२५
अभिधानम्	...	भा	...	२५ ७	...	२५
अवयवानामिति	...	भा	...	२५ ७	...	२५
अशेषत्वादिति	...	कै	...	२७ १	...	२७
अन्तोदात्त इध्यते	...	कै	...	२७ ५	...	२७
अयं भावः	...	कौ	...	२७ २	...	२७
अत्यन्तेति	...	कै	...	२७ ५	...	२७
अत्यन्तायेति	...	भा	...	२७ ५	...	२७
अपेक्षानिमित्तक इति	...	कै	...	२७ २	...	२७
अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्ते	...	कै	...	२७ २	...	२७
अनियतगुणनिमित्तेति	...	कै	...	२७ ७	...	२७
अस्त्रीपूर्वपदस्येति	...	कै	...	२७ ७	...	२७
अनिर्दिशमानस्यापीति	...	भा	...	२७ ४	...	२७
अपेक्ष्यं स्यादिति	...	भा	...	२७ ५	...	२७
अर्थापत्तीति	...	...	...	२७ ४	...	२७
अभिन्नत्वेन विवक्षित इति	...	कै	...	२७ ५	...	२७
अनेकोपकारकोपकार्यम्	...	कै	...	२७ ५	...	२७
अनियत इति	...	कै	...	२७ ५	...	२७
अनेनेति	...	कै	...	२७ ४	...	२७
अवश्यं तद्गुणद्रव्यसाक्षाद्भूतीति	...	भा	...	२७ ५	...	२७
अव्यापकत्वमिति	...	कै	...	२७ ५	...	२७
अन्यत्वेति	...	कै	...	२७ ४	...	२७
अवश्यं खल्वपीति	...	भा	...	२७ ५	...	२७

अवधारणेति	...	...	कै	...	२४ ४८	...	२४
अर्थरूपाभ्यामिति	...	...	कै	...	२४ ४८	...	२४
अर्थभेदमिति	...	...	कै	...	२४ ५०	...	२४
असुक्तमिति	...	...	कै	...	२४ ५२	...	७
अनेते वर्ण इति	...	...	कै	...	२४ ५३	...	२४
अकारकत्वादिति	...	...	कै	...	२४ ५०	...	२४
अनेत इति प्रतिषेध इति	...	...	कै	...	२४ ५१	...	२४
अन्यतरत्र कस्मादिति	...	...	भा	...	२४ ५२	...	४
अवश्यं वर्ण्येति	...	...	भा	...	२४ ५२	...	२४
अपेक्षानीमिति	...	...	भा	...	२४ ५३	...	२
अन्यथा	...	...	कै	...	२४ ५७	...	२
अथवा पठिक्रियेति	...	...	कै	...	२४ ५७	...	२
अस्तु विभाषेति	...	...	भा	...	२४ ५८	...	७
अख्येनेति	...	...	भा	...	२४ ५९	...	२
अन्ये तु शब्दलाघवमिति	...	...	कै	...	२४ ५९	...	२४
अतिशयनानीति	...	...	कै	...	२४ ७२	...	२४
अतिशयमानानि	...	...	कै	...	२४ ७२	...	१०
अर्थान्तरत्वम्	...	...	कै	...	२४ ७२	...	२
अजहत् स्वार्थेति	...	...	भा	...	२४ ७५	...	१५
अर्थेति	...	...	भा	...	२४ ७६	...	२४
अव्यवस्थितत्वादिति	...	...	कै	...	२४ ८६	...	२४
अप्रूपार्धमिति	...	...	कै	...	२४ ८८	...	२४
अर्धपिप्पलीनामिति	...	...	भा	...	२४ ८८	...	१०
अर्थश्चात्रेति	...	...	कै	...	२४ ८९	...	८
अर्धपिप्पलीत्येव स्यादिति	...	...	कै	...	२४ ९०	...	२
अर्थाभिधाने इति	...	...	कै	...	२४ ९५	...	२
अनाव्यवहितमिति	...	...	कै	...	२४ ९५	...	९
अयमप्युच्यते	...	...	भा	...	२४ ९६	...	२
अन्योत्तरेति	...	...	कै	...	२४ ९८	...	७
अभिहित इति	...	...	भा	...	४००	...	२४
अन्तर्भावादिति	...	...	कै	...	४००	...	११
अनुद्भव एवेति	...	...	कै	...	४००	...	१५

असत्सामान्यम्	...	...	कै	...	४१७	...	७
अन्वाख्यानार्ह्येति	...	...	कै	...	४१८	...	८
अत्राक्षरको देश	...	...	कै	...	४१९	...	९
अत्रापेति	...	...	भा	...	४१८	...	१५
अव्ययीभावश्चेति	...	...	कै	...	४१९	...	१
अवर्षा हेमन्तः	...	...	कै	...	४१९	...	९
अयमन्वार्थ इति	...	...	कै	...	४१९	...	१०
अभिप्रायमप्रतिपद्येति	...	...	कै	...	४१७	...	२४
अथवा सर्व एते	...	...	भा	...	४१९	...	१५
अवशिष्टानामिति	...	...	कै	...	४१९	...	१८
अब्राह्मणोऽयम्	...	...	भा	...	४१९	...	१६
अयमन्वार्थ इति	...	...	कै	...	४१९	...	२४
अपवाद इति	...	...	कै	...	४१९	...	६
अर्थश्च तत्स्थित्वम्	...	...	कै	...	४१९	...	२४
अवसितवृत्तिरिति	...	...	कै	...	४१९	...	५
असामर्थ्याद् न भविष्यति	...	...	भा	...	४१८	...	४
अबुधानामिति	...	...	कै	...	४१९	...	१०
अतिप्रसङ्ग इति	...	...	कै	...	४१९	...	११
अतिशक्तमेवेति	...	...	कै	...	४१९	...	१६
अर्थान्तरेऽपि	...	...	कै	...	४१९	...	१
अगतित्वादिति	...	...	कै	...	४१९	...	९
अत्र पूर्वम्	...	...	कै	...	४१९	...	१०
अर्थशब्दसन्निधाने	...	...	कै	...	४१९	...	१
अनेकार्थेति	...	...	कै	...	४१७	...	२४
अतिङ् ग्रहणादिति	...	...	कै	...	४१७	...	६
अत्र च	...	...	कै	...	४१७	...	१२
अतिङ् ग्रहणेन चेति	...	...	कै	...	४१७	...	१४
अस्याश्चेति	...	...	कै	...	४१९	...	९
अभिनिर्वृत्तश्च	...	...	भा	...	४१९	...	५
अनुभूयते सुखम्	...	...	कै	...	४१९	...	९
अनिष्पन्नश्च	...	...	कै	...	४१९	...	६
अन्तरङ्गत्वात्	...	...	कै	...	४१७	...	६

अमेत्यस्यावृत्तिरिति	...	कै	...	४७१	...	१
अनेकेति	...	कै	...	४७४	...	८
अन्यपदार्थो लभ्यते	...	कै	...	४७५	...	१
अभिजनशुद्धिरपि	...	कै	...	४७६	...	३
अशेषत्वान्न भविष्यतीति	...	भा	...	४७८	...	१
अत्राद्य इति	...	कै	...	४८४	...	१
अथवा विभक्त्यर्थ इति	...	भा	...	४८३	...	९
अव्ययेनापीति	...	कै	...	४९१	...	८
अभेदोपचारात्	...	कै	...	४९३	...	१
अर्थस्यैव लाभात्	...	कै	...	४९४	...	८
अथवा संख्यानामेयम्	...	भा	...	४९८	...	६
अथवा वच्यतीति	...	भा	...	४९९	...	६
अभिहितः सोऽर्थः	...	भा	...	५००	...	७
अन्तर्भूतः	...	भा	...	५०१	...	१
अमूर्धति	...	कै	...	५०२	...	१
अवयवधर्मयोगेति	...	कै	...	५०३	...	७
अथैतस्मिन्	...	भा	...	५०३	...	१०
अवक्तव्यम्	...	कै	...	५०७	...	१
अव्ययानां च	...	कै	...	५०८	...	५
अस्तीति	...	कै	...	५०९	...	४
अनपेक्ष्यति	...	कै	...	५१०	...	२
अन्यपदार्थविशेषण्येन	...	कै	...	५११	...	१
अहं कठ इति	...	कै	...	५१३	...	१
अनुकरणमिति	...	कै	...	५१३	...	५
अग्नौ करवाणि	...	भा	...	५१४	...	३
अन्यपदार्थशब्दस्य	...	भा	...	५१८	...	१
अवयवेन विग्रह इति	...	कै	...	५१८	...	५
असारेति	...	कै	...	५२०	...	६
अवस्थानादिनिमित्त इति	...	कै	...	५२१	...	१
अस्ति सहायेति	...	भा	...	५२२	...	१
अयमर्थ इति	...	कै	...	५२३	...	१
अर्थादकं पुनर्व्यभिचरति	...	भा	...	५२४	...	४

अर्थाटकं कर्तृद्वयेन विनेति	...	कै	...	५५५	...	१
अनिर्ज्ञाते इति	...	भा	...	५५७	...	३
अन्येत्विति	...	कै	...	५५८	...	४
अर्थशब्देनावेति	...	कै	...	५५८	...	५
अन्तर्भावितेति	...	कै	...	५५८	...	७
अनेकविषयत्वात्	...	कै	...	५५९	...	६
अयं भाव इति	...	कै	...	५५९	...	१
अभ्यावृत्तिसंख्या	...	कै	...	५५९	...	१
अत्रोक्तत्वादिति	...	कै	...	५५९	...	१४
अनेनैवेति	...	भा	...	५५९	...	५
अधिकविंशा	...	भा	...	५५९	...	१७
अन्यपदार्थपेक्षत्वादिति	...	कै	...	५६५	...	५
अशेषत्वादिति	...	भा	...	५६६	...	१७
अतिप्रसङ्ग इति	...	कै	...	५६८	...	४
अर्था इति	...	कै	...	५६९	...	८
अभिधानक्रमेति	...	कै	...	५६९	...	५
अभिधेयक्रमः	...	कै	...	५६९	...	४
अनेकस्य पदस्येति	...	कै	...	५६९	...	९
अस्तु तर्हि द्वन्द्वः	...	भा	...	५७५	...	५
अर्थभेदात्	...	भा	...	५७८	...	४
अतन्त्रे इति	...	कै	...	५८०	...	८
अव्याचखेति	...	कै	...	५८०	...	९
अव्याजिति वक्ष्यामीति	...	भा	...	५८१	...	६
अर्थस्येति	...	कै	...	५८३	...	५
अन्यस्य त्विति	...	कै	...	५९०	...	१६
अपूर्वौ	...	कै	...	५९१	...	५
अनभिहितैकत्वाद्यविधानायेति	...	कै	...	५९४	...	७
अभिहिते प्रथमाभाव इति	...	भा	...	४९५	...	१४
अस्ति खल्वपीति	...	भा	...	६००	...	१
अनभिहितैकत्वादीति	...	कै	...	६००	...	१५
अव्यतिरिक्तस्येति	...	कै	...	६०३	...	८
अपत्यापत्यवदिति	...	कै	...	६०४	...	१४

अन्येति	...	...	कै	...	६०७	...	१
अनुद्भूतशक्तिकमिति	...	...	कै	...	६११	...	१३
अनवकाशत्वादिति	...	...	भा	...	६१३	...	१३
अस्तिर्भवन्तीपर इति	...	...	कै	...	६१४	...	४
अशेषत्वादिति	...	...	कै	...	६१५	...	४
अग्निष्ठिति	...	...	कै	...	६२३	...	१
अन्तरेति	...	...	कै	...	६२४	...	३
अस्य गोर्द्धितीयेनेति	...	...	कै	...	६२५	...	१४
अकर्मकाणामित्युच्यते	...	...	कै	...	६२७	...	८
अन्यतरस्य वेति	...	...	भा	...	६२५	...	३
अथवेति	...	...	भा	...	६२५	...	८
अधिपतिदायाद इति	...	...	कै	...	६२७	...	१०
अधिरोश्वर इत्यधेरिति	...	...	कै	...	६२८	...	१
अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति	...	...	भा	...	६२८	...	६
अन्यथा व्याख्यातमिति	...	...	कै	...	६२९	...	७
अत एवेति	...	...	कै	...	६४३	...	८
अथवा नयतिरिति	...	...	कै	...	६४४	...	८
अपादानविवक्षेति	...	...	कै	...	६४६	...	७
अलं रोदनेनेति	...	...	कै	...	६५२	...	१
अन्तरङ्गत्वादिति	...	...	कै	...	६६१	...	८
अप्रधाने	...	...	कै	...	६६२	...	८
अङ्गशब्द इति	...	...	कै	...	६६६	...	३
अचि घञिवेति	...	...	कै	...	६६६	...	५
अच्प्रत्ययान्त इति	...	...	कै	...	६६७	...	८
अन्ययुक्त इति	...	...	कै	...	६७२	...	४
अन्ये त्विति	...	...	कै	६७३ ण, ७८६ १, ७३१	...	८	
अथवा पञ्चमीति	...	...	कै	...	६७५	...	८
अन्या चान्याचेति	...	...	भा	...	६७६	...	१२
अपक्रामति तत् तस्माद्दर्शनमिति	...	...	कै	...	६७७	...	१
अतस् शब्दस्यार्थस्येति	...	...	कै	...	६७९	...	४
अन्यस्तेन समानार्थः	...	...	भा	...	६८०	...	३
अथ प्रत्ययेति	...	...	भा	...	६८०	...	५

ग्रन्थतरङ्गां ग्रहणमिति	...	कै	...	६८५	...	१
ग्रन्थान्यदिति	...	भा	...	६८५	...	४
अत्र व्याकरणस्येति	...	कै	...	६८५	...	५
अधिकरणत्वविवक्षायांमिति	...	कै	...	६८६	...	१
अर्चाग्रहणं त्विति	...	कै	...	६८६	...	६
अनिर्ज्ञातकालस्येति	...	कै	...	६८७	...	८
अवधारणमाश्रीयत इति	...	कै	...	६९०	...	५
अस्य सितमिति	...	कै	...	६९५	...	४
अन्तरेणापीति	...	कै	...	६९५	...	११
असतीति	...	कै	...	६९६	...	५
अधिकविशेषेति	...	कै	...	६९८	...	६
अथ परिमाणेति	...	भा	...	७००	...	१०
अर्थ इति	...	भा	...	७०५	...	७
अनपेक्षितशब्दान्तरेति	...	कै	...	७१०	...	१
अनियतायाश्चेति	...	कै	...	७१६	...	८
अपहरणादिति	...	कै	...	७२०	...	५
अनियतप्रतियोगीति	...	कै	...	७२२	...	१४
अपरोपकारित्वेनेति	...	कै	...	७२७	...	१५
अविवक्षिते कर्मणीति	...	भा	...	७२५	...	७
अत्र च शेष इति	...	कै	...	७२७	...	७
अत्र चेति	...	कै	...	७२८	...	१२
अस्थे इति	...	भा	...	७४१	...	१
अपमारी	...	भा	...	७४२	...	५
अवज्ञानम्	...	भा	...	७४२	...	५
अकृतोऽव्ययस्य ये इति	...	भा	...	७४४	...	६
अकर्मकत्वे इति	...	हरिः	...	७४६	...	१०
अविग्रहेति	...	हरिः	...	७५०	...	७
अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति भा	...		...	७५१	...	१०
अकाकारयोर्मदिका	...	भा	...	७५४	...	१
अपरेत्विति	...	कै	...	७५४	...	५
अधिकरणवाचिनश्च	...	कै	...	८५५	...	११
अपनीयेति	...	कै	...	७५७	...	५

असमासश्च सतेति	...	...	कै	...	७६६	...	७
अनगराणामिति	...	...	कै	...	७७९	...	१
अर्हो ये इति	...	...	कै	...	७८०	...	२
अविशेषेणेति	...	...	भा	...	७८१	...	५
अनुप्रयोगे इति	...	...	कै	...	७८६	...	५
अव्ययत्वादिति	...	...	कै	...	७८७	...	४
अर्थेति	...	...	कै	...	७८७	...	८
अभेदैकत्वेति	...	...	कै	...	७८८	...	७
अनादिरिति	...	...	कै	...	७८९	...	५
अत्रेति	...	...	कै	...	७८९	...	४
अपेक्षित परस्परौ	...	...	कै	...	८०२	...	१०
अन्वर्थेति	...	...	कै	...	८०७	...	३
अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति	...	...	कै	...	८०७	...	५
अवयवार्थं व्यतिरिक्तो वेति	...	...	कै	...	८०८	...	६
अथवेत्यादि	...	...	भा	...	८०९	...	१
अतः पूर्वपदस्येति	...	...	कै	...	८१०	...	१
अयमर्थ इति	...	...	कै	...	८१०	...	१०
अनुवाकादय इति	...	...	भा	...	८१२	...	२
अनुस्वारादय इति	...	...	भा	...	८१९	...	१
अत्र न कर्त्तव्यः	...	...	भा	...	८२०	...	३
अपवादाप्रवृत्तादिति	...	...	कै	...	८२३	...	८
अनादिष्ठार्थम्	...	...	भा	...	८२१	...	८
अकस्मात्	...	...	भा	...	८२२	...	७
अद इति	...	...	कै	...	८२३	...	१
अहोपस्येति	...	...	कै	...	८२४	...	७
अनुदात्तत्वमिति	...	...	कै	...	८२७	...	१०
अनुनासिकयोरिति	...	...	कै	...	८२९	...	१
अकारप्रश्रयादिति	...	...	कै	...	८४१	...	१
अनपेक्ष्येति	...	...	कै	...	८४४	...	४
अस्त्रियामिति	...	...	कै	...	८५१	...	१७
अन्येति	...	...	कै	...	८५२	...	१
अबहुत्वे	...	...	कै	...	८५२	...	९

अन्तरङ्गानपीति	...	...	कै	...	८५५	...	५५
अस्यैवावेति	...	...	कै	...	८५५	...	५५
अस्त्रियामिति	...	...	कै	...	८५४	...	५५
अबहुष्विति	...	...	भा	...	८५५	...	५५
अम्बपृथ्विति	...	...	कै	...	८५५	...	५५
अचः परस्मिन्नितीति	...	...	कै	...	८५५	...	५५
अन्तस्य तावदिति	...	...	कै	...	८५५	...	५५
अजन्तं यद् बहुष्विति	...	...	भा	...	८५५	...	५५
अर्थस्य तत्त्वमिति	...	...	भा	...	८५४	...	५५
अत्यन्तम्	...	...	हरिः	...	५०	...	५५
अवयवान्	...	...		...	५४	...	५५
अस्य तेनैव वचनादिति	...	...	कै	...	८५५	...	५५
अस्य विशेषेति	...	...	कै	...	८७०	...	५५
अलुगं विकरणस्येति	...	...	भा	...	८७५	...	५५
अतनिष्ठेति	...	...	भा	...	८७५	...	५५
अव्ययादिति लुगिति	...	...	भा	...	८७५	...	५५
अनित्यत्वाद्देति	...	...	भा	...	८८७	...	५५
अक्त परिमाणस्येति	...	...	कै	...	८८७	...	५५
अनन्यवदिति	...	...	भा	...	८८७	...	५५
अवेति	...	...	कै	...	८८८	...	५५
अर्थ आद्यजन्तम्	...	...		...	९	...	५५
अस्त्वेकावेति	...	...	कै	...	५४	...	५५
अवयवमपीति	...	...	कै	...	५४	...	५५
अर्थाभेदे	...	...	कै	...	५१	...	५५

आ ।

आह	...	...	कै	...	१	...	५५
आद्ये	...	...	कै	...	७	...	५५
आधारगताया इति	...	...	कै	...	५०	...	५५
आकृताविति	...	...	भा	...	५१	...	५५
आकृतिस्त्विति	...	...	भा	...	५१	...	५५
आपनीयानाम्	...	...	कै	...	५५	...	५५

आगमकत्वादित्यादिना	...	भा	...	४७	...	४
आचष्टे	...	कै	...	४७	...	१२
आहिताग्नेश्च	...	मीमांसु	...	४४	...	१७
आमन्त्रितस्य च	...	पा	...	४६	...	११
आर्द्रकम्	...	कै	...	४५	...	१६
आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्	...	वा	...	४७	...	१५
आश्रितसंख्येति	...	कै	...	११८	...	६
आख्यातेति	...	कै	...	१५१	...	१४
आक्षिप्तत्वादिति	...	कै	...	१५५	...	१३
आमन्त्रितस्येति	...	भा	...	१४७	...	१
आमन्त्रिते इति	...	कै	...	१४८	...	५
आदेश विधावेवेति	...	कै	...	१५२	...	१
आवश्यकं कृत्य इति	...	कै	...	१८७	...	१५
आनन्तर्यमिति	...	कै	...	२५८	...	१
आधारविवक्षायामिति	...	कै	...	२५१	...	५
आवश्यकः	...	भा	...	४५२	...	४
आनन्तर्यादित्यादि	...	कै	...	४६०	...	१५
आत्मा	...	हरिः	...	४७५	...	७
आश्रयतः	...	भा	...	४१४	...	७
आवाधे इति	...	कै	...	४२८	...	७
आवर्जनं वाचीति	...	कै	...	४५८	...	१
आवृत्तिश्च समासशक्येति	...	कै	...	५५१	...	५
आराच्छब्दवदिति	...	कै	...	५५४	...	१६
आरादिति	...	कै	...	५५७	...	५
आरम्भवादीति	...	कै	...	५८५	...	१
आरम्भवादिनस्त्विति	...	कै	...	५८६	...	५
आसनमित्यत्रेति	...	कै	...	६१०	...	१
आख्यत इति	...	कै	...	६१०	...	५
आधारार्थत्वादिति	...	कै	...	६२६	...	६
आवसथ्येति	...	कै	...	६८४	...	५
आधिक्यमिति	...	भा	...	७१०	...	८
आश्रीयन्त इति	...	कै	...	७२७	...	१

आदिशब्द इति	...	...	क	...	७२५	...	१
आश्रयभेदादिति	...	...	क	...	८१०	...	२
आकृतौति	...	...	क	...	८२८	...	१
आर्धधातुकावयवा इति	...	...	क	...	८५७	...	१

२५ ।

इतरत्रेति	...	...	क	...	२७	...	१
इतर इति	...	...	क	...	४	...	८
इह	...	...	क	...	४	...	६
इह कस्मादिति	...	...	भा	...	२५	...	१
इहेति	...	...	क	...	८० २, १५१	...	१
इत्यस्यार्थस्येति	...	...	क	...	८५	...	११
इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा	...	...	भा	...	१०६	...	७
इत्याहुरिति	...	...	क	...	११४ ४, ८२६	...	५
इत्येताभ्यामिति	...	...	क	...	१२२	...	६
इति प्राप्नोतीत्यस्य	...	...	भा	...	१२६	...	१४
इगन्ते द्विगाविति	...	...	भा	...	१४१	...	१
इवार्थस्येति	...	...	क	...	१६१	...	७
इदम्	...	...	भा	...	१८६	...	७०
इहापि तर्हीति	...	...	भा	...	२०१	...	१५
इत्यत्र भवत्येवेति	...	...	क	...	२०२	...	५
इत्येतत्स्वरवचनमिति	...	...	भा	...	२०६	...	४
इत्संज्ञा न प्राप्नोतीति	...	...	क	...	२४४	...	४
इह कस्मादिति	...	...	भा	...	२५२	...	४
इत्येतच्च वक्तव्यमिति	...	...	भा	...	२५५	...	८
इयत्येव	...	...	भा	...	२५६	...	१
इहापि स्त्रीत्वमिति	...	...	क	...	२७२	...	५
इष्यत इति	...	...	क	...	२७६	...	५
इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्तीति	...	...	क	...	२८१	...	६
इह कृष्णसारङ्ग इतीति	...	...	क	...	२८७	...	१०
इभ्ययुवतिराद्ययुवतिः	...	...	भा	...	२८८	...	१५
इष्टिरियम्	...	...	भा	...	२८८	...	१२

इष्टौ तु सत्यामिति	...	कै	...	५७५	... १५
इदं न भवति	...	भा	...	५७५	... १६
इदं तर्हि प्रयोजनम् अर्धपिप्पली	...	भा	...	५७६	... १७
इत्यभिप्रायेणेति	...	कै	...	६०५	... १
इत्याहेति	...	कै	...	६०६	... १०
इदानीमिति	...	कै	६१८, ५७७	...	५
इह केचिदिति	...	कै	...	६५५	... १५
इत्यादिप्रकरणमिति	...	कै	...	६५५	... ५
इत्यादिनापीति	...	कै	...	६६१	... ५
इत्याद्युदाहरणमिति	...	कै	...	६६६	... १६
इन्द्रादीनामिति	...	कै	...	६६८	... ५
इहापीति	...	भा	...	६६५	... ५
इत्थं भूतलक्षणे इति	...	भा	...	६६८	... ५
इत्विषयस्य	...	कै	...	६८६	... ६
इवन्त्येति	...	कै	...	६८५	... १
इदं तर्हीति	...	भा	...	६८७	... १५
इत्येके इति	...	कै	...	७५५	... ५
इहापि तर्हि प्राप्नोतीति	...	भा	...	७५५	... १५
इह नित्य इति	...	भा	...	७६५	... १
इदं शब्दादिति	...	कै	...	८५६	... ६
इति चेष्यत इति	...	कै	...	८५६	... ७
इति पाठादेति	...	कै	...	८५८	... ५
इतः प्रभृतीति	...	कै	...	८६६	... ५
इत्येव भवितव्यमिति	...	भा	...	८७५	... ६
इहो यो गाशब्द इति	...	भा	...	८७६	... ५
३५३ ।					
ईप्सिततमत्वादिति	...	कै	...	५८८	... १
ईप्सितव्यस्येति	...	कै	...	६५८	... ६
३ ।					
उपसर्जनीभूतस्वार्थानीति	...	कै	...	१५	... ५
उभयविधे इति	...	कै	...	१७	... ५

उत्पन्ने हीति	भा	...	२०	...	३
उपादानविकल इति	भा	...	२५	...	१
उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्ति योगस्य	भा	...	४७	...	१०
उभौ वा यौगपद्येनेति	कौ	...	७४	...	३
उभयस्मिन्निति	कौ	...	७७	...	१६
उपचारादिति	कौ	...	११६	...	३
उपकारेति	कौ	...	१२५	...	२
उपाधीति	कौ	...	१२३	...	५
उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति	कौ	...	१७३	...	१
उपसंख्यानमिति	कौ	...	१९०	...	५
उपसंख्यानं न कर्तव्यमिति	कौ	...	१९१	...	१२
उक्तार्थानामिति	भा	...	२४७	...	१
उत्तरपदं प्रसिद्धमिति	भा	...	२७१	...	१
उपमानोपमेययोः	कौ	...	२७२	...	१२
उपनीयते जनेन	कौ	...	२७३	...	१६
उपमानानीयुच्यते	कौ	...	२७४	...	१५
उपमानस्वरः	कौ	...	२७५	...	१
उपमानमिदमिति	कौ	...	२७६	...	३
उपमानसमास इति	भा	...	२७७	...	१
उपमानप्रतिपादनेति	कौ	...	२७८	...	५
उभय विशेषणत्वादिति	भा	...	३१४	...	४
उभयापेक्षेयम्	कौ	...	३१५	...	४
उत्तरत्र	भा	...	३४२	...	४
उत्तरत्रानुक्रमण	कौ	...	३४३	...	७
उन्मत्त गङ्गाम्	भा	...	३७५	...	१
उपरज्जकत्वम्	कौ	...	४५१	...	१७
उपाधीनामिति	कौ	...	४५१	...	७
उदात्तवता	भा	...	४५४	...	१
उपग्रहः	कौ	...	४५४	...	७
उपसंहृतक्रमरूपक	कौ	...	४६०	...	४
उत्तरपदशब्द इति	कौ	...	४६५	...	७
उपसर्गस्य द्योतकः	कौ	...	४६५	...	१२

उत्तरपदेति	...	...	कै	...	४६८	... १४
उत्तरपदलोपार्थम्	...	...	कै	...	५०२	... ४
उत्तरपदेति	...	...	भा	...	५०५	... १
उत्कृष्टेति	...	...	कै	...	५५७	... १
उत्सर्ग इति	...	...	कै	...	५८८	... ७
उत्सर्ग हीति	...	...	भा	...	६०६	... ११
उपर्यर्थ वर्तते	...	...	कै	...	६१८	... १
उभयर्थ इत्येताभ्यामिति	...	...	भा	...	६१८	... ५
उभयर्थयोरिति	...	...	कै	...	६१९	... १
उभयेति	...	...	कै	...	६१९	... ४
उभेति	...	...	कै	...	६१९	... ६
उद्गताधारेति	...	...	कै	...	६२७	... १
उपकार्य हीति	...	...	कै	...	६४६	... ७
उच्चैरित्यादि	...	...	कै	...	७०५	... १
उक्तं पूर्वथेति	...	...	वा	...	७११	... ११
उक्तम्	...	...	भा	...	७२२	... ६
उपजायन्ते	...	...	भा	...	७२६	... १५
उपकारः	...	...	हरिः	...	७२८	... ११
उद्बन्धकः	...	...	भा	...	७४२	... ११
उन्मादकः	...	...	भा	...	७४२	... १५
उकारेति	...	...	भा	...	७५६	... १
उकारान्तेति	...	...	कै	...	७५६	... ५
उभयप्राप्तिरिति	...	...	कै	...	७६६	... १४
उच्यते इति	...	...	कै	...	७६६	... ५
उत्तरपदत्वे त्विति	...	...	कै	...	७७०	... ५
उभयतश्चेति	...	...	भा	...	७७८	... १
उत्तरत्राभिचारार्थमिति	...	...	भा	...	७८४	... ९
उत्तरेति	...	...	कै	...	८१५	... १४
उत्सर्गशब्देनेति	...	...	कै	...	८२७	... ७
उपदेशिवद्बचनमिति	...	...	भा	...	८३१	... ५
उपदेश इति	...	...	कै	...	८५५	... ४
उगित्वं नास्तीति	...	...	कै	...	८५६	... ५

उत्तरवेति	...	...	कै	...	८ १७	...	१
उभयत्र पूर्वबहुत्वे	...	...	कै	...	८ १७	...	१७
उपकादिभ्यः	...	...	पा	...	८ १८	...	१

ज ।

ऊह्यमिति	...	...	कै	...	१५ ४५	...	१५
ऊतोऽन्वि	...	...	कै	...	८ ७५	...	१५

ए ।

एतद्भावेति	...	...	कै	...	४	...	१५
एवं हीति	...	...	कै	...	१५, ४५	४५	१५
एकदेशस्थिता	...	...	कै	...	८	...	७
एकार्थीभाव इति	...	...	कै	...	१५	...	४५
एवमपि क्वचिदिति	...	...	भा	...	४५	...	१
एतस्मादुतोब्रूमः	...	...	भा	...	१५ ८	...	१
एतत्सिद्धेनेति	...	...	कै	...	४७	...	७
एकार्थता	...	...	कै	...	४७	...	१५
एकार्थीभावाभावेति	...	...	कै	...	४७	...	४५
एवकारादिति	...	...	कै	...	१७	...	१७
एवमपत्ये इति	...	...	कै	...	१५	...	४
एकार्थीभावे इति	...	...	कै	...	१४	...	१४
एकं संसर्गोऽपीति	...	...	कै	...	७ ४	...	५
एवमिति	...	...	कै	...	७ ८	...	१५
एकयेति	...	...	कै	...	७ ८	...	१४
एकस्तूर्ध्वमिति	...	...	कै	...	१५	...	४
एकशब्द इति	...	...	कै	...	१७	...	५
एकार्थम् एकप्रयोजनम्	...	...	कै	...	१००	...	१५
एकतिङ् इति	...	...	वा	...	१०१	...	७
एतस्मिन्निवि	...	...	कै	...	१११, ४५, ५५, ५५	...	१५
एकशेषनिर्देशाद्वा	...	...	वा	...	११८	...	१
एकार्थः पदसमूहोवाक्यम्	...	...	कै	...	१५५	...	१५
एकव्यक्तिगतमिति	...	...	कै	...	१५५	...	१

एवमनयोरिति ...	...	कै	...	१२५	...	३५
एवमपीदमिति ...	...	कै	...	१२७	...	११
एकैवाख्य चत्वार इति ...	...	कै	...	१२६	...	३५
एवं किल नामेति ...	...	भा	...	१४०	...	१३
एकार उदात्त इति ...	...	कै	१४८, १	१६२	...	१
एवमण्यकासंज्ञेतीति ...	...	भा	...	१६३	...	१३
एवं मन्यते संयुक्ते विधानादिति ...	...	कै	...	१६३	...	१९
एकशेषेत्विति ...	...	कै	...	१६५	...	२
एकत्वम् विवक्ष्यत इति ...	...	कै	...	१६५	...	९
एकवचनान्तयोरिति ...	...	भा	...	१८९	...	१९
एतयोश्चैवार्थयोरिति ...	...	कै	...	१९१	...	१५
एतस्मादिति ...	...	कै	...	१९६	...	९
एतदेवेति ...	...	भा	...	२०१	...	३५
एकाप्रपीडत् समाहारेति ...	...	कै	...	२०३	...	५
एकत्वविशेषणादिति ...	...	कै	...	२५३	...	७
एकवर्गी करणेनेति ...	...	कै	...	२५८	...	५
एकार्थी भावादिति ...	...	कै	...	२६२	...	८
एते संज्ञे इति ...	...	कै	...	२६४	...	६
एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति ...	...	कै	...	२७०	...	३५
एतेनेति ...	...	कै	...	२७०	...	१०
एवं तर्हीति ...	...	भा	२७१, ५	२९५	...	१५
एवं तर्हि यत्र किञ्चिदिति ...	...	भा	...	२८५	...	६
एवमपीति ...	...	भा	२०४, १	२६३	...	४
एष परिहार इति ...	...	कै	...	२०५	...	१
एतत् ...	...	कै	...	२११	...	५
एतच्चावयवार्थेति ...	...	कै	...	२२४	...	७
एवमादि ...	...	भा	२४२, ६	२४३	...	८
एतत् सूत्राद्युत्तर ...	...	कै	...	२४२	...	८
एकशिख्येति ...	...	कै	...	२४७	...	५
एक एवासाविति ...	...	कै	...	२७४	...	१२
एकत्वं त्विति ...	...	कै	...	४०८	...	१२
एकदेशविगमादिति ...	...	कै	...	४२६	...	४

एकप्रतिषेधमात्रमिति	...	...	...	४२५	... ५२
एकत्वप्रतिषेधमात्रमिति	...	...	भा	४२७	... ४
एतच्च प्रसज्येति	...	...	कै	४२७	... ११
एवं तर्हि योगविभाग इति	...	...	कै	४२७	... १०
यतानि पशानीति	...	...	कै	४३५	... ९
एकादृक्सङ्गावे	...	...	कै	५२५	... ६
एतच्चेति	...	...	कै	५३५	... ६
एकत्वादीनामिति	...	...	कै	५२१	... ७
एकस्य यदिति	...	...	कै	५२५	... ११
एक इत्यत्रेति	...	...	कै	६०५	... १५
एकयोगक्षेपत्वादिति	...	...	कै	६०६	... १४
एकैवाचनक्रियेति	...	...	कै	६०६	... ५
एकपदेति	...	...	कै	६०९	... ११
एवं सामर्थ्यादिति	...	...	कै	६१०	... ९
एकस्यात्रासेरिति	...	...	भा	६११	... १
एष तत्र प्राय इति	...	...	भा	६५९	... ६
एतेनाहं सञ्ज्ञाय इति	...	...	भा	६५९	... ७
एकोन शब्देन	...	...	कै	६६२	... ४
एतत् स्वं नासेति	...	...	भा	७२७	... १
एतच्च विशेषापेक्षायामिति	...	...	कै	७५२	... ७
एतेषां चेति	...	...	कै	७६०	... १
एकशेषविषय इति	...	...	कै	७६६	... १२
एकशेषे च	...	...	भा	७६६	... १५
एकवचनस्थत्विति	...	...	कै	७८८	... १
एवमादीति	...	...	कै	८११	... १
एनादेश इति	...	...	कै	८१६	... ५
एतच्चेति	...	...	कै	८२५	... ५
एकग्रहणकेति	...	...	कै	८२५	... ४
एनद्वक्तव्य इति	...	...	भा	८२५	... ९
एष एवार्थ इति	...	...	भा	८२५	... ५
एतावदिति	...	...	कै	८५२	... ४
एकोति	...	...	भा	८५९	... १

एकैकमिति	...	...	कै	...	८६४	...	१६
एकत्राक्यतापक्षोऽपीति	...	...	कै	...	८८२	...	

ऐ ।

ऐकस्वर्यमिति	...	...	कै	...	४६०	...	८
ऐकस्वर्यादीति	...	...	कै	...	४६४	...	१५

औ ।

औणादिकेनेति	...	...	कै	...	१५	...	१६
-------------	-----	-----	----	-----	----	-----	----

क ।

कोऽयम्	...	...	भा	...	१	...	१५
किं भावेति	...	...	कै	...	१	...	१६
कथमेकार्थीभावश्चेति	...	...	कै	...	१५	...	१६
कोषां शालीनामिति	...	...	कै	...	१५	...	१७
कलमाः	...	...	कै	...	१५	...	१५
किमोदनः	...	...	भा	...	१५	...	१६
क्रियाविशेषणं वेति	...	...	कै	...	१५	...	४
किंचिदकुर्वाणमिति	...	...	कै	...	१५	...	९
किंचित् कुर्वाणम्	...	...	भा	...	१५	...	७
क्रियायामुभयोरिति	...	...	कै	...	१५	...	१५
कर्मणीति	...	...	कै	...	४५	...	१५
कूपो लक्षणत्वे वेति	...	...	कै	...	१५	...	१६
कस्य चिदेवेति	...	...	कै	...	१५	...	९
किं तेन कृतं स्यादिति	...	...	भा	...	१५	...	९
किमन्यदिति	...	...	भा	...	१५	...	९
किं ते इति	...	...	भा	...	१५	...	९
कार्यं शेषिका इति	...	...	भा	...	१५	...	१५
किं वृत्तेरिति	...	...	कै	...	१५	...	४
कोऽलमस्येति	...	...	कै	...	१५	...	१९
करपुनर्भदः संसर्गो वा	...	...	भा	...	७५	...	१९
क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्येति	...	...	भा	...	८५	...	१५

क्रिया विशेषम्	...	...	भा	...	८४	...	८४
क्वचित्त्विति	...	...	क	...	८५	...	८५
क्वचिदिति	...	...	क	...	८५, ८६	१२८	१८६
क्रिया प्रधानत्वमिति	...	...	क	...	८७	...	८७
किमर्थमिदमिति	...	...	भा	...	१०५	...	१०५
कार्यं न स्यादिति	...	...	क	...	१०८	...	१०८
कर्मसाधन इति	...	...	क	...	११५	...	११५
क्वचेति	...	...	क	...	१२६	...	१२६
कश्चिच्च विशेष इति	...	...	भा	...	१२९	...	१२९
कक्षान्तरेति	...	...	क	...	१२९	...	१२९
कुण्डशब्द इति	...	...	क	...	१४९	...	१४९
क्रियास्वारकात्विति	...	...	क	...	१५०	...	१५०
क्रियमाण इति	...	...	क	...	१५१	...	१५१
काकतालीयम्	...	...	भा	...	१६१	...	१६१
कोवलायाच्चेति	...	...	क	...	१७०	...	१७०
काठकोन्तोदात्त इति	...	...	क	...	१७२	...	१७२
कर्तृत्वादिति	...	...	क	...	१८८	...	१८८
क्षेत्र इत्युच्यते	...	...	क	...	२१६	...	२१६
काला इति	...	...	पा	...	२१६	...	२१६
क्रियाकारकसम्बन्ध इति	...	...	क	...	२१७	...	२१७
किरिकाण इति	...	...	भा	...	२१८	...	२१८
क्रियत इति	...	...	क	...	२१९	...	२१९
कृताक्तेनेति	...	...	वा	...	२२०	...	२२०
कृतेति	...	...	भा	...	२२०	...	२२०
कोचिदाहुरिति	...	...	क	...	२२२	...	२२२
काकपीतेति	...	...	क	...	२२२	...	२२२
कुमार्यर्थस्य प्राधान्यादिति	...	...	क	...	१५५	...	१५५
क्रियाम्	...	...	भा	...	२५९	...	२५९
कर्त्तव्यो भवतीति	...	...	क	...	२७५	...	२७५
किं व्याकरणम्	...	...	भा	...	२७८	...	२७८
कानि पुनरिति	...	...	भा	...	२७९	...	२७९
किं यदेवेति	...	...	क	...	२८०	...	२८०

क इहोपमार्थ इति	...	...	भा	...	४८०	...	७
किं पुनरिति	...	...	भा	...	४८०	...	४
क पुनरिति	...	...	भा	...	४८०	...	६
केनेति	...	...	भा	...	४८०	...	४
कृत्रिममेवेति	...	...	कै	...	४८०	...	४
कथं न समिध्यतीति	...	...	कै	...	४८०	...	१
किं गुणमिति	...	...	कै	...	४८०	...	४
किं तर्हि	...	...	भा	...	४८०	...	१
कुब्जवामन इति	...	...	कै	...	४८०	...	४
कारकमिति	...	...	कै	...	४८०	...	१४
केवलमिति	...	...	कै	...	४८०	...	१०
किं क्रियन्ते इति	...	...	भा	...	४८०	...	४
किनेतस्येति	...	...	भा	...	४८०	...	६
कृष्णेनेति	...	...	कै	...	४८०	...	४
कल्यान्तरप्राप्तत्वादिति	...	...	कै	...	४८०	...	८
कर्मधारयस्यानुक्तबिह्वत्वादिति	...	...	कै	...	४८०	...	१
कदाचित् कर्मधारय इति	...	...	भा	...	४८०	...	४
कार्यार्थः शब्दा इति	...	...	भा	...	४८०	...	१४
कुशलपदेनेति	...	...	भा	...	४८०	...	७
कृष्णसर्पो नाम जातिरिति	...	...	भा	...	४८०	...	११
कथमिति	...	...	भा	...	४८०, ४८०	...	१४
कथमस्यपदार्थस्य	...	...	कै	...	४८०	...	६
केचिद्	...	...	कै	...	४८०	...	१
कृते चेति	...	...	कै	...	४८०	...	६
किं प्रधानोऽयं समासः	...	...	भा	...	४८०	...	११
कचिदन्तर्भावमिति	...	...	कै	...	४०१	...	८
कालशब्देनेति	...	...	कै	...	४०३	...	४
क्रिययेति	...	...	कै	...	४०४	...	१४
क्रियाया एकत्वादिति	...	...	कै	...	४०७	...	४
कयेति	...	...	भा	...	४०७	...	७
कः पुनरिति	...	...	भा	...	४१६	...	१४
किं स्वयमिति	...	...	कै	...	४१८	...	७

क्षत्रियादाविति	...	...	कै	...	४५०	...	१०
कुर्वन्ति	...	...	भा	...	४५४	...	१०
क्रियागुणाविति	...	...	कै	...	४५७	...	१०
कारकविशेषेति	...	...	कै	...	४५५	...	१०
किमर्थमिदमिति	...	...	भा	...	४५४	...	१०
केवलगुणेति	...	...	कै	...	४५४	...	१०
कर्मणि न भवतीति	...	...	कै	...	४५५	...	१०
क्वचित्तु वृजकाभ्यामिति	...	...	कै	...	४४५	...	४०
कर्त्तरि चेति	...	...	कै	...	४४५	...	७
कस्येति	...	...	भा	...	४५५	...	५
क्रियार्थायामिति	...	...	पा	...	४५५	...	१०
कृदन्तावस्थायामिति	...	...	कै	...	४५५	...	१०
कस्ये काल इत्यादिश्चेति	...	...	कै	...	४५०	...	१
कोचिदिति	...	...	कै	...	४५१	...	१
कुतश्चिदेव	...	...	भा	...	४५७	...	१
कृतश्चेति	...	...	कै	...	४५१	...	१०
कर्मादिगतैकत्वेति	...	...	कै	...	४५५	...	१०
कष्टुंश्रितनेनेति	...	...	भा	...	५०४	...	१०
कर्भवचनेनेति	...	...	भा	...	५०५	...	१०
कर्त्तर्यनुज्ञात इति	...	...	भा	...	५१४	...	१०
कर्मापीति	...	...	भा	...	५१५	...	१
कः समासार्थ इति	...	...	भा	...	५१७	...	१०
कर्त्तव्यमर्धतृतीया इति	...	...	भा	...	५२५	...	१०
कोऽयमिति	...	...	भा	...	५२५	...	१०
कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति	...	...	कै	...	५२५	...	१०
क्रियाभ्यावृत्तीति	...	...	कै	...	५२२	...	१०
कञ्जभावार्थे वेति	...	...	कै	...	५२५	...	१०
क्रियाभिधानाद्	...	...	भा	...	५४१	...	१०
कर्मसामान्यं चेति	...	...	कै	...	५४७	...	७
क्रमयदार्थावगमादिति	...	...	कै	...	५५४	...	१०
किंयुक्तमेतदिति	...	...	कै	...	५६२	...	४०
किमिदमौपत्तावेवेति	...	...	भा	...	५६४	...	१०

क्रियते इति	...	...	भा	...	३७ ३३	...	३३
किमिति	...	...	क	...	३७ १	...	३३
कदाचिदिति	...	...	क	...	३७ ०	...	३३
कदारशब्दस्येति	...	...	क	...	३७ ३३	...	३३
कर्मणीति	...	...	क	...	३७ १	...	१०
कर्मस्याश्रितानामिति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१५
कर्तुरेकत्वमिति	...	...	क	...	३७ ४	...	१०
क्रियायां पृथक्सर्वेषाम्	...	...	क	...	३७ ३३	...	१
क्रियान्तरे	...	...	क	...	३७ ३३	...	११
केवलस्येति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१२
कर्मादौति	...	...	क	...	३७ ३३	...	३३
कर्मादीनामभावादिति	...	...	भा	...	३७ ३३	...	१३
कार्य्यचेति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१२
किमप्राप्तेति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१
कोऽन्यः सहाय इति	...	...	भा	...	३७ ३३	...	१
कमण्डलोरिति	...	...	क	...	३७ ३३	...	३३
कमण्डलुयोगेति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१३
क्रियाद्वारक इति	...	...	क	...	३७ ३३	...	३३
क्रियाया एवेति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१०
क्रोशाल्लक्षम्	...	...	क	...	३७ ३३	...	३
कर्मापादनयोः	...	...	क	...	३७ ३३	...	१
क्रियासुमितशक्तीति	...	...	क	...	३७ ३३	...	३३
का तर्हि स्यात् ।	...	...	भा	...	३७ ३३	...	३३
कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्विति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१३
कार्य्यं प्रयोजनमिति	...	...	क	...	३७ ३३	...	३३
क्षुपि सम्पद्यमाने च	...	...	वा	...	३७ ३३	...	१०
क्रियापदेति	...	...	क	...	३७ ३३	...	३
क्रियाया श्रभावादिति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१०
कालगुणेति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१
कमण्डलूशब्दादिति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१२
किं वक्तव्यमिति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१५
क्रियाया इति	...	...	क	...	३७ ३३	...	१०

काले विषये इति ...	...	कै	...	३७६	...	४
काकृति ...	...	कै	...	३७७	...	४
कारकशब्द इति ...	...	कै	...	३७७	...	२
कर्मण्यौति ...	...	कै	...	३७८	...	६
कतरखिंपत्ते इति ...	...	कै	...	३७९	...	६
किसप्रधानमिति ...	...	कै	...	३७९	...	४
कर्मादानन्तरमिति ...	...	कै	...	३८०	...	२२
क्रियाकारकोति ...	...	कै	...	३८०	...	४
किं तर्ह्यर्थयेति ...	...	कै	...	३८१	...	९
किं पुनस्तदिति ...	...	भा	...	३८१	...	९
किं कृतमिति ...	...	भा	...	३८२	...	४
क्रियाकृताः ...	...	भा	...	३८२	...	१४
क्रियां प्रति ...	...	कै	...	३८३	...	६
कर्मणित्विति ...	...	कै	...	३८४	...	७
कर्माभिधाने ह्यौति ...	...	भा	...	३८४	...	४
कर्तृत्वाम्भवादिति ...	...	कै	...	३८५	...	७
कर्त्तरीति ...	...	कै	...	३८५	...	१
कृतो ये इति ...	...	भा	...	३८६	...	१
कटापेक्षत्वादिति ...	...	कै	...	३८६	...	७
कृतं पूर्वमनेनेति ...	...	कै	...	३८७	...	१
कर्मत्वमिति ...	...	कै	...	३८७	...	५
कृत शब्दः प्रवर्त्तते ...	...	हरिः	...	३८८	...	७
किं तर्हि भाव इति ...	...	कै	...	३८९	...	११
किकिनौ चेति ...	...	कै	...	३९०	...	६
कोवलाकोवलेति ...	...	कै	...	३९०	...	७
कुक्कुटेति ...	...	कै	...	३९०	...	६
कुक्कुटमयूरी इति ...	...	कै	...	३९०	...	१
कृते इति ...	...	भा	...	३९१	...	४
कथितम् ...	...	कै	...	३९१	...	६
किञ्चेति ...	...	कै	...	३९१	...	१
कृतायां चेति ...	...	कै	...	३९२	...	६
कर्त्रभीति ...	...	कै	...	३९२	...	७

कुर्वन्तीत्यर्थ इति ...	...	कै	...	८५२	...	६
किमाह ...	...	भा	...	८५६	...	१२

ख ।

खट्वाक्षेपे ...	...	पा	...	२१५	...	७
खट्वाक्षेपो जालम्भः ...	...	भा	...	२१५	...	११
खट्वाक्षेपस्य ...	...	भा	...	२१५	...	१६
खलतिः ...	...	भा	...	७४२	...	१
ख्यादिरिति ...	...	भा	...	८४०	...	४

ग ।

गुरुकुलादिनेति ...	...	कै	...	२४	...	४
गमकत्वाभिमत ...	...	कै	...	२८	...	१५
गुणप्रधानभूतस्येति ...	...	कै	...	७८	...	१५
गुणभावादान्तर्भूत इति ...	...	कै	...	७९	...	७
गो राज्ञाप्रीति ...	...	कै	...	९३	...	१
गोः पूर्वमिति ...	...	कै	...	१११	...	७
गुणेष्विति ...	...	कै	...	११७	...	२
गतार्थेति ...	...	कै	...	१२०	...	१
गुणशब्देनेति ...	...	कै	...	१२१	...	१०
गुरुलाघवमिति ...	...	कै	...	१५१	...	२
ग्रहणादिति ...	...	कै	...	१५२	...	३
गौणार्थेति ...	...	कै	...	१५२	...	९
गतिर्गतावितिनिधातो यथा ...	...	भा	...	१६२	...	६
गुणोपसर्जन द्वयेति ...	...	कै	...	२१८	...	४
गुणवचनेभ्यो सङ्गुप इति ...	...	भा	...	२२०	...	६
गुरोरिदं गुर्वर्थम् ...	...	भा	...	२४१	...	४
गौणस्याप्यर्थस्येति ...	...	कै	...	२५२	...	६
गुणम् ...	...	भा	...	२५६	...	११
गौरिकस्य इति ...	...	भा	...	२८१	...	६

गुणजातेरिति	...	...	कै	...	५८७	...	५
गुणोवेति	...	...	कै	...	५८८	...	५
गतप्रत्यागतमिति	...	...	भा	...	५८९	...	५
गौणेऽपीति	...	...	कै	...	५९०	...	५
गुणभावेनेति	...	...	कै	...	६०१	...	५
गुणत्वादिति	...	...	कै	...	६१५	...	१५
गुणवचनानाम्	...	...	भा	...	६१६	...	६
गुणशब्देनेति	...	...	कै	...	६२५	...	५
गुणसमुदायाभाव इति	...	...	कै	...	६२५	...	१५
गोत्रं चेति	...	...	कै	...	६२६	...	६
गमेरिति	...	...	कै	...	६५०	...	१६
गतित्वादिति	...	...	कै	...	६५२	...	५
गतिकारकेति	...	...	भा	...	६६१	...	५
गुणे संख्याया इति	...	...	कै	...	६८२	...	५
गृह्यत इति	...	...	कै	...	६९१	...	५
गामश्वं पुरुषं पान्तम्	...	...	भा	...	७०८	...	८
गुणगतं कर्मत्वमिति	...	...	भा	...	६००	...	५
गुणोपसर्जनमिति	...	...	कै	...	६०२	...	५
गम्यमानविभक्तित्वादिति	...	...	कै	...	६०६	...	१५
गुरोरिति	...	...	भा	...	६०७	...	१६
गुणप्रधानयोरिति	...	...	कै	...	६६२	...	६
गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति	...	...	कै	...	६६५	...	६
गवां य इति	...	...	कै	...	६७२	...	८
गोसंखालादिति	...	...	कै	...	६९०	...	५
गुणप्रधानभावेनेति	...	...	कै	...	७५०	...	८
ग्राममाक्रुव्यः	...	...	भा	...	७६२	...	८
ग्रामप्रतिषेध इति	...	...	भा	...	७७७	...	५
ग्रामनगरेत्यादि	...	...	कै	...	७७९	...	५
गणे इति	...	...	कै	...	७८५	...	५
गार्ग्यश्चेति	...	...	कै	...	८५४	...	१२
गोत्रप्रत्ययस्य	...	...	कै	...	८५७	...	६
गोबलौति	...	...	कै	...	८६७	...	५

ड ।

डौवर्य इति	...	...	कै	...	१३१	...	१७
डौपि कृत इति	...	...	कै	...	१७५	...	७
डौष् डौपोः	...	...	कै	...	१७५	...	५
डौप् स्वरः	...	...	कै	...	१७५	...	५
डौष् स्वत्वनुदात्तविधाने	...	...	कै	...	१७५	...	१
डगबिति	...	...	कै	...	१७५	...	१०
डित्वादीत्विति	...	...	कै	...	१७५	...	१

च ।

चिकीर्षत्वम्	...	...	कै	...	१७५	...	१२
चन्द्रमसश्चेति	...	...	भा	...	१७५	...	५
चादिभिर्याग इति	...	...	भा	...	१७५	...	४
चरितार्थत्वादिति	...	...	कै	...	१७५	...	७
चौर इति	...	...	कै	...	१७५	...	७
चतुर्भिरिति	...	...	कै	...	१७५	...	७
चार्थ इत्युच्यते	...	...	भा	...	१७५	...	५
चार्थ सद्भावादिति	...	...	कै	...	१७५	...	१
चिदसौ	...	...	भा	...	१७५	...	४
चेनाप्यचेनापीति	...	...	कै	...	१७५	...	२
च शब्देनेति	...	...	कै	...	१७५	...	१२
चिन्तयमेतदिति	...	...	कै	...	१७५	...	४
चोदिः पृच्छत्यर्थत्वादिति	...	...	कै	...	१७५	...	५

छ ।

छान्दस इति	...	...	कै	...	१७५	...	१
------------	-----	-----	----	-----	-----	-----	---

ज ।

जर्भरीति	...	...	भा	...	१७५	...	१
जहातीति	...	...	कै	...	१७५	...	१४
जीवत्विति	...	...	भा	...	१७५	...	१
जरङ्गिरित्यपीति	...	...	कै	...	१७५	...	१

जहत् स्वार्थायां च	...	भा	...	५७६	...	१
जातस्य जननक्रियावधिरिति	...	कै	...	४०७	...	१५
जातिहीने	...	भा	...	४२४	...	१५
जातिरेकत्रेति	...	कै	...	४१९	...	७
जनपदे विशेष इति	...	कै	...	७७७	...	५
जातिरिति	...	कै	...	७८७	...	५
ज्ञास्यामीति	...	भा	...	७९२	...	७
जातिपक्षेति	...	कै	...	८५८	...	४
ज्ञापकत्वादिति	...	कै	...	८५८	...	८
जसि परत इति	...	कै	...	८५५	...	८
ज्ञापकद्वयेति	...	कै	...	८६५	...	१०

ट ।

टजिति	...	कै	...	९५	...	११
टीकाकारः	...	कै	१०३, १८	१०४	...	१०
टितामिति	...	भा	...	८८४	...	६
टिलोपे चेति	...	के	...	८८८	...	१२

ड ।

डरूपीति	...	के	...	१४३	...	१
डोम्बा	...	के	...	६८२	...	४
डादेश	...	के	...	८८६	...	११
डागौरमिति	...	के	...	८८८	...	११

ण ।

णमुल्लोपाविति	...	के	...	८५५	...	६
ण्यतः श्रवणमिति	...	भा	...	८२७	...	९

त ।

तत्रेति	...	...	भा	३४, १७९, ४८	...	५	
तत्र विभक्ताविति	...	...	के	...	६	...	५
तत्रैवैकार्थीभावस्येति	...	...	कै	...	१६	...	५
तिष्ठत्वमिति	...	...	भा	...	२३	...	५

तृतीयान्तोर्यति	...	...	भा	...	२४	...	१
तदा महत् कथेति	...	...	कै	...	२५	...	७
तदा न भवितव्यमिति	...	...	भा	...	२५	...	५
तथा सुबन्त समुदायस्येति	...	...	कै	...	२७	...	७
तद्वयवानां वेति	...	...	कै	...	२५	...	५
तौद्वेनेति	...	...	कै	...	२५	...	१
तत्रापि प्रकरणादौति	...	...	कै	...	२६	...	१३
तस्य च तावत्कृतेन कृत इति	...	...	भा	...	२७	...	१५
तद्यथेति	...	...	कै	...	२९	...	१४
तस्यादिति	...	...	कै	...	२५	...	४
व्यागलानमिति	...	...	कै	...	७७	...	५
तदात्मकत्वादिति	...	...	कै	...	७३	...	१६
तत्र भेद इति	...	...	कै	...	७४	...	५
तत्र भेदपक्षे इति	...	...	भा	...	७५	...	५
हुल्यार्थेति	...	...	भा	...	८५	...	१
तदेवमिति	...	...	कै	...	८८	...	१
तत्र नानाकारकादिति	...	...	कै	...	८९	...	५
तत्रैतस्मिन् व्यपेक्षायामिति	...	...	भा	...	८९	...	१०
तथानानेनेति	...	...	कै	...	९०	...	११
हुल्येति	...	...	कै	...	९४	...	११
तद्बहुव्यमिति	...	...	भा	...	१०५	...	६
तस्यार्थ इति	...	...	भा	...	१३३	...	१५
तेन बहूनामिति	...	...	कै	...	१३४	...	१६
तदेतया शास्यति	...	...	कै	...	१३८	...	९
त्वदीययेति	...	...	कै	...	१४७	...	७
तथा च ब्रजानीति	...	...	कै	...	१४७	...	३
तस्यामन्त्रितस्येति	...	...	कै	...	१४९	...	९
वेत सुबन्तैकान्तत्वमिति	...	...	कै	...	१५४	...	८
तस्मात् प्राग्वचनं कर्तव्यमिति	...	...	भा	...	१६३	...	११
तत्रान्नोरिति	...	...	कै	...	१६९	...	१
तिङ्केत्वस्येति	...	...	कै	...	१६९	...	११
तत्र प्रकर्षगतिरिति	...	...	भा	...	१९३	...	१२

तिष्ठद्गुणकाल विशेषे	...	वा	...	१६४	...	१
तदोत्तरपदार्थस्येति	...	कै	...	२००	...	६
सेन नहीनमिति	...	कै	...	२०८	...	१
तात्पर्य्यादि	...	कै	...	२१२	...	११
तत्पुरुषे सतीति	...	भा	...	२१२	...	५
तत्र चेति	...	कै	...	२१६	...	५
तदपेक्षेति	...	कै	...	२१८	...	१२
तत् कृतार्थग्रहणं कर्तव्यमिति	...	भा	...	२१९	...	१
तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति	...	कै	...	२२८	...	४
तथा च दास्या इति	...	कै	...	२२८	...	४
तादर्थ्यमेवेति	...	कै	...	२४२	...	५
ततः	...	भा	...	२५६	...	५
तत्र च बुध्येति	...	कै	...	२५६	...	१५
तद्विताभिधेय इति	...	कै	...	२६२	...	१०
तद्वितार्थेन	...	भा	...	२६६	...	५
तदा कार्यणैव भेदः स्यादिति	...	कै	...	२६६	...	१०
तदभावोऽवयवयोरिति	...	कै	...	२६७	...	७
ततः संदेहादिति	...	कै	...	२७४	...	२
तस्यामेवोभयं कर्तव्यम् इति	...	भा	...	२८१	...	७
तस्यामेवेति	...	कै	...	२८५	...	७
तिलशब्दो विशेषणमिति	...	कै	...	२९७	...	१
ते हीति	...	कै	...	२९८	...	४
तिलानां कृष्णा इति	...	भा	...	२९९	...	५
त्रोभौ गुणशब्दैरिति	...	कै	...	२९९	...	१
तथार्चेति	...	कै	...	२९९	...	१
ते खल्वपीति	...	कै	...	३०५	...	५
तत्र नैकः पाप्मा इति	...	भा	...	३०६	...	७
तत्र यदेति	...	कै	...	३०७	...	७
तदयमर्थ इति	...	कै	...	३१०	...	५
ततश्चानञ्जिति	...	कै	...	३१०	...	७
तद्रूपारोपादिति	...	कै	...	३१५	...	५
सेन कक्षात् इति	...	कै	...	३१८	...	१

तथाः स्वाभाविकत्वादिति	...	कै	...	४७ १६	...	४
तद्वदिति	...	कै	...	४७ ७	...	१७
तत् प्रत्यायनम्	...	कै	...	४७ ११	...	४
ततश्चात्र वचनादिति	...	कै	...	४७ ७	...	८
तद्वतोऽपेक्षणादिति	...	कै	...	४७ १	...	१०
तद्वता च सम्बन्ध इति	...	भा	...	४७ ४	...	१२
तर्हीदानीमिति	...	कै	...	४७ ४	...	१४
तथापियत्रेति	...	कै	...	४७ ५	...	४
तदा न भवितव्यम्	...	भा	...	४८ ८	...	१०
तदा कक्षाद्वेति	...	भा	...	४८ ७	...	४
तिरोहित भेदस्येति	...	कै	...	४८ ७	...	६
तद्यस्येति	...	कै	...	४८ ४	...	१०
तद्वृत्तेति	...	कै	...	४८ ४	...	१४
तस्यैकत्वादिति	...	कै	...	४८ ४	...	४
तस्यैवेति	...	भा	...	४८ ४	...	१२
तथा चेति	...	कै	...	४८ ५	...	४
तस्य	...	हरिः	...	४८ ५	...	५
तथाभूतत्वात्	...	कै	...	४८ ८	...	१४
तद्वृत्तिः	...	कै	...	४९ १	...	१
तद्गतविशेषवचनान्	...	कै	...	४९ ४	...	४
तद्युक्तेति	...	कै	...	४९ ४	...	१५
तत्र तुल्येति	...	कै	...	४९ ५	...	८
तथानेकशब्देनेति	...	कै	...	४९ ७	...	१४
स्वतन्त्र्यामिति	...	भा	...	४९ ८	...	१४
तत्र भावेति	...	कै	...	४९ ८	...	१६
तस्मादभिधानेति	...	कै	...	४९ ४	...	१५
तच्छब्देनेति	...	कै	...	४९ ५	...	४
तौषदिति	...	कै	...	४९ ७	...	४
वृद्धिति	...	कै	...	४९ ७	...	५
वृजकाभ्यां चेति	...	भा	...	४९ ६	...	१
त्रयाणां पदानामिति	...	कै	...	४९ ४	...	१२
तत्पुरुषे तुल्यार्थेति	...	कै	...	४९ ४	...	४

तिष्ठन्तत्रवेति	...	...	कौ	...	४५५	...	४
तिष्ठर्थक्यत इति	...	...	कौ	...	४५६	...	५
तिष्ठर्थः	...	...	कौ	...	४५७	...	६
तन्निबन्धनः खर इति	...	...	कौ	...	४५८	...	७
तत्तत्पूर्वमिति	...	...	कौ	...	४५९	...	८
तत्पुरुषः	...	...	भा	...	४६०	...	९
तत इति	...	...	कौ	...	४६१	...	१०
ततश्चेति	...	...	कौ	...	४६२	...	११
तन्निवृत्तार्थत्वादिति	...	...	कौ	...	४६३	...	१२
तत्र द्विष्ट्वेऽपीति	...	...	कौ	...	४६४	...	१३
तथा च दन्तीति	...	...	कौ	...	४६५	...	१४
तुल्यन्यायत्वादिति	...	...	कौ	...	४६६	...	१५
तुल्यो लोकोति	...	...	कौ	...	४६७	...	१६
तत्कुत इति	...	...	कौ	...	४६८	...	१७
तत्रचेनेति	...	...	कौ	...	४६९	...	१८
तत्रापीति	...	...	कौ	...	४७०	...	१९
तत्रायमपीति	...	...	कौ	...	४७१	...	२०
तिष्ठपुनर्वस्वोरिति	...	...	कौ	...	४७२	...	२१
तदभिधानायेति	...	...	कौ	...	४७३	...	२२
तेषामेवेति	...	...	कौ	...	४७४	...	२३
तेष्वभिहितेषु	...	...	कौ	...	४७५	...	२४
तत्र च यथेत्यादिना	...	...	कौ	...	४७६	...	२५
ततो यथेति	...	...	कौ	...	४७७	...	२६
तदुक्तामिति	...	...	कौ	...	४७८	...	२७
तदेवमिति	...	...	कौ	...	४७९	...	२८
तिङ् क्रियते कट इति	...	...	भा	...	४८०	...	२९
तद्वितोक्तत्वादिति	...	...	कौ	...	४८१	...	३०
तस्मान्नाथ इति	...	...	कौ	...	४८२	...	३१
तन्निराकरणायेति	...	...	कौ	...	४८३	...	३२
तद्व्यतिरेकोयेति	...	...	कौ	...	४८४	...	३३
तत्पूर्वकस्येति	...	...	कौ	...	४८५	...	३४
तन्निबन्धनेति	...	...	कौ	...	४८६	...	३५

तत्स्थानमिति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तद्रूपासङ्ग इति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तत्रैवमित्यादि	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तथापि धातूनामिति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तदर्णानामेवेति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तावदयुक्तमप्रतेरिति	...	भा	...	१५ १५	...	१५
तत्र पदेति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तत्त्वापीति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तदनुवादेनेति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तच्चाध्ययनस्येति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तथायुक्ततयेति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तस्यैव	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तत्र चेत्यपदार्थान्वय इति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तत्स्य इत्थंभूतलक्षण इति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तत्रेति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तेजोरुपमिति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
ततश्चेति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तदर्थोपलक्षणमिति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तस्यतेरिति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तदेव	...	भा	...	१५ १५	...	१५
तस्मात् द्रोणः खारी	...	भा	...	१५ १५	...	१५
तिङ्ङादिति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तिङ्समानाधिकरणे इति	...	भा	...	१५ १५	...	१५
तत्रापि षष्ठ प्रसङ्ग इति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
तत्रषष्ठीप्राप्नोतीति	...	भा	...	१५ १५	...	१५
तत्रसम्बन्धोव्यतिरिच्यते	...	भा	...	१५ १५	...	१५
ततो जायते होऽभिग्रस्तः	...	भा	...	१५ १५	...	१५
तस्यैवैतमुक्ती	...	भा	...	१५ १५	...	१५
तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति	...	भा	...	१५ १५	...	१५
तद्वितेनेति	...	कै	...	१५ १५	...	१५
ततःक्रियावतेति	...	हरिः	...	१५ १५	...	१५
तत्रयथेति	...	कै	...	१५ १५	...	१५

तदेवविध्यर्थमिति	...	भा	७६०	...	८
तिद्विवृत्तार्थमपीति	...	कै	७६२	...	१२
तिरोहितेति	...	कै	७६३	...	११
तस्मादन्यथेति	...	कै	७७२	...	९
तथादीनामिति	...	कै	७८२	...	२४
तच्छब्देनेति	...	कै	७९२	...	२५
तस्यानुपसर्जनत्वादिति	...	कै	८०३	...	२६
तत्रविशिष्टमिति	...	कै	८१२	...	२७
तदर्थे इति	...	कै	८१३	...	१३
तद्द्वेष्टमिति	...	भा	८१७	...	२४
त्यदादित्वादिति	...	कै	८१८	...	२५
तथापि भूवैति	...	कै	८२७	...	४
तकारादिप्रत्ययमात्रेति	...	कै	८२९	...	२४
तुल्यताभावादिति	...	कै	८३३	...	९
तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमिति	...	भा	८३९	...	१४
ततश्चापकादिति	...	कै	८४२	...	११
तस्य गोत्रप्रत्ययस्य	...	कै	८४७	...	४
ततोऽयमाहेति	...	कै	८४९	...	९
ततोऽयमाह यस्य	...	कै	८५१	...	२४
ततोऽणञोरिति	...	कै	८५१	...	३
तस्यायमधिको दोष इति	...	कै	८५७	...	९
तत्त्विति	...	कै	८७७	...	७
तत्रादेरिति	...	कै	८७७	...	१०
तदाकृतेष्विति	...	कै	८७८	...	१२
तिङ्भाविन इति	...	कै	८७९	...	७
तद्विप्रकरणादिति	...	कै	८८०	...	९
तद्विप्रसाहचर्यादिति	...	कै	८८०	...	३
तत्रवर्त्तिपदानामिति	...	कै	८८२	...	२
तिप्त्सम्भूनामिति	...	कै	८८४	...	९
तत्रान्तरङ्गत्वादिति	...	भा	८८७	...	११
थ ।					
आशादिस्वर इति	...	कै	२६	...	७

६।

हे पाठलिपुत्रे ...	...	श-कौ	...	८	... १६
द्वयोर्भावो द्विवृत्ति ...	...	कौ	...	१०	... ६
द्वयोश्चेति ...	...	भा	...	३१	... ११
द्वेऽपीति ...	...	कौ	...	३०	... ७
द्योत्याथैऽभावादिति ...	...	कौ	...	५८	... ३
दोष बाहुल्येति ...	...	कौ	...	६०	... ९
द्रव्यमात्रमिति ...	...	कौ	...	६२	... ११
दानादौति ...	...	कौ	...	८२	... ५
द्वयोरपीति ...	...	कौ	११० ४, २५२	...	१
द्रव्यवाच्येति ...	...	कौ	...	१५०	... ५
द्वन्द्वेनेकग्रहणमित्युपलक्षणं बहुव्रीहेरपि भा	...	...	...	१५५	... १
द्वयोः समास इति ...	...	भा	...	१५५	... ५
द्वयोस्तत्पुरुषे इति ...	...	कौ	...	१४०	... ८
द्विगोरेवेति ...	...	कौ	...	१९६	... ६
द्वाभ्यामप्यसाविति ...	...	कौ	...	२०१	... १
दोषवानिति ...	...	कौ	...	२०१	... ७
द्रव्याणामिति ...	...	कौ	...	२५४	... ४
दध्नायुक्तार्थता सम्प्रतीयत इति	...	भा	...	२५५	... ११
दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति ...	...	कौ	...	२५६	... ६
द्विगोः समाहार इति ...	...	भा	...	२६५	... १०
द्विगोर्वा लुग्वचनमिति ...	...	भा	...	२६४	... ८
द्विगोरिति ...	...	भा	...	२६९	... ५
द्वौ सासाविति ...	...	भा	...	२६९	... ९
द्वरङ्गजातश्चेति ...	...	भा	...	२६९	... ११
दददनेकमिति ...	...	कौ	...	२७५	... १
दोषप्रसङ्गादिति ...	...	कौ	...	२९४	... १
द्रव्यस्यैवेत्यर्थः ...	...	कौ	...	३१८	... १
द्रव्येण सहविवक्षाया इति ...	...	कौ	...	३२१	... ७
द्वयोरुपादानमिति ...	...	कौ	...	३४१	... १
दण्डनादिरूपकरणम् ...	...	कौ	...	३४८	... १

द्वितीयेनेति	...	...	भा	...	४६०	...	८
द्विर्वर्णग्रहणमिति	...	...	भा	...	४६१	...	१०
द्रव्यात्मिति	...	...	हरिः	...	४६६	...	८
दुसपदेशः	...	...	कै	...	४११	...	४५
द्वन्द्वैकदेशिसमाखयोः	...	...	कै	...	४१५	...	४६
द्वयोरपीति	...	...	कै	...	४४५	...	४७
दृष्टाध्यवस्यतीति	...	...	भा	...	४४५	...	११
दुसपदेशादिति	...	...	भा	...	४४६	...	४८
द्रव्यान्निष्कृष्टा	...	...	कै	...	४४५	...	१३
द्रव्येनैकत्वमिति	...	...	कै	...	४४५	...	४९
दोषदर्शनादिति	...	...	कै	...	४४५	...	५०
द्वितीयापि न स्यादिति	...	...	कै	...	४७५	...	१२
द्वन्द्वजातादाविति	...	...	कै	...	४८४	...	४९
द्रव्यशब्देनेति	...	...	कै	...	४८४	...	५०
द्वितीयादयोऽपीति	...	...	कै	...	४८७	...	४९
दिसन्तराणि	...	...	कै	...	५१४	...	१३
द्विवचनप्रसङ्ग इति	...	...	कै	...	५४०	...	१४
द्रोणेन	...	...	कै	...	५४५	...	४५
द्विदशा इति	...	...	भा	...	५४६	...	१५
दिशत्वादिति	...	...	कै	...	५४७	...	४६
दिशिदृष्टुनेति	...	...	भा	...	५४७	...	४७
द्विवचनमित्यर्थः	...	...	कै	...	५४८	...	१६
दुःखेनिति	...	...	कै	...	५४८	...	१७
द्वन्द्वेनेति	...	...	कै	...	५५७	...	८
द्वन्द्वैकवद्भायः	...	...	भा	...	५७५	...	८
द्विवचनमिति	...	...	कै	...	५७४	...	८
दुस्तुभिश्चक्ष्यापीति	...	...	भा	...	५८०	...	१८
द्विशुक्त इति	...	...	भा	...	५८५	...	१९
द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्	...	...	भा	...	५८८	...	१५
द्वितीयादयस्त्विति	...	...	कै	...	६८४	...	४६
द्वे एकत्वे इति	...	...	कै	...	६०४	...	१६
द्रव्योपसर्जन इति	...	...	कै	...	६०५	...	८

द्वितीयाभविष्यतीति	...	कै	...	१०७	...	४
द्रव्यं चेति	...	कै	...	१०८	...	१
द्रव्यस्वरूपेति	...	कै	...	१०८	...	१५
देवतेति	...	कै	...	११५	...	१
द्वितीयेति	...	कै	...	११९	...	४
		भा	...	७४३	...	३
द्वितीयाष्टौविषये इति	...	भा	...	१८१	...	८
द्वितीयो भाव आरभ्यते	...	भा	...	१८८	...	६
द्रोणः खारी आठकमिति	...	कै	...	७०४	...	१
देवदत्तेति	...	कै	...	७१५	...	५
द्वितीयाद्यन्तेति	...	कै	...	७१५	...	१
दृष्टान्तेति	...	कै	...	७२०	...	११
द्विष्ट इति	...	हरिः	...	७२४	...	८
द्वितीयात्रिधिनिमित्तभावेनेति	...	कै	...	७५५	...	५
दुष्कर्मा	...	भा	...	७४१	...	१३
द्रव्यमिति	...	कै	...	७६६	...	१
द्विगर्ण्येति	...	कै	...	७६६	...	६
द्वन्द्वेति	...	कै	...	८०१	...	४
देवकृतमिति	...	भा	...	८०५	...	१०
द्वन्द्वस्येतावदिति	...	कै	...	८१०	...	७
द्विगोरप्राप्तमिति	...	कै	...	८१४	...	१०
द्विवचनेति	...	कै	...	८७६	...	११

ध ।

धातुसहचरित इति	...	कै	...	१५०	...	१५
धात्वर्णस्यानपवर्ग इति	...	कै	...	२१४	...	१०
धान्येन धनवानिति	...	भा	...	२१६	...	११
धान्यार्थ इति	...	भा	...	२२५	...	५
धर्मान्तराख्यैः	...	हरिः	...	४०५	...	६
धातोश्चेति	...	कै	...	४५८	...	११
धात्वर्ण्येति	...	कै	...	४५८	...	१४
धनक्रीतीति	...	कै	...	४६७	...	६

धातुरेवेति	...	...	कै	...	४४ ४५ ४६	... १०
धर्मणेति	...	...	कै	...	४६ ४७ ४८	... १४
धात्वर्थाङ्गे इति	...	...	कै	...	४८ ४९ ५०	... १७
धातुमात्रेति	...	...	कै	...	५० ४९ ४८	... ७

न ।

निवृत्तस्वार्थानि	...	...	कै	...	५० ४९	... १
नैषा समुदायापेक्षेति	...	...	भा	...	४९ ४८	... ७
न कष्टविशेषणम्	...	...	कै	...	४९ ५०	... ६
नियमार्थम्	...	...	कै	...	४९ ५०	... ६
न सूर्यस्थया	...	...	कै	...	४९ ५०	... ५
नियमार्थम्	...	...	भा	...	४९ ५०	... ६
नापिब्रमः	...	...	भा	...	४८ ४९	... १०
न प्रतीयेत	...	...	कै	...	४८ ४९	... ८
न हीति	...	...	कै	...	४८ ४९	... ८
नास्ति स्वरभेद इति	...	...	कै	...	४८ ४९	... १०
निपातनादेति	...	...	कै	...	४८ ४९	... १४
न चैतदिति	...	...	भा	...	४८ ४९	... ५
निर्दिश्येतार्थः	...	...	कै	...	४८ ४९	... १५
न च संज्ञाय इति	...	...	भा	...	४८ ४९	... १५
नैत्यशब्दिकास्त्विति	...	...	कै	...	४८ ४९	... ६
नित्यः	...	...	कै	...	४८ ४९	... ६
न चायमर्थः	...	...	भा	...	४८ ४९	... १५
ननु चेति	...	...	भा	...	४८ ४९	... १५
न कचिदन्तर्भावम्	...	...	कै	...	४८ ४९	... ८
नित्यदर्शने	...	...	कै	...	४८ ४९	... ८
नानाशब्द इति	...	...	कै	...	४८ ४९	... ५
नानेति	...	...	कै	...	४८ ४९	... ५
नद्या इत्यादीति	...	...	कै	...	४८ ४९	... ७
निःशब्दो नेति	...	...	कै	...	४८ ४९	... १५
निस एवेति	...	...	कै	...	४८ ४९	... ५
नैतदस्तीति	...	...	भा	...	४८ ४९	... ८

नियमादन्नेति	...	...	क	...	१६८	...	७
निघातम्	...	...	क	...	१६९	...	१५
नाथेति	...	...	क	...	१६९	...	१६
न तदन्वयेति	...	...	क	...	१७०	...	१५
न तु साकल्यस्येति	...	...	क	...	१७१	...	१
न्यायप्राप्तमेतदिति	...	...	क	...	१७०	...	१
न पुनर्वारणस्येति	...	...	भा	...	१७१	...	१५
न काल एवापि	...	...	क	...	१७१	...	१७
नदीभिः	...	...	भा	...	१७२	...	१६
नायमर्थनिर्देश इति	...	...	भा	...	१७२	...	१६
नोक्तमिति	...	...	क	...	१७३	...	१७
नेदम्	...	...	क	...	१७३	...	७
निश्रेयस्या इति	...	...	क	...	१७४	...	१६
निश्चयः	...	...	क	...	१७४	...	१५
नियोगे इति	...	...	भा	...	१७५	...	१५
नष्टेति	...	...	क	...	१७६	...	१
नैवेदमिति	...	...	भा	...	१७६	...	१७
नापि तदधीयानस्येति	...	...	क	...	१७७	...	१५
निपातनादिति	...	...	क	...	१७८	...	१६
न प्राप्नोतीति	...	...	क	...	१७९	...	१६
निषेधादिति	...	...	क	...	१८०	...	१
न च शब्देनेति	...	...	क	...	१८०	...	१
नास्त्यन्यतरस्येति	...	...	क	...	१८१	...	१
न ह्यवृत्त इति	...	...	क	...	१८१	...	१
न्यायव्युत्पादनायेति	...	...	क	...	१८२	...	१६
नास्ति वस्तुभेद इति	...	...	क	...	१८३	...	१७
न वक्तव्यमिति	...	...	क	...	१८३	...	१५
नान इत्यादिना	...	...	क	...	१८४	...	१७
न प्रसङ्गनीयमिति	...	...	क	...	१८५	...	१
नान्यथेति	...	...	क	...	१८५	...	१६
ननु चेति	...	...	क	...	१८६	...	१७
नपुंसकस्येति	...	...	क	...	१८६	...	१७

नपुंसकत्वेति	...	...	कै	...	४८६	...	७
नियमेनेति	...	...	कै	...	४८६	...	१४
नपुंसकग्रहणम्	...	...	कै	...	४८६	...	१४
न वा भवतीति	...	...	भा	...	४८७	...	४
नान्तरीयकतावेति	...	...	कै	...	४८७	...	४
न तु तदधिकारेति	...	...	कै	...	४८७	...	१५
नहीति	...	...	हरिः	...	४८८	...	४
न च भाषेति	...	...	कै	...	४८८	...	१
न च कालसामान्येति	...	...	कै	...	४८८	...	६
न वस्त्वन्तरस्येति	...	...	कै	...	४८८	...	७
नजोऽस्त्यर्थानामिति	...	...	वा	...	४९२	...	११
नञ्विशिष्टस्येति	...	...	भा	...	४९६	...	११
निवृत्त इति	...	...	कै	...	४९७	...	७
नञ्द्योतिततदवस्तु इति	...	...	कै	...	४९७	...	१२
वास्ति नञ् इति	...	...	कै	...	४९८	...	११
नन्वित्यादिन्य	...	...	कै	...	४९९	...	७
निवृत्तपदार्थकतेति	...	...	कै	...	४९९	...	११
नञ्निमित्तात्	...	...	भा	...	४२०	...	१२
नेत्युक्तेः सन्देहः स्यादिति	...	...	भा	...	४२१	...	१५
निदर्शनायेति	...	...	कै	...	४२५	...	६
न च भिन्नविषयत्वमिति	...	...	कै	...	४२५	...	१
नान्यथेति	...	...	कै	...	४२६	...	७
निराश्रययोरिति	...	...	कै	...	४२७	...	७
न चेति	...	...	कै	...	४२५	...	७
नित्यप्रतिषेध इति	...	...	कै	...	४४७	...	५
नैषक्रियावाचीति	...	...	भा	...	४५८	...	५
नियमान्तरे इति	...	...	कै	...	४६७	...	४
नैतदस्तीत्यादि	...	...	भा	...	४७७	...	४
नीलोत्पलं संर इति	...	...	कै	...	४७९	...	४
न्यायसिद्धानीति	...	...	कै	...	४९२	...	४
न प्राप्नुवन्तीति	...	...	कै	...	४९५	...	४
नियमेनेति	...	...	कै	...	४९६	...	५

निरपेक्षो हि स्वःश्रुतिः	...	...	५१५	...	१५
न हि तेषामिति	...	कै	५१६	...	१
न खल्वपीति	...	भा	५१६	...	५
नार्थस्येति	...	कै	५१७	...	६
नापिषंख्येयानामिति	...	कै	५१७	...	५
न हि शब्दैरिति	...	कै	५१७	...	१५
न शब्द इति	...	कै	५१७	...	७
न तु ख्येति	...	कै	५१७	...	५
न तूपयुक्तादिति	...	कै	५१८	...	१
न दोष इति	...	कै	५१९	...	७
निवर्त्तयतीति	...	भा	५१९	...	११
न वै लोके इति	...	भा	५१९	...	५
न ग्रोधशब्देति	...	कै	५१९	...	७
न ग्रोधश्च इत्युक्ते	...	कै	५१९	...	१
न च विषयेति	...	कै	५१९	...	५
न कश्चिद्दोष इति	...	कै	५१९	...	५
न भिद्यते	...	कै	५१९	...	६
नियतद्रव्येति	...	कै	५१९	...	११
न सम्भवतीति	...	कै	५१९	...	४
न चात्रास्ति नेति	...	भा	५१९	...	४
न चात्रेति	...	कै	५१९	...	५
नार्थ इति	...	कै	५१९	...	५
न नियोगत इति	...	भा	५१९	...	५
नास्तीति	...	कै	५१९	...	१४
न तावत्प्रत्यक्षमिति	...	कै	५१९	...	४
नानार्थक्रियेति	...	कै	५१९	...	५
नानाशक्तीति	...	कै	५१९	...	५
ननु कर्मप्रेति	...	कै	५१९	...	१
न त्वाधाररूपेति	...	कै	५१९	...	७
ननु कर्मणीति	...	भा	५१९	...	४
नियतत्वाच्चेति	...	कै	५१९	...	५१
नैवं शक्यमिति	...	कै	५१९	...	५

न वक्तव्यमिति	...	...	भा	...	६५४	...	११
न तर्हीति	...	...	भा	...	६५४	...	१२
निष्ठा	...	...	कै	...	६५४	...	१३
नित्यमित्यादि	...	...	भा	...	६५४	...	१४
न्यायस्येति	...	...	कै	...	६५४	...	१५
न खल्वपीति	...	...	क	...	६५४	...	१६
नत्वां नावं मन्ये	...	...	भा	...	६५४	...	१७
न तु पुत्रस्येतीति	...	...	कै	...	६५४	...	१८
न प्राप्नोतीति	...	...	कै	...	६५४	...	१९
नहीति	...	...	कै	...	६५४	...	२०
नरमन्य इत्यादौ	...	...	भा	...	६५४	...	२१
नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यमिति	...	...	कै	...	६५४	...	२२
न त्विति	...	...	कै	...	६५४	...	२३
नन्वसंख्येति	...	...	कै	...	६५४	...	२४
न प्रातिपदिकार्थ इति	...	...	कै	...	६५४	...	२५
नियमायेति	...	...	कै	...	६५४	...	२६
न विवक्षत	...	...	कै	...	६५४	...	२७
न खनिष्ठत्वेन	...	...	कै	...	६५४	...	२८
नाभिधीयते	...	...	हरिः	...	६५४	...	२९
नाप्राप्त इति	...	...	कै	...	६५४	...	३०
न लोकेति	...	...	कै	...	६५४	...	३१
निर्मुक्तोऽपि	...	...	हरिः	...	६५४	...	३२
नियमेनानेनेति	...	...	कै	...	६५४	...	३३
नपुंसको भाव इति	...	...	कै	...	६५४	...	३४
नैतद् द्विगोरिति	...	...	भा	...	६५४	...	३५
निवृत्तिर्न सिद्धयतीति	...	...	कै	...	६५४	...	३६
नित्यो ह्यनैकवद्भावः	...	...	भा	...	६५४	...	३७
नात्रेति	...	...	कै	...	६५४	...	३८
नैतदस्तीति	...	...	कै	...	६५४	...	३९
नन्वर्थस्येति	...	...	कै	...	६५४	...	४०
न च समूहभिरिति	...	...	कै	...	६५४	...	४१
नियमार्थमिति	...	...	कै	...	६५४	...	४२

नियमश्चेतीति	...	क	...	८०२	...	६
ननु तद्वतिरिक्ता इति	...	क	...	८०७	...	८
न तु समाहित्यमाण इति	...	क	...	८१५	...	८
नापि चेति	...	क	...	८१७	...	८
निघाते	...	भा	...	८२२	...	८
न कर्तव्यम्	...	क	...	८२४	...	५
न केवलेति	...	भा	...	८२७	...	८
निन्दामाहेति	...	क	...	८२८	...	१५
निपातनादिति	...	क	८४३ २, ८७७	...	४	
न चात्रेति	...	भा	...	८५२	...	१
न समस्तस्येति	...	क	...	८५४	...	५
न च राजादिमिति	...	भा	...	८५८	...	७
ननुमताङ्गस्येति	...	क	...	८६१	...	८
नियमार्थमित्यस्य	...	भा	...	८६३	...	११
ननु कृत इति	...	क	...	८७८	...	१५
नलोपादिति	...	क	...	८८०	...	१३
न चकारहारायाम्	...	भा	...	८८०	...	१५
न चेति	...	क	...	८८१	...	४
नानुबन्धकृतमिति	...	क	...	८८६	...	१५
निघातप्रसङ्गस्त्विति	...	भा	...	८८६	...	६

प ।

प्रयोगदर्शनम्	...	क	...	४	...	१
पदार्थः पदार्थनान्वेति	...	क	...	७	...	१०
परितः	...	...	...	८	...	८
प्रदेशान्तरेषु	...	क	...	९	...	१
प्रधानार्थोपदानादिति	...	क	...	१३	...	३
पदानि	...	क	...	१५	...	४
परस्परेति	...	क	...	१६	...	३
पाञ्चकेति	...	क	...	१८	...	६
पथ्य देवदत्तकण्डम्	...	भा	...	२१	...	७
परस्परसम्बन्धाभावात्	...	क	...	२७	...	८

पूज्यमानत्वम्	...	...	क	...	५७	... १०
पदद्वयात्मकस्येति	...	...	क	...	५८	... ११
प्रत्ययाभिधानेति	...	...	क	...	५९	... ७
प्रधानार्थाभिधायिनेति	...	...	क	...	५५	... १
प्राधान्यम्	...	...	क	...	५५	... ५
प्राधान्यादेवेति	...	...	क	...	५५	... ९
प्रयुज्यत इति	...	...	क	...	५५	... १
पांसूदकवत्	...	...	क	...	४५	... १
पृथगर्या इति	...	...	क	...	४०	... १०
पञ्चकोति	...	...	क	...	५१	... ५
परार्थाभिधानं वृत्तिः	...	...	भा	५५ २०, ५४	... १४	
पदान्तरार्थम्	...	...	क	...	५७	... ४
प्रवृत्तेति	...	...	क	...	५८	... १०
मृत्तेति	...	...	क	...	५९	... ५
परोपकारयेति	...	...	क	...	७०	... ८
पृथग्भावेति	...	...	क	...	६०	... ४
पदेनेति	...	...	क	...	६१	... १०
प्रचये इति	...	...	भा	...	६२	... ५
पूर्वं वा	...	...	क	...	६५	... ५
प्रतिपन्नाः	...	...	क	...	१२५	... ४
प्रतिजानीते	...	...	भा	...	१२६	... ८
प्रत्ययेन	...	...	भा	...	१२७	... ११
पञ्चगवमिति	...	...	क	...	१२८	... ७
प्रत्याख्याते	...	...	भा	...	१४५	... ७
पराङ्मुखत्वं	...	...	क	...	१४५	... ९
प्रातिपदिकम्	...	...	क	...	१४४	... ५
प्रत्ययोनिमित्तम्	...	...	क	...	१४४	... ७
प्रातिपदिकत्वादिति	...	...	क	...	१६५	... ७
पुनःशब्दस्येति	...	...	क	...	१७२	... ४
प्रतिषेधेति	...	...	क	...	१८७	... १६
पूर्ववृत्तस्य	...	...	क	...	१८९	... १
पचिच्छेति	...	...	भा	...	१८९	... ६

पञ्चिकानाम्	...	...	कै	...	१८८	...	१८८
परमतिष्ठद्विविति	...	...	भा	...	१८९	...	८
पूर्वाचार्येति	...	...	कै	...	१९०	...	८
पात्रादित्वात्	...	...	कै	...	१९०	...	१
परवल्लिङ्गमिति	...	...	कै	...	१९१	...	८
प्रयोजनवाचीति	...	...	कै	...	१९१	...	८
पक्षे स्वीत्वमिति	...	...	कै	...	१९२	...	१९
पञ्चस्विति	...	...	कै	...	१९२	...	११
पञ्चगाव इति	...	...	कै	...	१९३	...	९
प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तः	...	...	कै	...	१९३	...	९
प्रत्ययसंज्ञासम्बन्धमिति	...	...	कै	...	१९४	...	९
परिमाणनेति	...	...	भा	...	१९४	...	१०
पूर्वत्रापरितोषेणेति	...	...	कै	...	१९५	...	७
प्रकृतिस्वरपूर्वपद इति	...	...	कै	...	१९५	...	९
परिच्छेदवशादिति	...	...	कै	...	१९६	...	८
पितापुत्रादौति	...	...	कै	...	१९७	...	९
पुंवद्भाव इति	...	...	कै	...	१९७	...	१९
पूर्वपदेति	...	...	कै	...	१९८	...	८
पुंनपुंसकेति	...	...	कै	...	१९८	...	८
पुंवत्कर्तृधारयेति	...	...	कै	...	१९९	...	१९
पूर्वावस्थेति	...	...	कै	...	२००	...	१५
पुंवद्भावाविद्धेति	...	...	भा	...	२००	...	१९
प्रधानस्य	...	...	भा	...	२०१	...	९
प्राधान्येन	...	...	कै	...	२०१	...	९
प्रतिपादितम्	...	...	कै	...	२०२	...	१९
प्रथमान्ताविति	...	...	कै	...	२०२	...	९
परस्यरेति	...	...	कै	...	२०३	...	१५
पूर्वकालेत्यर्थं त्विति	...	...	कै	...	२०३	...	१०
प्रपञ्चेनेति	...	...	कै	...	२०४	...	१९
परत्वान्नित्य इति	...	...	कै	...	२०४	...	१५
प्रतिषेधो वक्तव्य इति	...	...	भा	...	२०५	...	९
प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति	...	...	कै	...	२०५	...	१९

पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति	...	क	...	४०७	...	१०
प्रयोजकोनास्तीति	...	क	...	४०८	...	११
प्रधानग्रहणं वेति	...	क	...	४०९	...	११
प्रतिपत्तिगौरवमिति	...	क	...	४१०	...	१०
पूर्वपदातिशय इति	...	भा	...	४१०	...	११
प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति	...	क	...	४११	...	११
पूरणाधिकारेति	...	क	...	४११	...	७
प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति	...	क	...	४१२	...	१
प्रत्ययान्तरम्	...	क	...	४१३	...	१
परोपाधिक एवेति	...	क	...	४१३	...	१
प्रक्रियागतेति	...	क	...	४१४	...	१३
पाठेनापीति	...	भा	...	४१५	...	११
पदार्थशब्देनेति	...	क	...	४१६	...	१४
प्रतिषेधविषयेति	...	क	...	४१७	...	१०
पिङ्गलकपिलकेशः	...	भा	...	४१८	...	११
पूर्वनिपातानियमः स्यादिति	...	क	...	४१९	...	१३
पारंपर्येति	...	क	...	४२०	...	११
प्रतिषेधे सिद्ध इति	...	क	...	४२१	...	११
प्रादिग्रहणस्येति	...	क	...	४२२	...	४
प्रत्यादिविषय एवेति	...	क	...	४२३	...	१३
पूर्वपदत्वाभावादिति	...	क	...	४२४	...	११
पुरुषः	...	क	...	४२५	...	७
प्रधानमिति	...	क	...	४२६	...	१३
पूर्वधातुरुपसर्गयेति	...	भा	...	४२७	...	१३
पञ्चके	...	क	...	४२८	...	११
प्राप्तविभाषायां त्विति	...	क	...	४२९	...	११
पूर्वात्तरेति	...	क	...	४३०	...	४
प्रत्याख्यानमिति	...	क	...	४३१	...	४
पदमिति	...	क	...	४३२	...	४
पथ्यैवेति	...	क	...	४३३	...	१
प्रतिनियतैवेति	...	क	...	४३४	...	७
प्रातिपदिकेति	...	क	...	४३५	...	७

प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति	...	क	...	५००	...	४
पुञ्जराजः	...	क	...	५०४	...	१५
पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते	...	क	...	५१५	...	१०
प्रवृत्तिनिमित्तत्वज्ञेय इति	...	क	...	५१७	...	७
पूर्वदीर्घार्थं चेति	...	क	...	५०५	...	५
पक्षान्तरे त्विति	...	क	...	५०५	...	७
पाठेनापीति	...	भा	...	५०५	...	१
पुरेति	...	क	...	५१७	...	७
परस्पररेति	...	क	...	५१५, ५१५	...	५
सत्त्वोऽपि द्वयर्थः	...	भा	...	५१५	...	५
सत्त्वशब्दस्येति	...	क	...	५१७	...	५
सत्त्वोऽपि नाप्रोधशब्दो दृश्यते	...	भा	...	५१५	...	१
सत्त्वेण नाप्रोधस्य	...	भा	...	५१५	...	७
प्रतीताविति	...	क	...	५१५	...	१
परस्परनिरेपेक्षा इति	...	क	...	५१५	...	५
परस्परपेक्षाणामिति	...	क	...	५०७	...	७
सत्त्वश्च इत्युक्ते इति	...	क	...	५१५	...	५
प्रदर्शनेति	...	क	...	५१५	...	५
पङ्क्त्यौ पङ्क्तमाविति	...	भा	...	५१७	...	७
पूर्वाचार्येति	...	क	...	५१७	...	५
परिगणनं चेति	...	क	...	५१५	...	५
प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति	...	क	...	५१५	...	१५
पश्चादिति	...	क	...	५१७	...	५
प्रसज्येति	...	क	...	५०५	...	५
पुनर्द्वितीयेति	...	क	...	५१७	...	७
प्रथमा चेति	...	क	...	५१५	...	१५
पथे गच्छतीत्येव	...	भा	...	५१५	...	१
प्रत्याख्यातमिति	...	क	...	५१५	...	५
प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्ते	...	क	...	५१५	...	५
प्रातिपदिकार्थेति	...	क	...	५१५	...	५
पूर्ववीति	...	क	...	५१५	...	५
पर्यायार्थग्रहणमिति	...	भा	...	५१५	...	७

प्रथमाधष्ठी वेति	...	...	कै	...	६५८	...	५
प्रतीयेति	...	...	कै	...	६६०	...	१
प्रधानकर्त्तरि	...	...	भा	...	६६२	...	११
प्रतीयमानगमोति	...	...	कै	...	६६५	...	१
प्रातिपदिकानवयवत्वादिति	...	...	कै	...	६७०	...	१०
पृथग्भावादिति	...	...	भा	...	६७१	...	६
प्राधान्येनिति	...	...	भा	...	६७१	...	१७
प्रात्यविषयग्राहित्वादिति	...	...	कै	...	६७६	...	६
प्रत्ययग्रहणमिति	...	...	कै	...	६८०	...	८
पञ्चमौविधाने	...	...	भा	...	६८५	...	४
प्रतिपरीति	...	...	कै	...	६८१	...	५
पुष्पेण युक्त इति	...	...	कै	...	६८५	...	५
प्रथमेति	...	...	कै	...	७०५	...	११
परिगणनस्य चेति	...	...	कै	...	७०७	...	६
पूर्वं स्यपवादा इति	...	...	कै	...	७१४	...	६
प्रतीक्षत इति	...	...	भा	...	७१५	...	१
पात्तिक इति	...	...	कै	...	७१५	...	५
प्रसज्यप्रतिषेधे ल्विति	...	...	कै	...	७१६	...	१
परिवर्त्तनादिति	...	...	कै	...	७२०	...	५
पुरुषे सोऽर्थ इति	...	...	भा	...	७२५	...	५
प्रतिपिपादयिषया	...	...	कै	...	७२५	...	११
परोपकारित्वेन	...	...	कै	...	७२५	...	१६
पुरुषस्य रूपकार्यतयेति	...	...	कै	...	७२४	...	४
परार्थत्वात्	...	...	हरिः	...	७२४	...	१०
प्रधानेऽप्युपयुज्यते	...	...	हरिः	...	७२५	...	६
पुरुषेति	...	...	कै	...	७२६	...	८
प्रातिपदिकार्थेति	...	...	कै	...	७२७	...	११
प्रधानं ल्विति	...	...	कै	...	७३१	...	११
प्रकरणं चेति	...	...	भा	...	७३३	...	१०
पूर्वखापीति	...	...	कै	...	७३७	...	३
प्रतिष्वते	...	...	भा	...	७४१	...	१७
पराचीम्	...	...	भा	...	७४१	...	५

प्रतिषेधार्थमिति	...	...	भा	...	७६०	...	१६
प्रतिपत्ता	...	...	क	...	७७५	...	५
प्रत्यय इति	...	...	क	...	७८२	...	५
पदार्थाः	...	...	क	...	७८६	...	६
प्राख्यद्वादौनामिति	...	...	क	...	७९४	...	४
पर्यायेत्येति	...	...	क	...	८०५	...	४
पूर्वपदप्रतिषेधे चैति	...	...	क	...	८०४	...	८
पिप्पल्यमित्यपी	...	...	भा	...	८१५	...	६
पूर्वकालत्वादिति	...	...	क	...	८१७	...	८
परत्वादिति	...	...	क	...	८१५	...	९
पञ्चादिति	...	...	क	...	८१६	...	४
प्रत्यासत्तिरिति	...	...	क	...	८१७	...	१
प्रातिपदिकादेवेति	...	...	क	...	८५५	...	४
प्रत्ययादर्शनस्यैवेति	...	...	क	...	८५९	...	८
प्रत्ययान्तमिति	...	...	क	...	८५९	...	१५
पञ्चगर्ग इति	...	...	भा	...	८६२	...	१
पाटोऽन्तार्थ इति	...	...	क	...	८६८	...	५
प्रकृतेरेवेति	...	...	क	...	८६९	...	७
पर्यायाभाव इति	...	...	क	...	८७१	...	६
पुनःप्रसङ्गेति	...	...	भा	...	८८५	...	१
परत्वाट्टिलोपेनेति	...	...	भा	...	८८८	...	१
पूर्वप्रदर्शित इति	...	...	क	...	८८८	...	६

फ ।

फलाख्यानम्	...	...	क	...	७	...	५
फलकानीति	...	...	क	...	२५४	...	६

ब ।

ब्रह्माण्डसमुदायस्येति	...	...	क	...	५०	...	११
बहुलवचनादिति	...	...	भा	...	१४१	...	८
बहुव्रीहिसर्ग	...	...	क	...	१४४	...	४
बहुव्रीहिस्येति	...	...	भा	...	२०९	...	१

बहुव्रीहौ सतीति ...	...	भा	...	५१	...	५१
बहुवचनेति ...	...	भा	...	५१	...	५१
बुद्ध्या	...	का	...	५१	...	५१
बुद्धिपरिकाख्येति ...	...	का	...	५१	...	५१
बुद्ध्यापरासृष्टमिति ...	...	का	...	५१	...	५१
बाधमिति ...	...	भा	...	५१	...	५१
बहुव्रीहिःसिद्धमतीति ...	...	का	...	५१	...	५१
ब्राह्मणाभावस्येति ...	...	का	...	५१	...	५१
ब्राह्मणमात्रस्येति ...	...	भा	...	५१	...	५१
ब्राह्मणप्रत्ययस्य ...	...	का	...	५१	...	५१
बाहुव्येनेति ...	...	का	...	५१	...	५१
ब्राह्मण्ये	...	भा	...	५१	...	५१
ब्राह्मण्येऽयमिति ...	...	भा	...	५१	...	५१
बहूनां सञ्चल्य इति ...	...	भा	...	५१	...	५१
ब्राह्मणस्य गत ...	...	भा	...	५१	...	५१
बहूनामानयनम् ...	...	भा	...	५१	...	५१
बहुव्रीहिसञ्चयेति ...	...	का	...	५१	...	५१
ब्रह्मदत्ताधीना इति ...	...	का	...	५१	...	५१
बहुविविति ...	...	का	...	५१	...	५१
		पा	...	५१	...	५१
बहुव्रीहौति ...	...	का	...	५१	...	५१
बहव इति ...	...	का	...	५१	...	५१
बहुव्यर्थपूतपद्म इति ...	...	का	...	५१	...	५१
बहूर्थ इति ...	...	का	...	५१	...	५१
बहुशक्तिकिटकानिति ...	...	भा	...	५१	...	५१

भ ।

भेदः ...	...	का	...	५१	...	५१
भेदनिवृत्ताविति ...	...	का	...	५१	...	५१
भार्या राज्ञ इति ...	...	का	...	५१	...	५१
भिन्नत्वादिति ...	...	का	...	५१	...	५१
भेदनिवृत्तमप्यस्येति ...	...	का	...	५१	...	५१

भवति हीति	...	...	भा	...	५९	...	५९
भवतु राजार्थस्येति	...	...	अ	...	७५	...	१६
भिन्नायाः क्रियाया इति	...	...	अ	...	८०	...	६
भाविन इति	...	...	अ	...	८५	...	९
भिन्नचमुदायेति	...	...	अ	...	८५	...	१०
भेदेति	...	...	अ	...	९५९	...	९
भेदाधिष्ठानस्येति	...	...	अ	...	९५५	...	१
भेदकार्यम्	...	...	अ	...	९५५	...	१
भाष्यकारस्त्विति	...	...	अ	...	९५९	...	११
भाष्यकार इति	...	...	अ	...	९५५	...	८
भूतसमावेति	...	...	अ	...	९५९	...	५
भाषायां त्विति	...	...	अ	...	९६५	...	५
भवेदेकसंज्ञाधिकार इति	...	...	अ	...	९०५	...	५
भूतकालेति	...	...	अ	...	९५०	...	९
भवति वै कश्चिदिति	...	...	अ	...	९०४	...	६
भित्तशब्देन त्वनभिधानादिति	...	...	अ	...	९०४	...	०
भेदोऽप्याश्रीयते इति	...	...	अ	...	९१६	...	५
भवति वै प्रधानस्यापीति	...	...	भा	...	९१५	...	४
भवति	...	...	भा	...	९०४	...	४
भवति यदा	...	...	भा	...	९१८	...	५
भाष्यकारस्त्विति	...	...	अ	...	९८५	...	१०
भावाभावयोरिति	...	...	भा	...	४१०	...	४
भवेत् सिद्धम्	...	...	भा	...	५५४	...	४
भिन्नशक्तित्वादिति	...	...	अ	...	५६५	...	९
भिन्नपदत्वादिति	...	...	अ	...	५६५	...	६
भिन्नपदेति	...	...	अ	...	६०८	...	१
भेदे इति	...	...	अ	...	६०५	...	५
भवत्येवेति	...	...	अ	...	६६४	...	५
भूतपूर्वति	...	...	अ	...	६०५	...	५
भाष्यकारेति	...	...	अ	...	६००	...	१
भाष्यकारवचनादिति	...	...	अ	...	६०१	...	९
भूय इति	...	...	अ	...	६११	...	५

भावे चेति	...	...	क	...	७४७	...	७
अविष्यदधिकारेति	...	...	क	...	७६१	...	५
भावकर्मणोरिति	...	...	भा	...	७६५	...	५
भव्यादीनामिति	...	...	भा	...	७६५	...	७
भास्याङ इति	...	...	क	...	८०७	...	९
भूतपूर्वस्येति	...	...	क	...	८५५	...	६
भूतमिति	...	...	क	...	८८१	...	५

म ।

महत्याःसंज्ञाया इति	...	...	क	...	५१	...	९
महाकण्ठं श्रित इति	...	...	भा	...	५५	...	५
			क	...	११५	...	५
महत्कण्ठं श्रित इत्यत्र	...	...	क	...	११५	...	५
मानावतीति	...	...	क	...	१८८	...	८
मानं हीति	...	...	भा	...	५८७	...	६
महाविषयत्वादिति	...	...	क	...	५५४	...	५
मत्वर्थीयोत्पत्तिम्	...	...	क	...	५६७	...	५
माषेण	...	...	भा	...	५६५	...	५
मयूर इव व्यंसक इति	...	...	क	...	५७७	...	५
मासजात इति	...	...	क	...	४७२	...	९
मिथ्याज्ञानम्	...	...	क	...	४११	...	५
मन्त्रं ज्ञेवेति	...	...	क	...	४१८	...	१५
मत्वर्थ इति	...	...	भा	...	५३५	...	४
माभूवन्तीति	...	...	क	...	५८५	...	१६
मात्रग्रहणादिति	...	...	क	...	७०७	...	४
मातुरिति	...	...	भा	...	७३१	...	६
मासकः	...	...	भा	...	७४१	...	११
मुनिद्वयाच्चेति	...	...	भा	...	८११	...	४

य ।

यावन्तीति	...	...	क	...	१०	...	१
यत्र पदान्तीति	...	...	क	...	१२	...	१
यत्नेति	...	...	क	...	२०	...	५

यथासमासादय इति	...	...	कौ	...	२०	...	१०
यद्यत्रेति	...	...	कौ	...	२५	...	८
यथेति	...	...	कौ	२६ ९,	४१	...	२
यथापशुनेति	...	...	कौ	...	२९	...	१
यथाब्राह्मण इति	...	...	कौ	...	३९	...	४
यत्र गमकः	...	...	भा	...	३८	...	६
यद्यपीति	...	...	कौ	...	४२	...	९
यथौषधीति	...	...	कौ	...	५२	...	१४
येन सम इति	...	...	भा	...	८४	...	१०
ये सर्वथा दोषाः	...	...	कौ	...	८९	...	७
यद्यप्यव्ययमिति	...	...	कौ	...	९६	...	१२
यादृच्छीति	...	...	भा	...	१२०	...	७
यद्यवाव्ययेति	...	...	कौ	...	१२४	...	१०
युगपदिति	...	...	कौ	...	१२७	...	६
यदि सति भेदे इति	...	...	कौ	...	१२८	...	६
येनैवावयवकार्यमिति	...	...	भा	...	१६१	...	१२
योगावयव इति	...	...	कौ	...	१६७	...	१०
यावदिति	...	...	कौ	...	१८८	...	४
यदुपाधीनामिति	...	...	कौ	...	२००	...	१
यद्यप्यत्राप्यनुपसर्ग इति	...	...	कौ	...	२०८	...	६
यद्येवं नार्थः	...	...	भा	...	२२१	...	४
योगविभाग इति	...	...	भा	...	२२२	...	१
युक्ताद्यर्थानामान्तेपादिति	...	...	कौ	...	२२५	...	८
यूपदार्थादिष्विति	...	...	कौ	...	२४३	...	१
यदुग्रहणं चेति	...	...	कौ	...	२५२	...	७
यन्निमित्तम्	...	...	कौ	...	२६५	...	४
यानि तु द्विगोरिति	...	...	कौ	...	२६५	...	६
यत्रापि ह्रस्वत्वमिति	...	...	कौ	...	२७४	...	२
यादृशमिति	...	...	कौ	...	२७८	...	१
युगपदवस्यते	...	...	भा	...	२७५	...	७
यदाप्रथमत एवेति	...	...	कौ	...	२७५	...	१
यदा तु प्रथममिति	...	...	कौ	...	२७५	...	२

यत्र तु प्रयोजनाभाव इति	...	...	कै	...	५७५	...	४
यत्सर्वमेति	...	...	कै	...	५५५	...	२
यथाजातीयकमिति	...	...	भा	...	५५४	...	४
युवजरन्निति	...	...	कै	...	५५५	...	५
यत्कृतार्थमेति समास इति	...	...	कै	...	५५०	...	४
या हि तद्वन्तमिति	...	...	भा	...	५७५	...	५
यत्रौत्सर्गापवादमिति	...	...	भा	...	५५७	...	८
यैवासावन्तर्वर्तिनीति	...	...	भा	...	५५५	...	१०
योऽसाविति	...	...	भा	...	५५५	...	१५
यदि च नञेति	...	...	कै	...	४११	...	११
यदस्यै द्रव्यं श्रित इति	...	...	भा	...	४१४	...	१५
यदासौ द्रव्याश्रित इति	...	...	भा	...	४१४	...	१
यदि पुनरित्यादिना	...	...	भा	...	४२१	...	५
यथैकेति	...	...	कै	...	४२५	...	५
यश्च गन्धेति	...	...	कै	...	४२४	...	८
यद्विदमिति	...	...	भा	...	४२४	...	१५
यदि तिङन्तस्येति	...	...	कै	...	४५५	...	५
योगक्षये श्वेति	...	...	कै	...	४८१	...	५
यदपेक्षयेति	...	...	कै	...	४८६	...	१
यथान्यत्रेति	...	...	कै	...	४८८	...	४
यदि चान्न प्रथमा न स्यादिति	...	...	भा	...	४९९	...	१
यदा चित्रगुरिति	...	...	कै	...	४९९	...	५
यदा द्वावानौयेते	...	...	भा	...	५२७	...	५
यावता संख्येयो यः	...	...	भा	...	५५२	...	१
यदादिश इति	...	...	भा	...	५५५	...	५
यो दिशमिति	...	...	भा	...	५४२	...	५
युद्धक्रियायामेवेति	...	...	कै	...	५०१	...	५
युगपदिति	...	...	कै	...	५७४	...	१
यदा विश्वस्येति	...	...	कै	...	५८४	...	५
यदयमिति	...	...	भा	...	५८५	...	५
यस्यापीति	...	...	कै	...	६०१	...	५
यदि द्रव्यमिति	...	...	कै	...	६१२	...	५

यद्यैकत्वादय इति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यद्यैकमिति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यदि तर्हीत्यादिना ...	...	भा	...	१६	१६	...	१६
यद्यपीति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यत्र त्विति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यत्रात्रिययेति ...	...	भा	...	१६	१६	...	१६
यस्येति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यथाधिकरणत्वमिति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यदात्वमेवेति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यथा षष्ठीति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यान्तेनेति ...	...	भा	...	१६	१६	...	१६
यदयमिति ...	...	भा	...	१६	१६	...	१६
यच्च रूपमिति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
येषु प्राणिषु नेष्यते ...	...	भा	...	१६	१६	...	१६
यद्वाचिन इति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यदा लक्षणवाचीति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
योग्यतामात्रयुक्त इति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यत्रेति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यदाश्रित्येति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
युक्तो भाषादिरिति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
योगात् पारण्विति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यत्रादिति ...	...	भा	...	१६	१६	...	१६
यथाष्टीति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यस्मिन्नर्थे ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यमर्थमिति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यदामानमेयेति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यावत्तिष्ठ इति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यदत्राधिक्यमिति ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यदित्यादि ...	...	अ	...	१६	१६	...	१६
यद्येवं तर्हीति ...	...	भा	...	१६	१६	...	१६
यां मलवद्भाषासमित्यादि ...	...	भा	...	१६	१६	...	१६
या कृष्यति ...	...	भा	...	१६	१६	...	१६

यथोक्तेति	...	...	कै	...	७४३	...	१
योऽसौकृतकटयोरिति	...	...	भा	...	७४७	...	१
यदि तावदिति	...	...	कै	...	७६७	...	१७
यदावहूनामिति	...	...	कै	...	७६९	...	६
यत्नेनेति	...	...	कै	...	७८१	...	१
यथोच्चारितं ह्रस्वसुत्तमिति	...	...	भा	...	७८४	...	१
प्रेषामिति	...	...	कै	...	७९१	...	१
यदयमिति	...	...	भा	...	७९३	...	८
यकारत्रयश्रवणेति	...	...	कै	...	८०६	...	८
यदि पुनरिति	...	...	भा	...	८०६	...	४
यदा पञ्चगाव इति	...	...	कै	...	८१५	...	१
येऽन्ये इति	...	...	भा	...	८२८	...	८
यथास्थितमेवेति	...	...	कै	...	८५४	...	१
यथान्नासेऽपौति	...	...	कै	...	८६५	...	५
यःप्रत्यय इति	...	...	कै	...	८७०	...	६
यद्यत्रेति	...	...	कै	...	८७५	...	१
यःस्थानीति	...	...	कै	...	८७५	...	१
यस्त्विति	...	...	कै	...	८८६	...	१०

र ।

रूपद्वयमिति	...	...	कै	...	६	...	६
राजशब्दोऽपि	...	...	कै	...	४१	...	१
राज्ञ इति	...	...	कै	...	४३	...	७
राजपदमेवेति	...	...	कै	...	५१	...	८
राजशब्द इति	...	...	कै	...	७२	...	९
रज्ज्वादीति	...	...	कै	...	८५	...	९
राज्ञीयेति	...	...	कै	...	११०	...	१
रन्ध्रस्थाल्यादयस्त्वनभिधानादिति	...	...	कै	...	२४२	...	४
राजा विशेषक इति	...	...	भा	...	४६६	...	७
राज्ञो या कुमारीति	...	...	भा	...	४८८	...	१
राज्ञः पुरुष इति	...	...	भा	...	७१९	...	९
राज्ञः सम्बन्धित्वावगमः	...	...	कै	...	७२२	...	८

राजा परोपकारित्वेनेति	...	क	...	७५५	...	१
राजनि सो ऽर्थ इति	...	भा	...	७५५	...	१५
रूपान्तरम्	...	क	...	७५७	...	१५
सजाशब्द इति	...	क	...	७५६	...	५
रावाङ्गाहा इति	...	क	...	८१४	...	५
रात्रिरधीतेति	...	भा	...	८१८	...	१७
रूपद्वयेति	...	क	...	८४७	...	५

ख ।

लिङ्गोपादानेनेति	...	क	...	८	...	१
लिङ्गादिति	...	क	...	१९	...	५
लुकेति	...	क	...	५४	...	५
लिङ्गविशेषस्थापीति	...	क	...	५५	...	७
लौकिकेति	...	क	...	९६, ७, ५८२	...	१
लक्षणान्तरेणेति	...	क	...	११६	...	७
लक्ष्यदर्शनादिति	...	क	...	१६७	...	७
लक्षणस्याभावादिति	...	क	...	५४८	...	१
लोके स इति	...	क	...	५६४	...	६
लिङ्गविशिष्टेति	...	क	...	५९७	...	४
लौकिके प्रयोगे इति	...	क	...	४९७	...	१
लिङ्गसंख्याभ्यामिति	...	भा	...	४९५	...	१
लिङ्गान्तरेति	...	क	...	५७७	...	१
लौकिकं चेति	...	क	...	५५५	...	५
लौकिकादिति	...	क	...	७६७	...	४
लोकव्यवहारे भूतेति	...	क	...	५६१	...	५
लक्षणेति	...	क	...	५८५	...	१
लुटेति	...	क	...	६६५	...	८
लुग्विधानाद्वेति	...	क	...	६६७	...	५
लक्ष्यवाचिसमासेति	...	क	...	६६९	...	९
लक्षणशब्द इति	...	क	...	६८९	...	१
लब्धलोप इति	...	क	...	७५५	...	४
लिट्कार्यातिदेशादिति	...	क	...	७५८	...	१

लिङ्गसंश्लिष्यमिति ...	...	भा	...	७५४	...	७
लित्स्वरे	...	भा	...	७५५	...	७
लाक्षणिकत्वादिति	...	क	...	७५६	...	७
लुक्कास्ववदलुक्कास्वस्यापि	...	क	...	७५७	...	७

व ।

विधिरिति कोऽयमिति	...	भा	...	७	...	७५
विधीयमानत्वादिति	...	क	...	५	...	७
विभक्तौति	...	क	...	५	...	५
व्यर्थानीति	...	क	...	७४	...	५
व्यपेक्षाविनाभावित्वादिति	...	क	...	७५	...	७
वचनादिति	...	क	...	५५	...	४
वाह्यसम्बन्धिनमिति	...	क	...	५५	...	५
वृक्षेभ्यः	...	भा	...	५४	...	५
विशेषणं विशेष्यत्वम्	...	क	...	५७	...	७५
वाचनिके हीति	...	क	...	५५	...	७५
विशेषणभावम्	...	क	...	४४	...	७
वृत्तौ भेदस्य	...	क	...	४५	...	५
वाक्ये	...	क	...	५७	...	७
वाक्ये चेति	...	क	...	५७	...	७४
विभक्त्यर्थेति	...	क	...	५५	...	५
विकल्पेन	...	क	...	५५	...	७५
विषम इति	...	क	...	५५	...	५
विज्ञायत एवेति	...	क	...	५५	...	५
वा वचनानर्थक्यं चेति	...	भा	...	५४	...	५
वृत्तिम्	...	भा	...	५५	...	७
वर्तयन्ति	...	भा	...	५५	...	७
वर्णवदिति	...	क	...	५७	...	७
विशेषणं नामेति	...	भा	...	७७	...	७
वाक्येऽपीति	...	क	...	७७	...	५
विशेषः पुरुषगत इति	...	क	...	७५	...	७
वृत्तिरेव न स्यादिति	...	क	...	७५	...	५

व्यतिरेकाभावादिति	...	कौ	...	७९	... १२
विशिष्टोऽर्थ इति	...	कौ	...	८०	... ११
व्यपेक्षैवेति	...	कौ	...	८१	... ५
विप्रतिषेधेति	...	कौ	...	८५	... ८
वृत्तिश्चतुर्था	...		...	८४	... १५
वाक्यम्	...	भा	...	८८	... ८
वाक्यसंज्ञेति	...	भा	...	१०५	... ४
विकल्पस्य	...	भा	...	१०७	... ५
विनियोगः	...	कौ	...	११३	... ६
वाच्यं चेति	...	कौ	...	१२७	... १
व्यभिचाराभावादिति	...	कौ	...	१२९	... १२
वीर इति	...	कौ	...	१३१	... ७
वाक्यभेदेनेति	...	कौ	...	१३१	... १२
वृत्तिमूत्रेति	...	भा	...	१३२	... ६
विशेषलक्षणं विनेति	...	कौ	...	१४२	... १
वृत्तिविषय इति	...	कौ	...	१४४	... ५
व्यधिकरणस्येति	...	कौ	...	१४५	... ६
वाचनिकमिति	...	कौ	...	१४६	... १
विषयभेदादिति	...	कौ	...	१५२	... ७
विशेषणत्वेनापीति	...	कौ	...	१५५	... १
वचनग्रहणादिति	...	कौ	...	१७०	... ५
वाचक इति	...	कौ	...	१८०	... १
विभक्त्यन्तरनिरासार्थम्	...	कौ	...	१८८	... १२
वहिः शब्देन	...	कौ	...	१९१	... १
वह्निर्गतो ग्रामादिति	...	कौ	...	१९१	... १०
वच्यमाख्येति	...	कौ	...	१९१	... ७
विकल्पेन वाधक इति	...	कौ	...	१९६	... ५
वृत्तिर्विभाषेति	...	भा	...	१९७	... ५
वृत्तिरारम्भमाख्येति	...	कौ	...	१९८	... १
वृत्तिषु	...	कौ	...	१९८	... ४
विभाषेति	...	कौ	...	१९८	... ६
विवक्षितार्थव्यगमादिति	...	कौ	...	२०७	... ६

विशिष्टद्रव्य इति	...	क	...	२१७	...	४
व्यतिरिक्तिति	...	क	...	२१८	...	१०
वाक्यभेदः सन्ध्यात इति	...	भा	...	२२३	...	७
सुर्यन्तरिति	...	क	...	२२७	...	५
विप्रतिषेधेनेति	...	क	...	२२४	...	७
वित्तिमेष्विति	...	भा	...	२२७	...	११
वास्तवभेदाभावादिति	...	क	...	२२७	...	८
वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति	...	भा	...	२२८	...	२५
वैयधिकरण्यादिति	...	क	...	२२७	...	१०
वहिरङ्गत्वादिति	...	क	...	२७०	...	२
वैयधिकरण्यादेवेति	...	क	...	२२९	...	७
विवक्षामात्रेति	...	क	...	२२७	...	१
व्यापकत्वादिति	...	क	...	२२४	...	४
विशेष्यत्वमेवेति	...	क	...	२२४	...	५
वृत्तप्रतीति व्यवधानेनेति	...	क	...	२२७	...	१
विरूपं कृतमिति	...	क	...	२२२	...	४
विशेषणं विशेष्येति	...	क	...	२२७	...	११
वर्णनं तृतीयासमासो वा	...	भा	...	२२८	...	५
विशेषाभावात्	...	क	...	२२९	...	५
वृन्दारकयुवतिः	...	भा	...	२२४	...	४
वस्त्वित्यर्थ इति	...	भा	...	२२७	...	५
वस्त्राणि मे स्युरिति	...	भा	...	२७४	...	१८
विरोधात्	...	क	...	२२२	...	७
विवक्षितोऽर्थ इति	...	क	...	४०१	...	११
वक्ष्यतीति	...	भा	...	४२१	...	२५
विशेषणसमासे च	...	क	...	४४२	...	५
वृत्तिविषये इति	...	क	...	४५१	...	४
विरोधसङ्गाव इति	...	क	...	४४४	...	४
वर्तीति	...	क	...	४७५	...	५
व्याप्तिसमाश्रयणेति	...	क	...	४७६	...	५
विच्छिन्नत्वादिति	...	क	...	२८१	...	७
विशिष्टेति	...	क	...	४८२	...	४

वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति	...	कै	...	४८५	...	५
व्यतिकरः	...	कै	...	४९८	...	१
वैयधिकरणमिति	...	कै	...	५०२	...	९
वृत्तिपरिगणनम्	...	भा	...	५०४	...	१
विशेषणविशेष्यभावाभावास्त्विति	...	कै	...	५१२	...	७
व्यधिकरणप्राप्तेतीति	...	कै	...	५१२	...	७
विशेषाभावमिति	...	कै	...	५१३	...	३
वर्तिपदेति	...	कै	...	५१७	...	१
विरुद्धानेकेति	...	कै	...	५२८	...	१०
विमर्शः	...	कै	...	५३९	...	१
वर्गाविति	...	कै	...	५४०	...	१४
वार्यश्चेति	...	भा	...	५४४	...	८
विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति	...	कै	...	५४८	...	१
व्यवस्थाशब्दौ	...	भा	...	५४८	...	५
व्यवस्थाकृताविति	...	कै	...	५४९	...	१
विषयकस्यादिति	...	कै	...	५४९	...	६
वैयाकरणशब्दस्यैवेति	...	कै	...	५४९	...	५
विप्रतिषिद्धार्था इति	...	कै	...	५५२	...	७
विरुद्धानामिति	...	कै	...	५५३	...	४
विपर्यय प्रयोग इति	...	कै	...	५७७	...	३
व्यक्ति पक्ष इति	...	कै	...	५८२	...	५
विहितस्याभावात्	...	भा	...	५८८	...	१
विरोधाभावात्	...	कै	...	५८७	...	८
विशेषणविशिष्टस्य	...	कै	...	५८६	...	१
वक्ष्यमाण इति	...	कै	...	६००	...	११
वाचिकेति	...	कै	...	६०१	...	६
वर्जनार्थ एवेति	...	भा	...	६३४	...	१२
व्यतिरेकाभावात्	...	कै	...	६३७	...	१३
वीचधमिति	...	भा	...	६४१	...	१
विशिष्य कार्य्येति	...	कै	...	६४५	...	७
विकारस्य चेति	...	कै	...	६४९	...	१
वाधित्वेति	...	कै	...	६६५	...	९

विकृतमङ्गमिति ...	...	कै	...	१३०	...	१
विकारप्रतिपत्तिरिति ...	...	कै	...	१३७	...	८
वाच्यते इति ...	...	कै	...	१३८	...	९
वहिरङ्गत्वादिति ...	...	कै	...	१३९	...	१०
व्यभिचारादिति ...	...	कै	...	१४१	...	११
वचनग्रहणादिति ...	...	कै	...	१४७	...	१२
विशेषणविशेष्यभावात् ...	...	कै	...	१४८	...	१३
व्यतिरिक्तः ...	...	भा	...	१४९	...	१४
वौरत्वमिति ...	...	भा	...	१५०	...	१५
वाक्यार्थः ...	...	भा	...	१५०	...	१६
विषयविभागायेति ...	...	कै	...	१५४	...	१७
विभक्तिविषये ...	...	कै	...	१५५	...	१८
विशेषणभाव एव ...	...	कै	...	१५६	...	१९
व्याकरणान्तरे ...	...	कै	...	१५७	...	२०
विभक्तप्रादिभिः ...	...	हरिः	...	१५८	...	२१
विनापीति ...	...	कै	...	१५९	...	२२
व्यपदिष्टे इति ...	...	हरिः	...	१६०	...	२३
वाचकं धातुमिति ...	...	कै	...	१६१	...	२४
विशेषकमेति ...	...	हरिः	...	१६२	...	२५
विशेषनिरपेक्षः ...	...	हरिः	...	१६३	...	२६
विशेषार्थिनेति ...	...	भा	...	१६४	...	२७
व्याख्यास्यामीति ...	...	कै	...	१६५	...	२८
विशेषेति ...	...	कै	...	१६६	...	२९
वहिरङ्गत्वाच्चेति ...	...	कै	...	१६७	...	३०
वाक्यत्रयमिति ...	...	कै	...	१६८	...	३१
व्याचक्षत इति ...	...	कै	...	१६९	...	३२
विध्यर्थमिति ...	...	कै	...	१७०	...	३३
व्यतिरिक्त समुदायेति ...	...	कै	...	१७१	...	३४
वचनान्तरे इति ...	...	कै	...	१७२	...	३५
व्यवस्थितेति ...	...	कै	...	१७३	...	३६
व्यक्ताविति ...	...	कै	...	१७४	...	३७
वलादाविति ...	...	कै	...	१७५	...	३८

वर्तमानोक्त इति	...	कै	...	८४६	...	९
वायुरिति	...	कै	...	८४६	...	५
वर्णाश्रये इति	...	भा	...	८५८	...	१०
व्यवहितेति	...	कै	...	८७८	...	९
वाक्येति	...	कै	...	८८२	...	६

श ।

शङ्कुलयेति	...	भा	...	२५	...	५
शक्तिनियमेत्विति	...	कै	...	३०	...	१६
शङ्कुवेरम्	...	भा	...	३५	...	१५
शक्तेति	...	कै	...	२४	...	९
शब्देनेति	...	कै	...	१२४	...	५
शिशृषिति	...	कै	...	१२८ १, १५७	...	६
शाकलेति	...	कै	...	१६८	...	६
शब्दान्तरेण	...	कै	...	१७५	...	२
शेषग्रहणं चेति	...	कै	...	२७१	...	२०
शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति	...	भा	...	२९९	...	१५
शास्त्री श्याम	...	भा	...	२८२	...	७
शब्देन संस्पर्शादिति	...	कै	...	२८४	...	५
श्यामत्वस्याधारेति	...	कै	...	२८६	...	४
शस्त्रागमिति	...	भा	...	२९२	...	९
शस्त्रीगतो गुण इति	...	कै	...	२९७	...	१
श्यामाशब्दः	...	भा	...	३०४	...	९
शास्त्रीशब्देन	...	भा	...	३०६	...	४
शास्त्रीशब्दोपादानेति	...	भा	...	३०६	...	६
श्वेतकागमिति	...	कै	...	३२९	...	१
शुकवभूरिति	...	कै	...	३३२	...	१५
शेषग्रहणे	...	कै	...	३६५	...	१
शतसहस्रमिति	...	कै	...	३६९	...	५
शब्दान्तरेति	...	कै	...	३७८	...	५
शवादेशः श्यन्नादय इति	...	भा	...	३९५	...	५
शब्दशक्तिस्वाभावादि	...	कै	...	४०२	...	७

शौर्पिक इति	...	...	...	...	४०८	...	५
शेषलक्षणा	...	...	भा	...	४५५	...	७
शुक्लार्थेन	...	...	कै	...	४५५	...	४
शब्दान्तरत्वात्	...	...	कै	...	५५७	...	१५
शेषाधिकारेति	...	...	कै	...	५५५	...	१५
शक्तिसाधनपक्षं चेति	...	...	कै	...	६०८	...	१६
शब्दव्युत्पत्तये इति	...	...	कै	...	६१५	...	५
शक्तिरिति	...	...	कै	...	६५४	...	५
शतृशानचोरिति	...	...	कै	...	७१६	...	७
शक्यमकर्तुम्	...	...	भा	...	७५१	...	५
शक्तिलक्षणार्थातिरिक्त इति	...	...	कै	...	७५१	...	४
शक्तिस्त्विति	...	...	कै	...	७५९	...	११
श्रूयमाणक्रिये	...	...	हरिः	...	७५४	...	५
श्यावदन्	...	...	भा	...	७४५	...	७
श्रोता श्रव्यतन्नाम्	...	...	भा	...	७७६	...	१
श्रुद्राणामिति	...	...	कै	...	७८५	...	१
शसमेवेति	...	...	कै	...	८५५	...	१५
शिति चेति	...	...	कै	...	८७५	...	४

ष ।

षष्ठीवाचिकेति	...	...	भा	...	८२	...	८
षट्प्रभतीनामिति	...	...	कै	...	११८	...	५
षण्मुहूर्त्ता इति	...	...	भा	...	२१६	...	८
षष्ठीति	...	...	कै	...	४५८	...	८
षष्ठ्यर्थस्येति	...	...	कै	...	४८८	...	८
षष्ठीसमास	...	...	कै	...	५७५	...	१
षष्ठ्यत्रेति	...	...	कै	...	६५८	...	१
	...	...	भा	...	५८७	...	११
षष्ठीस्यादिति	...	...	भा	...	७२१	...	१६
षष्ठीभवतीति	...	...	कै	...	७२४	...	१
षष्ठ्याभिहित इति	...	...	भा	...	७३०	...	१
षष्ठ्यभवतीति	...	...	भा	...	७४१	...	६
षष्ठीनिर्दिष्टस्येति	...	...	कै	...	८७१	...	१

स ।

स्वरे वेति	...	...	क	...	...	...	७
समुदायो वेति	...	...	क	...	...	...	१
स्वरूपम्	...	...	क	...	...	७	७
स्वरितगुणयुक्तमिति	...	...	क	...	...	...	...
सर्वम्	...	...	भा	...	...	१०	...
स एकार्थीभाव इति	...	...	क	...	...	१५	...
सुव्याप्तुप्रसृतय इति	...	...	क	...	...	१८	...
समासस्येत्यनेन	...	...	क	...	...	...	...
समासो न स्यादिति	...	...	क	...	...	...	...
स्वरश्च प्रसज्येवेति	...	...	क	...	...	...	...
सामान्येति	...	...	क	...	...	...	...
संख्याया इति	...	...	क	...	...	...	...
सर्वं गुरुकुलमिति	...	...	भा	...	...	...	...
सामर्थ्यादवयवमपीति	...	...	क	...	...	...	...
सामौप्यादेरपीति	...	...	क	...	...	...	...
सम्बन्धश्चत्वाच्चेति	...	...	क	...	...	...	...
सार्थवदिति	...	...	क	...	...	...	...
सापेक्षमसमर्थम्	...	...	भा	...	...	...	...
समुदायार्थः	...	...	क	...	...	४१	...
सादृश्यादिति	...	...	क	...	...	४२	...
समर्थमित्युच्यते इति	...	...	भा	...	...	४५	...
स्वनिष्ठः	...	...	क	...	...	४४	...
सम्बन्धस्थान्तर्भावात्	...	...	क	...	...	४६	...
सामर्थ्यभेदोऽपीति	...	...	क	...	...	...	...
सम्बन्धस्योपरमादिति	...	...	क	...	...	...	...
स्वरभेद इति	...	...	क	...	...	...	...
स्वार्थम्	...	...	क	...	...	...	...
स्वेनार्थेन वशीकृतस्येति	...	...	क	...	...	...	...
स्वविशेषणेति	...	...	क	...	...	...	...
सामर्थ्यभेद न स्यादिति	...	...	क	...	...	...	...

सर्वं स्वं प्रवक्तुमिति	...	भा	...	७५	...	१
स्वाम्यन्तरेणो निवर्त्तरति	...	कै	...	७५	...	७
स्वार्थं जहातीति	...	कै	...	७७	...	४
सम्बन्धान्तरापेक्षयेति	...	कै	...	७८	...	५
स्वरूपमिति	...	कै	...	८१	...	११
स्वाम्यमित्यस्य	...	कै	...	८५	...	७
संचोपसर्ग इति	...	भा	...	८४	...	५
सत्यामपि हानाविति	...	कै	...	८६	...	५
संख्याविशेषेति	...	भा	...	८६	...	८
समर्थतराणामिति	...	कै	...	८५	...	१४
समासो द्विधा	...	...	...	८५	...	१६
सविशेषणम्	...	भा	...	८८	...	५
समानवाक्ये इति	...	भा	...	१०४	...	१
समर्थनिघाते हीति	...	भा	...	१०८	...	५
समुदायस्येति	...	कै	...	११०	...	७
सत्यपीति	...	कै	...	११५	...	१
सविशेषणानां वृत्तिर्न	...	भा	...	११५	...	४
सम्बन्धेति	...	कै	...	१२०	...	५
संसर्गिभेदक इति	...	कै	...	१२२	...	१
समानाधिकरणेनेति	...	भा	...	१२६	...	६
सामर्थ्याभावाच्चेति	...	कै	...	१२७	...	७
समासः प्राप्नोतीति	...	कै	...	१२८	...	५
सत्तान्त्ये इति	...	कै	...	१२८	...	७
समासत्वमिति	...	कै	...	१३०	...	१
सुराजातिराजेति	...	भा	...	१३५	...	५
स्मृतिशास्त्रत्वादिति	...	कै	...	१३५	...	१
संप्रतीयते इति	...	कै	...	१३५	...	८
सुप्सुपेत्यस्येति	...	कै	...	१३४	...	१५
समासात्तेन भाव्यमिति	...	कै	...	१३६	...	१६
सर्वान्त इति	...	कै	...	१३६	...	६
सुष्ठु सूचमास् इति	...	भा	...	१३७	...	१
समासान्त इति	...	भा	...	१३८	...	५

स्नाङ्गश्रुतिमिति ...	...	भा	...	१४०	...	६
सुवन्तसमुदायस्येति ...	...	भा	...	१४६	...	६
स्फुटा चेति ...	...	कै	...	१४८	...	४
स्वरे ऽवधारणाच्चेति ...	...	भा	...	१५१	...	१०
सुवन्तसमुदायस्य ...	...	कै	...	१५१	...	७
स्वरादिव्यति ...	...	कै	...	१५३	...	५
सम्बध्यते इति ...	...	कै	...	१५५	...	५
समानपदत्वादिति ...	...	कै	...	१५६	...	५
सत्यपि निर्मित्तव्यादि ...	...	कै	...	१५८	...	६
समासावयव एवेति ...	...	...	...	१५८	...	१०
सत्यां समास संज्ञायामिति ...	...	भा	...	१६०	...	४
स्वरितत्वादिति ...	...	कै	...	१६०	...	८
समास संज्ञापीति ...	...	भा	...	१६०	...	११
सदृशद्वयेत्विति ...	...	कै	...	१६४	...	७
समासाच्चेति ...	...	कै	...	१६५	...	५
समुदायस्यैवेति ...	...	कै	...	१६६	...	५
संख्यायाविवक्षितत्वादिति ...	...	कै	...	१६८	...	५
समासास्तोदात्तत्वमिति ...	...	कै	...	१६८	...	११
सतिशिष्टत्वादिति ...	...	...	...	१६९	...	८
समुदायस्येति ...	...	कै	...	१७४	...	५
समृद्धादीनां वाचकमिति ...	...	कै	...	१७९	...	१
सादृश्यार्थकत्वादिति ...	...	कै	...	१८६	...	४
सादृश्ये वृत्तिरिति ...	...	कै	...	१८६	...	१४
सूत्रेऽस्मिन्निति ...	...	भा	...	१८७	...	१
सादृश्यसम्पत्तीति ...	...	कै	...	१८७	...	१५
स्वरादीनां चेति ...	...	कै	...	१८८	...	७
स्वया चेति ...	...	कै	...	१९६	...	२
समास उच्यते इति ...	...	कै	...	१९७	...	२
सम्यग्भावादिनि ...	...	कै	...	१९८	...	११
समासेनेति ...	...	कै	...	२०१	...	६
स एव परस्येति ...	...	कै	...	२०१	...	१५
स चावश्यमिति ...	...	भा	...	२०२	...	१४

सर्वमेकनदीतरे	...	...	भा	...	२०२	...	१७
सौत्र इति	...	...	क	...	२०३	...	९
सख्यस्योभयेति	...	...	क	...	२०४	...	१७
स पदार्थं तत्पुरुषेति	...	...	क	...	२०५	...	११
साक्षात् सामर्थ्येति	...	...	क	...	२०६	...	९
सम्प्रतीति	...	...	क	...	२०७	...	२५
सत्त्वे इत्यादि	...	...	क	...	२०८	...	२५
सिद्धत्वादिति	...	...	क	...	२०९	...	२६
सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति	...	...	क	...	२१०	...	९
स्तुतिनिन्देति	...	...	क	...	२११	...	२६
सूत्रसन्दर्भेति	...	...	क	...	२१२	...	२७
सिद्धान्त्येति	...	...	क	...	२१३	...	२५
सम्बन्धविवक्षायामिति	...	...	क	...	२१४	...	२६
सर्वलोकव्यवहारेति	...	...	क	...	२१५	...	२७
सन्देहरहित इति	...	...	क	...	२१६	...	२६
समासादाश्रिणोऽनवगमादिति	...	...	क	...	२१७	...	२५
स्ववचनेनैवेति	...	...	क	...	२१८	...	२६
समासस्याभिधानमिति	...	...	भा	...	२१९	...	७
समाहारे इति	...	...	क	...	२२०	...	२६
समीचीकरणम्	...	...	क	...	२२१	...	२६
सादृश्येऽपि	...	...	भा	...	२२२	...	११
सुप्सुपेति	...	...	क	...	२२३	...	२५
समाहार एव तद्वितलुकीति	...	...	क	...	२२४	...	७
समाहाराभिधेय इति	...	...	क	...	२२५	...	७
स्व वाचेति	...	...	क	...	२२६	...	२७
साकल्येनेति	...	...	क	...	२२७	...	७
साधारणधर्मविशिष्टेति	...	...	क	...	२२८	...	२६
स्वाभाविकत्वादिति	...	...	क	...	२२९	...	११
स्त्रीलिङ्गनेति	...	...	क	...	२३०	...	२७
स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति	...	...	क	...	२३१	...	७
वत्यपि चेति	...	...	क	...	२३२	...	७
समानाधिकरणलक्षण इति	...	...	भा	...	२३३	...	२६

सादृश्यनिमित्तादिति	...	कै	...	४०१	...	१
सामान्यवचनग्रहणेति	...	कै	...	४०२	...	२
साधारणगुणवचनेति	...	कै	...	४०३	...	३
समुदायार्थपेक्षायामिति	...	...	...	४०४	...	४
साधकमितीति	...	कै	...	४०५	...	५
समसम्प्रधारणेति	...	कै	...	४०६	...	६
समासो न प्राप्नोतीति	...	भा	...	४०७	...	७
सिद्धमभूक्तमिति	...	कै	...	४०८	...	८
सहयोगे	...	कै	...	४०९	...	९
सामान्येन समेति	...	भा	...	४१०	...	१०
सर्वधनाद्यर्थ इति	...	भा	...	४११	...	११
सर्वधनेति	...	कै	...	४१२	...	१२
सुवन्तेन पदेनेति	...	कै	...	४१३	...	१३
समासोऽपि गुणवचन इति	...	भा	...	४१४	...	१४
सन्देहः स्यादिति	...	कै	...	४१५	...	१५
स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यत इति	...	कै	...	४१६	...	१६
सामान्याश्रयसमूहेति	...	कै	...	४१७	...	१७
सौत्रत्वाच्चेति	...	कै	...	४१८	...	१८
सूत्रारम्भ इति	...	कै	...	४१९	...	१९
स समासे इति	...	भा	...	४२०	...	२०
सत्तायानित्यत्वादिति	...	कै	...	४२१	...	२१
संसर्गिणां त्विति	...	हरिः	...	४२२	...	२२
सादृश्यादिनेति	...	कै	...	४२३	...	२३
स वेद्विवृत्त इति	...	कै	...	४२४	...	२४
समासनिवृत्तार्थमेवेति	...	कै	...	४२५	...	२५
स्वात्मनोति	...	कै	...	४२६	...	२६
सापेक्षसमर्थमिति	...	भा	...	४२७	...	२७
सत्त्वेनिविशते	...	भा	...	४२८	...	२८
समासशङ्कानिवारणायेति	...	कै	...	४२९	...	२९
सामर्थ्यसङ्गादादिति	...	कै	...	४३०	...	३०
समास इति	...	कै	...	४३१	...	३१
सामर्थ्यमेव नास्तीति	...	कै	...	४३२	...	३२

सत्यपीति	...	...	का	...	४५५	...	५
सहसुपेत्यनेति	...	...	का	...	४५५	...	५
साध्यत्वादिति	...	...	का	...	४५७	...	५
सुबन्तेति	...	...	का	...	४५८	...	५
सुप्-ग्रहणं त्विति	...	...	का	...	४५९	...	५
सुपेत्यस्य निवृत्तादिति	...	...	का	...	४५९	...	५
सुबुत्पत्तेरिति	...	...	का	...	४५९	...	५
सुबित्यस्येति	...	...	का	...	४५९	...	५
साधनं हि क्रियासु	...	...	भा	...	४५५	...	५
सुबन्तमेवोपपदसु	...	...	का	...	४५५	...	५
स्वरसमासान्तेति	...	...	का	...	४७७	...	८
समासविधादिति	...	...	का	...	४७८	...	७
संख्याविवर्त्तेति	...	...	का	...	४८५	...	५
संख्याया अविवर्त्तेति	...	...	का	...	४८५	...	७
स तद्विशेष एवेति	...	...	का	...	४८७	...	५
संबन्धभिधीयत इति	...	...	का	...	४८५	...	४
समासेनेति	...	...	का	...	४८५	...	५
संख्येयमनया	...	...	का	...	४८८	...	८
समुदायावयवसम्बन्ध इति	...	...	का	...	५०५	...	४
सुबधिकारे इति	...	...	भा	...	५१०	...	५
समासशक्तानङ्गीकारे	...	...	...	...	५१४	...	८
सकर्मकत्वादिति	...	...	का	...	५१५	...	५
समासार्थनोपपद्यत इति	...	...	भा	...	५१७	...	४
समासस्येति	...	...	का	...	५१८	...	४
समुदायावयवानां चेति	...	...	का	...	५१८	...	५
स्वस्वामीति	...	...	का	...	५२०	...	४
संयोगसमवायेति	...	...	का	...	५२५	...	...
सुजन्तस्येति	...	...	का	...	५२७	...	११
सुजन्तत्वादित्युच्यते	...	...	का	...	५२९	...	५
सुजन्त इति	...	...	का	...	५२९	...	८
संख्येति	...	...	का	...	५२९	...	८
सुजार्थमिति	...	...	का	...	५२९	...	११

स च क्रियाभाववृत्त्यर्थः	...	भा	...	५५५	...	७
सचोक्त इति	...	भा	...	५५५	...	११
संख्यानेति	...	भा	...	५५५	...	१७
संख्येयामिधायित्वादिति	...	कै	...	५५५	...	१५
सप्तम्येति	...	कै	...	७५७	...	८
सहयोगयोरिति ...	...	भा	...	५५५	...	७
सिद्धः समास इति	...	कै	...	५७१	...	७
समुद्धान्यथानुपपत्तेरिति	...	कै	...	५७५	...	२
समुच्चितद्रव्याश्रये इति	...	कै	...	५७५	...	८
सुकृतदुष्कृते इति ...	...	कै	...	५७७	...	५
समुच्चिते इति	...	कै	...	५७८	...	२
सुराया इति	...	भा	...	५७९	...	५
साहचर्य्यादीति	...	कै	...	५५७	...	७
समासश्च	...	कै	...	५८५	...	७
सामर्थ्यं हीति	...	कै	...	५८५	...	५
समाहारेति	...	भा	...	५७५	...	२
स्वचान्नेति	...	कै	...	५८७	...	७
समासेन त्विति	...	कै	...	५८८	...	१५
स्वार्थस्य संसृष्टत्वादिति	...	कै	...	५८९	...	१५
समर्थानामिति	...	कै	...	५९०	...	१
सप्तमीनिर्देश इति ...	...	कै	...	५९१	...	१०
सर्वत्र चेति	...	कै	...	५९५	...	१०
सामर्थ्यादिति	...	कै	...	६०५	...	१३
सामर्थ्येनेति	...	भा	...	६०६	...	१५
संनिधीयत इति ...	...	कै	...	६१०	...	५
मृत्रं ग्रत्याख्यातमिति	...	कै	...	६१५	...	१०
सामीप्यसंवन्धे इति	...	कै	...	६१७	...	५
साधनापवर्गे इति	...	कै	...	६१५	...	८
स्ववचनादिति	...	कै	...	६१९	...	५
संभवाच्चेति	...	कै	...	६८०	...	१
सकृदपि	...	भा	...	६१५	...	५
सत्त्वभूतेति	...	कै	...	६९०	...	५

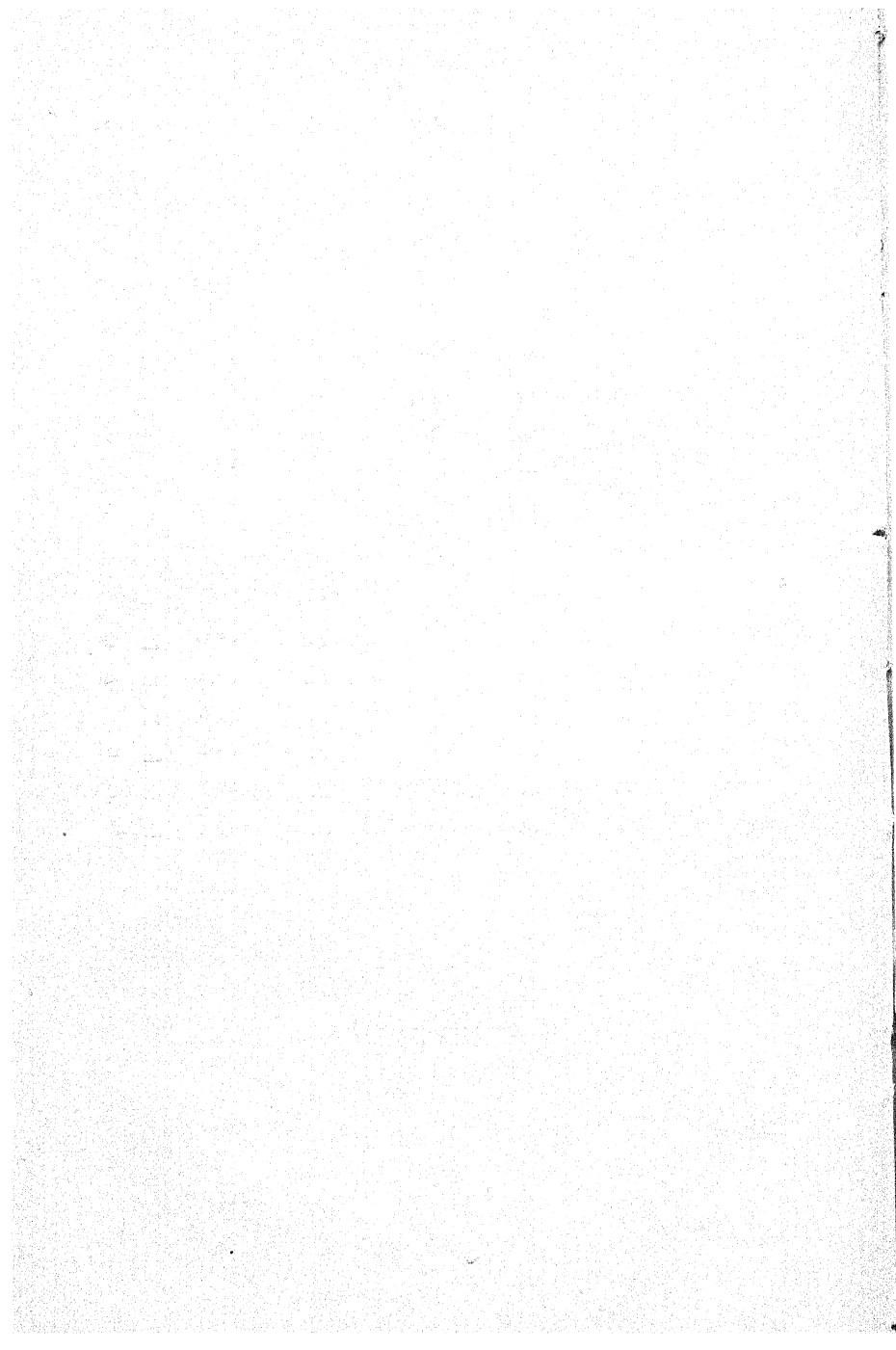

स्त्रीत्वाद्यधिकमिति	...	कै	...	२२८	...	६
सामानाधिकरण्यादिति	...	कै	...	७५८	...	६
सर्वे स्वादयःस्थिता इति	...	कै	...	७१२	...	१५
सर्वविषयस्त्रीकारेणेति	...	कै	...	७१५	...	११
स्वस्वामीति	...	कै	...	७१९	...	१
संबन्धाभावादिति	...	कै	...	७१९	...	११
स्वामित्वमिति	...	भा	...	७२५	...	१२
सोऽर्थः	...	भा	...	७२५	...	५
स्त्रनिष्ठतया	...	कै	...	७२७	...	१५
सम्भवति	...	भा	...	७४०	...	१०
स्तुनः	...	भा	...	७४१	...	५
सामान्येन	...	भा	...	७५१	...	७
स्त्रीप्रत्यय एवेति	...	कै	...	७५५	...	४
सप्तमी प्रयोगेनेति	...	कै	...	७५६	...	७
स्वरितत्वेति	...	कै	...	७६१	...	५
संख्याशब्देनेति	...	कै	...	७६६	...	४
समुदायस्येति	...	कै	...	७६७	...	५
समासमिति	...	कै	...	७६६	...	११
समाह्वयमाणत्वादिति	...	कै	...	७६०	...	१
समाहारेण व्यपदिश्येति	...	कै	...	७६९	...	५
सत्यपि प्रातिपदिकत्वे	...	कै	...	४७०	...	४
स्वं शोणितं नास्तीति	...	भा	...	७८०	...	५
स्मृतिकारैरिति	...	कै	...	७८१	...	६
समुदायार्थो नास्तीति	...	कै	...	८०२	...	७
सप्तमीति	...	कै	...	८०४	...	१
स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति	...	कै	...	८०४	...	५
समासार्थमिति	...	कै	...	८०५	...	१
समुदायार्थ	...	कै	...	८०५	...	८
स चात्रयवलिङ्गेनेति	...	कै	...	८०८	...	८
स चालिङ्ग इति	...	कै	...	८०८	...	९
समाहारद्विगोश्चेति	...	कै	...	८१४	...	१२
सप्तम्या चेहेति	...	कै	...	८२८	...	११

सतिपौर्वापर्य इति ...	...	भा	...	८५९	...	९
सर्वप्रकारेणेति ...	...	कै	...	८४४	...	५
संज्ञानां चेति ...	...	कै	...	८५१	...	४
सर्वथा ...	...	कै	...	८५२	...	७
सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानीति ...	...	भा	...	८६०	...	८
समर्थानाम् प्रथमस्य ...	...	कै	...	६६५	...	१
सन्निपातेति ...	...	भा	...	८७८	...	९
सत्यपीति ...	...	कै	...	८७९	...	१
समासे कृते ...	...	कै	...	८८०	...	६
स्वाभाविकीवेति ...	...	कै	...	८८२	...	१
सामान्येन प्रश्न इति ...	...	कै	...	८८५	...	४

ह ।

हेतुकालसंग्रहितत्वाद्देति ...	...	कै	...	५५७	...	६
हेतुवृत्तीयेति ...	...	कै	...	५५८	...	९
हेतौवृत्तीयेति ...	...	कै	...	५६०	...	१
हितयोगेचेति ...	...	पा	...	६६०	...	७
ह प्रत्ययेन ...	...	कै	...	८५५	...	१
हित्वादिष्विति ...	...	भा	...	८५५	...	४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽयं पतञ्जलिना गुह्या तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ॥

समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१॥

विधिरिति कोऽयमिति (भा)

भाव्यस्य न स्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं तस्य ओष्ठेण निश्चितत्वादित्यतो-
ऽभिप्रायमाह

समर्थः पदविधिः । २।१।१॥ सामर्थ्यं चात्रैकार्थीभावः ।
पृथगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यम् । *राज्ञः पुरुष इति वाक्ये पृथगर्थानि

समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१॥ पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थो-
ऽश्रितो बोध्यः । परिभाषेयम् । समर्थशब्दस्य तदाश्रिते लक्षणा । सामर्थ्यं

“समर्थः पदविधिः” ॥ २।१।१॥ ‘परिभाषेयमिति’ । नाधिकारः
पदविधियहणात्, अन्यथा वक्ष्यमाणानां पराङ्गवद्भावादीनां पदविधित्वा-

* पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् । वा । पृथगर्थानां पदाना-
मेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते ॥ क्व पुनः पृथगर्थानि द्वैकार्थानि । वाक्ये
पृथगर्थानि । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेकार्थानि । राजपुरुष इति ॥

अर्थेति ॥ (कै)

कोऽयमि- (भा)

तस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थः । शब्दार्थयोरभेदादितिभावः ॥

किं भावेति । (कै)

करणाधिकरणसाधनवस्त्वनन्वितत्वात् प्रयोजनाभावाच्च नोक्ति-
खितः ॥

विधीयमानत्वादिति । (कै)

वस्तुसादिविधाविति शेषः ॥

राजपुरुष इति समासे एकार्थानीति भाष्यात् ॥ एवं यत्किञ्चित्पदजन्य-
पृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वेन लोकदृष्टानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैकोपस्थिति-
जनकत्वमेकार्थीभाव इति कल्पितम् । तेषां तत्त्वं तु सादृश्याद् बोध्यम् ॥
कार्थ्यं शब्दं मन्वतां वाक्यादेव वृत्तिनिवृत्तिबुद्धेर्वा । एकार्थीभाव इति
चिनिर्देशो गौणमेकार्थत्वं समासघटकपदानां बोधयितुम् । यथा पदा-
नामसत्त्वात् तत्त्वत्वाव्यवहारो गौणः । तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽपीति

चेहैकार्थीभावः । प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टै-
कार्थत्वमिति यावत् । राजपुरुषः । पुत्रीयति । कुम्भकारः । औपगवः ।
इह गुणः कृतात्मसंस्कारेति न्यायेन महाविभाषायाः सामर्थ्यविशेषणता ।
विकल्पेनैकार्थीभूतं षष्ठ्यन्तं समस्यत इत्याद्यर्थात् । विशेषणबलादेव च
व्यपेक्षापक्षोऽपि सम्मतः । वृत्तिस्तु समासादिनियता । अत एव ऋद्धस्येति

व्यभिचारादनर्थकं तत्त्वात् । परितः सर्वतः पूर्वत्र परत्र व्यवहिते चानन्तरे
च भाष्यते कार्यमनयेति करणे 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्ययः, भावसाधन
एव वाऽभेदोपचारात्सूत्रे प्रयुज्यते, इदं शब्दस्य सूत्रे प्रयुक्तस्यापि विधेय-
परिभाषाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । 'स सर्व इति' । ननु यः

इतरचेति । (कै)

कर्मसाधने इत्यर्थः ॥ अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते प्रत्यभि-
ज्ञानुपपत्तिस्तद्भेदेऽपि शब्दैक्ये तु कः शब्द इत्यनुपपन्नमत आह

तचेति ॥ (कै)

त्राणादिकेनिति । (कै)

इगुपधात्किदित्यनेनेति भावः ॥

स्वरे चेति । (कै)

वज्रलग्नहणादौणादिकस्यापि कर्मणि संभव इति भावः ॥

१ इगुपधात् कित् उणादि-४ पा-१६६ सू ॥

बोध्यम् ॥ विभक्त्यन्ते एतद् वारणाय दृष्टानामित्यन्तं तेषां लोके तत्त्वेना-
दृष्टत्वात् । औपगवादौ प्रत्ययानां तथा दृष्टत्वाभावेन यत् किञ्चित् पद-
जन्येषुपस्थितिविशेषणम् ॥ अपत्यरूपार्थस्योपगोरपत्यमस्तीत्यादौ तथा
दर्शनसत्त्वात् । विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वम् ॥ तद्वाच्यार्थवाचकस्य शब्दा-
न्तरस्याभावादिति निरूपितम् ॥ विशिष्टविषयैक श्रुत्येति हेतुवचनम् । अत

विशेषणं तत्र नान्वेति श्रुत्यैकदेशत्वात् । न हि श्वशुरशब्दजन्यप्रतीतौ
पिष्टविशेषणत्वेनोपस्थितायां भार्यायां मुशीलाया इत्यादिविशेषणमन्वेति ।
न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः । तत्रापि कुलेनैव देवदत्त-
शब्दोत्तरव्यर्थस्यान्यथात् । सम्बन्धस्तु उपस्थितगुरुद्वारक एव वक्ष्यर्थो
न तु तदितरः । उक्तञ्च । समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

कश्चित्पदविधिरिति सामान्यनिर्देशेनैव तद्धर्मभूता व्याप्तिरुक्ता किं सर्व-
ग्रहणेन, नैतदस्ति । यः कश्चिद्वाङ्मण आनीयतामित्युक्ते क्षत्रियादि-
निवृत्तिः प्रतीयते न व्याप्तिः, प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुक्तञ्चोद्देश-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ १)

प्रयोगदर्शनमिति । (कै)

चैस्त्वर्थेणाष्टाध्यायीपाठादिह वेदे लोके चेति शेषः ॥

एतद्भावेति । (कै)

तथा सति पदकर्मके विधाने इत्यर्थापत्तौ समासाद्यसंग्रहः
स्याद् वक्षसाद्यादेशविधौ चातिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥

इह । (कै)

सूत्रे ॥

इतर इति । (कै)

प्रकरणपर्यालोचनयेति भावः ॥ समासपदं वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥

एव कैयटः । अन्य एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्ष-
यैकार्थीभाव उच्यते तेषां पांसूदकवदविभागापन्नत्वादिति । अयं भावः ।
वाक्ये यथा पदैः पृथक् पदार्थानां बोधेऽप्याकाङ्क्षामूलकवाक्यशक्तिवशाद्
विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीतिर्नैवं वृत्तौ किं त्ववयवशक्ति-
भ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदायशक्तिसहकृताभ्यां नियतोद्बोधकवशात् पदार्थ-

संस्पृष्टावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ॥ यद्वा । ससम्बन्धिकपदार्थ-
स्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः । चैत्रस्य नमेत्यादौ तथा दर्शनात् ।
अश्वरश्मिबोपस्थितायां भार्यायां तत्पतेर्विशेषणत्वाच्च । तदंशे उत्प्लिता-
काङ्क्षत्वात् । उक्तञ्च । सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । सार्थ-

समर्पकत्वबलाद्यर्थेन क्रमेण प्रथमे भाविनं पदविधिशब्दं व्याख्यास्यन्विधि-
शब्दः कर्मसाधन इति दर्शयति । 'विधीयत इति विधिरिति' । कार्य-
मित्यर्थः । 'पदानामिति' । शेषलक्षणा षष्ठी । पदानां सतां यत्कार्यं
विधीयत इत्यर्थः । यदि तु भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत विधानं
विधिरिति ततः पदेषु द्वयगलक्षणा कर्मणि षष्ठी पदानामसतां निव्यादनं

समुदायो वेति । (कै)

स ह्यवयवभूतपदानां कार्यः समूहस्यावयवातिरिक्तताया अपि
स्त्रीकारादिति भावः ॥ विभक्त्यन्तस्य पदत्वाद् विभक्तिविधानस्य
कथं पदोद्देश्यकविधित्वमित्याशङ्क्याह

विभक्तीति ॥ (कै)

एवं हीति । (कै)

विहितानां नियमस्य विधिना पक्षप्राप्तेतरविभक्त्यन्तानां
निवृत्तिरूपस्याश्रवणेन सा निवृत्तिः पदोद्देश्यकेत्यर्थः । केचित्तु
पदोद्देश्यकः पदत्वसंपादको वा सर्वोऽपि पदसंबन्धित्वात्पदविधि-

बोध एव जायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति ।
तत्र विशिष्टशक्तिग्रह इत्यम । राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धवत् पुरुषादौ
शक्तमिति । तत्र सा विशिष्टशक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सम्बन्धांशे
विशेषणत्वाद्यंशे च पर्यवस्यति । राजादेः कृतावयवशक्त्यैवोपस्थिति-
संभवात् । आकाङ्क्षामूलकेति विशेषणात् नित्यघट इत्यादेर्नैकार्थीभावेन

वत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयत इति ॥ तस्मात्समासमुच्चातुल्यतद्धित-
विशेषणे । न विशेषणसम्बन्धः सापेक्षेतु भवेदयम् ॥ स्यादेतत् । वाक्ये
कृताया ऽवयवशक्त्योपपत्तौ मास्तु शक्त्यन्तरम् । न चैवं विशेषणसम्बन्धापत्तिः ।
सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति निषेधस्य सम्भवादिति
चेत् । सत्यम् । बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं

पदविधिरिति तत्र समासतद्धितसमुच्चातुल्यतद्धितयो न संगृहीताः सुस्तत्र हि
पदानां सतां समासादिकार्यं विधीयते न पुनः पदत्वं, ननु च कर्मसाधन-
पक्षेऽपि विभक्तिविधानमसंगृहीतं स्यात् पदान्येव हि तत्र विधीयन्ते न तु
पदानां सतां किं चिद् उच्यते, कर्मणि द्वितीयेत्यादिना तु नियमः क्रियते

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

रेवेति वदन्ति ॥ ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधान-
मित्युत्तरमयुक्तं विधानस्य विधानकर्मत्वाभावादत आह

तत्र विभक्तावेति । (कै)

एवं च पाकं पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावे वान्वय इति
भावः ॥ क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वम् ॥

रूपद्वयमिति । (कै)

यद्यपि संज्ञात्वमपि तत्र तथाप्येतद्रूपतया शास्त्रव्यवहारा-
भावान्तर्चोक्तम् ॥

अन्येनेति । (कै)

पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तिना चेत्यर्थः ॥

साधुत्वम् ॥ विशेषणत्वेनोपस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणाकाङ्क्षाभावाद् । अतो
नित्यो घट इत्यादि वाक्यमपि न । अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि
वाक्य इव ऋद्धस्य इत्यादि विशेषणान्वयो न । तस्य शब्दार्थैकदेशत्वात् ।
यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वमस्ति । तथापि विशेषणान्वये विशेषस्येतरवि-
शेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्त्रत्वेन इतराविशेषणत्वेन ज्ञातस्य

तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः ॥ चकारादिनिषेधो ऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ।
कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं तस्माकन्तदिति स्थितिः ॥ तथाहि । धवखदिराविति
वृत्त्यै क्रोडौघतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते । तथा चित्रागवादौ यत्पदम् ।
त्वया तु वचनं कर्तव्यं, निरुद्धलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते ।
नैयायिकैश्चकारार्थे तदनभ्युपगमाच्च । अकथितसूत्रे व्युत्पादितरीत्या

न पदविधिः । अथाप्येकवाक्यतया स्वादिसूत्रेण विभक्तीनां विधानम्
एवमपि कारकविभक्तिषु तावत्क्रियाकारकयोरविनाभूतः सम्बन्धः, उपपद-
विभक्तीनां 'तन्तरान्तरेणयुक्त' इत्यादीनामुपसर्गविभक्तीनां च "नेर्विश्व"

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

‘आद्ये नेति (कै)

पाठे किं पुनरिति सन्देहकलेत्यर्थः ॥

अन्यथा । (कै)

अधिकारपरिभाषयोर्विशेषाज्ञाने ॥

फलाख्यानम् । (कै)

तस्यानिर्देशार्थं इत्येतत् ॥

स्वरूपम् । (कै)

योगे योगे ऽनुपस्थितिरूपम् ॥

---

१ उपलब्धकैद्यटपुस्तके “आद्येन” इति पाठोऽस्ति ॥

तन्त्रत्वेन वा दोषाभावः ॥ एतन्मूलिकैव **“पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन”** इति व्युत्पत्तिः ॥ “दर्शनौघाया माता” “दर्शनौघामाता” इत्यादौ एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि न पुंवत्त्वम् । वृत्तेः पूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव नामार्थयोरभेदः प्रत्ययार्थः । प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्टकप्राम्निर्कर्मव्याध्यायार्थाभ्युपगमात् एकार्थीभावे तु लाघवमिति । यद्यपि सिद्धान्ते पदं वाक्यं वा श्रुतं तथापि प्रक्रियादशायां लाघवादेकार्थीभाव इत्याशयः । यैव ह्यस्माकं प्रक्रिया सा परैः पारमार्थिकतया गृह्यते इति युक्तस्तान् प्रति गौरवोपन्यास इति दिक् ॥ क्वचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद् वृत्तिः । तद्यथा । किमोदनः शालीनाम् ।

इत्यादीनामेकवाक्यतायां भिन्नवाक्यतायां च पदविधित्वमस्यैव उपपदानामुपसर्गाणां च पदत्वात्, समासादिरित्यादिशब्देन तद्धितवृत्त्यादीनां ग्रहणं तद्धिता अपि सुबन्तादुत्पद्यन्ते । ‘समर्थानां प्रथमादे’ त्यस्य तु समर्थग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः, एव ‘मिसुसोः सामर्थ्य’ इत्यादीनामपि

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

लिङ्गीपादानेनेति । (कै)

स्वरितत्वप्रयुक्ताधिकारेणेतरच्च तत्तत्पदोपस्थितिरधिकारान्तरं
दृष्ट्वा व्याख्यानाद्वा निवृत्तिश्च । परिभाषायास्तु लिङ्गवति सर्वत्र
तेषां सर्वेषामत्रोपस्थित्या परिभाषाया वा तत्रतत्रोपस्थित्या
स्वार्थोपस्थितिद्वारा व्याप्तिरिति भावः । इदं च^१ “षष्ठी स्थाने”
इति सूत्रे निरूपितम् । तदुक्तम्

“एकदेशस्थिताशास्त्रभवने याति दीपताम् ।

परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते” ॥

१ अ १ । पा १ । सू ४६ इति सूत्रस्थविवरणे ॥

पुंवत्वप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात् । राज्ञि विशेषणान्वयरूपविशेषस्थैकार्थीभाव-
क्षतत्वं भाष्ये दूषितम् । एकार्थीभावसत्त्वेऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ
तदभावात् । इदमुपलक्षणम् । घटादिपदे एकार्थीभावाभावेऽपि तदेका-
देशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादित्यपि बोध्यम् । राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च
इति वदु राजपुरुषोऽश्वश्च इत्यप्यत एव न । एकत्रविशेषणत्वेन गृहीत-

केषां शालीनामोदन इत्यर्थः । सक्ताडकमापणीयानाम् । आपणीयानां
सक्तूनामाडकमित्यर्थः । कुतो भवान्याटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे ।
तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । रोपधेतोः प्राचामिति वृज् ।
(४ । २ । १२३) तथा । नञ्समासा अपि केचित्साधवः । अश्राद्धभोजी
ब्राह्मण इति यथा । केचित्तु न साधवः । अकिञ्चित्कर्वाणमिति यथा ।

समर्थः शक्त इति तत्रैव समर्थशब्दस्य रूढत्वात् स्वकार्यनिष्पादनक्षमो हि
लोके समर्थ इत्युच्यते, अर्थप्रतिपादनं च शब्दानां स्वकार्यव्युत्पाद्यत्वेन
चाधिकृता लौकिका वैदिकाश्च यस्य कस्य चित्प्रतिपादने समर्था, उच्यते
चेदं समर्थ इति तत्र सामर्थ्याद्विशेषोऽवगम्यते स तु विशेषः प्रत्यासत्तेरेवं

प्रदेशान्तरेष्विति । (कै)

“षष्ठी स्थाने” इति सूत्रे आद्यम् । “निपात एकाजनाङ्गि”^१त्यत्र चान्यम् । सामान्यतः पदविधित्वेन तत्र च पारार्थसामान्यादतिदेशसंज्ञयोः परिभाषात्वेन व्यवहार इति बोध्यम् ॥

स्वरितगुणयुक्तमिति । (कै)

स्वरवच्छब्दाद्वात्वर्थेऽपि चित्तोपाभावेऽप्यङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धभावे आङ्गुणे रूपमिति भावः । यदा^२ ऽर्ग आद्यजन्तस्वरशब्दाद् णिचौदं रूपम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू १४ ॥

२ अ ५ । पा २ । सू १३७ ॥

शक्तिकस्य ज्ञातस्य वा परत्रविशेषणत्वायोगात् । घटः पटश्च द्रव्यमिति बतु तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरतायां द्रव्यं पटश्चेत्यप्रयोगात् । एवं राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेति वद् राजपुरुषो भार्यायाश्चेति न । एकविशेषणवैशिष्ट्येन गृह्यतश्च शक्तिके ज्ञाते वा विशेष्ये तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरसम्बन्धस्याद्युत्पत्तेः । घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्वस्य इत्यप्रयोगात् ।

किञ्चिदप्यकुर्वाणमित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । वाक्ये त्रेधा सामर्थ्यम् । भेदः संसर्गो भेदसंसर्गौ चेति । आद्ये ऽतद्व्यावृत्तिमात्रस्य शाब्दत्वम् । संसर्गस्त्वर्थः । द्वितीये विपरीतम् । तृतीये तूभयं शब्दम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु प्रथममुक्तचित्तयान्यतमावगमेऽपि वृत्तिः कल्प्यते । परि-

रूप इत्याह । ‘वियद्वाक्यार्थाभिधान इति’ । विशेषेण गृह्यते ज्ञायतेऽनेन समासार्थ इति वियद्, तादृशं च तद्वाक्यं चेति विशेषणसमासः । यदा विशेषेण गृह्यं वियद्, तदर्थं वाक्यं वियद्वाक्यम्, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमासः । अथ वा ऽभेदोपचाराद्वियद्वाक्यं वियद् इति विशेषण-

यावन्तीति । (कै)

भाष्ये

सर्वमित्यस्य

लिङ्गवत्सर्वं शास्त्रमित्यर्थः । तानि सर्वाणि पदविधिशब्दोपादानेन
सामान्यतः पदविधित्वेनापेक्ष्यानूद्येत्यर्थः ॥

द्वयोर्भावो द्वित्वेति । (कै)

कोटिद्वये सत्येव संशयोदयाद् द्वित्वभवः संदेह इति भावः ॥

द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वभवत्वादाह

तदुक्तं भाष्ये “राजपुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति पुरुषोऽपि राजानं
स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति इति” । राजसम्बन्धविशिष्टे भार्यायाः प्रीतिविषय-
त्वादिसम्बन्धबोधको राजपुरुषो भार्याया इति प्रयोगस्तु राजपुरुषः सुन्दर
इति वदितः तत्र सुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया अव-
च्छेदकं पुरुषत्वमेव न तु राजसम्बन्धोऽपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्य स विशेषण-
त्वेऽपि वृत्तिरिति व्यवहारः । सर्वत्रविशिष्टविषयकज्ञाने विशिष्यतावच्छेदक-

निमित्ते विशेषणसम्बन्धाद्यभावदर्शनात् । यथा शूत्रादौ द्वितीयान्तादि-
सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारे तत्कल्पनेति । अत एव चित्रगवादेरन्य-
पदार्थपरतादर्शनादलौकिके प्रक्रियावाक्येऽपि तत्कल्पना । अन्यपदार्थे
इत्यादिसौत्रानुवादेनैव देवताविग्रहवत्तत्सिद्धेति दिक् ॥

समासः, तद्यथा राजपुरुष इत्ययं समासः, तदर्थं विग्रहवाक्यं राज्ञः पुरुष
इति, अस्य योऽर्थस्तदभिधाने राजपुरुषशब्दः समर्थः, अतोऽपि तत्प्रतीतेः,
स पुनः राजविशिष्टः पुरुषः । ‘समर्थो वेदितव्य इति’ । साधुत्वेनेति
शेषः, यः पदविधिः स विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थः सन्साधुर्भवती-
त्यस्मिन्पक्षे सूत्रार्थो नार्थान्तरं साधोयः पश्यामः, तत्तु सामर्थ्यं प्रयोगतो-

अथवेति । (कै)

विरुद्धत्वाङ्गिन्नाधारवर्तिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्यथः । पर-
स्परविरुद्धधर्मद्वयवदस्तुद्वयमित्यर्थः ॥

अनेकार्थस्यैकार्थत्वम् एकार्थीभावः

इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोस्तं दर्शयित्वादा-
वजहत्स्वार्थायान्तं दर्शयति ।

त्वादिविशेष्यनिष्ठधर्मे एवेति बोध्यम् । विशिष्टस्य विशेष्यानतिरेकाद्
इति कर्मधारयप्रकरणे स्फुटौ भविष्यति । एकार्थीभाववन्नादेव
वृत्तावुपसर्जनपदार्थे संख्याबोधकप्रातिपदिकाभावे एकत्वादिरूपसंख्या-
विशेषानवगतिस्तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मासजातादावपि शब्दान्न तद्बोधः ।
किं त्वनेकमासजाते द्वित्रिशब्दादिपूर्वमासजातस्यैव प्रयोगाद् एकमास-
जातविषय एवायं प्रयोग इति निश्चयः । त्वत् पुत्रो युष्मत् पुत्र इत्यादा-
वपि प्रयोक्तुरहंकारानास्यदचैत्रपुत्र इत्येव बोधः । विग्रहवाक्यीयैक-
वचनत्वारोपेणादेशः । अयं चारोपो न बोधफलकः किन्तु शास्त्रप्रवृत्ति-
मात्रफलकः । वृत्तेस्तथा बोधे भाष्यकृता असाधुत्वबोधनात् । यत्तु आदेश-
तदभावाभ्यां तत्र संख्याविशेषावगतिः । भाष्ये तात्पर्यग्राहकाभावे सतीति

ऽनुसर्तव्यं न पुनरियं वृत्तिरस्य वाक्यस्यार्थाभिधानसमर्था नान्यस्येत-
त्पुत्राक्षरैर्लभ्यते । अत एवास्मिन्वाक्यानेऽपरितुष्टः सन्वाक्यानान्तरमाह ।
'अथ वेति' । अत्र पक्षे उपचरितवृत्तिः समर्थशब्दस्तदाह । 'समर्थपदा-
श्रयत्वादिति' । समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स तथोक्तः, अन्यर्थस्य समर्थ-
शब्दो न क्लृप्त इत्याह । 'समर्थानां पदानां संबद्धार्याणां संसृष्टार्थानामिति' ।
यः पदानां विधिः स समर्थानां वेदितव्यः, समर्थानामिति, कोऽर्थः, संबद्धार्या-
णां संसृष्टार्थानां वेत्यर्थः, तत्र वाक्ये संबद्धार्यता व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम्

यच्च पदानीति । (कै)

उपसर्जनपदानीत्यर्थः ॥ तदेव ध्वनयन्नाह

उपसर्जनीभूतस्वार्थानीति । (कै)

इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थो न तु पृथक् स्वार्थो-
पस्थापकानीति तात्पर्यम् । एवं च तत्पुरुषादावेकं पदं तादृश-
बहुव्रीहौ द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यम् ॥ जहत्स्वार्थायामाह

पूरणीयमिति । तन्न । तद्विधायकशास्त्राज्ञानवतः तद्बोधानापत्तेः ।
विग्रहे द्विवचनबहुवचनान्तत्वेऽपि एकार्थीभाववत्त्वाद् वृत्तौ तदबोधः ।
अत एव प्रगृह्यसंज्ञासूत्र (१-१-११) भाष्यप्रयुक्ते कुमार्यारगारं कुमार्य-
गारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेऽपि वृत्तौ द्वित्वाबोधः । किन्तु कुमारी-
त्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः । अन्यथा सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जका-
भावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगे भगवतोऽश्रद्धेयतापत्तिः । एवं च
वृत्तौ संख्यानवगमेऽपि अनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभावः । अत
एव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्ता न त्वनेकार्थानवगतिरुक्ता । चित्रगुरित्यादौ
शोत्वेनैव शब्दतोऽनेकगोच्यत्वबोधः न तु बहुत्वेन । तन्मध्य इत्यादौ तत्वेनैव
अस्तिद्वयबोधो न तु द्वित्ववत्त्वेनैवमन्यत्राप्युक्तम् । अत एव कुक्कुटेन्द्रगोप-

अन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा आकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वेभ्यः सत्सु यः परस्परसम्बन्धः
सा व्यपेक्षा, वाक्ये हि राज्ञ इति पदमनियतसंबन्धपेक्षयोद्भूतसंबन्धं
विशेषणभूतमर्थमाचष्टे स्वसंनिहितं योग्यं च पुरुषमपेक्षते, समायमिति
पुरुष इत्यनेनापि पुरुषः स्वनिष्ठोऽभिधीयमानः स्वसंनिहितं राजत्वमवच्छेद-
कत्वेनापेक्षतेऽहमस्येति, अतो विशेषणविशेष्यभावेन संबन्धोऽनियत-
संबन्धिविषयत्वाच्चापेक्षया यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन सम्बध्यते राज्ञः
पुरुषश्चान्यश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति नार्थान्तरस्य, वृत्तौ तु

निवृत्तस्वार्थानिवेति । (कै)

उभयत्रापि हेतुः ॥

प्रधानार्थोपादानादिति । (कै)

आद्ये प्रधानार्थेन खोपस्थितिकाले एवोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थः । अन्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्यायुपादानादित्यर्थः । वज्रग्रीहौ तु प्रधानं पदं समुदाय इति बोध्यम् । एवं दन्ते ऽपि प्रधानं पदं समुदायस्तुदर्थेन साहित्येन

वाचकगोषुचरवर्षामुजादौ वज्रवचनसत्त्वेऽपि न संख्याविशेषबोधः । अत्र तादृशस्यैव रूढत्वादेव बहुवचनान्तेनैव विग्रहः । एवं चाचारोपितवज्रत्वाश्रयो वज्रवचनरूपः संस्कारो न तु प्रकृत्यर्थान्वयि यथा च घटा इत्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित् त्रयाणां कदाचित् चतुरादीनां भानं न तु कदाचिदपि त्रित्व-चतुष्टादिना तथा वृत्तौ राजत्वादिनैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशात् त्वेकत्वद्वित्वादिना । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादौ च संख्याया अभ्यासाद् दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तौष्ठलक्षणार्थद्वयस्य प्रतीतिस्तरवेव अनेकव्यक्तिसत्त्वेऽपि तासामनेकत्वेन शब्दतो भानाभावादिति बोध्यम् । एतद्वत्त्वोक्ताभ्यामुक्त इत्यादावलुकि न साधु । अनभिधानाद् इति स्पष्टं

संख्यार्थता एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यं वृत्तौ हि राजपदं राजानमभिधाय न तावति पर्यवस्यति पुरुषमप्याचष्टे यथा गङ्गायां घोष इति गङ्गापदं तौरं, यदि तु तावत्येव पर्यवस्येत्ततो यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषोऽश्वेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति तथा राजपुरुषोऽश्वेत्यत्रापि स्यात् स्वविशेषणसम्बन्धोऽपि स्याद् ऋद्धस्य राजपुरुष इति, यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति तथा पुरुषपदमपि राजविशिष्टमेव पुरुषमाचष्टे न पुरुषमात्रं यदि तथा स्यात्ततो यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति तथा

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

स्वविशेषणतया धवादर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यदा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव धवादर्थस्याप्युपादानां “निवृत्तस्वार्थानिवेति” तत्राप्ययमेकार्थीभावः । समाहारेतरयोगयोरुभयोरपि साहित्यं विशेष्यम् । आद्ये ऽनुद्धृतावयवभेदमन्ये उद्धृतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यम् ॥

व्यर्थानीति । (कै)

संनिहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्प्रचान्वयि ॥ आद्ये आह

भाष्ये । जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम् । “जात्याख्यायाम्” (१-२-५८) एतत् सूत्रं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्यासाधुत्वबोधनाद् “यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्” । अत एव भाष्यकृता अस्य विशेषस्योपसर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुरुकुलमित्यादाविव मासजातादावप्यपकत्वं नोक्तं संख्याविशेषानवगतिरेवैकत्वसंख्यापदेनोच्यते । भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमिति तदर्थः । संख्याविशेषप्रतीतौ पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथा घटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्याविशेषावगत्यापत्तिः । तदुक्तं हरिणा—

राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्, अतो यस्य विशेषस्य भावादयं विशेषः स एकार्थीभावः, भाष्योक्ताश्चापरे विशेषाः सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः खरभेदश्च संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं च योगश्चेति, तथा सुपि अलोपश्च भवति वाक्ये राज्ञः पुरुषो नीलमुत्पलमिति, समासे तु द्वयोरेकस्मिन्विशिष्टेऽर्थे वृत्तेः पृथगर्थाभावात्सुभावत एव विभक्तिर्निवर्तते सैव च स्वाभाविकौ निवृत्तिः शास्त्रेणान्वाख्यायते ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’ रिति प्रत्ययलक्षणेन नलोपादिपदकार्थं यथा स्यादिति

अर्थान्तरैति । (कै)

अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीत्यर्थः । प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदाय-
ग्रन्था विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः ॥

पदानीति । (कै)

वज्रवचनं तु वज्रव्रीह्याद्यभिप्रायेण ॥

स एकार्थीभाव इति । (कै)

आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितानीत्यर्थः । तत्र मिलनस्ये-

वाचिका द्योतिका वापि संख्यानां या विभक्तयः ।

तल्लुक्प्रवयवे वृत्तौ संख्याभेदो निवर्तते ॥

यत्तत्र अमेदैकत्वसंख्याभासते परित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमेवाभि-
दैकत्वं संख्यायथैकत्वं द्वित्वादीनां निमित्तं तद्येदममेदैकत्वं सर्वेषामेकत्वादीनां
निमित्तमिति सापि संख्येयुच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतैकत्वादेकस्वभावत्वेनाभिन्न-
मिवेति तेन पदेनोच्यते इति हेनाराजः । यथा दूराद्रूपमात्रं गृह्यते न तु
शुक्लकृष्णादिर्विशेष एवं राजपुरुष इत्यादौ सत्त्वभूतत्वात् संख्यावान् अत्रार्थ
इत्येतावत् प्रतीयते न त्वय्यार्थवदसंख्यो नापि घटादिवद्विशेषसंख्या-
वच्छिन्न इति । विशेषपरित्यागश्च तदभानमेव । यदा राजपुरुष इत्युक्ते

पृथगर्थाभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति यथा वर्णेषु व्यवधानं च पृथगर्थत्व एव
दृष्टं राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति, असत्यदृष्टं, यथा राजपुरुषपदेन मध्ये पदान्तरं
प्रक्षिप्यते प्रयोगनियमश्च पृथगर्थत्वे ऽदृष्टः राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति,
असति तु तत्र न दृष्टो यथा पुरुषपदे वर्णेषु स्वरभेदोऽपि पृथगर्थत्व एव
दृष्टो राज्ञः पुरुष इति द्वावपि निस्स्वरेणाद्युदात्तो अमेदेन दृष्टो यथा
पुरुष इति वृत्तौ चैकस्वर्थं दृश्यते । किं च संख्याविशेषोऽगम्यते पृथगर्थेषु
राज्ञः राज्ञोः राज्ञां पुरुष इति, वृत्तौ त्वमेदैकत्वसंख्या गम्यते तदेव 'दस्युगुत्तर-

तरसाकाङ्क्षत्वाद् द्वयोरपि समर्थत्वं तत्पुरुषादौ । अन्ये पदद्वयार्थ-
योरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥

परस्परेति । (कै)

विशब्दस्य क्रियाव्यतीहारवृत्तित्वादिति भावः ॥

तच्चैवैकार्थीभावस्येति । (कै)

तदुक्तत्रयाणां मध्ये तच्चैवेत्यर्थः ॥ व्यपेक्षासहिताधिकारत्वे-
ऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह

राजद्वयादिसम्बन्धिनाऽपि भानात् सर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण भागं मधु-
निरसानामिव । अत एव तत्र राज्ञो राज्ञां चेति जिज्ञासा । विशेष-
जिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात् सति तु निमित्ते मासजातादौ
तत्प्रतीतिर्भवत्येव । उक्तं भाष्यं तु राजपुरुष इत्यादिप्रयोगविषयमेव ॥ तदुक्तं
हरिणा—

अमेदैकत्वसंख्या वा तत्रान्यैवोपजायते ।

संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥

वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्वभूतत्वात् संख्यायोगावश्यकत्वेन विशेष-
संख्याभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपं तदिति
तदर्थः ॥

पदं इत्यत्रोपपादयिष्यामः । व्यक्तं चाभिधानं पृथगर्थेषु तिष्ठति ब्राह्मणस्य
कम्बल इति, वृत्तौ त्वव्यक्तमभिधानं तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इति सन्देहो
भवति संबुद्धिर्वा स्यात् मष्टीसमासो वेति, न चात्र स्वराग्निर्यः, वाक्येऽप्या-
मन्वितनिघातः कम्बलशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः समासेऽप्यन्तोदात्तता,
उपसर्जनविशेषणं च व्याख्यातं, योगश्च भवति पृथगर्थेषु राज्ञो गौश्चाश्वश्च
कम्बलश्चेति, वृत्तौ त्रैकार्थाद्भेदनिवन्धनस्य समुच्चयस्याभावाच्चशब्दो निवर्तते
राज्ञो गवाश्चकम्बला इति तदेतैर्विशेषैर्विज्ञायते संभिन्नोभयरूपः पांसूदक-

अन्यत्र खल्वपीति । (भा)

एकार्थीभावसहिताधिकारत्वे ऽधिकारत्वप्रयुक्तौ दोषस्तु मध्ये
पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायादावसंबन्धो बोध्यः । एतेनाधि-
कारत्वसहितोभयविधसामर्थ्याश्रयणपक्षोऽपि निरस्तः^१ ॥

उभयविधे इति । (कै)

अधिकारत्वे परिभाषात्वे चेत्यर्थः ॥

भेदः (कै)

वैरूप्यलक्षणः ॥ ननु पराङ्गवज्जावविधानासंग्रहो दोषो ऽत आह
तचेति ॥ (कै)

१ एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकारः इत्येकः पक्षः । व्यपेक्षासामर्थ्य-
मधिकार इति द्वितीयः पक्षः । द्विविधं सामर्थ्यमधिकार इति
तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति षट्पक्षीसम्भवे
एकार्थीभावः परिभाषा वेति निर्णयः ॥

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहृतशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशी विदुः ॥

इत्यनेन यदेति पक्ष उक्तः । आद्यमाह—

भेदानां वा परिख्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापनाज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥

वदविभागापन्नो वृत्तावर्थ इति तेन राज्ञः पुरुषमानय राजपुरुषमानयेति
च यद्यप्येक एवानीयत इति कार्ययोगिनोऽभेदस्तथाप्यभिधानप्रकारो
भिद्यते यथा । ब्राह्मणाः शतं भोज्यन्तां ब्राह्मणानां शतं भोज्यतामिति
तदेवं वृत्तिवाक्ययोरर्थो भिद्यत इति स्थितम्, एवं च तत्रतत्र वाच्यनं

व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति । (कै)

व्यपेक्षाया नियतत्वादित्यर्थः । एवं चैतदुपस्थितिं विनापि तत्र न दोषः क्रियाकारकयोरेकार्थीभावसंभवश्चेति भावः ॥

अत्र क्रियाकारकयोः (कै)

इत्युक्त्या प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षाभावो दर्शितः ॥ इदानी-
मेकार्थीभावसहितपरिभाषापक्षे उक्तम् । प्रकर्षयोगमुपपादयति ।

सुब्धातुप्रभृतय इति । (कै)

एतेनाधिकारत्वे एतदसङ्गहो दोष इति ध्वनितम् ॥

अन्यत्र युक्तग्रहणमिति । (कै)

तथा च तदेवात्रैकार्थीभावसामर्थ्याश्रयणे लिङ्गमिति भावः ॥
“समर्थानां प्रथमाद्” इत्यत्र समर्थपदस्य कृतसन्धिकार्थकत्वम-
जानान आह

१ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

पूर्वं समस्तभेदसंसर्गरूपं तदित्युक्तमिदानीं तु समस्तभेदानुगतं भेदा-
पोहरूपं तदिति विशेषः । अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेऽपि
विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामुपसर्जनपदे सर्वविशेषसंसर्गभानं सर्वविशेषाणां
संख्यात्वेन वा भानम् ।

चिन्त्यप्रयोजनं भिन्नार्थया वृत्त्या वाक्यस्य बाधाऽप्रसङ्गात् । अन्ये तु
जहत्स्यार्था वृत्तिरिति वदन्तो वर्त्तिप्रदानामानर्थक्यमेवाङ्गः, तत्तु न
रोचयामहे । किं राजपुरुष इत्यत्र राजार्थी न गम्यते कोमिति चेत्पुरुष-
माधानघनं प्राप्नोति अथ गम्यते किं निबन्धना तस्यावगतिः, न तावत्समासस्य

एवमपि कचिदिति ॥ (भा)

लिङ्गादिति । (कै)

एतस्मिन्मूलकात्कुम्भित^१ इति सूत्रभाष्योक्तन्यायादित्यर्थः ।
कृतसन्धिकार्यत्वार्थकमपि तत्र तद्व्यर्थम् । सौत्यितावन्तरङ्गत्वेनैव पूर्वं
सन्धिकार्यप्रवृत्तेर्विप्रतिषेधसूत्रे^२ भाष्ये उक्तत्वात् ॥

पञ्चकेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तत्पक्षेऽपि तदर्थद्योतकतया विभक्तेरावश्यक-
त्वात् । भाष्ये पूर्वपक्ष्याशयस्त्वेवं पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधि-
ग्रहणम् । एवं च साचात्पदोद्देश्यके समासतद्धितादावेव स्यान्न
तत्रात्र हि यः साचादुद्देश्यो धातुर्न स पदम् । किं च धातोरण्
कर्म चोपपदसंज्ञमिति सूत्रार्थात्सन्धियोगश्चिष्टन्यायेन तत्र सति

१ अ २ । पा १ । सू ५३ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू २ ॥

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादि भेदरूपं तु गृह्यते ॥

इति तन्न । तथा बोधाननुभवात् । इत्यस्य संख्याव्यभिचारेण तज-
ज्ञान संभवात् । तत्र तादृशजिज्ञासायाः स्वरसतः सिद्धत्वाभावेन स्ववासना
कल्पितत्वाच्च । अत एव हेताराजेन एतन्मतद्वयोपपादकहरिकारिका-
मतान्तरमाह इत्यवतारिता । तस्य चारुचिग्रस्तत्वं तन्मते भाष्यस्य सङ्को-

तत्र शक्तिः कल्या राजशब्दनिबन्धनायामपि तस्यामनर्थाभावात् । न च
वाक्ये राजपदं व्युत्पन्नं पुनः समासे व्युत्पत्तिमपेक्षते तावत्येव च प्रतिपद्यते
राजार्थः, अतो न जहत्त्वार्था वृत्तिः, अर्थाभिधानप्रकारभेद इत्येतदेव
सांप्रतं, तत्र सम्बद्धार्थानां संख्यार्थानामिति सामर्थ्यद्वयमपि स्थितं

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

प्रत्यय इति न तदुद्देश्यकः प्रत्ययविधिः । उपपदसंज्ञायास्तदुद्देश्य-
कत्वेऽपि तत्रैकार्थीभावयोग्यद्वितीयाभाव इति । देवदत्तस्य कुम्भं
करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यते
गम्यते तत्र सामर्थ्यमित्यत आह

यदीति । (कै)

प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं लोकाप्रयुक्तासाधोरेव निवर्त्तकमिति
न दोष इति भावः ॥ भाष्ये

उत्पन्ने हीति (भा)

हिस्त्वर्थे ॥

यथा समासादय इति । (कै)

अन्यथात्रापि तद्वैयर्थ्यं स्यात् । प्रयुक्ताप्रयुक्तत्वविवेकरहितानामर्थं
इहेव तत्रापि कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

चेन व्याख्यां कुर्वता गोषुचरार्थं प्रत्याख्यातमपि “जात्याख्यायाम्”
(१-२-५८) इति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधितम् ।
न च तत्त्वत्वाख्याने द्रव्याभिप्रायेनैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्यं तत्रैकार्थ्यम्
एकशेषसूत्रारम्भे (१-२-६४) गौरवमिति वाच्यम् । द्रव्येऽपि पदार्थे तत्त्वत्वा-
ख्यानस्य भाष्यद्वयतत्वेनाक्षतेः । निरूपयिष्यते च उपरिष्ठात् । अत एव भाष्ये

परिभाषाप्रवृत्तौ हेतुर्नान्यतरत् यतो माभूदव्यपेक्षामात्राश्रयेण सापेक्ष-
स्यापि वृत्तिः, यद्येवं पराङ्गवद्भावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्त्तत
तत्रैकार्थीभावस्यासम्भवात् साप्रवर्त्तिष्ठ पराङ्गवद्भावे तद्विभक्त्यग्रहणं नोद-
यिष्यति विभक्तिविधानेऽपि क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽविनाभाविनौ क्वचिद्यु-
क्त्यग्रहणं क्वचिद्योग्यग्रहणं क्वचित्तीयया योगस्याक्षेप इति न क्वापि

महत्याः संज्ञाया इति । (कै)

संज्ञासूत्रस्थतत्रग्रहणस्य चेत्यपि बोध्यम् । यथा कथं चित्पद-
संबन्धिविधेस्तत्र ग्रहणमिति भावः ॥

न विधीयत इति । (कै)

एवं च न तस्य प्रधानत्वमिति भावः ॥ “सामर्थ्योपस्थानम्” (कै) ।
समर्थपदोपस्थानम् ॥

पश्य देवदत्तकष्टमिति (भा)

कष्टपदार्थमाह

श्रित इति ॥ (भा)

नन्वसत्यपि समर्थग्रहणे एकार्थीभावाभावे अनर्थकत्वेन प्राति-
पदिकसंज्ञा उपवृत्तौ फलाभावात्समासोऽपि न स्यात् सूत्रं त्वेकार्थी-
भाववति चरितार्थमित्यत आह

अभेदैकत्वसंख्येति व्यवहारो भासत इति च नास्ति । वृत्तौ संख्याविशेषो
न भवतीत्येतावदेव समर्थसूत्रभाष्यन्तेन रूपेण संख्याभावनस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्च ।
अत एव “कालाः परिमाणिना” (२-२-५) इति सूत्रे एकवचनान्तानामुप-
संख्यानं मासो जातस्येत्याद्यर्थे माभूदिति वार्त्तिकमनभिधानान्न इत्युक्त-
मिति प्रत्याख्यातम् एवम् अलुक् सूत्रेऽपि (६-३-१) भाष्ये “द्विवचनबहुवच-

दोषः, अत एवानन्तरमपि पराङ्गबद्धावमुल्लङ्घ्य समासमुदाहरति ।
‘वक्ष्यतीति’ । ‘समर्थग्रहणं किमिति’ । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः । नहि
केवलेन पदविधियुक्त्येन किञ्चित्क्रियते । ‘पश्येत्यादि’ । ननु च श्रितादि-
भिर्द्वितीयां विशेषयिष्यामः श्रितादिद्योगे या द्वितीयेति, एवमपि
सापेक्षस्य प्रसङ्गो महत्कष्टश्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

असति सूत्रे इति ॥ (कै)

नन्वेकार्थीभावविषये एव समासः शिष्टैः प्रयुज्यते इति कथ-
मेतदत आह

वचनादिति । (कै)

लक्षणनाचक्षणं प्रतिसूचारम्भ इति भावः ॥ ननु फलाभावो-
ऽत आह

वचनादिति । (कै)

‘क्षत्तद्धितेति वचनादित्यर्थः ॥

वाह्यसंबन्धिनमिति । (कै)

विष्णुमित्रादयो वाह्यसंबन्धिनः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा २ । सू ३६ ॥

नान्तानाञ्जसमासोऽनभिधानाद्” इत्युक्तम् । अनभिधानादित्यस्य समासेन
द्वित्वादिसंख्यावैशिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः । द्विवचनेत्यादेश द्वित्वा-
दिवैशिष्ट्येन बोधकानामित्यर्थः । किं च “अर्द्धं नपुंसकम्” (२-२-२) इति
सूत्रे अर्द्धपिप्यलीनामित्यर्थे समासमाशङ्क्यैकाधिकरणेनेत्यनुवृत्त्या समा-
हितम् । भवतूपसर्जनपदार्थे एकत्वस्यैवाङ्गीकारेण समासप्रसङ्ग एव
नास्ति । मम तु पिप्यलीत्वेनानेकव्यक्तिभाने समासशङ्कोचितैव । किं चात्र-

द्वितीया समर्थग्रहणे तु सति न भवति, यद्यप्यत्र वाक्यावस्थायां व्यपेक्षा-
लक्षणसामर्थ्यमस्ति वृत्त्यवस्थायान्तु नैकार्थीभावः संभवतीत्यवोचाम, कथं
तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापेक्षस्य वृत्तिः । नात्र गुरुणा देवदत्तस्य
सम्बन्धः किं तर्हि समुदायेन गुरुद्वारकस्य कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थाद्गुरु-
णापि योगो भवति । उक्तं च ।

उपादानविकल इति । (भा)

उपादानेन कृतो विकल इत्यर्थः ॥

तिष्ठ त्वमिति । (भा)

तिष्ठ त्वं शङ्कुलया न प्रयोजनं मुशलेन कृतः खण्डो धावतीत्यर्थः ॥

शङ्कुलयेति (भा)

सहयोगे^१ ततोयेत्यपि कश्चित् । हे दिष्णुमित्र त्वं शङ्कुलया किं करिष्यस्युपलेन पाषाणेन कृतः खण्ड इति द्वितीयार्थः ॥ ननु खण्डस्य प्रकृततृतीयान्तार्थकृतत्वं नास्तीत्यत आह

१ बहुषु भाष्यपुस्तकेषु “त्वं तिष्ठ” इति पाठोऽप्यस्ति ॥

२ अ. २ । पा. २ । सू. २८ ॥

पक्षे गोषुचरे जात्याख्यायामभेदैकत्वे बहुत्ववदतिदेशाद् बहुवचनमुक्ता-
स्तोकांमुक्त इत्यादावेकवचनमुत्सर्ग इत्येकवचनमित्युक्तं तस्य परस्परविरुद्ध-
न्तदेकत्वे बहुत्वातिदेशवदेकवचनस्यापि प्राप्तेरिति दिक् । एवं चकारयोगो
वाक्ये राज्ञो गौश्चान्धश्च पुरुषश्चेत्यादौ भवति न तु राज्ञो गवान्धपुरुषा
इत्यादौ समासे । वृत्तौ समूहलक्षणाैकार्थ्यप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवृत्त्याभेद-
निबन्धनसमुच्चयरूपस्य द्योतकस्याभावेन द्योतकस्याप्यप्रयोग इति कैयटः ।

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्पृश्यावयवांस्तेऽपि युज्यन्ते तद्वता सह ॥

इति, अथ वा परिपूर्णार्थस्यान्येन सहैकार्थीभावः स्वार्थपरिपूर्तिश्च
सम्बन्धिप्रत्ययस्य प्रतियोगिनेति भवति तदपेक्षस्यापि वृत्तिः । उक्तं च

सम्बन्धिप्रत्ययः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

स्वार्थवत्सा अपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयते ॥

तृतीयान्तार्थेति । (कै)

तच्छब्देन तृतीयान्तमात्रं परामृश्यते तच्चात्र खण्डनस्य करण-
साध्यत्वावश्यभावादवश्यमस्येवेति भावः । प्रत्यासत्तिर्नाश्रीयत
इत्यभिप्रायः ॥

वृकभ्य (भा)

इत्यस्य मा भेषीरिति क्रियां प्रत्यपादानत्वं यज्ञदत्ताद्देवदत्तोऽवश्यं
रक्ष इति मार्गं संभावितमपि वृकभयं त्यक्त्वा तद्रक्षणार्थं त्वं
गच्छेति वाक्यार्थः ॥

अस्त्वेवानेति । (कै)

सर्वेषां कारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति
भावः ॥ भाष्ये

एथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यतया च प्रयोगाभावस्यापि समासे
एकार्थीभावकृतत्वम् । लोकेऽपि एथक्ज्ञातयोरेवैकदेशस्थिते समूहव्यव-
हारात् । न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः । समासेन सत्त्व-
भूतस्य विशेष्यतयाभिधानेऽपि आद्यत्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं च
प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । “चार्थे द्वन्द्वः” (२-२-२६) इति तु सादृश्याच्चार्य-
त्वारोपेण नेयमिति दिक् । अन्येत्वेकार्थीभाववशाद् एथगुपस्थितेर्द्वौ

इति, किं त्वं करिष्यसीत्यादि अत्र शक्यं वक्तुं, ‘तत्कृतार्थेनेति’ ।
तच्छब्दः प्रकृतपरामर्शाद्य तृतीयान्तं समस्यते तदर्थेन यः कृतो गुणस्तद-
वनेनेति, अत्र च यस्य समासः शङ्क्यते शङ्कुलयेति न तदर्थेन कृतं खण्डनं
यदर्थेन च कृतं खण्डनमुपलेनेति न तस्य समासः शङ्क्यत इति न भविष्य-
तीति तस्मान्महत्या शङ्कुलया खण्ड इति सापेक्षमुदाहर्तव्यं, ‘गच्छ त्वं

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १४)

इह कस्मान्नेति । (भा)

समासे इति शेषः ॥

महाकष्टं श्रित इति । (भा)

यदैवं वाक्यं तदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थः ॥

तदा न भवितव्यमिति । (भा)

समासेनेति शेषः ॥ ननु यदि सामर्थ्यमस्ति । अस्तु समासः
को दोष इत्यत आह

यद्यत्रेति ॥ (कै)

तदा महत्कष्टेति । (कै)

महदिति पृथक् पदम् ॥

नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः पृथगुपस्थितेस्तथान्वये तत्त्वत्वात् । अविमृष्टविधे-
यांशदोषनिरूपणावसरे यत्रोद्देश्यविधेययोः पदाभ्यां पृथगुपस्थितिस्तत्र
तथान्वयः । न च समासे पदात् पृथगुपस्थितिरेव पृथगुपस्थितौ च न तथा
व्युत्पत्तिरिति काव्यप्रदीपाद्युक्तेः । अत एव “चतुर्थीं चाग्निमि” (२-३-७२)
इति सूत्रविहितचतुर्थ्यां न समासः । आग्नीर्विधये हि उद्देश्यविधेयभावो
गम्यते समासे तदवगमाभावादिति ह्रस्वदत्तादयः । अथमेवैकप्रसरताभङ्गो
नाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्याभङ्गः । उद्देश्यविधेयभावे-

यूपायेति’ । गत्यर्थकर्मण्येति चतुर्थी । यद्वा क्रियार्थोपपदस्य च कर्मण्येति ।
यूपमाहर्त्तुं गच्छेति अत्राप्येतदर्थत्वादेव दातव्यो न भविष्यतीति सापेक्षं
प्रत्युदाहर्त्तव्यं महते यूपाय दाविति । ‘यथादेशो नित्यश्च तुम्भवतीति’ ।
दावप्येतौ वर्णविधौ, नित्यस्तुक्च ‘दीर्घा’ दित्यथमेव यस्तु ‘पदान्ताद्दे’
ति विकल्पितस्तुक् स पदविधित्वादन न भवति । अन्ये तु यथादेशो-

महाकष्टं श्रित इति । (कै)

एतद्विग्रहे समासे य एव “अहीने द्वितीया”^१ इत्यनेन
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे ष्टकाराकार उदात्तः त्रिपदसमासेऽवान्तरतत्पुरुषे
तस्य समासान्तोदात्तत्वेऽपि स एवेत्यर्थः ॥

समासस्येत्यनेनेति । (कै)

अवान्तरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥

थाथादिस्वर इति । (कै)

प्रत्ययाकार उदात्त इत्यर्थस्तेनान्तोदात्तविधानात् ॥

यथेति । (कै)

तत्र हि त्रिपदे वज्रब्रीहाववान्तरतत्पुरुषे तद्विधितार्थेत्यनेन
जाते सति श्रितत्वाद्वान्तरतत्पुरुषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः ॥ परे तु

१ अ ६ । पा २ । सू ४७ ॥

२ थाथघञक्ताजविचकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥

३ तद्विधितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥

नान्वये पृथगुपस्थितेस्तन्वत्वेन तथान्वये तद्भङ्गादिति । तन्न । भाष्यकृता-
नुक्तत्वात् । किं चोद्देशत्वविधेयत्वे यच्छन्दतच्छब्दोपबन्धयङ्गो वृत्तौ ऋद्ध-
त्वादिवत् तदन्वयासम्भवान्न तथान्वयः । एकार्थीभावाभावेऽपि घटमित्यादौ

ऽनित्यस्य कुम्भवतीत्यकारप्रसङ्गे वर्णयन्तः ‘पदान्ताद्दे’ति विकल्पितस्तुम्भ-
वतीति व्याचक्षते । नन्वसौ पदविधिर्नेति, आह, तत्रान्तग्रहणं न कर्त्तव्यं
प्रकृतेन दीर्घेण पदस्य विशेषणादेव दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम् एवं
सिद्धेऽन्तग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं पदान्तस्य दीर्घस्य वर्णस्य विधिस्तुक् यथा
स्याद्दीर्घान्तस्य पदस्य मा भूदिति ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

महान्देवदत्तः प्रियो यस्येति त्रिपदवज्जब्रौहो महादेवदत्तप्रिय
इत्यस्याभावात् महदेवदत्तप्रिय इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासे-
ऽवान्तरपदयोः ^१सन्नहदिति समासाप्रवृत्तिर्बज्जलग्रहणादिति मह-
त्कष्टञ्चित इत्येवैकपद्येनैकस्वरः स्यात्तच्च नैयत्त इति भाष्याभिप्रायः ॥
^२“विशेषणं विशेष्येण” इत्यस्य त्रिपदे समासे ऽवान्तरपदयोरप्रवृत्तिं
सूत्रशेषे वदता तत्रापञ्चभूतानां पूर्वनिपातनियमार्थानां च तत्रा-
प्रवृत्तिरुक्तप्रायेवेत्याहुः ॥

परस्परसंबन्धाभावादिति । (कै)

पृथगेकार्थीभावाभावादित्यर्थः ॥

पूज्यमानत्वमिति । (कै)

कष्टेन महत्त्वस्यान्वयाभावादिति भावः ॥

विशेषणविशेष्यत्वं चेति । (कै)

अन्येनैकार्थीभावादेव परस्परं तत्त्वाभाव इत्यर्थः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ६१ ॥

२ अ २ । पा १ । सू ५३ ॥

तथान्वयाभावेन “अभ्यासलोपश्च” इत्यादौ समासेऽपि तथान्वयेन च
तस्य तत्कृतत्वाभावाच्च । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगेऽपि प्राप्तत्वा-
प्राप्तत्वादप्यर्थालोचनोत्तरं “लोहितोष्णीषा” इत्यादौ तथा बोधो भव-
त्येवेति नासाधुतेत्याशयेनायं भाष्येनोक्तः । “विशेषणं विशेष्येण”
(२-१-५७) इति सूत्रे “उभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जना-
प्रसिद्धिः” इति वार्तिके उभयसुद्दिष्टविशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतिश्च । अत
एव प्रकाशकतेदृशसमासवाक्यानि च्युतसंस्कृतिदोषेनोदाहृतानि किन्त्व

समासो न स्यादिति । (कै)

अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थः ॥

स्वरश्च प्रसज्येतेति । (कै)

सौवरीणां सप्तमौजां तदन्तसप्तमीत्वाद्हीनवाचिक्तान्तोत्तर-
पदान्तस्य समासस्य संबन्धि द्वितोयान्तं पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थादिति
भावः । अत्राहचिवीजं तु चथाणामेकार्थीभावे दयोरपि सोऽस्येव
पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि न क्षतिरिति ॥

सामान्येति । (कै)

अन्यथैकपदस्य समासाभावेनैकवचननिर्देशो ऽसङ्गतः स्यादिति
भावः ॥ तत्फलं दर्शयति ।

पदद्वयात्मकस्येति ॥ (कै)

सुबित्यनेन सुबन्तसमुदायाग्रहणे हेतुमाह

संस्थाया इति । (कै)

अनियतसङ्ख्यावच्छिन्नस्य संज्ञित्वे ऽव्यवस्थापक्षेऽदिशेषाकाङ्क्षाया-
मुपात्तसङ्ख्यैव विवक्ष्यत इत्याशयेन दृष्टान्तमाह

विमृष्टविधेयांश्च एव । एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वय इत्युत्सर्गस्य त्यागेन
सहृदयहृदयस्य वैमुख्यं तस्य दूषकता बीजम् । प्रदीपेऽपि तत्र तथान्वय
इत्यस्य उत्सर्गेणेति शेषः । आशीर्विषयचतुर्थ्याद्यन्ते तु न समासः । विप्राय
भद्रं भूयादित्यादौ विप्रभद्रार्थयोर्भयोरपि त्रिङन्तार्थान्वयेन परस्परम-
सामर्थ्यात् । “चतुर्थीं चाग्निषि” (२ । ३ । ७३) इत्यस्य चाशीर्विषयार्था-
न्यप्यर्थकात् तद्वाचकभद्रादियोगे चतुर्थीष्वद्यावित्यर्थात् । भद्रकर्तृकं विप्र-
सम्बन्धाग्रंसाविषयो भवनमित्यादिक्रमेण बोधः । राजकुले शुभं भूयादिति

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

यथा पशुनेति ॥ (कै)

आहतौ प्रवर्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयवज्ज्यक्तिषु युग-
पत्प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्याशङ्क्याह

यथा ब्राह्मण इति ॥ (कै)

एकैकस्यामिति । (कै)

तस्यामेवेत्यर्थः ॥

प्रत्ययाभिधानेति । (कै)

ज्ञानव्यवहारेत्यर्थः ॥

तथा सुवन्तसमुदायस्येति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्यासुवन्तात्सुवन्तसमुदायस्य विविचिन्तै-
कत्वमसुप्पदेन वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

चिकीर्ष्यत्वम् । (कै)

विधेयत्वम् ॥

तु साध्वेव । किं च समासादावपि तथा श्रुत्यज्ञस्य तद् बोधो दुर्वारः । न
चासाधुत्वम् । भाष्याद्यनुक्तेः । विशिष्टोपस्थितत्वेन विशेषणादौ प्रकार-
वारिखौकारवदुद्देश्यत्वादिरिखौकारे बाधकाभावात् । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।
अत एव कश्चिदुद्देश्यत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तु तत्समानाधिकार-
णम् । किं चान्वादेशस्य किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरविधानाय
पुनरुपादानरूपस्य समासे त्वदुक्तरीत्या सम्भवाभावेन एतच्छ्रितक इत्यादौ
यनाद्यादेशशङ्का अप्रयुक्तत्वेन तत्समाधानपरस्य “द्वितीया टौस्तेनः” (२।४।
३४) इति सूत्रस्य भाष्यस्यासङ्गतिरित्याहुः ॥ यत्तु निष्कौशाग्निः गोरथः
घृतघटः गुडधानाः केशचूडः खर्णाकङ्गारः द्विदग्धाः सप्तपर्णाः गौरखरः

संचिस्कीर्ष्यस्य

इत्यपाठः । 'भूषणाद्यर्थाभावात्सुटो ऽप्राप्तेः समो ऽनुपयोगाच्चेति बोध्यम् ॥

गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्येति । (कै)

प्रधानगता सङ्ख्या विवक्ष्यते इति ग्रन्थास्त्वार्थप्राधान्यमादाय बोध्याः ॥

आधारगताया इति । (कै)

जात्याधारद्रव्यगता सङ्ख्या विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥ नन्वेवं ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्रापि जात्याश्रयसङ्ख्याया विवक्षा स्यान्नस्यापि गुणत्वादत आह

ब्राह्मणसमुदायस्येति । (कै)

शास्त्रार्थो ऽतिक्रान्त एवेति न्यायेनैवं शास्त्रार्थं जाते कस्यातिक्रम इति चिन्त्यम् ॥ परेतु "सुप्सुपेति वर्त्तत" इति भाष्यस्याकृतिसु प्रत्येकं समाप्यत इति वक्ष्यमाण आशयः । इतरस्त्वेकत्वविवक्षयैक-सुवन्तस्यैकसुवन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कते

१ सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥

इत्यादिषु क्तान्तयुक्तपूर्णाभिधायकत्वाविकारसुचं प्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तम् । तन्न । भाष्यानुक्तत्वात् । निरादि-पूर्वपदानां क्तान्ताद्यर्थवृत्तित्त"योक्तार्थानामि"ति न्यायेन तदप्रयोगसिद्धेश्च गौरखरादेश्च समुदायस्य जातिविशेषरूढिस्वीकारेण न दोषः पङ्कजादि-वत् । एकार्थीभावजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्य क्तान्तादिनोपे सम्भवा-

ननु च भो इति ॥ (भा)

आहताविति । (भा)

प्रवृत्तिनिमित्ताग्रयसर्वव्यक्तावित्यर्थः । अन्यथा व्यक्तिवादेऽपि विनिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्यैतदुक्तिरसङ्गता स्यादेवं चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः ॥ सिद्धान्तौ स्वाग्रयं प्रकाशयति ।

आहतिस्त्विति । (भा)

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं त्वित्यर्थः ॥ तदेवाह

‘यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपदिकादित्येति । (भा)

एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः ॥

द्वयोश्चेति (भा)

पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्येकं द्वयोरित्यर्थः । अयं भावः । यथा स्वाङ्गत्वजनपदत्वादेः प्रत्येकं समाध्या स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाय-

१ उपलब्धविवरणे “यावत्येतत्समाप्यते” इत्यस्ति परम् उपलब्धभाव्य-
पुस्तके ऽत्र पाठभेदो दृश्यते तत्र कश्चित् “यावति परिसमाप्यते”
कश्चित् “यावत्येतत्परिसमाप्यते” इति ॥

भावाच्च । अत एव “संख्ययाव्यय” (२ । २ । २५) इति सूत्रे समासे-
नाभिहितः सुजर्य इति क्त्वा समासे सुज् न भविष्यति । “किं च भोः
सुजर्य इति समास उच्यते । न खलु सुजर्ये इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्यः”
इति भाष्ये उक्तम् । तत्र “समासेन” इत्यस्य समासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थः ।
पूर्वपदस्य तदर्थत्वद्योतकश्च समासे इति समासेनोक्त इत्युक्तिः । द्योतक-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

योर्न स्वाङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहणं तथा प्रकृतेऽपि । न च स्वाङ्गा-
दित्यादावप्येकत्वविवक्षया तदर्धलाभस्तत्रत्यैकत्वस्य स्ववाचकप्रत्यय-
प्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्वाङ्गान्वितत्वेनैकस्वाङ्गवाचका-
दित्यर्थात्लाभात् । एको यः स्वाङ्गवाचकः शब्द इत्येतावत् एव ततो
लाभात् । एवं चोद्देश्यगता सङ्ख्या ऽविवक्षितैवेति भौमांसक-
सिद्धान्तविरोधोऽपि न । किं च प्रातिपदिकसमुदायान्तद्धित-
शङ्काया तत्समाधानपरे 'भतुपूत्रस्ये भाष्ये न कैयटोक्तप्रकारो
न्याय्यस्तत्र "व्याप्प्रातिपदिकादि"त्यस्य समस्तत्वेन समासे सङ्ख्याया
अभावेनैकत्वस्याभानात् श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु समाह्वारान्वयीति
बोध्यम् । न च तत्पर्याप्त्यधिकरणैरनेकैः समासादिवारणार्थं
सा । "स्त्रीभ्यो ढगि"त्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तेस्तवापि
सत्तात् । यथा च तत्र वङ्गवचनसत्त्वेऽप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रत्यय-
स्तथान्यत्राप्येतादृशः ॥

१ तदस्यास्यस्मिन्निति मनुष्य । ५ । २ । ६४ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

विषयेऽपि "उक्तार्थानाम्" इति न्यायोऽस्येव । अतिप्रसङ्गस्तु अनित्यत्वात्
परिहरणीयः । द्रष्टुं गतश्चैत्रः कृष्णं श्रितो गुरुकुलं मैत्र इत्यादौ न समासः ।
कृष्णश्रितयोः परस्परसम्बन्धेनाकाङ्क्षामूलकैकार्थीभावस्यासम्भवात् । विशिष्ट-
शक्तिस्त्रीकारादेव समासस्यार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । अत एव वृत्तौ
विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषपदाम्भ्यामभिधीयते इति कैयटः । भाष्ये चैकार्थी-
भावपक्षे "संख्यार्थं समर्थम्" इति समर्थपदयुत्पत्तिरुक्ता विशिष्टबुद्धिं
प्रति च विशेषणविषयकस्यैव हेतुत्वमिति न विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य

प्रधानार्थाभिधायिनेति । (कै)

प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थः ॥

प्राधान्यम् । (कै)

स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् ॥

कथमेकार्थोभावश्चेति । (कै)

कथमन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थः ॥ इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षाभाव इति भावः ॥ प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तावुपपत्तिमाह

प्राधान्यादेवेति ॥ (कै)

नन्वेवं राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादत आह

सामान्येत्यादि । (कै)

उपात्तविशेषणविजातीयविशेषणयोगः प्रधानस्य भवतीति ज्ञायत इति भावः । यद्यपि समासे विशिष्ट एवान्वय इति प्रधानस्य न सापेक्षत्वं तथापि दर्शनौयत्वाद्यन्वये पुरुषत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकं न राजसंबन्धोऽपीत्याशयेन तथोक्तिरिति बोध्यम् ॥
भाष्ये

कारणत्वे व्यभिचारः । अत एव घटपदादौ घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः । न विशिष्टे शक्तिः किन्त्ववयवशक्तिज्ञानसहकृतादृष्टतिरूपपदश्रवणरूपादुद्बोधकादौ राजसम्बन्धौ पुरुषः चित्राणां गवामयम् इत्यादेर्विशिष्टवाक्यतोऽनुभूतस्य विशिष्टार्थस्य स्मरणमयमेवैकार्थोभावो नामातो गीतदोषाः । अत एव मट्टपादैस्तेषामेष विग्रहत्वं खीकृतम् । स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणा-

सर्वं गुरुकुलमिति । (भा)

गुरुसंबन्धविशिष्टं कुलं सर्वमपेक्ष्यते न तु तदवयवो गुरु-
रित्यर्थः ॥ तदाह

‘गुरुकुलादिनेति ॥ (कै)

नन्वेवं गुरौ देवदत्तसंबन्धित्वं न लभ्येत्यत आह

सामर्थ्यादवयवमपीति । (कै)

येषामर्थानां गुरुकुलादिरूपसमुदायेन संबन्धस्तेऽप्यर्था अवय-
वान्संस्पृश्य संबध्य तद्वता युज्यन्त इति नात्र पक्षे ऽवयवानां
सत्सम्बन्धालाभ इत्यर्थः ॥ किमः षष्ठ्यन्तापेक्षत्वमुपपादयति ।

केषां शालीनामिति । (कै)

न तु शालीनां कौटुम्भ ओदन इत्यर्थ इति भावः ॥

कलमाः । (कै)

श्यामशालयः ॥ आपणीयानां मध्ये “सक्ताढकमि”त्यर्थो
नेत्याह ।

१ एतदुक्तं हरिणा—

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥

धीपस्थापकत्वस्यापि “अर्थवत्” (१ । २ । ४५) सूत्रे ग्रहणात् समासस्य
प्रातिपदिकत्वम् । यद्वा वाक्यवत् समासेऽपि एतदुपस्थितयोरेव परस्पर-
ान्वयः । अयन्तु विशेषः । वृत्तिघटकपदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेवैक-
रूपेणान्वयो वृत्तिसंभावादतो न तत्र विशेषणान्वयादिकम् । वाक्ये तु यदैव

आपणीयानां सक्तनामिति ॥ (कै)

उक्तार्थे उपपत्तिमाह

अनेकत्वादिति ॥ (कै)

एकत्वेऽपि तस्याह

तदवयवानां वेति ॥ (कै)

सामीप्यादेरपीति । (कै)

सामीप्यादिनिरूपितसंबन्धस्यापीत्यर्थः । अवयवद्वारकसंबन्ध-

स्यैवात्र भानमित्यत्र निधामकाभावादिति भावः ॥ भाष्ये

नैषा समुदायापेक्षेति । (भा)

एवं चाप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमिति

वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ गमकत्वाच्च वृत्तिरिति वक्ष्यमाणा-

शयमाह

संबन्धिशब्दत्वाच्चेति । (कै)

नित्यसापेक्षविषये आकाङ्क्षाया अग्रान्या प्रागुक्तन्यायविषया-

भावान्नासामर्थ्यमिति भावः ॥

विशेष्ये राज्ञोऽन्वयस्तदैव राज्ञि ऋद्धत्वान्वयः । तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात् ।

एकरूपेण इत्युक्तेर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः । यदा विशिष्टलक्षणाया वृत्तौ

विशिष्टोपस्थितिरिति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणायाः सम्बन्धिरूपाधिकविषयत्वेन

षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यमिति तन्न ॥ आद्ये तादृश-

विग्रहवाक्यमजानतां विशिष्टोपस्थितेः शक्तिं विनोपपादयितुं अशक्यत्वात्

द्वितीये वृत्तिपदं तादृशबोधकारणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पणा-

प्रयुज्यत इति । (कै)

समस्तत्वेनेत्यर्थः ॥

सार्थवदिति । (कै)

स्वार्थं इव स्वार्थवत् । स्वार्थशब्दो भावप्रधानः । स्वार्थमात्रोप-
स्थापकवाक्यघटकतादशायामिव वृत्तावपौत्यर्थः ॥

किमोदनः (भा)

इत्यादयस्त्वसामर्थ्येऽपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यम् ॥

सापेक्षमसमर्थम् (भा)

इत्यस्य वाचनिकत्वे दूषणान्नरमाह भाष्ये

अन्यत्र खल्वपीति । (भा)

अन्यथा प्राक् कैयटोक्तन्यायस्यैकार्थीभावविषयत्वाद् “इसुसो-
रि”त्यत्र अपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव ग्रहादसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ तद्धनयन्नाह

वाचनिके हीति ॥ (कै)

स एवेति । (कै)

१ अ ८ । पा ३ । सू ४४ ॥

पेक्षया शक्तिकल्पनाया लघुत्वात् । बोधकारणत्वस्य सम्बन्धं विधानुपपत्त्या
शक्तिसिद्धेः । किं चैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धिः । वृत्त्याश्रयत्वेनैव तेषां
वृत्तित्वव्यवहारात् द्वितीये बोध्यज्ञानं विनाबोध्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अज्ञा-
नेन तया विशिष्टोपस्थिते वक्तव्यमनौचित्यात् । किं च पञ्चमपदादेरपि पञ्च-
त्वविशिष्टे लक्षणाया एवापत्तौ रुद्धिप्रत्युच्छेदः । बाधादिप्रतिसन्धानं

मदीयं चोद्यं दुष्परिहरमित्याहेति भावः ॥ भाष्यकारो न्यायं दर्शयति ।

अगमकत्वादित्यादिना ॥ (भा)

क्रियाविशेषणं वेति । (कै)

महद्यथा भवति तथा करोतीत्यर्थ इति भावः ॥

न कष्टविशेषणमिति । (कै)

तस्य पदार्थैकदेशत्वादिति भावः ॥ न चैवं कष्टं श्रित इत्या-
स्यापि विग्रहत्वं न स्यात् तत्र समाससमानाकाराया एवोपस्थितेः ।
एतेन वृत्तिविग्रहयोः समानविषयताकत्वं सूचितम् ॥ विशेषण-
समभिव्याहारे तु महदन्वयाय कष्टादेर्विशेषणत्वानाक्रान्तविशेष्यत-
योपस्थितिरावश्यकीति तयोः समानार्थत्वभङ्गः ।

इदमेव पादर्थः पदार्थेन

इतिव्युत्पत्तेर्मूलमिति दिक् ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे “न तु कष्टविशेषणम्” इति पाठोऽस्ति ॥

विनापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत् प्रकृतेऽपि समम् । किं च कर्मधारये
शक्यान्यबोधाभावेन लक्षणा न युक्ता शक्यसम्बन्धाशक्यार्थबोधो हि सर्वत्र
लक्षणया दृश्यते विशेष्यविशेषणभावस्तथेति चेत् वाक्येऽपि तद्बोधेन तत्रा-
प्येकोपस्थित्यापत्तेः । एवं प्रथमं भक्त इत्यादौ तदसंमतस्योद्देश्यविधेय-
भावेन अन्यवस्थापत्तिरित्यलम् । इदं वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्वं लोकसिद्धमेव ।
शास्त्रेऽर्थविधानाभावात् । “अचतुर” (५ । ४ । ७७) इत्यादावदर्शनात् ।
वृक्षादीनामर्थविधानाच्च । “चार्थे” (२ । २ । २६) इत्यादि तु चार्थे वृत्ति-

एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः (भा)

इत्यादि ॥

अगमकत्वाद् (भा)

इत्येतस्माद्धेतोः सापेक्षमसमर्थमित्यादि ब्रूमो न तु संभाविताप-
शब्दस्य साधुत्वनिवृत्तये तदाचनिकं ब्रूम इत्यर्थस्तद्वनयनाह ।

यच्च गमकः (भा)

इत्यादिना ॥ एतदेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे ।

लोके (कै)

इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थं शिष्टलोकैरप्रयुक्तत्वात्समासो न
भवतीति भावः । एवं च गमकत्वादेव “किमोदनः शास्त्रीनामि”-
त्यादेरुपपत्तिः । कैयटाद्युक्तसंबन्धिशब्दत्वादियुक्त्वा “देवदत्तस्य
शुक्लकुलमि”त्यादेः साधुत्वेनोपपादितेऽपि “किमोदन” इत्यादेः
साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु । गमकश्चेत्तन्नि-
वृत्तिरशक्येत्यत आह ।

गमकत्वाभिमत इति । (कै)

तत्र हेतुलोके प्रयोगो ऽतो ऽसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थः । परं
त्वसाधुरिति भावः ॥ असमर्थत्वमुपपादयति

मनूय दन्धसंज्ञामात्रविधायकम् । अन्यथा अनेकं सुवन्तं चार्थं वर्तते तच्च
दन्धसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः । किं च स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये
विभाषाधिकारस्य अपूर्वस्य करणे गौरवम् । मम तु एकार्थीभावे समासः ।
व्यपेक्षायां वाक्यमिति शास्त्रकृत् कल्पितसिद्धार्थानुवाद एव सः । इयं

किं चिदकुर्वाणमिति ॥ (कै)

न सूर्यस्थया सत्तयेति । (कै)

सूर्यपदार्थघटकधात्वर्थ्येनेत्यर्थः । कर्मणि न प्रेरयतीत्यसूर्य
इत्यर्थो नेति भावः । सूर्यशब्दस्य रूढत्वेऽपि सूर्यभिन्नमिति
तेनान्वयाभावादसामर्थ्यमित्यपि बोध्यम् ॥

नियमार्थं भविष्यतीति । (भा)

किञ्चित् कुर्वाणम् (भा)

इत्यादयः प्रयोगाः प्रागुक्ता असाधव इति भावः ॥ असूर्येत्यादीनां
प्रागुक्तानां बहूनां साधुत्वस्येष्टत्वादेकवचनमनुपपन्नमत आह

अभेदमिति । (कै)

“एतस्यैवे”तिभाष्यस्य प्रागुक्तस्येत्यर्थ इति भावः ॥

क्रियायामुभयोरिति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तेः ।
असामर्थ्येऽपि ज्ञापकात्कचित्समास इत्येव भाष्यास्त्वाभेनास्योपयोगा-

चैकार्थोपपादिका विशिष्टशक्तिः समर्थाश्रितः पदविधिरित्याद्यर्थक “समर्थः
पदविधिः” इति शास्त्रबलात् अलौकिके विग्रहेऽप्यारोप्यते । अत एव
तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्सिद्धिः ।
“षष्ठी” (२ । २ । ८) इत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितिनिबन्धनमथादि-
निर्वाह्याय पृथगर्थत्वमप्यारोप्यते । उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधा-
भावः शास्त्रप्रामाण्यात् । नन्वेकार्थोभावनिर्वाहकविशिष्टशक्तिवादे बह्व-
व्रीहेस्तत्पुबन्तारङ्ग इत्यादिशब्दहारोच्छेदः । बहिर्भूतपदार्थविषयकबोध-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । व्या. १)

भावाच्च ॥ प्रातिपदिकसंज्ञापि १“असूर्यललाटघोरि”ति “अन-
पुंसकस्ये”ति च ज्ञापकादिति भाष्याशयः ॥

अबुधेति । (कै)

सर्वत्र गमकत्वागमकत्वे लक्षणैकचतुष्कैर्दुर्ज्ञेये इति भावः ।
कृतेऽपि क्वचित्परम्परोपदेशगम्यगमकत्वादिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह
इति बोध्यम् ॥

एतत्सिद्धेनेति । (कै)

अत्रत्यवार्त्तिककारोयसिद्धविचारमुपादाय पूर्वं भाष्यकृता व्यव-
हृतमिति भावः ॥

पृथगर्या इति । (कै)

अर्थेषु पृथक्त्वं भिन्नभिन्नोपस्थितिर्विषयत्वम् ॥

आचष्टे । (कै)

उपस्थापयति ॥

१ अ ३ । पा २ । सू ३६ ॥

जनकत्वं हि बहुव्रीहौ वहिरङ्गत्वम् । न चात्रपक्षे तदस्ति अन्यपदार्थेऽपि
प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न ।
स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थातिरिक्तार्थविषयकत्वेन वहिरङ्गत्वाद्भेदः ।
एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यम् । कर्मधारयक-
संज्ञकपदसमुदायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतज्जन्यशक्तिग्रहस्य
षष्ठाद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात् । एवं च निषादस्थपत्न्यादिशब्दानां
षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिर्नानार्थत्वेन क तात्पर्यम् इति सन्देहे

राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवेति । (कै)

पुरुषार्थान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थः ॥ जहत्स्वार्थाया-
मप्याह

अथवेति ॥ (कै)

अवयवार्थान्वित इति । (कै)

पूर्वपदरूपावयवार्थसदृशार्थान्वित इत्यर्थस्तदुक्तमन्य एवेति ॥

समुदायार्थः । (कै)

समुदायशक्तिगम्यः । कचित्तु

अवयवार्थान्वितः (कै)

इति पाठः । तदा स्पष्टमेवान्य एवेत्यस्य विवरणमिदम् । द्वन्द्वबद्ध-
ब्रीहोरेकार्थीभावस्तु सूत्रोपक्रमे दर्शितः ॥ एकार्थत्वमविभागा-
पन्नार्थत्वमपृथगुपस्थितिर्विषयार्थकत्वं तदाह

शक्तिग्रहणाद्यनुरोधात् कर्मधारयार्थे तात्पर्यं कल्प्यते “सम्भवति सामा-
नाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्” । तदुक्तं जैमिनिना “स्थपति-
निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्” (मीमां. अ. ६ । पा. १ । सू. ५१) इति

* “वास्तु मध्ये रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत्” इत्येता-
मिष्टिं प्रकृत्य उच्यते । “एतथा निषादस्थपतिं याजयेत्” इति । निषाद-
स्थपतिं प्रति सन्देहः । किम् अधिकृतानाम् अन्यतमः । उत अन्य एव ?
इति । अन्यतमः इति ब्रूमः । स हि समर्थः । विद्वत्त्वात् अभिमत्त्वाच्च ।
अन्योऽविद्वत्त्वादनभित्वाद् असमर्थः— इति ॥ “ननु निषादस्थपतिशब्दस्तत्र
नोपपद्यते” । उच्यते । न । नोपपद्यते निषादानां स्थपतिः— इति षष्ठी-

पांसूदकवदिति । (कै)

यथा मिलितपांसूदकेऽन्यतराविषयकज्ञानविषयत्वं नान्यतरस्य
तथा प्रकृतेऽप्यन्यतमाविषयकोपस्थितिविषयत्वं नान्यतमस्येत्यर्थः ।
यथा पांसूदकमिलने पिण्डाख्यं द्रव्यान्तरमेवैकभावमापन्नं तयो-
स्तदवयवत्वव्यवहारश्च तद्वदत्राप्येति भावः । एवं चापृथगुपस्थिति-
विषयत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । गौणमेकार्थत्वं समासघटक-
पदानां बोधयितुं चिनिर्देशः ॥ पदानामसत्त्वाद्यथा तत्सत्ताव्यवहारो
गौणस्तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽप्येति बोध्यम् ॥ तदाह

यद्यपीति ॥ (कै)

सादृश्यादिति । (कै)

यद्यप्येतत्पक्षे वाक्यमप्यखण्डमेव तथापि रेखागवयस्थानीयेन

निषादस्यपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन निषादरूपस्यपतौ श्रौत्रोपस्थितिजनक-
त्वानुकूलात् सामर्थ्यात् शक्तिरिति तदर्थः । अत एव बहुव्रीह्यर्थको न
सः । अन्यथा बहुव्रीहौ मीमांसावार्त्तिककाश्चैः शक्तिकथनेन निषादपदस्य

समासो भविष्यति श्रेष्ठोनिषादानाम् । तस्मादधिकृताधिकारम् एतत्
शास्त्रम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— “स्यपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्”
निषाद एव स्यपतिर्भवितुमर्हति । कस्मात् ? “शब्दसामर्थ्यात्” निषादं
हि निषादशब्दः शक्नोति वदितुम् अवगणेनैव । निषादानान्तु स्यपतिं
लक्षणाया ब्रूयात् । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्याया न लक्षणा । अथ
उच्यते नैष दोषः निषादशब्दो निषादवचन एव षष्ठीसम्बन्धस्य वाचिका
इति । तन्न । षष्ठ्यश्रवणात् । न तत्र षष्ठीं शृणुमः । आह लोपसामर्थ्यात्
षष्ठ्यर्थोऽवगम्यते इति । सत्यवगम्यते । न तु लोपेन । केन तर्हि ? निषाद-

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शास्त्रनिष्पन्नेन सखण्डेन सादृश्यं बोध्यम् ॥ एकार्थीभाव इत्यनेन
समर्थवचनमित्यस्य सामानाधिकरणानुपपत्तेराह

कर्मणीति । (कै)

वाङ्मलकादिति शेषः ॥ सामान्ये च नपुंसकं तद्धनितं भाष्ये

समर्थमित्युच्यते इति ॥ (भा)

वाक्यसमाप्तयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विशेषाभावमाशङ्क्याह

राज्ञ इति । (कै)

अनियतसंबन्धपेक्षयेति चेदः ॥ उद्धृतसंबन्धशब्देन तदुक्तितया
प्रतीयमानसंबन्धः ।

तत्रालक्षणात्वेन च तदभावस्य सूत्रतो न लाभः स्यात् । एतेन शब्द-
सामर्थ्यादित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एव सामर्थ्यात् शक्तेः षष्ठी-
तत्पुरुषे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहणं जघन्यत्वादिति श्वरस्वामि-

शब्दलक्षणाया । तस्याश्च दौर्बल्यम् इत्युक्तम् । सामानाधिकरणसमासस्तु
बलीयान् । तत्र हि स्वार्थं शब्दौ वृत्तौ भवतः । द्वितीया च विभक्तिः तन्नेण
उभाभ्यां सम्बध्यते । तेन द्वितीयानिर्दिष्टोनिषादो गम्यते । तत्र षष्ठ्यर्थं
कल्पयन् अश्रुतं गृह्णीयात् । तस्मात् निषाद एव स्यपतिः स्यात् ॥

लिङ्गदर्शनाच्च । ई । १ । ५२ ॥

लिङ्गं दृश्यते “कूटं दक्षिणा” इति निषादस्य त्रयं दर्शयति । कूटं
हि निषादानाम् एवोपकारकं न आर्याणाम् । एवं स्वमेव तन्निषादानाम् ॥
मीमां— भाष्य— ई । १ । ५१—५२ ॥

“एनेन वास्तुमयं चरुं निर्वपेद्” इति प्रकृत्य श्रुतम् । “एतया
निषादस्यपतिं याजयेद्” इति तत्र संशयः किं द्विजातिरेव यो निषादाना-

विशेषणभावमापन्न इति । (कै)

विशेषणत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित इत्यर्थः । स्वप्रकृत्यर्थगतविशेषणत्व-
स्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादिति भावः ॥

अभिधीयते । (कै)

शक्त्योपस्थाप्यते ॥

स्वनिष्ठः । (कै)

प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः । प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् ।
न तु संबन्धन्तरापेक्षयोद्भूतसंबन्ध इत्यर्थः ॥

द्वतं व्याख्यानं प्रौढैव वक्ष्यमाणे भाष्यसंमते व्यपेक्षावादे तत्रापि लक्षणा
भावाच्चेति दिक् ॥

ननु स्थपतिशब्दः स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्याय इति तस्य गुणशब्द-
त्वात् । निषादस्य जातिशब्दत्वात् कर्मधारये स्थपतेः पूर्वनिपातापत्तिः ।

माधिपत्यं करोति तस्यात्राधिकारः षष्ठीसमास एवायम् । उत निषाद
एव स्थपतिस्तस्य । कर्मधारयश्चायमिति तत्र—

पक्षद्वयेऽपि शब्दोऽयं योगादेव प्रवर्त्तते ।

तत्र षष्ठीसमासत्वे (अपि) विदुषः स्यादधिक्रिया ॥

आहिताग्नेश्च यदि तु कर्मधारय इष्यते ।

अनाहिताग्नेरज्ञस्य प्रसज्येताधिकारिता ॥

तेन षष्ठीसमासोऽयमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

निषादपदमेवं तु स्थपतौ लक्षणां व्रजेत् ॥

न हि षष्ठी श्रुता येन न (तत्) सम्बन्धौविधिर्भवेत् ।

निषादपदमेवातः षष्ठ्यर्थं लक्षयेदिदम् ॥

कर्मधारयपक्षे तु न काचिदपि लक्षणा ।

विधीयमानत्वात् । (कै)

विधेयताख्यविषयतावत्त्वात् । प्रथमाया विधेयविभक्तित्वादिति
भावस्तदेवाह

प्राधान्यमिति ॥ (कै)

वृत्तौ भेदस्य (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्य । यथा घटघटत्वयोः घटशब्दजन्य-
संबन्धाविषयकोपस्थित्यविषयत्वं तथा वृत्तौ राजपुरुषयोरिति
भावः ॥

किं च स्थपत्यर्थस्य सम्बन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वात् षष्ठीसमास एव न्याय्यः ।
नरपत्यादिष्विवेति चेन्न ॥ “लिङ्गदर्शनाच्च” (मीमां अ ६ । पा १ । सू ५२)
इति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात् । “लिङ्गं च दृश्यते, “कूटं दक्षिणा

निषाद एव स्थपतिरतः श्रुत्या प्रतीयते ॥

तेन श्रुतिबलादज्ञोऽनाहिताग्निश्च सन्नपि ।

निषाद एव स्थपतिः कर्मण्यजाधिकारभाक् ॥

शास्त्रीदी— अध्याय-६ । पाद-१ अधि १३ ॥

“द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः ।

कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो रौद्रयागकृत्” ॥

“निषादानामधिपतिः” इति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके सम्भवात् ।
तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासम्भवाच्च । इति चेत्— मैवम् “निषादश्चासौ
स्थपतिश्च” इति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् । षष्ठीसमासे तु सङ्कीर्ण-
जातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलक्ष्यते । न त्वयं कर्मधारये
दोषोऽस्ति ॥ जैमिनीयन्यायमाला— ६ । १ । ५१—५२ ॥

संबन्धस्यान्तर्भावात् । (कै)

राजपुरुष इति समुदायेनैवोपस्थापनादित्यर्थः ॥ “उक्तार्थानाम-
प्रयोग इति” । षष्ठ्या निवृत्तिरिति भावः ॥ उक्तविशेषस्य गम्य-
मानतया ऽविशेषोक्तिः कथमित्यत आह

एवं हीति ॥ (कै)

पृथगर्थत्वं स्यादिति । (कै)

समासापेक्षया परस्वरापेक्षया च भिन्नार्थत्वं स्यादित्यर्थः ॥

न प्रतीयेतेति । (कै)

पदाभ्यामिति शेषः ॥

सामर्थ्यभेदोऽपीति । (कै)

व्यपेक्षैकार्थीभावरूप इत्यर्थः ॥ भाष्ये

नापि ब्रूम इति । (भा)

नैव ब्रूम इत्यर्थः ॥

इति” । (श्वरभाष्य अ ६ । पा १ । सू ५२) “कूटं हि निषादानामेव
स्त्रम्” (श्वरभाष्य अ ६ । पा १ । सू ५२) इति श्वरस्वामिनः । एवं
राजदन्तादित्वात् (अ २ । पा २ । सू ३१) कर्मधारये स्थपतेः परनिपातः

कर्मधारयोऽयं न षष्ठैतत्पुरुषः । एवं पदद्वयं स्वार्थवृत्तम् । इतरथा
निषादशब्दो लक्षणया स्थपतावधारोपितः स्यात् । सामानाधिकरण्य-
समासप्रतिपत्त्यर्थमुत्पलशब्दस्यापि तदेवाधिकरणम्, नीलशब्दस्यापि । अत
ऐकाधिकरण्यात् सामर्थ्यम् । सामर्थ्याच्च समासः । यदि च निषादशब्देन
निषाद एवोच्यते स्थपतिशब्देन स्थपतिरेव । ततो भिन्नाधिकरणत्वात्

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपीति । (कै)

पृथगुपस्थितिविषयत्वेऽपीत्यर्थः ॥

एकार्थता (कै)

एकसामर्थ्यवत्ता ॥ एकार्थीभावकृतविशेषप्रश्ने सुबलोप इत्यादिक-
थनमसङ्गतमत आह

एकार्थीभावाभावेति । (कै)

यथा मशकनिवृत्तिकारणमपि धूमो मशककारणमित्युच्यते
मशकार्थो धूम इति तथा तदभावकारणकमपि तत्कारणक-
मित्युच्यते । तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये—

१“उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिकारप्रत्ययाप्तयः ।

विद्योगान्यत्त्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्” ॥

१ तत्रोत्पत्तिकारणं मनोभवति । विज्ञानस्य । १ ॥ स्थितिकारणं मनसः
पुरुषार्थता । प्रशौरस्येवाहार इति । २ ॥ अभिव्यक्तिकारणं यथा
रूपस्याऽऽलोकोक्त्यारूपज्ञानम् । ३ ॥ विकार कारणं मनसोविष-
यान्तरम् । यथा अग्निः पाक्यस्य । ४ ॥ प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्नि-

सम्बन्धाकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानामेवं तत्त्वलाभादुपपन्ना ॥ लिङ्गं
चानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामकं दृष्टम् । तस्माद् अनेकार्थनिषादस्थपति-
शब्दस्यार्थनियामकं शीघ्रोपस्थितिजनकशक्तिकत्वं लिङ्गं च इत्येव सूत्रतात्पर्यं

सामर्थ्याभावः । सामर्थ्याभावात् समासाभावः । तस्मान्निषादशब्देन स्थपतिं
यावद्गन्तव्यमित्येषा लक्षणा । न वा अयं षष्ठीविद्यते । अनुपलभ्यमानत्वात्
लुप्तेति चेत् । उच्यते । यद्यत्राश्रयणेन कारणेन लोपः । स्वादयो लुप्ता
इति किमिति न कल्प्यते । तस्मात् लोपे नास्ति प्रमाणम् । ततो राज-

उभयत्रापि राजसंबन्धवत्पुरुषप्रतीत्यविशेषे कचिद्विभक्त्यादिः
कचिन्नेति विभागः कथमित्यत आह

तत्रेति । (कै)

वाक्यीयन्यायेन विशेषणत्वमेव षष्ठी प्रवृत्तौ निमित्तं तत्रैव
संबन्धस्योद्भूततया भानादिति भावः ॥

भेदनिवृत्ताविति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र भेदः ॥

ज्ञानस्य । ५ ॥ प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः । ६ ॥

वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः । ७ ॥ अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्ण-

कारः । एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याविद्या मूढत्वे द्वेषो दुःखत्वे रागः

सुखत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यास्य । ८ ॥ वृत्तिकारणं शरीरमिन्द्रियाणाम् ।

तानि च तस्य । महाभूतानि शरीराणाम् । तानि च परस्परं सर्वेषां

तैर्यग्यौनमानुष देवतानि च परस्परार्थत्वादित्येवं नव कारणानि । ९ ॥

२ साधनपाद— सू— २८ भाष्य ॥

वक्तुं युक्तम् । किं षष्ठी तत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकसजातीय-
निष्ठस्यैव लाभेन कर्मधारयादविशेषः । अत एव नरपतिसुरपत्यादिशब्दतो
नरसुरयोरेवेश्वरत्वेन प्रतीतिः । अश्वपतिगजपतिशब्दादौ त्वगत्या तात्प-

पुरुष इत्यत्रापि राजा चात्तौ पुरुषश्च इतीदृशो विग्रहः कर्त्तव्यः । तत्रापि
षष्ठ्यश्रवणादेव नास्ति किन्तु स्वस्वामि सम्बन्धात् षष्ठ्यर्थमध्यारोप्य तदा
समासो भवति । राज्ञः पुरुषः इति वाक्यमर्थप्रदर्शनार्थम् । तस्मात्
स्वपतिशब्दे या विभक्तिः सेतरत्रानुषज्यते । अन्यस्या अश्रवणात् । अथवा
समुदायादुत्पादात् उभयत्रापि ऋक्या ॥ मौमां ६ । १ । ५१ ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः प्रदविधिः । २ । १ । १ ।)

संबन्धस्योपरमादिति । (कै)

प्रातिपदिकोक्ततया तदाकाङ्क्षोपरमादित्यर्थः ॥

अर्थस्येति । (कै)

अर्थगतभिन्नोपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः ॥ “अद्वैते”त्यस्य राज-
समानाधिकरणत्वेनैकार्थ्यादव्यवधायकत्वमिति मन्वानं प्रति स्पष्ट-
मुदाहरणमाह

भार्या राज्ञ इति । (कै)

भार्या देवदत्तस्येत्यस्य मध्ये राज्ञः पुरुष इत्यनेन व्यवधानमिति
बोध्यम् ॥ ननु वाक्येऽपि राज्ञो विशेषणताया एव नियतत्वाद्ययेष्ट-
मभिसंबन्ध इत्यनुपपन्नमत आह

र्थानुपपत्त्या चोत्कर्षस्य त्यागः । अत एव शङ्करभगवत्पादैः *दहराधिकरणे
(वेदान्तदर्शनं अ. १ । पा. ३ । सू. १५) ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः ।
“सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यः एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति” लिङ्गेन
साधित इत्यलम् ॥

* गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च । १ । ३ । १५ ॥ (वेदान्तदर्शन-
भाष्य) दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोत्तरे हेतव
इदानीं प्रपञ्च्यते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मात् दहर वाक्यशेषे
परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः । “इमाः सर्वाः प्रजाः अह-
रहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति” तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोक-
शब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां अभिधीयमाना
दहरस्य ब्रह्मतां गमयति तथा हि अहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्म-
विषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्येवमादौ
लकेऽपि क्लिगादं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा

(समर्थः प्रदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

वाक्ये अनियतेति । (कै)

पौर्वापर्यलक्षणः शब्दगतोऽभिसंबन्धो भाष्याभिप्रेत इति भावः ॥

समासासमासकृतः स्वरविशेषो नैकार्थीभावकृत इत्यत आह

अर्थभेदे इति ॥ (कै)

स्वरभेद इति । (कै)

स्वरशब्देनोदात्तः स्वरितो वा ऽत्र विवक्षित इति बोध्यम् ॥

इदं अपीति । (कै)

राजन्शब्दः कनिनन्तः पुरुषः कुषणन्त इति भावः ॥ “सिद्धे

शब्दार्थसंबन्ध” इत्युक्तेर्वाचनिकत्वं कथमत आह

तत्र स्वाभाविकत्वपक्षे ओत्रियादिवदखण्डा निरवयवा नित्याः शब्दा-
स्तदन्वाख्यानाय कल्पिते रेखा गवयस्थानीये शास्त्रप्रवृत्तिः । तदुक्तम्—

अबुधं प्रत्युपायाच्च विचित्राः प्रतिपत्तये ।

शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्य समासयोः ॥

अत एव गोश्वादी योक्तादीनां लोपाविधानम् । गवां रथ इत्येव
वाक्यस्य कल्पनात् । क्रियामन्तरेणान्वयात्तत्र तदवगतिः गोयुक्तो रथ इति
लौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम् ॥ तथा—

ब्रह्मलोक शब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां
निवर्त्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोक-
शब्दो गमयेत् । “गमयेद् यदौदं ब्रह्मणो लोक इति” षष्ठीसमासव्या-
वृत्त्याद्यते । सामानाधिकरण्यव्याप्त्या तु श्रुत्याद्यमानो ब्रह्मैव लोके ब्रह्मलोक
इति परमेव ब्रह्मगमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्म-
लोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न ह्यहरहरिमाः
प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥

वचनेनेति ॥ (कै)

व्यभिचारमेव दर्शयति ।

यथेति ॥ (कै)

ननु वाचकाभावे कथं प्रतीतिरत आह

पञ्चकेति ॥ (कै)

तात्पर्यग्राहकं तु प्रकरणादिति भावः । इदमेव दर्शनं सिद्धा-
न्तिन इति बोध्यम् ॥

राजपदमेवेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः ॥ एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदि-
कार्यत्वं न दृष्टमित्यपास्तम् ॥ शब्दाभावे ऽर्थसङ्गावं प्रदर्श्य शब्द-
सङ्गावेऽप्यर्थाभावं दर्शयति ।

अर्थाभेदे चेति । (कै)

अभिन्नोपस्थितिविषयत्वे चेत्यर्थः ॥

वाक्ये चेति । (कै)

चादीनां निपातानां परप्रयोग एवेति भावः ॥

पदं यथैव वृत्तादिविशिष्टेऽर्थे व्यवस्थितम् ।

नौलोत्पलाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्तते तथा ॥

भागाभ्यां कल्पिताभ्याम् । सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्यैव त्रयानामभेद-
भ्रमो वालानान्तन्मूलक एवैकार्थीभावव्यवहारोऽत्र पक्षे वास्तवः । खण्डास्तु
नात्रपक्षे प्रदानां पृथगर्थत्वस्वभावत्वेन स्वभावभङ्गापत्तेः ॥ तथा

“रूपरूपद्विभागोऽपि क्रियते प्रतिपत्तयः” इति ॥

तीक्ष्णेनेति । (कै)

पराङ्गवद्भावात्स्वरैक्यमत्रेत्यर्थः ॥

अन्तश्च तवै इति । (कै)

आद्यमसमासे ऽन्त्यं समासे स्वरविधायकम् ॥

विभक्त्यर्थेति । (कै)

वाक्ये उपसर्जनबोधकपदानां विभक्त्यन्तत्वेन तदर्थसंख्याविशेष-
युक्तार्थबोधकत्वमित्यर्थः ॥

अन्तर्भूतेति । (कै)

विशेषणीभूतस्वार्थकमित्यर्थः ॥

अभेदैकत्वेति । (कै)

विभक्त्यभावेन संख्याविशेषाणां तत्तद्रूपेणाप्रतीतेः संख्यात्वेन
सर्वसंख्यानां भानं मधुनि सर्वरसानां रसत्वेन भानवदिति भावः ॥
तदाह

यथौषधीति ॥ (कै)

शास्त्रकृद्भिरबुधानामिति शेषः । पङ्कजादिपदं योगरूढं सप्तपर्णादि-
पदं रूढं राजपुरुषादियौगिकमित्यादिरपि काल्पणिकः प्रतिपादनोपाय
एवेति तदर्थः । तत्र वाक्यार्थानुगमाद्राजपुरुषादिद्योगिकः सप्तपर्णादौ
क्वचिदर्थानुगमेऽपि श्रौर्णपर्णे तदभावाद्भूद्विरेव पङ्कजादौ वाक्यार्थानुगमा-
दर्थान्तरानुगमाच्च योगरूढिरिति दिक् ॥ परे तु वाक्यादवृत्तिः शास्त्र-
निष्पाद्या । अर्थाभिधानमपि शास्त्रकृतमेव । एवं चानेकं सुवन्तं चाथ
वर्त्तते । चार्थे वर्त्तमानं च द्वन्द्वसंज्ञकमित्यर्थाद् घटकपदानामेव चार्थे

अथवेति । (कै)

अत्र पक्षे संख्यात्वेन सामान्यं भासते न तु विशेषा इति पूर्वस्माद्विशेषः संख्यावद्भाजसंबन्धीति पक्षद्वयेऽपि बोधः । अत एव भाष्ये “संख्याविशेष” इति विशेषपदोपादानं मधुनि सर्वरस-सत्ताजन्यस्य तत्तद्भोगादिनिवृत्तिरूपस्य फलस्थानुभवान्तत्सक्तकल्पने-ऽप्यत्र सर्वसंख्याविशेषकल्पने मानाभाव इति तद्भावः ॥ १ “भेदानां” विशेषाणाम् । “संख्यात्मा” संख्यासामान्यम् । “तथाविधः” । अभेदैकलसंख्यापदवाच्यः । निर्विशेषसामान्याभावादित्दं कथमत आह “व्यापारादिति” संख्यात्वेनैव तत्प्रतीतिर्विशेषरूपाणां तत्तद्भूषेणाप्रतीतिश्च भेदायोह इति भावस्तदेव समर्थयति । अग्रहीतेति । १ “शुक्लादिरूपभेदस्त्विति” । शुक्लादिरूपविशेष इत्यर्थः । “भेद-

१ भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥

अग्रहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते ॥

२ “शुक्लादिभेदरूपस्तु” इति पाठोऽस्त्युपलब्ध्युक्तके ॥

वृत्तेरुक्तार्थत्वाच्चापराधप्रयोगः सिद्ध इति नैकार्थीभावस्य फलं सः । न च तन्मते शब्दवदर्थोऽपि शास्त्राधीनः शास्त्रकार्यतया शब्दानां लोकतोऽर्थ-ज्ञानासम्भव इति वृत्तिमत्समुदायत्वं वृत्तित्वमित्यस्य वस्तुमशक्यतया किं वृत्तिलक्षणमिति वाच्यम् “परार्थाभिधानं वृत्तिः” (समर्थः पद-विधिः । २ । १ । १ ॥ इति सूत्रस्याख्यानावसरे “अथ ये वृत्तिं वर्त-

(समर्थः प्रदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

रूप” इति पाठे शुक्लादिविशेषरूपोऽर्थस्त्वित्यर्थः । तच्च रूपत्वेन रूपप्रतीति सदस्तुविषया ऽत्र तु संख्यात्वेन प्रतीतिरसदस्तुविषया विकल्पात्मिकेति विशेषः ॥ नन्वेकार्थीभावकृतसंख्याविशेषाभावेनैव तदसांनिध्यमिति चेन्नेत्याह

लुकेति । (कै)

लुक्शास्त्रपर्यालोचनार्थस्तत्त्वमनुमीयत इति भावः ॥ ननु लुक्शास्त्रपर्यालोचनयाऽर्थस्तत्त्वमेवेत्यत आह

नहीति ॥ (कै)

अनुगम्यते इति । (कै)

बोध्यत इत्यर्थः ॥ प्रत्ययलक्षणसिद्धय इति शेषः ॥ ननु जातौ बहुवचने कथं व्यक्तिगतसंख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह

यदि त्विति । (कै)

सत्यपि प्रत्यये तदनवगतेर्जातौ तदाश्रीयते इति भावः ॥

यन्ति किं त आहुः । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः”

इत्युक्तं भगवता महाभाष्यकारेण) इत्यस्य भाष्ये एवोक्तत्वात् । परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यच्च शब्दान्तरेण प्रधानार्थकपदेनार्थाभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरिति तदर्थः । यद्वा । परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदैर्यच्च स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिः इत्यर्थः । राजपुरुष इत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामानास्तन्नो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थ आस्त-

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १)

१“जात्याख्यायामिति” सूत्रप्रत्याख्यानादवयवबहुत्वारोपेण बहु-
वचनमित्यत्रापि वक्तुं युक्तम् ॥

अत्राप्यभेदैकत्वमिति । (कै)

अवयविगताभेदैकत्वमित्यर्थः ॥ एवं हि दारा इत्यादावप्य-
वयविन्यभेदैकत्वं स्यादिति तस्य वृत्तिज्ञातविशेषत्वभङ्ग इति चिन्त्यम् ॥
संख्याविशेषवस्तिङ्गविशेषोऽपि कुतो नोक्तस्तत्राह

स्तिङ्गविशेषस्यापीति ॥ (कै)

परे तु संख्याविशेष इत्यस्याप्रातिपदिकार्थसंख्याविशेष इत्यर्थ-
स्तेन द्विपुत्तादौ न दोषः । मासजातादौ शब्दात्संख्याऽप्रतीतिरेव
मासत्वेन त्वेकमासस्यैव बोधः । अनेकमासजाते द्विमासजात
इत्यादिदर्शनात् । शब्दशक्तिस्वभावान्न कदापि तेनानेकमासस्य
मासत्वेन बोधः । तत्पुत्रो युग्यपुत्र इत्यादावपि तत्तच्चेतनपुत्र
इत्येव बोधः । आदेशतदभावी तु तत्त्वेन । वस्तुत एकबोधतदभावाभ्यां
यथा घटानित्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित्तयाणां कदाचित्ततुरा-

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ॥

न्दते तत्संवर्जितः स्वार्थ उपस्थाप्यत इति यावत् । एतावतैरैकार्थीभाव
इति व्यवहारः । बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके पदे चाप्र-
धाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थास्कन्दनेनैव स्वार्थबोधनम् । अवयवैर्वा तद-
र्थीस्कन्दनेन । समुदायस्य प्राधान्ये चावयवप्रतिपाद्य प्रधानभूतान्यपदार्थ-
बोधकत्वात् ॥ द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्य साहित्यस्यावयवार्था-
स्कन्दनेन बोधः । अवयवाभ्यां वा तदर्थीस्कन्दनेन बोधः ॥ समाहारेतर-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

दीनां भानं न तु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्वादिना तथावृत्तौ
 राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशाद् न लेकत्वद्वित्वादिना ।
 एकवचनत्वादिकं वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधकत्वं लेकत्वद्वित्वा-
 दिनेत्येतावत्पर्यन्तमाग्रहः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दन्तोष्ठस्य दन्ताः
 स्निग्धतरा इत्यादाववयवसंख्याया अमानादन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तोष्ठ-
 लक्षणार्थद्वयप्रतीतेस्वरवेवानेकव्यक्तिसत्त्वेऽपि तासां शब्दतोऽमानात् ।
 अत एव भाष्यकृतोपसर्जनविशेषणरूपविशेषस्य “देवदत्तस्य गुरुकुल-
 मि”त्यादावव्यापकत्ववदस्य मामजातादावव्यापकत्वं नोक्तमभेदैकत्व-
 संख्या भासत इति तु भाष्ये न कापि दृश्यत इत्याहुः ॥

नास्ति स्वरभेद इति । (कै)

१“आमन्त्रितस्य चे”ति पदात्परस्य निघातविधानादित्यर्थः ॥

ननु नियमेन सन्देहस्यैव जनने दुष्ट एव प्रयोगः स्यादत आह

तत्रापि प्रकरणादौति ॥ (कै)

निपातनाद्वेति । (कै)

१ अ ८ । पा १ । सू १६ ॥

तद्योहमयोरपि साहित्यं समूहो विशेष्यम् आद्ये अनुद्धृतावयवभेदः ।
 अन्ये उद्धृतावयवभेद इति वक्ष्यते । न चेदमसम्भवि । अप्रधानेन सर्वथा
 स्वार्थत्यागे तदव्यागे वा असम्भवात् । अन्यं तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन
 तदभिधानासम्भवात् । यद्वा स्वार्थबोधनव्यग्रस्य परार्थाभिधायकत्वासम्भ-
 वात् । किं चाद्ये शब्दार्थसम्बन्धानित्यतापत्तिः । राजपुरुषादितः पुरुषादि-
 मात्र बोधापत्तिश्चेति वाच्यम् । उभयथाप्यदोषात् । न चान्ते राजादिपदैः
 स्वार्थस्य विशेषत्वावच्छिन्नस्य बोधनात् कथमितरविशेषणतयोपस्थितिरिति

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

“कम्बलाच्च संज्ञायामि”^१त्यादावित्यर्थः । संख्याविशेषरूपस्य
विशेषस्य स्थितत्वा“दिषोऽपी”त्यपिशब्दो ऽयुक्त इत्यत आह

अपिशब्द इति ॥ (कै)

पदान्तरार्थमप्रतिपन्नः । (कै)

पदान्तरार्थान्वयित्वेनैवोपस्थित्यविषयः ॥

अर्थान्तरं प्रत्यापयतीति । (कै)

विशिष्टोपस्थितावस्थापि सहायत्वादिति भावः ॥

अयोग्यत्वादिति । (कै)

पदार्थैकदेशत्वेनायोग्यत्वम् ॥

भिन्नत्वादिति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः ॥

भेदनिवन्धनसमुच्चयेति । (कै)

घटपदजैकोपस्थितिविषययोर्घटघटत्वयोः समुच्चयाप्रतीतेरिति
भावः ॥

१ अ ५ । पा १ । सू ३ ॥

वाच्यम् । गुणभूतपदे प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविरोधिनः स्वार्थ-
भूतस्य राजाद्यर्थगतविशेष्यत्वस्य त्यागेन जहत्स्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात् ।
यद्वा सर्वथोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्यागः एतौ राजपदसम्बन्धमात्रेण पुरुष-
पदमेव राजसम्बन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय चम्पकपुट इत्यादि-
व्यवहारवद् राजपदार्थः पुरुषविशेषणमित्यादिव्यवहारः । अत्र पक्षे
एकार्थीभावो नाम पदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वरूपमनौक्तिके तु प्राग-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

भेदस्य निवर्तनादिति । (कै)

पृथगुपस्थितिनिवृत्तेरित्यर्थः ॥

द्योत्यार्थोभावादिति । (कै)

समुच्चयाभावादित्यर्थः ॥ पूर्वग्रन्थेन संगतिं वदन् अभिप्रायमाह

अयं भाव इति । (कै)

यद्यपि चार्थे द्वन्द्वसंज्ञकसमुदायस्य शक्तावेकार्थीभावः सिद्ध-
स्तथाप्यवयवः समुदायेन च पृथगुपस्थितानामन्वय इत्यपि संभाव्येते
तथा सति विशेषणान्वयोऽपि संभाव्येतेति भावः । सूत्रकृदादेश-
नस्य भूतत्वाद्वर्तमानप्रयोगो ऽसंगत इत्यत आह

प्रवृत्तेति ॥ (कै)

“प्रवन्धो” धारा ॥ अर्थादेशनपरत्वे संज्ञापरत्वं न स्यादत आह

वाक्येति ॥ (कै)

सिद्धान्ताभिप्रायमाह

यदा त्विति ॥ (कै)

विकल्पेन कर्मसंज्ञेति । (कै)

अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः ॥ भाष्ये

वदेवासावारोपितः । अत एव जहत्स्वार्थापदस्य जहत्युपसर्जनपदानि
स्वार्थं यस्यां सेत्यर्थं उक्तो हेतुराजेन । यद्वा । भेदसंसर्गो सामर्थ्यम् ।
तथा हि वृत्तौ राजपदसन्निधानात् पुरुषपदेनैव राजसम्बन्धवती राजान्य-
स्वामिसम्बन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्तिः सोपस्थाप्यतेऽती न राज्ञः स्वान्त-
रेण सम्बन्धः राजपदस्यार्थाभावाद् नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण सम्बन्धः ।

अन्वाख्यानं क्रियते इति । (भा)

समासप्रत्ययादिसंज्ञां प्रतीति शेषः ॥

चन्द्रमसश्चेति । (भा)

ग्रहणे दर्शनं च कूपाभयोरिति शेषस्तदाह ।

कूपो लक्षणत्वेनेति । (कै)

निमित्तशब्दो ज्ञापकसाधारण इति भावः ॥ वाक्यभेदरूप-
कारणस्य सत्त्वात् किं पुनः कारणमित्यनुपपन्नमत आह

प्रकृतौति । (कै)

यथा “‘चतेरीयङि”त्यादौ लक्ष्यमित्युक्त्वा ऽर्थादेशने गौरव-
मित्युक्तम् । दोषान्तरमनवस्थामप्याह ।

अवश्यं ह्यनेने (भा)

त्यादिना ॥

तस्य च तावत्केन कृत इति । (भा)

यथा चार्थ इत्यत्र चस्यायमर्थ इति केन शब्देनोक्तं यत्करणक-

१ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

यच्च वेदान्तिनामखण्डार्थबोधो लक्षणवाक्यादौ तद्वत् । अखण्डार्थत्वं च
प्रदार्थसंसर्गानवगाहिप्रतीतिजनकत्वम् । यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे
प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृतप्रकाशप्रदार्थं जानतस्तदाश्रयस्य बुभू-
त्सितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोधः । न तु प्रकृतप्रकाश-
वैशिष्ट्यविषयकः मासान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तिविशेषनिर्धारणोपाय-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

चार्थज्ञानेनासौ व्यवहारः क्रियते येन शब्देन च तदुक्तं तत्रापि
चायमेव पर्यनुयोग इत्यर्थः ॥

अनुषज्यते इति । (कै)

भाष्ये ऽनवस्था च स्यादिति पाठे चेन गौरवमनुषज्यत इत्यर्थः ॥

असंभवे हेतुः

असामर्थ्यादिति । (कै)

आदेष्टुरिति शेषः ॥ गौरवानवस्थासंभवानां परस्परान्तर्भावेण
पृथगुपन्यासो ऽसंगत इत्यत आह ।

दोषबाहुल्येति ॥ (कै)

एवकारादिति । (कै)

अनेकार्था अपि धातव इति तत्र तत्र भाष्योक्तेरित्यपि
बोध्यम् ॥

यथेष्टमिति । (कै)

गङ्गादिशब्दानां तीरादावपि प्रयोगादिति भावः ॥ नन्वेवं
कोशासंगतिरत आह

शक्तिनियमे त्विति । (कै)

त्वमतस्तदुपादानम् । एवं प्रकृतेऽपि राजपदप्रयोगः शक्तिग्रहोऽपि
राजपदयुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यशक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः । एवं
प्रकारत्रयं भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्ययोर्महाराज इत्यादौ पूर्वपदे आत्मादि-
भूतपूर्वगत्यार्थवत्त्वमादाय बोध्यं यद्यपि भेदसंसर्गो भेदः संसर्गो वा सामर्थ्य-
मिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य लक्षणत्रये भेदवदर्थोपस्थापकत्वं

शक्तिबोधने त्वित्यर्थः ॥ प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्या-
चिपति भाष्ये

न चैतदिति ॥ (भा)

प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे इति । (कै)

प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृतीनामर्थस्य संबन्धादेव प्रतीतिसंभवेन
प्रकृतीनामर्थनिर्देशो न कार्य इति भावः ॥ प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे
प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इत्येतन्न मन्तव्यमित्युच्यते । एवं च
प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावस्तदाह

कस्य चिदेवेति ॥ (कै)

भाष्ये पूर्वपक्षौ स्वीकृतं साधयति ।

भवति हीति । (भा)

द्येकयोरित्यादाविति शेषः ॥ स एव गुणेन गुणिन आचक्षे-
दृष्टान्तमाह ।

तद्यथेति ॥ (कै)

गुणमात्रेति । (कै)

सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीतौ स्वाभाविकी मत्तुपो निवृत्तिरेव

संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं वा उभयवदर्थोपस्थापकत्वं वेति भेदवदित्यादाव-
वधारणमाद्यथोर्वीजं भेदसंसर्गयोः समनैयत्वात् । विनिगमनाविरहस्तृतीये
बीजम् । को भेदः संसर्गो वा इत्युपक्रम्य भाष्ये उक्तम् । वाक्ये प्रसक्तं सर्वस्वं
निर्दिश्यते राज्ञः पुरुषोऽश्वत्थेत्यादि तथा प्रसक्तः सर्वस्वामी च प्रयुज्यते
राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्च इति राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरा-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

१“गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगि”त्यनेनान्वाख्यायत इति भावः ।

इदमपि संबन्धिनः पदेनानुपादाने इति बोध्यम् ॥ गुणशब्दः

संबन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह

एवमपत्ये इति । (कै)

तथा पत्ये इति पाठान्तरम् ॥ समाधत्ते

विषम इति । (कै)

शुक्लः कृष्ण इति दृष्टान्तो विषम इत्यर्थस्तत्र गुणिमात्राक्षेप-
स्तथा प्रतीतिश्चात्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति
भावस्तदाह

यथा शुक्ल इत्यादि ॥

द्रव्यमात्रमिति । (कै)

सुवर्थसंख्यया ऽऽचिष्येतेत्यर्थः ॥

निर्दिश्येतार्थ

इत्यस्य तदेतिशेषः ॥ कचित्पाठोक्तस्तत्पाठः ।

१ अ १ । पा ४ । सू १६ इति सूत्रस्थवार्तिकम् ॥

निवर्त्तयति । पुरुषो राजानं स्वान्तरान्निवर्त्तयति । एवमुभयस्मिन् पर-
स्परेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति राजपदं तदा कामं जहात्विति
स्वाम्यन्तरादियुक्त्या राजरूपस्वामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्संसर्ग उक्तः । अनेन
च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वमुक्तं बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेद-
संसर्गस्य प्रतियोगितयान्ध्यावश्यकत्वे तत् त्यागकथनासङ्गतिः । अर्थस्य

भवति चेति ।

विशेषसंप्रत्यय इत्यनुषङ्गः । तस्माद्भावादीनामप्यर्थादिश्रममा-
वश्यकं न च तत्संभवतीति स्वाभाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीयः । तदाह

तस्मादिति ॥

इदंतया । तत्तद्वैजात्यरूपेण ॥

विज्ञायत एवेति । (कै)

तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवं रूपेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

जर्भरीति । (भा)

यद्यपि जर्भरीत्यस्य भर्ताराविति तूर्फरीत् इत्यस्य हन्तारावि-
त्यर्थो निरुक्तकारैर्दर्शितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाभावात् प्रकृति-
प्रत्ययविभागेनान्वाख्यानसंभवाच्च न विज्ञायत इत्युक्तं भगवता ॥

अन्वाख्याने । (कै)

वाक्यभेदेन विधाने । तस्मात्लोकप्रसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वा-
ख्यानमित्येव युक्तमिति भावः ॥ भाष्ये

शृङ्गवेरम् । (भा)

आर्द्रकम् ॥

बोधाविषयत्वमेव हि त्यागः । तस्मादुक्त एवार्थो भाष्यसंमतः । यत्तु स्वर्थ-
वत्सूत्रे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थं सुबन्तानामिति
भाष्यप्रतीकमुपादाय सुबन्तानामित्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वये कर्मवत्तायुक्ता-
नान्तेन कुम्भकार इत्यादिसमाससंग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये पदार्थयोर्विभागे-

किं तेन कृतं स्यादिति । (भा)

अनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति । यदि तु माधुर्यातिशयादि-
प्रतीतिः प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥ अर्थाभिधानस्य
स्वाभाविकलपचे लाघवमपि दर्शयति ।

वावचनानर्थक्यं चेति । (भा)

वाक्यभेदोऽपि न वा वचनानर्थक्यं चेत्यर्थः । वावचनपदेन
महाविभाषोच्यते । इदमुपलक्षणं निषेधशास्त्राणां “नित्यं क्रीडे-”
(१।२।१७) त्यादि नित्यग्रहणस्य च ॥

किमन्यदिति । (भा)

न च विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संबन्धस्तस्य त्वेकसभावसिद्ध-
त्वेनाविधेयतया विशेषणतया च विकल्पानन्वयादिति भावः ॥

न च संज्ञाया इति । (भा)

एकार्थीभावविषये इति शेषः । तदाह

एकार्थीभावे इति । (कै)

अर्थाभिधानस्य वाचनिकलपचे आह भाष्ये

अथ ये वृत्तिं वर्तयन्तीति ॥ (भा)

नापि बोधे सति इतरसंसर्गाकाङ्क्षाभेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टा-
र्थस्य तद्युक्तानामित्यर्थ इति न तद्विरोधः । हरिरपि—

“भेदसंसर्गशक्तौ द्वे शब्दस्यैते व्यवस्थिते” ।

इति भेदशक्त्या पृथग्भावं संसर्गशक्त्यैकमानमिति तदर्थः । यस्त्वन्य-
पक्षे भेदसंसर्गो वाच्यो राजसम्बन्धी अराजकीयमित्रः पुरुष इति

वृत्तिम् । (भा)

एकार्थीभावरूपाम् ॥

वर्तयन्ति । (भा)

शास्त्रेण निष्पादयन्ति । ये शास्त्रैकगम्यं सामर्थ्यं मन्यन्ते इत्यर्थः ॥
अयं भावः । एकार्थीभावकृतविशेषाः समर्थसूचविधेयाः सुवन्तं
सुवन्तेन सह सामर्थ्यवद्भवति समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थः । एवं
च विभाषाधिकारादिष्वं चरितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु
वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचाराद्बोध्यः ॥

किं ते इति । (भा)

स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्तिलोकत एव सिद्धेति न
किञ्चित्तत्र वक्तव्यम् । ये तु शास्त्रनिष्पाद्यां मन्यन्ते ते किं
तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नस्तद्धनयग्याचष्टे ।

कार्यशब्दिका इति । (कै)

शब्दानां शास्त्रकार्यत्वे तेषां लोके सिद्धभावादर्थसंबन्धस्य
लोकतो ज्ञानासंभवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यम् । एवं च
तद्विकल्पादिबोधकतया विभाषापदादिचरितार्थमेवं च शास्त्रैक-
गम्यत्वात्सामर्थ्यरूपवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमिति भावः ॥

बोधः । यथा भेद एव वाच्योऽराजकौयभिन्नः पुरुष इति बोधः ।
यतद्विरोधादेव राजपुरुषो भार्याया इति न । संसर्गस्वनुमेयः । यद्वा
संसर्ग एव शक्यो राजसम्बन्धीति बोधः । अराजकौयभेदस्वनुमेय
इति तन्नानुभवविरोधात् । गौरवाच्च । इदं भेदादेर्वाच्यताया उपमा-

वृत्तिम् । (कै)

वृत्त्याग्रयममासादिरूपाम् । तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं
वृत्तिधर्मवृत्तिरूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावः ॥

किंवृत्तेरिति । (कै)

सामर्थ्यस्येत्यर्थः ॥

नैत्यशब्दिकास्त्विति । (कै)

कार्थं शब्दमाह । नित्यं शब्दमाहेत्यर्थः^१ “तदाहेति माशब्दा-
दिभ्य” इति ठक् । शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसंबन्धस्यापि नित्यतया
तन्मते उभयोरपि लोकोक्त एव विविक्तविषयत्वेन सिद्धौकोपस्थिति-
जनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्वतैकोपस्थितिजनकतासामर्थ्यं
लोकसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भावः ॥

परस्य शब्दस्येति । (कै)

प्रधानार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य वेत्यर्थः ॥

यचेति । (कै)

समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भावः । एवं च तन्निष्ठ-

---

१ तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् । वा । ४ । ४ । १ ॥

दयितुमशक्यत्वाच्च । किं च भेदसंसर्गयोर्भावे तयोः प्रतियोगिनिरूप्य-
त्वात् पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे
जहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात् । किं च राजनिष्ठयोरपि भेद-
संसर्गयोर्भावे दर्शितत्वेन तयोरपि वृत्तिजबोधे विषयतापत्तिरिति
दिक् ॥ यदोपसर्जनपदेऽप्यजहत्स्वार्थैव “भिक्तुको द्वितीयां भिक्षा-

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शब्दान्तरकरणकपदार्थाभिधायकत्वं तेषां स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहार-
प्रयोजकं सामर्थ्यमिति फलितं तत्र स्वार्थविशेषणकपुरुषार्थोपस्थितौ
राजपदशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वाद्बोध्यम् ॥ भाष्ये वृत्तिवर्त्तनवा-
दिनामित्यर्थकः तेषां पदस्य व्यावर्त्तं दर्शयति ।

नित्य (कै)

इत्यादि ॥ पदस्वरूपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह

वर्णवदिति । (कै)

वर्णेष्विवाचाप्यवयवभ्रम इति भावः ॥ तदेवाह

तत्त्वत इति ॥ (कै)

नन्वेवं तत्पक्षे “समर्थः पदविधिरि”त्याद्यसंगतं तत्राह

केवलमसत्येति । (कै)

वाक्यविषयपदसारूप्यादेव तद्वदर्थमप्यारोप्यान्वाख्यानमिति
भावः ॥ एवं च तत्पक्षे तेषामर्थस्यैवाभावात् तत्र त्यक्तात्याक्तत्व-
संदेहाभावाद्

अथ तेषाम् । (भा)

मासाद्य न पूर्वं जह्याति सञ्चयायैव प्रवर्त्तत” इति भाष्यात् । अयं भावः
स्वस्मिन् स्वपदार्थभूतायां विशेष्यतायां सत्यामेवेतरनिरूपितां विशेषणता-
ङ्गीकरोति विशिष्टशक्तिबलात् तत्र सा विशेषणता राजादिप्रदोपस्थाप्ये
संपूर्णे । अविशेषात् । एवं च स्वपरार्थभूतविशेष्यताया अपि विशेषणत्वे-
नैव भागेन तत्र विशेषणान्वयः स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित एव
तदन्वयात् । वाक्ये तु पदजन्योपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येच भाग-

इत्युक्तमिति भावः । केचित्तु नित्यशब्दवादेऽप्युपलभ्यमाना-
वयवानां नैरर्थक्ये समुदायस्य निरवयवत्वे च मानाभावः । न
चैतावता नित्यत्वहानिशास्त्रानिष्पाद्यत्वरूपनित्यतायास्तथाप्यहानात् ।
न चैवं भाष्ये

अथ तेषाम्

इत्यसंगतं स्यात् । शास्त्रनिष्पाद्यत्वं द्वेधा सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वे-
नानादितया निरवयवतया वा । तत्राद्ये अजहत्स्वार्थैव द्वितीये तु
तेषामर्थाभाव एवेति जहत्स्वार्थैवेति वाक्यवदेव मतभेदेन निय-
मात्मन्देहाभावेन तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । तत्राप्यन्यपक्षे
आरोपितमर्थवत्त्वादिशास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकं तेन महासुन्दर इत्या-
दावात्वमित्यन्यदेतत् । शास्त्रनिष्पाद्यत्वमते तु स्वार्थात्यागे ऽर्थान्त-
राभिधायकत्वानुपपत्तिः । अर्थत्यागे तु पुरुषमात्राद्यानयनापत्ति-
रिति प्राहुः ॥

जहतीति । (कै)

अचन्नम् । वज्रवचनं प्रयोगवज्रत्वाभिप्रायेण ॥

स्वार्थम् । (कै)

मिति तदन्वयसिद्धिरित्याहुः ॥ यत्तु सखगडाः शब्दा इति पक्षेऽप्यवयव-
शक्तिं तल्लक्षणां चाजानतां बालानां समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्धि-
त्वेनावश्यकल्पयतायैव राजविशिष्टपुरुषबोधोपपत्तौ तयोस्तद् बोधकत्वं न
कल्प्यम् । दृष्टभादिपदे दृष्टादेरिव । आनुपूर्त्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टा-
नुपूर्त्या एव शक्ततावच्छेदकत्वात् । अत एव रामादिपदानाभिनायायणा-

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

तत्त्वेन प्रसिद्धम् जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्वः जहत्स्वो-
र्था यस्याः सेत्यर्थ इत्यन्ये ॥

संज्ञेति । (कै)

षष्ठ्यभावेन संवन्धाप्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वादि-
त्यभिमानः ॥

स्वनार्थेन वशीकृतस्येति । (कै)

स्वार्थमात्रोपस्थाने व्यासक्तसेत्यर्थः ॥

अर्थान्तरोपादानम् ।

अर्थान्तरं प्रति विशेषणत्वम् । यदा अर्थान्तरस्य स्वं प्रति
विशेष्यत्वेनोपादानं न च पृथगुपस्थितयोः पश्चादन्वयः । संवन्ध-
बोधकविभक्त्यभावादभेदान्वयस्तु बाधित एवानुभवबाधितश्चेत्यभि-
मानः ॥

उपात्तस्येति । (भा)

अर्थोपादानस्यैव तत्प्रागस्त्याप्येतन्मते वचनं विनाऽशक्यत्वादिति
भावः ॥

दीनां बोधः । वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थे राज्ञः
पुरुषः पुरुषो राज्ञः इत्यनयोः शक्तिकल्पनापेक्षया पदशक्तेर्जघृत्वात् । आरो-
पितार्थमादाय विग्रहवाक्ये प्रत्येकं विभक्त्यादिपदत्वं च । वृत्तिप्राग्वृत्तिं
अर्थारोपेनैव सुप्रस्था इत्यादावात्वादौति तन्न । आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य
ततो बोधस्य च दुर्वारत्वात् । प्रातिपदिकादीनां सर्वत्रारोपितमेवार्थ-
वत्त्वम् । कस्य चिद्विशिष्टशक्तियहमात्राद्बोधस्त्ववयवानां नानर्थकत्वं साध-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

परार्थवृत्तित्वादेव । (कै)

परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वादेव ॥

नान्त्यन्ताय (भा)

इत्यव्ययम् ॥

त्यागमात्रमिति । (कै)

स्वार्थविशेष्यत्वरूपांशस्य त्यागेन तथा व्यवहार इति भावः ।

विषयता ऽपि शब्दशक्येति विस्तरेण मञ्जूषायां निरूपितम् ॥

परोपकारायेति । (कै)

परस्य पुरुषादेरितरसंबन्धव्यवच्छेदरूपोपकारायेत्यर्थः ॥ “हिक्कि-
ता”दीनां राजकर्मानुपकारकत्वादिषम उपन्यासस्तत्राह

तेषामिति । (कै)

प्राणापगमे एव तत्त्यागादिति भावः ॥ भाष्ये

न चायमर्थः परार्थविरोधीति । (भा)

राजपदेन परार्थस्य पुरुषरूपार्थस्यास्कन्दने तद्विशेषणत्वेन
राजरूपार्थोपस्थितौ राजरूपोऽर्थः स्वतो न विरोधी किं तु स्वगतंयितुमीष्टे वाक्यादपि कस्यचित्तथाबोधेन तत्राप्यवयवानर्थक्यापत्तेः केवल
शास्त्रप्रक्रियोपयोगिविचाररतां तदज्ञानस्य विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्य
च वक्तुमशक्यत्वाच्च । तदुक्तं वृद्धैः—

“जहत् स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रुद्धिर्विरोधिनी” इति ।

रुद्धिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव । सा यथा
रथन्तरशालिपर्णीगौरखरादाविति तदर्थः । तत्र पदद्वयस्य नैरर्थक्येऽपि

विशेष्यत्वमेव विरोध्यतस्तन्न हास्यति किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधिभूतं त्यजतीत्यर्थः । तदध्वनयन् व्याचष्टे

विशेषणं नामेति । (भा)

अन्यथा विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भावः ॥
अमुमेवार्थं शङ्कोत्तराभ्यां विशदयति

वाक्येऽपीति ॥ (कै)

स्वविशेषणेति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । संख्याविशेषसंबन्धप्रतीत्यप्रतीत्योः । एवं पुरुष-
पदमपीतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलमतो न भार्याया
इत्याद्यन्यस्तत्र । अत्रायं भावः । पदानां तत्तद्विषयताविशिष्टेऽर्थे
शक्तिरत एव बोधे विषयतानियमः । एवं च राजपदादेराजत्व-
निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नं स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वा-
श्रत्याग इत्येतावता जहत्स्वार्थत्वमिति ॥ अत्र च बीजं समुदाय-
शक्तिः । एवं चावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टैकोपस्थिति-
रिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

अथ वा अन्वयाद्विशेषणं भविष्यतीति । (भा)

रथकरणकर्तृत्वादिकस्याह्वारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः । त्वया
तु राजादिपदे आह्वार्योऽर्थारोपो वक्तुमशक्यः तदर्थबाधाभावात् । किं
च राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागेन फलम् । किं चैषा जहत्स्वार्था
न भाष्यसंमता । यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति
भाष्यासङ्गतेः । उभयोरप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं प्राप्नोतीति वक्तव्यं

यथा पुष्पाणामभावेऽपि गन्धान्वयमात्रेण पूर्वतनीं पुष्पसत्ता-
मनुमाय मल्लिकापुट इत्यादिव्यवहारः । तथा वृत्तौ राजपद-
स्यार्थाभावेऽपि वाक्यदृष्टसार्थकराजशब्दवर्णानुपूर्वीसत्त्वामात्रेण वाक्ये
यथा राजसंबन्धवतः पुरुषस्यैव प्रतीतिस्येहापि राजसंबन्धवतः
पुरुषस्यैव पुरुषपदात् प्रतीतिरित्यर्थः । तत्सादृश्यमात्रेणैवार्थवत्त्व-
प्रतीत्या ऽऽत्वाद्यपीति न दोषः ॥

विशेषणम् (भा)

विशेषकः ॥ इतरव्यावर्तक इत्यर्थस्तद्वाच्ये ।

राजशब्द इति । (कै)

वाक्यदृष्टस्वजन्योपस्थितिर्विषयार्थनिमित्तं विशेषं राजसंबन्धरूपं
पुरुषपदजोपस्थितिर्विषये पुरुषे आधाय पुरुषं तद्वैशिष्ट्येन पुरुष-
पदेनोपस्थितिर्विषयं कृत्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थत्वं स्वजन्योपस्थिति-
विषयत्वं जहाति तद्वाक्यनिष्पन्नवृत्तावित्यर्थः ॥ अयं हि वाक्या-
दृष्टेर्निष्पत्तिं मन्यते ।

न च तन्निमित्तमिति । (कै)

एवं च राजशब्दान्तदर्थप्रतीत्यभावेऽपि तच्छब्दान्वयमात्रेण वाक्ये
यादृशविशेषणविशिष्टः पुरुषः शब्दात्प्रतीतसादृश्यस्यैवात्राप्युपस्थिति-
रित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भावः ॥

स्यात् । एवं च वृत्तावानुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छे-
दिकेति न नियमः पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्वमेकार्थीभावोपपादनाय शास्त्रकृत्
कल्पितमेव प्रकृत्यादेरर्थवत् । बह्वचैर्हि द्वन्द्वयोस्तु उभयोरपि उपसर्जन-
त्वेनोक्तरीत्यैव जहत्स्वार्थत्वं वक्तुं युक्तम् ।

विशेषः पुरुषगत इति । (कै)

राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यति न निवर्त्यत इत्यर्थः । एवं च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिविषयत्वाभावेन जहत्स्वार्थत्वमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथवेति । (भा)

समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितसंसर्गतदतिरिक्तभेदैतदुभयवान् योऽर्थः स समासेन प्रत्याप्यते तादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राजादिपदं तात्पर्यग्राहकमन्वयादिति पक्षे पुरुषपदं राजसंबन्धवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकमिह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः ॥

सामर्थ्यमेव न स्यादिति । (कै)

अन्यथा राज्ञः पुरुषो ऽश्वस्य राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेतिवद् राजपुरुषो ऽश्वस्य राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि स्यात् । अत एकार्थी-भावरूपं स्वाभाविकं सामर्थ्यमाश्रयतापीदमवश्यं वक्तव्यं भेदसंसर्गवानेवार्थो वृत्त्योपस्थाप्यत इति तदाह ।

तदात्मकत्वादिति । (कै)

“जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता ।

वज्रव्रीहिपदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शितः” ॥

इति ह्युक्तेः । एतेन जहत् स्वार्थतैवैकार्थीभावोऽजहत् स्वार्था च व्यपेक्षैवेति भूषणोक्तमपास्तम् । भाष्ये संख्याविशेषभावं च योगाभावरूपमेकार्थीभावकृतविशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन् एकार्थीभावकृते विशेषे कै

एवं च भेदसंसर्गवदर्थप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थ-
स्तत्र युक्तिरुक्तैव ॥

तत्र भेद इति । (कै)

स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजसंसर्गव्याप्यः ।
एवं वृत्त्युपस्थाप्यराजसंबन्धवद्भक्तिगतराजसंबन्धो राजभिन्नस्वामिक-
भेदव्याप्य इति भावः । एवं च भेदवद्भक्तिबोधे सा राजसंसर्ग-
वत्यपीति तद्वती व्यक्तिरपि बुद्धैव । एवमितरच्चापीति तात्पर्यम् ॥

उभौ वा यौगपद्येनेति । (कै)

अयं भावः । उक्तरीत्योभयोः समनियतत्वेन विनिगमनाविरह
इति । एवं च भेदवदर्थप्रत्यायकत्वं सामर्थ्यम् । न च संसर्गवतोऽपि
प्रत्ययेनासंभवो लक्षणस्येति वाच्यम् । तद्वाप्यत्वात्तद्वतोऽपि प्रत्ययेना-
दोषाल्लक्षणस्यावधारणार्हत्वात् संसर्गवदर्थप्रत्यायकत्वं वा सामर्थ्यं
भेदवतः प्रतीतिस्तद्वाप्यत्वात् तेनोक्तरीत्या नासंभवः । एतत्क्षेत्र-
परिहाराद्यापरेणोभयगर्भसामर्थ्यलक्षणमुक्तं सर्ववाक्यं सावधारण-
मिति न्यायवाधश्च नेति तद्भावः ॥

स्वाभाविकं शब्दैः अर्थाभिधानमाहोस्विदाचनिकमिति विकल्प्य स्वाभा-
विकपक्षं व्यवस्थाप्य “अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किन्त आहुः
परार्थाभिधानं वृत्तिरिति” (अत्रैव भाष्ये) ग्रन्थेन वाचनिकमिति
पक्षमुक्त्वा “अथ तेषामेव ब्रुवतां किं जहत् स्वार्थावृत्तिः उत अजहत्
स्वार्था” इत्युक्तं तद्विरोधात् । अनेन हि एकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैव

सर्वं स्वं प्रसक्तमिति । (भा)

भाष्यस्य प्रसक्तं सर्वस्वं वाक्ये प्रयुज्यत इति शेषः ॥ पुरुषस्य
स्वामिनि नित्यसाकाङ्गत्वाभावादाह

यदेति ॥ (कै)

तच्च भेदपक्षे इति । (कै)

भेदघटितसामर्थ्यलक्षणपक्षे इत्यर्थः ॥

स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्येति । (कै)

राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेत्यादाविव भार्यादिसंबन्धवद्वाङ्मयपस्या-
पकत्वान्निवर्त्येत्यर्थः । एतावतैव परार्थाभिधायकत्वमिति भावः ॥

निवर्त्तयतीति । (कै)

राज्ञः पुरुषो ऽश्वश्चेत्यादावश्वादिरूपस्वान्तरनिरूपितस्वामित्व-
वद्वाङ्मयपस्थापकत्वं राजपदस्य निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ इदं दृष्टान्तार्थं यथा
विशेषणत्वेनानन्वितोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति
एवं राजा विशेषणत्वेनानन्वित एव पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्त-
यिष्यतीति भावः ॥

भवतु राजार्थस्येति । (कै)

पक्षद्वयमिति लभ्यते ॥ वाप्यश्वे “संज्ञायाम्” (२ । १ । ७४) इति समासे
जहत्स्वार्था “सुप्सुपा” इति समासे तु अजहत्स्वार्था इत्याशयेन
“इदूतो च सप्तम्यर्थे” (१ । १ । १६) इति सूत्रे तत्र जहत्स्वार्था अजहत्स्व-
स्वाय द्वेऽपि भाष्यकृतोक्ते इति न तद्विरोधः । यद्वा पूर्वपदे जहत्स्वार्थ-
त्वमात्रेण तदुपपत्तिरित्यलम् ॥ व्यपेक्षा वादिनस्तु परस्परसाकाङ्गरूपा

द्योतकतामात्रेण चारितार्थाद् राजपदान्तदनुपस्थितिरेव
निवृत्तिरित्यर्थः ॥

वृत्तिरेव न स्यादिति । (कै)

अर्थवत्त्वाभावेन सुबन्तत्वाभावादिति भावः ॥

एवं संसर्गेऽपीति । (कै)

संसर्गघटितलक्षणपक्षेऽपीत्यर्थः । भेदस्य तद्वाप्यत्वात्स्वाम्यन्तरेभ्यो
निवर्त्यत्यादिबोधम् भाष्ये ॥

अन्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयति (भा)

इत्युक्त्वा स्वस्वरूपस्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यर्थत्वाभावंसर्गे बोधितः ।
एतेन

कः पुनर्भेदः संसर्गे वा (भा)

इति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेऽपि संसर्गप्रतिपादनाद् न्यूनतेत्यपास्तम् ।
किं चान्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनान्यस्वामिसंबन्धनिवृत्तं
पुरुषं बोधविषयीकरोतीत्यर्थकेन भेदादेः शाब्दबोधाविषयत्वं
सूचयति

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “निवर्त्तयति अन्येभ्यः स्वामिभ्यः” इति पाठोऽस्ति ॥

अपेक्षैवान्न सामर्थ्यं न त्वेकार्थीभावः । तदुक्तं भाष्ये “परस्परव्यपेक्षा
सामर्थ्यभेके संप्रेक्षितवार्थं समर्थमिति च” इति । राजपुरुष इत्यादौ पर-
स्परसाकाङ्क्षयो राजपुरुषयोः सम्बन्धस्य राजादिपदोत्तरविभक्तिर्वाचिका ।
राजपुरुष इत्यादावपि पृथगुपस्थितयोक्तयोः परस्परसाकाङ्क्षयोः सम्बन्धो

‘पुरुषो राजानमन्येभ्य इति । (भा)

दृष्टान्तार्थमितोऽपि तयोर्बोधाविषयत्वं बोध्यं नहि राज्ञि तद्भेद-
तत्संसर्गभानं कस्यापि संमतमिति दिक् ॥

स्वार्थं जहातीति । (कै)

उपसर्जनपदमिति शेषः ॥ यत्तु “भेदसंसर्गौ समासवाच्याविति”
तत्र भेदप्रकारकबोधाननुभवात् । किं च वृत्तिवर्त्तनवादे जहत्स्वार्थत्वं
वृत्तेर्युत्पादयितुमेव ग्रन्थस्तत्र संसर्गस्य समासवाच्यात्वे तत्र प्रति-
योगित्वेन पूर्वपदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वभङ्ग एव स्यात्
उक्तरीत्या भाष्याक्षरस्वारस्यविरोधाच्च । तस्माद्भेदान्तिमते तत्त्वम-
स्यादिवाक्यादावखण्डार्थबोध इव वृत्तौ बोधः । अयमेव चैकार्थी-
भावस्तन्नये वाक्ये पदेषु तत्तत्कार्यप्रवृत्तिघटके आत्मादिप्रवृत्तिरिति
सुधियो विभावयन्तु । इमौ भेदसंसर्गौ द्वन्द्वेऽपि समूहविशेषस्यैव
प्रतीतेः । बह्व्रीहावपि संबन्धित्वेन व्यक्तिविशेषस्यैव भानमित्या-
भाति । राजपुरुषयोरेव व्यवच्छिन्नत्वादुभयतो व्यवच्छिन्नमन्य-
ज्ञास्तीत्यत आह ।

उभयस्मिन्निति । (कै)

१ “पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः” इति “अपि” घटितो पाठो दृश्यते भाष्ये ॥

राजा सुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषण भाववत् समुदायशक्तो न त्वयं
विशिष्टैकोपस्थितिनिधामकः । उपस्थितयोराकाङ्क्षान्तरमेव तत् प्रतीतेः
शक्तिग्रहश्चोपस्थितयोरेवयवार्थयोः संसर्गे इदं शक्तमित्याकारः सप्तम्यर्थ-
सम्बन्धस्य विशिष्टशक्त्यत्वादेव वाप्यत्र इत्यादौ वापौ पदस्य सप्तम्यर्थेऽवृत्तेर्न

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

सार्वविभक्तिकलात्सप्तम्यर्थे तस्मिन्नित्यर्थः ॥ एवं च शब्दार्थस्य
नियतत्वात्संचयो ऽनुपपन्न इत्यत आह

यदमिति । (कै)

राजनिष्ठविशेष्यताया अत्यागेऽपि पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
विशेषणताया राजपदार्थतास्वीकार एव संचय इति भावः । एवं
च स्वार्थमात्रोपस्थित्या न कृतार्थं किं त्वितरान्वितमेव स्वार्थमुप-
स्थापयतीत्यत्र पक्षे जहदप्यसौ नात्यन्तायेति पक्षे च “परार्थाभि-
धानमि”त्यस्य परार्थान्वितस्वार्थाभिधानमित्यर्थः । मध्यमयोस्तु
परार्थतात्पर्यग्राहकत्वमिति निष्कर्षः ॥ इतर आशयानभिज्ञः
शङ्कते । भाष्ये

ननु चेति ॥ (भा)

कस्या अपि भवतु द्वे अपि वा पर्यायेण भवेतां किं प्रश्नेनेत्यत
आह ।

एकयेति । (कै)

गुणप्रधानभूतस्येति । (कै)

परस्परमित्यादि ॥ ननु प्रथमायां को हेतुरत आह ।

प्रगृह्यत्वम् । अत एव समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः । अयमपि
पक्षो वृत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निर्गम्यतेति
मन्यमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन भेदसम्बन्धबोधः पद-
भेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशेनैव तत्तद्व्युत्पत्तिकल्पनात् । अत एव विभक्ते-
र्लुक् तदर्थस्यान्यत एव प्रतीतेरत एवात्र न संख्याविशेषावगतिः ।

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

प्रधानेति ॥ (कै)

संबन्धन्तरापेक्षयति । (कै)

न तु राजनि पुरुषापेक्ष इति भावः ॥

न कचिदन्तर्भावमिति । (कै)

न राजसख इत्यादौ वङ्गव्रीह्यर्थ इव वाचकशब्दं विना नियमेन प्रतीतिविषयो नापि तिङन्ते कर्तृवत् प्रकृत्यर्थे गुणभूत इत्यर्थः ॥

गुणभावादन्तर्भूत इति । (कै)

धात्वर्थत्वात्तत्रान्तर्भूत इत्यर्थः ॥

अभिहितोऽन्तर्भूत इति । (कै)

प्रथमा प्राप्नोतीत्युक्तावचापि प्रथमापत्तिभ्रमः स्यादतः प्रातिपदिकार्थ इत्युक्तमिति भावः ॥

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

षष्ठ्यभावे हेतुरुक्तः । पृथगुपस्थितिनिबन्धनसंसर्गिकविषयताया अभानादित्यर्थः । एवं च राजपुरुष इत्यादिवृत्तौ स्वस्वामिभावादेर्घट इत्यादौ घटघटत्वयोः समवायस्त्वेव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैव

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “न कुत्रचिदन्तर्भावम्” इति पाठोऽस्ति ॥

वाक्यदृष्टविरुद्धविभक्तिकत्वस्याज्ञाप्यनुसन्धानान्न नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधः । अत एव दधि द्रष्टा इत्यादौ भेदान्वयः । विभक्तिकोपमजानतोऽपि तज्ज्ञानकृतोपदेशाङ्गोक्तव्युत्पत्त्या तथा बोधः । तदभावे तु तद्युत्पत्तेरप्यज्ञानान्न दोषः । विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोध्यार्थेऽन्वयाद्वाजपुरुषं पश्य इत्यादौ विशिष्टे कर्मत्वधीः । यत्तु राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

विभक्त्यर्थस्यैव च प्रायः संसर्गतया भानमिति बोध्यम् ॥ संघातस्यै-
कार्थत्वेऽपि धवखदिरादिसंघातवद् द्विवचनं स्यादत आह

इहेति ॥ (कै)

अवयवार्थोपप्लव इति । (कै)

शास्त्रकृत्प्रशक्त्योपस्थितार्थत्यागे तद्विधायतिरिक्तशक्तिकल्पने च
मानाभावादिति भावः । तत्र यद्यप्यवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्न
एव तथापि विशेषणत्वेन तस्याविशेष्यताया आच्छादनात्तस्या अपि
विशेषणत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वरूपेणेति न विशेषणाद्यन्वय इति
तात्पर्यम् । वाक्ये तु प्रत्येकपदजबोधकाले राजादिगतविशेष्यतायाः
स्वरूपेणैव भानमिति विशेषणाद्यन्वयो भवत्येवेति बोध्यम् ॥

विशिष्टोऽर्थ इति । (कै)

विशिष्टस्यैवोपस्थितिर्विषयत्वादित्यर्थः । इयमहजहत्स्वार्था वृत्ति-
वर्त्तनवादिनस्तद्वर्त्तनवादिनश्च तुल्या जहत्स्वार्थं तु वृत्तिवर्त्तन-
वादिन एवावृत्त्यवर्त्तनवादिनस्त्वखण्डानि निरवयवानि पदानीति
मते उभयोरपि कदाप्यर्थाभावेन त्यक्तस्वार्थेत्यर्थकजहत्स्वार्थापद-
प्रयोगोऽप्यसंगतः । सावयवान्नीति मते कृत्प्रशक्त्येत्यागे मानाभावे-

अत एव राज्ञि न विशेषणान्वयः । भेदसम्बन्धेनान्वये तु अद्वयः पक्षती-
त्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकशाब्दबोधे तद्विहित-
प्रत्ययजोपस्थितेहेतुत्वावश्यकत्वेन तदसम्भवः । प्रत्ययत्वं सङ्केतविशेषसम्बन्धेन
प्रत्ययपदवत्त्वं जातिविशेषो वा । न चैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यदलौकिके विग्रहे पदद्वयेऽपि एक-

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

नाजहत्स्वार्यैव वृत्तिवर्त्तनवादिनस्तु यदर्थस्तदङ्गीकारस्तदुक्तमेव ।
अचौहिणीरथन्तरादिपदे तु जहत्स्वार्यैवेति बोध्यम् ॥ एकार्थी-
भावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकत्वात् कथमस्य पदान्तरत्वमत आह

व्यपेक्षैवेति । (कै)

एकार्थीभाववादिनोऽपि राजपुरुषपदयोः परस्परं विना
बोधाजनकत्वमूलाकाङ्क्षामत्वे एव तद्वलात्सवन्धांशे विशिष्टशक्तिकल्प-
नम् । व्यपेक्षावादिनस्त्वाकाङ्क्षवशादेव तद्भावं न तु विशिष्टोप-
स्थापकशक्तिकल्पनेति भावः ॥ ननु शब्दयोरचेतनत्वात्सतो व्यपेक्षा-
भाव एवमर्थस्यापि । अर्थे आरोपेण सेति चेत् शब्दोऽप्यारोपः
स्यादत आह

स्वं रूपमिति । (कै)

एतदर्थः क इत्येव शब्दविषयाकाङ्क्षाप्रमातुर्न तन्वयिशब्दान्तर-
विषया । अर्थे ज्ञाते तु कोऽस्यान्वयर्थ इत्याकाङ्क्षाप्रमातुरिति
भावः ॥ न चान्वययोग्यार्थान्तरजिज्ञासाकाङ्क्षा सा च प्रमातृगता
नार्थगतेत्यत आह

प्रमातृगतामिति । (कै)

विभक्तिनिर्देशस्तत्रैवकर्मधारयत्वस्वीकारात् । सत्यन्तेन चित्रगुः पञ्चपुत्री-
त्वादेर्व्यवृत्तिरिति तन्न । कण्ठे कालः दास्याः पुत्र इत्यादौ लक्षणायां
मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः । न च तवापि दासीपदस्य तत्सम्ब-
न्धिनि लक्षणा । दासीसम्बन्धि सम्बन्धीति बोधाननुभवात् । विभक्त्यन्तस्य
तु न लक्षणा तस्य तवशक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्यैव भानाच्च । भेद-
संसर्गकनामार्थप्रकारकबोधे च संसर्गबोधकत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारण-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

तस्याश्च तदुपस्थापितार्थे एवारोपो न तु गुणभूते शब्द इति भावः ॥ अर्थबोधोत्तरमेवास्यान्वयर्थः क इति जिज्ञासोदयात् । तत्र षष्ठ्युपान्तार्थे तदिच्छारोपः । अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत इति व्यवहारात् । अपरस्त्वाकाङ्क्षाविषयत्वात्स्वाकाङ्क्ष इति बोध्यम् ॥

दानादीति । (कै)

दानं वेतनादेः ॥

स्वाम्यमित्यस्य । (कै)

पुरुष इति शेषः । भाष्ये

षष्ठीवाचिकेति । (भा)

समासे त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्बोधे वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सत्त्वाद्विरुद्धविभक्तिराहित्येऽपि भेदसंबन्धबोध इति भावः । विशेषणविशेष्यभावांशे वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्तिर्न तु सा विशिष्टोपस्थितिनियामिकेति वा बोध्यम् । आकाङ्क्षयापि राजार्थ-पुरुषार्थयोः संबन्धे इदं शक्तमिति शक्तियहाद् न विशिष्टोपस्थितिरत्र पक्षे । अयमपि वृत्तिवर्तनवाच्येकदेशिन एव पक्षो न तु नित्यशब्दवादिन इति बोध्यम् । वाक्ये त्वाकाङ्क्षितस्यास्य विभक्ति-

त्वेनादोषात् च । ओदनादिपदस्य लक्ष्यया संसर्गबोधकत्वमेव न अनभिधानाद् रुद्धिप्रयोजनयोरभावाच्च । पराङ्गवद्भावानुरोधाच्चात्रापि व्यपेक्षैव सामर्थ्यमन्यथा पराङ्गवद्भावे एतत् समासादावेकार्थीभाव इति वाक्यभेदः स्यात् तत्र परिभाषा प्रवृत्त्यभावे तु “ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशे” त्यादौ ऋतेन इत्यादेः पराङ्गवत्त्वे “आमन्त्रितस्य च” (६ । १ । १८८)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शब्दवाच्यत्वम् । न च संबन्धसंबन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षाकृत्यो ऽनव-
स्थापत्तेरिति दिक् ॥ भाष्ये

क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्येति । (भा)

शक्तिः संबन्धश्चोभयमपि विभक्तिशक्यं घटमित्येतन्मात्रादपि
घटकर्मिकेति बोधात्संबन्धस्य वाक्यार्थत्वासंभवात् । अत एव घट-
मित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भावः ॥

शक्तिरेवाभिसंबन्ध इति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । षष्ठ्यामिवात्रापि संबन्धबोधकताया एव भाष्या-
भिप्रेतत्वस्य तदचरस्वारसेन लाभात् लक्षणायां मानाभावाच्च ।
भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपलम्भाच्च ॥

अथवेती- (कै)

त्यपि न कारकशब्देन शक्तेरुक्तौ क्रियाकारकशक्त्योरभिसंबन्धस्येत्यर्थ-
लाभेऽपि भाष्यतः शक्तेर्वाच्यत्वालाभात् । नापि शक्तिसंबन्धस्य
द्वितीया वाचिकेति यत्किञ्चिदेतत् ॥ भाष्ये

इत्याद्युदात्ततापत्तिः । तत्प्रवृत्तौ तु “ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोरानुशाथे”
इत्यर्थकेनानुशाथे इत्यनेनावयवेन परस्परमसामर्थ्यान्न दोषः । मित्रावरुणा-
वित्येतच्च सम्बोधनप्रथमान्तम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये । कर्मधारयेऽपि
विशेष्यविशेषणभावेनान्वयो व्यपेक्षासाध्यः । उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे
नञ्जतुल्ये च निपातानां वाचकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोरेव व्यपेक्षा निपातानां
वाचकत्वस्याप्यङ्गीकाराद् निष्क्रौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्याकाङ्क्षावशादेव
पदैकदेशन्यायेन भानं न ह्याकाङ्क्षावशात् संसर्गस्यैव भानं नान्यस्य इत्यत्र

(समर्थः षट्त्रिंशः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

अथ यद्येवेति । (भा)

ननु पूर्वं परार्थाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्तं भेदसंसर्गादि च तत्कथमधुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोक्तेष्व इति चेन्न । तेषामेकार्थी-
भावपदार्थत्वादिति तात्पर्यात् ॥

संचोपसर्ग इति । (भा)

यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादयः सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेव-
मुक्तम् ॥

क्रियाविशेषम् । (भा)

क्रियागतं विशेषम् ॥

येन सम इति । (भा)

यदर्थेन समोऽर्थस्य सामर्थ्यमित्यर्थस्तस्मात्तदर्थान्तर्भावो ऽत्रानु-
मीयते इति भावः । इयमेव^१ शाकपार्थिवादौ गतिः ॥ ननु
प्रक्रान्तार्थद्वयागमकत्वे पृष्ठे ऽर्थचतुष्टयकथनमनुपयोगीत्यत आह

१ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ।
वा । वर्णो वर्णेन (२ । १ । ६६) इति सूत्रस्यवार्तिकमिदम् ॥

मानमस्ति । वाक्यदृष्टाकाङ्क्षातुल्याया आकाङ्क्षाया वृत्तौ जायमानत्वेन
तद्वशादाक्यैकदेशन्यायेनान्यत्रेवात्रापि बोधः । द्विदश इत्यादौ सुजर्थस्य
सप्तपण्ये^२ वीष्मयाश्चैवमेव बोधः । बहुव्रीह्यावपि समुदायवाच्येनान्यपदार्थेन
चित्रगोपदार्थयोराकाङ्क्षा परस्परान्वितयोरन्वयः । अन्यपदार्थस्य समु-
दायवाच्यता च “अनेकमन्यपदार्थे” (२ । २ । २४) इति शास्त्रवक्तात्
इन्द्रेऽपि “चार्थे इन्द्रः” (२ । २ । २६) इति शास्त्रवक्तात् साहित्यं समु-

तुल्यार्थेति ॥ (कै)

ननु गमिसृज्वोरिव इक्षतिवध्नात्योस्तुल्यार्थत्वं न दृष्टमत आह

पर्यायेति । (कै)

पूर्वञ्च तुल्यार्थधातुनिर्देशद्वारा पर्यायत्वमिह तु धात्वोस्तुल्यार्थ-
त्वाभावेऽपि समुदाययोः पर्यायत्वमित्यर्थः । पर्यायोपादानं च
तदर्थदाढ्याय परस्परसंस्पृष्टार्थोपस्थितिरेव न पृथगुपस्थितिरित्ये-
कार्थीभावपदार्थः । स्पष्टमेवानेनोक्तः ॥ व्यतिषङ्गोऽत्र न कर्मव्यति-
हार इत्याह

रज्ज्वादीति ॥ (कै)

भाष्ये

अहानाविति । (भा)

अहानिः परस्परं विना शाब्दबोधाजनकमेवेति बोध्यम् ।
अन्तरङ्गाकाङ्क्षावशादिति तात्पर्यम् । यथा च वत्सयोस्तयोरन्या-
संबन्धस्तथा जनयोर्विशेषणसंबन्धो विशेषणसजातीयविशेषणसंबन्धश्च
नेति सूचितम् ॥ ननु संबद्धाविमावित्यत्रैकोपस्थितिविषयत्वमेव

दायशक्यमिति वदन्ति तन्न । उक्तानामेकार्थीभावकृतविशेषणानां विशेषणो
संख्याविशेषणवगमविशेषणसम्बन्धाभाववादीनां वचनसाध्यत्वेन गौरवात् ।
दधीत्यादौ लुक्पि संख्याविशेषणवगमे तस्य तदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद्
द्वावित्यादावन्यतो बोधेऽपि लुगभावाच्च । किं च समानार्थकवाक्यस्यानिष्ट-
तयेऽपूर्वं वा वचनारम्भे तवगौरवम् । किं च यत्र युगपदुभयसम्बन्धविवक्षा-
परत्वादिना च क्रमेण वृत्तिद्वयं यथा अत्राह्मणत्वमित्यादौ नञर्थमाश्रययो-
र्युगपद्विवक्षायां परत्वात् त्वप्रत्यये ततः समासः तत्र विशेष्ये विशेषणं तच्च

संबद्धत्वं न चैवं प्रकृते । भिन्नोपस्थितिविषयत्वं हि व्यपेक्षा तत्र तु
हानिरस्येवेत्यत आह

अथ वा भवति चैवमिति ॥ (भा)

तद्वाच्ये ।

सत्यामपि हानाविति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थः ॥ एवमुभयोः सूत्रारूढत्वं कृत्वा
व्यपेक्षापक्षं दूषयति । भाष्ये

अथैतस्मिन्निति ॥ (भा)

संस्थाविशेषेति । (भा)

अप्सुचर इत्यादौ ॥

वचनेनेति । (कै)

सविशेषणानां वृत्तिर्नैत्यादिना ॥ ननु विभाषाधिकारादा-
चार्यस्यायमेव पक्षो ऽभिप्रेतो लक्ष्यते ऽत आह

१ अप्सुचरः । गोषुचरः । वर्षासुज इति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम्”
अत्रैव भाष्ये ॥

च विशेषणान्तरमिति विषयशाल्येव बोधः । तत्रैव यदा पूर्वं नञर्थसन्दिग्ध-
विवक्षा ततो भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येव
बोधः । यदा तु पूर्वं भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति विषयता
शाल्येव बोधः । इत्येतत्सर्वं तादृश तादृशविषयताशालिबोधे विशिष्टशक्ति-
स्वीकाराद् एकार्थीभाववादेऽक्लेशेन निर्वहति न व्यपेक्षावादे । स्पष्टं चेदं

तदेवमिति । (कै)

क्रान्तादिलोपाविधाने नित्यताश्रयेण । विभाषाधिकारश्च कार्य-
शब्दाश्रयेण तत्पक्षे ऽर्थस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वेनैकार्थीभावस्य वैकल्पि-
कत्वं बोधयितुं सूत्रमावश्यकमिति भावः ॥

कार्यपक्षे तु बहवो वार्ता धर्मा इति । (कै)

वाक्याद्वृत्तिर्निष्पद्यते इति वादिनां वाक्यश्रूयमाणक्रान्तादीनां
शास्त्रं विना लोपासंभवो वीष्णादिबोधासंभवश्चेति भावः ॥

नित्यदर्शने त्विति । (कै)

एकार्थीभाववादिना ऽर्थानां स्थाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपाद-
नान्नित्यदर्शनैकार्थीभावदर्शनमत्रोच्यते इत्याहुः । वस्तुतस्तु निरादि-
पूर्वपदानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तितथैषामर्थानां नैकार्थीभावकृतविशेषत्वमत
एव तत्कृतविशेषेषु भाष्ये नैतेषामुक्तिः । “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे”
इत्यादीनां क्रान्ताद्यर्थं वर्तमाना निरादय इत्यर्थः । एवं चोक्ता-
र्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदार्थबोधकपदवदप्रयोगः सिद्धः ।
अत एव “संख्ययाव्ययेति” सूत्रे समासेनाभिहितत्वात्पुनर्यस्य सुचो-

१ कुगतिप्रादयः (२ । २ । १८) इति सूत्रस्य वार्तिकानि ॥

२ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

“तस्य भावः” (५ । १ । ११६) इति सूत्रे भाष्ये । किं चाकाङ्क्षितसम्ब-
न्धस्य न समुदायशक्यत्वं मानाभावात् किन्तु “शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभि-
धायौ”तिन्यायेन पूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम् । एवं च वाप्यञ्च इत्यादावपि
प्रत्यह्यत्वापत्तिः सोमो गौरी अधिश्रित इत्यनेन समत्वात् । किं चैवं
समुदायस्यार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । न चार्थवत्त्वमर्थबोध-

(समर्थः परविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

ऽभाव इति भाष्य उक्तं सुजयंश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते । किं चैकार्थी-
भावो नामैकोपस्थितिरुक्ततत्त्वं न क्रान्तादिलोपस्य संख्याविशेष-
प्रतीतौ हि पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभाव-
स्तत्त्वतो भवत्येव । अन्यथा घटः घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि
संख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्तिः । एवं द्वन्द्वे चकाराप्रयोगोऽप्येतत्कृत एव ।
न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः समासेन सत्त्वभूतस्य
विशेष्यतया ऽभिधानेऽप्यसत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं च प्रयो-
गस्य दुर्वारत्वात् पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यत्वेन तद-
प्रयोग इति तस्यापि तत्त्वतत्त्वम् । लोकेऽपि पृथग्ज्ञातयोरेवैक-
देश्यत्वे समूहादिव्यवहारात् । “चार्थे द्वन्द्व” इति तु सादृश्याच्चार्थ-
त्वारोपेण नेयमिति दिक् ॥ ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृत-
विशेषस्य वक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेऽपि निघातयुग्मदस्मदाद्यादेशो-
दाहरणविषय एकार्थीभावाभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तिष्ठति
देवदत्तो गच्छ त्वमित्यादौ भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्यः
स्याद् व्यपेक्षावादे तु न दोषस्तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ
भिन्नवाक्ये सामर्थ्याभावात् । एवं राज्ञो गोश्चाश्वश्च पुरुषश्चेत्यर्थे

१ अ २ । पा २ । सू २६ ॥

कत्वमिव अवयववृत्त्यर्थबोधकत्वमपीति वाच्यम् । “अशब्दार्थत्वात्” । यत्तु
समासे उत्तरपदे सर्वत्रक्षक्षणा प्रातिपदिकत्वम् अपि तस्यैव इति तन्न ।
तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः । उत्तरपदमात्रस्य
प्रत्ययान्तत्वेन तदसम्भवाच्च । पराङ्गवद्भावे तु न समर्थपरिभाषोपस्थितिः ।
आमन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवदित्यर्थकेन तन्निमित्तग्रहणेन

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

राज्ञो गवा गोश्वाश्वपुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तुं शक्यतया युग-
पत्पृष्टीतत्पुरुषौ प्राप्नुतस्तथा च स्वरद्वयं स्यादिति तत्रतिषेधो
वाच्यः । व्यपेक्षावादे तु न राज्ञस्त्रिभिरेव व्यपेक्षा न गवेति वक्तुं
शक्यत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेऽपीदमवश्यं वाच्यमित्याह । भाष्ये

तत्र नानाकारकादिति ॥ (भा)

तत्र पक्षद्वयेऽपि इदमेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे ।

ये सर्वथादोषास्तानुदाहरतीति । (कै)

सर्वथा पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये “तत्र चेति” पाठे तत्रैकार्थी-
भावे चाङ्गपेक्षायाम् ॥

तत्रैतस्मिन् व्यपेक्षायामिति । (भा)

ऋतेनेत्यादेः पराङ्गवत्त्वावधारणात् । अत एव भाष्ये* “क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संर-
भख” इत्यादौ “क्षत्रेण” इत्यादेः पराङ्गवत्त्वं साभूदिति तन्निमित्तग्रहणं
कर्तव्यमित्युक्तम् । समर्थपरिभाषोपस्थाने हि असामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्या-
सङ्गतिः स्यादैव । क्रियाद्वारकमन्त्रव्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति कैयटोक्तं तु
न युक्तम् । परस्परव्यपेक्षाया एव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात् । किं

* क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभख मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व । स जातानां
मध्यमस्या एधि राज्ञामग्ने विह्व्यो दीदिह्वीह ॥

यजुर्वेदवाजनेयसंहिता २७-५ ॥

हे अग्ने त्वं क्षत्रेण संरभख समारभख ण्यन्तो बोध्यः । क्षत्रेण समा-
रभय यज्ञमिति शेषः । क्षत्रियान् यज्ञं कारय इत्यर्थः ॥ कौटुम्बस्त्वं स्वायुः
शोभनमायुः जीवनं यस्य सः । यद्वा । आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची ।
शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः । किं हे अग्ने मित्रेण सूर्येण

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

१“तत्रै”कार्थीभावे । “एतस्मिन्” व्यपेक्षासामर्थ्यं चेत्यर्थः ॥

हरतेर्नानाप्रकारानेककारकात्परत्वाभावादाह

नानाशब्द इति ॥ (कै)

पृथग्भावेति । (कै)

पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः ॥ भावशब्दः क्रियापरस्तदाह

भिन्नायाः क्रियाया इति । (कै)

निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इत्यर्थः ॥

अयं दण्डः (भा)

इत्यत्र निघातविषया हरणक्रिया तद्भिन्नास्तिक्रिया तत्कारकं
दण्डः ॥ अत्र पक्षे “ओदनं पक्षे”त्यादेरनुदाहरणत्वमाशङ्क्याह

तथा नानेति ॥ (कै)

१ कचिद्भाष्यपुस्तके “तत्रैतद् व्यपेक्षायाम्” इति पाठोऽस्ति ॥

चैवं सति कृतः सर्वो मृत्तिकया इत्यादौ समासापत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र
ग्रहणे फलाभावश्च । वेदभाष्यं तु ऋषिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक् ॥
यत्तु “समर्थः” इति सूत्रे इतरनैरपेक्षमपि सामर्थ्यं पदविधिशब्देन पदत्व-
सम्पादको विधिः कर्तृकरणयोः इत्यादिष्व । तेन पदविधिविधेय इतर-
निरपेक्षत्वार्थबोधक इत्यप्यर्थ आवृत्त्यासूत्रस्य तेन “ब्रीहिर्यज्ञ” इत्यादौ
इतरनिरपेक्षैर्ब्रीहिर्यज्ञेन इत्याद्यर्थसिद्धिरितरत्र असजातीयमेव गृह्यते

सह वर्तमानः सम् मित्रधेये यतस्व । धातुं धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य
यजमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु । यजमानेन यज्ञं कारय ॥
किं च स जातानां समानजन्मनां मध्यमेस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति क्विप्
मध्यमस्य एधिभव सजाता अपि यज्वानो भवन्वित्यर्थः । किं च हे अग्ने

अन्यद् (कै)

युष्मदस्तद्भिन्नं कारकं यस्य पचेत्यादेरित्यर्थः ॥ प्रतिषेधवचना-
रम्भे तत्रादेशाभावसुपपादयति ।

अत्र पचेरिति ॥ (कै)

क्वचित्त्विति । (कै)

युष्मदस्तत्साध्यभवनक्रियाभिन्नपच्यादिक्रियाकारकत्वादोदनादि-
नानाकारकमिति भावः ॥ ननु हरतेः करणमात्रापेक्षत्वेन न दण्डेन
व्यपेक्षेत्यत्राह

अनेनेति ॥ (कै)

पदेनेति । (कै)

अत एवास्ति सर्पिष्यिबानेन पय इत्यादौ घत्वम् ॥ “पचौदनम्”
इत्यत्र संबन्धाभावात्कथं व्यपेक्षेत्यत आह

तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुता इति तत्र । भाष्यानुक्तेः ।
पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादौ त्वदुक्तसामर्थ्यप्रत्यायकाभावेऽपि
विशेषणस्यान्ययोग्यवच्छेदफलकत्वेन न्यायत एवेतरनिरपेक्षकर्मत्वादि-
बोधस्येव ब्रीहिभिरित्यादावपि तस्य सम्भवेन फलभावाच्चेति दिक् ॥ नन्वेवं
देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुर्वादौ देवदत्ताद्यन्वयो न स्यादिति
चेन्न । ससम्बन्धिकपदार्थस्थले चैत्रस्य नप्ता इत्यादाविवैकदेशान्वयस्या-

इह यज्ञगृहे दीदिहि दीपस्य दीयतेत्यर्थव्ययेन शपः स्तः “स्तौ” (६ । १ ।
१०) इति द्वित्वम् “तुजादीनां दीर्घः” (६ । १ । ७) इति अभ्यास दीर्घः ।
कौटुशस्त्वम् राज्ञां विह्वयः कर्त्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं ह्रयते आह्वयते
विह्वयः राजभिर्यज्ञे आह्वातयः ॥

भाविन इति ॥ (कै)

“ओदनं पचेति” पाठेऽप्योदनद्वारिका पचिनापि व्यपेक्षेति बोध्यम् । अर्थचोराकाङ्क्षैव व्यपेक्षेति तात्पर्यम् ॥

एकस्तूर्ध्व इति । (कै)

तिष्ठतेऽधोर्ध्वं देशसंयोगोऽप्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये

प्रचये इति । (भा)

व्यपेक्षावादेऽपि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायस्यावयवानालिङ्गितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्येवेति तन्मते ऽप्ययं दोषस्तदवस्थ इति भावः ॥ ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेऽपीतरेतरयोगे स दुर्वार इत्यत आह

अनेकस्मिन्निति । (कै)

प्रचय आधिक्यमिति भावः ॥ ननु युगपदेकस्यानेकसंबन्धानुपपत्तेः कथं युगपत्समासद्वयप्रसङ्गो ऽत आह

तच्चेति ॥ (कै)

पृङ्गीकाराद् नमृतं हि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वं तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात् । यद्वा तत्रापि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वसम्बन्धेन नमर्येवान्वयः । एवं गुरुद्वारकेन स्वगुरुत्पाद्यत्वरूपेण सम्बन्धेन देवदत्तस्य कुले एवान्वयः । घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धेनान्यस्मिन् एकान्वयोऽन्यत्र तु नेदं प्रकारद्वयमनभिधानाद्यत्र नेष्यते यत्र त्विष्यते तत्र शिवभागवतादौ भवत्येव । शिवो भगवन् भक्तिरस्य इति तदर्थः ॥ एवं च

गो राज्ञाप्रीति । (कै)

समुदायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षायाः समुदायैकार्थीभावे व्यववै-
कार्थीभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भावः ॥ अश्वादिभिश्च साहित्य-
सत्त्वादेव स इति बोध्यम् ॥

पूर्वं वा तत्पुरुष इति । (कै)

प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भावः ॥ ननु परत्वाद् इन्द्र
एव भविष्यतीति न दोषो ऽत आह

विप्रतिषेधेति । (कै)

आकङ्क्षारौच्यत्वेऽप्यविरोधमुपापादयति ।

भिन्नसमुदायेति ॥ (कै)

टजिति । (कै)

तथा च स्त्रीत्वे ङीप् स्यात् । किं च द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषे ऽवङ्गो
वैकल्पिकत्वेन राजगोऽश्वपुरुषा इत्यपीष्यते तत्र स्यादिति भावः ॥

समर्थतराणामिति । (कै)

भाष्यं नैकार्थीभावपरं तत्र तरतमायोगादत आह

“सम्बन्धिग्रन्थः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।

स्वार्थवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते” ॥

इतरसापेक्षस्वार्थस्यैव तैः प्रतिपादनादित्यर्थः ॥

“समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्पृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह” ॥

इति कारिकायां “सम्बन्धिग्रन्थः” इत्युपलक्षणम् । तस्माद् गमकत्वे

शक्तेति ॥ (कै)

समर्थतरत्वेति । (कै)

आशुतरत्वं हेतुस्तत्त्वमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति ॥

प्रथमे- (कै)

त्यादिना ॥

आशुतरग्रन्थः (कै)

इति वज्रव्रीहिः । एवं चाशुतरं कार्यप्राप्तिसत्त्वमेव शक्ततरत्वं बोध्यम् ॥

तुल्येति । (कै)

तुल्यजातीयैः प्रथमं झटित्येकार्थीभावस्य व्यपेक्षाया वा कल्पना-
त्पूर्वं दन्दे ततः षष्ठीतत्पुरुष इत्यर्थः ॥

भवति विशेषणसम्बन्धोऽगमकत्वे तु नेति तत्त्वं गमकत्वं तथा बोधजनक-
त्वमित्यलम् । तत्र* वृत्तिश्चतुर्धा । समासतद्धितकृतसनाद्यन्ता-
धातुभेदात् । तत्र समासत्वं सङ्केतविशेषसम्बन्धेन समासपदत्वम् ।
यत्तु अर्थबोधाधानुसन्धीयमानविभक्तिकपूर्वपदकानामसमुदायत्वं तदिति
तन्न । दधिमधुरम् इत्यादावतिव्याप्तेस्तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोध इति
चेत् राजपुरुषादावपि तुल्यम् । लोपमजानतो बोधम् इत्यप्युभयत्र समं

* “हृत् तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः ॥ इति
दीक्षितादयः ॥ वस्तुतः वृत्तिश्चतुर्धा । एकशेषे परार्थान्वितस्वार्थोप-
स्थापकत्वाभावाद् वृत्तित्वे न मानम् । शिष्टपदेन स्ववृत्तैव तत्तत् समूह-
रूपार्थोपस्थानस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ॥

नावयवेनेति । (कै)

प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेऽपि साक्षान्नेत्यर्थः ।
एवं च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात् पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति
भावः ॥ ननु द्वन्द्वे समुदायेनेव तदवयवगोशब्देनापि राजपदार्थस्य
सामर्थ्यसत्त्वात्समुदायस्यापि षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञा स्यादिति टच्प्रसङ्ग
इति चेन्न । नावयवेनेत्यस्याश्वपुरुषसापेक्षेणेति शेषेणादोषात् ।
तदेव स्फुटं व्याख्यानतरव्याजेनाह

अपर आहति । (भा)

राज्ञः समुदायेनैव सामर्थ्यात्तरपा वैथर्थ्यमाशङ्क्याह

समुदायेति ॥ (कै)

इत्यस्यार्थस्येति । (कै)

विशेषणसापेक्षत्वे द्वय विशेष्यान्तरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्यप्रयोजकम् ।
एवं चेदं पक्षेऽप्यनावश्यकमिति भावः ॥ भाष्ये

प्रधानमचेति । (कै)

श्रुतेरिवार्थमित्येतद्घटके इवार्थमिति समुदायेति व्याप्तेः । पर्थभूषत्
पक्षत भृज्जतेति तिङन्तघटितसमासेऽप्यपेक्ष । समासो द्विधा ।
विशेषसंज्ञा विनिर्मुक्तः “सुप्सुपेति” विहितः । तद्-
युतश्च । अन्यश्चतुर्धा । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहि-
द्वन्द्वभेदात् । तत्पुरुषादिसङ्केत विशेषसम्बन्धेन तत्पुरुषादिपद-
वत्त्वम् । तत्र आद्योदाहरणम् “पूर्वं भूतो भूतपूर्वः” “सुप्सुपा” इति

अवयवसंख्यया तत्र समूहस्य संख्यावत्वाअयणान्तस्य प्राधान्यमिति
भावः ॥ वाक्यलक्षणकरणस्यासंगतिमाशङ्क्याह

नानेति ॥ (कै)

क्वचिदिति । (कै)

नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ । अत्र ह्यसामर्थ्यान्न प्राप्नोति यथा
कथं चित्सामर्थ्यग्रहणे ऽयं दण्डो हरानेनेत्यादावपि स्यादिति भावः ॥

लौकिकेति । (कै)

“सुप्तिङन्तचयो वाक्यमि”त्यादि ॥

लक्षणविधानेति । (कै)

निष्क्रियवाक्याभावस्य लोकव्युत्पत्तिस्मिद्धत्वादिति भावः ॥
अवयवग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्कते

यद्यप्यव्ययमिति । (कै)

स्वर्गच्छतीत्यादौ कारकम् । उच्चैः पठतीत्यत्र विशेषणं क्रिया-
विशेषणत्वादत्रापि कर्मत्वं वा । “सविशेषणमि”त्येव क्रियाविशेषणेऽपि
सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यासन्त्येति । (कै)

यद्यपि कारकत्वादप्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि
प्रपञ्चार्थमिति तत्त्वमिति बोध्यम् ॥

समासः । पूर्वमिति क्रियाविशेषणपूर्वकालवृत्तिपरं भूधातोः सत्तोत्पत्ति-
वार्थः । पूर्वकालवृत्तिसत्ताश्रय इत्यादिर्बोधः । द्विर्बद्धमिति न्यायेन पूर्व-
शब्देनोक्तेऽपि अतीतत्वे क्तः । एवं विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः विस्पष्ट
पटुत्ववान् इति बोधः । विस्पष्टमिति पटुत्वविशेषणतया नष्टकम् ॥

क्रियाप्रधानत्वमिति । (कै)

लक्ष्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदं देवदत्तो गत इत्यादौ त्वस्तौत्य-
आहार्यमिति भावः ॥ नन्वेकग्रहणात्पुनरप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत
आह

एकशब्द इति । (कै)

एकस्य पदस्य वाक्यसंज्ञायां प्रयोजनाभावादाह

बहुव्रीहिरिति ॥ (कै)

एकं तिङन्तं यत्र समुदाये इत्यर्थः ॥ परेतु

*आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् (वा)

* आख्यातशब्दः सङ्घातो जातिः सङ्घातवर्तिनौ ।

एकोनवयवः शब्दः क्रमो बुद्धानुसंहतिः ॥ १ ॥

पदमाद्यं पृथक् सर्वपदं साकाङ्क्षमित्यपि ।

वाक्यं प्रतिमतिभिर्ना बहुधा न्यायवादिनाम् ॥ २ ॥

एते ऽष्टौ वाक्यविकल्पा आचार्याणाम् ॥

निघातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत् परिभाषितम् ।

साकाङ्क्षावयवं तेन न सर्वं तुल्यलक्षणम् ॥

इह पदविधिः सामर्थ्ये सति परिभाषितः । तत्र सत्यपि पदानां सामर्थ्ये
निघातादयः क्वचिन्नेष्यन्ते । यथा । “अयं दन्तो हरानेन । ओदनं पच मम
भविष्यत । ओदनं पच तव भविष्यतीति” (समर्थसूत्रे भाष्ये-२-१-१) ।
अत्रानेनेति सर्वनाम्ना दन्तस्य परामर्शाद्भरतिना सह तस्य सामर्थ्यम् ।
एवं च सति सामर्थ्ये “तिङ्गुतिङ” (८ । १ । २८) इति निघातः प्राप्नोति ।
“ते मया वेकवचनस्य” (८ । १ । २२) इति चादेशौ । न चेष्ट्यन्ते ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

इति लक्षणं “तिङ्ङतिङ्” (८ । १ । १८) इति सूत्रे अतिङ्ग-
हणं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिमतं लौकिकमेव पचति भवतीत्येतत्सा-
धारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे साकाङ्क्षत्वं लब्धं तत्राख्या-
तपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते तेन त्वया शयितव्यमित्यादेः सङ्गः ॥

सविशेषणम् (भा)

इत्यस्य साक्षात्परम्यरथा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थस्तेन
नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ नद्या इत्यादेः समानवाक्यत्वसिद्धिः ।
एतदेवाभिप्रेत्यामरकोशे कारकान्वितक्रियावाचकं सुबन्तचयतिङ्-
न्तचयसुप्तिङन्तचयान्यतमं वाक्यमित्युक्तम् ।

वाक्यमेदात् । सामर्थ्याभावेऽपौष्यन्ते । यथा । “नद्यास्तिष्ठति कूले”
“शालीनां ते ओदनं दास्यामि” (समर्थसूत्रभाष्ये ददामि-[२-१-१] इति
पाठोऽस्ति) इति । अत्र “नद्यास्तिष्ठति” इत्यत्र च सम्बन्धानुपपत्तेः
सामर्थ्यं नास्ति । इच्छते च निघातः । तथा शालीनां युष्मदप्यसामर्थ्या-
भावः । इच्छते च “ते मया वेकवचनस्य” (८ । १ । २२) इति युष्मदादेश
इत्यालोच्य वार्त्तिककृतानिघातादित्यवस्थार्थमारब्धम् “समानवाक्ये निघात-
युष्मदस्मदादेशा वक्तव्या” (२ । १ । १) इति । एवं चायं दन्त
इत्यत्र सत्यपि सामर्थ्यं नास्ति निघातस्य प्रसङ्गो ऽवध्यवधिमतोर्भिन्न
वाक्यतयावस्थानात् । अस्तीत्यध्याहारेण ह्ययं दन्त इत्येकं वाक्यम् । हरानेन
इति च द्वितीयं वाक्यम् । नद्यास्तिष्ठतीत्यादौ त्ववध्यवधिमतोः पदयोः
सामर्थ्याभावेऽप्येकवाक्यत्ववस्थितौ प्रवर्त्तते एव निघातादय इति नास्त्येषा-
मव्यवस्था । समानवाक्ये निघातादयो वक्तव्या इत्युक्तम् (२ । १ । १) ।
तत्र वाक्ये विज्ञाते समानवाक्यत्वं ज्ञायत इति प्रसङ्गात्तत्र वार्त्तिक-
कारेणादावेव वाक्यलक्षणमुक्तम् । आख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्यम्

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

“सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्वित”

इत्यनेन तत्र वा शब्दश्चेदर्थं कारकं च तिङन्तवाच्यं तदति-
रिक्तपदवाच्यं वेत्यन्यत् । एकस्य तत्त्ववारणाय सुबन्तचयेत्यादि
एतत्समानार्थकमेवाख्यातमित्यादीति स्पष्टमेव । एतदेवैकोद्देश्यकै-
कविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणं बोध्यम् ॥ तदुक्तं हरिणा

“साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते” इति ॥

वाक्यम् (भा)

इत्यस्य एकं वाक्यम् इत्यर्थः ॥ अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं
चेद्भिभागे स्याद् (मीमां-सू-२-१-४६) इति जैमिनिसूत्रात् ।

(वा) एकतिङ् (वा) (२ । १ । १) इति च । एवं च मीमांसकोक्तेनास्य
सर्वत्र समावेशोऽस्ति न चेति विचार्यते । शास्त्रे वाक्यकारेण निघातादि-
व्यवस्थार्थं या वाक्यलक्षणं परिभाषितं तेन मीमांसकोक्तं वाक्यलक्षणं सकलं
न तुल्यलक्षणम् । “साकाङ्क्षावयवम्” (अत्रैव वक्ष्यते) इत्यनेन मीमां-
सकोक्तं वाक्यलक्षणं सूचितम् । तत्र क्वचिदेते समाविशतः । यथा ।
“नद्यास्तिस्रस्तु कूले” “शास्त्रीनां ते ओदनं दास्यामि” इति । अयं दन्तो हर
अनेन ओदनं पच तव भविष्यति” इत्यादाय समावेशः । मीमांसकवाक्य-
लक्षणसमाश्रयनेन अत्र प्राप्नुवन्ति निघातादय एकप्रयोजनत्वात् । न
चैषान्ते । तस्माद् वार्तिककारौयमेव वाक्यलक्षणं ज्ञायः ॥

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते ॥

भेदे विभागे विशेषजिज्ञासायां यत्साकाङ्क्षावयवम् । अविभागे तु
परानाकाङ्क्षाः शब्दाः पदानि यस्मिन् तत्परानाकाङ्क्षशब्दकम् । कर्मप्रधानं

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

अत एवोद्देशानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमांसको-
द्घोषः । यत्तु^१ कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं तत्प्रमादात् ।
यदपि “आख्यातम्” इत्येकैकत्वविवक्षां कृत्वा पचति भवतीत्यत्र
वाक्यत्ववारणं तेन कृतं तदपि न आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमे-
वेति प्रागुक्तभाष्यरौत्यैकत्वविवक्षायाः फलाभावात् । किं च व्यक्ति-
पक्षे “न ब्राह्मणं हन्याद्” इत्यादौ “एकं ब्राह्मणमहत्वा कृती
स्याद्” इति भाष्योक्तन्यायेनाद्यैकत्वविवक्षयानेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्वं
बोधितं स्थानाख्यातान्तरस्येति दोषात् । किं चान्यैकत्वविवक्षया

१ “लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते” इति अत्रैव
कैयटः ॥

क्रिया पदप्रधानमित्यर्थः । तस्यैव प्रधानाभिधेयप्रयुक्तत्वादित्यभिप्रायः
गुणवद्विशेषणपदयुक्तम् । **एकार्थम् एकप्रयोजनम् ॥**

सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषकम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथामति ॥

ब्रजानि देवदत्तेत्यत्र देवदत्तेत्येतत्पदं नाव्ययं न च कारकं नापि
तद्विशेषणमिति वाक्यलक्षणनासंगृहीतत्वादालम्बिक “आमन्त्रितस्य च”
(८ । १ । १६) इति निघातो न प्राप्नोतीति चोद्यम् । “आख्यातं
साव्ययं संकारकं सविशेषणम्” (२ । १ । १) इति सामान्येनाभिधानात्
सक्रिया विशेषणस्याप्याख्यातस्य वाक्यत्वेत्यदोषः । तथाहि । अत्र सम्बोध्य-
मानदेवदत्तविषया ब्रजतिक्रिया । असम्बोध्यमानदेवदत्तविषयायाः सम्बोध्य-
मानयज्ञदत्तविषयाया वा पृथगेवेति विप्रक्षेपाच्च ब्रजतिक्रिया । क्रियायाश्च
विशेषणं कदाचित् सामानाधिकरण्येन भवति । यथा सुष्टु करोति

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

समकक्षाख्यातदिवे पचति करोति चेत्यादौ तद्वारणेऽपि विशेष-
णमादाय तददिवे वारणमशक्यं सविशेषणे आख्याते एकत्वस-
त्त्वात् । अनेन च “ब्रूहिब्रूही”त्यस्यासङ्गः । विशेषणानुपादानेन
सविशेषणत्वाभावात् । वाक्यत्वफलं तु “मया किञ्चिदक्तव्यमिति”
प्रश्नोत्तरे ऽत्र “अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानं” इत्यनेन वाक्यस्य टेः
सुतसिद्धिरतः स्वशास्त्रपरिभाषितं लक्षणमाह

एकतिङिति । (वा)

यत्तु कैयटेन “ब्रूहिब्रूही”ति भाष्योदाहरणं देवदत्तेति शेष-
पूरणेन व्याख्यातं तन्न । पूर्वलक्षणेनैव सिद्धेः । दिःप्रयोगस्य भाष्ये

शोभनं करोतीति अत्र करोत्यर्थस्य सुद्धित्वादिविशेषणविशिष्टस्यैव
प्रतीतेः सुद्धित्वादीनां करोत्यादिक्रियया समानाधिकरणम् । एवं
चासत्त्वभूतायाः क्रियाया विशेषणमित्यासत्त्वप्रधानत्वात्तिङ्गसर्वनाम्ना
नपुंसकेन योगः क्रियायाश्च निर्वर्त्तत्वात् कर्मत्वमिति न्यायसिद्धमेव कर्मत्वं
नपुंसकताचेति “क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गताच” इति
नारम्भनीयं वचनम् । वैयधिकरण्येनापि विशेषणं भवति यथा “ब्रजानि
देवदत्त” इति । अत्र हि देवदत्त ब्रजानि इति देवदत्तस्य ब्रजनक्रियायाश्च
सामानाधिकरण्यं नास्ति । केवलमामन्व्य “देवदत्तं ब्रजत्यसौ” इति देव-
दत्तामन्वयविशेषिता केवलाया विनक्षणा ब्रजन क्रिया इत्याख्यातं स
विशेषणम्” (२ । १ । १) एवेति वाक्यलक्षणसद्भावात् प्रवर्त्तते एव
निघातः । देवदत्त ब्रजानीत्येवमुदाहरणं न प्रदर्शितम् । “आमन्वितं
पूर्वमविद्यमानवद्” (८ । १ । ७२) इति न निघातः स्यादिति ॥

“यथानेकमपि क्लान्तं तिङन्तस्य विशेषकम् ।

तथा तिङन्तं तत्राहुन्तिङन्तस्य विशेषकम्” ॥

व्यर्थत्वापत्तेश्च । एतेन पूर्वलक्षणे एकत्वाविवक्षाशङ्कावारणेनैकत्ववि-
वक्षाबोधनार्थमिदं लक्षणान्तरमुक्तमित्यष्टमे कैयटोक्तमपास्तम् ।
यद्यपि “अग्रेऽग्रे” इत्यादौ पूर्वरूपाय द्वित्वेऽनन्तरपदत्वमप्यस्ति
एवं च “ब्रूहिब्रूही”त्यत्र कथमेकतिङ्त्वं तथाप्येकानुपूर्वीकतिङन्त-
समुदायो वाक्यमित्यर्थः । वङ्गब्रूहिममासात् । तेन पचतीत्येत-
न्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैव “अतिङ्” इति
प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । अत एव भगवता “एकतिङ्वाकम्” इत्यत्र
च शब्दो वा शब्दो वा नोक्तः भिन्नविषयत्वात् । एकविषयत्वे हि
सोऽवश्यं वक्तव्यः स्यात् । दृश्यते हि भगवतस्तथाग्रैलौ तस्मादाद्य-
लक्षणं^१ “वाक्यस्य टेः” इत्येतच्छास्त्रलोकसाधारणम् । अत एव पच

१ अ ८ । पा २ । सू ८२ ॥

इह पूर्वं स्नाति ततः पचति ततो ब्रजति इत्यत्र तत इत्येत-
दुत्तरस्य ब्रजतीत्यस्य निघातो न प्राप्नोति वाक्यभेदात् । इथ्यते च ।
अत्र तिङन्तादुत्तरस्य तु तिङन्तस्य “अतिङ्” इति (८ । १ । २८)
प्रतिषेधान्निघातनिवृत्तिः सिद्धेति नात्र स्नातीत्यस्मादुत्तरस्य पचति शब्दस्य
निघातः प्राप्नोतीति चोद्यमुद्भावनीयम् । इष्टस्य निघातस्याप्राप्तिरेवा-
चोद्भावनीया । अत्रोच्यते । अस्त्यत्र वाक्यभेदः ब्रजतीत्येतत् प्राधान्येन ।
एवं क्रियापदम् अत्र स्थितम् अन्यानि क्रियान्तराणि तद्विशेषणान्येव ।
यथा स्नानभोजनपानैः कृदन्तैर्विशिष्यते ब्रजतिक्रिया तथाच तिङन्तैः
स्नातिप्रभृतिभिः प्रधानं ब्रजति क्रियैव विशिष्यते इत्येकैवात्र सविशेषणा
ब्रजति क्रिया । केवलायास्त्वस्याः पृथगेवेत्येतत्सर्वविशेषणमेकमेव वाक्यमिति
वाक्यभेदाभावाद्भास्तिनिघातासिद्धिदोषः । एकवाक्यत्वे च तिङन्तादुत्तरस्य
तिङन्तस्य “अतिङ्” इति प्रतिषेधान्निघाताभावः । यथा वक्ष्यति ।

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

पश्च च देवदत्तेत्यादौ श्रुतो भवत्येव । “एकतिङि”त्येतन्मात्रोक्तौ तत्रापीदमेवेति भ्रमः स्यान्नदर्थमिदं “समानवाक्ये” इत्येतद्विषयं क्वचित् श्रुतविषयं च “एकतिङि”ति । अत एव “ब्रूहिब्रूही”त्युदाहरणसङ्गतिरत एव ॥ “तिङ्ङतिङः” (८ । १ । २८) इति सूत्रे भाष्ये समानवाक्याधिकाराद्^१ “अतिङ्ग्रहणानर्थक्यमिति” वार्त्तिक-व्याख्यावसरे^२ “न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः” इति उक्तं तेनैव “एकतिङिति” वज्रब्रीहिरिति च सूचितं स्पष्टशायमर्थो ऽत्र भाष्येऽपीत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यतीत्याहुः ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “अतिङ् वचनमनर्थकं समानवाक्याधिकारात्” इत्यस्ति (८ । १ । २८) ॥

२ तिङतिङः (८ । १ । २८) इति सूत्रव्याख्यावसरे ॥

“बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेकवाक्यता । तिङां तिङ्भ्यो निघातस्य पर्युदासस्तथार्थवान्” एवं चातिङ्ग्रहणे स प्रयोजने स्थिते वार्त्तिककारेण यदुक्तमतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारादिति तत्राभिप्रायो वाच्यः । एवं वादिनस्तस्य वाक्यभेदोऽत्राभिमत इत्यभिप्राय “आख्यातं साध्य-कारकविशेषणम्” (२ । १ । १) इत्यत्रैकवचनस्य विवक्षितत्वादिति । तथा च **टौकाकारः** प्रदर्शयिष्यति ।

“एकतिङ् यस्य वाक्यं तु ग्रास्त्रे नियतलक्षणात् ।

तस्यातिङ्ग्रहणे नाथी वाक्यभेदान्न विद्यते” इति ॥

सूत्रकारस्य त्वतिङ् ग्रहणादेकमेवाखण्डं वाक्यम् अर्थैकत्वादाख्यात-भेदेऽप्यभिप्रेतमिति गम्यते । तदभिप्रायानुसारेणैव निरूपयिष्यति ।

“अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्यं न्यायप्रधानुगैः ।

एकमेवेत्येते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम्” इति ॥

समानवाक्ये इति । (भा)

समानशब्द एकपर्यायः । एवं विधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये
इत्यर्थः ॥

चादिभिर्योग इति । (भा)

“न च वाहेति” (८ । १ । २४) सूत्रे “समानवाक्ये” इत्यस्य
सम्बन्धो नेत्यर्थ इति कश्चित्तन्न । यथान्यास एव चादिभिरित्युत्तर-
भाष्यासङ्गतेः । किं च तत्र मते भिन्नवाक्येऽपि निषेधप्रवृत्तिरस्य
फलं वाच्यं तत्रादेशप्राप्त्यभावेन निषेधस्यैव वैयर्थ्यात् तस्माद्युष्मादा-
द्यादेशप्रतिषेध इत्येवार्थः ॥

टौकाकारः चासुमेव पदं सूत्रकाराभिप्रायसमाश्रयणेन युक्तियुक्तं
मन्यमानो बह्वीरूप आन्तरो वा निर्विभागः शब्दार्थमयो बोधस्वभावः शब्दः
स्फोटलक्षणः एव वाक्यमिति क्रमेण व्याजिह्वीर्षुश्चिञ्ज्ञानचिञ्चरूपदृष्टान्त-
प्रदर्शनं पूर्वमुपक्रमते । तत्र चिञ्बुद्धिदृष्टान्तप्रदर्शनार्थमाह ।

“यद्यैक एव सर्वार्थप्रत्ययः प्रविभज्यते ।

दृश्यभेदानुकारेण वाक्यार्थानुगमस्तथा” ॥

चिञ्ज्ञानं सर्वाकारमेकमेव । प्रविभागस्त्वस्य दृश्यभेदसमाश्रयेण
क्रियते । नीलपीताद्यनेकाकारमेव विज्ञानमुपजातमिति । वस्तुस्थित्या तत्र
ज्ञान आकारभेदो नास्ति । तथा वाक्यवाक्यार्थयोः स्वरूपं बोद्धव्यम् ।
“वाक्यार्थानुगमस्तथा” इत्यनेन हि वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्वं पानकरसम-
थूरान्तरसचिञ्चरूपनरसिंहगवयचिञ्ज्ञानवत् समानमेव इत्युच्यते यथा
वाक्यं निर्विभागं स्फोटलक्षणं वाचकं तथा वाक्यार्थोऽपि तथाविध एवे-
त्यनयोरेकयोगाद्वैतत्वमुक्तम् ॥

किमर्थमिदमिति । (भा)

इदं प्रतिषेधवचनम् “आख्यातं साव्यये”त्यादिवाक्यलक्षणं च किमर्थमिति प्रश्नः । अत एवोत्तरग्रन्थे वाक्यसंज्ञेत्युक्तिः सङ्गच्छते ॥

वाक्यसंज्ञेति । (भा)

एकतिङित्येषा ॥

तद्द्वेष्ट्यमिति । (भा)

इदमसमर्थं ऽप्राप्तावपूर्वविधायकमिव चादिद्योगेऽपि तदपवाद-
तथाऽपूर्वविधायकं न लधिकार इति भास्येत्तद्भ्रमनिवारणायेदम-

“चित्रस्यैकस्वरूपस्य यथा भेद निदर्शनैः ।

नीलादिभिः समाख्यानं क्रियते भिन्नवक्ष्यैः” ॥

चित्रं हि रूपमवयविगतमनंशमेकमेव । तस्यैवावयवगतैर्यथा नीला-
दिभिः भेदेन निदर्शनं प्रदर्शनं येषां तैः पृथग्रूपैरेव समाख्यानं क्रियते ॥

“तथैवैकस्य वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्य सर्वतः ।

शब्दान्तरैः समाख्यानं साकाङ्क्षैरनुगम्यते” ॥

एकस्य निर्विभागस्य वाक्यस्य सर्वतः परिपूर्णस्य वाक्यान्तरगतैः पदा-
न्तरैरन्वाख्यानं तथैव क्रियते इति ॥ न वा पदस्यार्थं प्रयोगादित्यस्मिन्
दर्शने यथाखण्डमेव पदं प्रकृतिप्रत्ययादिभिः कल्पितैरेव विभज्यते । तथा
वाक्येऽप्यसत्यभूतानामेवाबुधबोधनाय पदानां विभागो द्रष्टव्य इति प्रदर्श-
यितुमाह ।

“यथा पदे विभज्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादयः ।

अपोद्धारस्तथा वाक्ये पदानामुपवर्ण्यते” ॥

पदे हि यथा प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽसत्य एव बालव्युत्पादनाय क्रियते ।
तथा वाक्ये वाक्यार्थप्रतिपादनायापोद्धारः पदानामुपवर्ण्यत इति बोद्ध-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

न्वाख्यातमित्यर्थः । “न च वाहे”त्यारम्भसामर्थ्याच्चैवमित्यन्वाख्यान-
तात्पर्यम् । एवमेकतिङिति वाक्यलक्षणस्यैवोक्तौ शास्त्रे सर्वत्र वाक्यस्य
टेरित्यादावपीदमेव वाक्यलक्षणमिति भाष्येत्तं प्रतीदमपि वाक्यल-
क्षणं शास्त्रे आश्रीयत इत्यन्वाख्यानानायाद्यं लक्षणं समानवाक्ये इत्यत्र
“एकतिङि”त्येव उदाहरणेन शान्यत्राप्यस्याश्रयणं सूचितम् ।
चादिभिर्योगे इत्याद्यप्युपलक्षणम् । एतच्च

**इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिका-
रश्च तद्द्वेष्यम् (भा)**

यम् ॥ तत्र वाक्यादपोद्धृतानां पदानां केवलमितरपदसारूप्यमात्रं दृश्यत
इति प्रतिपादयितुमाह ।

“वर्णान्तरसरूपञ्च वर्णभागेषु दृश्यते ।

पदान्तरसरूपाञ्च पदभागा अवस्थिताः” ॥

यथा सन्ध्यक्षरेषु भागा वर्णान्तरसरूपा दृश्यन्ते परमार्थतस्तु अथव-
पुल्लत्वान्निर्विभागा एव । एवं वाक्ये पदान्तरसरूपाः पदरूपाः भागा पद-
भागाः । पदे वा निरंशे ये भागाः प्रकृतिप्रत्ययरूपास्तेऽवस्थिता इति ॥

“भागेरनर्थकैर्युक्ता वृषभोदकयावकाः ।

अन्वयव्यतिरेकौ तु व्यवहारनिबन्धनम्” ॥

न हि वृषभे ऋषभस्योदकयावकयोर्वीदयावशब्दयोरर्थानुगमः कश्चि-
दस्ति । अपि तु शास्त्रे पदस्य प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विना
कथमञ्चो व्युत्पाद्यते । एवं च निरंशमेव वाक्यं वाचकमित्येव युक्तम् ॥

“शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य भविष्यति ।

विभागैः प्रक्रियाभेदमविद्वान् प्रतिपद्यते” ॥

शब्दस्य स्फोटलक्षणास्य विभागो नास्ति । तद्वाच्यस्य प्रतिभारूपस्या-
र्थस्य कुतो भविष्यति । यथा निदर्शयिष्यति ।

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

इत्यनेन सूचितम् । इदं यद् द्वयं क्रियते तद्द्वेयमित्यर्थस्य
स्वरसतः प्रतीतेरित्यलम् ॥

विकल्पते (भा)

इत्यस्य व्याप्नोतीत्यर्थः । एवं च समानवाक्ये इत्यधिकारपरमे-
कतिङित्येव चात्र वाक्यपदार्थः । आद्यलक्षणेनायं दण्डो हरानेने-
त्यस्यापि वाक्यत्वाच्च निघातापत्तिः । अयं दण्डो ऽस्तीत्यस्यापि ।
अनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वारा हरतिक्रियाविशेषणत्वात् पचौदनं तव
भविष्यतीत्यत्र हेतुहेतुमद्भावेनान्वयाद् भवनक्रियां प्रति तस्य

“विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभान्यैव जायते ।

वाक्यार्थ इति तामाहुः” इति ।

तस्य पदानुरोधेन पदार्थस्यापि प्रकृतिप्रत्ययानुरोधेन भागकल्पना ।
सूक्ष्म विभागेन प्रक्रियाभेदं प्रक्रियाभेदे चार्थभेदमस्त्यपि प्रतिपद्यत
इति ॥

“ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले ।

देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः” ॥

यथा ब्राह्मणकम्बलशब्दे ब्राह्मणशब्दस्य न कश्चिदर्थो विद्यते । तथैव
देवदत्तगामभ्याज इत्यादौ वाक्ये देवदत्तादीनां पृथगर्थो नास्तीत्यनर्थकान्येव
पदानि । अतश्च स्थितमेतत् । पदखण्डं निराकाङ्क्षमेकं पदव्यतिरिक्तं वाक्यं
पदार्थव्यतिरिक्तो वाक्यार्थश्च तथैवेति ॥ यत्पुनर्मौमांसकैरुच्यते । यथा पद-
सङ्घात एवाकाङ्क्षयोग्यतासन्निधानवशात् परस्परसमन्वितो वाक्यं संसर्गश्च
वाक्यार्थ इति तद्वृषयितुमाह ।

“सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।

उपात्तस्य कुतोऽस्यागो निवृत्तः क्वावतिष्ठताम्” ॥

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

विशेषणत्वादाक्यत्वमिति भावः ॥ स चावश्यमिति वाक्यसंज्ञाफलमयं
दण्डो हरानेनेत्युक्तम् ॥ समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये

समर्थनिघाते हीति ॥ (भा)

निघाते इत्युक्त्वा पठवे ते इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह

उपलक्षणमिति ॥ (कै)

कार्यं न स्यादिति । (कै)

“तिष्ठति लम्बते” इत्यादौ निघातो न स्यात् “शास्त्रीनां ते”
इत्यादौ युष्मदाद्यादेशश्च न स्यादित्यर्थः ॥ ननु “आख्यातं सवि-

इह देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति देवदत्तादीन्येव पदानि वाक्यम् ।
तत्र देवदत्तपदं तावद् यदि सामान्यमात्रे प्रथमं वर्त्तते तत्तस्य गवादिपद-
काले वाचः क्रमवर्त्तित्वात्तिरोधानादसत्त्वमेवेति कुतः पदान्तरश्रवणकाले
तदर्थप्रतीतिरसत्त्वादेव च न पदान्तरसन्निधाने तस्य विशेषेऽवस्थानम् ।
अभ्युपगम्यापि स्मृत्यमात्रपदान्तरसन्निधाने विद्यमानत्वं पदस्य न विशेषेऽव-
स्थानं युज्यत इत्याह । उपात्तस्येति । सामान्यलक्षणस्य सकलपदार्थसाधा-
रणस्यार्थस्य पूर्वमुपात्तस्य वाच्यत्वेन परिगृहीतस्येदानीं पदान्तरसन्निधानं
त्यागः कुतो युज्यते शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यताप्राप्तेः । न च तद्या मौमांस-
कस्याभ्युपगम इति । तदप्यभ्युपगम्योच्यते । निवृत्त इति । स्वार्थान्निवृत्तो-
ऽसौ पदान्तरसन्निधाने शब्दः क्लेदानीमवतिष्ठताम् । शब्दान्तरबोध्योऽर्थे
तस्य वाचकभावविरहात् स्थितिः कथं युज्यते ॥ अथोच्यते अर्थप्रतिपत्ति-
वृत्त्या देवदत्तेत्यादिकात् समुदायात् सा कथमपङ्कयते तत्राह

“अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेत् ।

एवं च सति सम्बन्धः शब्दस्यार्थेन हीयते” ॥

उक्तानीत्या शब्दा न युज्यन्ते वाचकाः । तदभावाच्चाशब्दो वाक्यार्थो

(अ. २ । पा. १ । व्या. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शेषणमिति" वाक्यलक्षणं "नद्यास्तिष्ठति कूले" इत्यादौ नास्तीति कथमत्र निघात इत्यत आह

नद्या इत्यादीति । (कै)

तथा च सकारकविशेषणमाख्यातमिति लक्षणेन न दोष इति भावः । वस्तु^१ "एकतिङिति" लक्षणेनात्र न दोष इति बोध्यम् । एवं च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषोपस्थितेः फलाभावेनैकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिद्दोष इति तात्पर्यम् ॥ अर्थभेदेन समासद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह

१ एकतिङ् । वा । २ । १ । १ ॥

यद्यभ्युपगम्यते । तदयमपरस्ते दोषः । पदार्थाऽपि पदप्रतिपाद्यो न कश्चिदनेकवर्णवर्त्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानामिति पदमध्येकं नास्ति तदभावात् कः पदार्थः स्यात् । इत्यमशब्दोऽवाचको वाक्यार्थ इति वाच्यवाचकभावलक्षणाः सम्बन्धः शब्दार्थयोस्त्यक्तः स्यान्मीमांसकेनेत्याह "एवं चेति" ॥

"विशेषशब्दाः केषाञ्चित् सामान्यप्रतिरूपकाः ।

शब्दान्तराभिसम्बन्धाद्भवन्ते प्रतिपत्तृषु" ॥

इह देवदत्त गामभ्याजेत्यत्र देवदत्तपदं गां वधान इत्यस्मादिष्टिष्टमेव वक्ता समुदीरितं भ्रमात् तु सकलसाधारणप्रतिभाति । उत्तरकालं गवादिपदसम्बन्धादिष्टिष्टा प्रतिपत्तिरभिव्यज्यते इति तदेव वाक्यम् । सकलविशेषणलक्षितश्च प्रथमतरेवोपक्रान्तः संख्य एवार्थो वाक्यार्थ इति । यथा वक्ष्यति

"पूर्वैरर्थैरनुगतो यथार्थात्मा परः परः ।

राज्ञी येति । (कै)

अर्थविशेषे आपत्तिरिति भावः । इयमप्यापत्तिः सर्वपक्षेभ्यति
बोध्यम् ॥ द्वौषमासावित्यर्थान्नाश्रानुपपत्तिरत आह

द्वयोरिति । (कै)

उक्तार्थे स्त्रीत्वापत्तेरयमेवार्थ इति भावः ॥ ननु सङ्ख्याविवक्षा-
यामपि समुदायस्यैकत्वादस्येव प्रसङ्गो ऽत आह

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः ॥

“संसर्ग एव प्रक्रान्तस्तथाद्येव्यर्थवस्तुषु” ॥

“तेषां तु कृतस्यो वाक्यार्थः प्रतिभेदं समाप्यते”

उपक्रम एव विवक्षितार्थप्रत्यायनाय विशिष्टपदोदीरणमारभत
इत्याद्य एव पदे प्रत्येकं वा सकलस्य वाक्यार्थस्य समाप्तिरवगन्तव्या ॥
यद्येकस्मादेव पदात् सकलवाक्यार्थप्रतीतिः तर्हि इतरपदवैयर्थ्यम् इत्या-
शङ्क्याह

“यत्तोपवज्जना सिद्धिरर्थस्य प्रतिपत्तृषु”

प्रतिपत्तृषु वाक्यार्थस्य सिद्धिरवगतिर्यत्तोपवज्जना । यत्ता उदीरिता
उपवज्जना अभिव्यञ्जकाः पदविशेषा यस्याः सा तथोक्ता । अभिव्यक्ताभि-
व्यञ्जका वाक्यार्थावगतिरिति पदान्तराणां वाक्ये नास्त्येव वैयर्थ्यमित्यन्विता-
भिधानप्रदर्शनम् । दूषणमस्याग्रे तत्र तत्राभिधास्यति । यथा “नियमार्था
श्रुतिर्भवेत्” इत्यादि । तथाहि यद्येकेन पदेन सकलवाक्यार्थस्याशेष-
विशेषखचितस्यावगतिस्तदोत्तरेषां पदानां नियमायानुवादाद्य बोद्धारणं
स्यात् । न चैतद् युक्तमिति वक्ष्यामः । एकस्मादेव पदात् समस्तविशेष-
खचितस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतिरुत्तरेषामानर्थक्यं स्यादेव । न च तस्मादेव

अमुमेवेति । (कै)

केचित्तु द्विप्रकारः समासो द्विसमास इति शाकपार्थिवादि-
त्वान्मध्यमपदलोपिसमासे भाष्यतात्पर्यम् । एवं च पात्रादित्वं न
कस्यमित्याहुः ॥ अर्थान्तरे तस्यापौष्टत्वादित्यपि प्राप्नोतीत्यसङ्ग-
तमित्यत आह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

गोः पूर्वमिति । (कै)

येन क्रमेण सम्बन्धस्तत्क्रमेणैव समासशास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः ॥
युगपत्सम्बन्धमङ्गौक्यापि भाष्येणैव वेति परिहारान्तरमित्याह

वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते । व्यक्तोपयुज्जना इत्यसमाधानमेव । यतः किमेक-
स्माद्वाक्यार्थावसायोऽन्येषामुपयुज्जकत्वम् । अथ समस्तेभ्य एव तेभ्यः सर्व-
द्योत्तराणि पदानि वाक्यार्थप्रतीतये उपादीयन्त एव इत्यन्विताभिधान-
मसमञ्जसमेव । एकस्य वा परपदोच्चारणकाले तिरोधानादभिहितान्वय-
स्याप्यसम्भव इत्यर्थभागे दूषणं शब्दभागसमाश्रयणेन द्वयोरपि पक्षयो-
र्दूषणं पदानि वाक्ये तान्येव इत्यादि श्लोकद्वयेनाभिधास्यति ॥

“वाक्ये त्वर्थान्तरगतेः सादृश्य परिकल्पने ।

केषाञ्चिद् रुद्धिशब्दत्वं शास्त्र एवानुगम्यते” ॥

वृत्तिवाक्ययोः सादृश्यपरिकल्पने केषाञ्चिच्छब्दानां वाक्ये विग्रहरूपे-
ऽर्थान्तरप्रतीतेः रुद्धिशब्दत्वमुच्यते यथा तैलपायिकेति । अत्र तैलं पिव-
तीति वाक्यवेलायामर्थप्रादुर्भावः । वृत्तावस्थायां तैलपायिकेति जात्यन्तर-
युक्तार्थस्य कस्य चित् प्रतीतिः । न च तस्य तैलपानक्रिया लक्ष्यत इति रुद्धि-
रूपतास्य उच्यते । केषाञ्चित्तु वृत्तिवाक्ययोरर्थस्य सादृश्यात् यौगिकत्वम् ।
यथा राजपुरुष इति । परिकल्पन इत्यनेन सर्वमेतदवयवविभागादिकं

सत्यपीति ॥ (कै)

सापेक्षमुपसर्जनमसमर्थमित्यङ्गीकृत्य परिहारश्चेत् पुनरुक्तमि-
त्यत आह

एतदुक्तमिति ॥ (कै)

महत्कष्टं श्रित इत्यचेति । (कै)

राजगवाश्वपुरुषा इत्यत्र चेत्यपि बोध्यम् ॥ न च^१ “येन विधिः”
इत्यत्र परमगार्ग्याद्यण इत्यादौ परमगार्ग्येति समासैकदेशगार्ग्य-

१ अ१ । पा१ । सू७२ ॥

शास्त्रसमय एव कल्पनामात्रम् । परमार्थतस्तु व्यवहारकाले निर्विभाग-
मेवोपलभ्यत इति प्रतिपाद्यते । एतदेव “शास्त्र एवानुगम्यते” इत्यनेन
व्यक्तीकृतम् ॥

“उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते” ।

शास्त्रमुपायः शब्दपरिज्ञाने । ज्ञातेषु च तेषु प्रयोजनसम्पत्तेरनु-
पयोग इति तस्य परित्यागः ॥

“उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठते ।

अर्थं कथञ्चित्पुरुषः कश्चित् सम्प्रतिपद्यते” ॥

कश्चिदाचार्यः पाणिनिविरचितेन लक्षणाशास्त्रेण शब्दानधिगच्छति
कश्चिदन्येनेति न नियमः । एतदेव स्पष्टीकृतमर्थं “कथञ्चिद्” इत्यादिना ।
तस्मात् संलक्ष्य विभक्तस्य वार्थविशेषस्य वाक्यमेकमनंशमेव प्रतीतिनिब-
न्धनमिति पदपदार्थप्रविभागकल्पनमसमञ्जसमेवेति प्रतिपादयितुमाह

“सोऽयमित्यभिसम्बन्धो बुद्ध्या प्रक्रम्यते यदा ।

वाक्यार्थस्य तदैकोऽपि वर्णः प्रत्यायकः कश्चित्” ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शब्दात् प्रागुक्तिर्भाष्योक्ता ऽसङ्गता स्याद् गार्ग्यस्य परमसापेक्षत्वा-
दिति वाच्यम् । तच्चैकोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाकाङ्क्षत्वरूपसापेक्षत्वा-
भावात् ।

१ सविशेषणानां वृत्तिर्न । (भा)

इत्यत्र सविशेषणत्वमप्याकाङ्क्षालभ्यविशेषणवत्त्वमेवेति न दोषः ॥

विनियोगः । (कै)

शास्त्रान्तरे उपस्थितिः ॥

१ “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्त-
व्यम्” अत्रैव भाष्ये ॥

सोऽयमित्यभिस्मन्बन्धोऽध्यासरूपो वाक्यार्थस्य वाक्येन सह यदा वक्ता
प्रक्रम्यते । तदैकोऽपि वर्गो वाक्यार्थस्य वाचको भवत्येव । किं पुनरनेक-
मशेषविशेषाभिधानविवक्षयोदीरितं पदमिति । एवमध्यासवशाद् वाक्य-
वाक्यार्थयोरभिन्नस्वरूपत्वाद्वाक्यार्थाभित्यक्तौ वाक्यमपि स्फोटात्मकमभि-
व्यक्तमेवेत्युक्तं वाक्यार्थस्य “तदैकोऽपि” इत्यादि ॥ इदानीमभिहितान्वय-
पक्षसमाश्रयणेन सङ्घातपक्षस्य प्रदर्शनाभाह

“केवलेन पदेनार्थो यावानेवाभिधीयते ।

वाक्यस्थं तावतोऽर्थस्य तदाहुरभिधायकम् ॥

सम्बन्धे सति यत्तन्वदाधिक्यमुपजायते ।

वाक्यार्थमेव तं प्राहुरनेकपदसंश्रयम्” ॥

केवलं पदं यस्यैवार्थस्य वाचकम् । वाक्यस्थमपि तमेवाभिधाति ततः
समुदाये प्रदानां परस्परान्वये पदार्थवशाद्यदाधिक्यं संसर्गः स वाक्यार्थः ।
उक्तं च । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः स इति । अनेकपदसंश्रयमित्यनेन सङ्घातो

नित्यस्तुगिति । (कै)

असति पदग्रहणे ऽत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ प्रकृते तुम्हादिति भावः ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रासुचिवीजं त्वेकार्थोभावस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति पक्षे कुमारौ क्वादयतीत्यत्रासमासे न स्यादिति ॥

अन्ये त्विति । (कै)

तुग्विधावन्तग्रहणं साक्षात्पदोद्देश्यकविधावेव समर्थपरिभाषा-

वाक्यमिति दर्शितम् ॥ वाक्यार्थस्य जातिवत् प्रत्येकपरिसमाप्तिः केषाञ्चिन्मते संख्यावत् समुदायपरिसमाप्तिरिति पक्षद्वयं दर्शयितुमाह ।

“स त्वनेकपदस्योऽपि प्रतिभेदं समाप्यते ।

जातिवत् समुदायेऽपि संख्यावत् कल्प्यते परैः” ॥

अद्यात्र सङ्घातपक्ष एव प्रकारान्तरेणान्विताभिधानप्रदर्शनात् पदार्थ एव वाक्यार्थ इति प्रक्रमितुमाह ।

“सर्वभेदानुगुण्यं तु सामान्यमपरे विदुः ।

तदर्थान्तरसंसर्गाद् मजते भेदरूपताम्” ॥

सर्वेषां भेदानामनुगुणं यस्मिन् तत्तथाविधं सामान्यं संसर्गलक्षणमाकाङ्क्षयोग्यतासन्निधानवशेन पदान्तरसंसर्गान्नियतस्वरूपं वाक्यार्थः ॥ सङ्घातपक्षे संसर्गो वाक्यार्थ इत्युक्तं स च पूर्वत्र जातिवत् संख्यावद् वा पदार्थव्यतिरेकेण वाक्यार्थत्वेन कल्पित इदानीं पदार्थव्यतिरेकेणासन्नेवैकान्तानुमेयो न समुदायो वाच्यः किं तर्हि सर्वभेदानुगुणसामान्यरूपो-विशेषान्तरसंनिधानाद्विशेषविश्रान्तः पदार्थ एव वाक्यार्थः इति दर्शयितुमाह ।

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

प्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिबाधनार्थमिति भावः ।
एवमन्यत्रापि पदान्तग्रहणेषूह्यम् ॥

कर्मसाधन इति । (कै)

भावसाधने तु समासाद्यसङ्ग्रहः स्यात् तद्विधिभिः पदकर्मक-
विधानाभावादित्याहुः ॥ नन्वसमर्थानां समासनिवृत्तिरेव तत्फल-
मत आह

तत्रेति । (कै)

“कार्यानुमेयः सम्बन्धो रूपं तस्य न दृश्यते ।

असत्त्वभूतमत्यन्तमतस्तं प्रति जानते” ॥

कार्येण पदार्थानां विशेषविश्रान्तिक्षणेनानुमीयत इति कार्यानु-
मेयः । इदं तदिति तु रूपं तस्य न दृश्यते । अत एवासत्त्वभूतं पदार्थव्यति-
रेकेण सत्त्वं नास्ति यस्य तमेवं भूतमाचार्याः प्रतिजानते ॥

“नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसाधना ।

स सन्निधानमात्रेण नियमः सन् प्रकाशते” ॥

साध्यं साधनं च परस्परं नियतमेव केवलसाकाङ्क्षावशादितरपदार्थ-
संनिधाने सति नियमः सन्नेव प्रकाशत इत्यादिप्रदान्तराणि पदान्येव
वाक्यम् । पदार्थाश्च वाक्यार्थ इत्यव्यतिरिक्तः संघातपक्षोऽयम् ॥

“गुणभावेन साकाङ्क्षं तत्र नाम प्रवर्तते ।

साध्यत्वेन निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते” ॥

नाम कारकपदं क्रियायां गुणगुतं सत्पदान्तरमाकाङ्क्षति । क्रियापदं
तु प्रधानभावेनावस्थितं कारकपदान्यपेक्षते इति ॥ क्रमो वाक्यमित्युद्दिष्टं
क्रमपक्षं व्याख्यातुमाह

“सन्त एव विशेषा ये पदार्थेषु व्यवस्थिताः ।

न हि समासनिष्ठसामर्थ्यबोधकेन स निवर्त्तयितुं शक्य इति
भावः ॥ ननु तस्य साधुत्वनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह

लक्षणान्तरेणेति । (कै)

न च तल्लक्षणैः प्राप्तसाधुत्वस्य समासादेर्लोकसिद्धसामर्थ्याभाव-
वतो ऽसाधुत्वमनेन बोध्यत इति न दोष इति वाच्यम् । प्रका-
रान्तरेणैव सार्थक्यसम्भवेन जातस्यासाधुत्वसम्पादनापेक्षया समासा-
द्यप्राप्त्युपपादनस्यैवोचितत्वादिति भावः ॥

उपचारादिति । (कै)

ते क्रमादनुगम्यन्ते न वाक्यमभिधायकम्” ॥

पदार्थेषु देवदत्तादिपदवाक्येषु गौकर्मिकायामभ्याजक्रियायां देवदत्त-
पदार्थस्य कर्त्तृत्वं गोपदार्थस्य देवदत्तकर्त्तृकायां कर्मत्वमित्यादयो विशेषाः
सन्त एव पदेभ्यः क्रमेण प्रतितेभ्योऽनुगम्यन्त इति क्रम एव वाक्यं न वाक्य-
मभिधायकमित्यनेन क्रमव्यतिरेकेण शब्दात्मकं न वाक्यमभिधायकमस्ती-
त्युच्यते ॥

“क्रमो हि धर्मकालस्य तेन वाक्यं न विद्यते”

“ये च सम्भविनो भेदाः पदार्थेष्वविभाविताः ।

ते सन्निधाने व्यज्यन्ते न तु वर्ण्यव्ययं क्रमः” ॥

पदाद्यसु ये भेदाः पूर्वोक्ताः सन्ति ते केवलेष्वविभाविताः सन्तः
क्रमवत् पदार्थान्तरसंनिधानेऽभिव्यज्यन्त इति दर्शनात् क्रम एव वाक्य-
मिति पदक्रमो वाक्यमुक्तम् । वर्ण्यक्रमस्तु न तथा इत्युक्तम् न तु वर्ण्यव्ययं
क्रम इति ॥

“वर्णानां च पदानां च क्रममात्रनिवेशिनौ ।

पदाख्या वाक्यसंज्ञा च” ॥

लोके गौणानामपि साधुत्वदर्शनादिति भावः ॥

गुणेष्विति ।

ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु निचमनार्थं इदं शास्त्र-
मिति “ग्रहं संमार्ष्टी”तिवदुद्देश्यगततया सङ्ख्याया अविवचैव स्यादिति
चेन्न । यूपान्श्चिनन्ति अग्नीनादधीतेति वदुद्देश्यत्वेऽपि एकवचनेनैव
प्रयोगोपपत्तौ बङ्गवचनकरणेन बङ्गत्वसङ्ख्याविवचेति तात्पर्यम् ।
मूले तु सङ्ख्याविवचामात्रे दृष्टान्त उक्त इति ध्येयम्^१ “एवमपि
श्लोकयोर्न प्राप्नोती” त्युत्तरं भाष्ये शब्दसंस्कारार्थमेव बङ्गत्वविवचया
कृतं बङ्गवचनं तच्च कार्यान्वयितयाऽविवक्षितमिति समाधानं
चुटितम् । अन्यथा

१ अत्रैव भाष्ये ॥

वर्णक्रमः पदमुच्यतां नाम । वाक्यसंज्ञापदक्रम एव युक्ता तथार्थ-
प्रतीति दर्शनात् ॥ क्रम एव शब्दो न वर्णपदे इत्युक्तमुपसंहरन्तुमाह

“शब्दत्वं नेष्यते तयोः” ।

तयोर्वर्णपदयोः शब्दत्वं ओत्रेन्द्रियग्रह्यत्वेऽपि वाचकत्वलक्षणां नेष्यते
अपि तु क्रमस्यैव ॥ पदक्रमस्य शब्दत्वं वाक्यार्थनार्थवत्तायाम् । वाक्यार्थ-
भागेऽस्तु पदानामर्थवत्त्वम् । एवं वर्णक्रमस्यापि शब्दत्वं पदार्थनार्थवतः
तदर्थवतां वर्णानां किं नाङ्गीक्रियत इत्याह ।

“समानेऽपि तु शब्दत्वे दृष्टः संप्रत्ययः पदात् ।

प्रतिवर्णं त्वसौ नास्ति पदस्यार्थमतो विदुः” ॥

इदानीं सङ्घातः क्रमस्तथैकोनवयवश्च शब्दः स्फोटोत्पत्तेति व्याख्यातानि
त्रैविण्यं वाक्यलक्षणां श्लोकत्रयेणोपसंहरति । तत्र सङ्घातपक्षमुपसंहरन्तुं
तावदाह ।

“एकशेषनिर्देशाद्वा” (वा)

इति वा शब्दासङ्गतिः ॥

षट्प्रभृतीनामिति । (कै)

१कपिञ्जलाधिकरणन्यायानाश्रयणात् ॥

आश्रितसंख्येति । (कै)

अन्यथैकवचनान्तानामेव षष्ठां पदानामेकशेषः कृतः स्यादिति भावः । एवं चैकमेवेदमेकत्वद्वित्ववज्जत्वविशिष्टानर्थानुपस्थापयतीति तात्पर्यम् ॥ ननु पदविधिरिति समासः । तत्र विशेषानवगमात्पदात्पदे इति असङ्गतमत आह

सर्वमिति । (कै)

१ पूर्वमीमांसा—अइ । पा १ । सू ५१ ॥

“यथा सावयवा वर्णा विना वाच्येन केन चित् ।

अर्थवन्तः समुदिता वाक्यमप्येवमिष्यते” ॥

वर्णानां समुदायार्थवत्त्वे केवलानामनर्थकत्वं यथा तथा पदानां केवलानामर्थसम्भवात् तत् समुदाय एव वाक्यमिति ॥ व्याख्यातक्रम-पद्धमप्युपसंहर्त्तुमाह ।

“अनर्थकान्युपायत्वात् पदार्थेनार्थवन्ति वा ।

क्रमेणोच्चरितान्याहुर्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणम्” ॥

पदानि केवलान्यनर्थकानि केषां चिन्मते स्वार्थेनार्थवन्ति क्रमेणोच्चरितानि वाक्यम् । तथाविधाद्वाक्याद्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणं व्यतिरिक्तस्वरूपं संसर्गात्मकं विघ्नियमेव वा सं सकलान्निराकाङ्क्षविशेषावस्थितपदार्थस्वरूपमेव व्यतिरिक्तमवगम्यत इति ॥

अन्यथा राजपुरुषादिवत्सङ्ख्याविशेषस्याप्यनवगतिः स्यादिति पूर्वोक्तमप्यनुपपन्नं स्यादिति पदविधिरिति त्यक्त्वा पदानामित्यपि वाचनिकमिति भावः ॥ ^१“तिङ्ङतिङ्” इति निघातादिप्रकरणेऽपि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इति मतेनेदम् । तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यस्योपलक्षणमेतत्सप्तमीसमासफलं ^२“तद्धितार्थोत्तरपदेति” समर्थविधयश्चेति । सूचे जात्यभिप्रायेणैकवचनं सूचे समर्थ इत्यस्य भिन्नपदत्वात् ^३शाकपार्थिवादिवदुत्तरपदलोपासम्भवादाह

१ अ० । पा१ । सू२० ॥

२ अ० । पा१ । सू५१ ॥

३ वर्णोर्वर्णेन (२ । १ । ६६) एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

“नित्वत्वे समुदायानां जातेर्वा परिकल्पने ।

एकस्यैवार्थतामाहुर्वाक्यस्याव्यभिचारिणीम्” ॥

तदेवं सङ्गातादीनि जीणि वाक्यलक्षणाणि व्याख्यातानि व्याख्यातं वाक्यम् इति व्याख्यास्यति । एषां च मध्यादिति सूत्रकाराभिप्रायमनुसृत्याखण्डपक्ष एव वाक्यवाक्यार्थयोरभ्युपगम्यत इति प्रदर्शितम् । इदानीं भाष्यकाराभिप्रायेणापि स एवाभ्युपगम्यत इत्युपक्रम्यते । तथा च भाष्यं “न लक्षण्येन पदकारा अनुवर्त्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्त्यम्” । तथा । “यथा लक्षणमप्रयुक्तं” इति । अत्र यदि पदानां सत्यता स्यात् तदा तेषां सत एव सिद्धत्वात् पदानि कुर्वन्तीति पदकारा इत्येतदसङ्गतं स्यात् । लक्षण्येन च तदननुवर्त्तनं वस्तुसत्त्वात्तेषां पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्त्यमित्यप्यसङ्गतम् । तथाऽप्रयुक्तपदविषये पदानां सत्यत्वात् तत्प्रविभागोऽयं न सिद्ध इति । यथा लक्षणं लक्षणानुसारेण पदकरणमप्रयुक्तमित्येतदनुप-

गतार्थेति ॥ (कै)

सम्बन्धेति । (कै)

विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वाद् शेषषष्ठ्यन्तेन समास इति भावः ॥

अन्तर्भवतीति । (कै)

सर्वस्यापि विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धत्वानपायादित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि लक्षणाभेदज्ञातस्य सप्तप्रतिपत्तये षष्ठ्यवोचितेत्यतो भाष्ये उक्तम् ।

यादृच्छिकीति ॥ (भा)

तदभिप्रायमाह

पद्ममेव । आह चैवं भाष्यकारः । तस्मान्मन्यामहे पदान्यसत्यानि एक-
मभिन्नस्वभावकं वाक्यम् । तदबुधबोधनाय पदविभागः कल्पित इति ॥

“अभेदपूर्वका भेदाः कल्पिता वाक्यवादिभिः” ।

यत एवं सूत्रकारस्य भाष्यकारस्य चाखण्डपक्षोऽभिरुचितः । तस्माद्
वाक्यवादिभिः स्फोटवादिभिः अभेदकल्पनमाश्रितम् । काल्पनिकः पदवादो
अशुभपगत इत्यर्थः ॥

“भेदपूर्वानभेदांस्तु मन्यन्ते पददर्शिनः” ।

भेदप्रतिभासपूर्वकानभेदान् स्वाभिमतान् पददर्शिनः पदमेव सत्यं ये
मन्यन्ते तेऽनेकमखण्डं वाक्यं नाम काल्पनिकमाहुः ॥

“विज्ञातार्थपदं यच्च तदर्थे प्रतिपादिते ।

पिकादि यदविज्ञातं तत् किमित्यनुयुज्यते” ॥

वनात् पिक अनौयतामित्युक्ते वनादानौयतामिति पदद्वयं विज्ञातार्थं
तदर्थे चावगते कः पिक इति कस्य चिन्नागरिकस्य प्रश्नो नोपपद्यते
किल । वनादित्याद्यखण्डमेव निरस्तपदविभागं वाक्यमनङ्गमेव वाचकं वैया-
करणस्य मतम् । अतः किम् पिकपदार्थः पृथगविज्ञातः कश्चिदस्ति । तद-

भेदेति । (कै)

लक्षणया भेदविवक्षा अन्यथा भेदविवक्षेत्यर्थः । सर्वविभक्तौनां
यौगपद्येन प्रयोगासम्भवादिति भावः ॥

प्रतिपन्नाः । (कै)

सर्वशब्दवाच्यत्वेन गृहीतवन्तः । अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्त-
ताश्रय उच्यते । अत एव रूपादिशब्दसंग्रहः ॥

आकृतिमिति । (कै)

आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते ॥ नन्वेवं भाष्ये कथमथ
हि गुण इत्युक्तमत आह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

विज्ञातपिकपदार्थानुयोगो नोपपद्यते । अस्ति च तदर्थे कस्य चित् सन्देह
इति पृथगेवार्थवन्ति पदानि विज्ञातानि वाक्यम् इत्येव वक्तुं युक्तम् इति ।

“वाक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम्” ।

सन्ति वाक्येषु वाक्यैकदेशाः प्रसिद्धादिना वाक्यार्थप्रत्यायका इति
तदप्येकपदं वाक्यमेव । यस्मात् तत् चरितक्रियमिति चरिता गभीरता
आख्यातक्रिया यस्य तद्गभीरतक्रियापदं नामपदं वाक्यं प्रयुज्यते चरित-
क्रियापदादस्मादर्थवर्गतिर्निराकाङ्क्षोपजायमाना दृश्यत इति पदमात्रस्यैवात्र
वाक्यत्वम् ॥

“आख्यातशब्दे नियतं साधनं यत्र गम्यते ।

तदप्येकं समासार्थं वाक्यमित्यभिधीयते” ॥

यथा वर्षतौल्युक्ते देवो जलमिति कर्तृकर्माक्षेपात् परिपूर्णार्थत्वे

संसर्गभेदक इति । (कै)

संसर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थः ॥

सव्यापारमिति । (कै)

स्वविषयशक्तिग्रहेण स्वाश्रयोपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यर्थः ।

स्वावच्छिन्नत्वेन सकलव्यक्त्युपस्थापकत्वव्यापारवदित्यर्थो वा ॥

इत्येताभ्यामिति । (कै)

पदद्वयेन शुद्धद्रव्यविशेषस्योपस्थितिरित्यर्थः ॥

भेदाधिष्ठानस्येति । (कै)

अन्यथा घटो घट इत्यपि स्यादिति भावः ॥ पदार्थानां परस्परं
विशेष्यविशेषणभावरूपसंसर्ग एव हि सामर्थ्यमिति तात्पर्यम् ॥

वर्धति देवो जलमिति यथा वाक्यम् एवं तदप्येकं पदं समासाद्यं परिपूर्णार्थं
वाक्यमेवाभिधीयते । इत्यजम् । एतत्सर्वं वाक्यपदीये विस्तरेण प्रपञ्चितम् ॥

यावता क्रियाया उपकारः प्रकाश्यते तावत् वक्तव्यत्वात् वाक्यम् इत्यु-
च्यते । तेनाभिधीयते “अर्थैकत्वात् एकं वाक्यम्” (२ । १ । ४६ । मीमां-
स) । तस्माद् एकार्थः पदसमूहो वाक्यम् ॥

“अन्यतोऽवगतेऽर्थे हि लोके वाक्यं प्रवर्तते ।

तत्रैकार्थत्वविज्ञानात् सुखबोधैकवाक्यता” ॥

लौकिकानां हि वाक्यानां प्रमाणान्तरेणार्थस्तदेकत्वं चावधार्यते ।
तत्र प्रसिद्धेन हेतुना शक्यमेकवाक्यत्वमवगन्तुम् । वैदिकानां पुनरन्य-
प्रमाणागम्यत्वात् प्राग्वाक्यत्वात् तदेकत्वाज्ञानादज्ञातेऽर्थे तदेकत्वसिद्धि-
र्नास्तीत्येतत्तद्व्यानुपपत्तेरर्थान्तरा विपरीतं सत्त्वं द्रष्टव्यम् । वाक्यैकत्वा-

एकव्यक्तिगतमिति । (कै)

तत्तद्विशेषणवैशिष्ट्येन भेदान्तयोर्विशेष्यविशेषणभावलक्षणसंसर्गो-
ऽस्तीति भावः । विशेषणत्वादिसम्बन्धनियतमेवेत्यत्र तु न मान-
मिति तात्पर्यम् ॥

उपकारेति । (कै)

विशेष्यविशेषणभावेनान्वयरूपोपकारेत्यर्थः । अन्यथा देवदत्ता-
श्वयोरपि कर्मधारयप्रयोजकं सामर्थ्यं स्यादिति भावः ॥

भेदकार्यम् । (कै)

परस्परं विशेषणविशेष्यभावरूपम् ॥

द्रव्यस्येति । (कै)

दर्थैकत्वमिति । यथैव हि धर्मिणा वाक्येन धर्म्यन्तरमर्थः प्रतिपाद्यते ।
तथैकवाक्यधर्म्यैकत्वेनार्थैकत्वम् । अहं च ।

“नित्यवाक्याधिगम्यत्वाद्यथा वाक्यं प्रवर्तते ।

वेदार्थस्तदसिद्धेस्त न वाक्यस्यार्थवश्वता” ॥

अत्राभिधीयते । वेदव्याख्याने प्रवृत्तस्य जैमिनेः कः प्रसङ्गो
लौकिकवाक्यलक्षणाभिधाने । वैदिकवाक्यलक्षणास्यापि भेदलक्षणे कः
प्रस्तावः । किमर्थं प्रमाणलक्षणा एव नोक्तम् । एकशब्दश्च न वक्तव्योऽर्थैक-
त्वाद्वाक्यमित्येतावतैव सिद्धत्वात् (“अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्” इत्यत्र) । कथं
मन्त्राधिकारे तदसम्बद्धोऽर्थोऽभिधीयते । भाष्यकृतश्च (श्वरस्वामी)
प्रश्लिष्टपठितेषु यजुःषु इत्युपन्यासः प्रमाणवानपि विनाकारणेन अति-
क्रान्तः । किं च ।

एवं च स्वार्थमाणगुणकृतभेदमादाय विशेषणविशेष्यभाव इत्य-
भिमानः ॥ नन्वभ्यन्तरत्वेभिधीयमानोऽपि स्यादत आह

अनभिधीयेति । (कै)

सन्निधिना स्मृतिमात्रेण ॥

शब्देनेति । (कै)

वृत्त्यभावादभ्यन्तरस्यापि तस्य विशेष्यविशेषणभावेन प्रतीति-
प्रयोजकता नेत्यर्थः । अयं भावः । द्रव्येण नित्यसम्बन्धिनो
वहवो गुणाः नहि सर्वेषां सर्वदा स्मरणमनुभूयते इति शब्दजन्यो-
पस्थितिं विना भेदकत्वं वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

यद्यवाच्यस्येति । (कै)

“यजुर्भेदश्च मुक्तैतद्वाक्यैकत्वस्य लक्षणम् ।

मन्त्रब्राह्मणलोकेषु वक्तव्यं कोपयुज्यते” ॥

ऋक्सामयोस्तावत् परिमाणं प्रयोगसमर्थं प्रसिद्धमिति न कश्चि-
द्वाक्यलक्षणादेकवाक्यतालक्षणादोपकारो भवति । तथा ब्राह्मणे अग्नि-
होत्रादिवाक्यैः साध्यसाधनेति कर्तव्यतावत्यां भावनायां नियुक्तेषु पुरुषेषु
एकानेकवाक्यज्ञानं कोपयुज्यते ॥ नन्वयमुपयोग एकवाक्यतालक्षणञ्चो
वाक्यभेदं परिहरिष्यति । नायमुपयोगः । कुतः ।

“वाक्यभेदो ह्यसामर्थ्यं शब्दावृत्त्यादिदोषतः ।

एकनानात्वविज्ञाननिरपेक्षोऽवधार्यते” ॥

पदतदेकदेशतत्समूहावृत्तिप्रसङ्गात्मकस्तद्विभागलक्षणा वा वाक्यैक-
त्वनानात्वज्ञाननिरपेक्षैरेव दोषत्वेनावधार्यते । विभागलक्षणे गम्यमान-
सम्बन्धपरित्यागोऽनेकादृशकल्पना च दोषः इतरत्रावृत्तेरवेदत्वादप्राप्ताख्यम्

गुणवादेऽपि द्रव्यस्यावाच्यत्वेन तद्वारकं सामर्थ्यं वक्तुं न शक्य-
मिति भावः ॥

अथावाच्यस्येति । (कै)

एवं रीत्या द्रव्यवादिनः प्रवृत्तिनिमित्तमपि उपकारकं भवि-
ष्यतीति भावः ॥ द्रव्यवादे गुणस्यावाच्यत्वं नाम शक्त्यविषयत्वम् ।
शक्यतावच्छेदके शक्त्यभावात् गुणवादे द्रव्यमप्येवमिति तात्पर्यम् ।
भाष्ये

प्रतिजानीते इति (भा)

समानाधिकरणयोः समासमिति शेषः ॥

न प्रतिजानीत इति । (भा)

इति नैकवाक्यलक्षण्येनार्थः । पौरुषेयवाक्ये तु लक्षण्यनिरपेक्षस्य लोकस्य
व्यवहारसिद्धेरत्यन्तानौपयिकत्वम् । यदि चार्थैकत्वेन वाक्यैकत्वमवधार्यते
वाक्यस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात् तत् स्वरूपैकत्वज्ञानोत्तर कालभाविना किं
वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्तॄणां च परप्रत्यायनार्थी वाक्यप्रयोगा इति नात्मा-
लक्षण्यज्ञानापेक्षा । श्रोतॄणां पुनरत्यन्तानवगतेऽर्थे प्रवर्त्तमानं पुरुषवाक्यमपि
न वेदवाक्याद् भिद्यते । अवगतार्थं त्वनुवादत्वादनानृत्यमेवेति नैकानेक-
ज्ञानमपेक्ष्यते । किमर्थं च वैदिकानां लक्षण्यं नोक्तम् । यदि त्वर्थपत्योक्त-
मेवेति तन्न । श्रुत्यातल्लक्षण्यमभिधायार्थापत्त्या लौकिकवाक्यसिद्धिराश्रयि-
तया । न चार्थापत्तिः सम्भवति । न ह्येतल्लौकिकवाक्यलक्षण्यज्ञानमीदृशेन
वैदिकवाक्यलक्षण्येन विना नोपपद्यते । न चैतस्यापि वाक्यलक्षण्यतासिद्धा ।
वाक्यैकत्ववशेनार्थैकत्वलक्षण्यार्थापत्त्युपन्यासात् । अपि च कदाचिद् वैदिका-
नामप्येतल्लक्षण्यम् । अत्यन्तविप्रकटं वा किञ्चिद्भवेदित्याशङ्कितवान्न नियो-

प्रतिजानीत एवेत्यर्थः ॥ इतर एवमाश्रयमजानानः प्रतिद्वन्द्वी-
मात्रानार्थसिद्धिरित्याह

एवमनयोरिति ॥ (भा)

असामर्थ्यात्समासाभावनिश्चय एवेत्याश्रयेनाह

क्व चेति ॥ (कै)

समानाधिकरणेनेति ॥ (भा)

विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेनेतीत्यर्थः । सर्वसाम्ये भेद-
निबन्धनविशेषणविशेष्यभावः ॥ समानाधिकरणं च सर्वथा दुरुप-
पादमित्यत आह

अभिधेयं यस्येति । (कै)

वाच्यपर्यायोऽधिकरणशब्द इत्यर्थः ॥

गतोऽर्थापत्तिः । न च परिसङ्ख्या । सामान्यविशेषभेदानुपादानात् । यदि
हि सामान्येनेदं लक्ष्यं क्वचिदभिधाय पुनः केवलपौरुषेय सम्बन्धमुच्यते
ततः परिसङ्ख्यावशेन वैदिकानामिदं तावन्न भवतीत्येतावन्मात्रं गम्येत ।
न तु लक्ष्यविशेषोऽनेकोपपन्नवात् । एवमपि हि विपर्ययकल्पनं सम्भवति ।
अर्थानेकत्वाद् एकं वाक्यं निराकाङ्क्षां चेद्विभागे स्यादिति । अथवा अर्थैक-
त्वान्नानावाक्यत्वम् इति । तस्मादकल्पनेयम् । किं च ।

“कथं चार्थानपेक्षत्वे वाक्यैकत्वं प्रसिद्ध्यति ।

न हि वर्णस्वरूपेण ज्ञातेनैतन्निरूप्यते” ॥

वाक्यैकत्वाच्चार्यैकत्वेऽवधार्यमाणोऽवश्यमर्थनिरपेक्षं वाक्यैकत्वमवगन्त-
व्यम् । न च तस्यावधित्वेन किञ्चित् पश्यामः वर्णशतं वर्णसङ्ख्यं वा ॥
तथा हि

वाच्यं चेति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयभूतमित्यर्थः । विशेषणत्वमिति । परिच्छेद-
कत्वमित्यर्थः । १ “विशेषणं विशेष्येणे”ति सूत्रे परिच्छेदपरिच्छेद-
कभाव एव विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमानः ॥ “एवं जातीयका-
नामिति” भाष्यस्य पर्यायाणामित्यर्थस्तदाह

युगपदिति ॥ (कै)

सामर्थ्याभावाच्चेति । (कै)

भेदनिबन्धनविशेषणविशेष्यभावरूपस्य तन्मूलैकार्थीभावरूपस्य च
सामर्थ्यस्याभावादित्यर्थः । विषयतारूपविशेषणत्वाद्येव तत्र निविष्ट-
मिति भावः ॥ भाष्ये

प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यमिति । (भा)

पर्यायाणां सहयोगे आकाङ्क्षाविरहात् बोधेन न भवितव्यमि-
त्यर्थः । प्रत्ययशब्दो ज्ञानपर इति बोध्यम् ॥

१ अ २ । पा १ । सू ५७ ॥

“अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवर्त्तिषु ।

न कदाचिन्मतिर्दृष्टा वाक्येयत्वावधारणे ॥

तस्मात् पदेषु यावत्सु श्रयमाणेषु दृश्यते ।

विस्पष्टमैक्यमर्थस्य तावतामेकवाक्यता” ॥

लोकमन्त्रब्राह्मणेष्वभ्यभिचार्यैतदेव वाक्यलक्षणांमिति स्थितम् । यत्
न प्राग्वाक्यादर्थतदेकत्वावधारणमस्तीति । अत्र ब्रूमः

“पदार्थैः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते ।

लोकसिद्धैर्न तच्चास्ति वाक्यैकत्वनिमित्तता” ॥

शिष्टेति । (कै)

तथा चाविगीतं साधुत्वं भाष्यस्य तर्हि शब्देन सूचितम् ॥

उपाधीति । (कै)

कर्मरूपार्थसाम्येऽपि शक्यत्वाद्देवत्वरूपोपाधिभेदादित्यर्थः । सत्य-
भरणीयवदेव वीरपुरुषादिरप्युदाहरणमिति भावः ॥

यदि सति भेदे इति । (कै)

अयं पूर्वपक्षोऽधिकरणशब्दस्य पदार्थपरत्वमाश्रित्य तत्पक्षेऽपि-
शब्दो नान्यपदार्थः । किं तर्ह्यर्थ एव तथा च समानमधिकरणं
पदार्थो यस्याश्रयत्वेनाश्रयत्वेन वा समानाधिकरणस्तत्तद्वाचके
लक्षणेत्याशयेन अत एव न वक्ष्यमाणतृतीयसमाधानासङ्गतिरि-
त्याहुः ॥

यदि हि वाक्यं पदवद् वाचकं भवेत् । ततस्तदेकत्वानेकत्वानुवर्तिता
वाक्यार्थस्याभ्युपगम्येत कदाचित् । यदा तु पृथग्भूतैरेव पदैरितरेतरनिर-
पेक्षैः स्वेषु पदार्थेषूक्तेषु तत्संसर्गादेव पदव्यापारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो
भवति । तद्वशेन च तावन्तिपदानि एकं वाक्यमित्यवधार्यते । न तदा
वाक्यतदेकत्वयोर्व्यापारं पश्यामः । तस्मादविरोधः ॥

“भावनैव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता ।

तस्याश्च ज्ञायते नित्यं भेदः शब्दान्तरादिभिः” ॥

यस्मिन् पदसमूहे शब्दान्तरादिभिर्न भावनान्तरं प्रतिपद्यते तस्यै-
कवाक्यत्वं भावनान्तरापेक्षया तु नानात्वम् । तच्चैतदुभयमप्यन्यत एव ज्ञायत
इति अविनिमित्तं वाक्यैकत्वमर्थैकत्वस्य । तस्माद्यथा भाष्यमेव व्याख्यातव्यम् ।
भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्वेदस्तावद् ऋग्यजुः सामात्मकोऽभिहितस्त-

अनभिधीयमानमपीति । (कै)

आक्षिप्तमित्यर्थः ॥ शक्तिग्रहाविषय इत्यर्थो वा ॥

समासः प्राप्नोतीति । (कै)

कर्मधारय इत्यर्थः ॥ भाष्ये

कश्चिच्चविशेष इति । (भा)

दर्शनैयत्वं मातृत्वं चेत्यर्थः ॥

सत्तान्यत्वे इति । (कै)

पदार्थवाचिभावशब्देन न कर्मधारयः किं त्वार्थवाचकेन भाव-
शब्देन षष्ठीतत्पुरुष इति भावः ॥ भाष्ये

न कचिदिति । (भा)

तयोः केवलान्वयित्वादिति भावः ॥

व्यभिचाराभावादिति । (कै)

एवं समानाधिकरणपदव्यावर्त्यालाभ इति भावः ॥

नासौ समानत्वेनेति । (कै)

समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥

दवान्तरमेदाकाङ्क्षायाभ्युत्थानां मध्येऽपि मेदे लक्ष्यं न क्रियते ।
यजुषां तु प्रसिद्धपठितत्वात् लक्ष्यादिना मेदज्ञानमित्यारभ्यते । ननु भिन्न-
प्रतीकविनियोगात् तद्भेदः सेत्स्यतीति । न तावत् सर्वेषामेव ब्राह्मणे
विनियोगोऽस्ति । न चोत्तरादिः पूर्वान्तलक्ष्यमित्येतद्देवचनम् । न्यायेन
तु सूत्रकारैरेवात्मीयब्राह्मणविनियोगेऽप्येतदुक्तमिति न्यायस्य लक्ष्य-

समानत्वमिति । (कै)

समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः ॥

अभिधेयवाचीति । (कै)

अभिधेयत्ववद्वाच्याभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते ॥

द्रव्यवाचीति । (कै)

समानशब्दस्यैकत्ववद्वाची सूत्रे

अभिधेयस्य त्विति । (कै)

वाच्यस्य त्वित्यर्थः । तच्च धर्मो वा द्रव्यं वेत्यन्यत् । तस्य च सत्तया समानत्वमस्येव तत्पक्षे समानशब्दो नैकपर्याय इति भावः ॥ पुनः पूर्वपक्षयति प्रकारान्तरेण । भाष्ये

एवमपीदमिति ॥ (कै)

कर्मादिर्धालभिहितत्वाभावादाह

धातुसहचरित इति । (कै)

“सूत्रमोरिति” सूत्रस्थभाष्यरीत्या तिङां कर्मादिद्योतकत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्यं सम्यक् एवं च “वीरः पचनि”त्यादौ वक्ष्यमा-

१ अ ७ । पा २ । सू ३६ ॥

मुच्यते । तत्रावयवव्युत्पत्तिवलेनाह यावतेन्यते इति । सर्वमन्त्राणामनेन यजेतेति हि प्रथमं प्रकरणाग्नानुमितवाक्यविनियोगो भवति । ततः साक्षाद्यागसम्बन्धासम्भवात् तदुपकारिप्रकाशनेन तैरिष्टं भवतीति कथ्यते । किञ्चोच्यते ।

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

णदोषशङ्कैव नेति बोध्यम् ॥ ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथमित्यत
आह

वचनेति । (कै)

समानाधिकरणसमासप्रकरणे एतद्वचनाप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥
ननु “वीरः पचन्नि”त्यादौ धात्वविहिते चारितार्थान्कथं ज्ञापक-
त्वमत आह

वीर इति । (कै)

वज्रलयहणस्याप्यनभिधानमूलकत्वादनभिधानादित्येव सारम् ॥
वार्त्तिकपाठे एकस्यैव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसंख्यानं तन्निषेधे च
तात्पर्यमत आह

भाष्यकारस्त्विति ॥ (कै)

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आवृत्त्येत्यर्थः ॥ आख्यातपदस्य तिङन्ते प्रसिद्धेराह

आख्यातेति । (कै)

क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौण्या वृत्त्येत्यर्थः ॥

“यावता पदसङ्गेन स्मर्यते यागसाधनम् ।

तावद्ययुश्च वाक्यञ्च वक्तव्यत्वनिरूप्यते” ।

वचनाहं हि वाक्यम् । कार्ये समर्थं च तदहं भवति न न्यूनमधिकं
वा तावतैव चेज्यते । तत्तु कीदृशम् इति “एकार्थं साकाङ्क्षावयवं च”
इति लक्षणात् । ईदृशं चेद् एकं यजुर्वै ततोऽधिकं तद् वाक्यान्तरं यजु-

असामर्थ्यं मन्यते इति । (कै)

साक्षादन्वयाभावेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

सुराजातिराजेति । (भा)

दुष्कुलं आकडार इत्यादेरप्युपलक्षणम् एतेन “प्रादय” इति
बहुवचनं ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥

‘वृत्तिसूत्रेति । (भा)

वार्तिकेष्वपि सूत्रलक्षणसत्वेनार्धत्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणि-
निसूत्राणां वृत्तिसङ्गावाद्वात्तिकानां तदभावाच्च तयोर्वैषम्यबोधना-
येदम् । वृत्तियुक्तं सूत्रं वृत्तिसूत्रमित्यर्थः । क्वचित्तु वृत्तिः सूत्रेति
पाठः । तदा सूत्रप्रामाण्याद्वृत्तिरिति न ब्रूमः किं तर्हि वार्तिक-
प्रामाण्यादित्यर्थः । यथा “अनेकमन्यपदार्थे” इति शास्त्रव-
लाद्बहुव्रीह्यावन्यपदार्थान्तर्भावस्तथा “प्रकृते क्तार्थे” इति वार्तिकव-
लात्तदर्थान्तर्भाव इति भावः ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “वृत्तिः सूत्र” इति पाठोऽस्ति ॥

२ अ २ । पा २ । सू २४ ॥

रन्तरं च इत्युक्तं भवति । एवं सर्वत्र परस्तात् परस्ताद्वा एकार्थत्वसमर्थ-
पदपरिग्रहणादसमर्थविमोकेन च भिन्नानि यजुंषि कल्पन्ते । तेनैकवाक्य-
लक्षणात्तौ चार्थाद् यजुर्भेदवाक्यभेदलक्षणायोः सिद्धिरित्येतस्माच्चेत् कार-
णादित्याह किमुदाहरणमिति । अभिधेयवाचिनमर्थशब्दं गृहीत्वा लक्षणा-
द्वयसमावेशासम्भावनाय पृच्छति । तथा हि

स्मृतिशास्त्रत्वादिति । (कै)

अन्यशास्त्रीयवार्त्तिकवत् नास्मदीयवार्त्तिकं व्याख्यानमेवेति भावः ॥ न च “वचने”त्यस्यापि वार्त्तिकत्वादार्त्तिककृता स्वीयवचसः कथं प्रमाणत्वेनाश्रयणमिति भाष्ये वार्त्तिकेत्याद्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अन्योऽयं वार्त्तिककारो वार्त्तिककारान्तरीयतद्वचनं प्रमाणान्तरत्वेनाश्रयतीत्यदोषात् ॥ नन्वन्यशब्दस्यार्थोऽन्येन कथं वक्तव्यम् इति निसोच्यत इत्यसङ्गतमत आह

संप्रतीयते इति । (कै)

एवं च निसोच्यत इत्यस्य क्रियाविषयनिसर्थेनाचिष्यत इत्यर्थ इति भावः ॥ तदाह

निःशब्देनेति ॥ (कै)

ननु शक्त्यभावे कथं प्रतीतिरत आह

आक्षिप्तत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

तस्यार्थ इति । (भा)

कान्तशब्दस्यार्थ इत्यर्थः ॥ तत्रान्यशब्दार्थस्यान्येन शक्त्या बोधना-

“एकार्थत्वं पदस्य स्यात् साकाङ्क्षावयवं न तत् ।

साकाङ्क्षावयवः सङ्ख्यस्तस्यैकोऽर्थो न विद्यते” ।

पदस्य ह्याकृतिर्नामैकोऽर्थो भवेन्न तु तदवयवानां वर्णानां प्रकृति-प्रत्यययोर्वा विभागे साकाङ्क्षत्वमर्थप्रत्ययेन शक्त्यभावात् समूहावयवास्तु पदानि विभागे परस्परमाकाङ्क्षन्ति । नन्वेवमेकार्थत्वं प्रतिपदमर्थभेदात्

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

संभवात् उच्यत इत्यस्याचिप्यत इत्यर्थ इति भावः । आचिप्यस्यापि
श्राब्दे ऽन्वयबोधे भानं भवतीति भावः ॥ तदसहमान आह

अथ वा सोऽर्थ इति ॥ (कै)

तदाह

निस एवेति ॥ (कै)

तत्र संग्रहविषयं दर्शयति

यचेति ॥ (कै)

विवक्षितत्वादिति । (भा)

सुवन्तलस्य प्रत्येकमेव समाप्तेरित्यपि बोध्यम् ॥ अनेकस्योपस-
र्जनत्वे पूर्वनिपातो न फलमित्यत आह ।

चित्रगुरिति ॥ (कै)

मुष्पुपेत्यस्येति । (कै)

तृतीयान्तनिवृत्तौ तात्पर्यं प्रथमान्तं तु वर्त्तत एवेति बोध्यम् ॥

तेन बहूनामिति । (कै)

भाष्ये त्वनेकग्रहणाभावं मत्वा कृत्वा चिन्तया प्रवृत्तमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

समूहस्य च पृथगर्थान्तराप्रसिद्धेः । अतो लक्ष्याभावादलक्ष्यमेतदिति ।
प्रयोजनवाच्यभिप्रायेण “देवस्य त्वा” इत्युदाहृतम् । नन्विति परः स्वाभि-
प्रायं प्रकटयति । यदा पदार्थव्यतिरिक्तः कश्चिदेको निर्भागो वाक्याथा
नास्ति तदा तत्तत्पदार्थधर्मावेव सामीप्यवशात् तेषां गम्यमानौ भेदसंसर्गौ
स्याताम् । अत आह । “तथाप्येकार्थता न स्यात्” कथम्

द्वन्द्वे ऽनेकग्रहणमित्युपलक्षणं बहुव्रीहेरपि ॥ (भा)

बहुषु द्वित्वाभावादिति । (भा)

बहुषु बुद्धिस्थेषु तदवयवयोर्द्वित्वाभावादित्यर्थः ॥ त्रिपुत्रे
द्विपुत्रत्वव्यवहाराभावात् । एवं च

“द्वयोः समास” (भा)

इति त्वदुक्तिरसङ्गतेति भावः ॥ ननु मास्तु तयोर्द्वित्वमन्यास-
न्निधाने यौ वस्तुतो द्वित्ववन्तौ तयोः समास इति तदर्थः । एवमेव
शते पञ्चाशदित्युक्तिः । अन्यासन्निधाने ये पञ्चाशत्ववन्तस्ते शते
सन्तीति तदर्थ इति शङ्कते ।

नन्विति ॥ (कै)

समाधत्ते ।

यद्यपीति ॥ कै

‘एकैकस्य चत्वार इति । (कै)

अनेकस्य चार्थवृत्तित्वे समासविधानात् एकैकस्य चतुरवयवः

१ “एकैकस्य शब्दस्य चत्वार” इति उपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

“भेदो नाम पदार्थानामवच्छेदः परस्परम् ।

स च प्रतिपदार्थत्वान्नैकत्वं प्रतिपद्यते” ॥

व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यक्तीनां गवादिपदेनैवोपात्तत्वाद्विषयशब्दैः शुक्ला-
दिभिः कृष्णादिव्यवच्छेदमात्रं वक्तव्यम् । तत् संसर्गपदार्थान्तर्गतत्वान्न
वाक्यार्थो भवति इति तदुपसर्जनस्तेषां भेदो गृह्यते । स च यथा शुक्ल-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । व्या. १)

समूहोऽर्थः । तत्र द्वयोः सत्वेऽपि तयोरितरद्वयसापेक्षतया ऽसाम-
र्थ्यान्न तयोः समास इति भावः । वङ्गेषु द्विवाभावात्तदन्तर्गतद्वयो-
स्तत्समनियतसामर्थ्याभावादिति भाष्यार्थः ॥

द्वयोर्द्वयोः सहेति । (कै)

अन्येषामबुद्धिस्यत्वान्न तयोः सापेक्षतेति भावः ॥

सर्वान्त इति । (कै)

तत्समासौयसर्वान्त इत्यर्थः ॥ तत्र चोत्तरपदशब्दस्य रूढेरिति
भावः ॥

नियमार्थत्वादिति (कै)

तज्ग्रहणेनैव सिद्धे नप्चादिग्रहणमुणादिव्युत्पन्नानां चेन्नप्चा-
दौनामेवेति नियमार्थमिति भावः । अयमनौणादिकतन्तज्जन्यत-
रान्त इति भाष्याशयः । इदं ण्वुल्तचौ(३।१।१३३)नृन्निति
(३।१।१३५) सूत्रस्य भाष्यविरुद्धम् ॥ भाष्ये

इति प्राप्नोतीत्यस्य (भा)

इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

समासान्तेन भाष्यमिति ।

तथा च तस्येष्टतया तत्रतिषेधारम्भोऽनर्थक इति भावः ॥

शब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वाद् भवति । एवं शुक्लशब्दस्यापि
गोशब्देनाश्वदिभ्यो निवर्त्तितस्य भवति । व्यवच्छेद्यमानत्वाच्च नास्त्येकत्वे
प्रमाणम् । भेदसामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थकत्वप्रसङ्गः । यदा तु भेद-
वन्तः पदार्था एव वाक्यार्थस्तदा सिद्धमेव नानात्वम् । तथा ।

सुष्ठु सूक्ष्मा इति । (कै)

भाष्यग्रामाण्यञ्जटशब्दो ऽदन्तः पुंलिङ्गो धनपर्यायो जटाप-
र्यायो वा संज्ञाच्छन्दसोरभावेऽपि सूक्ष्मशब्दस्योत्तरपदपरत्वाभावे
वज्रलग्नहणादुभयत्रापि ह्रस्व इति कश्चित् । तन्न । त्वेच (६।३।६४)
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन पन्नयो गर्भिण्य इत्यादावुत्तरपदेऽपि
वज्रलग्नहणादनेन ह्रस्व इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । 'अन्वार्थेति
सूत्रेऽवश्यं कन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यं पन्नयो गर्भिण्य इत्यर्थमिति भाष्य-
मुपादाय व्यत्ययो वज्रलमिति दीर्घस्य ह्रस्व इति कैयटोक्तेः ।
यद्यपि पूर्वपूर्वकर्मधारयं कृत्वा वज्रव्रीहिः क्रियते तथापि सुशब्द-
स्वरौ न सिध्यतीत्यर्थः । यद्यपि सूक्ष्मा जटाः सूक्ष्मजटाः तादृशाश्च
ते केशाश्च सूक्ष्मजटकेशाः सुष्ठुसूक्ष्मजटकेशा यथेति वज्रव्रीहौ द्विप-
दसमासेऽपि सिध्यति स्वरश्च तथापि अत्र पक्षे सौष्ठवस्य शब्दम-
र्यादया सूक्ष्मविशेषणता न लभ्येतेति अनेकपद एव स एष्टव्यः
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्नोदात्तत्वापत्त्या खरासिद्धेः । इत्थते तु
पूर्वपदप्रकृतिखरेण सुशब्दस्वर इति दिक् ॥ भाष्ये

अस्तुतर्हीति । (भा)

१ अ ७ । पा ३ । सू १०७ ॥

“संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योऽन्येनानुरञ्जनम् ।

एकैकत्र तदप्यस्तीत्येकत्वं न प्रतीयते” ॥

आकृतिपदार्थपक्षे शुक्लत्वगोत्वयोः स्वरूपेणामिहितयोः सन्निधाना-
दितरेतरानुरञ्जनमर्थसिद्धमेदं वाक्यार्थः । स च गोत्वे शुक्लत्वसंसर्गः शुक्लत्वे
वा गोत्वसंसर्गः सामर्थ्येनैकैक्यत्रयुपसंहारादुपलभ्यते इति नाना । यद्यपि

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

द्वन्द्वादिविधायकयोरनेकग्रहणसामर्थ्यात् । सुबित्येव वर्त्तते
सुपेति निवृत्तमिति भावः ॥

अनेकपदप्रसङ्ग इति । (भा)

अनेकपदसमासत्वप्रयुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

समासान्त इति । (भा)

गोरतद्धितेति टच् ॥

पञ्चगवमिति । (कै)

टचः समासभक्तत्वेनाकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः ॥

तदेतराशम्येति (कै)

पूर्वं कर्मधारयगर्भस्तु न कृतः इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः ।
एवं च भाष्ये पुंवङ्गाव इति दोषोपलक्षणमितराशब्दस्य पूर्वनिपा-
तापत्तिरपि दोषो बोध्यः । शम्यापेक्षया द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि प्रथमा-
निर्दिष्टत्वेऽपि इतरा इत्यस्य सर्वनामत्वादिति वदन्ति । कश्चित्
वज्रव्रीहौ कृते तत्पुरुषः कश्चित्पुरुषे वज्रव्रीहिरिति विषयविवेकं
दर्शयति ।

कचिदिति ॥ (कै)

१ अ ५ । पा ४ । सू ६२ ॥

च कथञ्चिद् द्विपदे स एव उभयत्रापि संसर्ग इत्येकत्वं गम्येत । तथापि
वज्रपदे येन येन प्रदेशेन पदद्वयं संवृज्यते तेन तेन संसर्गरूपेणोपलब्धे-
रनेकत्वम् । किञ्च ।

“स्वप्राधान्यात् पदार्थानां धर्मावेतावभावापि ।

धर्मिभेदेन भिद्येते न ह्येकत्वमुपाश्रितम्” ॥

आकडारीयत्वात् बज्जब्रीहितत्पुरुषयोः कथं समावेश इत्यत
आह ।

भिन्नेति । (कै)

एका समुदायस्था परावयवस्थेति भिन्नविषयत्वमिति भावः ॥
भाष्ये

अन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति । (भा)

अन्तरङ्गत्वलक्षणविरोधमित्यर्थः ॥ ननु द्वयोरपि संभवे कथं
विरोधोऽत आह

अनुदात्तं पदमिति ॥ (पा)

नन्वन्तोदात्तं प्रति बज्जब्रीहिस्वरस्थापवादत्वात् कथमन्तरङ्गत्वं
तत्राह

कक्षान्तरेति । (कै)

बज्जब्रीह्यनन्तरभावित्वात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य समासान्तरप्राप्तत्व-
रूपं कक्षान्तरप्राप्तत्वम् । एवं च बज्जब्रीहिगतसमासत्वप्रयुक्तान्तोदा-
त्तत्वस्यैवापवादोऽयम् । न तु पश्चात्प्राप्ततत्पुरुषप्रयुक्तस्येत्यर्थः ।
अपवादोऽपि यद्यन्यत्रेतिन्यायादिति भावः ॥

अन्तरङ्गत्वमिति । (कै)

समासद्वये कृते तदनन्तरं स्वरद्वयप्रवृत्तिरित्यभिमानः । वास्त-

यावद्धि प्रयोजनैकत्वं नाश्रीयते तावत् स्वतन्त्राः पदार्थाः नैकता-
मापादयितुं शक्यन्ते इति पृथगेव भेदसंसर्गावनुभवन्ति । तस्मादपि नाना ।
यद्यपि चास्माकमाकृतिपदार्थकत्वान्नैव भेदो वाक्यार्थत्वेनाभिप्रेतस्तथापि
पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेणोपन्यस्तः । सिद्धान्ताभिप्रायविवरणं प्रयो-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ १)

वसमाधानं तु सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वमेव तदेव शब्दान्तरेण पठितं
निमित्तस्वरेति ॥

अनेकान्तिकमिति । (कै)

पूर्वमेव वज्रब्रीहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्यभावेनान्तरङ्गपरिभाषा-
विषयभाव इत्यत्र तात्पर्यमस्य बोध्यम् ॥

स्वाङ्गशिष्टमिति । (कै)

इदमव्युत्तिपत्तेर्ये बोध्यम् ॥

द्वयोस्तत्पुरुषे इति । (कै)

तद्वितार्थोत्तरपदेत्यनेनेत्यर्थः ॥ आचार्येण पठिते कथं पाठा-
भाव उक्त इत्यतस्तत्पर्यमाह

सर्वथेति । (कै)

विग्रहद्वयेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं क्लिप्तनामेति । (भा)

तत्पुरुषपूर्वपदकवज्रब्रीहौ तिकारस्योदात्तत्वं प्राप्तं तद्भाषेनैका-
रोदात्तत्वाय सप्रत्ययः पठ्यतेत्यर्थः । तच्च न युक्तम् । विग्रहान्तरक-
रणान्तत्पुरुषपूर्वपदकवज्रब्रीहावपि 'तद्वितार्थेति तत्पुरुषसमाससं-
ज्ञायां द्विगुत्वमित्याशयेन भाष्ये आह

१ अ २ । पा १ । सू ५१ ॥

जनवाचित्वादर्थशब्दस्योपपन्नम् । एवं सत्येक एव कश्चित् पदार्थः प्रधान-
भूतस्तद्विशेषणत्वेनेतरोपादानमिति सर्वेषां च तद्वेदात् तत्संसर्गत्वाच्चैको
भेदः संसर्गो वेद्यपि शक्यं वदितुम् । तस्मात् कर्मसमवायित्वेन दृष्टार्थत्वात्
अशेषसवित्रादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनं समस्तस्य पदसमूहस्यैकं

इगन्ते द्विगाविति । (भा)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् । अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाच-
निक्यनेन कृतेति मत्वाह

अस्य तर्हीत्यादि ॥ (भा)

भाष्ये

नेदमिति । (भा)

न चावयवतत्पुरुषत्वादिति एतत् ॥

बहुलवचनादिति । (भा)

क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः ॥ अनेन चैतत्प्रपञ्चभूतानां पूर्व-
निपातनिधिमार्थानां च बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति सूच्यते ।
अन्यथा तेषां तत्त्वं भज्येत एतेन महत्कष्टं श्रित इति प्रतीकस्थस्त्र-
याणां तत्पुरुषे 'सन्महदिति द्वयोः समासपरः कैयटः परास्तः ।
न च त्रयाणामेकार्थीभावेऽपि द्वयोर्निष्कृष्टैकार्थीभावाभावात्कथं
विशेषणमित्यस्य प्राप्तिः । "तद्वितार्थेति" तु सामर्थ्यात् प्रवर्तत
इति वाच्यम् । निष्कृष्टैकार्थीभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थे माना-
भावादिति दिक् ॥

१ अ २ । पा १ । सू ६१ ॥

प्रयोजनमिति सिद्धमुदाहरणम् । परन्तु निर्वापप्राधान्यमज्ञात्वा पृच्छति ।
नन्वत्र देवस्येति । सिद्धान्तवाद्याह यदि निर्वयामीत्यनुषङ्गस्तत एव स च
अनुषङ्गस्तद्गुणभावेन भवेत् । न चास्य गुणभावः प्रयोजनवत्त्वात् ।
सवित्रादीनां चाकर्मसमवायादित्येकार्थत्वम् । अथ किमर्थमुभयं सूत्रित-
मिति । येषां संहतानामेकप्रयोजनत्वं तेषां तदशक्त्यर्थस्तानामेकान्तो नैव

विशेषलक्षणं विनेति । (कै)

तच्च “तद्धितार्थे”त्यादि विशेषलक्षणाभावोऽचापि तुल्य इत्यत आह ।

अधिकग्रहणं चेति ॥ (कै)

अधिकषष्टिर्वर्षोऽपीति । (कै)

अधिकशतवर्षोऽपि डचः प्राप्या खरे विशेष इति भावः ॥
संख्येयपरेण वज्रग्रीहो दोषः स्यादेवेत्यत आह ।

अधीति ॥ (कै)

षष्टिशब्दस्याजहन्तिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च मत्वाह

अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति ॥ (भा)

अधिकाषष्टिर्वर्षाणामिति । (भा)

यद्यपि अधिकाषष्टिर्वर्षां वर्षाणामिति विग्रहे स्थितोऽपि
संख्येयेति सूत्रे पूर्वेण वज्रग्रीहिः प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते तथापि
संख्येये संख्याया अवृत्त्या डचोऽप्राप्या प्रयोजनाभाव इति वक्तुं
शक्यमित्याशयेन भाष्ये “यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा
पूर्वेणेत्युक्तम्” यदा तदेति क्वचित् पाठः । स योगः संख्याव्ययेति-
योगः ॥

१ उपलब्धकैयटे “विशेषलक्षणो विना” इति पाठोऽस्ति ।

२ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू २६ ॥

साकाङ्क्षत्वं भवति । इत्यवाच्यं तत् । अथवा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं
संहतैकप्रयोजनत्वेन विना न भवति । प्रत्येककार्येषु निरपेक्षप्रवृत्तिसिद्धेः ।
अतः साकाङ्क्षविभागेनैव इतराक्षेपात् तन्मात्रमेवाभिधातव्यमिति प्रत्युदा-

डजपीति । (कै)

तत्रत्याख्याने संख्ये वर्त्तमानवज्रग्रीहेरित्यर्थात्त्यादेव डजिति
भावः ॥ तर्हि वर्षोत्तरपदत्वं कथं तच्चाह

बहुग्रीहिगर्भ इति । (कै)

एवं चाधिकषष्ठवर्ष इति प्रयोगो दुर्वार एवाधिकषष्टिर्वर्षाण्य-
स्येति विग्रहे वाक्याङ्गीकारेऽपीति भावः ॥ तत्खण्डयति भाष्ये

प्रत्याख्याते तस्मिन्निति ॥ (भा)

अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । (भा)

अत्रावान्तरवज्रग्रीहिस्तु न संख्येरूपान्यपदार्थाभावादिति
भावः ॥ नन्वधिकाषष्टिर्येषां वर्षाणामित्यस्यापि विद्यमानत्वात्कथं
दोषपरिहार इत्यत आह

अव्यविकेति ॥ (कै)

यथाश्रुतग्राहिणश्चोद्यमित्याह

अव्यविकन्यायममत्वाहेति । (कै)

भाष्ये “अधिकषष्ठवर्षान्न मुच्यामहे” इति पाठः । ईदृशानि-
ष्टरूपादित्यर्थः । क्वचित्तु “अधिकषष्टिवर्षान्न मुच्यामहे” इति
पाठः । तदाऽधिकषष्टिवर्षविषयादनिष्टरूपान्न मुच्यामहे इति
अर्थः ॥

हरणे दर्शयति । उच्यते इति । पुरोडाशविभागप्रकाशनमेकं प्रयोजनं
निरपेक्षाणां दृष्टम् । निर्वापे दत्तोत्तराणि विभागनानात्वपरिचोदना संहत्य
विशेषणानुपादानात् पुनः पुनः प्रयुक्तस्यानुषङ्गदोषाभावादुपन्यस्यते । तत्रो-

अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति । (भा)

अधिका षष्टिर्वर्षां वर्षाणां तानि अस्त्यर्थः ॥ “आदशभ्यः संख्याः संख्ये” इति नियमान्तदिष्ये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथं प्रत्याख्यानं तच्चाह

वृत्तिविषय इति । (कै)

अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहेऽवान्तरान्यपदार्थाभावादनैक-
मित्यस्याप्राप्तौ तद्योगप्रत्याख्याने ऽधिकषष्टिवर्षः सिद्धः । विग्रहान्तरे
तु वाक्यमेव । एवं सूत्रारम्भे अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति बज्जब्री-
हिर्गर्भे बज्जब्रीहौ संख्ये वर्त्तमानसंख्यानबज्जब्रीहेरित्यर्थान्न डच्
विग्रहान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकषष्टिवर्षः सिद्ध इति भाष्या-
शयः । एवं च इन्द्रबज्जब्रीहिविषये ऽविशेषेणेति पक्षः स्थितः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते व्याक-
रणमहाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

त्तरं न तावन्निरपेक्षसाधनभेदादपि क्रियानानात्वमिति वक्ष्यामः । साधन-
प्राधान्यं तु प्रयुक्तमेव । एतत् कृतो विशेषः कर्मानङ्गत्वाद्वादादरणीय इति
सामान्यप्रकाशनादेकार्थत्वम् । तस्मिन् सौदेयस्य पूर्वापेक्षित्वे सत्यपि
प्रयोजनभेदाद्वाक्यानन्तरत्वम् । तस्मात् संहतयोरेव लक्षणम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽयं पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां व्यापवीजानां महाभाष्ये निवन्धने ॥
अलव्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥

व्यधिकरणस्येति । (कै)

उपात्तामन्त्रितानन्वयिन इत्यर्थः । यथा हे पीडमानं त्वं
गृणु अहं पीडो इत्यर्थकपीडोपीडमानेत्यादाविति भावः ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । सुवन्तमामन्त्रिते परे पराङ्गवत्स्यात्स्वरे
कर्त्तव्ये । तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्यामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तत्प्रति-
पादकं यत्तदेव पराङ्गवत्स्यान्नान्यदित्यर्थः । “यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोज-

“सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे” ॥ ‘परस्याङ्गवदिति’ । तस्यैव मद-
स्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । ‘तादात्म्या-
तिदेशोऽयमिति’ । अङ्गशब्दस्यावयववचनत्वात् तस्यामन्त्रितस्यात्मा तदा-
त्मा तस्य भावत्तादात्म्यं तत्त्वभावत्वमित्यर्थः, एतदेव स्पष्टयति । ‘सुव-

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।) (अ. २। पा. १। आ. २)

वाचनिकमिति । (कै)

समानाधिकरणमसमर्थवदिति ॥ युक्तवन्तरमप्याह

अतिव्याप्तीति । (कै)

“चक्षेणाग्ने” (यजुः-वे-वाज-सं-२ ७-५) इत्यादाविति भावः ॥

भाष्यात्वाद्य एव प्रश्नाशय उपलभ्यते ।

सुबन्तसमुदायस्येति । (कै)

तस्यासुबन्तत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

नैतदस्तीति (भा)

शङ्किता “नैष दोषो ऽधात्वभिहितमिति” च सिद्धान्तेकदेशीति तत्त्वम् । एकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्यात्रा-

नम्” । इह दिवः शब्दस्य पराङ्गवद्भावादाद्युक्तिको निघातः । तन्निमित्तग्रहणान्नेह । एतेन “अग्ने ब्रह्मणा वा वधस्व” । “अयमग्ने जरिता” । अनेन “मित्रावरुणावतावधावतस्पृशाकृतुं बृहन्तमाशाथे” इति । स्यादेतत् । ऋतशब्दस्तावद् धृवादित्वादन्तोदात्तः । तस्य तन्निमित्तग्रहणान्तराङ्गवद्भावो मा भूत् । किन्तु मित्रावरुणावित्यस्यापि न स्यात् ।

न्तमिति’ । अनुप्रविशति अन्तर्भवति सुवन्तामन्त्रितसमुदाय एकस्मिन्नामन्त्रिते संपन्नैः यः खरः शक्यते कर्तुं स कर्तव्य इत्यर्थः, कः पुनरसौ आद्युदात्तत्वं समुदायस्य च पदात्परत्वे निघातः । ‘कुण्डेनाटन्निति’ । नन्वत्र सति तावत्पराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्च असत्यपि कुण्डशब्दो ‘नन्विषयस्थानिसन्तस्थे’ व्याद्युदात्तः पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते यदा तर्ह्यटन्निव्येतत्पादादौ वर्तते तदा नास्ति निघात इति द्वयोराद्युदात्तत्वं स्यात् । किं च ऐङ्गिजोऽपि कुण्डशब्दोऽस्ति

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे । २ । १ । २ ।)

नुपस्थितेरित्याहुः ॥ तिङन्तामन्त्रितयोः परस्परसम्बन्धाभावादसामर्थ्यमित्यत आह

त्वदीययेति । (कै)

पौञ्चमानपदार्थविशेषणीभूतपौडाकरणत्वेन तद्द्वारा सामर्थ्यमिति भावः ॥ साक्षादपि सामर्थ्यं दर्शयितुमाह

अथवेति ॥ (कै)

तथा च व्रजानीति । (कै)

वस्तुतः साक्षात्परस्परान्वयाभावेऽपि नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादाविव निघातसिद्धिरत्राख्येवेति बोध्यम् ॥

ऋतस्य बर्द्धयितारावित्यर्थे ऽन्तर्भावितव्यर्थोद्भूतः किमपि “अन्येषामपि दृश्यत” इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति हि ऋतावधाविति व्युत्पादितम् । न च तत्र मित्रावरुणौ निमित्तम् । न च मा भूत्पराङ्गवद्भाव इति वाच्यम् । ऋतावधावित्यस्य निघातानापत्तेः । द्वितीयपादादित्वेनापादादाविति निषेधात् । अत एव हि “इमं मे गङ्ग” इत्यत्र पूर्वामन्त्रित-

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोबकः ।

इति, कुण्डोति च जानपदादिस्त्रेण खीमि भवति । ‘परशुना वृक्षमिति’ । आङ्परयोः खनिष्टभ्यां ङिच्चेति कुप्रत्ययान्तत्वादन्यतोदात्तः परशुशब्दः, मद्रशब्दो मदेश्चेतिरक्प्रत्ययान्तः, कश्मीरशब्दो घृतादित्वादन्यतोदात्तः, ‘सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणं’ तस्यामन्त्रितवाच्यस्यार्थस्य यन्निमित्तं तदभिधाय्येव सुबन्तं पराङ्गवदित्यर्थः, उदाहरणेषु हृतीयान्तस्य तावन्निमित्तत्वमस्येव षष्ठ्यन्तस्याप्यस्ति, भृत्यनिमित्ता हि राजता देशनिमित्ता वा, एवं गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि भवति, तन्निमित्तत्वा-

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।) (अ. २। पा. १। आ. २)

एकार उदात्त इति । (कै)

पराङ्गवद्भावे तु पीड्ये इति पीकारेकार उदात्तः स्यादिति

भावः ॥

स्फुटा चेति । (कै)

क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् ॥

मन्यते इति ।

अग्रे वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणतयाच पूर्वपक्षिसिद्धान्त्येकदेशिनोस्त-
दज्ञानाच्चेत्यपि बोध्यम् । एतेन वार्त्तिकानामपि वाक्यैकदेशन्या-
येन सूत्रतात्पर्यविषयतायाः पस्यग्रायां भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्य-
मित्यपास्तम् ॥

स्याविद्यमानवद्भावात्सर्वेषां भेदव्याप्यरतामुपजीय क्रियमाणोऽपि निघातो
गङ्ग इत्यादित्रयस्यैव क्रियते न तु श्रुतुर्जीयस्यापि । अत्राहुर्वेद-
भाष्यकाराः । तन्निमित्तग्रहणं मास्तु । सूत्रेणैव सकलेष्टसिद्धेरिति । युक्तं
चैतत् । तथाहि । व्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इति समर्थसूत्रस्याभाष्यरीत्येह
सामर्थ्यमुपस्थितम् । एकार्थीभावपक्षे तु सामर्थ्यस्येहानुवृत्तिः । शब्दा-

भावे तु न भवति मरुत्वां इन्द्र वषभो रणाय, मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते
अस्तु, मायाभिरिन्द्रमायिनम्, एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व, क्षत्रेनाग्ने
खायुस्सम्भरस्व, मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व, 'सुविति किमिति' । तन्निमित्त-
ग्रहणादेव तिङन्तस्य सिद्धो निरास इति प्रश्नः । 'पीड्ये पीद्यमानेति' ।
नहि सूत्रकारो वार्त्तिककारवचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यत इति भावः ।
पीड्य अवगाहने चुरादिणिच् उभयत्र कर्मणि लट्, एकचौत्तमैकवचनमिट्,
अपरत्र शानच्, यकि णिलोपः, तास्यनुदात्तेदिति इटोऽनुदात्तत्वं, यकः

आमन्त्रितस्येति । (भा)

षष्ठ्यनुपपत्तेराह

आमन्त्रिते इति ॥ (कै)

कुण्डशब्द इति । (कै)

न च यदाऽनिति पादादौ वर्तते यदा वा जीवति पत्यौ
जारजवाची कुण्डशब्दः पुंस्त्रिङ्गस्तदा स्वरभेदोऽस्येवेति वाच्यम् ।
पादादावेवं विधप्रयोगाभावात् वृषादित्वेन कुण्डशब्दमात्रस्याद्युदा-
त्तत्वाच्चेति भाष्याशयः ॥

तस्यामन्त्रितस्येति । (कै)

आमन्त्रितार्थस्येत्यर्थः । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्येति यावत् ॥

धिकारश्च बोध्यः । एतदर्थ एव चास्मिन्प्रदेशे एतत्सूत्रारम्भः । तथा च
ऋतेन मित्रावरुणावित्येतयोरानुप्राये इत्यर्थकेनाप्राये इत्याख्यातेनान्वया-
त्यरस्यरमसामर्थ्येन पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्य आद्युदात्तः । किन्वाद्यमिकौ
निघातः । मित्रावरुणावित्यस्य तु पराङ्गवद्भावोदात्तवृद्धाविति न पादादि-
रतो निह्न्यत एव । न च सर्पिःकालकादिसिद्धये “इसुसोः सामर्थ्यं” इत्यत्र

प्रत्ययस्वरः, ‘एकादेश उदात्तेनोदात्त’ इत्येकार उदात्तः, पीड्यमानेत्यत्रा-
मन्त्रितनिघातः, ननु च समर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति, अस्यत्रापि
सामर्थ्यं, कथं सम्बोधनपदं क्रियाया एव विशेषकं तथा च ब्रजानि
देवदत्तेत्यत्रामन्त्रितनिघातो भवति । उक्तं च ।

सम्बोधनपदं यद्यत्तत्क्रियायां विशेषकम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥

इति । अथवा हेतुहेतुमङ्गावलक्षणोऽत्र सम्बन्धः, हे पीड्यमान

(सुवामन्विते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।) (अ. २। पा. १। आ. २)

क्रियाद्वारकं त्विति । (कै)

अपेक्षावादे कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तेरिदं चिन्त्यम् । भाष्यस्य तु समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तदननुवृत्तौ च तात्पर्यम् । समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्या अत्रायोगात् । अत एव भो देवदत्त भगो देवदत्तेत्यादौ पराङ्गवत्त्वं नेति बोध्यम् ॥ षष्ठ्यामन्वितकारकत्वस्य तन्निमित्तस्य चाभावात् “ऋतेनमित्रावरुणावृतावृधावि”त्यत्र “ऋतेने”त्यस्यानग्राथ इति क्रियान्वयेनामन्वित “ऋतावृधावि”त्यर्थनिमित्तत्वाभावाच्च पराङ्गवत्त्वम् । “मित्रावरुणावि”त्यस्य तु ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थक “ऋतावृधावि”त्येतत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतवर्धनं प्रति कर्तृतया मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्ध इष्टः पराङ्गवद्भावः ह्यन्वयत्वादेति बोध्यम् । उपक्रमस्य भाष्यं तु पूर्वपक्षत्वानार्थसाधकम् । नन्वेकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव समर्थसूत्रे सिद्धान्तितया कथमत्र पराङ्गवद्भावे तदुपस्थितिरित्यत आह

पठितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्येतदिह प्रवर्त्तते । सर्पिष्यीयत इत्यादिसिद्धवे अघात्वभिहितमिति विशेषितत्वात् । इह च घात्वभिहितत्वात् । नन्वेवं श्रुतुद्रिपदमपि निहन्येत पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य पराङ्गवद्भावेनाप्रादादित्वादिति चेन्न । सचतेत्यनेन सर्वेषामन्वयेऽपि परस्परमसामर्थ्यात् ।

त्वत्पीडयाहमपि पीड इति । ‘गेहे गार्ग्यं इति’ । गेहशब्द उच्चादित्वा-दन्तोदात्तः, एकस्यामासनादिकायां क्रियायां द्वयोरपि कारकत्वात्तद्वद्वारेणास्ति सामर्थ्यम् । ‘परग्रहणं किमिति’ । सन्निधानादामन्वितस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः, पूर्वस्य मा भूदिति’ । निमित्तभाव एवामन्वितस्थोपक्षीणतया पूर्वस्यापि स्यादिति भावः, एवं च पूर्वस्यामन्वितत्वमन्तः

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।)

इहेति । (कै)

एवं च सुपग्रहणं व्यर्थमिति तत्त्वम् ॥

गुरुलाघवमिति । (कै)

गुरुपदेन गुरुत्वपरेण लाघवपदस्य द्वन्द्वः सुपग्रहणे कृते दोष-
वारणाय यन्नः कार्यं इति गौरवमित्येतत्परं वार्त्तिकमित्याह

क्रियमाण इति ॥ (कै)

सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वादिति । (कै)

अनेन सुसुपेत्यादौ दर्शितैकत्वविवचाया अतिस्थूलमतिविषयत्वं
दर्शयति भाष्ये

खरे ऽवधारणाच्चेति ॥ (भा)

वार्त्तिकखण्डमवतारयति

ननु चेति ॥ (कै)

उक्तं हि । सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणमिति ॥ न च गङ्गे इत्या-
दीनामेकवचनान्तानां सचलेति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्याभावात्कथ-
मेकवाक्यता । तथा च कथं निघातोऽपि । तत्र वार्त्तिककृता समानवाक्या-
धिकारस्य कृतत्वादिति वाच्यम् । युष्मद्युपपद इति त्रिसूत्र्यां भाष्यवार्त्तिक-
योरेव वचनभेदेऽपि सामानाधिकरण्यस्य समर्थितत्वात् । प्रत्येकपर्यवसन्नै-

गार्थः कुण्डेनाटन्नित्यादावपि भवति संनिधानादामन्त्रितत्वमपि तन्त्रमिति
चेत् यद्येवं परमेव संनिहितमिति न पूर्वं प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्गः देवदत्तः कुण्डेनाट-
न्नित्यत्र पूर्वं प्रत्यङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातः, अटन्नित्या-
मन्त्रितनिघात इति खरः, परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामन्त्रिताद्यु-
दात्तत्वं तथा कुण्डेनाटन्नित्यस्यापि निघातस्तु न भवति 'व्यामन्त्रितं

प्रसिद्ध इति । (कै)

सिद्ध इत्यर्थः ॥

ग्रहणादिति । (कै)

१ अणुदितितिग्रहणकशास्त्रीयाण्यग्रहणे ग्रहणकशास्त्राभाव इत्यर्थः ।

यथा तत्र वाक्यार्थबोधोद्घातः प्राक् तस्य लक्ष्यसंस्कारकताया वक्तुमश-
क्यत्वेनाप्रवृत्तिस्तथाच खरे ग्रहणात्स्वात्मन्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥

विषयभेदादिति । (कै)

अत एव त्वप्रत्ययान्तत्वप्रत्ययसिद्धिः ॥

गौणार्थेति । (कै)

एतेन परम्परया स्वरस्य कर्त्तव्यत्वमस्यैवेत्यपास्तम् । साक्षात्खरे
कर्त्तव्ये शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् ॥

आदेशविधावेवेति । (कै)

१ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

कत्वप्रकारकबोधविशेष्येष्वपि मिलितेषु संख्यान्तरान्वये बाधकानिरुक्तेष्व ।
“अहं च त्वं च वृजहन्त्संयुन्यावसनिभ्य आ, समौ हि शिष्टैराम्नातौ
वर्त्येन्तावामयः सच” इति वेदलोकयोः प्रचुरप्रयोगाच्च । एतेन “चन्ने
कलङ्कः सुजने दरिद्रता” इत्यत्र यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्” इत्य-

पूर्वमविद्यमानवदिति देवदत्तशब्दस्याविद्यमानत्वात् । ह्यन्तसि तु परमपि
पूर्वस्याङ्गवदिव्यते । आ ते पितर्मरुतां सुमनेतु, पितरित्यनेन सद्ध मरुता-
मित्यस्यापि निघातः । ‘यथा मृत्पिण्डो भूतः इति’ । यथा लभेत्यन्वयः ।
अमृत्पिण्डो मृत्पिण्डः संपन्नो मृत्पिण्डो भूतः, तत्र सुवन्तस्य मृत्पिण्डात्मना
परिणामासम्भवादेकौभावप्रतिपादनपरमेतत्, मृत्पिण्ड इवैकतामापन्न

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (सुवामन्विते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।)

१षष्ठीस्थाने इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यभिमानः । एवं च तन्निमित्तग्रहणेन तिङन्तव्यावृत्तिमिद्वेः । सुपग्रहणे समानाधिकरणे असिद्ध्या च सुपग्रहणं न कार्यमिति भाव्याशयः । उत्तरार्थं तु सुवित्यधिकारसूत्रं कर्त्तव्यमिति बोध्यम् ॥

स्वरादिधिति । (कै)

एवं चानेनैव खरेणानयोरवस्थितेराभ्यां परस्याष्टमिकनिघातश्चेति भावः । फिट्खरेण प्रत्ययखरेण वान्तोदात्तत्वमिद्वेः स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठः किमर्थ इति चिन्त्यम् ॥

पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति । (कै)

अन्यथा सुबन्तैकान्त इत्यनेनानन्वयापत्तिरिति भावः । पराङ्गवत् भावो यस्य स पूर्वशब्दस्तेनोच्यत इति कश्चित् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ४६ ॥

स्यान्वयाय एते इत्यध्याहरन्तः प्रत्युक्ताः । एवं च सत्यध्याहृतेन एतच्छब्देनापि समं कलङ्कादेरन्वयापत्तेः । गङ्ग इत्यादौ निघातानापत्तेश्चेति दिक् ॥ नन्वेवमपि मित्रावरुणावित्यस्य कथं पराङ्गवद्भावः । “आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवदि”त्यविद्यमानवद्भावादिति चेत्, मैवम् । परस्य हि कार्ये कर्त्तव्येऽसावतिदेशो न तु स्वस्य कार्येऽपि । पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । न च पराङ्ग-

इत्यर्थः । यद्वा पिण्डौशब्दोऽप्यस्ति प्रविश पिण्डौमिति तस्यायं प्रयोगः, भूतशब्द उपमार्थः पिण्डभूत इति यथा, किमर्थं पुनरेवभूतस्य स्वरप्राप्तये यत्न इत्यत आह । ‘उभयोऽपीति’ । असत्यङ्गग्रहणे कार्यव्यपदेशास्त्राणामन्यतमातिदेशः स्याद् यथा परस्य कार्यमामन्वितस्य स्वरः आमन्वितव्यपदेशः स्वरशस्त्रं वा तथा सुबन्तस्यापि तद्वतीति, एवं चोभयोर-

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे । २। १। २।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

सूत्रस्य परशब्देन वाच्यवृत्त्योपस्थानादित्यर्थः ॥

प्रातिपदिकमेवेति । (कै)

एवोऽप्यर्थे परस्मिन् प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवयवत्वस्याप्यापत्तिरिति भावः ॥ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वे स्ततः प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वमपि स्यादत आह

प्रत्ययो निमित्तमिति ॥ (कै)

तेन सुबन्तैकान्तत्वमिति । (कै)

अत्र प्रातिपदिकत्वस्य वस्तुगत्यासत्त्वेऽपि सूत्रेऽनुद्देश्यत्वात् तदतिदेशेन तदवयवत्वव्यवहार इति भावः ॥

वद्भावः परस्य कार्यं किन्तु स्वस्य । अत एव वाग्यो याहि, अग्ने नय, इन्द्र देह्यधिरयमित्यादौ आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । तिङ्श्रुतिङ इति निघातः परं न भवति । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः, प्रकृते मित्रावरुणावित्यामन्त्रितं सामान्यवचनं तद्विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति । अतो “नामन्त्रिते समानाधिकरण्ये सामान्यवचनमिति अविद्यमानवद्भावो निषिध्यत इति ॥ नन्वेवमपि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावात्पादादित्वेनापादादाविति पर्यु-

द्युदात्तत्वं स्यात् । ननु च पदात्परस्य निघातादुभयोरनुदात्तत्वं माभूदिति वाच्यं, सत्यम् । आमन्त्रितस्यापादादित्वे सति, पादादित्वे तदुक्तम् । ‘वत्कारणं किमिति’ । परत्र परशब्दप्रयोगादेव वत्यर्थोऽलप्यत इति प्रश्नः । ‘स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति’ । नानेन क्वाचित्कात्वमस्योच्यते, एवं हि विषयविभागो न जायते क्वाङ्गवद्भवति क्व नेति, नापि कदाचित्कात्वं कदाचिदङ्गवत्कदाचिन्नेति, एवं हि सर्वत्र विकल्पः स्यात् तस्मादयमत्रार्थः

(अ. २ । पां. १ । आ. २) (सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २। १। २।)

विशेषणत्वेनापीति । (कै)

पराङ्गवद्भावस्येत्यर्थः ॥

संबध्यते इति । (कै)

वाच्यतया गृह्यत इत्यर्थः ॥ न च सुट्तिथोरित्यादौ तथयो-
र्विहितस्य सुटः प्रत्ययावयवत्ववत्प्रकृतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति
वाच्यम् । अवयवावयवाङ्गुल्यादौ शरीरावयवत्वस्य लोकषिद्धत्वा-
दुपपत्तेः । प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवकसुबन्तावयवो न तदवयवो
भवति नहि हस्तावयवकशरीरावयवोऽङ्घ्रिहस्तावयव इति भावः ॥

भाष्यकारेति । (कै)

सुप इत्यस्य विभक्तिर्यदा विशेष्यः तदान्यायत एव स्त्रीत्वमिति

दासः स्यादिति चेन्न । न ह्ययं कार्यस्यातिदेशः किन्तु तादात्म्यस्य तस्मिं-
न्वातिदिष्टे विशिष्टमामन्त्रितमिति बुद्ध्या यद्यत्कतुं शक्यं तत्क्रियते । किं
च कार्यतिदेशेऽप्यग्रास्त्रीयस्य दौर्लभ्यं किमुत तादात्म्यातिदेशे । सुबिति
किम् । पीड्यपीड्यमाना । नन्विह एकार्थीभावविरहात् समर्थपरिभाषा-
नुपस्थितावपि समर्थग्रहणानुवृत्त्या पराङ्गवद्भावो न भविष्यति । एवं च
अनुपदेशात्परत्वेनानुदात्तस्योटा उदात्तेनैकादेशे पीड्ये इत्यन्तोदात्तं सिद्धम् ।

असति वदग्रहणे आम् कुण्डेनाटमिति स्थिते अटन्नित्यस्य निघाते प्राप्ते
कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्कुण्डेनाटन्नित्येकमामन्त्रितं संपन्नं न च तदेकान्त-
रमिति प्रतिषेधाभावाद्निघात एव स्यात्, वत्करणे तु सति अटन्नित्यस्य
तावदेकान्तरत्वाद्निघातप्रतिषेधे आद्युदात्तत्वं प्राप्तः तस्यां दशायां कुण्डेने-
त्यस्यानुप्रवेशात्समुदायस्याद्युदात्तत्वं भवति, तदेवं समुदायस्यानैकान्तरत्वेऽपि
अटन्नित्यस्य यदेकान्तरत्वं वत्करणेन लब्धं तेनैव समुदायस्य निघातनिवृत्ति-

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे । २। १। २।) (अ. २। पा. १। आ. २)

कश्चित् । तन्न ^१“औडः श्यामि”त्यादौ नित्यस्त्रीत्वेन नदीत्वाय
स्वतः स्त्रीलिङ्गत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ॥

समानपदत्वादिति । (कै)

अतिदेशेन परावयवतया विशिष्टस्याखण्डत्वे बोधिते स्वाश्रयस्य
खण्डत्वस्यातिदिश्यमानधर्मविद्वत्तया तत्प्रयुक्तत्वप्रतिबन्धाभाव
इति भावः ॥ नन्वस्य उक्तरीत्या विरोधोऽस्यैवेत्यत आह ।

यच्चेहेति । (कै)

पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोक्तेस्तेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्या पूर्व-

१ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥

मैवम् । सामर्थ्येऽपि सत्त्वात् । पौष्ट्यमानसम्बोध्यका पीडेति हि
वाक्यार्थः । आह च । “सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम् । व्रतानि
देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सती”ति ॥ समानवाक्ये निघातयुग्मदस्मदा-
देशाः । “आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्” इति वार्त्तिककारवचनादिति भावः ।
अङ्गग्रहणं किम् । उभयोः पृथगाद्युदात्तता मा भूत् । वदग्रहणं किम् ।
स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् कुण्डेनाटन् । आम् एकान्तरमामन्त्रित-

राद्युदात्तत्वं च भवति । ‘कूपे सिद्धमिति’ । अत्र पराङ्गवद्भावे सति
एकपदात्मत्वप्रसङ्गः स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति सर्वातिदेशेषु ह्यविवक्षितं
स्वाश्रयं भवति, किं च नात्रातिदेशिकं सकारस्य किञ्चिच्छास्त्रीयं
कार्यमस्ति अतोऽपि स्वाश्रयं भवत्येव, यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र यक्-
प्रतिषेधे षाप, इदं तर्हि चर्म नमन् अत्र पराङ्गवद्भावे सति समान-
पदस्यत्वात् गत्वं स्यात् सत्यपि समानपदत्वे । ‘पूर्वपदात्संज्ञायामग’ इति

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ।)

निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तावपि परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ परनिष्ठ-
स्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाभावादिति भावः । किं चामन्त्रिते परे
पूर्वप्रत्यासत्त्या आमन्त्रितरूपपराङ्गवत् कार्यभागिति उक्ते आमन्त्रि-
तत्वे वैकल्पप्रयुक्ताप्राप्तकार्यातिदेश एव लभ्यते न षत्वणत्वयोस्तद्धन-
यन्नाह

शब्देनेति । (कै)

आमन्त्रितशब्देनेत्यर्थः ॥

यथा नमत इति । (कै)

अन्तर्भावित्पर्याप्तं नमिः । न दुहेति कर्मवत्त्वाश्रययकि प्रति-
सिद्धे कर्त्ताश्रयः शप् तच् निषेधादित्यतिदेशाश्रयाप्रवृत्तिः । इह तु

मनन्तिक इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम् । कूपे सिञ्चन् वर्मनमन्
षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवद्भावो न भवति । समानाधिकरणस्योपसंख्यानमन-
न्तरत्वात् । तीक्ष्णया सूच्या सौख्यम् । न च परस्परपराङ्गवद्भावे कृते
पूर्वस्यापि सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम् । स्वरे इत्यवधारणात् । पराङ्ग-
वद्भावे कर्तव्ये तस्य दुर्बलत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरे इति न कर्तव्यम् । कूपे
सिञ्चमित्यत्र स्वाश्रयपदादित्वसत्त्वात् “सात्यदाद्योहि”ति निषेधसम्भवात् ।

नियमादसंज्ञायां न भविष्यति, नायं नियमस्य विषयः पूर्वपदशब्दो हि
समासावयवे रूढः, तेन समास एव नियमः, अथ तु पूर्वं पदं
पूर्वपदादित्यविशेषेण नियमो व्याख्यायेत ततः स्वरग्रहणशक्यमकर्तुम्
अक्रियमाणे तस्मिन्समानाधिकरणस्योपसंख्यानमित्येतदपि शक्यमकर्तुम्,
कथं परस्याङ्गवद्भावे कृते चिणो लुङ्नायेन विषयभेदात्तद्व्याख्यास्यावृत्तौ
पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो भविष्यति, सति तु स्वरग्रहणे स्वरादन्यत्र

(सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।) (अ. २। पा. १। अ. २)

अतिदेशस्थाप्रवृत्तिरेवेति यथा कथञ्चित् दृष्टान्ततेति बोध्यम् ॥
यद्यप्यनेन एवमपि परिहृतं तथापि प्रकारान्तरेणापि समाधातु-
रेकदेशाह भाष्ये

चर्मनमनिति ॥ (भा)

तद्धनयन्नाह

सत्यपि निमित्तेत्यादि ॥ (कै)

नियमादत्रेति । (कै)

यद्यपि विध्यर्थत्वमेवाष्टमे स्थापयिष्यति तथापि द्योगविभागे-
नात्र नियमोपपत्तिरित्यभिमानः ॥

समासावयव एवेति । (कै)

एवं च नियमेन वाक्यव्यावृत्तिः कर्तुमशक्येति भावः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “समासाद्यवयव एव” इति पाठोऽस्ति ॥

णत्वं तु “पूर्वपदात्संज्ञाशामे”वेति नियमान्न भविष्यति । समासाभावेऽपि
पूर्वं पदमिति यौगिकार्थमात्रस्य लक्ष्यानुरोधेन ग्रहणीतुं शक्यत्वादिति
भाष्यम् । यद्वा । आमन्त्रिते इत्यस्योपस्थितत्वादामन्त्रितत्वयुक्तकार्यं प्रत्येव
सन्निधानात् पराङ्गवद्भावः । तथा च पराङ्गवद्भावे सामानाधिकरण्यस्योप-

पराङ्गवद्भावे पराङ्गवद्भावो न सिद्ध्यतीति कर्त्तव्यं, नन्वसति स्वरग्रहणे
परश्रुता वृश्चन्नित्यत्र वृश्चन्निति प्रातिपदिकं, न च प्रत्ययलक्षण्येनाप्रत्यय इति
प्रतिषेधः, “न डिसंबुद्धोरि”ति निषेधात्तिङ्गात्, तत्र पराङ्गवद्भावेन
प्रातिपदिकानुप्रवेशात् “सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि”ति सुब्लुक् प्रसज्येत
स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्त्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः । नैतदस्ति । पारद-

अविशेषेणेति

एकदेश्युक्तिः । अष्टमे हृदयोरेवानयोर्यहणस्य सिद्धान्तयिष्व-
माणत्वात् अखण्डपदस्यैव तत्र समानपदेन ग्रहणाच्च । उक्तयुक्त्यैव तु
णत्ववारणं बोध्यम् । एवं च खरग्रहणमपि व्यर्थमिति बोध्यम् ॥

प्राक्कङ्कारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

अवधित्वद्योतनेति ॥

अत्र करणे ल्युट् कर्तुः करणत्वविवक्षया बोध्यः । द्योतकाच्चेप
इत्यर्थः ॥

१ उपलब्धकैयटे “अवधित्वद्योतन” इति ल्युङन्तपाठो नास्ति ।

“द्योतक” इत्यस्ति ॥

संख्यानं, खरग्रहणं चेत्युभयमपि न कर्तव्यमिति स्थितम् । परमपि
वृन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आते धितर्मरुतां मुखमेतु । प्रतित्वा
दुहितर्दिवः । दृणीष्व दुहितर्दिवः । अथयप्रतिषेधश्च । उच्चैरधीयान ।
अथयीभावस्य तु नायं निषेध इत्युक्तम् ॥

ङ्गवदित्यामन्त्रितं संनिधानात्परशब्देन गृह्यते तस्य रूपस्य सुबन्तैकान्तत्वात्स-
बन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावो न प्रातिपदिककार्ये । ‘उच्चैरधीयानेति’ ।
उच्चैर्नीचैः शब्दौ खरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च
तस्मिन्निमित्तं च ॥

पर्यायः स्यादिति । (कै)

अधिकारलब्धसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वादित्याशयः । अनेन
अग्रिमग्रन्थ एकदेशिनोरुक्तिरिति सूचितम् ॥ भाष्ये

सत्यां समाससंज्ञायामिति । (भा)

प्राक्पदोपादाने ऽस्याधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यतया
तत्साहित्येनासां विधानादचनात्ममावेशः ॥ नन्वेवमपि पर्यायः
प्राप्नोति कथं समावेश इति चेत्तत्राह

स्वरितत्वादेवेति । (कै)

प्रत्यय इत्यादिवत् । अन्यथा समासः “सहसुपे”त्येकमेव भवे-
दिति भावः ॥ अधुनाधिकारत्वाभावेऽपि समावेशं शङ्कते । भाष्ये

समाससंज्ञायामिति । (भा)

प्राग्वह्यभावे समासः । “सह सुपे”त्येव सर्वत्र समाससंज्ञा-
विधिः । सहसुपेत्यंशस्य च स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्र सम्बन्धोऽपि
अव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तसमासस्य चाभाव इत्यभिमानः । अत
एव विसृष्टादयो ऽवकाशा इत्यग्रिमभाष्यं सङ्गच्छते । सहसुपे-
भावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तो विषय इति भावः । मुख्यं सामानाधिकरण्यं
नास्तीति^१ “विशेषणं विशेष्येणे”त्यत्रोभयोपादानसामर्थ्येन शब्दजन्य-
बोधविशेष्ययोर्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति भावः ।
कचिदेकदेशान्वयोऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति तात्पर्यम् ॥

अवयवकार्यमिति । (कै)

समासविशेषप्रयुक्तः खर इत्यर्थः ॥

अन्तरेणापीति । (कै)

समासाधिकारे खरविधानादिति भावः ॥

भूतसमासेति ॥ (कै)

सिद्धसमासेत्यर्थः ॥

इवार्थस्येति । (कै)

इवद्योत्योपमानत्वनिरूपकोपमेयरूपार्थस्य समासवाच्येत्यर्थः ॥

तद्वच्च्यति

उपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

येनैवावयवकार्यमिति । (भा)

कर्मधारयः ॥

काकतालीयम् । (भा)

इत्यत्रावयवरूपरूपप्रत्ययाख्यं कार्यमित्यर्थः । तत्र काकतालीत्यादिपञ्चमे व्याख्यास्यते ॥

ङीवर्थ इति । (कै)

पुनाराज इत्यत्रापि योगविभागस्य भाष्यानुकलेनाप्रमाणतया टजेष्टव्य इति बोध्यम् । पुनर्गवः पुनाराज इत्युपात्तोदाहरणमादायैव भाष्यप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् ॥

एकार उदात्त इति । (कै)

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैणेत्यर्थः ॥

निघातं परत्वाद्वाधित्वेति ।

एवं च भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धे-
रिति चिन्त्यम् ।

‘गतिर्गताविति निघातो यथा स्यादिति (भा)

भाष्ये । यद्यप्युच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरे प्रवृद्धादित्वादनोदात्तत्वे
वा शेषनिघातेनापि गतिश्चेति सूत्रस्यकैयटोक्तरीत्या अत्रत्यकैयट-
रीत्या च पुनःशब्दे ऽनुदात्तत्वं सिद्धमिति तत्फलसिद्धयेऽवश्यं गति-
संज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । “गतिश्चेति” (१।४।६०) सूत्रे पुन-
रुत्थूतशब्दः प्रवृद्धादित्वादनोदात्त इत्युक्तम् । इहोच्छब्दस्य प्रकृति-
स्वर इत्युक्तम् । तथापि पुनरुत्थूतमित्यादौ असमासे पुनःशब्दस्य
निघातरूपफलाय सावश्यं बाध्या । समस्तपुनरुत्थूतशब्दस्तु “सुपे”ति
सूत्रेण समासादनोदात्त एवेति भाष्याभिप्रायः । न च नित्य-
समासत्वात्कथं वाक्यसम्भव इति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन
कान्दसत्वादेव समासे गतित्वाभावेन गतिसमासस्यात्राप्रवृत्तेः । अत
एवोत्तरसूत्रे “सुपे”त्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरणं वक्ष्यति भगवान् ।
अत एव समासार्था गतीतिस्वरार्था वा गतिसंज्ञेति भाष्ये नोक्तम् ।
कन्दसि पुनःशब्दस्य गतित्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयादौ

समाससंज्ञा सावकाशा तच्च गतिसंज्ञाभावेन गतिसमासाप्राप्तेरत
आह

भाषायां त्विति । (कै)

चिन्त्यमेतत् । “पुनश्चनसौ छन्दसीति” गतिसंज्ञाविधायक-
वार्त्तिकविरोधात् लोके समस्तपुनराधेयशब्दानभिधानेन समासा-
न्तोदात्तस्यैव तच्च स्त्रीकारेण वा भाष्योपपत्तेश्च । सति हि तस्मिं-
स्तेनैव सिद्धमित्यत्र भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक् ॥ एवं सहसुपे-
त्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव
प्राप्नोति न समावेश इत्याह भाष्ये

एवमप्येकासंज्ञेतीति । (भा)

तस्मात्प्राग्वचनं कर्त्तव्यमिति (भा)

सिद्धान्ताशयस्तु उक्त एव । एवं च किमित्यवकाशनिराक्रियेति
शङ्का तत्समाधानं च कैयटोक्तमसङ्गतमेव पूर्वपक्षिणोऽज्ञानस्याव-
श्यकत्वात् । तेनावकाशनिराकरणेऽपि सिद्धान्तिनोचते । अवकाश-
प्रदर्शनेन तत्खण्डनं तु समाधानान्तरसम्भवाद्नादरेण । किञ्च
ज्ञापकेन “विस्पष्टपटुः । काकतालीयमि”त्यादौ समासे परेणोक्ते
तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाश उक्तप्राय
इति सुधियो विभावयन्तु ॥

एवं मन्यते संयुक्ते विधानादिति । (कै)

विपूर्वकधाञः करणे शक्तः “सहसुपे”त्यनेन समास इत्यस्या-

संयुक्तकरणान्तसंज्ञायाः सर्वार्थत्वं न तु “सहसुपे”त्येतन्मात्रोदाहरण-
विषयत्वमित्यर्थः । पवं च तत्तद्विशयसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वा-
न्ताभिः समावेश इत्यभिमानः ॥ नन्वेवंविधनिर्दलविचारकरणं भाष्ये
अनुचितमत आह

नायेति ॥ (कै)

सहसुपा । २ । १ । ४ ॥

सहग्रहणेत्विति । (कै)

तत्सामर्थ्यात्समास इत्येकत्वस्य विवक्षणाच्च सहभूतस्यैका संज्ञेति
भावः ॥ ननु यद्यपि प्रत्येकं समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येकं न प्राति-
पदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायानात्मकतया समासग्रहणस्य
वाक्यनिवर्तकनियमार्थत्वं नोपपद्यते किन्तु विध्यर्थत्वमेव स्यादत
आह

सहसुपा ॥ इह सहेति योगो विभज्यते । सुवन्तं समर्थेन सह समस्यते ।
कतिपयतिङन्तमात्रविषयोऽयं योगः । सुसुपेति पुनरारम्भात् । अतोऽति-
प्रसङ्गो नोद्भावनीयः । यो जात एव पर्यभूषत् । यः शम्बरं अश्वविन्दत् ।
योगविभागसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वाद्देह । सम्प्रयच्छृणुया इन्द्राय भागम् ।
अत एव नित्यं क्रीडेत्यधिकारे उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समास

“सहसुपा” ॥ सहवचनं किमर्थं यावता तृतीयैव सहार्थमाक्षेप्यति
यथा वृद्धो धूनेति, सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य मा भूद्,

कृतद्वितेति ॥ (कै)

एकशेषेति । (कै)

समुदायस्यैकार्थीभावेनार्थवत्त्वात्प्राप्तौ नियमार्थं तदिति भावः ॥
“काकतालीयमि”त्यादौ प्रत्येकं ह्यप्रत्ययोत्पत्तिरपि दोषो नेत्याह

समासाच्चेति ॥ (कै)

ननु समुदाये समासत्वाभावोऽत आह

प्रातिपदिकत्वादिति । (कै)

तत्सामर्थ्यात्समासपदं तत्समूहपरमिति भावः ॥

एकत्वन्न विवक्ष्यत इति । (कै)

१ “एकवचनं न विवक्ष्यते” इत्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

इति वार्तिककृता यदुक्तं तदिहैव योगं विभज्य साधितं भाष्ये । एवमिवेन
समास इत्यपि सुप्पुपेत्वनेन सिद्धमित्युक्तम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा वार्तिक-
रीत्या नित्यसमासतापत्तौ य आनयत् आगोनयत् सम्प्रयच्छेत्यादेरसङ्गत-
त्वापत्तेः । जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पदद्वयत्वेन पाठासङ्गतिप्रसङ्गाच्च ।
अत एवोद्वाहुरिवेत्यादौ व्यस्तव्यवहितप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते । यथोत्तरम्मु-
नीनां प्रामाण्यात् । तिङ्समासस्तु कृन्दस्येव । अत एव कर्मणा यमभिप्रैतौ-
त्यत्रैकपदं नेति ह्रस्वदत्तः । एतदपि असर्वत्रिकत्वादेव सिद्धम् । युक्तं

अन्यथा पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र यथा द्वयोरप्यागमनेन सम्बन्ध एव
समाससंज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात्, सहग्रहणे तु सहभूतयोरेका संज्ञा
भवति । किं च स्याद् यद्येकैकस्य संज्ञा स्यात्, इह ऋक्पाद इति समा-

प्रातिपदिकादित्यनेनाव्यादिति भावः ॥ ननु तद्विरोधात्
प्रातिपदिकादित्यस्यासम्बन्ध एव स्यादत आह ।

अनभिधानादिति । (कै)

एवं च लक्ष्यानुरोधादेव समासपदं तत्समूहपरमिति भावः ॥

समुदायस्यैवेति । (कै)

अवयवेभ्यः समुदायोऽतिरिक्तोऽपीति भावः । इदं चिन्त्यम् ।
सुबन्तं समर्थं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यत इत्यर्थेन प्रत्येकं तस्य
तस्य च संज्ञाभासमुदाये संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात् । किं च
समुदायद्विर्वचनदृष्टान्तो ऽयुक्तः वैषम्यात् समुदायसंज्ञत्वावयवाना-
मननुग्रहात् ॥

अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेतीति । (कै)

चेदम् । हान्दसत्वेनैव तत्र सुब्लुको वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एकवचनमुत्स-
र्गतः कश्चिद्ये इति भाष्यात्समासादुत्पन्नस्य सोः पर्यभूषदित्यादौ हल्ङ्रा-
दिभोपसम्भवेऽपि यत्प्रकरोतीत्यादौ अवगापत्तेः । न च नपुंसकताभ्युपगमेन
निर्वाहः । यत्प्रकुरुते इत्यादौ ऋखापत्तेः । प्रकुर्वीरन्निव्यत्र नलोपापत्तेश्च ।
तस्मात्कात्यादौ प्रभवतीत्यादिप्रयोगेषूपसर्गः पृथक् पदमेव । वागर्थविवे-
त्यादाविवशब्दस्तु समस्तः पृथग्वा । उद्गाहृषिव वामनः कचाचितौ विष्म-
गिवागजौ गजावित्यादौ पृथगेवेति तत्त्वम् । यत्तु कश्चिदिवेन समासश्चा-

सान्तः प्रसज्येत द्वौ च खरौ स्यातां 'वृत्तद्धितसमासाश्चे' त्यत्र तु समासश्च
समासश्चेत्कशेषो व्याख्यास्यते तेन समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्निश्चयार्थ
इति वाक्यस्य न भविष्यति, अन्यथा त्वेकैकस्य समासस्य प्रत्ययान्तत्वादि-

वस्तुतः समसनं संक्षेप इत्यन्वर्थः । नचासावनेकस्यैव । एकस्यापि
विस्तृतस्य संक्षेपदर्शनादतोऽन्वर्थत्वेन कथमेतदर्थलाभ इति चिन्त्यम् ।
तस्माद् गर्गदण्डन्यायसत्तात्कथमेकैकस्य प्राप्तिः । लक्ष्यानुसाराच्च
तस्यैव न्यायस्याश्रयणमिति सिद्धान्तिन एव प्रश्नः । इतरो लक्ष्या-
नुसारमज्ञात्वा न्यायमात्राश्रयणेन सहग्रहणमित्याह

प्रत्येकमिति ॥ (कै)

लक्ष्यदर्शनादीति । (कै)

आदिना “मालादीनां चेति” ज्ञापकसंग्रहः । अत्रापि गर्ग-
दण्डन्यायाश्रयणेन लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम् ॥

योगावयव इति । (कै)

१ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

न्दस इत्याह । तन्निर्मूलम् । तैत्तिरीयपृथक्पाठविरुद्धं च । इवसमासे
समासगां औत्तौमुपमासुदाहरतां आलङ्कारिकाणां प्रतिकूलं च । किञ्च ।
“हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीम्” “अद्वैतमप्यनुभवामि
करस्य बिल्वतुल्यं शरीरमहिनिर्जयनीव वौक्ष” इत्यादयः समस्तप्रयोगा
न ह्यस्ति प्रथमान्तेनैवेत्यन्यपदार्थसूत्रस्थभाष्यसम्मतः । अत एव अग्निरिव
राजो वायुरिव प्राण इत्यादि परिशिष्टोदाहरणमपि सङ्गच्छते इत्यास्तां
तावत् । इदं त्ववशिष्यते । तिङ्समासे कृते परमपि तिङ्ङ तिङ इति

ध्यर्थं समासग्रहणं स्यात्, ‘समासाच्च तद्विषयादि’त्यत्रापि प्रातिपदिका-
दित्यनुवर्तते समूहस्य च प्रातिपदिकत्वं न त्वेकैकस्य समासस्येति समासा-
दित्येकत्वाविवक्षया समूहादेव सिद्धः प्रत्ययः, तदेवं समुदायस्य यथा

योगोऽत्राष्टाध्यायी । यद्यपि योगविभागाभावेऽपि अवयवाव-
यवस्य समुदायावयवत्वन्यायेनाष्टाध्याय्यवयवत्वमस्यैव तथापि साक्षा-
दवयवत्वमेवात्र विवक्षितं तच्च योगविभागमन्तरेण न सम्भवतीति
बोध्यम् ॥

संख्याया विवक्षितत्वादिति । (कै)

सुबन्तत्वादेः प्रत्येकसमाप्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ “अनुव्यचलदि”-
त्यत्र समाससंज्ञायाः फलं दर्शयति ।

शाकलेति । (कै)

अन्यथा पक्षे यणोऽश्रवणमपि स्यात् इत्यर्थः ॥ स्वरस्तु न
फलमित्याह

समासान्तोदात्तत्वमिति ॥ (कै)

केचिन्मतसिद्धस्वरं दर्शयति

निघातं बाधित्वा सति श्रियत्वात्समासान्तोदात्तता प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः ।
पर्यभूषत् तदेवानुप्राविशदित्यादौ क्वापि अन्तोदात्तपाठदर्शनात् । अत्रेदं
तत्त्वम् । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातविधानं ज्ञापकं तिङ्समासे
अन्तोदात्ताभावस्येति । भाष्यमते तु गतिकारकोपपदात्वादिति सूत्रे
कृद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न कश्चिद्दोष इति । इहेदमवधेयम् । सहेति
तिङ्समासे सुप्पुपेति विहिते च वागर्थ्याविव पूर्व भूतो भूतपूर्व इत्यादौ अथयौ
भावादिविशेषसंज्ञाः संख्येव न । तत्तदधिकारेष्वस्यापाठात् । एवं विस्म-

स्यादेकैकस्य मा भूदिति सहग्रहणं, नैतदस्ति प्रयोजनं, समास इति
महती संज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत यस्मिन्समुदाये पदद्वयं
परस्परं समस्यते स समासः हलश्लेष्यधिकरणे घञ्, तस्मादनर्थकं सहग्र-

तत्रानोरिति ॥ (कै)

केचिन्मतदूषणमाह

एवं चेति ॥ (कै)

अवक्तव्यमिति । (कै)

समाससमासयोः स्वरे रूपे चाविशेषादित्यर्थः ॥ एकादेशस्य सर्वथोदात्तत्वादिति भावः ॥ “अनुव्यञ्जदि”त्यत्र यण्प्रवणं विशेषः । अथञ्च नित्यसमास इति तात्पर्यम् ॥

सतिशिष्टत्वादिति । (कै)

वाक्येऽपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समासस्वरस्य सति शिष्टत्वमित्यर्थः ॥

तिङ्कैकत्वस्येति । (कै)

छपटुः काकतालीय इत्यादावपि तत्रापि सुप्तपेयस्य प्रवृत्तेः । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु समासाञ्च तद्विषयादित्यादयः स्वरच्छप्रत्ययार्थमारभ्यमाणा अपि वृद्धकुमारौवरन्यायेन समाससाधका इत्यस्मिन्नपि पक्षे विशेषसंज्ञाविरहस्तुल्य एव । समासश्चतुर्द्धेति तु प्रायोवादमात्रम् । अत एव पठन्ति ।

“कः समास इति प्रश्ने विस्पष्टपटुगोचरे ।

समासमात्रं ये ब्रूयुर्विस्पष्टपटवो हि ते” ॥

इह विस्पष्टमिति पाठवस्य विशेषणम् । एकदेशान्वयस्याप्यत्र स्वीकार एवं पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादि पूर्वोच्चार्यपरिभाषितम् । यद्यपीह

हणं तत्राह । ‘सहस्रहणं योगविभागार्थमिति’ । सहेत्येको योगः, सुबित्येव, सुप्तह समस्यते केन पदविधित्वात्समर्थनं । ‘अनुव्यञ्जदि’ । तत्र सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादेः पूर्वं समासः पञ्चादनोः, तत्र नित्यसमास-

सुपां यद्यपि स्वप्रकृत्यर्थः विशेष्यगतसंख्याभिधायित्वमुत्सर्गस्त-
थापि “व्याप्प्रातिपदिकादि”ति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन तिङापि
क्रियागतायाः कर्त्तादिसंबन्धाहारोऽपि तत्संख्याया एव भानमिति
सिद्धान्ते इदम् ॥

वचनग्रहणादिति । (कै)

प्रातिपदिकार्थसूत्रस्यात्संख्यार्थकादित्यर्थः ॥

केवलायाच्चेति । (कै)

प्रातिपदिकसंज्ञासत्वेनास्यापि प्रकृतित्वमिति भावः ॥

हल्ङादिलोप इति । (कै)

योगविभागस्थेष्टसिध्यर्थतया क्वन्दसि तदिष्ये एवैतत्समासप्रवृ-

१ अ४ । पा१ । सू१ ॥

तदीयमहासंज्ञायवहारसामर्थ्यात्स्वीक्रियते । तथापि तत्सर्वमौत्सर्गिकमेव ।
अर्द्धपीपल्यादेस्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यात् । उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे-
ऽन्यपदार्थप्राधान्याच्चेति दिक् । यद्यपि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वर्तिपदयोरान-
र्थक्यम् । अजहत्स्वार्थायां तूभयोरपि विशिष्टार्थता तथापि एकार्थीभा-
वात्पूर्वस्यामवस्थायां यौ पृथक्पदार्थौ तयोर्वृत्तौ प्राधान्याप्राधान्याभ्यां प्रवे-
शमाश्रित्योक्तानामौत्सर्गिकव्यवहाराणां निर्वाहो बोध्यः । षोडश चायं
समासः । तथाहि ।

त्वाच्चेः शाकलाभावः, समासान्तोदात्तत्वं तु न भवति ‘तिङ्ङितिङ्’ इति
निघातात्, अगो ‘गतिर्गता’ विति निघातः, वेर्यणादेश उदात्तस्वरितयो-
रित्यटः स्वरितत्वम् । अन्ये तु सति शिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवतीत्याहुः ।

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(सहस्रपा । २ । १ । ४ ।)

त्तिरिति भावः । एतेन प्रकुर्वीरन्नित्यादौ समासे नलोपः स्यादित्यपास्तम् ॥ सुवृत्त्यन्तिस्त्रीकारे संमतिमाह

अत एवेति । (कै)

अन्ये वित्यरुचिबीजं तु पचतिकल्पमित्यादावेवं सति बज्जवचनादेरापत्तिः । तस्माद्वचनग्रहणेन संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव ग्रहणं नत्वेवं विधानां किंचेषामैकपद्ये प्रागुक्ते निघातप्रतिषेधे च न मानमिति ॥

अतिङित्यादाविति । (कै)

तत्राङित्यस्य “अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन समासविशेषणतया समर्थनेत्यनेनैवोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्या-

१ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

“सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधो बुधैः” ॥

सुपां सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्यभूषत् । नाम्ना । कुम्भकारः । धातुना । कटप्रः । अजस्रम् । तिङान्तिङा । पिबतखादता । तिङां सुपा । जहिजोडः । इह समासे पूर्वपदोत्तरपदपुरस्कारेणायं विभागः । तेन मध्यमानामव्यवस्थितत्वेऽपि अदोषः । एहि रे याहि रे इत्यस्य सुबन्तपूर्वोत्तरपदत्वात् । सर्वेष्वमीषु पूर्वपदस्य पदत्वमव्यभिचारि । अतः

विभक्तित्वं सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति तिङैकत्वस्योक्तत्वात्, यद्वा वचनग्रहणमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु यथा स्यादिति प्रथमैकवचनं हल्ङादिभ्योपः, एवं चैकपद्यादामनुव्यवहदेवदत्तेत्या ‘म एकान्तरमामन्वितमन-

नन्वयेन च चिन्त्यमेतत् ॥ ननु पुनः शब्दस्य गतिवात्कुगतीत्येव
सिद्धं सद्भावे तु अनेन समासेऽपि तत्पुरुषत्वाभावात् ^१“गतिरन-
न्तर” इति उक्कब्दस्य स्वरानापत्तिरत आह ।

पुनः शब्दस्येति । (कै)

कन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥ सन्यत इति
सूचितामरुचिमाह

काठकेऽन्तोदात्त इति ॥ (कै)

अव्ययादिति लुगिति । (कै)

तदन्तस्याव्ययत्वादिति भावः ॥

१ अई । पार । सू४६ ॥

एव समासग्रहणं नियमार्थमित्यर्थं ग्रन्थो यत्र पूर्वो भागः पदं तद्विधयकः ।
तेन बहुपटव इत्यत्र टकाराकारस्योदात्तता सिध्यतीत्यर्थवत्सूत्रे व्युत्पादि-
तम् । इवेन समासो विभक्त्यन्तोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ इह उक्त-
योगाभ्यां सिद्धं समासमनूद्य विभक्तिलोपाभावस्वरौ विधीयेते । तिङन्ता-
पेक्षया इवशब्दस्य परनिपातस्तु राजदन्तादेराकृतिगण्यत्वात् । वासयसीव
वेधसः । जीमूतस्येव भवति । येषां विशिष्य लक्षणं नास्ति ते समासाः
सहस्रपेत्याभ्यां सिध्यन्तीति स्थितम् ॥

न्तिक' इति निघातप्रतिषेधो भवति । योगविभागश्चेष्टसिद्ध्यर्थ इत्यतिप्र-
सङ्गो नोद्भावनीयः ॥

अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥

क्षिप्रत्ययेन कचिदेवकार्येऽव्ययत्वारोपबोधनान्यत्कार्यलाभः ।

नतदन्वर्थेति । (कै)

शब्दतो ऽन्नाभादिति भावः ॥ प्रापिकत्वमेव दर्शयति
“सुपे”त्यादि ॥

अव्ययीभावः ॥ अधिकारोऽयम् ॥

“अव्ययीभावः” ॥ इह लब्धे संज्ञाकरणमित्येकाक्षरा संज्ञा-
कार्या किमर्थं महती क्रियत इत्याह । ‘अन्वर्थसंज्ञा चैवमिति’ । अनव्यय-
मव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः, भवतेर्ण उपसंख्यानमिति णप्रत्ययः, अन्वर्थत्वे किं
सिध्यतीत्यत आह । ‘तेनेति’ । पूर्वपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणार्थं सूत्रप्रति-
शाकप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात् स्यात्तस्मादव्ययीभावेऽव्ययार्थः प्रधान-
मिति सूच्यते, एवं ह्यव्ययानव्ययसमुदायो ऽव्ययधर्मलाभादव्ययं भवतीति,
किं सिद्धं भवति, समृद्धा मद्राः सुमद्रा इत्यादावुत्तरपदार्थं प्राधान्येऽव्ययी-
भावस्यातिप्रसङ्गः परिहृतो भवति, पारेगङ्गं हिमुनि उन्मत्तगङ्गमित्यादौ
च वचनादव्ययीभावः, एवं चानव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकार्यस्यापि
लाभादव्ययीभावश्चेत्येतदपि न वक्तव्यं, लुङ्मुखस्वरूपचाराः प्रयोजनमिति
परिगणनं वक्ष्यामीत्येवमर्थं तदिति चेन्न, अत्रैव परिगणय्यान्वर्थत्वेन वा
विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वसनुमीयताम् ॥

(अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्प्रादुर्भावपश्चाद्य-
थानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृ-
द्ध्यर्थाभावात्प्रादुर्भाव-
पश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंप-
त्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ॥

समुदायस्येति । (कै)

गर्गण्डनन्यायेन सुपासहितमथयं विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानम-
थयीभावसंज्ञकमिति वचनव्यक्त्येत्यर्थः ॥

हरौ इति अधिहरि भक्तिः । ह्यर्थधिकरणिका भक्तिरिति-
बोधः । अधिसप्तम्यर्थवाचकः । उपलक्षणमित्यादावपः समीपवाचकः

अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्प्रादुर्भाव-
पश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ अथयमिति योगो
विभज्यते इति गम्भीराङ्गः (४ । ३ । ५८) अथयीभावाच्च (४ । ३ । ५९)
इति सूत्रे न्यासकारः । तेन दिशोर्मध्यमपदिशमिति सिद्धम् । शर-
दादित्वादृच् । “क्लौवेऽथयं त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामि”त्य-

“अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्प्रादुर्भाव-
पश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु” ॥ श्रुतत्वादव्ययस्यैव

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थ-
भावाद्यथासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंपत्तिसाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादिति । (कै)

प्राचीनोक्तमहासंज्ञाकरणेन तत्समतोऽर्थोऽप्यस्य समत इति
भावः ॥

द्वयसमीपमित्यर्थः ॥ अत्रावयवानां वाचकत्वादेव पूर्वपदार्थप्रधाना-
व्ययौभाव इत्युत्सर्गस्य विवाहः । द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थस्य विशेषणताया

मरः ॥ वस्तुतस्तु योगविभागं विनापीष्टसिद्धिरिति सूत्रशेषे वक्ष्यामः ।
विभक्तिरिह कारकशक्तिः । विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति
व्युत्पत्तेः । वचनशब्दः कर्मसाधनः । स च प्रत्येकं विभक्त्यादिभिः सामानाधि-
करणेन संबध्यते । पूर्वनिपाताभावः सौत्रः । एवर्थेषु द्योतकतया वर्तमानं
सुबन्तमथयं सुबन्तेन सह एकार्थभूतं सत् समाससंज्ञं प्राक्स्यात्ततोऽव्ययौ-
भावसंज्ञमित्यर्थः । यद्यपि सुप्पेतेव समासः सिद्धस्तथापि तस्यासार्वत्रि-
कता पुनः समासविधिभिर्ज्ञाप्यते । अत एव महाविभाषातः प्राक्पाठेऽपि
अव्ययौभाववन्न तस्य नित्यसमासता । तथा च स्वपदविग्रह एव तत्र भवति ।
तथा च भूतपूर्वचरडिति (५ । ३ । ५३) सूत्रे वृत्तिः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ।
सुप्पेति समास इति । तथा शाकलसूत्रे (इकोऽसवर्णे प्राकल्यस्य ऋस्वश्च

विभक्त्यादयो विशेषणानि न समासस्येत्याह । 'विभक्त्यादिष्विति' । 'सम-
स्यत इति' । यद्यपि समास इति संज्ञासामात्रं विधीयते तथाप्ययमबुध-
बोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संक्षेपः प्रक्रियायां कियत इति समस्यत
इत्युक्तम् । 'वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति' । तच्च कर्मसाधनं
विभक्त्यादिभिः सामानाधिकरणं, विभक्त्यादिषु वाच्येषु यदव्ययं वर्त्तते विभ-
क्त्यादीनर्थान्यदव्ययं वक्ति द्योतयतीत्यर्थः, विभक्तिशब्देन कारकशक्तिरभि-

(अव्ययं विभक्तिसमौपसमृद्धिवृद्ध्याभावाद्यथासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपञ्चाद्य-
थानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंप्रतिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

अव्ययस्य श्रुतत्वादिति । (कै)

श्रुतत्वरूपान्तरङ्गादित्यर्थः ॥ सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथमं संबन्धः
पश्चात्प्रकरणलब्धेनेत्येव युक्तमिति भावः ॥

एव न्याय्यत्वात्तद्वाधः स्पष्ट एव । स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये । एतेन
कुम्भादिपदानां तत्समीपे लक्ष्णोपादितात्यर्थग्राहकमित्यपास्तम् ।

[६ । १ । १२७] इति सूत्रे “सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः” (वा)
इति नित्यग्रहणेन नार्थः । “इदमपि सिद्धं भवति । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः
नद्यामातिर्नद्यातिरिति” (६ । १ । १२७ सूत्रस्थभाष्यम्) भाष्यं कैयटो
व्याख्यत् । सुप्पुपेति समासः । संज्ञायामिति हि समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः
प्रतिषेध इति । तथा “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (६ । १ । १५८) इति सूत्रे
असिद्धवदनेति (६ । ४ । २२) च सूत्रे कैयटेन स्वपदविग्रहो दर्शितः ।
ननूक्तरीत्या संज्ञायामितिवत्पङ्कजादिष्वपि अविग्रहत्वं स्यादिति चेत् ।
सत्यम् । यौगिकार्थमात्रेण साम्यमाश्रित्य विग्रहकथनेऽपि पद्मत्वस्य
समासैकगम्यतया वस्तुतस्तस्येष्टत्वात् । एतेन कृष्णसर्पलोहितशाल्यादयो
व्याख्याताः । प्रकृतमनुसरामः विभक्तौ, हरौ इत्यधिहरि । येन सुवन्तेन

धीयते विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा । ‘स्त्रीष्वधिकृत्येति’ ।
स्त्रीषु कथा प्रवर्त्यत इत्यन्वयः ॥ अधिकृत्येति, प्रस्तुत्येत्यर्थः । संनिधानाच्च
स्त्रिय एव प्रस्तुत्येति गम्यते स्त्रीविषया कथा प्रवर्त्यत इत्यर्थः । प्रायेण तु
प्रवर्त्तत इति पाठः । तत्र भिन्नकर्तृकत्वात्क्लाप्रत्ययस्यानुपपत्तिः, पुरुषाः
प्रस्तुवन्ति कथा प्रवर्त्तत इति । अत्राहुः । अधिकृत्य या कथा सा स्त्रीषु
प्रवर्त्तत इत्यर्थः, तत्र प्रस्तावने कथने च कर्त्तुरेकत्वात्सिद्धः क्लाप्रत्यय इति ।

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धितृट्प्रार्थ-
भावात्प्रत्ययसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंपत्तिसाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

प्रतिपिपादयिषिता इति । (कै)

विशेष्यतयेति शेषः ॥ तदुक्तम्

द्योतकस्य प्रजयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेषणकबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यक-
बोधे कारणात्वेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् । निद्रा सम्यति
न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । युजसमाधाविति दिवादेरकर्मकस्य युज्यत

समासस्तद्वटकौभूतैव विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात् । तदर्थद्योतकस्येह
अधिप्रत्ययः । न चैवमलौकिके सप्तम्येव दुर्लभा । निपातेनाधिकरणस्याभि-
हितत्वात् । तिङ्प्रकृतद्वितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वादिति
वाच्यम् । अर्थेन चतुर्थीसमासस्थले यथा वचनसामर्थ्यादुक्तार्थस्यापि प्रयोगः
तथेह वचनसामर्थ्यादभिहितेऽपि सप्तमीत्यभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यावेन
वचनग्रहणसामर्थ्येन च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य ग्रहणान्नेह । गृहस्थोपरि
ग्रामस्य पुरः । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते । न तु विभक्त्यर्थ-
मात्रे । अत एव “क्रमादसुं नारद इत्यबोधि” स इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।
इति प्रत्ययस्य सर्वनामवत् प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्राभिधायक-
त्वात् । एवञ्च विभक्तिप्रत्ययः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे

अन्ये त्वाहुः । कृत्यस्य कथा कर्तव्यकथेत्यर्थः, सा स्त्रीषु अधिप्रवर्तते
स्त्रीष्वधीति च प्रक्रियावाक्यं न त्वेतत्प्रयोगार्हं समासस्य नित्यत्वात् ।
‘अधिस्त्रीति’ । ‘अव्ययीभावश्चे’ति नपुंसकत्वादुपसर्गो नपुंसक इति ऋषः ।
‘सप्तम्यर्थेव्ययमिति,’ विभक्तिवचनतां दर्शयति । ‘उपकुम्भमिति’ । कुम्भ-
स्योपेति प्रक्रियावाक्यं षष्ठ्यन्तेन समासः । ‘दुःशकं दुर्धवमिति’ । मनुष्य-
जातिवचनौ शक्यवनप्रत्ययौ, किमर्थं पुनर्वृद्धिग्रहणमर्थाभाव इत्येव सिद्धं,

(अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धार्थाभावाव्यासं प्रतिशब्दप्रादुर्भावपञ्चाद्य-
थानुपूर्व्ययोगपदसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २। १। ६।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । (कै)

द्योतकत्वपक्षे तु द्योत्यार्थस्य समभिव्याहृतार्थविशेषणत्वमेवेति

भावः ॥ तदाह

इति रूपम् । अत्र निद्राकर्तृकवर्त्तमानयुक्तत्वाभाव इति बोधः ।
अतः सम्प्रति न युज्यते इत्यर्थः । अतिनिद्रामासौदित्यादौ तथा

“अधिकरणे” इत्येव सूचितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य
विभक्तिशब्दं प्रायुङ्क्त । निपातेनाभिहितत्वात् प्रथमान्तेनैवायं स-
मासः षष्ठ्यन्तेन वेत्यपि मतद्वयं परिशिष्टे स्थितम् ।
तदपि विभक्तिग्रहणे अधिकरणग्रहणे चाविशिष्टम् । समीपे, कृष्णस्य
समीपमुपकृष्याम् । अथयीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणादसत्त्वरूपाव्ययार्थ-
प्राधान्य एवायं समासः । समीपवर्तिप्राधान्ये तु बहुव्रीहिं वक्ष्यति
“संख्ययाव्यासनेति” (२ । २ । २५) । उपदशा इति यथा । ननु समया
ग्रामं निकषा लंकां आरादनादित्यादावति प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राह
रक्षितः । अभितः परितः समयानिकषान्यारादिति द्वितीयापक्षस्योर्विधान-
सामर्थ्यान्नाव्ययीभाव इति । यत्तूक्तं दुर्घटवृत्तौ । चित्रस्य ग्रामं सम-

न सिद्धति, येन समस्यते तदर्थस्याभावोर्थाभावः, न चात्र शकानामभावः
किं तर्हि तदीयाया ऋद्धेः, अर्थाभाव इत्यर्थग्रहणं यत्र धर्मस्वरूपस्यैवा-
भावस्तत्र यथा स्यात् धर्ममात्रप्रतिषेधे मा भूत्, तद्यथा ब्राह्मणेन ब्राह्म-
णसुत्पादितत्वेन कस्य चिद्ब्राह्मणत्वं प्रसज्य प्रतिषेधति नायं ब्राह्मणो
यस्मिन्मूत्रयति, इतरेतराभावे च मा भूत् गौरस्यो न भवतीति अत्रापि

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धिद्वयार्था-
भावावयवासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपञ्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

समृद्धादीनां वाचकमिति । (कै)

निपातानां द्योतकत्वं वाचकत्वं च लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति
भावः ॥

व्यवहारविषये लक्षणा । इति हरि । हरिशब्दः शब्दस्वरूपपरः ।
इतिः प्रकाशवाची । हरिशब्दप्रकाश इति बोधः । रूपस्य योग्यमनु-

येत्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चार्थितार्थाद्विभक्तिविधानस्य सामर्थ्यं नास्तीति ।
तन्न । समासस्य नित्यतया वृत्तस्य विशेषणयोगो नेत्यस्यैव प्रवृत्त्यापत्तेः ।
अन्यथा स्थूलस्य कुम्भस्य कार इत्याद्यपि स्यात् । समृद्धौ तु मद्राणां
समृद्धिः सुमद्रम् । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुमतीति तत्पुषः । समृद्धां
मद्राः सुमद्रा इति यथा । वृद्धौ दुर्यवनम् । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः ।
येन समस्यते तदीयार्थाभावे हि समासः । इह तु यवनानां नाभावः
किं तु तदीयाया वृद्धेः । अर्थाभावे, निर्मल्लिकं अविज्ञम् । संसर्गाभावेऽयं
समासः न त्वन्योऽन्याभावेऽपि । अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्र-
तीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योऽन्याभास्य प्रातियो-
गिता वच्छेदकेनैव सह विरोधात् । तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात् ।

वस्त्वन्तरं प्रतिषिध्यते न धर्मिस्वरूपम्, अतिशीतमित्यर्थाभावः कालान-
वच्छिन्नोऽभाव आश्रीयते इह तु संप्रत्यभाव इत्यवयवस्य भेदेनोपादानम् ।
'अतितैहकमिति' । तिरुका नाम ग्रामः । तिरुभावे संज्ञायां कन्युप-
सङ्ख्यानं, तत्र भवं तैहकमाच्छादनं तच्च कालविशेष उपभोग्यम्, उष्णो
शीते वा ऽतिशब्दो नेदानीमित्यस्यार्थे वर्तते, उपभोगक्रिया च वृत्तौ

(अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धार्थाभावात्प्रत्ययसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य-
थानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंप्रतिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

वाचक इति । (कै)

पुत्रसहित इति । सहार्थविशेष्यकबोधादिति भावः ॥

रूपम् । सटणमस्ति । साहित्यं समभिव्याहृतक्रियाकारकवृत्तिसाकल्यं
च सहार्थः । टणसहितं सकलं भोज्यमस्तीति बोधः । टणसाहित्यं तु
अचारोपितं प्रतीयते न वास्तवं शब्दशक्तिस्वभावात् । सकलं भोज्य-

ये तु वदन्ति । घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः ।
आद्यव्यधिकरणान्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति तेषामपि मते ऽर्थग्रहण-
सामर्थ्यादेवास्तिधर्म्यभावेऽयं समासो न तु धर्माभाव इति फलं तुल्यमेव ।
एष एवात्रत्यहरदत्तग्रन्थस्याप्याशयः । एतेन भूतले घटो नेत्यत्र घटाभावं
व्याचक्षाणाः परास्ताः । नित्यसमासप्रसक्त्या ऽसाधुतापत्तेः । कारकवि-
भक्तेरयोगाच्च । अत एव सिद्धान्ते क्रियाध्याहारेण कारकविशिष्टक्रिया-
प्रतीतौ तस्या एव निबेधः शब्दः भूतलाधारकघटाद्यभाव एवार्थः ।
गौरवं च प्रामाणिकं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावश्चायम् ।
अत एव शशशृङ्गं नास्तीत्यत्रापि शब्दसाधुतार्थसाधुता चेव्यत एव ।
शशशृङ्गास्तित्वञ्च शब्दवजात्प्रतीतं निषिध्यते । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे

स्वभावादेवान्तर्भवति यथा दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इति तद्द्वारेण
पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यं नेदानीमुपभोगार्हं तैहकमाच्छादनमित्यर्थः ।
आच्छादनापेक्षस्यापि तैहकशब्दस्य गमकत्वात्समासः, नात्र तैहकस्य
कालानवच्छिन्नोभावो नापि संप्रति तस्याभावः किं तर्हि तदुपभोगस्येत्यर्था-
भावादव्याचासंप्रति भिद्यते । 'तत्प्राणिनीति' । तच्छब्दो निपातोप्यस्ति ।

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अव्ययं विभक्तिसमीपसम्बद्धिद्वयार्था-
भावात्प्राप्त्यसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चादध्यानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंपत्तिसाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

न तु साकल्यस्येति । (कै)

“सत्तृणमत्तौ”त्यादौ तु तुल्ययोगस्य बाधेन झटिति प्रथममेव
सकलमत्तौति बोधात् साकल्यबोधकता सहशब्दस्येति भावः ॥

भोजनप्रतिपादने एव तात्पर्याच्च । सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्त-
निर्देशः । एवं सादृश्यं पदेऽपि । साभि अधीते । अभिग्रथ्यसहितं

शब्दः करोति ह्यौत्थभ्युपगमात् । अयोग्यतानिश्चयस्तु न प्रतिबन्धकः ।
अन्यथा व्युत्थस्यति शब्दो मूक एव स्यात्प्रतिवादिनः शब्दाद्वाक्यार्थाप्रतीतौ
तत्खण्डनकथाप्युच्छिद्येत । आहार्यः शब्दो बोध इति वास्तु । एतेन “नैनं
किन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति
मारुतः” (भगवद्गीता) इत्यादि व्याख्यातम् । अन्यथा आत्मकर्मकच्छेददाह-
क्लेदशोषाप्रसिद्धापार्यतापत्तेरिति दिक् । अत्ययो, हिमस्यात्ययः अति-
हिमम् । अत्ययो ध्वंसः । ध्वंसत्वं चाभावत्वव्याप्यमखण्डमेवेत्यर्थाभावात्पुण्य-
गुपादानम् । संप्रतीत्यव्ययं अधिकरणशक्तिप्रधानम् । तथा चोक्तममरेण,
“एतर्हि संप्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथेति” ॥ न जातु अधिकरणकार-
काक्षिप्ता युज्यत इत्येषा क्रिया निषिध्यते निद्रा इदानीं न युज्यते इत्यति-

‘प्रत्यर्थमिति’ । अर्थमर्थं प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति भाष्यप्रयोगात्, यदि वा
नात्राव्ययं वीष्णावृत्ति किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात्स्वन्वयमवच्छिनन्ति वीष्णा
तु द्विवचनद्योत्या, अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात्पञ्च, व्यञ्जः
धित्करणात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोगः, एवं व्येष्टानुपूर्व्येति । ‘सचक्र-
मिति’ । सहशब्दस्य समासः, ‘अव्ययीभावे चाकाश’ इति सभावः, एव-

(अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धितृट्थीभावाद्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य-
थानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

“अपदिशमि”त्यादीन्यखण्डान्येवावययानि दिशोर्मेधादिवाचकानी-
त्याशयेन भगवता योगविभागो नाकारि ॥

तदन्तग्रन्थकर्मकमध्ययनमितिबोधः । यावत् श्लोकमन्त्रतुप्रणामाः । परि-
माणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्थः श्लोकपरिमाणसंख्या परिच्छिन्नाःप्रणामा

निद्रम् । वृत्तौ तु अतितैस्तृकमाच्छादनमित्युदाहृतम् । तिसृका नाम
ग्रामः । “तिसृकभवि संज्ञायां कन्युपसंख्यानम्” (वा) । तत्र भव' तैस्तृक-
माच्छादनम् । तच्च विशिष्टकाले उपभोग्यम् । उच्ये श्रूते वा । तथा च
नेदानीमुपभोगार्थे तैस्तृकमाच्छादनमित्यर्थः । इह वृत्तावुपभोगक्रिया अन्त-
र्भूता दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इत्यत्रोपसेको यथा । आच्छादनपे-
क्षस्यापि तैस्तृकशब्दस्य गमकत्वात्समास इति हरदत्तः । शब्दप्रादुर्भावे
इति हरिः । इति शब्दः स्वरूपपरः । तस्य प्रकाश इति यथन्तेन विग्रहः ।
पश्चादर्थे अनुरथम् । रथानां पश्चादित्यर्थः । वृद्धिशब्दस्याख्यात्तरस्या-
पूर्वनिपातेनास्यानित्यत्वज्ञापनादिह वाक्यस्य साधुतेत्याहुः । समीपादिवृत्ति-
भिरतद्वितान्तैः साहचर्यात्तथाविधस्यैवैह ग्रहणम् । ततः पश्चात्संस्थिते

मुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु । ‘गुणभूतेषीत्यादि’ । यदि सादृश्य इति नोच्येत पूर्व-
पदार्थप्रधानोच्ययीभाव इति यदा सादृश्यं विश्लेष्यत्वात्प्रधानं तदैव स्यात्
सादृश्यं किञ्चेति, गुणभूते न स्यात् । ‘सदृशः किञ्चेति’ सादृश्यवतः प्राधान्य-
दर्शनेन सादृश्यस्य गुणभावं दर्शयति । ‘सकिञ्चेति’ । पूर्ववद्भ्रमः, अपचित-
परिमाणः षट्शालः किञ्ची, अप्रसिद्धोदाहरणं चिरन्तनप्रयोगात् । सम्पत्ति-

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्या-
भावात्प्रत्ययसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपञ्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंप्रतिसाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ७ ।)

इति बोधः । एकपरि । विपरीतकर्तनं परेरर्थः । एकहेतुकं विपरीत-
कर्तनं पराजय इति यावत् । सप्तगङ्गसुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तगङ्गा समाहार
उन्मत्तगङ्गासमानाधिकरणमित्यादिक्रमेण वा बोधः । एतेन पूर्वपदार्थ-

ध्वंस्यतेचेति भाष्याच्च । अनेकमन्यपदार्थे (२ । २ । २४) इति सूत्रे सर्व-
पञ्चादितिभाष्यप्रयोगाच्चेति तु तत्त्वम् । योग्यतावौष्मापदार्थानतिवृत्ति-
सादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । वौष्मायां, प्रत्य-
र्थम् । अर्थमर्थं प्रतीत्यर्थः । इह वाक्यमपि साधु । न ह्यत्राव्ययं वौष्मावृत्ति ।
किंतु कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वौष्मा तु दिवंचनेन प्रोक्ता ।
यद्वा । प्रतिशब्दस्य वौष्मार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे
द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भविष्यति । यथाशक्ति । शक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थः । हरेः
सादृश्यं सहस्रि । अनुपूर्वस्याभाव आनुपूर्व्यम् । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ् ।
व्यञ्जः धित्करणत् स्त्रियामपि प्रयुज्यन्ते । अनुज्येष्ठं ज्येष्ठानुपूर्व्येत्यर्थः ।
योगपक्षे सचक्रम् । सहशब्दस्य समासः । अथयौभावे चाकाले (६ । ३ ।
८१) इति सभावः । एवमग्रेऽपि । सादृश्ये, सदृशः सख्या ससखि । वृत्तौ
तु सकिखीत्युदाहृतम् । अपचितपरिमाणा षट्गालौ किखी । यथार्थत्वेनैव
सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

शब्दस्य समृद्धौ रूढत्वात्पुनरुपादानं व्यर्थमित्याशङ्काह । 'सम्पत्तिरनुरूप
आत्मभाव इति' । 'सब्रह्म बाम्बवाणामिति' । तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव
इत्यर्थः । 'सदृशमिति' । न चात्र दृशभक्षणं वास्तवमित्याह । 'न किंचि-
दिति' । दृशभक्षणमधिकोर्थस्तद्वचनेन किंचिदभ्यवहार्थं न परित्यजती-
त्ययमर्थः प्रतिपाद्यते दृशानि भक्षण्यन्कथमन्यत्परित्यजेदिति । 'परिग्रहा-

यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ॥

यथाशब्दः सुवन्तेन समस्यते सादृश्ये चोत्थे नेति सूचार्थः ।
यथाशक्तौत्याद्युदाहरणं यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः सूत्रश्रुतौताव्ययेन
तेन समासाभावात् । अतः पृच्छति

प्रधानत्वाव्ययीभावलक्षणमित्यपास्तम् । उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्नामे । औत्-
सर्गस्त्वङ्गीक्रियत एव ॥

सादृश्यः सख्या ससखीत्यत्र हि सादृश्यवतः प्राधान्यम् । तेनाव्ययार्थप्राधान्या-
भावात्सम्यग्वा मद्राः सुमद्रा इत्यन्नेवाव्ययीभावो न स्यात् । संपत्तिरनु रूप
आत्मभावः । स ब्रह्मगर्गाणां तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थः । साकल्ये,
सदृशमभ्यवहरति । न किञ्चित्परित्यजतीत्यर्थः । न तत्र दृशमक्षणे तात्प-
र्यम् । अन्तवचने, साग्रधीते । अग्रदयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्थे वर्तन्ते ।
तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्याग्रदिरन्तो न तु ततः परेणाध्ययनं
नास्तीति । अतः साकल्यात्पृथगन्तग्रहणम् । अग्रेरन्तत्वमिति यद्यन्तेना-
खपदविग्रहः । इह वचनशब्दोतिरिच्यते । तेन द्वन्द्वसाकल्यात्पृथगन्त-
ग्रहणमाश्रित्य योगविभागफलोभूतमपदिशमित्यादि सुसाधमिति तु
निष्कर्षः ॥

पेक्षयेति' । इदानीमेतावान्प्रदेशोध्येतव्य इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रह-
स्तदपेक्षया समाप्तिरन्तः स चासकलेप्यध्ययने भवतीति भावः । 'साम्रीति' ।
अग्रदयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्था वर्तन्ते तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्या-
ग्रदिरन्तो न तु ततः परेणाध्ययनं नास्ति ततश्च न साकल्यमित्याह ।
'इयमिति' ॥

असादृश्य इति किमर्थमिति । (भा)

अत एव सूत्रं किमर्थमिति न प्रश्नः । पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं तदर्थार्थकान्वादिभिः समासार्थम् ॥

सापेक्षत्वादिति । (कै)

उपमानत्वेन बुद्धस्योपमेये साकाङ्क्षत्वादिति भावः ॥

वृत्तिरिति । (कै)

शक्तिरित्यर्थः । एवं च उदाहरणाप्रसिद्धिरिति भावः ॥

पूर्वप्राप्तीति । (कै)

अनन्तरत्वात् । एवं च पूर्वेण तत्र समासो दुर्वार इति व्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति भावः ॥

समुदायस्य चेति । (कै)

यद्धर्मवान्देवदत्त इत्यर्थकस्य यथा देवदत्त इति समुदायस्येत्यर्थः । ये तु देवदत्तसादृश्यवान्यज्ञदत्त इति बोधं वदन्ति तेषां प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वादित्यैवालं समुदायस्येत्युक्तं वैयर्थ्यं मम तु केवलप्रधानार्थस्यासापेक्षत्वात्तथोक्तिः ॥

नित्यसापेक्षत्वादिति । (कै)

प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वान्नित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः । नित्यसापेक्षं सर्वं समस्यत इति भाष्ये क्वाप्तीति चिन्त्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिषु गमकत्वाद्भुक्तिः किमोदनः शालीनामित्यादीनामिवेत्येव समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तं तत्र यथाग्रब्द उपमानत्वं-

द्योतयतीत्यभियुक्तोक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि
द्विसुनीत्यादिवत्समासप्राप्तिः तदभावे प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहणं
स्यादिति तात्पर्यम् ॥

सादृश्यार्थकत्वादिति । (कै)

सादृश्यप्रयोजकभेदकधर्मार्थकत्वादिति भावः ॥ अत एव
थाल्विधायके वृत्तावुक्तं सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति
वचनपदस्वारस्यात्तु तद्वाचकता । एवं च यथा देवदत्त इत्यादौ
यद्धर्मवान्देवदत्तस्तद्धर्मवान्यज्ञदत्त इति बोधे यत्तद्भ्यान्तस्य धर्म-
स्यैक्येऽवगते उपमानोपमेयत्वस्यावगतिरिति सादृश्ये वर्तत इत्यस्य
उपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थः । ईदृशसादृश्यद्योतकस्यापि ग्रहणे-
ऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम् । सादृश्यस्य
याप्रत्ययवाच्यत्वे तु यत्सदृशो देवदत्तस्तत्सदृशो यज्ञदत्त इत्येव
बोधः स्यात् न तु देवदत्तयज्ञदत्तयोः सादृश्य बोध इति दिक् ॥

सादृश्ये वृत्तिरिति । (कै)

सादृश्ये एव वृत्तिरित्यर्थः । एवं च सूत्रं व्यर्थमिति भावः ॥

अर्थवत्सूचारभादिति । (कै)

बहुपटव इत्याद्यर्थं बहुचूर्ण इत्येव कर्तव्यमिति भावः ॥ कदंशे
गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नेत्या-
शयः ॥ भाष्ये

इदम् (भा)

इत्यस्य एतत्सूचीयमिति वाच्योऽर्थः ॥ तद् ध्वनयन् व्याचष्टे ।

सूत्रेऽस्मिन्निति । (भा)

इदमुपलक्षणं यथाशक्तीति प्रयोगे चेत्यप्यर्थः ॥ तत्र यथाश-
क्तीति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणं कुतो नेति शङ्कते ।

अथ य इति । (कै)

तस्य तदन्तस्य सादृश्यं तस्य वाच्यमेवास्तु शक्तिसादृश्यमित्या-
दिरेवार्थोऽस्तु एतत्सूत्रं च मास्तु इति भावः । अव्युत्पन्नशब्दसत्वे
मानमपश्यतोऽर्थघटितं साधुत्वमित्यजानतस्य शङ्केयम् । प्रकृतसूत्रे
प्रकारवचनयात्वं तस्य ग्रहणमिति न शङ्कार्थः । अशादृश्य इत्यस्य
सूत्रे अवणात् पूर्वेण प्राप्नोति सामर्थ्यान्नित्यस्यासङ्गतेऽप्य ॥ नन्वेवं
समासो न स्यादत आह

पूर्वेणेति ॥ (वा)

स्यादृश्यसम्पत्तीति । (कै)

यथार्थत्वेन तु न प्राप्तिरुक्ता सूत्रगृहीताव्ययेन तेन समासा-
भावात् । अत एव पश्चाच्छब्देन न तेन सूत्रेण समासः ॥ उत्तर-
माह

प्रतिषेधेति । (कै)

प्रतिषेधयुक्तसूत्रारम्भेत्यर्थः । एतदर्थमेव सूत्रमावश्यकं यथार्थं
यद्व्ययमिति कैयटसु चिन्त्यः । तेनात्राप्राप्तेरुक्तत्वात् । उपक्रमभा-
व्यतस्तथैव लाभात् ॥

सप्प्रतिना मात्रार्थे । २।१।६॥

नन्वव्यग्रहणं यावद्वधारणे इत्यत्रैव निवृत्तमयोग्यत्वादिति चेन्नेत्याह

यावदिति । (कै)

यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्वयस्वेत्युदाहरणम् ॥ ननु प्रतिना समासयोग्यमात्रावर्थाव्ययाभावादेव तन्निवृत्तिर्भवित्यतीत्यत आह

स्वरादीनां चेति ॥ (कै)

मात्रावतीति । (कै)

तथा च दिवादोषादिभिरव्ययैरेव प्रतिना समासः स्यादित्यर्थः ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा । २।१।१०॥

विभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति । (कै)

विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासार्थमित्यर्थः ॥

कर्तृत्वादिति । (कै)

वर्तनक्रिया च वृत्तावन्तर्भूता गुडधाना इत्यादौ मिश्रणक्रियावदिति भावः ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. २ ।) (अक्षराकासंख्याः परिण । २ । १ । १० ।)

पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति । (कै)

पूर्ववृत्तस्य जयस्य सम्बन्धि यथा वर्त्तनमभूत् सम्प्रति चेत्तद्वर्त्तनं
तथा न भवति तदा समास इत्यर्थः ॥

पूर्वोक्तस्य । (कै)

यथेति भाष्यस्येति भावः ।

पचिरिहेति । (भा)

एतद्भाष्यप्रयोगे इत्यर्थः ॥

तदेव । (भा)

वर्त्तनमेव ॥ तस्यैव फलितार्थमाह भाष्ये

अथथाद्योतनेति । (भा)

अथथाशब्दो वैपरीत्ये विपरीतत्वद्योतने इत्यर्थः ॥ पराजय-
द्योतने इति यावत् ॥

पराजय इति । (कै)

पञ्चानां मध्ये एकेन विपरीतवर्त्तने ऽयं प्रयोगः । तदा च
पराजय एव भवतीत्याशयः ॥ तदेतद् ध्वनयन्वक्ष्यति ।

पञ्चिकानामद्युतमिति । (कै)

तद्विषय एव चायं प्रयोग इत्यते । यद्यपि द्वयोस्त्रयाणामन्य-
थापातेऽपि पराजय एव तथापि तत्र नेष्यतेऽत आह भाष्ये

एकवचनान्तयोरिति ॥ (भा)

(विभाषापपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

न्यायप्राप्तमेतदिति । (कै)

वस्तुतस्तु भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः । बध्नोरगारं
बध्नगरमित्यादाविव प्रकरणादिनाञ्चत्वेनैवानेकार्थावगमे समासवा-
रणाय अचत्वेनैकाचबोधे एव च साधुत्वाय वचनमावश्यकम् ।

अभेदैकत्वेति । (कै)

अस्यार्थः प्रागुक्तः ॥

विभाषापपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ।
२ । १ । ११-१२ ॥

कर्मप्रवचनीययोरपि अपपर्योः सम्भवात्तच्चणादौ कर्मप्रवचनी-
ययोरपञ्चम्यन्तेनापि समासप्रसङ्गाच्चाह

वर्जनार्थाविति ॥ (कै)

उपसंख्यानमिति । (कै)

तच्च बह्निर्गामादित्यादिष्विद्वये तवाप्यावश्यकमिति भावः ॥

विहितेति । (कै)

कर्त्तव्येति शेषः । अन्यथास्योपसंख्यानस्य स्वपुष्पायमाणत्वादेवं
सिद्धवदुक्तिरसङ्गता स्यात् । अत एव भाष्यकारोऽपि

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (आङ्मर्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ।)

बहिः शब्देन पञ्चमी न विधीयते (कै)

इत्याह ॥ नन्वचूत्तरपदाद्यदा प्रथमान्तादस्ताति विधायाच्चे-
र्लुगिति लुक् तदा प्रथमान्तेनापि समानाधिकरणेन तस्य समासः
प्राप्नोतीत्यत आह

प्राग्ग्राम इति ॥ (कै)

अपपर्यौरेव कर्मप्रवचनीयत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेराह

वक्ष्यमाणेति ॥ (कै)

भाष्ये “एतैश्च कर्मप्रवचनीयैरि”त्यत्र कृत्रिणो यान्तीतिवस्तु-
ण्या अच्युरपि गृह्यते । अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके ॥

बहिर्गतो ग्रामादिति । (कै)

ग्रामाद्यो गतः स बहिर्वर्त्तत इत्यर्थः ॥

उपसंख्यानं न कर्त्तव्यमिति । (कै)

अपूर्वं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

आङ्मर्यादाभिविद्ध्योः । २ । १ । १३ ॥

एतयोश्चैवार्थयोरिति । (कै)

“अपपर्यौति” सूत्रे एव चाङ् पठनीय इति भावः ॥

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥

भाष्ये

न पुनर्वाराणस्येति (भा)

“न पुनर्हास्ति न पुरेणेति” पाठान्तरम् । यत्सम्बन्धायाम-
बोधको ऽनुः स तेन सुवन्तेनोपस्थितत्वात् षष्ठ्यन्तेन समस्यत
इत्यर्थे गङ्गाया आयाम इत्यर्थे ऽयं समासः स्यात् । वाराणसीश-
ब्देन च तदायामो लक्ष्यः । मुख्यार्थेनान्वयवाधात् । एवं च
गङ्गायामसदृशो वाराणस्यायाम इति बोध इति वाच्यम् । एवं च
वाराणसीशब्देन मुख्यार्थेनानुना समासोऽस्तु गङ्गाशब्द एव लक्षण-
यायामे वर्ततां एवं च प्रागुक्त एवार्थे ऽनुवाराणसि गङ्गेति
स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

तत्र प्रकर्षगतिरिति । (भा)

शब्दशक्तिस्त्राभावात् उपमानवाचकेनैवायं समास इति भावः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥

शब्दान्तरेणैकार्थीभावमिति । (कै)

प्रकरणादेकार्थीभावविषयं समासमित्यर्थः ॥ तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये

परमन्तिष्ठद्विति । (भा)

ध्वनितं चेदं वृत्तौ । “आतिष्ठहुजपत्सन्ध्यामिति” तु भिन्नपद-
मेव पञ्चम्याश्च “अथ्याद्” (१।४।८२) इति लुगिति बोध्यम् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्
कालविशेषे स तिष्ठद्गु दोहनकालः । चकार एवकारार्थे । तेनैषां सत्य-
न्तरं न भवति । परमन्तिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । कथं तर्हि “आति-
ष्ठद्गुजपन् सन्ध्यां पश्चिमाभायतौगवमिति” भट्टिरिति चेत्, अथ्ययीभाव-
विलक्षणं समासान्तरं व्यावर्त्यते । “आङ्मर्यादाभिविध्योरि” तौहाययी-
भावस्तु भवत्येवेति जयमङ्गला । इदं चायतौगवमित्येतदनुरोधेनावश्यं
वाच्यम् । अतिष्ठद्गु इत्यत्र तु पृथक्पदत्वं पञ्चम्याश्च लुगित्यपि सुवचम् ।

“तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” ॥ ‘समुदाया एव निपात्यन्त इति’ । गये
तथा पाठ एव तेषां निपातनं, तेन श्रुतज्ञानजाद्यपि भवति “सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोः” इति च प्रक्रियाकार्थं न कर्त्तव्यमिति भावः । ‘अथ्ययी-
भावसंज्ञानि भवन्तीति’ । समाससंज्ञापि विधेया ऽन्तोदात्तत्वं च । ‘प्राति-
पदिकसंज्ञा च यथा स्यादिति’ । ‘तिष्ठद्गु कालविशेष इति’ । कालविशेष
इत्येतदुत्तरैरपि सम्बध्यते, अत एवान्ते वक्ष्यति एते कालशब्दा इति,
एतावान्कालविशेष इत्यस्याधिकार इत्यर्थः । ‘विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्त
इति’ । अथ्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषां कर्त्तव्यो नान्यत्रेत्यर्थः ॥

(तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

तिष्ठद्गुकालविशेषे (वा)

इत्युक्तत्वादहद्गु इत्यसङ्गतमत आह

अस्य कालविशेषे इति । (कै)

वार्त्तिकमुपलक्षणमिति भावः । कालेऽन्यपदार्थं समासः ॥ ननु व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थं कथं प्रथमान्तान्येव प्रयोज्यानीत्यत आह

“नाव्ययीभावादत” इति निषेधादमूत्वपञ्चम्या इत्युक्तेश्चावतीगवादिति केचित्पेठः । खलेपवादीनि प्रथमान्तानि । प्रातिपदिकार्थमात्रे एषां प्रयोगो नान्यत्रेत्यर्थः । तिष्ठद्गु बहद्गु । भ्रूजादेशो निपातनात् । “गोस्त्रियोरिति” ऋस्वः । आयतीगवम् । इह भ्रूजादेशः पुंवङ्गावाभावः समासान्तश्च निपात्यते । खलेयवं खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूनं यवम् ॥ लूयमानयवम् । लूयमानबुसम् । संक्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूमि समपदाति । समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्ये ज्ययीभावः । समभूमि समम्पदातीति पाठान्तरम् । तत्र पूर्वपदस्य सुमागमः । समभूमि संपदातीत्यपरः पाठः । तत्र समस्यान्तलोपः । संशब्देन वा समासः । सुघमं विघमं

‘अन्यपदार्थं च वर्तन्त इति’ । तिष्ठद्गु बहद्गु आयतीगवमित्येतैरप्यस्य सम्बन्धः, अन्यथा कालशब्दत्वायोगात् । ‘चकारोऽवधारणार्थं इति’ । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । ‘अपरः समासो न भवतीति’ । वृत्त्यन्तरं न भवतीत्यर्थं इति । आतिष्ठद्गु नपन्सन्थामिति तु पञ्चम्या “अव्ययादिति” लुङ् न समासः । ‘तिष्ठद्गु बहद्गुमिति’ । णटः भ्रूजादेशो निपातनात् “गोस्त्रियोरिति” ऋस्वः, आयतीगवमित्यत्र तु पुंवङ्गावाभावः भ्रूजादेशः समासान्तश्च, खलेयवं खलेबुसमिति सप्तम्या अलुक् लूयमानयवादिषु शानजादेशः । ‘समभूमि समपदातीति’ । समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्ये ज्ययीभावः । क्वचित्समं भूमि समं पदातीति पाठः तत्र पूर्वपदस्य सुमागमः । अन्ये तु

अव्यतिरिक्त एवेति । (कै)

भेदान्वयायोग्य इत्यर्थः ॥ खलेऽपवादीन्यन्यपदार्थं समस्यन्ते
तानि च समस्तानि प्रथमान्तान्येव प्रयोक्तव्यानीत्यर्थो वार्तिकस्येति
बोध्यम् ॥ ननु तिष्ठद्गवादीनामपि कालरूपान्यपदार्थ एव वृत्तेः
किं विशेषोक्तव्यत आह

न काल एवापित्विति । (कै)

स्वाम्यादावपीत्यर्थः ॥

दुःसमं निःषमम् । अपसमम् । इह समस्य शोभनत्वं विगतत्वं निर्गतत्व-
मपगतत्वं चेति विग्रहः । आद्यतीसमा आद्यतीसमम् । शुचादेशः पूर्ववत् ।
एवंद्वावाभावश्च । समा संवत्सरः । एवं पापसमम् । पुण्यसमम् । प्राज्ञम् ।
प्रमृगम् । प्रस्थम् । प्रदक्षिणम् । एषु चतुर्षु प्रगतत्वमञ्ज इत्यादिविग्रहः ।
सङ्गतत्वं प्रति गतस्य सम्प्रति विपरीतमसम्प्रति । इच् कर्मव्यतिहारे ।
दण्डादण्डि । अयमेव द्विदण्डादिव्यपि विधीयत इति तत्राप्यव्ययीभावत्वं
बोध्यम् ॥

संभूमि सम्प्रदातीति पठन्ति तत्र समस्यान्तर्लोपः संशब्दस्य वा समासः ।
सुधमादौ शोभनत्वं समस्य विगतत्वं दुष्टत्वं निर्गतत्वमपगतत्वं समस्येति
विग्रहः, आद्यतीसमा आद्यतीसमं, शुचादेशः पूर्ववत् एवंद्वावश्च, समा
संवत्सरः । एवं पापसमं पुण्यसममिति, प्राज्ञादिषु चतुर्षु प्रगतत्वमञ्ज
इत्यादिविग्रहः, तद्वत् प्रतिगतस्य सम्प्रति विपरीतमसम्प्रति । 'इच् कर्म-
व्यतिहार इति' । अयमेव द्विदण्डादिव्यपि विधीयत इति तत्राप्यव्ययी-
भावः । 'दण्डादण्डीति' । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं 'तत्र तेनेद-
मिति सख्य' इति बहुव्रीहिः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य
दीर्घः । इच् अव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥

स्ववाचेति । (कै)

जल्पनापेक्षया करणे तृतीया सिद्धांती उभयत्रापि स्वपदार्थः
पुनर्यदि मां प्रेक्षति तदा स्वाग्रथं वक्ष्यामीत्याग्रथेनेति भावः ॥

विकल्पेन बाधक इति । (कै)

वृत्तिवर्त्तनवादिनां विधेयसंज्ञाविशेषणं विभाषाधिकारः । तत्र
यत्र संज्ञान्तरप्राप्तिस्तत्र साध्यनुज्ञायते यत्र न तत्र वाक्यमेवेत्य-
भिप्रायः ॥

एतस्मादिति । (कै)

एतस्माद् “वा वचनं किमर्थमिति” पूर्वपक्षादुपरि तदुत्तर-
काले तत्समाधानभूतं वार्त्तिकं पठतीत्यर्थः ॥ सूचकारेण वाग्रहणस्य
छतत्वादुक्तव्यमित्यसंगतमित्यत आह

पारे मध्ये षष्ठा वा ॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते सोऽय-
यौभावः । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठ्यौतत्पुरुषः । महाविभा-
षया ह्येकार्थीभावस्य पाक्षिकतामात्रं लभ्यते सति त्वेकार्थीभावे ऽययौ-

“पारे मध्ये षष्ठा वा” ॥ ‘वावचनादिति’ । ननु महाविभाषयैवापवादे-
ऽययौभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठ्यौसमासोऽपि भविष्यति सोऽपि विकल्पित
इति वाक्यमपि भविष्यति । उच्यते, इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरार-

आवश्यकं कृत्य इति ॥ (कै)

समास उच्यते इति । (कै)

एकदेशिनः प्रधाने विधीयमाने एकदेशिघटितसमुदायस्य
विधीयमाने समास इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये

वृत्तिर्विभाषेति । (भा)

वृत्तिरेकार्थी भावः । अथ भावः । अपपरीत्यादौ समास इति
अनुवृत्तं समर्थ इति च परिभाषयोपस्थितं तत्र लोकसिद्धैकार्थी-
भावः कास्ति क नेति ज्ञातुमसमर्थानां बालानां स्फुटबोधनाय
तत्र तत्र सूत्रे समासादिसंज्ञादिवदेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमपि
विधेयम् । विभाषाग्रहणं च सामर्थ्येनैव संबध्यते व्याख्यानात् ।
सामर्थ्यं समासविकल्पानिष्ठेषु सुबन्तं श्रितादिभिः सहोच्चार्यमाणं
वा समर्थं भवति समर्थं च समाससंज्ञं भवतीत्यर्थः । निषेध-
सूत्रैरपि समासनिषेधे सन्नियोगशिष्टन्यायेन सामर्थ्यनिषेधोऽपि
सामर्थ्यस्यैव वा निषेधः । इह पुनर्वाचनं तु सामर्थ्यादेकार्थीभाव
एव संज्ञाया विकल्पबोधकमिति ध्वनयन्नाह

भावस्तत्पुरुषं बाधेत ॥ अतः पाद्विकं तत्पुरुषं लब्धुमिह पुनर्वाग्रहणम् ।
व्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इति पक्षे तु यत्रोत्सर्गपवादं महाविभाषया विक-
ल्प्यते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तत इति ज्ञापनायेदम् । एवं उद-

भ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यमेव पक्षेऽभ्यनुज्ञा-
यते तत्रापवादविकल्पो वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गस्य नित्यो बाधकः
स्याद् वावचनात्सोपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैलोक्यसिद्धिः, एतदेव वाव-

(पारे मध्ये षष्ठा वा । २ । १ । १८ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

वृत्तिरारभ्यमाणेति ॥ (कै)

वाक्यस्य । (कै)

वाक्यविषयव्यपेक्षायाः ॥

वृत्तिषु । (कै)

एकार्थीभावविषयेषु ॥

विभाषेति । (कै)

महाविभाषया विकल्पितावित्यर्थः ॥

न भवतीति । (कै)

महाविभाषाविशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संबध्यत इति ज्ञाप्यत
इति तात्पर्यम् ॥

सप्तम्यर्थाभावादिति । (कै)

गङ्गायाः पारादिति हि तच्चार्यः ॥

श्वितोन्यतरस्यामित्यपि । तेन पूर्वं कायस्थेत्येकदेशिसमासेन युक्ते षष्ठीस-
मासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्येवा युक्ते ऽण् न भवति किं तूभ-
यत्र वाक्यमेव । एकारान्तत्वनिपातनं तु यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति तदर्थम् ।
पारेगङ्गान्त्येगङ्गादानयेति यथा । सप्तम्यर्थसम्भवे तु तत्पुरुषे क्वति
बहुलमिति बहुलग्रहणादनुक्त्यपि सिद्धम् ॥

चनं ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन
मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति, तेन पूर्वं कायस्थेत्येकदेशिसमासेन युक्ते षष्ठी-
समासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र इवा मुक्तेऽण् न भवति,
एकारान्तत्वनिपातनं यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति पारेगङ्गादानयेति तदर्थं,
सम्भवे तु 'तत्पुरुषे क्वति बहुल' मिति बहुवचनानुक्ता सिद्धम् ॥

नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥

भाष्ये

अन्यपदार्थे इति । (भा)

समाहारातिरिक्ते इत्यर्थः । तद्ध्वनयन्नाह

द्विगोरिवेति । (कै)

समाहारद्विगोरिवेत्यर्थः । परस्यापि वज्रग्रीहेरनवकाशत्वाद्वाध्य-
सामान्यचिन्तापक्षे बाधकः स्यादिति भावः ॥ ननु पूर्वपदार्थ-
प्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह

पूर्वाचार्येति ॥ (कै)

गुरुसंज्ञया प्रकृतार्थलाभं दर्शयति

नदीभिश्च ॥ नदीभिः संख्या प्राग्वत् ॥ समाहारे चायमिष्यते ।
सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । स्वरूपस्य संज्ञा । नद्याश्च नेह ग्रहणम् ।
बहुवचननिर्देशात् ॥

“नदीभिश्च” ॥ ‘नदीवचनैः शब्दैरिति’ । नदीभिरिति बहुवचननिर्दे-
शात्स्वरूपस्य संज्ञा नद्याश्चाग्रहणमिति भावः । ‘समाहारे चायमिष्यत
इति’ । अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्यायं बाधकः स्यात्
समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात् ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे सति
तन्निबन्धनो ‘नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य’ इति टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वं च,
नह्यत्र विशेषवाचिनामेव ग्रहणमिति प्रमाणमस्ति, यस्तु गोदावर्याश्च

यदुपाधीनामिति । (कै)

उपाधिश्चात्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव । एवं च तत्कृतमहासंज्ञया-
चार्येण व्यवहारात्तदुक्तार्थोऽस्यानुमत इति ज्ञायत इति भावः ॥
समाह्रियमाणार्थः समाहार इति समाहारशब्दः कर्मव्युत्पन्न
एवेत्यर्थः ॥

तदोत्तरपदार्थस्येति ॥ (कै)

ननु परिच्छेदकत्वरूपं विशेषणत्वं परिच्छेद्यत्वरूपं विशेष्यत्वं
यद्यपि तत्रायाति तथापि विषयताविशेषरूपं तत्पूर्वपदार्थस्य
दुर्लभं गुणद्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्यत्वात् पूर्वपदार्थप्रधानमित्यादौ
च प्राधान्यं विषयताविशेषरूपविशेष्यत्वमेव विवक्षितमन्यत्र सर्वत्र
तस्यैव संभवादित्यस्मिन्नेव

अथवेति । (कै)

इदमपि प्रौढिवादः । पञ्चनदीसमूहस्य पञ्चतीत्यंतभेदाभावा-
त्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि वक्तुं शक्यमत्र तु न तत्सम्भवोऽपीति भाष्याश्रय
इति तत्त्वम् ॥

नद्याश्चेत्यच् समासान्तः स पञ्चनदमित्यादावव्ययीभाव एव भवति, एक-
नदीत्यत्र तत्पुरुषे न भवति समाहारविवक्षायां च एकापूपीवदेकनदमि-
त्यपि भवति, तथान्यपदार्थेऽप्यव्ययीभावः स्याद् दारावतीको देश इति, न
चात्र परत्वाद्भुज्ज्वीहिः, अशेषत्वात्, नञ्सति समाहारग्रहणेयं शेषो
भवति तस्मात्पृच्छुक्तं समाहारे चायमिष्यत इति, एतच्चाभिधानस्वाभावा-
त्क्षयते ॥

द्वाभ्यामप्यसाविति । (कै)

इयमपि रौतिर्द्वियमुनमित्यादौ वक्तुं युक्ता ॥ भाष्ये

एतदेवेति । (भा)

“यद्येतन्नोच्यते” इत्यादिन्यायेन यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तम् एत-
देव न जानीमः । अत्र न पश्याम इत्युच्यते ॥ तदेवाह

समासेनेति ॥ (कै)

दोषवानिति । (कै)

त्वद्गीत्या चित्रगवादावपि समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्वास्तव-
वज्रग्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यं भज्यतेत्यर्थः ॥ भाष्ये

अन्यपदार्थोऽपि त्विति । (भा)

विग्रहवाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्येह समासेन प्रतीयमानत्वा-
दित्यर्थः ॥ सिद्धांत्युक्तिसंभवात् ।

इहापि तर्हीति (भा)

भाष्ये तर्हिग्रन्थ एवमर्थः । तद् ध्वनयन्नाह

स एव परस्येति । (कै)

केचित्तु देशस्यान्यपदार्थत्वेऽपि तद्देशस्वरूपे चौरावतीरूप-
स्त्वपदार्थस्याप्यन्तर्भावात् तत्र च त्रिपदार्थानतिरेकेणान्यपदार्थघटक-
तया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथाकथंचिन्नधानत्वसत्त्वान्तद्वारो-
ऽव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाहुः ॥

शेषग्रहणं चेति । (कै)

अन्यथा तथोः पदयोक्तसमाससत्त्वादङ्गव्रीहिर्नस्यादिति भावः ॥

भाष्ये

भवेदेकसंज्ञाधिकार इति । (भा)

बाध्यविशेषचिन्तायामिति शेषः ॥

परं कार्यत्वे तु न सिध्यतीति । (भा)

तत्र हि पाठे पूर्वयानवकाशया बोधे प्राप्ते परविधानार्थमिदम्
एवं च समाहारेऽपि द्विगुः सामर्थ्याऽव्ययीभावश्चेत्येष्टव्यम् । एवं च
पुरस्तादपवादस्याभावेन द्विग्व्ययीभाववदन्यपदार्थविषये वङ्ग-
व्रीह्यव्ययीभावोऽपि स्यातामिति भावः ॥ भाष्ये सिद्धान्त्याह

नदीभिः संख्यायाः समाहारे इति । (भा)

“परं कार्यमिति” पाठे द्विगोः परचाव्ययीभावप्रकरणं कार्य-
मित्यर्थः ॥ एवं च द्विगुविषये न दोषः । अन्यपदार्थे तु प्राप्तिरेव
नेति भावः ॥

स चावश्यमिति । (भा)

एका संज्ञेति पाठेऽपि समाहार इत्यवश्यं वाच्यमित्यर्थः ॥
भाष्ये तत्फलमाह

सर्वमेकनदीतरे इति । (भा)

तदभावे “पुरस्तादि”तिन्यायेन “पूर्वकालैकेति बाधित्वाच्चै-
वाव्ययीभावः स्यात् । तथा च तत्रयुक्तं सर्वं टच् नपुंसकत्वं चात्र

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ।)

स्यादिति भावः ॥ “सर्वमेकनदीतरे” इति कस्य चित्पद्यस्य शेष इति बहवः । दृधातोस्तर इति रूपं तौर इति कचित्पाठः ॥

इत्थञ्च भवत्येवेति । (कै)

“नदीपौर्णमासीति” टजिति शेषः ॥

एकापूपीवत् समाहारेति । (कै)

प्रत्यवयवमपूपत्वारोपेणेत्यर्थः ॥

भवतीत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीजं तद्वदत्र समाहारविवक्षाया मानाभाव इति ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयम् । प्राग्बज्जरीहेः ॥

१ अ ५ । पा ४ । सू ११० ॥

तत्पुरुषः ॥ अधिकारोऽयम् । प्राग्बज्जरीहेः ॥

“तत्पुरुषः” ॥ ‘उत्तरपदार्थप्रधान इति’ । पूर्वकायोर्द्विपिप्यलौत्यादौ त्वधिकारवशात्तत्पुरुष इति संज्ञा ॥

द्विगुञ्च । २ । १ । २३ ॥

पात्रादित्वादिति । (कै)

वस्तुत उत्तरपदावयवत्वपक्षो नास्त्येव । “अत” इति सूत्रस्य-
भाष्यविरोधादिति । समासांत इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टं निरूपित-
मस्माभिः ॥

द्विगुञ्च ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । संख्यापूर्वो द्विगुञ्चेति
चकारपाठमात्रेण संज्ञासमावेशसिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थम् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे
टजचौ प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । राजाहः सखिभ्य इति टच् । उत्तरपद-
स्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता
इति पक्षे तु पात्रादित्वं बोध्यम् । वृत्तौ तु पञ्चराजीति क्वाचित्कोऽप-
पाठः । द्यहः । अङ्गष्टखोरेवेति टिलोपः । राजाद्वाहः पुंसि । पञ्चगवम् ।
गोरतद्धितलुकीति टच् । प्राग्वत् स्त्रीत्वाभावः । द्यङ्गुलम् । तत्पुरुष-
स्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेरित्यच् ॥

“द्विगुञ्च” ॥ ‘समासान्ता इति’ । यद्यपि ‘राजाहः सखिभ्यश्च’
तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेरिति टजचौ तत्पुरुषनिबन्धनौ तथापि
प्रकृतिभेदाद्भेदविवक्षायां बङ्गवचनम् । ‘पञ्चराजमिति’ । उत्तरपदस्यान-
कारान्तत्वात्स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदस्यान्ताः समासान्ता इति
तु पक्षे पात्रादित्वात्, क्वाचित्पञ्चराजीति स्त्रीनिङ्गस्य पाठः स भाष्यविरो-
धादपपाठः । ‘द्यह इति’ । ‘अङ्गष्टखोरेवेति टिलोपः’, ‘राजाद्वाहः
पुंसि’ । ‘पञ्चगवमिति’ । ‘गोरतद्धितलुकीति टच्’, पूर्ववत्स्त्रीत्वाभावः ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्त- प्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ॥

‘गमिशब्दो गमेरिनिरित्यौणादिकः ॥ ‘गामीति वृद्धिर्वाङ्-
लकात् ॥

अन्येषां चेति । (कै)

‘अनाश्रंसेत्युप्रत्ययादीनामित्यर्थः ॥ ओदनं बुभुक्षुः । ओदन-
बुभुक्षुरित्युदाहरणम् ॥

१ श्रितादिषु गमिगान्यादीनामुपसंख्यानम् । इति वार्त्तिकस्थो गमिशब्दः ॥
२ वार्त्तिकस्थो गामिशब्दः ॥ ३ अ ३ । पा २ । सू १६८ ॥

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ द्वितीयान्तं श्रितादि-
प्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः ।
दुःखमतीतो दुःखातीतः । क्रूपपतितः । अत एव निपातनादिट् । अन्यथा
तनिपतीतिविकल्पिते ट्कत्वाद्यस्य विभाषेति निषेधः स्यात् । यद्वा कृतौ-
प्रभृतीनां सेशिचीत्यादिनेङ् विकल्पान्निष्ठायामनिट्कत्वे सिद्धे इदित्कारणं

“द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः” ॥ श्रितादिषु गत्यर्थ-
त्वात्कर्त्तरि क्तः, पतिरपि सकर्मकः, नेज्जिह्वायन्तौ नरकं पतामेति यथा,

(द्वितीया अतितीतपतितगता-

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

त्यस्तप्राप्तापन्नेः । २ । १ । २४)

उभयोरपि । (कै)

उणादिप्रत्ययांतत्वेन कथमुभयोपादानेनान्येषां चेत्यर्थलाभ इति चिंत्यम् । तस्मादादिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन व्याख्यानादेतदर्थलाभो बोध्यः । उभयोपादानं तु स्पष्टार्थमेवेति परे ॥

पूर्वापरेति । (कै)

१ गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्यैतत्सूत्रयोरित्यर्थः । नास्तीत्यंतो गत्यर्थ-
सूत्रस्थः । १ अकेनोरिति प्रतिषेध इत्यत्रत्यः प्राप्तिरेव नास्तीति
वदन्तो येऽत्र सूत्रे तस्याः प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते इत्यन्वयः ॥

सौत्र इति । (कै)

१ अ २ । पा ३ । सू १२ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू ७० ॥

यस्य विभाषेत्यस्यानित्यतां ज्ञापयति । अत एव धावितमिभराजधिये-
त्यादि सिध्यति । ग्रामगतः । तुहिनात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः ।
इह अतिदिषु गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष
एव । प्राप्तिरपौह गतिरेव न तु फलम् । एवमापत्तिरपि । यद्वा ।

अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव प्राप्तिरप्यत्र गतिरेव न फलमेवमाप-
त्तिरपि, इह अतिपतितगतैरयं समासो न विधेयः, कथं, यः कथं अतिः
कथं तेन अतिं भवति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धं नार्थभेदो न रूपभेदो न
स्वरभेदः, तत्पुरुषेऽप्यहोने द्वितीयेति अतिपतितगतेभ्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वर
एव भवति, अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधेयः । तथाहि । तैस्तत्पुरुषे

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(द्वितीया अतितीतपतितगता-
त्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

“अकेनोरि”ति सूत्रविहित इत्यर्थः । एवं च “गत्यर्थकर्म-
णी”ति सूत्रस्यो ग्रन्थो वृत्तिवृत्ततो भाष्यविरुद्धोऽपीति तात्पर्यम् ॥
भाष्ये

‘अहीने द्वितीयेति । (भा)

अहीनवाचकद्वितीयांतस्येत्यर्थः ॥

विवक्षितार्थावगमादिति । (कै)

कष्टकर्मकश्रयणकर्तृविशिष्टोऽर्थ उभाभ्यामपि प्रतिपाद्यत
इत्यर्थः । बज्रग्रीहौ श्रितादीनां पूर्वनिपातः स्यादिति तु न शङ्क्यं
तत्रकरणानित्यत्वादिति बोध्यम् ॥

१ अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च ॥

श्रित इत्यादावादिकर्मणि क्तः । स्यादेतत् । कर्मणि क्तान्तेन सह ढवी-
यार्थे बहुग्रीहिणापि कृष्णश्रितादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेण कृष्णकर्म-
कश्रयणकर्तेति बोधस्योभयत्राविशेषात् ॥ ननु कर्मणि क्त इति पक्षे प्रत्य-
यार्थः कर्म श्रयणं प्रति विशेष्यं स्यादिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्या-
सेनैव बज्रग्रीहिस्यले एकार्थीभावोवश्याभ्युपेय इत्यकथितसूत्र एवोक्त-
त्वात् । एतत्सूत्रे भाष्ये तथैवोक्तत्वाच्च । न च स्वरे भेदः । तत्पुरुषेपि हि

याथादिस्वरेण भाष्यं नाहीनस्वरेण अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात्,
प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात्, बज्रग्रीहौ तु पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण भाष्यं तस्माच्छ्रितादिभिरर्थं न समासो विधेयः, तत्रायम-
प्यर्थो ऽहीने द्वितीयेत्येतदपि न वक्तव्यं भवति, जातिस्वरप्रसङ्गस्तु, यदा

(द्वितीया श्रितातीतपतितगत-

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

त्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

तेन नहीनमिति । (कै)

न त्यक्तमित्यर्थः । यथा कान्तारमतीतेन कान्तारः ॥

अतीतात्यस्तयोरिति । (कै)

यो हि कान्तारमतीतोऽत्यस्तो वा तेन कान्तारो हीनो भव-
तीति द्वितीयां तस्य हीनवाचिवादित्यर्थः ॥

यद्यप्यचाप्यनुपसर्ग इति । (कै)

निषेधोऽप्यस्ति तथाप्ययमप्यस्तीति अयमेवोक्तः ॥

यदा त्विति । (कै)

‘वा जातादिष्विति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ननु समास-
वचनपक्षकानर्थकत्वानुमानेन बहुव्रीहिकृतत्वहेतुर्यधिकरणोऽत आह

१ वा जाते (६ । २ । १७१) इत्यत्र वा जातादिषु ॥

श्रितपतितगतेभ्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहीने द्वितीयेति वचनात् ।
अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधीयतां तत्पुरुषः । तथाहि । तैस्तत्पुरुषे
थायादिस्वरेण भाव्यम् । न त्वहीनस्वरेण । अतीतात्यस्तयोरहीन इति
निषेधात् । प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात् । बहु-
व्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमिति । तस्माच्छ्रितपतितगतैः समासोजातिकाणसुखादिभ्यः परे श्रितादयो भवन्ति तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरे
वाधित्वा ‘जातिकाणसुखादिभ्योनाच्चादनादि’त्यन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । ननु च
तत्पुरुषारम्भेपि बहुव्रीह्यर्थविवक्षायां न दण्डवारितो बहुव्रीहिरिति
जातिस्वरः स्यादेव, एवमप्यस्ति भेदस्तत्पुरुषेऽहीने द्वितीयेति पूर्वपद-

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता-
त्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

बहुव्रीहिणेति । (भा)

एवं च बहुव्रीहिसिद्धस्वसाध्यरूपकत्वादिति हेतुरिति भावः ॥
भाष्ये

इत्येतत्स्वरवचनमिति । (भा)

एतदर्थप्रतिपादकं स्वरस्य वचनम् १ “अहीने द्वितीये”ति सूत्र-
मित्यर्थः ॥

अन्तोदात्तत्वमिति । (कै)

तदेवेत्यर्थः । इत्यते तु समासभेदेन स्वरद्वयमिति भावः ॥

पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । (कै)

तदेवेत्यर्थः ॥

१ अ. ६ । पा. २ । सू. ४७ ॥

न विधेयः । एवं चाहीने द्वितीयेति सूत्रमपि मास्त्विति महदेव लाघ-
वम् । नन्वेवं जात्यादिभ्यः परेषु श्रितादिषु खरे दोषः स्यादेव । जाति-
काजमुखादिभ्योनाच्छादनात्, क्लोक्तवमितप्रतिपन्ना इत्यन्तोदात्तप्रसङ्गात् ।
तत्पुरुषारम्भपक्षे हि बहुव्रीहेरन्तोदात्तता तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
श्चेति द्वैस्वयं सिद्ध्यति । प्रत्याख्यानपक्षे त्वन्तोदात्त एवेति वैषम्यादिति

प्रकृतिस्वरो बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वमिति द्वौ स्वरौ भवतो-
ऽनारम्भे तु जातिस्वर एव स्यादिति, एवं तर्हि यदेतद्वा जात इति तद्वा
जातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम्, एवमप्यहीने द्वितीयेत्येतदपि न
वक्तव्यमित्यस्यैव लाघवम्, एतावांस्तु विशेषः, तत्पुरुषारम्भे तत्र पूर्वपद-

अन्तोदात्तत्वमिति । (कै)

तदपीत्यर्थः ॥

अव्यविकेति । (कै)

अवेर्मांसमिति विग्रह एव । अविकादेव च प्रत्ययोत्पत्ति-
राविकमिति तथा कष्टं श्रितमनेनेति वाक्यमेव । कष्टं श्रित इति
विग्रहे एव समास इत्यर्थः ॥ ननु राज्ञः सखेत्यस्य राजनिरूपित-
सखित्वानर्थः । बह्व्रीहौ राजाभिन्नसखिसम्बन्धीति बोधे अन्यनिरू-
पितं सखित्वं राजनि प्रतीयते इति समानार्थकत्वाभावात् कथं
पूर्वाक्तज्ञापकेनात्र समासाभाव इत्यत आह

सख्यस्योभयेति ॥ (कै)

कश्चिदुत्सर्गापवादभावं मन्यमानो ज्ञापकं दूषयति ।

चेन्न । बह्व्रीहावेव द्वैस्वर्यस्य सुसाधत्वात् । तथाहि । वाजात इत्यत्र
वाजातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम् । न चैवं लाघवे विशेषो नेति वाच्यम् ।
अह्वीने द्वितीयेत्यस्यानारम्भेण लाघवस्य स्पष्टत्वात् । एतावांस्तु विशेषः ।
तव समासद्वये द्वैस्वर्यं मम तु बह्व्रीह्यौ द्वैस्वर्यमिति । अत्राहुः । बह्व-
त्रीह्या कृष्णाश्रित इत्यादि न सिध्यति निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ।

प्रकृतिस्वरत्वं बह्व्रीहौ तु जातिस्वर इति द्वयोः समासयोर्द्वैस्वर्यं, अनारम्भे
तु बह्व्रीहावेव द्वैस्वर्यमिति । अत्रोच्यते । जातिकालमुखादिष्वतिरिक्तैः सह
बह्व्रीहौ श्रितादीनां निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गाद्रूपभेदः, तथा सर्वत्र कवपि
प्राप्नोति । नन्वसौ 'शेषादिभाषे'ति विकल्पितः स च तत्पुरुषारम्भेपि

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता-
त्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

नैतज्ज्ञापकेति । (भा)

उक्तं वस्तु ज्ञापकसाध्यं न ज्ञापकत्वस्यैवासम्भवादित्यर्थः । एवं च श्रितादिविषयतत्पुरुषेणानवकाशतया बज्जग्रीहिबाधे कष्टश्रितादौ पूर्वपदाद्युदात्तत्वमेव भवति । एवं च राजा सखास्येति विग्रहे बज्जग्रीहिः स्यादेव “षष्ठीति” शास्त्रस्य राजपुरुषादौ सावकाशत्वेन बज्जग्रीहिबाधकत्वाभावादिति भावः । किं च उभयोश्चरितार्थयोः परत्वाद् बज्जग्रीहिरेव स्यात् षष्ठीतत्पुरुषो न स्यादेव । टज्जिधानं तु सुन्दरसख इत्यादौ कर्मधारये चरितार्थमित्याशयः । एवं च ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोरात्राहोपुरुषिकैव तत्पुरुषारम्भे बज्जग्रीहिबाधलक्षणं तु फलं न भिद्यते इति कैयटाशयश्चिन्त्यः ॥

स्वपदार्थे तत्पुरुषेति । (कै)

१ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

जातिकान्मुखादिभ्यो हि निष्ठायाः परनिपात उपसंख्यातो न तु जात्यादिभ्योन्यत्रापि । किञ्च जात्यादावपि रूपं भिद्येत् । पूर्वदप्रकृतिस्वरपक्षेऽपि पाक्षिकशैषिककम्पसङ्गात् । त्वया बहुग्रीहान्वेव द्वैस्वर्थस्य सूचितत्वात् । सिद्धान्ते तु तत्पुरुषे ऽहोने द्वितीयेति स्वरस्ति न तु कप् । बहुग्रीहौ

भवत्येव बज्जग्रीहेरप्यभ्युपगमात्, एवमपि बज्जग्रीहान्वेव द्वैस्वर्थाभ्युपगमात् पूर्वदप्रकृतिस्वरपक्षेऽपि बज्जग्रीहित्वानुपायात्पक्षे कप् प्रसङ्गः तत्पुरुषारम्भे तु तत्रैवाहोने द्वितीयेति पूर्वदप्रकृतिस्वरः, बहुग्रीहौ तु जातिस्वर एव नित्यमित्यनोदात्तादेव कम्प पूर्वदप्रकृतिस्वरादित्यस्येव विशेषः,

स्वपदार्थप्रधानविग्रह इत्यर्थः । बज्रब्रीहिसु नैवम्बिधे विग्रहे
किन्तु कष्टं श्रितमनेनेति विग्रहे । एवं च विषयभेदान्न सामान्य-
विहितत्वं बज्रब्रीहेरिति भावः ॥ ननु कष्टं श्रित इत्यत्र बज्र-
ब्रीहिविग्रहार्थाऽन्तर्भूत इत्यत आह

अन्तर्भूतश्चार्थ इति ॥ (कै)

अर्थभेदादिति । (कै)

एवं च सूत्रसार्थक्यात् त्वदीयज्ञापकत्वमप्यसङ्गतमिति भावः ॥

लोके विग्रहेति । (कै)

समासप्रयोगे कर्त्तव्ये लोके विग्रहवाक्यस्याप्रयोगान्त्युद्घात-
बज्रब्रीहिलानवगमादिति भावः ॥ अर्थद्वयबोधेऽप्याह

तात्पर्येत्यादि । (कै)

तु कवस्ति न तु पूर्वपदस्वरः । तथा चोक्तस्वरकपौ न कपि समाविशतः ।
तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । गौरवं च प्रामाणिकमिति स्थितम् । गमिगा-
न्यादीनामुपसंख्यानम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी गमेरिनिश्चित्यौणादिक इतिः
स च भविष्यत्कालो भविष्यति गन्यादय इत्युक्तेः । यस्तु आडिचणितितौनिः

तथा ऽर्थभेदोपि गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तो धात्वर्थस्य सर्वात्मनाऽनिश्चि-
तत्वेपि भवति आरूढो वृद्धं देवदत्त इति, वृद्धस्य एवोच्यते, कर्मणि तु
भवन्सर्वात्मना निश्चितत्वे भवति आरूढो वृद्धो देवदत्तेनेति, तथेहापि
कष्टं श्रित इति कष्टमनुभवन्नेवमुच्यते कष्टं श्रितमनेनेत्यनुभूतकष्टः श्रित-

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता-

त्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

एवं च ज्ञापकत्ववादिनोऽपवादत्ववादिनश्च खण्डनाय ^१“अस्ति खल्वपि”त्यादिसिद्धान्तिनो ग्रन्थ इति भावः ॥ भाष्ये

^२बहुव्रीहौ सतीति । (भा)

तस्मिन्नेव सतीत्यर्थः ॥

तत्पुरुषे सतीति । (भा)

तस्मिन्नपि सतीत्यर्थः ॥

न भवितव्यमिति । (भा)

१ अस्ति खल्वपि विशेषो बह्व्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतोऽथार्थकृतः । शब्दकृतश्चार्थकृतश्च । अत्रैव भाष्ये ॥

२ शब्दकृतस्तावत् । बहुव्रीहौ सति कया भवितव्यम् । तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् । अत्रैव भाष्ये ॥

सोपि ग्रन्थादिपाठाद्भविष्यति । शित्वाद्दृढिः । आगामी । बाहुलकात्के-
वजादपि । तेन गामीति माधवः । ग्रामं गामी । ग्रामगामी । अनेनो-
र्भविष्यदाधमर्थ्ययोरिति कृत्योगलक्षणमष्टौनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।
केचित्तु आवश्यके णिनिः । अभविष्यदर्थत्वेपि गत्यर्थकर्मणौत्यत्र द्विती-
याग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्ययोगेपि द्वितीयेवेत्याहुः ।

शब्दविवक्षितस्यार्थस्य साक्षादवगतिर्भवति तत्पुरुषे, बहुव्रीहौ त्वर्था-
न्तद्यथा राज्ञः सखेत्युक्ते नूनं राजाप्यस्य सखेति स एष सूक्ष्मदृष्टामेव
विषयः । ‘गमिगान्धादीनामिति’ । उणादीनामन्येषां च संग्रहायुमुभयो-
रुपादानम् । ग्रामं गमीति’ । गमेरिनिश्चित्यौणादिक ति’ इति प्रत्ययः

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता-
त्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्निधोगेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ तत्पुरुषारम्भे
वा जातादिस्वित्यस्याभावाद् ग्रामगत इत्यादावन्तोदात्तत्वमेवेति
वज्रव्रीहविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्निधोगेन न कदापि कप् ।
तदनारम्भे तु १“वा जातादिस्वि”त्यारम्भात्पक्षे वज्रव्रीहवपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वात्तत्सन्निधोगेनापि कवापत्तिरिति भावः । कैय-
टोक्तोदाहरणे समासद्वयेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वात् कपो वैकल्पि-
कत्वाच्च न विशेष इति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

अर्थकृत इति । (भा)

अर्थभेदे सत्येकेनापरस्य न गतार्थतेति भावः ॥

धात्वर्थस्यानपवर्गे इति । (कै)

सर्वधात्वर्थासमाप्तौ धात्वर्थाविष्ट एव कर्त्तरि एकदेशस्य भूत-
त्वाश्रयेण क्तो भवति तत्पुरुषे । वज्रव्रीहौ तु सर्वधात्वर्थसमाप्तौ
धात्वर्थानाविष्टे कर्मण्येव क्त इति विशेष इत्यर्थः ॥

१ वा जाते । ६ । २ । १७१ ॥

तत्तु भाष्यविरुद्धम् । भाष्ये गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्याततया ह्यद्योगे घटा एव
स्वीकारात् । एतेन तथाविदूराद्रिरदूरताङ्गमी । यथा स ग्रामी तव केनि-
श्चैकतामिति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । अन्नं बुबुक्षुरन्नबुभुक्षुरित्यादि ॥

‘भविष्यति गम्यादय’ इति भविष्यतिकाले । ‘ग्रामं ग्रामीति’ । आवाश्रये
णिनिः । गत्यर्थकर्मण्यौत्वन द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति
ह्यद्योगे द्वितीयैव भवति । ‘ओदनं बुभुक्षुरिति’ । भुजेः सन् ‘सनाशंस-
भिन्न उः’ । न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधः ॥

अन्यथाजातीय इति । (भा)

शाब्दत्वाक्रान्त इत्यर्थः ॥

अन्यथाजातीयकः सम्बन्धादिति । (भा)

आनुमानिक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं राज्ञः सखा ऽख्येति विग्रहे
वज्रप्रीतिः स्वादत आह

उभयं खल्वपीति ॥ (भा)

खट्वाक्षेपे । २ । १ । २६ ॥

अधीत्यस्मात्वेति । (भा)

अधीत्यस्मात्वा वेत्यर्थः ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके अन्यथा जातीयक इति पाठोऽस्ति ॥

२ किमुदाहरणम् । खट्वाखण्डो जात्यः । क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम ।
अधीत्य स्मात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा रोद्ध्या । य इदानीमतोऽन्यथा
करोति स उच्यते खट्वाखण्डोऽयं जात्यः । नातिव्रतवान् इति ॥

“खट्वाक्षेपे” ॥ ‘खट्वाखण्डं चेत्यादि’ । विनिन्दितो मार्गो
विमार्गः । भूमिप्रयनाहो ब्रह्मचारी वेदाध्ययनकाले तेनाधीत्य स्मात्वा
गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा रोद्ध्या यत्तदन्यथा खट्वाखण्डं तद्विमार्गप्रस्थानं
तच्चोदाहरणमन्यस्याप्येवंविधस्योपलक्षणं, तेन खट्वाखण्डेन मा वा-
खण्डाद्विमार्गप्रस्थितः खट्वाखण्ड इत्युच्यत इत्यर्थः ।

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २६ ॥

ननु “काला” इत्यस्याभावे ऽत्र तस्माभो न स्यादत आह

काला इति (२ । १ । २८) ॥ (भा)

ननु ज्ञानेन समासार्थं तत् अज्ञानान्तार्थं चेदमपीत्यत आह

तच्च चेति । (कै)

अत्यन्तसंयोगे ज्ञानान्तार्थं “काला” (२ । १ । २८) इति अत्यन्त-
संयोगे ऽज्ञानान्तार्थमिदमित्युत्तरम् ॥

‘षण्’ मुहूर्त्ता इति । (भा)

तावत्पर्यन्तं हि दिनरात्रवृद्धिज्ञासौ देशविशेषे ॥

१ षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः इति भाष्यप्रयोगात् षण्मुहूर्त्तपर्यन्तं वृद्धिज्ञासौ
भवत इति प्रतीयते ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

२ । १ । ३० ॥

केवलद्वयः पाटवजनकत्वं वैद्यकविरुद्धमत आह

विशिष्टद्रव्य इति । (कै)

शुण्डिलवणादिरूपेत्यर्थः ॥

सर्वचक्रियेति । (कै)

उत्तरसूत्रे सदृशनिपुणादिग्रहणेन साक्षात्परम्परान्वये एतद-
प्रवृत्तिरिति भावः ॥

क्रियाद्वारकसम्बन्ध इति । (कै)

भुजिक्रियाद्वारक इत्यर्थः ॥

यचेति । (कै)

अन्नेन यञ्जनमित्यादिविषये ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ तत्कृतेति पृथक् लुप्ततृतीयाकम् ।
तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन अर्थशब्देन च सह समस्यते स

“तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” ॥ तृतीयायाश्चान्दसे लुकि
गुणवचनेनेत्यनेन सामानाधिकरण्यम्, अर्थेनेति पृथक् पदम्, अत एव
‘गुणवचनेनार्थशब्देन चेति’ । ‘कौटुशेन गुणवचनेन तत्कृतेनेति’ । तदिति

(द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

साक्षात्सामर्थ्येति । (कै)

“खड्गि भेदने” इत्यस्मात् घञि निष्पन्नखण्डशब्दार्थक्रियायां
करणत्वेनान्वयः । सदृशादिग्रहणं च प्रपञ्चार्थमित्यभिमानः ॥

गुणोपसर्जनद्रव्येति । (कै)

खण्डशब्दो हि तत्र रूढः । न तु साध्यावस्थापन्नकारकान्वय-
योग्यक्रियोपसर्जनद्रव्यवाची तादृशखण्डशब्देन तु कर्तृकरणे कृता
(२।१।३२) इत्येव समासः सिद्ध इति भावः ॥ भाष्ये

किरिकाण इति । (भा)

किरिः शुक्रो रोगविशेषो वा ॥

व्यतिरिक्तेति । (कै)

पूर्वपदोत्तरपदार्थव्यतिरिक्त्यर्थः ॥

तदपेक्षेति । (कै)

भुजिदारकेत्यर्थः । कारकद्वितीयातिरिक्तद्वितीयान्ते तु नेदं
प्रवर्तते । उत्तरसूत्रे निपुणादिग्रहणाज्ज्ञापकादिति भावः ॥ भाष्ये

तत्पुरुषः । तच्छब्देन द्वितीयान्तपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं
च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणम् । तथा च द्वितीयान्तार्थकृतो यो

सर्वनाम्ना प्रकृतस्य द्वितीयान्तस्य प्रत्यवमर्शः, स च शब्दः, न च शब्देन
गुणवचनस्य करणं सम्भवतीत्यतः सामर्थ्यात्तदर्थकृतेनेति विज्ञायत इत्याह ।
‘द्वितीयान्तार्थकृतेनेति’ । ‘यावदिति’ । यावच्छब्दो निपातस्तात्पर्यपर्यायतां

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (तृतीया तत्त्वतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।)

तत्त्वतार्थग्रहणं कर्तव्यमिति । (भा)

अधार्थद्वारके सामर्थ्ये एव यथा स्यान्न तु भुज्यादिद्वारके
इत्येतदर्थमित्यर्थः ॥

स्वभावसिद्धमिति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धत्वेनैव घटादिपदाद् द्रव्यभानमिति
तत्त्वतत्वाभाव इति भावः ॥

क्रियत इति (कै)

पदान्तरसमभिव्याहारेण तु तत्र साध्यत्वप्रतीतिरित्यन्यत् । एवं
च दण्डेन घट इत्यादौ दण्डहेतुको घट इत्येव बोधो न तु
तत्त्वतत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥ आख्ये

धान्येन धनवानिति । (भा)

धान्येन हेतुना धनवत्त्वान्तत्त्वतत्वमत्रापीति भावः ॥

शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । (भा)

शङ्कुलाकृतखण्डगुणको देवदत्त इत्यर्थः ॥

गुणस्तद्वचनेति प्रसिद्धोऽर्थः शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । किरिष्या
काणः किरिकाणः । खड्गमेदने, कणानिमौलने । आभ्यां घञि व्युत्पादि-

दर्शयति, अर्थद्वारकं चेदं गुणवचनस्य विशेषणम्, अर्थ एव हि तृतीयार्थेन
क्रियते न गुणचनः शब्दः । वचनग्रहणं किम् । यावतार्थेन समासा-
सम्भवाद्गुणवचनेनैव भविष्यति एवं यथा विज्ञायेत, गुणमुक्तवान्

(द्वितीया तत्त्वतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

भूतकालेति । (कै)

बाहुलकाद्भूते कर्त्तरि ल्युडिति भावः ॥ “गुणमुक्तवते”ति व्याचष्टे ।

सम्प्रतीति । (कै)

तत्त्वं च केवलगुणवाचकत्वेनापि प्रसिद्धस्य यथा शुक्लादेः पार्थ-
क्येन गुणवाचिनो विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि यथा पद्मादेः ॥ भाष्ये

‘गुणवचनेभ्यो मतुप इति । (भा)

तत्रापि धर्ममात्रं गुण इति भावः । यद्वेदम् “अग्निं आद्यं च
(५ । २ । १२७) उपलक्षणम् ॥ नन्वर्थभेदेन शब्दैक्ये मतुपो लोपो
व्यर्थाऽत आह

अर्थभेदेनेति ॥ (कै)

नन्वेवं १“गुणमुक्तवते”त्युक्तं गुणवचनत्वमतुपपन्नमत आह

१ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग इति (५ । २ । ६४) ॥

२ अत्रैव भाष्ये ॥

तावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वा पञ्चान्तमुक्त्वोपादभेदोपचाराद्वा
तद्वति द्रव्ये वर्त्तते इति गुणवचनौ भवतः । धान्येनार्थो धान्यार्थः ।

गुणवचनः, ‘द्रव्यल्युटो बहुलमि’ति भूते कर्त्तरि ल्युट्, गुणमुक्तवता संप्रति
गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनेत्यर्थः । तेन हृतेन पाठवमिति गुणमात्रनिष्ठेन
भवति । गुणश्चात्र “सत्त्वे निविशतेऽपैती”ति लक्षितो गृह्यते न तु यस्य

सादृश्येति ॥ (कै)

अनेकशक्तीति । (कै)

प्रकरणादितश्च तत्तच्छक्त्युद्बोध इति भावः ॥ भाष्ये

यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति । (भा)

एवं गुणवचनेनेत्यस्य प्रकरणे । अयं भावः । तृतीयान्तं गुण-
वचनेन समस्यत इत्युक्ते गुणस्य जन्यतानियमेन तृतीयान्तार्थस्य
तदुत्पत्तिप्रयोजनकत्वेन च प्रत्यासत्त्या तृतीयांतार्थकृतगुणवचनेनैव
तृतीयान्तस्य समासो भविष्यतीति । दध्ना भुङ्क्ते पटुः । अक्षणाकाण
इत्यादौ न भविष्यतीति ॥ ननु तृतीयाच सूत्रे न हेतौ उत्तरसूत्रे
निपुणञ्चक्षणग्रहणात् । एवं च तृतीयान्तगुणवचनयोः साक्षात्साम-
र्थ्यासम्भवेन क्रियाद्वारकं तद् ग्राह्यम् ॥ एवं च यतो दध्ना भुङ्क्ते
अतः पटुरित्यर्थके दध्ना पटुरित्यादावपि स्यादत आह

अर्थत इत्यर्थः, प्रयोजनम् । अर्थनं वा अर्थः, प्रार्थना । अभिलाषः ।
सर्वत्र करणे तृतीयायाः समासः । तत्कृतेनेति किम् । अक्षणा काणः ।

गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, तृतीया-
न्तार्थकृते सर्वत्रैव तस्य भावात् । 'शङ्खलाखण्डः, किरिकाण इति' । खडि
भेदने, काण निमीलने, इत्याभ्यां घञि व्युत्पादितावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे
वर्तित्वान्मतुब्जोपादमेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तते इति गुणवचनौ
भवतः । 'धान्येनार्थ इति' । अर्थत इत्यर्थः प्रयोजनम् । अर्थनं वार्थः ।
प्रार्थना । अभिलाषः, सर्वत्र करणे तृतीयायाः समासः । 'अक्षणा काण इति' ।

(द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

अव्यतिरिक्तकल्पेति । (कै)

गुणवचनद्वितीयान्तयोः समभिव्याहारे उक्तरीत्या तत्प्रतीति-
रिति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वेऽयमेव हेतुः । अत एव समासार्थान्तर्भूतत्वं
राजसख इत्यादावन्तर्भूतस्याप्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानेति उक्तन्याय-
सिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये अभ्युपगम्य तत्रार्थग्रहणं
व्यर्थमाह वार्त्तिककारः ।

‘तृतीयासमास इति ॥ (वा)

नायमर्थनिर्देश इति । (भा)

उभयत्राप्यर्थपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धेरिति भावः ॥

१. द्वितीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् । वा ॥

किञ्च यत्र शुङ्कुलाखण्डादौ पूर्वोत्तरपदार्थयोः क्रियाकारकभावः सम्ब-
न्धस्तत्र चरितार्थं वचनं यथा दध्ना मुष्टे पटुरित्यादौ न भवति ।
असामर्थ्यात् । तथेहापि न स्यात् । दध्ना पटुः कुङ्कुमेन लोहितं
मुखमिति । इह हि गम्यमानया करोतिक्रियया करणस्य सम्बन्धः ।

नात्राक्षणा कृतं काणत्वं किं तर्ह्यन्येनैव केनापि क्रियादिना, अक्षणा तु केवलं
कायो लक्ष्यत इति तत्कृतत्वाभावः, किं च दध्ना पटुरित्यत्र सा भूदित्येवमर्थ-
मपि तत्कृतग्रहणं कर्तव्यम् । ननु यदि दधि कृतं पाटवं विवक्षितं दध्ना
कृतः पटुरिति ततो भवितव्यमेव समासेन, अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः
कारणभवः । दध्ना मुष्टे पटुरिति ततो ऽसामर्थ्यादेव न भविष्यति, इहापि
तर्हि न स्यात् कुङ्कुमेन लोहितं कोपेन लोहितं मुखमिति, अत्रापि हि
करोति क्रियया करणस्य सम्बन्धः कुङ्कुमेन कृतं लोहितमिति, क्व तर्हि स्यात्

(अ. २ । पा. १ । आ. २ ।) (तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।)

योगविभाग इति । (भा)

योगविभागफलक इत्यर्थः ॥ तदाह

वाक्यभेदः संपद्यत इति ॥ (कै)

भाष्ये

धान्यार्थ इति । (भा)

अत्रार्थत इत्यर्थः प्रयोजनम् । अर्थनमर्थः प्रार्थना । वा करण-
तृतीया समास इति हरदत्तादयः । तन्न । 'कर्तृकरणे इत्येव
सिद्धत्वात् । तस्माद्धनपर्यायार्थशब्देन सह 'प्रकृत्यादित्वप्रयुक्ततृती-
यान्तस्य समासः । प्रथमार्थं च तृतीया । यद्वा धान्येन कृतोऽर्थ
इति विग्रह इति नव्याः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ३२ ॥

२ धान्यार्थः इत्यत्र प्रकृत्यादित्वात् प्रथमार्थं तृतीया तेन समासोऽत्र
स्वीकृतः नागेशेन । परं मञ्जूषायां धान्यार्थः इत्यस्य धान्येनार्थः धान्यार्थ
इति लौकिकविग्रहवाक्यप्रदर्शनानन्तरं "हेतौ तृतीया । अर्थशब्दो
धनवाची । धान्यहेतुकं धनमिति बोधः" इत्युक्तम् ॥

तस्माद्यत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा
स्यात् भोजनादिद्वारके सामर्थ्यं मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । गुण-
वचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसम्बन्धिदध्यादिभोजनाद्देवदत्तस्य

शङ्खुलया खड्ग इत्यादावेव तु स्यात्, यत्र पूर्वोत्तरपदयोः क्रियाकारकलक्षणः
सम्बन्धस्तस्मात्तत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा
स्याद्भोजनादिद्वारके सामर्थ्यं मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । 'गुणवचनेनेति
किमिति' । जातिवचनेषु जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतस्यासम्भवः, क्रियावचने त्विध्यत

(तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

अर्थशब्देन समासार्थमिति । (कै)

फलान्तरार्थमर्थग्रहणमावश्यकमित्यग्रिमसूत्रे वक्ष्यति कैयटः ॥

‘सत्त्वे इत्यादि । (कै)

इदं गुणवचनशब्दस्यैव लक्षणमिति गुणपदेन धर्ममात्रं तदुप-
सर्जनद्रव्यवाचिनायं समास इति बोध्यम् । खण्डस्य तल्लक्षितत्वा-
भावाच्च ॥

नोक्तमिति । (कै)

लक्ष्यार्थस्यैव ततः प्रतीतिरिति भावः ॥

१ सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

उपैत्यन्यज्जहात्यन्यदृष्टो द्रयान्तरेष्वपि ।

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

वपावत्त्वं पौवर्त्तमिव्यस्ति तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचनः । वचनग्रहणं
किम् । यावता अर्थेन समासासम्भवात्तद्वाची ग्रहीष्यते । अत्राहुः ।
गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्त-
वता सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनेत्यर्थः । तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रं
निष्ठेन न भवतीति । गुणश्चात्र “सत्त्वे निविशतेऽपैती”ति वक्ष्यमाणो गृह्यते ॥

एव, ‘कर्तृकरणे कृता बहुलमिति’ द्रव्यवाचिष्वपि तत्कृतस्यासम्भव एव,
न ह्याकाशस्य तत्त्वं केन चित् क्रियते ऽतो गुणवचनेनैव भविष्यतीति प्रश्नः ।
‘गोभिर्वपावानिति’ । गोसम्बन्धिदध्याद्युपयोगादेव तस्य वपावत्त्वं पौवर्त्त-
मिव्यस्ति तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचनः ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुण-
मिश्रप्लक्ष्यैः ॥ २ । १ । ३१ ।)

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र- प्लक्ष्यैः । २ । १ । ३१ ॥

अर्थग्रहणभूतेनेति । (कै)

अत एव ^१जनार्थकलहमिति स्वरविधायकसूत्रेऽर्थग्रहणं चरि-
तार्थम् । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैतत्सूत्रविहितसमासस्यैव
ग्रहणम् । समसदृशयोः पृथगुपादानाच्चानेनैव सम्बन्ध इति बोध्यम् ॥

१ जनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥

मासेन पूर्वे मासपूर्वः । अवध्युत्पत्तिकालावधिमदुत्पत्तिकालयो-
र्मासस्य व्यवधायकत्वेऽयं प्रयोगः । पूर्वसदृशेति समासविधानादनार्थकलह-
मिश्रप्रयोग इव पूर्वयोगेऽपि तृतीया ॥ माघोनम् । ऊन शब्दार्थः पूर्णत्व-
संपादकवस्त्वभाववान् ॥ कलहः । क्रोधपूर्वको व्यापारः । वाक्कलहः । वाग्-
रूपः स इति बोधः ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रप्लक्ष्यैः । एतैः सह तृतीयान्तं
प्राग्वत् । अस्मादेव वचनात्पूर्वादिद्योगे तृतीया । हेतौ वा द्रष्टव्या ।

“पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रप्लक्ष्यैः” ॥ पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन
समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणप्रयत्ननिर्देशार्थं, तच्चानन्तरेणोक्तशब्देनैव

अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्येति । (कै)

जनशब्दोऽर्थपरः । अर्थेन समासासम्भवाच्च तद्वाचिनां ग्रहणं तच्चाविशेषात्सर्वेषामिति भावः । केचित्तु माषेण कृतो विकल इत्यर्थे माषविकल इति पूर्वेणैव सिद्धम् “जनार्थेति” (६।२।१५३) सूत्रेऽर्थग्रहणं तु धान्यार्थ इत्यादावन्तोदात्तत्वायेति स्पष्टमेव । वृत्त्यादौ तत्र समासोऽपि पूर्वसूत्रस्यार्थग्रहणात् सिद्धः । एवं च माषविकलादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेत्येव भाष्याशयः । अत एव समर्थसूत्रभाष्ये (२।१।१) तृतीया तत्त्वतेति (२।१।३२) सूत्रस्योपादानविकल इत्युदाहरणं दत्तमित्याहुः ॥

मासेन पूर्वः मासपूर्वः । मात्रा सदृशः । माटसदृशः । माटसमः । इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया । स्यादेतत् । तुल्यार्थयोगे पक्षे षष्ठ्यस्ति । ततः षष्ठीसमासेनैव सिद्धे किमिह सदृशग्रहणेन । न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं तत् । सदृशप्रतिरूपयोः सदृश इति तत्सिद्धेः । न च तत्र सदृशग्रहणमेव मास्त्विति वाच्यम् । षष्ठीसमासपक्षे अन्तोदात्तत्वं वारयितुं तत्स्वीकारावश्य-म्भावात् । न चानभिधानात्षष्ठीसमास एव मास्त्विति वाच्यम् । दास्याः

सम्बध्यते न पूर्वादिभिः, समसदृशशब्दयोः पृथगुपादानात् । ‘एतदेवेत्यादि’ । समसदृशशब्दाभ्यामन्यत्रेदं यद्योगे तुल्यार्थैरिति तृतीयास्ति, इहो तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततस्तस्याः समासे मातुः सदृशः । माटसदृश इति सिद्धं, किमर्थमिह सदृशग्रहणं, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा स्यात्, सिद्धोऽत्र प्रकृतिस्वरः, ‘सदृशप्रतिरूपयोः

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुण-
मिश्रश्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ।)

अवरस्येति । (भा)

न च कैयटरौत्योनार्थत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम् । चैत्रादवरः
फाल्गुन इत्यादौ पूर्वशब्दसमानार्थताया अपि अवरशब्दस्य दर्श-
नात् । “सदृशग्रहणे उक्तमिति” (अत्र सूत्रस्ववार्त्तिकम्) भाष्य-
कारवचनमित्यभिप्रेत्याह

हेतुकालसंप्रेक्षितत्वादेति । (कै)

हेतुवार्त्तिककारोच्चारणं तस्य यः कालस्तस्य संप्रेक्षितत्वान्नमसि
स्थापितत्वादित्यर्थः । कारणकालः कार्ये उपचर्य प्रयोग इति
तात्पर्यम् । वार्त्तिककारवचन इत्यभिप्रेत्य त्वाद्यम् । तदेव युक्त-
मिति भावः ॥

सदृश इति रूपानिद्धिप्रसङ्गात् । इह हि षष्ठा आक्रोश इत्यलुक्-
समासः स्वीकृतो भाष्ये । नन्वेवमपि हेतुतृतीयान्तेन समासार्थं प्रकृते
सदृशग्रहणमस्तु । विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति नञ्चात्र
तुल्यार्थैरिति षष्ठी लभ्यते । प्रतियोगिन्यत्र तद्विधानादिति चेत् । न
तत्कृतत्वात्पूर्वैरेव सिद्धेः । यो हि विद्यया सदृशः तस्य विद्याकृतं

सादृश्यं इति, तच्च तत्र सदृशग्रहणमवश्यं कर्तव्यं यदा षष्ठीसमासस्तदा-
न्तोदात्तत्वं मा भूदिति, ननु चेदानीमनभिधानात् षष्ठीसमासो न भविष्यति,
नैवं शक्यम्, अलुक्समासे हि दोषः स्यात्, ‘षष्ठा आक्रोशे’ दास्याः सदृशो
वृषल्याः सदृश इति, तस्मात्तत्कर्तव्यम्, इदं तु न कर्तव्यम् इदमपि कर्तव्यं,

(पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुण-

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

मिश्रश्लक्ष्णः । २ । १ । ३१)

तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति । (कै)

अन्यथान्तोदात्तं स्यादित्यर्थः ॥ नन्वचानभिधानात् षष्ठीसमास
एव मास्त्वित्यत आह

तथा च दास्या इति ॥ (कै)

सिद्धत्वादिति । (कै)

न च १“मनसः संज्ञायामि”त्युलुकि मनसा सदृश इति
सिद्ध्यर्थमिदमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात् ।
अनभिधानेन तच्च समासाभावाच्च । ईदृशसंज्ञायां मानाभावाच्चेति
दिक् ॥

१ अ ६ । पा ३ । सू ४ ॥

सादृश्यमस्तीति । सत्यम् । प्रत्याख्यातमेवेदं षष्ठे वार्तिककृता । ऊनार्थे
माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य
साधितत्वाद्विह्व अर्थग्रहणमभिधेयनिर्देशार्थम् । तच्च ऊनशब्देनैव
सम्बध्यते न तु पूर्वादिभिः । अत एव समसदृशौ पृथगुपात्तौ ।

हेतु द्वितीयार्थं विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति, नह्यत्र तुल्यार्थ-
रितिषष्ठी भवति प्रतियोगिन्येव हि सा विधीयते, एवमपि न कर्तव्यं
तत्कृतत्वात्पूर्वैर्गैव सिद्धं यो हि विद्यया सदृशः । विद्याकृतं हि तत्सादृश्यं तच्च
पूर्वैर्गैव सिद्धं, ‘मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं’ गुडसंमिश्रा धानाः ।

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(पूर्वसदृशसमोनार्थकलङ्घनिपुण-
मिश्रश्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ।)

सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति । (कै)

अनेनावश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति भोजन-
सदृशः । इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र षष्ठी श्रूयते दास्याः सदृश इत्या-
द्यर्थमिति “सदृशप्रतिरूपयोरिति” सूत्रशेषस्य भाष्यमेकदेश्युक्ति-
रिति सूचयति । तत्रापि षष्ठ्यर्थस्य संभवात् । प्रतिपदोक्तपरि-
भाषया तुल्यार्थैरिति तृतीयान्तेनैव तत्समासप्रवृत्तेश्च ॥

पूर्वसूत्रेण वेति । (कै)

उपादानविकल इति वदिति भावः ॥

१ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥

वाक्कलङ्घः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे
सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । गुडसंमिश्रा घानाः । मिश्रं चानुपसर्गमस-
न्धावित्यत्र अनुपसर्गग्रहणात् ज्ञापकादेतत् सिद्धम् । अवरस्योप-
संख्यानम् ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

इत्येवमर्थं, ज्ञापकात्सिद्धं यदयं ‘मिश्रं चानुपसर्गमसन्धावि’त्यनुपसर्गग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयति मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति । ‘पूर्वादि-
स्थिति’ । अवरशब्दोऽपि सूत्रे पठितश्च इत्यर्थः ॥

कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कृता क्तेनेति । (वा)

भाष्ये

कृतेति (भा)

कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन सह बहुलं प्राग्वत् । हरिणा वातो हरिचातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्रुह्ये गतिपूर्वस्यापि ग्रहणाद्वखनिभिन्नः । कर्त्तृकरणे किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावियं तृतीया । बहुलग्रहणाच्छट्प्राग्वत्तवतु-प्रभृतिभिर्न । हस्तेन कुर्वन् सुञ्जानः कृतवान्वा । क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेव । पादहारकः । क्रियत इति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि गबुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । गले चोपकः । चुप मन्दायां गतौ । हेतुमण्डिजन्तात्कर्त्तरि गबुल् । गले चोपकः । अमूर्धमस्तकादित्यलुक् । कृतेति किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥

“कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” ॥ कर्त्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं कृतौ वस्तुव्याख्यानं कृतं कर्त्तरि करणे च या तृतीयेति, तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति कर्त्तृकरणे कृत्यैः सहाधिकार्यवचने समस्येते इति, ‘सर्वोपाधिष्वभिचारार्थमिति’ । आख्यायित्यातिपरिहारार्थमित्यर्थः । ‘पादहारक इति’ । क्रियत इति हारक इति ‘कृत्यल्युटो बहुलमिति’ कर्मणि गबुल्, पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । ‘गले चोपक इति’ । चुपमन्दायां गतौ, हेतुमण्डिजन्तात्कर्मणि गबुल्, अमूर्धमस्तकादित्यलुक्, कृद्रुह्यमनर्थकमन्यस्याभावात्, इह कर्त्तृकरणे क्रियाया एव भवतः, क्रिया च घातुवाच्या घातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङ्श्च तत्र सुपेयधिकारात्तिङन्ते न प्रसङ्गः, तद्धितनिवृत्त्यर्थं तु, इह काष्ठैः पचतितरां काष्ठैः पचतिरूपं काष्ठैः पचति-देश्यं हस्तेन कृतपूर्वी दध्ना मुक्तपूर्वी कृतेनेष्टीति ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (कृत्यैरधिकार्यवचने । २ । १ । ३३ ।)

कस्योपरञ्चकं विशेषणमिति बोध्यम् । कृतेत्यस्य स्थाने क्तेनेति वक्तव्यं कृतेति व्यर्थमिति वार्थः ॥ ननु लाघवात् केनेति युक्तमत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

कृत्यैरधिकार्यवचने । २ । १ । ३३ ॥

स्तुतिनिन्देति । (कै)

काकपेथेत्यादौ काककर्तृकपानकर्म नदीति बोधे अल्पात्मस्त्व-
पूर्णात्मस्त्वादिना निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्यात् क्रियाया निष्प्रयोजन-
त्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भावः ॥

कृत्यैरधिकार्यवचने ॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्य-
वचनम् । तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् ।

“कृत्यैरधिकार्यवचने” ॥ ‘स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति’ । स्तुत्या निन्दया
च प्रवर्तितं स्तोतुं निन्दितुं च कृतमित्यर्थः । ‘अध्यारोपितार्थवचनमिति’ ।
असन्नेवारोपोपितोऽध्यारोपितः । ‘काकपेथेति’ । एवं नाम पूर्णत्वोद्या नदी
यत्तदस्यैः काकैरपि श्रक्वा पातुमिति स्तुतिः । एवं नामास्त्यतोय यत्काकैरपि

केचिदाहुरिति । (कै)

कर्तृत्वादेस्तृतीयाप्रयोजकत्ववत्समासप्रयोजकत्वस्यापि संभवादि-
त्यस्यैव सिद्धाह ।

अन्यत्विति ॥ (कै)

ननु ह्यत्यैरेदाधिकार्थवचन इति नियमार्थं स्यादत आह

काकपीतेति ॥ (कै)

नेदं नियमार्थमिति । (कै)

“ह्यत्यैरधिकार्थवचन” एवेत्येवं नियमार्थं नेदमित्यर्थः ॥ भाष्ये

अन्यत्रापि । (भा)

स्तुतिनिन्दाफलकत्वरूपाधिकार्थवचनत्वाभावेऽपि ॥

सूत्रसन्दर्भेति । (कै)

पूर्वसूत्रस्यैव प्रसङ्गोऽयम् । काकपेया नदी । शक्यार्थे ह्यत्यः । पूर्वतोय-

शक्या पातुमिति निन्दा, उभयत्र शक्यार्थे ह्यत्यः । ‘श्वलेह्य इति’ । एवं
नामासन्नतोयः कूपस्तटस्थैरपि श्वभिः शक्यो लेटुमिति स्तुतिः, एवं
नामाशुचिः कूपो यज्जलं श्वान एव लेटुमर्हन्तीति निन्दा, अर्हार्थे ह्यत्यः ।
‘बाष्पच्छेदानौति’ । एवं नाम कोमलानि दृणानि यद्वाष्पेणापि क्लेशं
शक्यानौति स्तुतिः, एवं नाम कथितानि दृणानि यद्वाष्पेणापि क्लेशं
शक्यानौति निन्दा । ‘कण्टकसंचेय इति’ । एवं नाम क्लिन्न ओदनो

(अ. २ । पा. १ । आ. २ (कृत्यैरधिकार्यवचने । २ । १ । ३३ ।)

कर्तृकरणे कृत्यैरित्येतत्सूत्रद्वयरूपेत्यर्थः । बङ्गलघुहणसहितमिदं
वा कर्तव्यं तत्सहितसूत्रसन्दर्भो वेति तात्पर्यं बङ्गलघुहणं त्वचापि
कर्तव्यमेव परशुना क्षिप्तवानित्याद्यर्थम् ॥ पादाभ्यामित्यस्य कर्तृ-
करणद्वतीयान्तत्वे यथान्यासेऽपि सिध्यतीत्यत आह

अपादाने पञ्चमीति । (कै)

पादयोर्द्वितीयमाणमञ्जीराद्यपेक्षयावधिलेनापादानत्वम् । गले
चोपक इति ^१हलदन्तादिति ^२तत्पुरुषे कृतीति ^३अमूर्धमस्तका-
दिति वा लुक् गले मन्दं प्रायणीय इत्यर्थः ॥

१ अ ई । पा ३ । सू ६ ॥

२ अ ई । पा ३ । सू १४ ॥

३ अ ई । पा ३ । सू १२ ॥

त्वान्तटस्यैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । काकैरप्येषा पातुं शक्या-
ऽल्पतोयत्वादिति निन्दा वा ॥

यत्कण्टकैः शक्यः संचेतुमिति स्तुतिः, एवं नामाल्प ओदनो यत्कण्टकैः
संचयीत इति निन्दा । 'पूर्वस्वैवायं प्रपञ्च इति' । यद्यपि स्तुतिनिन्दा-
परत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वं तथापि बङ्गलवचनात्पूर्वैवैव
सिद्धं, तथा च काकपीता नदीत्यत्राकृत्यैरप्यधिकार्यवचनैः समासो दृश्यते-
ऽतः प्रपञ्च एवायं नाप्राप्तविधिर्नापि नियम इत्यर्थः ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

अन्नेनापि करणद्वतीययैव समासः शब्दशक्तिस्वभावात् करणे-
त्यनुवृत्तेर्वा इत्यभिप्रायेणासामर्थ्याशङ्का ।

द्रव्याणामिति । (कै)

कारकविभक्त्यन्तवाच्यत्वे इति भावः ॥

फलकानीति । (कै)

आरोहणावरोहणोपयोगितिर्यक्काष्ठानीत्यर्थः ॥ भाष्ये

निश्रयण्या इति । (भा)

जातावेकवचनन्दध्नेति सहयोगद्वतीयायामुक्तरीत्या करणद्वती-
याभावात् समासाप्राप्तेराह

अन्नेन व्यञ्जनम् । संस्कारद्रव्यं संस्कार्येण सह प्राग्वत् । दध्ना
उपसिक्तं द्योदनो दध्योदनः । इह वृत्तावपसेकक्रियान्तर्भवति स्वभावात्

“अन्नेन व्यञ्जनम्” ॥ ‘दध्योदन इति’ । ननु च नेह क्रियाश्रूयते न
चान्तरेण क्रियां द्रव्याणां परस्परेण सम्बन्ध इत्यसामर्थ्यादत्र समासो न

जीवत्विति ॥ (भा)

सिद्धन्विति । (कै)

वार्त्तिकारम्भेऽपि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ बोध्यः ।
एवं च सूचारुभावेण समफलता तच्च वार्त्तिकं विशेषणमित्येव सिद्धे
समासे पूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थं कर्त्तव्यम् ॥

सम्बन्धविवक्षायामिति । (कै)

कर्त्तुः करणस्य वा सम्बन्धत्वेन विवक्षायामित्यर्थः ॥

युक्ताद्यर्थानामाश्लेषादिति । (कै)

सम्बन्धत्वेन सम्बन्धस्यैवात्र भानादिति भावः । तदर्थघटितस्य
सम्बन्धत्वे तन्तरङ्गत्वात् द्वतीयैव स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

दध्ना युक्तार्थता सम्प्रतीयत इति । (भा)

दध्नेति पदे वाच्येन युक्तो योऽर्थ उपसेकक्रियादिरूपस्तदर्थता
तस्य प्रतीयत इत्यर्थः । वाक्येऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन दध्नेत्यस्यैव
सोऽर्थ इति बोध्यम् ॥ नन्वध्यवसानं संप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च
हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह

अतो नासामर्थ्यम् । न च कारकाणां परस्परमसम्बन्धेऽपि वचनसाम-

प्राप्नोति, अथास्तथपि सामर्थ्यं वचनात्समासः, इहामि तर्हि स्यात् किं
दध्नौदनो मुज्यतामिति, तच्चाह । 'दत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादिति' ।

सर्वलोकव्यवहारेति । (कै)

अर्थविशिष्टं ज्ञानं प्रतिज्ञातोऽर्थस्तदेकदेशो ज्ञानं हेतुरित्यर्थः ॥

निश्चयः (कै)

इत्यस्यैव विवरणं

संदेहरहित इति ॥ (कै)

दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति । (कै)

अयं च प्रत्यय आनुमानिको वाक्यैकदेशन्यायेन वा प्रका-
रान्तरेणेति चेष्टयेत्यर्थः ॥

चरितार्थत्वादिति । (कै)

शब्दप्रयोगकार्यस्य बोधस्य प्रकारान्तरेण संपन्नत्वादिति भावः ॥

थादिसमर्थसमास एवात्रास्तु इति वाच्यम् । किन्दपि ओदनो मुन्य-
वामित्यादावतिप्रसङ्गात् ।

स्वभावादेव वृत्तावन्तर्भूता क्रियेति तद्वारकस्य संबन्धस्य सङ्गावात्सामर्थ्य-
मित्यर्थः ॥

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुख- रक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥

समासादाशिषोऽनवगमादिति । (कै)

एवं चानभिधानात्समासो नेति भावः ॥ यत्तु आशिषि
आशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते न च
वृत्ताबुद्देश्यविधेयभावेनान्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध इति । तन्न । समासतो-
ऽपि अभ्यासलोप इत्यादाबुद्देश्यत्वादिप्रतीतेर्वस्तुतस्तु आशीर्विषय-

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तदाचिना
अर्थशब्दादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । तदर्थेन प्रकृति-
विकृतिभाव एव समास इष्यते वलिरक्षितग्रहणाच्चापकात् ।
हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । चतुर्थी-
चाशिषीति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसम्भवात् । यूपाय दारु यूपदारु ।
कुण्डलहिरण्यम् । नेह रत्ननाय स्थाली । कथं तर्हि अश्वघासः ।

“चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः” ॥ ‘अर्थः परामर्श्यत इति’ ।
यद्यपि चतुर्थीति चतुर्थ्यन्तः शब्दः सन्निहितस्तथापि शब्दं प्रति तादर्थ्या-
सम्भावात्तदर्थ एव परामर्श्यत इत्यर्थः । ‘इत्येतैः शब्दैः सहेति’ । तत्र तदर्थेन
सुबन्तेनेत्यर्थद्वारकं विशेषणं स्वरूपेण सुबन्तस्य तादर्थ्यासम्भवात्, द्वितीय-

(चतुर्थीं तदर्थाथवलिहित-
सुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

क्रियान्वयर्थकात्प्रातिपदिकात्तद् द्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीति
तदर्थात् उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्समासत्वेन न ।
एवं चैतज्ज्ञापकसिद्धैव हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम् । अति-
व्याप्तिः । रन्धनाय स्थालीत्यादौ ॥ पुनरुक्तिः । बलिरक्षितग्रहणस्य ॥
अव्याप्तिः । अश्वघासे ॥

स्ववचनेनैवेति । (कै)

स्वशब्देनात्र पूर्वपक्षी । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति
भावः ॥ “तद्वचनेनैवेति” युक्तः पाठः ॥

हस्तिविधे जिविधा अत्र विशेषः । अत्र भाष्यं अश्वघासादयः शस्त्री-
समासा इति । स्यादेतत् । चतुर्थीसमास एव तर्ह्यस्तु । न चैवं पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । प्रकृतिविकार भावे एतत्प्रवृत्तेः । अन्यथा गोर-
क्षितमित्यत्र चतुर्थीतदर्थ इत्येव सिद्धे क्ते चेति व्यर्थं स्यात् । न च
ह्रीनार्थं तत् । गोहितमित्यत्र तादर्थ्यभावादिति वाच्यम् । हिते चेति
वक्तव्ये क्ते चेतिसामान्यवचनस्य ज्ञापकत्वात् । अत एव कुबेरबलिरित्यादौ
प्रकृतिविकृतिभावाभावात् न पूर्वपदप्रकृतिस्वरः किं तु समासान्तो-

स्वर्थशब्दः पृथगेव निमित्तम् । ‘प्रकृतिविकारभावे समास इष्यत इति’ ।
ज्ञापकात् । यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति विकृतिश्चतु-
र्थीना प्रकृत्या समस्यत इति, अन्यथा कुबेरबलिः । गोरक्षितमित्यत्रापि
तादर्थ्यसम्भवादनर्थकं तत् स्यात्, हितसुखग्रहणं तु हितयोगे चतुर्थीं
वक्तव्या, चतुर्थीं चाग्निषीत्यतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसम्भवाच्च ज्ञापकं, यदि
विकृतिः प्रकृत्या समस्यते ऽश्वेभ्यो घासो ऽश्वेभ्यः सुरा ऽश्वसुरं विभाषा-

आनन्तर्यमिति । (कै)

सर्वन्यासेषु वचनारम्भस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्यं सति तन्न कारण-
मित्यर्थः । “सामर्थ्याभावे” इति क्वचित्पाठः । तदा न्यासान्तरे-
ऽकर्तव्यतायोग्यत्वाभावे इत्यर्थो बोध्यः ॥

‘परवलिङ्गमिति पुंस्त्वमिति । (कै)

परस्मोत्तरपदार्थस्य प्रधानत्वात्तद्वदेवलिङ्गं समासेऽपि प्राप्नो-

१ अ २ । पा ४ । सू २६ ॥

दात्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । रन्धनाय स्थाजीत्यादौ तु यदि षष्ठीसमास
इष्टः तर्हि चतुर्थीसमास एवेष्ट्यतां यथा गोप्रासः लीलाम्बुजं
क्रीडासरः वासभवनं नाय्यशालेति । यदि तु रन्धनस्थाल्यादौ षष्ठी-
समासस्यानभिधानं तर्हि चतुर्थीसमासस्यापि तदस्तु । एवं च वलि-
रक्षितग्रहणमपि व्यर्थं ज्ञाप्याभावात् । किं च यूपदार्वादावपि षष्ठी-
समाससम्भवात्सूत्रमेवेदं मास्तु । चतुर्थीतदर्थं इत्येतत्तु षष्ठीतदर्थं इति
क्रियतां ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था भविष्यति । अत्राजः । हितशब्देन

सेनेति नपुंसकत्वं, हस्तिभ्यो विधा हस्तिविधा, विधा अन्यविशेषः, अत्र न
प्राप्नोति, अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । ननु स्वरे विशेषो भवति
चतुर्थीसमासे हि सति चतुर्थीतदर्थं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाग्यं षष्ठी-
समासे तु समासान्तोदात्तत्वेन, नैषोऽस्ति विशेषः । चतुर्थीसमासेऽपि
नैवपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाग्यं ज्ञापकात्, यदयं ‘क्ते चे’ ति चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवतीत्याह तज्ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावाभाव एष स्वरो न

(चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुख-

(अ. २। पा. १। आ. २)

रक्षितैः । २। १। ३६।)

तीत्यर्थः । न तु सूत्रस्यात्रविषय इति बोध्यम् । तस्य पूर्वपदार्थ-
प्रधानैकदेशिसमासविषयकत्वात् । तद्वक्ष्यति भगवान्

अर्थशब्दोऽयं पुस्तिक (भा)

इत्यादि ॥

अभिधेयवशेनेति । (कै)

समुदायार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवशेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

समासस्याभिधानमिति । (भा)

समासार्थस्तेत्यर्थः ॥

तावत् षष्ठीसमासो न सम्भवति । तद्योगे चतुर्थी नित्यत्वादिति
चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः । ततश्च क्ते चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहणं कर्तव्यं
मोहितमित्याद्यर्थं एवं च मोरक्षितमित्यत्र न स्यात् । चतुर्थी
असम्भवात् षष्ठीतदर्थ इत्यस्य आप्तसङ्गः । प्रकृतिविकृतिभावात् । अतो
रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेयः । अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्य-
सम्बन्धस्य निश्चयेन प्रतीकमानत्वाच्चतुर्थी भवितव्यमिति तेनापि

भवतीति, अन्यथा मोरक्षितमित्यत्रापि चतुर्थी तदर्थ इत्येवसिद्धेरनर्थकं
तस्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, हितार्थमेतद्व्यात्, मोहितमित्यत्र हि तादर्थ्यं
नास्ति, एवमपि हिते चेति वक्तव्ये क्ते चेति सामान्यवचनं ज्ञापकमेव,
सर्वथा कुबेरवलिखित्यादौ माम्भूदित्येवमर्थं प्रकृतिविकारभावे स्वर
एषितव्यः । अथ रन्ध्रनाय स्थालीत्यत्र षष्ठीसमासः कस्मान्न भवति ।
कश्चिदाह भवत्येव तद्यथा गोप्रासः, लीलाञ्जलि, क्रीडासरः, वासभवनं,

तन्मात्रेति । (कै)

संबन्धत्वमात्रेत्यर्थः ॥ इदमेव युक्तम् । गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्राख्येव
प्रकारस्य संभवात् । भाष्ये

गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । (भा)

षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्य एव भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ॥

अर्थे क्ते चेति । (भा)

न च क्तग्रहणं हितार्थं तत्रातादर्थ्येऽपि हितयोगे चेति चतुर्थी-
विधानादिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनात्रापि तदर्थ इत्यस्य

चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः । तथा वलिसुखग्रहणमपि कर्तव्यम् ।
तादर्थ्यस्य समासान्नियतप्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । तस्मादारब्ध-
व्यमेवेदं सूत्रम् । प्रकृतिविकारभाव एवेत्यस्य प्रयोजनं तु चिन्त्यमिति ।
अत्रेदं वक्तव्यम् तादर्थ्यस्य भानं द्विधा सम्बन्धत्वेन तद्व्याप्यतादर्थ्य-
त्वाख्यविशेषरूपेण चेति । तच्चाश्रानां घासोऽश्वेभ्यो घास इति वाक्ये
तावद्यवस्थितम् । तत्राद्ये समासः । द्वितीये तु नेष्यत इति भाष्य-

नाद्यग्रालेति । अपर आह रन्धनस्थाल्यादयो ऽनभिधानात् षष्ठीसमासा
न भवन्तीति । उभावपि प्रतिब्रूमः । येषु षष्ठीसमास इष्यते तेषु चतुर्थी-
समास एवास्तु येषु तु नेष्यते तेषु तु चतुर्थीसमास एवागभिधानान्नेष्यतां
माकारि ज्ञापनार्थं बलिर्द्वितग्रहणं, खरस्तु चतुर्थीसमासेऽपि पूर्वोक्तेन
प्रकारेण प्रकृतिविकारभाव एव व्यवस्थास्यते, किं चैवं सति सूत्रमेवैतद-
नर्थकं, यूपदावादावपि षष्ठीसमास एवास्तु, चतुर्थीं तदर्थ इत्येतत्तु षष्ठी

(चतुर्थीं तदर्थार्थवर्जितसुख-
रक्षितैः २।१।३६।)

(अ. २। पा. १। आ. २)

संबन्धेनादोषात् । न च रक्षितार्थम् । तत्र तादर्थ्यं चतुर्थ्या एव
सत्त्वात् । वृत्त्युक्तसंप्रदानचतुर्थीं तु न । तत्त्वस्योपपादयितुमशक्य-
त्वात् । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्संप्रदानत्वाभावकल्पनाच्च ॥

रन्ध्रनस्थाख्यादयस्त्वनभिधानादिति । (कै)

अत एवोपक्रमस्थं भाष्यं सङ्गच्छते ॥ ननु यूपदार्वादावपि
अश्वघासादिवत् संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वमाप-
स्यादत आह

वार्तिकेकादिप्रामाण्येन निर्णीयते यथा न भाषाणामश्रौयादित्यादौ
सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । कर्मत्वरूपविशेषे तु द्वितीया यथा वा प्रदी-
यतान्दाश्रयाय मैथिलीत्यत्र सम्बन्धिसामान्येऽण् । अपत्यरूपताद्विशेषे तु
इजेव । यथा वा अभुङ्गुपो विबुधसख इत्यादौ भूतसामान्यविवक्षायां
लुङ् । अनद्यतनत्वविवक्षायां तु लङेवेति । अत एवातोनुपसर्गं क इति
सूत्रे जीवदंश्यत्वरूपविशेषाविवक्षायां प्रोवाच भगवान्कात्य इति प्रयुक्तं
भाष्ये । अत एत द्रवतलम्बक्रीतकुशला इत्यत्र जातलम्बाभ्यां द्रवतक्रीतयोर्न

तदर्थ इति क्रियतां ज्ञापकाच्च खरस्य व्यवस्था क्रियतां, नन्वर्थे भेदो भवति,
षष्ठीसमासे संबन्धमात्रं गम्यते चतुर्थीसमासे तु तादर्थ्यं संबन्धविशेषः,
नैषोऽस्ति विशेषः । आरभ्यमाणेऽपि चतुर्थीसमासे न दण्डवारितः षष्ठी-
समासस्तत्रार्थप्रकरणादिना विशेषोवसेयः, यद्येवं केवलेपि षष्ठीसमासे
तथा विशेषोऽवगम्यते, किं च सिद्धान्तेऽश्वघासादिषु तावदर्थप्रकरणादिना
तादर्थ्यविसाधः सर्वत्रैव तथास्तु नार्थोनेन । उच्यते । हितग्रन्थेन तावत्
षष्ठीसमासो न भवति तद्योगे चतुर्थ्या नित्यत्वादिति चतुर्थीसमास

यूपदार्वादिष्विति ॥ (कै)

तादर्थ्यमेवेति । (कै)

तादर्थ्यरूपः संबन्धविशेष एवेत्यर्थः ॥ नन्वेवमश्वघासादौ चतुर्थी-
समास एवास्तु बलिरचितग्रहणं तज्ज्ञापितं प्रकृतिविकृतिग्रहणं च
मास्तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं तु भाष्योक्तरीत्यैव न भविष्यति रन्धनाथ
स्थालीत्यादौ षष्ठीसमासवदयमपि अनभिधानाच्च भविष्यतीति
चेन्न । रन्धनाथ स्थालीत्यादौ षष्ठ्येव न तादर्थ्यत्वेनैव तच्च संबन्धस्य

गतार्थता प्रकारभेदादिति चतुर्थे वृत्तिकारः । त्वयापि तत्र तथैवो-
पपादयिष्यते । तच्च भव इत्येव सिद्धे प्रायःभवः, सोऽस्यनिवास इति
सूत्रयोरप्येवैव गतिः । यथा च प्रयोजने स्पष्टे कथञ्चिन्त्यतां ब्रूषे ।
ननु अश्वघास इत्यादावपि प्रकरणाद्विशेषाध्यवसायो भवत्येवेति चेत् ।
सत्यम् । न तु तत्र विशेषप्रकारको बोधः । लुप्तं स्मृतं बोधकमिति
मते स्मृतमथवा सम्बन्धत्वप्रकारकबोधस्यैव जननात् । यः शिष्यते स
लुप्यमानार्थाभिधायीति सिद्धान्तरीत्यापि चतुर्थीलोपाभावेन विशेष-
प्रकारकबोधे असामर्थ्यात् । अत एवार्थप्रकरणाद्यभिज्ञस्यापि दाश-

एव वक्तव्यः, ततश्च क्ते चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहणं कर्त्तव्यं गोहितमित्याद्यर्थम्,
एवं च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात् चतुर्थी असम्भवात् षष्ठी तदर्थ इत्यस्य
चाप्रसङ्गः प्रकृतिविकाराभावादिति रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव
विधेयः, अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसंबन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीयमान-
त्वाच्चतुर्थी सम्भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव कर्त्तव्यः, बलिमुख-
ग्रहणमपि कर्त्तव्यं, तादर्थ्यस्य समासे नियमेन प्रतीतिर्यथास्यादित्येवमर्थं

(चतुर्थी तदर्थार्थवन्निहितसुख-
रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

प्रतीतेरेव च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति
भाष्याश्रयात् । कैयटेऽनभिधानादित्यस्य षष्ठ्यनभिधानादित्येवार्थः ॥
भाष्ये

इत्संज्ञा न प्राप्नोतीति । (कै)

आद्यसकारस्येत्यर्थः ॥

भवति वै कश्चिदिति । (कै)

रथशब्दान्नापत्यत्वप्रकारिका धीः किं तु सम्बन्धित्वप्रकारिकैवेत्यादि-
शाब्दन्यायविदां स्पष्टम् । अत एवाहुः । भेदभेदकसम्बन्धोपाधिभेद-
नियञ्जितम्, साधुत्वमिति । तस्मादश्चास्त्रशब्दयोरिव स्वविषयादन्यत्रा-
साधुता क्वचित्साधुतया न विरुध्यत इत्यवधेयम् । एवं स्थिते बलि-
रक्षितादियद्वयं ज्ञापकमित्यादि प्रागुक्तमेव सन्धकम् । यत्तु तादर्थ्यस्य
समासान्नियमेन प्रतीत्यर्थं बलिसुखग्रहणमित्युक्तम् । तत्रापि न ।
तत्रापि पाक्षिकषष्ठीसमासस्य दुर्वारतया नियतप्रतीततादर्थ्येन
चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मैहितमित्यतो वानुदृत्यसिद्धेः । पूर्वपक्षा-

तस्मादारब्धमेव सूत्रं, प्रकृतिविकारभाव एव समास इत्यस्य तु प्रयोजनं
चिन्त्यम् । ‘अर्थेन नित्यसमासवचनमिति’ । अन्यथा महाविभाषाधिकारा-
द्ब्राह्मणायार्थ इति वाक्यमपि स्यात् । ‘सर्वलिङ्गता चेति’ । परलिङ्गताया
अपवादः, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता न सर्वत्रेति दर्शयति । ‘ब्राह्मणार्थं
पय इत्यादि’ । सार्थविति चेदित्संज्ञाभाव इयदुवङ्प्रसङ्गश्च । स्यादेतत् ।
तदर्थं विद्वतेः प्रकृतावित्यत्र तदर्थं सार्थविति सूत्रं कर्त्तव्यं, चतुर्थीति

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(चतुर्थी तदर्थार्थवस्तिहितसुख-
रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

एवं च वैकल्पिकेऽपि बह्व्रीहौ यथान्यत्रापि कचिदस्वपदत्व-
मेवमत्रापि ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजनमुपकार्यत्वेन यथेति प्रयोजन-
वाच्यर्थशब्देन विग्रहः । न तु चतुर्थ्यन्तेन विग्रहः । ब्राह्मणार्थ-
मुपकारोऽस्येतीति भावः ॥ तद् ध्वनयन्नाह

अत्र चेति । (कै)

प्रयोजनवाचीति । (कै)

वसरे त्वयैव तथोक्तत्वाच्चेति दिक् । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य-
लिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ द्विजायां द्विजार्थः रूपः । द्विजार्थं पयः ।
तत्र नित्यत्वं न्यायसिद्धम् । चतुर्थी तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो
न भविष्यति परवस्तिङ्गतां बाधितुं विशेष्यलिङ्गतामात्रं वाच्यम् । स्यादे-
तत् । तदर्थं विद्वतेः प्रकृतावित्यत्र तदर्थसमर्थमिति सूत्रं क्रियताम् ।
तादर्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मैहितमित्यतो वानुवर्तते ।
चतुर्थीसमर्थान्तदर्थेऽभिधेये सर्थम् स्यात् । आदिर्जिटुडवः षः प्रत्ययस्येति
द्विसकारकनिर्देशात्सकारस्येत्यंक्षा । सितिचेति पदत्वम् । पिच्चादनुदात्तः ।

वर्तते चतुर्थीसमर्थान्तदर्थेऽभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति, सकारः पदसंज्ञार्थः
राजार्थः, गवार्थः पिच्चादनुदात्तत्वम्, एवं चार्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ न
विधेयः, प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रहः, तद्धितत्वाच्चाभिधेयवस्तिङ्गता सिद्ध-
तीति । तन्न । सकारस्येत्यंक्षाभावप्रसङ्गात् । 'अथादिर्जिटुडवः' 'षःप्रत्यय-
स्येति द्विसकारकनिर्देशाश्रयणेनेत्यंक्षा स्यादेवमपि वृष्णादिषु ढगादिभ्यः
सि प्रसङ्गः, श्यर्थं स्वर्थमित्यत्र चेयडुवडौ स्याताम् । बहुव्रीह्यावात्वकपोः
प्रसङ्गः । स्यादेतत् । यद्वाह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजक इति

(चतुर्थीं तदर्थायैव लिखितसुख-
रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

उपकार्यत्वेन हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता । प्रयोजकवाचीति पाठे
यद्ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणः प्रयोजको भवतीति भावः ॥ भाष्ये

यदयं हितेति । (कै)

“हितयोगे चे”ति वार्त्तिकान्तद्योगे चतुर्थीति भावः । न च
सुखग्रहणस्य न ज्ञापकत्वं तद्योगे चतुर्थ्यभावात् इति वाच्यम् ।
“हितयोगे चे”ति सुखयोगेऽपि सेति भाष्याशयात् ॥ भाष्ये

राजार्थः । गवार्थः । एवं चार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः न विधेयः ।
प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रहः । तद्धितत्वादभिधेयलिङ्गता च सिद्धेति ।
मैवम् । घः प्रत्ययस्येव च सकारप्रश्लेषे मानाभावात् । वृक्षणादिसूत्रेण
ढणादिभ्यः सप्रत्यये ढणस इत्यादावतिथ्यामिष्व । किं च । सर्थपः प्रत्ययत्वे
स्वार्थं भर्षमित्यत्रेयदुबुधोः प्रसङ्गः । स्यादेतत् । ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजको-
ऽस्य स ब्राह्मणार्थः इति वज्रव्रीहिरस्तु । यो हि ब्राह्मणार्थः सूपस्तस्य
ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजक इति यावत् । एवं च चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विशेष्यलिङ्गता चेति सर्वं सिध्यति । नैतत् ।

शक्यते वक्तुमतो ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येति विगृह्य वज्रव्रीहिः कश्चिद्यते, तेन
चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमभिधेयवलिङ्गता च सिद्धा-
तीति । तन्न । मच्चदर्थमित्यत्रात्वकपोः प्रसङ्गात् । तदर्थस्यार्थदेश उद्भाव
प्रसङ्गः । स्यादेतत् । चतुर्थीं तदर्थेत्यनेन समासं विधायार्थ इत्यनेनांशेन
तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो विधीयते विभाषाधिकाराच्च
यूपार्थं दास्यूपदावित्युभयं भविष्यति, ततो वृत्तिरक्षितयोरपि विभाषार्थ-
शब्द आदेशो भवति कुबेरार्थो वलिः कुबेरवलिश्चिदादि । किमर्थमिदं,

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुख-
रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

उक्तार्थानामिति । (भा)

न च तादर्थ्यस्य चतुर्थीकृतेऽप्याश्रयबोधकार्यशब्दस्य कथमुक्तार्थ-
कत्वमिति वाच्यम् । सम्बन्धेन द्वितीयसम्बन्ध्या ऽऽक्षेपेणैव तन्नाम-
स्थाप्यपपत्तेः ॥

वचनादिति । (कै)

“चतुर्थीतदर्थार्थे”ति वचनात् ॥

महदर्थमित्यत्रात्वकयोः प्रसङ्गात् । स्यादेतत् । चतुर्थीतदर्थेतियोगो
विभज्यते । ततः अर्थ इत्यनेनांशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थादेशो
विधीयते । स च वैकल्पिकः । महाविभाषाधिकारात् । तेन यूपार्थं
दारु यूपदार्ढ्यभयं भवति । न चार्थादेशेनोक्तार्थत्वादाशब्दप्रयोगानु-
पपत्तिः । अर्थादेशस्य सकलशब्दसाधारणतया विशेषस्फुटीकरणार्थान्त-
त्सम्भवात् । ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द आदेशो भवति ।
कुवेरार्थो बलिः कुवेरबलिरित्यादि पूर्वेषु सिद्धे ज्ञापनायेदं प्रकृति-
विकृतिभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेश इति । तेन रन्धनार्था स्थापनीत्यादि

न पूर्वेष्वैव सिद्धं, ज्ञापकार्थमेतज्ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावादन्यत्र
नित्योऽर्थादेश इति तेन रन्धनार्था स्थापनीत्यादि भवति न तु रन्धनस्थापनी-
त्यादि, अश्वघासादयस्तु पूर्ववत् अत्र समाप्ते कृते उत्तरपदस्य विधीय-
मानेनार्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति यस्यावस्थानेऽर्थादेशस्तस्मिन्कृता
स्थानिवद्भावेन भविष्यति, अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति ।
तन्न । उदकार्थो वीवध इति वीवधशब्दस्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन

(चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुख-
रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

लक्षणस्याभावादिति । (कै)

परस्योत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानवत्किङ्गं समासस्येति लक्षण-
स्याभावादित्यर्थः ॥ 'यद्वा । एकदेशिसमासविषयकतया तस्यात्रा-
भावात्प्रत्याख्यास्यमानत्वादेत्यर्थः ॥

१ "यद्वा" इत्यारभ्य "वेत्यर्थः" इत्यन्तं नास्ति इंगलङ्घीयपुस्तके ॥

भवति । न तु रन्ध्रनस्यालीत्यादि । अश्वघासादयस्तु पूर्ववत् । तथा
चार्थशब्दस्यादेशत्वात्तेन विग्रहो न भविष्यति । स्थानिनिङ्गं च भविष्यति ।
स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च । अर्थ इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति । नैतदपि । उदकार्थो वीवध इत्यत्र वीवध-
शब्दस्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन मन्थौदनादिसूत्रेणोददेशप्रसङ्गात् ।

इयुवौ सर्थपि स्यातां बज्रग्रीहौ कवाच हि ।

अर्थादेशे तूदभावो यथान्यासं वरं ततः ॥

मन्थौदनादिसूत्रेणोदभवप्रसङ्गात्, अतश्चतुर्थीसमास एव विधेयः, तथा
चार्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, न वक्तव्या, ब्राह्मणायेति
चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति 'लिङ्गमग्रिथं
लोकाश्रयत्वात्लिङ्गस्ये'ति सर्वलिङ्गता च सिद्धा—

तदेतत्प्रतिपद्यन्तां भाष्ये कृतपरिश्रमाः ।

नान्ये सदृशमप्यन्याः सूर्यं पश्यन्ति गान्धसा ॥

सप्तमी श्रौतैः । २ । १ । ४० ॥

अर्थग्रहणे सतीति । (कै)

अर्थग्रहणद्वारा पर्यायार्थः स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये

बहुवचनेति । (भा)

गणपाठसहकृतादिति शेषः । साहचर्यादारोपितश्रौण्डशब्दस्वरूपाणां धूर्त्तादीनां श्रौण्डशब्दस्य च तेनाभिधानादित्यन्वयः ॥

सप्तमी श्रौतैः ॥ सप्तम्यन्तं श्रौण्डादिभिस्सह प्राग्वत् । अक्षश्रौण्डः । बहुवचननिर्देशादावर्थावगतिः । ननु अर्थनिर्देशार्थं बहुवचनम्, तेन समासार्थं वा बहुवचनं किन्न स्यादिति चेन्न । गणपाठवैयर्थ्यापत्तेः । स्यादेतत् । कारकाणां क्रिययैव सम्बन्ध इति तावत्स्थितम् । तदिह अक्षश्रौण्ड इत्यादौ सप्तम्यर्थः क्त्वान्तेतु क्रियाया अश्रवणात् । सत्वम् । प्रसक्तिरूपा क्रिया वृत्ताविद्धान्तर्भवति तद्द्वारकमेव च सामर्थ्यं यथा

“सप्तमी श्रौतैः” ॥ अत्र साहचर्याद्भूर्त्तादिष्वजहत्स्यार्थ एव श्रौण्डशब्दः प्रयुज्यते यथाच्छत्रिणो गच्छन्तीति, अत्र च प्रमाणां बहुवचननिर्देशः, अतोऽन्तरेणाप्यादिशब्दं तदर्थो गम्यत इत्याह । ‘श्रौण्डादिभिरिति’ । गणपाठसामर्थ्यात्तु बहुवचननिर्देशोऽर्थनिर्देशार्थो बहुवचनान्तस्य

यथेति । (कै)

अच्छत्रिषु वृत्तिवारोपेण तत्र प्रयोग इति भावः । एवं काकेभ्यो दधीत्यादावपि दध्युपघातकत्वसादृश्येन सर्वेषु काकवारोपात्प्रयोग इति बोध्यम् ॥ कारकस्य श्रौण्डादिभिः सामर्थ्यायोगादाह

वृत्त्यन्तरिति । (कै)

यदि तु यद्वारकं यस्य कारकत्वं तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वय इत्यङ्गीक्रियते तदा साक्षादपि सामर्थ्यमस्त्येवेति बोध्यम् ॥

दध्योदनगुडधानादिषु अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते । तद्योगे अवयविन आधारत्व-
विवक्षायां सप्तमी । यथा वृद्धे शाखेति । वने ऽन्तर्वनान्तः । अस्य
वैकल्पिकत्वात्पक्षे ऽव्ययीभावः । अन्तर्वणम् । प्रनिरन्तरिति गत्वमिति
हरदत्तः । अत्रेदं वक्तव्यं, नायं विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावस्य विषयः विभक्त्य-
र्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य स इत्युक्तत्वात् । अत्र मध्यस्यापि प्रतीतेः । कथ-
मन्यथा ऽवयवावयविभावमवोचः । किं चाऽव्ययीभावस्य नित्यत्वात्तदुपद-
र्शितो वने अन्तरिति विग्रहोऽपि न संगच्छेत । तस्मादधिकरणत्वमात्र-
वृत्तिना अन्तःशब्दान्तरेणाव्ययीभावो न तु मध्यवाचिनेत्यवधेयम् । अधि-

वा समासार्थ इति न भवति । ननु चाक्षश्रौण्ड इत्यादौ क्रियाया अश्रव-
णादधिकरणत्वं नोपपद्यते, न चान्यत्सप्तम्या निमित्तमस्ति, न चैतदेव
ज्ञापकं शक्यमाश्रयितुं श्रौण्डो देवदत्त इत्यादावपि प्रसङ्गाद्, अत आह ।
'वृत्ताविति' । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगेऽवयविन आधारत्वविवक्षायां
सप्तमी, यथा वृद्धे शाखेति, वनेन्तर्वनान्तः, अस्य विकल्पितत्वादव्ययी-

अन्तःशब्दोऽचेति । (कै)

मध्यरूपाधिकरणे इत्यर्थकः ॥ वनान्तरित्युदाहरणम् । वन-
वर्त्तिमध्ये इत्यर्थस्तस्य । यस्त्वधिकरणशक्तिमात्रवृत्तिस्तेनावययीभाव
एवान्तर्वर्णमिति यथा

आधारविवक्षायामिति । (कै)

आधारत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥

शब्दोऽत्र पठ्यते । तस्याधिकरणप्राधान्येऽवययीभावः । अधिस्त्विति । आधेय-
प्राधान्ये त्वनेन तत्पुरुषः ब्रह्मणाधौन इति अध्युत्तरपदात्तः । ब्राह्मणेऽध-
धीति विग्रहः । श्रौण्ड, धूर्त्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर,
अधिकरणप्रधान एवायमिह पठ्यते । अधि, पटु, पण्डित, कुशल,
चपल, निपुण । वृत् ॥

भावोऽपि भवति, अन्तर्वनं, प्रनिरन्त इति शात्वम् । अधिशब्दः पठ्यते,
तस्याधिकरणप्राधान्येऽवययीभावः । 'अधिस्त्विति' । आधेयप्राधान्ये ह्ययं
तत्पुरुषः । 'ब्राह्मणाधौनमिति' । अध्युत्तरपदात्त इति खः । ब्राह्मणे-
ऽधधीति वाक्यम् ॥

कृत्यैर्ऋणे । २ । १ । ४३ ॥

भाष्ये

नियोगे इति । (भा)

आवश्यके इत्यर्थः ॥

गौणस्याप्यर्थस्येति । (कै)

ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थः ॥

यत्ग्रहणं चेति । (कै)

यत्ग्रहणं लित्यर्थः ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तिः सह प्राग्वदावश्यके । ऋण-
ग्रहणमावश्यकोपलक्षणार्थम् । यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्ट्यते । अल्पश इत्यनुवृत्तेः ।
कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिमेदाभिप्रायम् । मासे देयम्वयम् । पूर्वाह्णे
गेयं साम । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ॥

“कृत्यैर्ऋणे” ॥ ‘यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्ट्यते इति’ । अल्पश इत्यनुवृत्तेरे-
तल्लभ्यते, कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिमेदाभिप्रायम् । ‘ऋणग्रहणं च
नियोगोपलक्षणार्थमिति’ । नियोगो ऽवश्यं भावः, ऋणमवश्यदेयमिति
नियोगसाहचर्यान्वियोगमात्रमुपलक्षयति, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
‘इहापीति’ । ‘पूर्वाह्णे गेयमिति’ । ‘तत्पुरुषे कृति बज्जलमित्यलुक्’ यथा
ऋणमवश्यं देयमेवमिदमपि पूर्वाह्णे ऽवश्यं गेयमिति नियोगो ऽस्ति ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ४६ ॥

भाष्ये

इह कस्मादिति । (भा)

समाहारद्विगोरिवास्यापि बाध्यसामान्यचिन्तयाबाधः स्यादिति

प्रश्नः ॥

एकत्वविशेषणादिति । (कै)

एकत्वेन विशिष्टस्य विशेषणत्वादित्यर्थः ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन ॥ एते सप्त
सुवन्ताः समानाधिकरणेन सुप्ता सह समस्यन्ते स तत्पुरुषः । पूर्वकाल
इत्यर्थनिर्द्देशः । अन्येषां घण्टां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोऽपरकालेन
समस्यते । पूर्वत्वस्य ससम्बन्धित्वात् । विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वकाला-
दीनां पूर्वनिपातनियमार्थे वचनम् । एकशब्दस्य तु दिक्संख्ये संज्ञायामिति

“पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन” ॥ भिन्नप्रवृ-
त्तिनिमित्तस्येत्यादि । भिन्नग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्, एकग्रहणं गौरव
इत्यादिनिवृत्त्यर्थं, क्वचिद्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठः, भिन्नेन निमित्तेन
प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवर्तितस्येत्यर्थः । विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वका-
लादीनां पूर्वनिपातार्थं वचनम्, एकशब्दस्य तु ‘दिक्संख्ये संज्ञायामिति’
नियमात्प्रात्यर्थमेव । ‘पूर्वकाल इत्यर्थग्रहणमिति’ । पूर्वः कालो ऽस्य
पूर्वकालः पूर्वमनुष्ठित इत्यर्थः, स च चरमानुष्ठितमपेक्ष्य भवतौत्यर्थात्तेनैव
समासो विज्ञायत इत्याह । ‘परकालेनेति’ । ‘स्वातानुलिप्त इति’ । पूर्व

(पूर्वकालैकसर्वज्ञरत् पुराणनवकेवलाः

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

समानाधिकरणेन । २ । १ । ४६ ।)

नद्यचेति । (कै)

नदीत्वेन नदीप्रधानं नत्वेकत्वेनेत्यर्थः ॥

विप्रतिषेधेनेति । (कै)

एकशब्दातिरिक्तसङ्ख्याशब्दे ऽव्ययीभावस्य चारितार्थमिति भावः ।

समाहारे इति । (कै)

स च नाचेति भावः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते

व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । पूर्वं स्नातः पश्चादनुजितः स्नातानुजितः । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाठकवत्यर्थार्थः प्राप्तः । एकश्राटी । श्राटशब्दाज्जा-
तिलक्षणो ङीष् । सर्वयाज्ञिकाः । जरत्ताकिंकाः । पुराणमौमांसकाः ।
नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः । समानाधिकरणे किम् । एकस्याः
श्रौक्ष्णं, षष्ठ्यसमासस्त्विह न भवति । गुणेन नेति निषेधात् ॥

स्नातः पश्चादनुजित इत्यर्थः । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाठकादिवत्पूर्-
वनिपातः पर्यायात्स्यात् । ‘एकश्राटीति’ । श्राटशब्दाज्जातिलक्षणो
ङीष्, ‘एकतद्धिते चे’ ति ऋस् । ‘सर्वमनुष्य इति’ । अत्र विशेषण-
मित्यपि समासे न दोषः, तस्मात्क्रियावाचिनां गुणवाचिनां वा समासो
दर्शनोपयोगः, एवं जरदादिष्वपि । ‘एकस्याः श्राटीति’ । अत्र भवितव्यमेव
षष्ठ्यसमासेन तस्मादेकस्याः श्रौक्ष्णमिति प्रत्युदाहर्तव्यम्, अत्र हि गुणेन
नेति प्रतिषेधः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

वृत्ते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्याद्भुतान इव सौष्ठवात् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

२।१।५१॥

इत्येतच्च वक्तव्यमिति । (भा)

समाद्वियमाणानां प्रधानानां बद्धत्वादिति भावः ॥

कुमार्यर्थस्य प्राधान्यादिति । (कै)

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च
प्रतः समाहारे च वाच्ये दिस्कंख्ये समानाधिकरणेन सह समस्येते
स तत्पुरुषः । पूर्वस्थां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्व-

“तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” ॥ विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धस्य
पूर्वेणानियमादप्राप्तविधिरयम्, अगृह्यमाणविषयत्वाद्वायमपि नियमः

(तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

एवं च प्रधानत्वेन नानाक्रियासम्बन्धयोग्यतया नानाविभक्त्युत्पत्तेरेकविभक्त्येति नोपसर्जनत्वमिति भावः ॥

पक्षे स्त्रीत्वमिति । (कै)

एवं च स्त्रीत्वेऽप्यनुपसर्जनत्वादह्रस्वत्वे ऽनदन्तत्वात् ङीवभावे पञ्चखट्वा इति स्यादिति तात्पर्यम् । कचित्तु मूल एवेदं दृश्यते । परे तु नात्र नपुंसकह्रस्वप्राप्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्येनास्य 'अर्थर्चादि-त्वेन पुंस्त्वस्यापि स्त्रीकारात् । 'पञ्चकुमारिरित्यत्र विसर्गो लेखक-प्रमादाद् भ्रष्टः । अतः पव 'सनपुंसकमिति शास्त्रं 'विभाषा वृत्तेति

१ अ २ । पा ४ । सू ३१ ॥

२ यदि कर्मसाधनः पञ्चकुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि ।
अत्रैव भाष्ये ॥

३ अ २ । पा ४ । सू १७ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू १२ ॥

पदात्संज्ञायां जः । एवमापरशालः । उत्तरपदे, पूर्वशालाप्रियः । इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समा-सान्तोदात्तत्वं लकाराकारस्य भवति असति त्वान्तरतत्पुरुषे पूर्वपद-प्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्यानुदात्तत्वं स्यात् । दिक्षु समाहारो नास्ति ।

शक्यते वक्तुमर्थं नियमः पूर्वं विधिरिति । एकापि सप्तमौ विषयमेदाद्वि-द्यत इत्याह । 'तद्वितार्थे विषयभूत इत्यादिना' । तद्वितार्थेऽभिधेय इत्येवं तु विज्ञापमाने पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्वितो दुर्लभः स्यात्, तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादिति भावः । अस्मिन्पक्षेऽर्थग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं तद्विते

(अ. २ । पा. । १ । आ. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।)

सूत्रे ^१लिङ्गमग्निष्यमित्यादिना प्रत्याख्यातं व्यभिचारदर्शनान्तरकार्यमिति तदाशयः । अन्यथा संख्यादेरपि लोकाश्रयत्वात् किमत्रैव तत्कथनेनेत्यलम् ॥

बुद्ध्या (कै)

हस्तादिवत्करणभूतया एकस्यां क्रियायां क्रियारूपे वस्तुनि

समीपीकरणम् । (कै)

सङ्घट्टनमित्यर्थः ॥

अर्जननिमित्तत्वादिति । (कै)

वज्रव्रीहिः । अर्जने हि एतावन्मयेदमर्जितमित्येकक्रियायां सङ्घट्टनं भवतीति भावः ॥ अर्जनं स्वस्वत्वाक्रान्तताकरणम् । भाष्ये

विश्लिप्तेष्विति । (भा)

१ इदं तर्हि प्रयोजनम् । लिङ्गमग्निष्यं लोकाश्रयत्वात् लिङ्गस्य । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । पूर्वञ्च नित्यार्थम् । पूर्वञ्च नित्यार्थमुत्तरञ्च व्यभिचारार्थं विभाषा वृत्तमग इति ॥

अनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे ॥ षाण्मातुरः पाञ्चनापितिः ॥ अनपत्य इत्युक्तत्वान्न लुक् । पञ्चकपालः । संस्कृतम्भक्षा इत्यण् । द्विगोलुङ्गनपत्ये इति लुक् । पञ्चगवधनः । अत्रापि त्रिपदे बहुव्रीहौ धनशब्द उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे गोस्तद्धितलुकीति टच् । ननु पात्तिकं पञ्चगवधन इति दुर्वारम् । महाविभाषाधिकारेण तत्पुरुषस्य वैकविषय इत्येवास्तु तद्धिते परत इति तु विज्ञायमाने इतरेतराश्रयं प्राप्नोति समासात्तद्धितो विधेयस्तद्धिते च समास इति, किं च तद्धितार्थेऽभिधेय इत्यस्मिन्पक्षे न दोषः, 'द्विगोलुङ्गनपत्य' इति लुगवचनं ज्ञापकमुत्पद्यते द्विगोस्तद्धितं इति सर्वतद्धितसाधारण्यो द्विगुस्तत्रावश्यं विशेषाभिधानाय

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

विक्रयार्थं विचिष्य स्थापितेष्वित्यर्थः । तत्र नौत्तराधर्ममिति

भावः ॥

समीपीकरणमित्यर्थ इति । (कै)

तच्चैकदेशे क्रियायां बुद्धौ वेत्यन्यत् ॥

एकवर्गीकरणेनेति । (कै)

फलरूपे हेतौ तृतीया । अभिमुख्यार्थाङ्गा वर्गीकरणं लभ्यम् ॥

भाष्ये

सादृश्येऽपि वर्तत इति (भा)

एकक्रियाकारकत्वादिरूपं सादृश्यमेव समाहारशब्दार्थः । अनु-
हरतिवत् ॥ नन्वनुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

नैवेदमिति । (भा)

“पञ्चगामी”त्यादिपदम् । इयमिति पाठे उक्तिरिति शेषः ॥

१ अत्रैव भाष्ये ॥

ल्यिकत्वात् । अत एव नित्यत्वमुपसंख्यातं वार्तिककृता द्वन्द्वतत्पुरुष-
योक्तृतरपदे नित्यसमासवचनमिति । अत एव वाक् च दृषच्च प्रिये
अस्य वागदृषदप्रियः, कृत्रोपानहप्रिय इति त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वयो-
र्नित्यं द्वन्द्वः । तेन समासान्तोऽपि नित्यमेव । स्यादेतत् । समुदायस्यै-
कार्थीभावे सति अवयवयोरावश्यक इत्युपसंख्यानं व्यर्थमिति चेत् ।

तद्धित उत्पद्यत इत्यपि शक्यं विज्ञातुम् । अथैवं कस्मान्न विज्ञायते तद्धि-
तार्थं द्विगुर्भवति तद्धितो यथा स्यादिति द्विगुर्भवतीति, यथा दारार्थं
घटामहे दारा यथा स्युरिति घटामह इति, नैवं शक्यं विज्ञातुम् । एवं

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।)

इयत्येव । (भा)

पञ्चगामादिमात्र एव ॥

असौ । (भा)

प्रायोक्ता द्रष्टा वा ॥

ततः । (भा)

ग्रामादितः । अतिरिक्तं इति शेषः ॥

आकाङ्क्षति । (भा)

बोधयितुम् ॥

क्रियाम् । (भा)

नदीतीरस्थत्वादिरूपम् ॥

गुणम् । (भा)

समृद्धत्वादिरूपम् ॥

तत्र च बुध्येति । (कै)

“तत्र” क्रियादौ । “बुद्ध्या” करणभूतया । तेषां सामीप्यं
सङ्गठनं क्रियत इत्यर्थः ॥

मैवम् । अथाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसम्बन्धाभावात्
सति तूपसंख्याने वचनसामर्थ्याद्बन्धतत्पुरुषयोः प्रवृत्तेः । न चैवं त्रिपदे
बज्रव्रीहौ चित्राजरदगुरित्यत्रापि तत्पुरुषे चित्राशब्दस्य पुंवद्भावापत्तिः ।
उपसंख्यानस्य तद्वितार्थोत्तरपदेति सूत्रोक्ततत्पुरुषमात्रविषयत्वात्तस्यैवो-

हि विज्ञायमाने तद्वितोत्पत्त्ये विधीयमाना समाससंज्ञा विषयान्तरे न
स्यात्, एवं तस्यैव समासस्य विधीयमाना द्विगुसंज्ञापि, ततश्च पञ्चारन्वि-
रित्यत्र इगन्ते द्विगाविति खरो न स्यात्, तस्य तु समाहारद्विगुरवकाशः,

(तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २। पा. १। आ. ३)

असम्भवादिति । (भा)

जातेरेवानयनान्वयः क्रिया तु तत्रासम्भवात्तत्सम्बद्धे द्रव्ये इति
द्रव्यद्वारा तदानयनादिति भावः ॥ तद्धनयनञ्चाह

अग्न्यानयने पात्रस्येवेति । (कै)

अग्निरानेय इति बोधिते शब्दावुद्धपात्रस्यापि यथा आनयनं
केवलतदानयनासम्भवात्तथेहापीति भावः । मञ्जूषायां चेदमुप-
पादितम् ॥

वास्तवभेदाभावादिति । (कै)

उत्तरपदे प्रतिपदोक्तत्वात् । अत एव “खादिरेतरश्रम्यम्” (२ । १ । १ ।
माथ्ये) इत्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कर्मधारयोत्तरपदो बह्व्रीहिर्न तु त्रिपदे
इति समर्थसूत्रशेषे कैयटः । यत्तु पूर्वतन्त्रे बाधलक्षणे “एष्टस्य युग-
पद्विधेरेकाहवद्विसामत्वम्” (मीमां-२-१०-६-४) इत्यधिकरणे “एष्टः
षडहो वृहद्रथन्तरसामा” कार्य इत्युदाहृत्य द्वन्द्वं कृत्वा बहुव्रीहिः
यथा खरे विधीयमानः पराङ्गवद्भावः षत्वणत्वयोर्न भवति तथानापि ।
‘पौर्वशाज इति’ । पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्वितार्थे विवक्षिते
समासस्तत्तत्तद्धितः । ‘पूर्वशालाप्रिय इति’ । पूर्वा शाला प्रिया ऽस्येति
त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियाशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समा-
सान्तोदात्तत्वं शालाशब्दस्य भवति, अस्मति त्वान्तरतत्पुरुषे पूर्वपद-

१ इदमाम्नायते । “एष्टः षडहो वृहद्रथन्तरसामा” इति । तत्र अय-
मर्थः सांश्रयिकः किमहरहर्द्विसामकं कर्तव्यम् । उत केषु चिदहःसु
रथन्तरम् । केषु चिद् वृहद् इति । कुतः संश्रयः । यद्येते समन्ते
सामनी । यदि विभक्ते । उभयथा “एष्टः षडहो वृहद्रथन्तरसामा”
इति शब्दोऽवकल्पते । तत्रैव विचारः । किं द्वन्द्वगर्भो बह्व्रीहिरयं वृह-
द्रथन्तरे सामनी यस्य इति । उत । अनेकपदो बह्व्रीहिः । वृहदस्य

(अ. २। पा. १। आ. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१।)

द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाह्वयमाणयोरपि वास्तवभेदाभाव
इति भावः ॥ नन्वेवं घटानां समाहार इति न स्यादत आह

बुद्धिपरिकल्पितेति । (कै)

यतोऽयं बुद्धिकल्पितोऽतो वास्तवभेदस्यैवाभाव इति भावः ॥

अव्यतिरेकाद् (भा)

इत्यस्याव्यतिरेकमात्रस्याभावादित्यर्थ इति भावः ॥ द्विगो-
रित्येवमविधानात्कथं प्रत्ययो द्विगुनिमित्तोऽत आह

पञ्चस्थिति । (कै)

द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकलनिमित्तत्वात्तन्निमित्तत्वमिति भावः ॥

नन्वेवमप्युत्तरपदेन सः द्विगोरुत्तरपदनिमित्तोऽपि बज्रव्रीहेस्तया-
णामपि भावेन उत्तरपदत्वस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावादत आह

कार्य इति कात्यायनवचनमुपलम्भकमाश्रित्य पूर्वपक्षितं यच्च कात्यायनवचनं
समासान्तविशेषमात्रविषयमित्याश्रित्यानेकद्वन्द्व इति सिद्धान्तितं तदुभयं
चिन्त्यम् । उत्तरपदे इत्युक्तेर्द्वंद्वं कृत्वेत्यस्यासङ्कतेः । स्वरे विशेषस्य स्पष्टतया
समासान्तपर्यन्तमाग्रहे बीजाभावाच्चेति दिक् । समाहारे पञ्चमूली पञ्च-
प्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्यादाद्युत्तत्वमवतिष्ठेत् । 'समाहारे दिक्शब्दो न
सम्भवतीति' । स हि समूहरूपत्वाद्भेदनिबन्धनः, संख्यैव च भेदमाचष्टे
दिक्शब्दस्तु प्रत्यर्थनिश्चितः, विभक्तिरपि समासे निवर्त्तते । ननु यथा
काकसमूह इत्यत्र विभक्त्यभावेऽपि भेदावगतिस्तथात्रापि भविष्यति,
रथन्तरमस्य इति । यदि द्वन्द्वगर्भा बज्रव्रीहिः । प्रत्यहं समस्ते सामनी ।
अनेकपदे बज्रव्रीहौ विभक्ते इति । किं तावत् प्राप्तम् । समस्ते इति ।
तत एतद् वर्ण्यते द्वन्द्वगर्भा बज्रव्रीहिरिति । कुतः । बह्व्रथन्तरशब्दयो-
रानन्तर्यात् । वृत्तिपक्षस्याश्रितत्वात् । वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात्

(तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २। पा. १। आ. २)

पञ्चगाव इति ॥ (कै)

तत्पुरुषे कृत एव वज्रव्रीहिर्न प्रागिति कुतोऽत आह

मुमुषेति । (कै)

सङ्गाविवक्षितत्वमुपलक्षणं सुबन्तत्वं समुदाये न पर्याप्तमित्य-
स्वार्थस्य अविशेषेण वज्रव्रीहिरिति पचेऽप्याह

अथवेति ॥ (कै)

सङ्क्षिप्तत्वं हेतुः

एकार्थीभावादिति ॥ (कै)

अर्थशब्दो न प्रयोजनवाचीत्याह

तद्विताभिधेय इति । (कै)

तत्र वाच्ये समास इत्यर्थः ॥

कुमारी । इह पञ्चानां मूलानां कुमारीणां च समाहार इति विग्रहः ।
न तु पञ्चमूलाः समाहृता इत्यादि । भावसाधनो हि समाहारशब्दो
न तु कर्मसाधनः । तथा सति पञ्चकुमारीत्यत्र कुमार्यर्थस्य प्राधान्या-
त्समासशब्दे च अप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनभावेन

तस्मात्प्रयोगाभावादित्येवात्र हेतुर्वक्तव्यः । 'पञ्चनापितिरिति' । पञ्चानां
नापितानामपच्यमिति समासे 'ऽत इज्' । 'पञ्चकपाल इति' । पञ्चसु
कपालेषु संस्कृत इति समासे 'संस्कृतं भक्षा' इत्यणो 'द्विगोर्लुङ्गनप्रत्य' इति
लुक् । 'पञ्चगवधन इति' । पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे वज्रव्रीहौ कृते

(२ । १ । ५१ । इन्द्रवत्पुरुषयोत्तरपदे नित्यसमासवचनम् इति वार्तिक-
व्याख्यानावरे भगवता महाभाष्यकारेणोक्तं "तच्चिह्नं वक्तव्यम् । न वक्त-
व्यम् । इह द्वौ पदौ वृत्तिपक्षः अवृत्तिपक्षश्च । यदा वृत्तिपक्षः तदा
सर्वेषामेव वृत्तिः । यदा तु अवृत्तिपक्षः तदा सर्वेषाम् अवृत्तिः" एत-

(अ. २। पा. १। आ. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१।)

प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादिति । (कै)

वाचकप्रत्ययस्थले स आवश्यक इति भावः ॥ द्वितीयं दोष-
मुद्धर्त्तुमाह

यन्निमित्त (कै)

इत्यादि ॥

यानि तु द्विगोरिति । (कै)

द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुगिति सूत्रार्थे तु समाहारद्विगोः
परस्य तद्धितस्य लुगर्थमिदमपि सावकाशमेवार्थविशेषासंप्रत्यये
“अतन्निमित्तादपी”ति वार्त्तिकात् द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थं
तु तत्र दोषस्यैवाभाव इति चिन्त्यम् ॥

गोस्त्रियोरिति ऋखो न स्यात् । अथात्र नपुंसकऋखत्वं ब्रूया, एवमपि
पञ्चखट्वी न सिध्येत् । वा टावन्त इति स्त्रीलिङ्गत्वपक्षे ह्रीदं रूपम् ।
तत्र च ह्रस्वाभावात् द्विगोरत इति ङीप् न स्यात् सिद्धान्ते तु समा-
सार्थे समाहारे नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि कुमारीशब्दस्य नित्यपक्षैव

अनशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे ‘गोरतद्धितलुको’ति टच् । अय-
मुत्तरपदे तत्पुरुषो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्राप्नोति नित्यो वक्तव्यः,
अन्यथा पञ्चगोधन इत्यपि स्यात् । उक्तं च ‘द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य-
समासवचनमि’ति, वाक्च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रिय इति त्रिपदबहु-

देवाश्रित्य श्वरस्वामिनोच्यते “वृत्तिपक्षे चै”ति) । द्वन्द्वे च स्वार्थाभि-
धानात् । श्रुत्यनुग्रहोऽन्तरङ्गता च इतरथा च उभयमपि बाध्यते । अतो
द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः ॥ मौमां-द-भा-१०-६-४ ॥ द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरयम् ।
अथवा अनेकपदविशिष्ट इति । द्वन्द्वगर्भे प्रथमं तावत् वृहच्च रथन्तरं
चेति द्वन्द्वः । पञ्चादन्यपदार्थसम्बन्धः । अनेकपदे विशिष्टे वृहदस्य रथ-

(तद्वितायात्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

प्रत्ययसंज्ञासम्बन्धमिति । (कै)

प्रत्ययशब्देनोपादानादिति भावः ॥

लोके स्त इति । (कै)

नित्यत्वेऽपि संज्ञानां तदीयसङ्केतग्रहस्य शास्त्रनिरपेक्षं लोके-
ऽसत्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये

एते संज्ञे इति । (कै)

उत्तरपदशब्देऽपि समाससंज्ञानिमित्तकत्वात्संज्ञैवेति भावः ॥

द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकमिति । (भा)

योग इत्येकविभक्तिकत्वात्सिद्धमुपसर्जनत्वम् । न च एकविभक्तावषथन्त-
वचनमिति वार्तिकेन अर्धपिप्पल्यादाविव उपसर्जनत्वनिधेयः शङ्क्यः ।
तस्यैकदेशिसमासमात्रविषयकत्वात् । अत्र चैतत्सूत्रीय भाष्यमेव प्रमा-
णम् । यदा । “विभाषाकृन्सौ” तिसूत्राद्विभाषाग्रहणानुवृत्त्या व्यवस्थितवि-

ब्रीहौ पूर्वयोर्द्वन्द्वः स च नित्य इव्यते, नित्यं समासान्तो यथा स्यादिति ।
‘पञ्चपूलीति’ । पञ्चानां पूलानां समाहार इति विग्रहः, न तु पञ्चपूलाः
समाहृता इति, भावसाधनो हि समाहारशब्दः समाहरणं समाहारः,
विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं, पञ्चग्रामो घग्गुरी त्रिपुरीत्यत्रैकस्मिन्

न्तरमस्येति सर्वान्येवास्य शब्देन सम्बन्धन्ते निरपेक्षाणि ॥ तत्र पूर्वपक्षः ।
वृहच्छब्द उच्चरितः सम्बन्धिनमपेक्षते । रथन्तरशब्देऽपि तयोरानन्तर्येण
उच्चरितत्वात् प्रथमं तावद् आनन्तर्येण सम्बन्धः पश्चादस्य शब्देनावृत्ति-
पक्षस्याभूतत्वादिति । वृत्तिशब्देन समासं ब्रवीति । स प्रागन्यपदार्थ-
सम्बन्धाद् द्वन्द्वसमासो भवति । पश्चादन्यपदार्थसम्बन्धः । ननु “विभाषा”
(२ । १ । ११ । पा-सू.) इत्यनेन वैकल्पिकः समासः स्यात् । न । तत्र
यदा वाक्यं तदा अन्यपदार्थसम्बन्ध एव भवति । नावान्तरसम्बन्धः । यदा

(अ. २। पा. १। आ. ३) (तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१।)

एवं तद्वितार्थं विषयभूत इत्यर्थेन च सिध्यति । न चात्र पक्षे अर्थग्रहणं व्यर्थं तद्विते विषयभूत इत्येव वक्तुं युक्तत्वादिति वाच्यम् । स्वरे दोषप्रसङ्गात् । वस्तुतो ज्ञापकेनायमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यम् । भिन्नार्थत्वे हेतुः

स्वरूप (कै)

इत्यादिः ।

समाहार एव तद्वितलुकीति । (कै)

नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेन पञ्चगवधन इत्यादौ टच्सिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये

द्विगोः समाहार इति । (भा)

अनवयवभूतद्विगोश्चेत्समाहार एवेत्यर्थः । तेन पञ्चगवधनमित्यस्य सिद्धिः ॥

भाषाश्रयणाच्चैकविभक्तिचेत्युपसर्जनता एकदेशिसमासे न भवति । पञ्चखट्वादौ तु स्यादेव । स्पष्टं चैतच्चासग्रथे । तस्माद्भावसाधन एवेह समाहार इति स्थितम् । द्विगुरेकवचनमिति तु सनपुंसकमिति वक्ष्यामीत्यारभ्यते । स्यादेतत् । समाहारः समूह इति पर्यायो । समूहश्च

क्षणे क्रियायां समन्वयाद्विन्नदेशानामपि बुद्ध्या राश्रीकरणं भवति, अथ कर्मसाधने को दोषः, इह पञ्चकुमारीति कुमार्यर्थप्राधान्यात्समासशब्दे चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनत्वाभावाद्दोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ऋषो न स्यात्, काममत्र नपुंसकऋषत्वं सिद्धम्, इह पञ्च खट्वाः

समासस्तदाऽवान्तरसम्बन्धो लभ्यते । एतस्मिन् द्वैते चोदकसामर्थ्यात् वाक्यमेवाश्रयामो न समासमित्याशङ्कान् निराकर्तुं वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वाद् इत्यनेन ग्रन्थेन नित्यं समासं प्रतिपादयतीदृशेषु । कथमेवमाह

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

समाहारेणेति । (भा)

समाहारेण समाहारशब्दप्रतिपाद्येन

अभिधानं (भा)

विधानं यथा स्यादित्यर्थः । एवं

तद्धितार्थेन (भा)

तद्धितार्थशब्दप्रतिपाद्येनेत्यर्थः ॥ तत्फलितमाह

समाहाराभिधेय इति । (कै)

एवं च समाहारशब्देनैव समासेनापि तस्य पुंस्त्वेनैव बोधो
नपुंसकत्वातिदेशात् तत्प्रयुक्तं कार्यमात्रमिति बोध्यम् ॥

तदा कार्येनैव भेदः स्यादिति । (कै)

तद्धितार्थः । तस्य समूह इति सूत्रात् । तथा च तद्धितार्थ इत्येव सिद्धे
किं समाहारग्रहणेन । न चैवं तद्धितश्रवणं स्यादिति वाच्यम् । द्विगोर्लु-
गिति लुक्सम्भवात् । नन्वेवं लुक्कृतानि स्युः । तद्यथा । पञ्चपूलीत्यत्रा-
परिमाणविस्तेतिडोप्प्रतिषेधः स्यात् । पञ्चगवम् । गोरतद्धितलुक्कृति

समाहृताः पञ्चखट्वीति वा टावन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे ऋक्षाभावाद् द्विगो-
रत इति डौब् न स्यात्, भावसाधने तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्ति-
भिर्युज्यमानेऽपि कुमारीशब्दस्य नित्यं षष्ठैव योग इत्येकविभक्तिकत्वासिद्ध-
मुपसर्जनत्वम्, तस्माद्भावसाधनः, द्विगुरेकवचनमित्येतत्तु 'स नपुंसकमि'ति

“इन्द्र तत्पुरुषयोस्तरपदे नित्यसमाम वचनम्” (२ । १ । ५१ । वा ।)
वाक्यचप्रियः । पञ्चगवधनः । दशगवधन इति । यदि पूर्वसमासो न
क्रियेत तथा सत्यप्रयोगः प्राप्नोति । तस्माद्वन्द्वभाविनो पूर्वपदयोरवान्तर-
समासो नित्य इति ॥ टुप्टी-१०-६-४ ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (तद्वितार्थोत्तरपदसमारे च । २ । १ । ५१ ।)

खरे भेदस्य सत्त्वात्ममर्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वाच्च चिन्त्यमेतत् ।
क्वचित्तु रूपेणैव भेदः स्यादिति पाठः । क्वचित्तु कार्येणैवेति
पाठः । खररूपकार्येणैव भेदो न तु रूपेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

अवयवानामिति । (भा)

द्वन्द्वतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थः ॥

तदभावोऽवयवयोरिति । (कै)

न चैकार्थीभावेऽपि विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्य
तस्य सर्वत्र सामर्थ्येनैव सम्बन्धस्य क्लृप्ततया समासेनासम्बन्धात् ।
नन्वेवं द्वन्द्वयोग्यपदयोर्निष्कृष्य चार्थान्तर्भावैकैकार्थीभावे माना-
भावः । एदत्रयस्यैव तथैकार्थीभावकल्पनात् । एवं च द्वन्द्वो दुर्लभः ।
इदं वचनं तु प्रत्याख्यातम् । “^१चार्थे” इति सूत्रं तु “धवखदिरा-

१ अ. २ । पा. २ । सू. १६ ॥

टच् न स्यादिति चेत् । मैवम् । न तद्वितलुक्कृतद्वितलुक्कीत्येतत्स्थाने
समाहारशब्दपाठेन सर्वसामञ्जस्यात् । तथाहि । अपरिमाणविस्तादिभ्यः
समाहारे नियमार्थमिदम् । एभ्यः समाहार एवेति । पञ्चानामश्वानां

वक्ष्यामीत्यारभ्यते, कथं पञ्चपूज्यमानवेत्युक्ते पूज्यानामानयनं, नान्तरेण
द्रव्यानयनम्, भावानयनम्, सम्भवति, यथा नान्तरेण पात्रानयनमग्नेरानयनं
सम्भवति, एवमपि समाहारग्रहणमनर्थकं भावसाधनो हि समाहारशब्दः

गवामयनिके पृथगुक्तं प्रत्यहं द्वयम् ।

बृहद्रथन्तरं चोत भवेत् किञ्चित् क्वचिद्दिने ॥

द्वन्द्वगर्भबज्रग्रीहेराद्योऽन्येऽपि समो ह्यसौ ।

अन्योऽन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत् ॥ जै-न्या-वि-१०-६-४ ॥

(तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)
 वि"त्यादौ चरितार्थं किं चैवं द्वौ सुनी वंशौ प्रियौ यस्येति
 बज्जत्रीहौ पूर्वचोरव्ययीभावापत्तिः । तथा च स्वरे दोषः । एवं
 द्विस्त्रिंशत्प्रिया अस्येति ग्रैषिकबज्जत्रीहौ "संख्ययाव्यये"त्यवान्तर-
 बज्जत्रीह्यापत्तौ "बज्जत्रीहौ संख्येय" इति उजापत्तिः सुचः
 श्रवणानापत्तिश्चेति चेन्न । निष्कृत्यकार्यीभावस्यैव समासादिनिमि-
 त्तत्वे मानाभावात् । समासान्तरेत्वनभिधानाच्चेति । अधिकषष्ठिवर्ष-
 प्रसङ्गेन समर्थसूत्रशेषे (२ । १ । १) भाष्ये ध्वनितम् । इन्द्रोऽपि
 बज्जत्रीह्यवयव एव न इन्द्रावयव इति "होहपोहनेष्टोद्गातार" इति
 भाष्येण ध्वनितम् । नव्यानां तत्र प्रमाद एवेति दिक् ॥ भाष्ये

परिमाणेनेति । (भा)

१ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

२ अ ५ । पा ४ । सू ७३ ॥

समाहारः पञ्चान्त्री । नेह । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चान्त्रा । तथा, गोः ।
 गोन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् । पुङ्गवः । ततः समाहारे । गोस्त्रित्यनुवर्तते सजाती-
 यापेक्षो नियमः । गोन्ताद् द्विगोस्त्वमाहार एव टच् स्यात् । पञ्चगवम् ।
 नेह । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । तदेतत्सकलमभिसन्धायोक्तं वार्तिक-

समूहपर्यायः, समुहश्च तद्वितार्थस्तत्र तद्वितार्थ इत्येव सिद्धम्, यद्येवं तद्वि-
 तोत्पत्तिः प्राप्नोति, उत्पद्यतां तद्वितः 'द्विगो'रिति लुग्भविध्यति, लुक्-
 तानि प्राप्नुवन्ति पञ्चपूजी, अपरिमाणविस्तारितेति डीप्प्रतिषेधः प्राप्नोति,
 'पञ्चगव' गोरतद्वितलुकी'ति टच् न 'प्राप्नोति', नैव दोषः । अपरिमाणे-

(अ. २। पा. १। आ. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१।)

परिमाणिवाचकोत्तरपदेनेत्यर्थः । समासपदं च सामर्थ्यात्तत्पुरुषपरम् । एवं च तेन करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्धये त्रयाणां तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु द्विगोरन्येन समासाभावाद् द्विगोः समास इत्ययुक्तमत आह

द्विगोरिति ॥ (भा)

निष्पत्तये (कै)

इति पाठः । “निष्पत्तावि”ति पाठे निष्पादने कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ तदुपपादयति

द्वौ मासाविति ॥ (भा)

भाष्ये

द्यहजातश्चेति ॥ (भा)

कृता समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वादिति । समाहारसमूहयोरिति शब्दपरो निर्देशः । अतो नैकशेषः । अविशेषादिति । अर्थाविशेषादित्यर्थः । अत्र भाष्यकाराः । एवं सति पञ्चकुमारौ दशकुमारौत्यत्र लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

त्यत्र न तद्धितलुकीत्यपास्य समाहार इति वक्तव्यं तन्निग्रमार्थम्, अविशेषेण द्विगोर्डीब् भवति अपरिमाणान्ताद्विस्तारितकम्बल्यान्ताच्च समाहार-एवेति, पञ्चानामन्वानां समाहारः पञ्चाश्वी, क्व मा भूत् पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वी, ‘गोरतद्धितलुकी’त्यत्राप्यतद्धितलुकीत्यपास्य द्विगोः समाहार

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

“न सङ्गादेः समाहार” इति तत्र समासान्तनिषेधादिति भावः ॥

एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । (कै)

वज्रव्रीहिसमासकृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पुरुषभाविपदमात्रयोः पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि समासः क्रियत इत्यर्थः । न च पृथगेकार्थी-भावाभावेऽपि वृत्तिश्चेदत्रोत्तरपदग्रहणं व्यर्थमतिप्रसङ्गस्वनभिधाना-देव त्वयेव मद्यापि वारणीय इति वाच्यम् । द्विगुसंज्ञार्थत्वात् । तत्फलं तु द्विमासप्रिय इत्यादौ कालान्तद्विगुत्वप्रयुक्तः पूर्वपदप्रकृ-तिस्वर इति दिक् ॥

एतेनेति । (कै)

त्रिपदवज्रव्रीहिसत्त्वेनेत्यर्थः ॥ तदुक्तं भाष्ये

---

१ अ ५ । पा ४ । सू ८६ ॥

तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं समाहारग्रहणम् । पृथक्समाहारग्रहणाद्धि समा-सस्यैव समाहारो वाच्यो न तु तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो नोत्पद्यत-इति सिद्धमिष्टम् । अत एव च ज्ञापकात्तद्धितार्थे विषये इति व्याख्यातं

इति वक्तव्यं तन्नियमार्थं गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्याविशेषेण टञ् भवति द्विगोस्तु समाहार एवेति, पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं क्व माभूत् पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः पठः, एवमपि पञ्चकुमारीत्यत्र ‘लुक् तद्धित-

(अ. २। पा. १। आ. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१।)

उत्तरपदं प्रसिद्धमिति ॥ (भा)

अशेषत्वादिति । (कै)

अनुक्तसमासः शेष इति भावः । चिकितः शेषे तु परत्वाद्बहु-
व्रीहिसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

एवं तर्हीति । (भा)

केचित्तु तद्धितार्थे ऽभिधेय इत्यर्थः । तद्धितोत्पत्तिज्ञा-
पकं सजातीयापेक्षत्वात्प्राग्दीव्यतीयविषयमेव किञ्चित्पक्षैकवाक्यतया
स्यादर्थत्वेऽपि प्राप्तस्यानभिधानादनुत्पत्तिः स्यादिति 'सम्भावनाया-
मपि लिङि तन्मूलकमेव 'मतुप्सूत्रे मत्वर्थं द्विगावन्यतद्धितवन्म-

१ अ ३। पा ३। सू १५४ ॥

२ अ ५। पा २। सू ६४ ॥

न तु वाच्ये इति । अत एव पाञ्चनापितिखित्वादौ तद्धित उत्पद्यते ।
समासेनैव तदर्थस्योक्तौ तु तद्धितो नोत्पद्यते । अत एव द्विगोर्लुग्वचनमपि
सङ्गच्छत इति दिक् । ननु पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगुः पुरुष इत्यत्र
मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादयं समासः प्राप्नोति न तु बहुव्रीहिः । अशेषत्वात् ।

लुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् प्राप्नोति, तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं, समाहार-
ग्रहणात् समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो
नोत्पद्यत इति सिद्धमिष्टम् । इह पञ्च गावो ऽस्य सन्ति पञ्चगुः पुरुष इति
मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादयं समासः प्राप्नोति, न बहुव्रीहिरशेषत्वात्, तस्य तु

(तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

तुरपि स्यादित्याशङ्क्य द्विगोर्मत्वर्थतद्वितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि
तन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति सति तस्मिंस्तेनैव सिद्धमित्यु-
क्तम् । प्रत्ययप्रतिषेधारम्भेऽपि ङीप्-चोर्व्यावृत्तये इदमावश्यकमिति
तदाशयः । तद्वचनाभिप्रायेण चात्रैतयोरापादनमिति भाष्याशय
इत्याहुः ॥ तत्र तु ङीप् प्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भावः ।
न तद्वितलुकीति निषेधस्तु अपरिमाणान्तादिविषय इति तात्प-
र्यम् । “पञ्चकुमारिरि”त्यादौ ङीपो लुक्प्राप्तिरपि बोध्या ॥

---

१ अ ४ । पा १ । सू २२ ॥

तस्य तु चित्रगवादिस्वकाशः । यत्र दिक्संख्ये न स्तः । सति चास्मिन्स-
मासे मतुपः अवगणं स्यात् । न च द्विगोरिति लुक् । अप्राग्दीयती-
यत्वात् । अत्रोच्यते । परत्वाद्भज्जव्रीहिः । त्रिकतः शेषस्य भाष्यसम्मत-
त्वात् । वार्तिककृता तु वचनमेवारब्धम् । मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥

चित्रगवादिस्वकाशो यत्र दिक्संख्ये न स्तः, सति चास्मिन्समासे मतुपः
अवगणं स्यात्, अप्राग्दीयतीयत्वाद् द्विगोर्लुगपि नास्ति तस्मान्मत्वर्थे
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः । २।१।५२ ॥

ततः संदेहादिति । (कै)

व्याप्तिन्यायानन्तर्यन्याययोर्द्वयोरपि शास्त्रे आश्रयणादिति
भावः ॥

इहापि स्वीत्वमिति । (कै)

“एकमिदं इति” तु नेष्यत एवेति भावः ॥

डौपि कृत इति । (कै)

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ तद्वितार्थत्वोक्तः संख्यापूर्वः समासो द्विगुसंज्ञः
स्यात् । पञ्चकपालः । संस्कृतम्भक्षा इत्यनेनोत्पन्नस्याग्नौ द्विगोर्लुगनप्रत्य इति
लुक् । पञ्चनावप्रियः । नावोद्विगोरिति समासान्तकृत् । पञ्चमूली ।
द्विगोरिति डौप् । अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रविषय एवेयं संज्ञा । एत-
दर्थमेव तत्र योगविभागः । अन्यथा दिक्स्थे संज्ञा तद्वितार्थोत्तरपद-

“संख्यापूर्वो द्विगुः” ॥ कचिदनन्तरो ऽपेक्ष्यते यन्नैतदुच्यते ‘अनन्त-
रस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे’ति, कचित्समुदायः यथा ‘न षट्स-
खादिभ्य’ इत्यत्र वक्ष्यते तस्मान्नोभाविति, तदिह समुदायोऽपेक्ष्यते ऽनन्तरो
वेति संज्ञये ऽनन्तर इत्याह । ‘तद्वितार्थे’ इत्यादि । अयं भावः । समु-
दायापेक्षायां संख्यापूर्वपदसमानाधिकरणसमासमात्रपरिग्रहे द्विगुनित्या-
करणस्येत्यवयवीभावस्यापि स्यादितौगन्ते द्विगाविति स्वरप्रसङ्गः, समानाधि-

(संख्यापूर्वा दिगुः । २ । १ । ५२ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

एकश्राट इति लिख्यत एवेति भावः ॥ 'श्राच्छोरिति सूत्रे
परिगणितव्यवस्थितविभाषास्वस्यानुक्तेखादहचेराह

यत्राप्यो ह्रस्वत्वमिति । (कै)

“सनपुंसकमिति” प्रकरणात्समाहारद्विगुविषये एव तत्प्रवृत्ति-
रिति भावः ॥ ननु भिन्नशब्देन समासे वक्ष्यमाणरीत्यासमाहार-
विवक्षायां एकभिचीत्यपि स्यादत आह

भिन्नशब्देन त्वनभिधानादिति । (कै)

अत्र मानं चिन्त्यम् ।

१ अ ७ । पा ४ । सू ४१ ॥

२ अ २ । पा ४ । सू १७ ॥

समाहारेऽप्येव ब्रूयात् । तेन सप्तर्षय इत्यत्र इगन्तकालेति पूर्वपदप्रवृत्ति-
स्वरो न भवति । समासान्तोदात्त एव हि पठ्यते । सप्तऋषयस्तपस्तेपे
निषेदुरिति यथा । कथन्तर्हि एकापूपीति । अत्राहुः । नायं पूर्वकालै-
केति समासः किं तु पूर्वसूत्रेण समाहारे । तथा हि । एकमप्यपूपं
कश्चित्कृपणो दददनेकं मन्यते । तथा दाने अद्धातिशयादपूपमहत्त्वा-

करणतत्पुरुषापेक्षायामपि एकश्राटीत्यत्रापि स्यात्, संख्याशब्दोपादान-
विहिततत्पुरुषपरिग्रहेऽपि ‘दिक्संख्ये संज्ञायामि’त्यस्यापि ग्रहणात्सप्तर्षय
इत्यत्र दिगुस्वरप्रसङ्गः, योगविभागज्ञानर्थकः, दिक्संख्ये संज्ञायां तद्वि-
तार्थोत्तरपदसमाहार इत्येकयोगः कर्तव्यः स्यादिति, कथमेकापूपीति,
अत्र ह्यकश्चासावपूपश्चेति पूर्वकालेति समासे कृते दिगुत्वे सत्यकारान्तो-
त्तरपदो दिगुः स्त्रियां भाष्यत’ इति ‘दिगोरि’तीकारः सिद्धति नान्यथा,

दददनेकमिति । (कै)

अवयवगतवज्जलस्यावयविन्यारोपात् गौणः समाहारोऽत्रापि
सुलभ इति भावः ॥

कर्त्तव्यो भवतीति । (कै)

“एकापूपी क्रियत” इत्यादौ प्रतियहीचेति भावः ॥ पचदयेऽपि
उपसंख्यानद्वयेन स्वरभिद्धेः साम्यशङ्कां वारयति

पूर्वचापरितोषेणेति ॥ (कै)

अन्तोदात्त इष्यते इति । (कै)

अत्र बीजं चिन्त्यम् । किं च प्रवृद्धादिगणपाठेन लोकेऽप्यन्तो-
दात्तत्वं सुसाधमिति बोध्यम् ॥

दानेकस्मिन्निव यः संभूमस्तमेकस्मिन्नपि करोति । अनेन प्रतियहीता
कृपणो व्याख्यातः । तत्रारोपितबहुत्वाश्रयः समाहारः । तत्र समासे कृते
द्विगुत्वे सति अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति
डीप् सिध्यति ॥

न चैकशटीतिवज्जातिडीषन्तेन समासः शक्यते कर्तुं केवलस्यापूपशब्दस्य
पुल्लिङ्गत्वात् । उच्यते । अत्रानन्तरसूत्रेण समाहार एव समासः । नन्वने-
कविषयः समाहारो नैकस्य सम्भवति, कथम्, इहैकमप्यपूपं कश्चित्कृपणो
दददनेकं मन्यते तथा दानश्रद्धातिशयादपूपमहत्वाद्वा ऽनेकस्मिन्त्यः सङ्ग-
मस्तमेकस्मिन्नपि करोति, अनेन प्रतियहीता कृपणो व्याख्यातः, तत्रारो-
पितवज्जलस्याश्रयः समाहार इति सिद्धम् ॥

(कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

प्रकृतिस्वरपूर्वपद इति (कै)

बज्जब्रीहिः । केचित्तु पचयोः साम्येऽपि पूर्वमात्र इति पचस्य
फलाभावाद्बज्जप्रतिविधेयत्वाच्च नादर इत्याहुः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

इष्यत इति । (कै)

तथैव लक्ष्यदर्शनात्प्रत्यासत्तेश्चेति भावः ॥

चौर इति । (कै)

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ कुत्स अवक्षेपणे । मत्वादिस्त्रुत्रे चकारस्यानुक्त-
समुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्तः । बज्जवचननिर्देश उभयत्रापि स्वरूपग्रहणानिरा-
सार्थः । कुत्स्यमानवाचीनि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
कुत्सायामेवायमिष्यते । सन्निधानात् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः ।

“कुत्सितानि कुत्सनैः” ॥ ‘कुत्सितानीति’ । कुत्स अवक्षेपणे मत्वादि-
स्त्रुत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्तः, बज्जवचननिर्देशादुभयत्रार्थ-
ग्रहणं न स्वरूपग्रहणमित्याह । ‘कुत्सितवाचीनीति’ । वैयाकरणस्वरूप-
रिति’ । सूचयतेरिच्चेतरीकारः, यः एष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूच-
यति खं गिरीक्षते अहो निर्मलं गगनमिति स श्वमुच्यते, अत्र व्याकरणस्य

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

(कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ।)

यथा खसूचनेन व्याकरणाध्ययनस्य निष्फलत्वं प्रतीयते न
तथा चौर्येणेति भावः ॥

नापि तदधीयानस्येति । (कै)

एवं च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साभावादिदं नोदाहरणमित्याशयेन
भाष्ये

१ “वैयाकरण खसूचिः” इति भाष्येण ॥

वैयाकरणखसूचिः । सूत्रयतेरिच्चेतीकारः यः पृष्ठः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं
सूचयति निरीक्षते कथयति वा अहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते
अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्तदध्ययनं स्वरूपेण यद्यपि प्रशस्तं तथापि प्रति-
भानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते । याज्ञिककितवः । किन्तवास्तीति
पृच्छन् धनमात्रोद्देशेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवर्तमानः कितवः । तथा च
श्रुतिः सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्ठामौल्यादि । इह तु कितव इव

वेदाङ्गस्याध्ययनं प्रशस्तमपि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते । ‘याज्ञि-
ककितव इति’ । किं तवास्तीति धनमात्रप्रश्नेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते
प्रवर्तमानः कितवः, इह तु कितव इव कितवः, यो याज्ञिको यान्यस्य
धनसत्तामेवापेक्षते न यागार्हतां स याज्ञिककितव इत्युच्यते तदाह ।
‘अथान्यथाजकस्तृष्णापर इति’ । ‘मौमांसकदुर्दुष्ट इति’ । दुःख उत्क्षेपे
दुःपूर्वः क्षौणादिकः कूटप्रत्ययः । ‘बज्जलमन्यत्रापौ’ति शिल्पि, लरयोरेक-
विधयत्वस्मरणादुर्दुष्ट इति भवति । ‘वैयाकरणश्चोर इति’ । कथमेतत्

किं व्याकरणम् । (भा)

इत्यादि प्रश्न इति भावः ॥

आश्रयदोषादिति । (भा)

य चाप्रतिभत्वम् । अयं च निष्फलत्वे हेतुः ॥

कितवः, यो याज्ञिको दक्षिणामात्रतत्परः सन्नयाज्यमपि याजयति स एव-
मुच्यते । मौमांसकदुर्दुरुक्तः । दुल उत्क्षेपे । दुरपूर्वः । औणादिकः कूठः
प्रत्ययः । वज्रलमन्यवापीति णिलुक् । रलयोरेकविषयत्वस्मरणाद् दुर्दु-
रुक्तः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां किम् । **वैयाकरणो दरिद्रः ॥**

प्रत्युदाहरणं, यावता चोरत्वेन गर्ह्यमाणत्वाद्भवत्येव वैयाकरणकुत्सा तच्चाह ।
'नह्यत्रेति' । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समासेन भवितव्यम्,
अत्र च वैयाकरणः कुत्स्यते चोरत्वेन न तु वैयाकरणत्वम् । 'कुत्सितो
ब्राह्मण इति' । अत्र विशेषणं विशेष्येणेति भवितव्यमेव समासेन, यदि
नेष्यते वज्रलग्नहणं शरणम् ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥

“उपमानत्वं” साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वम् । तद्वति तस्य
रूढत्वात् । तच्चोपमेयसाकाङ्क्षं तच्चोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो
वा । रावण इव रावणः । चन्द्र इव सुखमित्युभयत्रापि द्ववशब्द-
दर्शनात् । तत्र यदि सर्वथा ऽभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र
तद्गतभूयोधर्मपरिच्छेद्यत्वरूपोपमेयत्वासम्भवः । अत एव सर्वथा
भेदेऽपि नेत्याशयेन पृच्छति । भाष्ये

कानि पुनरिति । (भा)

उपमेयात्सर्वथा ऽभिन्नानि सर्वथा भिन्नानि वेत्यर्थः ॥ साधा-
रणधर्मरूपेणाभेदस्तत्तद्रूपेण भेद इति त्वसौ न जानति तदेवाह

ननु शरैरुखैरिव इत्यादौ द्योतकत्वेऽपि उखसदृशैः शरैरित्यर्थः ।
उखपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिस्तदवस्थोखाणां करणत्वाभावात् ॥ उपमानोप-
मेययोः समानविभक्तिकत्वमिति वचनाभावात् । यद्यपि उखसदृशरूपः

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ उपमानोपमेयसाधारणधर्मवचनैः सच्चो-
पमानानि प्रागवत् । घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकम् । अत

“उपमानानि सामान्यवचनैः” ॥ ‘उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति’ ।
उपपूर्वाच्चाङः करणे ल्युटि समास इति दर्शयति, भाष्ये तु मानस्य

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

किं यदेवेति । (कै)

एवकारेण तयोरत्यन्ताभेदः सूचितः ॥ एवम्

अन्यदेव (भा)

इत्यनेनात्यन्तभेदः सूचितः ॥ कर्मकरणरूपार्थभेदेऽपि द्वितीय-
सदृशव्यवच्छेदफलकस्य गोरिव गौरिति प्रयोगस्य दर्शनात्सर्वत्र
तथैव किमिति प्रश्नः ।

क इहोपमापदार्थ इति (भा)

भाष्ये उपमानोपमेयभावबोधके चादिशब्दप्रयोगे किं फलं
कर्मकरणरूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्रासम्भवादित्यर्थः ॥ द्विती-
योपानव्यवच्छेदार्थत्वे तु नोपमानत्वादिव्यवहारः ॥ किञ्च गोस-
दृशो गौरित्वादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसम्भवेनावचकैतत्प्रयोगोऽसङ्गतः ।

उत्पदार्थस्य करणरूपशरीरभेदान्वयात् सा सुलभा । तथापि सदृशस्यो-
क्तरीत्या विशेष्यत्वानापत्तिरिति चेदिष्टापत्तेः । तथा हि इवादीनां स्वस-
मभिव्याहृते उपमानता द्योतकत्वमुपमानत्वेन प्रतीतेस्तादृशधर्मवदुपमेय-
प्रतीतिं विनानुपपत्त्योभयत्रापि साधारणधर्मसम्बन्धबोधे तात्पर्यग्राहक-

एव सामानाधिकरण्यान्मृगौव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः । सादृश्यं
चोत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेव गृह्यते । तथैव व्युत्पत्तेः ।

समीपमुपमानमित्यर्थकधनमात्रम्, अव्ययीभावे उपमानानीति रूपासिद्धि-
प्रसङ्गादिति भावः । उपपूर्वकश्च माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः, येन

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

सादृश्यस्याभेदेऽप्यङ्गीकारेण नास्यावाचकत्वमिति भावः ॥ उपमा-
नोपमेयभावप्रतीतावुपमा । तदभावेनान्वय इति बोध्यम् । अत्र पक्षे-
ऽस्यैवोदाहरणत्वेन तत्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वथेवादिघटित-
प्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमोदाहरणासम्भवः
प्रकृतसूत्रवैयर्थ्यञ्चेति तात्पर्यम् ॥

गौरिवाश्च इति । (भा)

त्वम् । उपमानत्वं च साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम् । तद्धर्मवत्
तथा परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वम् ॥ इदं 'भाष्ये स्पष्टम् ॥ उभयत्रापि साधा-

श्रुतं विद्यायाश्चुतकल्पने गौरिवापतेच्च । अत एव हि व्यस्तेऽपि "वागर्थी-
विवे"त्यादिस्थले सम्पर्कप्रभृतिसन्निहितद्वारकमेव सादृश्यं प्रतीयते । पूर्व-

वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानं तद्यथा गौरिव गवय इति,
गौः करणम्, पुरुषः परिच्छेत्ता, स हि गोः सादृश्येन गवयं परिच्छिन्नति

१ उपमानाणीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवो-
पमेयमाहोस्विदित्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । किं चातः । यदि यदेवोपमानं
तदेवोपमेयं क इहोपमार्थो गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क
इहोपमार्थो गौरिवाश्च इति ॥ एवं तर्हि यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च
विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्य-
मानं गंक्षते । मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थं
ज्ञास्यामीति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिसीते तदुपमानम् । गौरिवगवय
इति । गौर्निर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञातः ॥ कामं तर्ह्येनैव हेतुना यस्य गवयः
निर्ज्ञातः स्यात् गौरनिर्ज्ञातस्तेन कर्तव्यं स्याद् । गवय इव गौरिति । वादं
कर्तव्यम् ॥

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ ३)

अयं भावः । सर्वथा भेदे तत्स्वीकारे इदमुदाहरणं वाच्यं
तच्चायुक्तं साधारणधर्ममूलकोपमानोपमेयभावाप्रतीतिरिति केचित् ।
एकत्वविषये सन्देहाभावादिति पाठे एकत्वरूपे विषये सन्देहविषय-
त्वाभावादित्यर्थः ॥

अयं भावः (कै)

इत्यादिग्रन्थेनोच्यमानो भावः कथं भाष्याचरस्वरसिद्धः । किं च

शस्त्री श्याम (भा)

रणधर्मान्वय इति ^१लिङ्गभेदाद्युपमादूषणिरूपणावसरे दशमश्लेषे काव्य-
प्रकाशादौ स्फुटम् ॥ एवं चन्द्र इव सुखम् आह्लादकम् इत्यादावाह्लाद-
कोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकं सुखमित्यादिरीत्याबोधः । एवं चोप-
मानस्योपमेयेन समानविभक्तित्वं तेनाभेदान्वयात् । साधारणधर्मसम्बन्धश्च

निपातनियमार्थं चेदं सूत्रम् । विशेषणं विशेष्येणेति समासे हि पूर्वनिपातः
पर्यायेणोभयोः स्यात्पाचकपाठकादिवत् । “तत्पुरुषे” तुल्यार्थेति सूत्रे प्रति-

गोसदृशो गवय इति । ‘सामान्यवचनैरिति’ । समानशब्दः साधारण-
पर्यायस्तत्तत्तत्तुर्वर्णादित्वात्त्वार्थं व्यञ्ज, साधारणो धर्मः सामान्यम्, तच्चोप-

१ लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्मसम्यक्
कुर्यात् । तदा एकतरस्यैव तदुर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमान-
त्वमुपमेयत्वं क प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमणि-
र्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् ॥ काव्य प्रका १० ॥

भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषो नोक्तदोषातिरेकिणौ । तथा
हि लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्यप्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदसम्यक्तरघ-

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

इत्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावासम्भवस्य च भाष्ये-
ऽनुक्तेस्तस्य निर्दलतेति वज्रश्रुता विचारयन्तु ।

वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । (भा)

तेन कस्य चिद्विशेषस्थानभिधानादिति भावः । श्यामत्वमाच-
प्रतीतेः श्यामापदेनैवोपपत्तेः । एवं चोपमाप्रयोजकौभूतसाधारण-
धर्म आश्रयभेदेऽप्येक इति तथोरैक्यशङ्का अनेक इति मते धर्म-
भेदान्तद्भेदशङ्केति तात्पर्यम् ॥

विशेषणतया क्वचित् । यथोदाहृते ॥ क्वचिद् विश्लेष्यतया । यथा चन्द्र
इव मुखम् आह्लादयतीत्यादौ । अत्र हि उपमानचन्द्रकर्तृक आह्लादा-
भिन्नो मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधः ॥ ये तत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको
मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधं वदन्ति तेषां तयोः समानविभक्तिकत्वं

पदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव “मयूर-
व्यंसकादि”त्वात्समासे उपमानस्यो न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । उपमीय-

मानस्य श्रुतत्वात्तस्य चोपमेयापेक्षत्वात्तयोरेव साधारणो धर्मो विज्ञायत
इत्याह । ‘उपमानोपमेययोरित्यादि’ । ‘तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति’ । तेन

ठितलिङ्गं कुर्यात् । तदैकतरस्यैव तद्वर्मेसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः ।
अथ प्रतीयमानं साधर्म्यमाश्रित्येयं स्यात् । तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमान-
त्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयते न तथाप्रस्तुतम् । अतः प्रक्रान्तस्याभावाद् भग्न-
प्रक्रमत्वमेव बोधः ॥ यथा—

चिन्तारत्नमिव अग्रतोऽसि करतो धिङ्मन्दभाग्यस्य मे ॥

स्ववाचेति । (कै)

करणम् । स्वशब्देन शङ्किताप्रयोजककर्त्ता तु प्रष्टा बोध्यः ॥

शब्देनासंस्पर्शादिति । (कै)

कैद्यटकृतप्रश्नव्याख्याने अस्योपयोगश्चिन्त्यः । साधारणधर्मस्य
गोलस्यैक्येन गौरिवेत्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्यायां दोषोपपत्तेः ।
केचिद्व्याख्यातपूर्वपक्षे त्वचैवं व्याख्योचिता ॥

दुर्लभम् । वचनं तु तादृशं न व्याकरणे उपलभ्यते । तत्र यद्यपि चन्द्र-
मुखयोः तत्त्वेन भेदः तथापि विशेषणतया प्रतीतसाधारणधर्मनिमित्ता-
भेदोपचारेणामेदः । अत एव भेदाभेदप्रधानोपमा इति वृद्धाः । चन्द्र-
मुखयोः सादृश्यप्रतीतिस्त्वार्थे वेति बोध्यम् ॥ इदमेव युक्तम् । घनश्याम
इत्यादौ विग्रहे समासे च घनशब्दस्य तत्सदृश्यपरत्वे “उपमानानि सामान्य-

तेऽनेनेत्युपमानम् । उपपूर्वकान्माङः करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । उप-
पूर्वकश्च माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे कृष्टः ॥ येन वस्तुन्तरं सादृश्येन

साधारणेन धर्मेण विशिष्टं यदुपमेयं तद्वचनैः, न तु साधारणधर्ममात्र-
वचनैरित्यर्थः । वचनग्रहणाच्चायमर्थो लभ्यते, सामान्यमुक्तवन्तः सामान्य-

अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् ॥ वचनभेदे यथा—

“सक्तर्षो भविता देव शुद्धाः कुलवधूरिव”

अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्र-
धानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदोऽप्युपमान्यसंभवात् । यत्र तु लिङ्ग-
वचनयोर्भेदोऽपि सामान्याभिधायिपदमुपात्तरूपभेदं नापद्यते किन्तुपात्तेनैव-

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

अत्यन्तेति । (कै)

अस्याशय उक्त एव ॥

यदा त्विति । (कै)

इदमपि कैयटोक्तपूर्वपक्षव्याख्यायां चित्यं श्यामत्ववज्जाड्यस्या-
प्येकत्वेनानेकत्वेन वा तदाप्युपमानोपमेयभावासम्भवादिति ॥ भाष्ये
एवं तर्हि यत्र किञ्चिदिति । (भा)

वचनैः” (२ । १ । ५५) इत्यनेन उपमानत्वेन बोधकानि सामान्यधर्म-
विशिष्टोपमेयवचनैः सामानाधिकरण्यैः समस्यन्त इत्यर्थकेन समासा-
नापत्तिः । घनपदस्यापि उपमेयपरत्वेन उपमानवाचकत्वाभावात् । न च
भूतपूर्वगत्या तत्त्वम् । तद् विग्रहवाक्येऽप्युक्तरीत्या तत्त्वाभावात् । घनेन

परिच्छिद्यते तदुपमानम् । तद्यथा गौरिव गवय इति । इह हि गोः
करणं पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि गोसादृश्येन गवयं परिच्छिनति । घन-

वचनाः, ये सामान्यमुक्ता तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः, यथा गुण-
मुक्तवान् गुणवचन इति, तच्च सामान्यवदुपमानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वा-

रूपेणोभयत्रान्वेति तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्त्वभाव-
त्वात् ॥ तत्र लिङ्गभेदे यथा—

“गुनैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः”

अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्दोषत्वाभावः ॥ काव्यप्रदीप १० ॥

“प्रतीयमानमिति” । उपात्तधर्मातिरिक्तधर्मरूपमित्यर्थः ॥ “प्रक्रान्त-
स्याभावात्” । असम्भवात् । इवादिना धर्मत्वेनापि उपात्तधर्म एव बोध्यते

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

शब्दोपात्तप्रत्येकधर्मेण शस्त्रीत्वदेवदत्तत्वादिना भेदः । श्याम-
त्वादिसाधारणधर्मेण वा भेद इत्यर्थः ॥ ननु गुणानामाश्रयभेदा-
द्भेदेन कथं तेषां सामान्यत्वमित्यत आह

श्यामत्वस्याधारेति ॥ (कै)

भेदोऽप्याश्रीयते इति । (कै)

भेदो यद्यप्याश्रीयत इत्यर्थः । तथापीति शेषः ॥

तुल्य इत्यत्र तथात्वेऽपि तस्य विग्रहत्वाभावात् । प्रत्यासत्त्या तत्र वृत्तौ तद्
विग्रहवाक्ये च उपमानवाचकत्वस्य ग्रहणौचित्यात् । तस्य तद् विग्रहत्वे
भ्रमचपला इत्यादौ पुंवत्वानापत्तिः । वृत्तौ विग्रहे च सामानाधिकरण्ये
एव तत्त्ववृत्तेः । एतेन पूर्वावस्थाश्रयेण शस्त्रा उपमानवाचित्वमिति कैयटः
परास्तः ॥ केवलशस्त्रीपदप्रयोगे तु सर्वथा उपमानवाचित्वं दुरुपपादम् ।

श्यामादौ तु घनादयः शब्दा यद्यपि घनादिसदृशे उपमेये संक्रान्तास्तथापि
भूतपूर्वगत्या उपमानवाचिता द्रष्टव्या । इदमेव दर्शयितुं लौकिके विग्रह-

त्तदाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञाय इति सुष्ठूक्तं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति ।
'शस्त्रीश्यामेति' । अत्र श्यामगुणविशिष्टत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमानं शस्त्री,

तस्य निरुक्तोभयनिष्ठत्वे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भावः ॥ अपरत्र लिङ्गपरि-
णामेन यथाकार्यचिदन्वयेऽपि स्फुटत्वाभावेन चमत्कारापकर्ष—इति तत्त्वम् ॥
“मात्रेणेति” । पुंस्त्वान्वितच्युतत्वस्य नपुंसकत्वविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावा-
दिति भावः । अत एव यत्रानुपात्तः साधारणधर्मस्तत्र न दोषः । कल्पसा-
नस्य लिङ्गरहितस्यैव कल्पनेन उभयसाधारणत्वात् । एवं यत्र लिङ्गरहिता-

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

गुणजातेरिति । (कै)

गुणत्वव्याप्यजातेरित्यर्थः । एवं च श्यामगुणस्य भेदेऽपि श्याम-
त्वेनैक्यात्सामान्यत्वं साधारणधर्मतेति ध्वनितम् । अत्र सिद्धान्तपक्षे
तु घन इव श्यामो देवदत्त इत्यादेरिवघटितप्रयोगस्य सम्भवेन
गौरिव गौरित्यादावुपमानत्वाद्यप्रतीत्यानन्वय इति बोध्यम् ॥ भाष्ये
मानं हीति । (भा)

एवं मृगादेः सादृश्यसम्बन्धेनान्वयेऽपि तदनुपपत्तिः । किं च श्यामशब्द-
स्योपमेयपरतया घने तदन्वयाभावेन तस्य साधारणधर्मवैशिष्ट्येन इतरपरि-
च्छेदकत्वरूपोपमानत्वाभावः ॥ तदुक्तं भाष्ये “यदि शस्त्रीव श्यामा देवदत्ता
इति विग्रहस्तदा शस्त्र्यां श्यामा इत्येतदपेक्षं स्यात् । यदि यथा शस्त्री
श्यामा तद् वद् देवदत्ता इति विग्रहस्तदा देवदत्तायां श्यामा इत्येतदपेक्षं

वाक्ये इव शब्दः प्रयुज्यते न त्वसौ प्रक्रियोपयोगीत्यवधेयम् । सामान्य-
वचनत्वमपि तद्विशिष्टोपमेयपरत्वमेव बोध्यम् ॥

उपमेया देवदत्ता, तयोः साधारणो धर्मः श्यामत्वं, तदभिधाय तद्विशिष्टायां
श्यामाशब्दः पर्यवस्यतीति भवति सामान्यवचनः । ननु च समानाधि-

शोपस्थापकतिङ्श्लेन साधारणधर्मोपस्थितिः तत्रापि न दोषः । यथा “स्त्रीच
गच्छति षण्डोऽयम्” इत्यादौ । एवं च चन्द्र इव सुखम् इत्यादौ दोष एवेति
बोध्यम् ॥ “अत्र शुद्धा इति” । बहुत्वविशिष्टशुद्धत्वस्य साधारणधर्मस्य बहु-
त्वावसृष्टसक्तुष्वेवान्वयो नत्वेकत्वावसृष्टे बहुरूपे उपमाने इति भावः ॥
“सम्भवादिति” । उभयत्रापि उपात्तरूपाभेदात् । तदाह “यत्र त्विति” ॥

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्त्वम् । यथा प्रस्थाप-
ज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापकम् । न तथोपमानं गौर्हि
गवथं कतिभिश्चिद्भूमैरेव तद्वतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह
साकल्येनेति । (कै)

एवं च तदत्यन्ताभेदेनैव परिच्छेद्येनान्वेति । प्रस्थो ब्रीहिरि-
त्यादौ परिच्छेद्ये तद्रूपारोपात् । भेदेनैव वा प्रस्थोऽस्य परिमाण-
मित्यादौ । तदुक्तं भाष्ये

अत्यन्तायेति । (भा)

स्यादिति" (क चिद्धितभाष्यपुस्तके त्वेवं पाठोऽस्ति यथा "यदि तावदेवं
विग्रहः क्रियते शस्त्रीव श्यामा देवदत्ता इति शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं
स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते यथा शस्त्रीश्यामा तद् यदिदं देवदत्ता
इत्येवमपि देवदत्तायां श्यामा इत्येतदपेक्ष्यं स्यात्") कैयटेऽपि "न च
शब्दस्य आद्यतिरस्ति येनोभयगतश्यामत्वं प्रतिपादयेद् इति । एको हि
श्यामाशब्द एकगतगुणस्यैव प्रतिपादकः । न हि तस्य शाब्दान्वयं विनोक्त-

करणेनेति वर्त्तते, इह च शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यां वर्त्तते श्यामाशब्दस्तु देव-
दत्तायां, यदाह उपमानवाचीनि सुवन्तानि तदिष्टिष्टोपमेयवचनैरिति,

"रूपभेदम्" । आनुपूर्वीभेदम् ॥ "उपात्तेनैव रूपेणेति" । उपस्तितोऽर्थ
इति शेषः । आनुपूर्वीसाध्यनोभयत्रान्वयसम्भवादिति भावः ॥ "आनुगमः" ।
अन्वयः ॥ "अत्र लिङ्गैति" । गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि ॥ "अनघैरिति" ।
घर्मवाचकस्य लिङ्गद्वयेऽपि तुल्यरूपत्वान्न दोष इति भावः ॥ काव्यप्रदीपोद्-
घोत—१० ॥

(अ. २। पा. १। आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः। २। १। ५५।)

इदमव्ययम् । आत्यन्तिकाभेदेनात्यन्तिकभेदेन वा तत्परि-
च्छिनन्ति । इदं तु भेदाभेदाभ्यामिति विशेषः । चंद्रेण तुल्य-
मित्यादावप्यार्थोपमाप्रतीतावस्थेव भेदाभेदप्रतीतिरिति बोध्यम् ॥

परिच्छेदवशादिति । (कै)

तत्तारतम्यादिति भावः ॥ अव्ययीभावे बहुवचनासङ्गतेराह

निपातनादिति । (कै)

हीनार्थकोपशब्देन कर्मधारयस्य सुलभत्वं भाष्ये समीपशब्देन
हीनत्वमेवोपलक्ष्यते । 'उपोधिकेचेत्यादावुपस्य हीनार्थत्वदर्शनादि-
त्यन्ये ॥

अपेक्षानिमित्तक इति । (कै)

निरूपकापेक्षानिमित्तक इत्यर्थः ॥

१ अ १। पा ४। सू ८७ ॥

मुपमानत्वमितितद्भावः । श्यामा इत्यस्य उपमेयपरत्वाभावे तु साधारणधर्म-
विशिष्टोपमेयपरत्वरूपसामान्यवचनत्वाभावात् समासो न स्यात् । अत एव
भाष्ये “ग्रस्त्रीशब्दः ग्रस्त्यामेव । श्यामा शब्दो देवदत्तायाम् एव” इति
पक्षे सामानाधिकरण्याभावात् समासपुंवद्भावौ न प्राप्तुत इत्युक्त्वा “एवं
तर्हि तस्यामेवोभयं वर्त्तते” इति “युक्तम्” इत्युक्तम् । तत्र “तस्यामेव”

तथा विग्रहवाक्ये इव शब्दः प्रयुक्तः ग्रस्त्रीव श्यामेति । सत्यम् । वचन-
सामर्थ्यात् वैयधिकरख्येऽपि समासः । यद्येवं मृगौव चपला मृगचपला

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

पितापुत्रादौति । (कै)

ज्ञानप्रदत्ताद्यत्र पुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारस्तद्विषयोऽयं दृष्टान्तः ।
जातिस्मरत्वे जन्मान्तरविषयो वा ॥

किं पुनरिति । (भा)

अत्यन्तभेदाभेदयोरुपमानत्वाभावात्प्रश्नः ॥

क्व पुनरिति (भा)

प्रश्ने कैयटोक्तो भाव उचित इति केचित् ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

उभयोरपि पदयोरकार्थवृत्तित्वादिति भावः ॥

वैयधिकरण्यादिति । (कै)

सादृश्यसम्बन्धेन शब्दाः श्यामावाच्यदेवदत्तायामन्वयेन साम-
र्थ्येऽपि वैयधिकरणमित्यर्थः । अत्र हि समानाधिकरणेनेति वर्तते ।

इत्यस्य उपमेयायाम् एव इत्यर्थः ॥ उपमानशब्दोऽपि सादृश्यमूलाभेदाध्य-
वसायात् तत्रेति तद्भावः । तत्र सादृश्यनिर्वाह्याय अस्यैव तन्त्रादिना
उपमानेऽपि सम्बन्धोऽवश्यं वाच्यः ॥ तदुक्तं कैयटेन । “यदा देवदत्तायां
शस्त्रीत्वमारोप्यते सादृश्यात् । तदा कं गुणमाश्रित्यतयोः सादृश्यम्
इत्याशङ्क्य यदा चन्द्रमुखीत्यादौ चन्द्रेऽनेकगुणसत्त्वेऽपि तात्पर्यवशात् प्रिय-
दर्शनत्वमनिर्दिष्टोऽपि गुणो वृद्धव्यवहारादुपमानिमित्तं तदोपमेये श्रुतः

हंसीव गद्गदा हंसगद्गदा, पुंवत्कर्मधारयेति सामानाधिकरण्यलक्षणाः
पुंवद्भावो न प्राप्नोति, नैष दोषः । जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

इदमुपलक्षणं सामान्यवचनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । समानविभक्ति-
कत्वमुपमानोपमेययोर्न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

पुंवद्भाव इति । (कै)

सामानाधिकरण्यनिमित्तककर्मधारयत्वनिमित्तक इत्यर्थः ॥

साधारणधर्मविशिष्टेति । (कै)

अनेन सामान्यवचनत्वं समर्थितमुपमेयदेवदत्ताभिधानं च ॥

तस्यामेवोभयं वर्तत इति । (भा)

वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरण्यम् ॥ इदं तात्पर्यमजानानः

पृच्छति । भाष्ये

क पुनरिति । (भा)

एकदेशिन उत्तरम् ॥

सन्निधानात् कथमुपमानं न सम्बध्यतीति । अत एव एतदुत्तरं शस्त्री-
शब्देनाभिसम्बध्यमानत्वात् श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्याश-
ङ्कितम् । शस्त्रीशब्देनाप्यभिसम्बध्यमानत्वादिति तदर्थः ॥ बहूनां यः सामा-
न्यमाह स एव सामान्यवचन इत्याशयेन शङ्का । ततः सिद्धान्तिगोक्तं
“श्यामत्वस्योभयत्र शस्त्र्यां देवदत्तायां च भावात्” उभयगतगुणवाचकत्वाच्च
श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वं “न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो
बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव”

स्त्रीत्वमकिञ्चित्कारं तत्र कुक्कुटाखं मृगक्षीरमित्यादिवदिदमपि सिद्धम् ।
नतु चान्यदेव चापलं स्त्रिया अन्यदेव पुंसः, सत्यम् । जातिमात्रोपादानेऽपि

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

शस्त्यामिति । (भा)

समुदायेन तदभिधानोपपत्तेः ॥

केनेति ॥ (भा)

प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

पूर्वपदेति । (कै)

अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाभाव इत्यर्थः ॥ नन्वन्यपदार्थग्रह-
णाभावात्कथं समासस्योपमेयवृत्तितेत्यत आह

स्वाभाविकत्वादिति । (कै)

वस्तुतोऽतिरिक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिकल्पितः कश्चित्सोऽस्थेवेति भावः ॥

अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति । (कै)

अश्वः कर्णादिर्यथा जातिविशेषस्येत्यर्थः । अश्वकर्णादिज्जाति-
विशेषस्येवेति कचित्पाठः ॥

इति । अत्र उभयगतगुणवाचकत्वाद् इत्यनेन उभयोः साधारणधर्मसम्बन्ध
शब्द इति सूचितम् । अत एव सामान्यैरिति नोक्तम् । “सामान्यवचनैः”
इति चोक्तम् । तच्चोभयान्वयित्वेन उभयगतधर्मवाचकत्वबोधनार्थम् ।
श्यामशब्दस्य द्विगतधर्मवाचकत्वेनैव सामान्यवाचकत्वं बोध्यम् । एवं च
उपमानश्यामघनाभिन्नः श्यामो देवदत्त इति बोध इति भाष्यस्वरसः ।

प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्वं प्रत्यायिष्यते, तच्च बहिरङ्गत्वान्न स्त्रीप्रत्ययस्य
निमित्तम्, अन्यथा पुंवद्भावेन निवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययस्य तवापि कथं विशेषाव-

स्त्रीलिङ्गेनेति । (कै)

एतेन पुल्लिङ्गश्यामशब्देन समासे रूपसिद्धिरिति नाशङ्क्य-
मिति भावः ॥

कृचिममेवेति । (कै)

लौकिकसमानाधिकरणमिति बोध्यम् । सामान्यवचनैरित्य-
प्रथमानिर्दिष्टत्वात् श्यामाशब्दो न तथेति भावः ॥

काव्यप्रकाशस्वारस्योऽप्येवमेव ॥ तत्र हि एवमुक्तं “यथैव वा शब्दा यत्परा-
स्तस्यैवोपमानता प्रतीतिरिति । यद्यप्युपमानविशेषणानि ते तथापि शब्द-
शक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव मल्लिवत् सम्बन्धं प्रति तत् सङ्गावे श्रौती उपमा ।
“तेन तुल्यम्” (५ । १ । ११५) इत्यादौ प्रतीतितुल्यतोपपत्तये साधर्म्य-
स्थार्थत्वादार्याति ॥ “यत्परा” इत्यस्य यदनन्तरमुपात्ता इत्यर्थः ॥ उप-
मानताप्रतीतिश्च शब्देऽत्र । तेषां शब्दानामुपमानविशेषणार्थप्रतिपादकत्वे
स्या इतिना हेतुत्वेनोपादानात् । “उपमानविशेषणानी”ति बज्जब्रीहिरिति

गतिः, अस्त्वेवं यदि तु मृगीव चपलेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समासः क्रियते
तदा मृगीचपलेति प्राप्नोति, नहि तेन समासो दृष्टवारितः, समानाधि-

१ “साधर्म्यमुपमाभेदे” उपमानोपमेययोरेव साधर्म्यं भवतीति तयोरेव
समानधर्मेण सम्बन्ध उपमाभेदग्रहणसमन्वयव्यवच्छेदाय ॥ “पूर्णां लुप्ता च”
उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयो-
स्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ॥

“साऽग्रिमा” ।

“श्रोत्रार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्विधे तथा” ॥

न तु लौकिकमपीति । (कै)

केवललौकिकमित्यर्थः ॥

दोषप्रसङ्गादिति । (कै)

आचारक्यजन्तप्रकृतिककुमारीशब्दादौ ह्रस्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

पुंनपुंसकेति । (कै)

तित्तिरिः पुमान् । कुम्भकपालं क्लीबम् ॥

स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति । (कै)

तु न युक्तम् । पुंस्त्वापत्तेः ॥ “उपमानविशेषणा एते” (काव्यप्रकाशे-१०)
इति पाठस्तु प्रदीपादि (काव्यप्रदीपः) विरुद्ध इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ न
चैवं पुरुषो व्याघ्र इव शूर इत्यादौ भवदुक्तरीत्या बोधे विशेषणस्य व्याघ्र-
स्यापि सविशेषणत्वेनासामर्थ्यात् समासो न स्यादिति वाच्यम् । उपमानत्वेन
बोधकस्य तस्य साधारणधर्मांशे नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । साधारणधर्म-
वत्त्वेन परिच्छेदकत्वं हि तत्त्वम् । तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव । यद्यप्युपमेयत्वं

करणाधिकारश्च बाध्येत, एवं तर्हि समानाधिकरणसमास एवायं शस्त्री
चासौ प्रयामा चेति, कथं पुनर्देवदत्तायां शस्त्रीशब्दो, जातिवचनो ह्यसौ

यथेव वादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशे-
षणानि ते (एते । क-पु) । तथापि शब्दशक्तिसहिष्णा श्रुत्यैव षष्ठीवत्
सम्बन्धं प्रतिपादयन्तीति तत् सङ्गावे श्रौती उपमा । तथैव “तत्र तस्यैव”
(५ । १ । ११६) इत्यनेन इवार्थं विहितस्य वत्तेरुपादाने । तेन तुल्यम्
मुखम् इत्यादावुपमेय एव । तत् तुल्यमस्य इत्यादौ चोपमान एव । इदं
च तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साध्यपर्यालोचनया

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

तत्समानाधिकरणकल्पापलोहितयोरप्यस्त्रीत्वादिति भावः ॥

डौषडौपोः । (कै)

१ अन्यतो डौष् २ वर्णादनुदात्तादिति विहितयोः ॥

सत्यपि वेति । (कै)

वर्णादनुदात्तादित्यादौ अनुपसर्जनत्वस्य तदन्तविशेषणत्वात्समा-
सोत्तरमिति भावः । अत एव चेष्टा च शल्लेख्यादि सिद्धिः ॥

१ अ ४ । पा १ । सू ४० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ३६ ॥

तद्वत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेव तस्य च तत्त्वम् विधेयमिति न तन्नित्यसापेक्षम् ।
तथापि प्रधानस्य सापेक्षत्वे भवत्येव समासः । प्रधाने ऽनेकविशेषण-
सम्बन्धसम्भवात् । देवदत्तो धनी सुन्दरश्चेतिवत् । अत एव “सामान्या-
प्रयोगे” (२ । १ । ५६) इति चरितार्थम् । अस्तु वोपमेयस्यापि नित्य-
सापेक्षत्वम् ॥ परेतु तत्त्वं न समासप्रयोजकं किन्तु गमकत्वमेवेति ॥ तस्य
तत्त्वं च बहुशो दृष्टमिति । अत्रापि समासः स्यादिति तद्वारणाय

सादृश्यनिमित्तादमेदोपचाराद्यथा गौर्वाहीक इति, यद्येवं शस्त्रीशब्दो-
ऽप्युपमेये सङ्क्रान्त इत्युपमानवाचित्वं नोपपद्यते, सत्यम् । पूर्वावस्थाश्रयेण

तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात् तुल्यादिपदोपादाने आर्थी । तद्वत्
“तेन तुल्यम्” (५ । १ । ११५) इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ ॥
“इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” इति नित्यसमास
अवशब्दयोगे समासगा ॥ काव्यप्रकाशस्य दशमोऽध्याये ॥

उपमानस्वरः । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ङीष्स्वरः । (कै)

अन्तोदात्तः । एवं च “तित्तिरिक्खापी”त्यत्रैव दोष इति भावः । भाष्यस्य तु नात्र स्वरसः । “त्रेष्णे”त्यादि त्वाषम् ॥ ननु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्ताद्यभिधायकत्वात्कथं गुणानिर्देश इत्यत आह

“सामान्याप्रयोग” इति । इदमेव तव गमकत्वबोधकमिति बोध्यम् । एवं च इवादियोगे साधारणधर्मसम्बन्धरूपोपमावाच्या । सादृश्यप्रतीतिरार्थी । सदृशादिपदयोगे सादृश्यप्रतीतिः । शाब्दो उपमा तु आर्थी । सादृश्यं तु साधारणधर्मसम्बन्धप्रयोज्यं सदृशापि पदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धं सदृशदर्शने संस्कारोद्बोधकत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन तत्कारणतावच्छेदकतया च सिद्धमखण्डमतिरिक्तः पदार्थः । न चातिरिक्तपदार्थत्वे गौतमकणादोक्त-

तूपमानत्वं द्रष्टव्यम् इवशब्दप्रयोगस्तूपमानप्रदर्शनार्थी न प्रक्रियावाक्याङ्गमिति न कश्चिदोषः । ननु श्यामगुणत्वेन साधर्म्येण शस्त्रीशब्दो देवदत्तायं

“साधर्म्यमुपमाभेदे” ॥

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षणवाक्येति चेत् । न । आत्तेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिसामानाधिक्येतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये विनान्यस्य कार्यकारणादिमानस्य साधर्म्याभावात् । एवं चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोरात्तेपः साधर्म्यप्रतिपत्ति-

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

शस्त्रीगतो गुण इति । (कै)

सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मतेनेदम् । एवं च श्यामा-
शब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्यपि बोध्यम् ॥

अनियतगुणनिमित्तेति । (कै)

संसर्गविधया प्रतीयमानसादृश्येत्यर्थः । उपमानिमित्तत्वेनेति
पाठः । उपमाननिमित्तत्वेनेति पाठे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वे-
नेत्यर्थः ॥

पदार्थसंख्याविरोध इति वाच्यम् । प्रमेयपदार्थे गौतमेकैऽन्तर्भावात् ।
किं च पदार्थसंख्याबन्धनमुपलक्ष्यमेव । तदुक्तम् गौतमेन “संख्यैका-
न्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्” (न्यायदर्शनस्य अ०-आ०-४१-४१)
इति । पदार्थगतसंख्यानियमस्यासिद्धिः कारणस्य प्रमाणस्यानुपपत्तेः ।

प्रयुज्यत इति श्यामशब्दो न प्रयोगार्हः । तन्न । बहवो हि शस्त्र्यां गुणाः
तौत्स्या सूक्ष्मा पृथुः श्यामेति, तत्रासति श्यामगुणेन शस्त्रीत्वमारोपित-

मात्रफलको न तु व्यावर्त्तकः ॥ नन्वेवं भेद इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव
लाभसम्भवात् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत् । न । साधर्म्यपद-
स्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिवन्ध-
नस्यानन्वयालंकारस्य व्यवच्छेदात्वात् “अलंकारत्वे सति” इत्यपि पूरणीयम् ।
साधर्म्यमात्रस्योपमात्वाभावात् । एनां विभजते ।

१ यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिध्यति व्यतिरेकाद् । अथ
साध्यसाधनयोरभेद एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात् । न हि तमन्त-
रेण कस्य चित् सिद्धिरिति ॥ न्यायभाष्ये ४-१-४१ ॥

कथं न स्पष्ट्यतीति । (कै)

उपस्थितत्वेन प्रत्यासत्त्या चेत्यर्थः । एवं च “भाष्याब्धिः क्वाति-
गम्भीर” इत्यत्र ^१मयूरव्यंसकादिसमाश एव । उक्तरीत्या सामान्य-
प्रयोगसत्त्वेनोपमितसमासाप्राप्तेः “चन्द्रमुखी”त्यत्र वज्रग्रीहौ ^१खाङ्गा-
च्चोपसर्जनादिति ङीष् ॥ भाष्ये

समानाधिकरणलक्षण इति । (भा)

१ अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ५४ ॥

उपपत्तौ न तन्नियमः साधनस्य साध्यातिरेकादिति तदर्थं तद्व्याख्या-
तारम् आहः ॥ किं च “अकर्तारि च कारके” (३ । ३ । १६) इति सूत्रे
भाष्ये “नञ्चिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतितः । नञ् युक्तमिव
युक्तं चान्यस्मिंस्तत् सदृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते । तद्यथा ।
अब्राह्मण्यमानय इत्युक्ते ब्राह्मण्यसदृशं पुरुषम् आनयति नासौ लोष्ठमानोय

मिति । ननु सदपि श्यामपदं देवत्तामुपस्थाप्य चरितार्थमिति नैव शस्त्री-
गुणो निर्दिश्यते, नैतदस्ति । नैवमत्र वचनं व्यज्यते या श्यामा सा शस्त्री-

“पूर्णांलुप्ता च” ॥

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं
सा पूर्णा । एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वानुपादानं यत्र सा लुप्ता ।
तयोः पूर्णां विभज्यते

“साग्रिमा” ।

“भौत्यार्थो च भवेद्वाको समासे तद्विधे तथा” ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २। १। ५५।)

पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसम्बन्धेनोत्तरपदार्थोऽन्वयेन अधिकरणत्वा-
दिति भावः ॥

^१पुंवत्कर्मधारयेति । (कै)

एतेन चपलशब्दस्य ^१प्रियादित्वात् मृगशब्दस्य जातिशब्द-
त्वाच्च कथमत्र पुंवत्वमित्यपास्तम् ॥

^२अस्त्रीपूर्वपदस्येति । (कै)

१ अ ६ । पा ३ । सू ४२ ॥

२ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी
प्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

३ “न च स्त्रीपूर्वपदस्य” इति उपलब्धकैयटे पाठोऽस्ति ॥

कृतीभवति । एवमिहाप्यकर्त्तरौति कर्त्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन् कर्त्तरि कर्त्तृ-
सदृशे कार्यं विज्ञायते । किं चान्य“दकर्त्तृ कर्त्तृसदृशं कारकमिति”
उक्तम् ॥ एवं च सूत्रे कारकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । “कर्त्तृप्रतिषेधाद्” ।
इत्यस्यारोपितकर्त्तृबोधादित्यर्थः । अनेन हि भाष्येण अमेदेऽपि सादृश्य-

वेति, कथं तर्हि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति, अस्यां तु वचनव्यक्ताविवशब्देन
तावदुपमेयनिष्ठत्वेन प्रतीयते उपमेयनिष्ठो गुण उपमानं स्पृशत्येव, अथवा

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्वार्थः । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानादि-
पदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु
तेषु कयोरपि समासः सा समासगा । तद्वितेनोपमाप्रतिपादकेन तु समुप-
मानान्निताः प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति ततीय उपमाभेदः । त्रिभिन्ना-

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

जातिमात्रविवक्षायां मृगशब्देन समास इति भावः ॥

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रकरणादिभाष्येक्षप्रतीतिकत्वेन तत्त्वम् । मृगीव चपलेति विग्रहे
त्वय्यविकन्यायादाक्यमेवेति भावः ॥ ननु शस्त्रीशब्दस्य कथं देव-
दत्तायां वृत्तिरत आह

सादृश्यादिति ॥ (कै)

तद्भाष्ये ।

मिति सूच्यते । अन्यथा अन्यस्मिन् इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । तथा इव
योगेऽपि भेदसादृश्ये गम्येन तु तदाद्ये द्योत्ये चेति प्रतीयते । इव युक्तो-
दाहरणम् “इवे प्रतिष्ठतौ” (५ । ३ । ६६) इत्यधिकारे “शाखादिभ्यो
यत्” (५ । ३ । १०३) इति “त्रे” “सोम्य” इत्यादि । तत्र सोमसदृश-
स्तद्विन्नः प्रतीयते न तु सोम एव । एतेन भेदनियतं सादृश्यमित्यपास्तम् ।

चन्द्रमुखीत्यादावनिर्दिष्टोऽपि गुणः प्रियदर्शनत्वादिः प्रसिद्धिवशादुपमान-
निमित्तत्वेन प्रतीयते तदोपमेयेऽपि तावच्छ्रुतः कथमुपमानं न स्पृह्यति ।
‘फला इव तन्दुला इति’ । दीर्घत्वादिना धमेण ॥

येषां श्रौत्यार्थीभेदात् प्रत्येकं द्विधेति षड्विधा पूर्णत्वार्थः । श्रौतत्वं चोपमा-
नोपमेययोः साधारणधर्मसम्बन्धरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थो-
पतिगम्यत्वं चार्थत्वम् ॥ “तत्र यथेववादिशब्दानाम्” “तत्र तस्यैव” (५ ।
१ । ११६) इत्यनेन इवार्थे विहितस्य वत्तेश्चोपादाने श्रौती ॥ तुल्यादीनां
शब्दानां “तेन तुल्यम्” (५ । १ । ११५) इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य
वत्तेश्च प्रयोगे आर्थी ॥ नन्वयं विभागोत्पत्तयः । उपमानं साधारणधर्मसम्बन्ध-
रूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थोपतिगम्यत्वं चार्थत्वम् ॥

सादृश्यनिमित्तादिति । (कै)

तत्प्रयोजकसाधारणधर्मरूपान्निमित्तादित्यर्थः । परिच्छेदक-
श्यामशस्यभिन्नापरिच्छेद्या श्यामा देवदत्तेति बोधः । एतच्च मञ्जू-
षायां विस्तरेण प्रपञ्चितम् ॥

पूर्वावस्थेति । (कै)

यद्यपि पुंवत्त्वानुरोधाद्वाक्येऽपि अभेदान्वय आवश्यको वृत्तौ
वृत्तेः प्राक् च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेस्तथापि
यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा तदचनत्वमित्यभिमानः । पक्षे तु “उप-

अस्या मुखसदृशम् अस्या मुखम् इत्यादावभेदेऽपि सादृश्यप्रतीतेस्तु । न च
अभेदे साधारणधर्माभावात् कथं तत् प्रयोज्यं सादृश्यमिति वाच्यम् ।
अनेकवृत्तिधर्मस्यैव साधारणधर्मत्वेन तत्रावृत्त्या एकस्याप्यनेकत्वात् । अत
एव “अ इ उण्” (प्रत्याहारसूत्रम्-१) सूत्रे भाष्ये “एकां कपिलां सहस्रम्
ऋषय एकैकशो दत्त्वा तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः” इति

शेषात् । न च वाच्यम् । यथादिशब्दैः साधारणधर्मसम्बन्ध उभयत्र शक्त्यै-
व बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः । अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा
यदनन्तरमुपात्तस्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने
तत् सम्बन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धबोधकत्वा-
दर्शनादिति चेत् । न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र सम्बन्धबोध-
कत्वात् । न चादृष्टचरत्वम् । घट्टयां तथादर्शनात् । घट्टी हि यदनन्तरमुपात्ता
तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि सम्बन्धं बोध-
यति । तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च सम्बन्धबोधे विशेषाच्छ्रौ-

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २।१। ५५ ।) (अ. २। पा. १। आ. ३)

मानानी”त्यस्य तत्त्वेन बोधकानीत्यर्थः । इव शब्दसमभिव्याहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकता वृत्तौ तु समासशक्तिबलादित्युपमानवाचित्वाभावाशङ्कैव निर्दला इव शब्दश्च स्वसमभिव्याहृते उपमानत्वद्योतकः शस्त्रीपदस्य तत्त्वदृशपरत्वमिव द्योतयतीति तु न युक्तं द्योत्यार्थं समभिव्याहृतपदार्थविशेषणताया एव स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव णिज्तरवादीनां द्योतकतापन्नस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतेति शब्देनोल्लेखो भाव्य इत्याहुः ॥

उपमानिमित्तमिति । (कै)

श्रौतेन स्मार्त्तेन वा व्यवहारेणैकस्यापि व्यावृत्त्यानेकत्वं दृश्यत्वमुक्तं श्रौतसूत्रे ॥ अत एव एक एवाकार इति पक्षे घटिक इत्यादावावृत्तिकृतद्युक्कत्वेन “नौ द्युचलन्” (४।४।७) इति छद्मज्ञो भाष्ये । एतेन अर्थं व्यवहारो गौण इति परास्तम् । मुख्यद्युचि चारितार्थेनात्राप्राप्तव्यापत्तेः । उत्तरसंख्याया पूर्वसंख्याबाधात् । घटेन इत्यादौ “सावेकाचः” (६।१। १६८) इति खरो न स्यादिति चोक्तम् । एवं चैकस्यैव ब्राह्मणस्य व्यावृत्त्या भोजनदाने दशादिब्राह्मणभोजनसंकल्प्यः सिध्यतीति बोध्यम् । एवं

तार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथाहि “पद्ममिव मुखम्” इत्यादावुपात्तस्यान्तिमस्य वा रमणीयत्वादेः सम्बन्धसविषयीकृत्यापर्यवसानम् । यथादिशब्दानां धर्मविशेषसम्बन्ध एव शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । “पद्मेन तुल्यं मुखम्” इत्यादावुपमेये । “पद्मतुल्यमुखमस्य” इत्यादावुपमाने । “मुखं पद्मं च तुल्यम्” इत्यादावुभयत्रापि । “सामान्यतः तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसम्बन्धप्रतीतेरिति । केचित्तु “उपमानोपमेयभावरूपसम्बन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेषः” इति व्याचक्रुस्तदयुक्तम् । साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्षी

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

उपमा सादृश्यं तन्निमित्तं शस्त्रीगतं देवदत्तागतं वा श्यामत्वं प्रतिपादयितुं तत्तद्गतत्वेन बोधयितुमित्यर्थः । उभयत्र श्यामत्व-प्रकारकबोधस्तत्र न स्यादिति भावः । इदं च दृश्यमे लिङ्गभेदादिरूपोपमादूषणप्रस्तावे काव्यप्रकाशतट्टीकादौ स्पष्टम् । उपमानता-वच्छेदकारोपेणाभेदान्वयादेवोपमानोपमेययोः समानविभक्तित्व-नियमः ॥

तस्यामेवेति (कै)

सिद्धान्तपक्षेऽपि शङ्कते

प्रकृतेऽपि सुखस्यानेकत्वेन एकस्यापि धर्मस्य साधारणधर्मत्वम् । न चैकस्यै-वावृत्त्यानेकत्ववत्कालादिभेदेन भेदं प्रकल्प्य सुखमिव सुखम् इत्यादावुपमै-वास्त्विति वाच्यम् । तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पर्शात् । अत एवात्र (२ । १ । ५५) भाष्ये “यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थः । गौरिति । गौरिव उपमानोपमेयभावद्योतके च शब्दप्रयोगे किं प्रयोजनं कर्मकराख्यरूपोपमा-नोपमेयभावस्यैकत्रासंभवात् । इवस्यार्थान्तराभावात् । न च द्वितीयसदृश-

इति प्रकाशविरोधात् । यत्तैव द्वार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुप-माभेदो युक्तः । अत एव “यथादिना सादृश्यरूपः सम्बन्ध एव साक्षादभिधी-यते षष्ठीवत् । तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि” इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः । पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः समा-वितः । न च यथादिभिः समससौ दृश्यते येन समासे श्रौतीत्यादिति चेत् । न । “इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिसंख्यत्वं च” इत्यनेन इव शब्देन समं समासविभक्त्यलोपयोः सम्बन्धाद्विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमा-सव्यवहारो भूद्गानाम् ॥ काव्यप्रदीपे १० उल्लासे ॥

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

एवमपीति (भा)

भाष्ये । शक्त्यां श्यामगुणानिर्द्देशादिति भावः ॥ तदाह

किं गुणमिति । (कै)

शक्त्यां तीक्ष्णत्वादिवङ्गुणसत्त्वादिति भावः ॥ उत्तरयति ।

अनिर्दिश्यमानस्यापीति । (भा)

यत्रानिर्देशेऽपि वङ्गुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशाच्चः कश्चिदेव गुणः प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतस्तन्वादिना कथमुपमानं न सम्भवत्यत इति भावः ॥ तत् ध्वनयन्वक्ष्यति

श्यामाशब्दः शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो
विशेष्यवचन (भा)

इत्यादि ॥

व्यवच्छेदप्रतीतिः फलम् । गो सदृशो गौरित्यतोऽपि तत् सम्भवात् । अमे-
देऽपि सादृश्याङ्गीकारेण तस्य बोधकत्वादबोधकैतत् प्रयोगो न स्यात् । एवं
चोपमानङ्गारस्यास्य सूत्रस्य चोक्तिरसम्भवाभाव इत्याशयमुक्त्वा तस्माद्यत्र
किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेष्यस्तत्रोपमानोपमेये भवत इति सिद्धान्ति-
तम् । तत्र भिन्नगोव्यक्त्योस्तदुबोधनार्थं आरोपितभेदवतोस्तदुबोधनार्थो वा

“श्रौतत्वं चोपमानेति” । एवं चावादिशब्दस्यासादृश्यप्रयोजकसाधा-
रणधर्मसम्बन्धस्योभयवृत्तितया शाब्दबोधविययत्वे श्रौतीत्वमित्यर्थः ॥

“अर्थोपत्तीति” । तुल्यादीनां सादृश्यनतिशक्तेः सादृश्यस्य तत्र साधारण-
धर्मसम्बन्धं विनाऽनुपपत्त्या तत् प्रतीतिरिति भावः ॥ “उभयत्र सादृश्येति” ।
सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मित्यर्थः ॥ “उभयत्र शक्त्यैवेति” । इवार्थं सादृश्ये
नियमेन उपमानोपमेययोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यां श्रन्वयादिति भावः ॥

(अ. २। पा. १। आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २। १। ५५।)

एष परिहार इति । (कै)

इतरथा हि वक्रपेचं स्यादित्युक्तदोषस्येत्यर्थः ॥

पुंवद्भावासिद्धेति । (कै)

उभयस्य श्यामत्वप्रकारकबोधसिद्धेत्यपि बोध्यम् ॥

अपेक्ष्यं स्यादिति (भा)

भाष्यस्य तत्त्वेन बोधार्थमित्येवार्थः ॥ पदार्थद्वयगतश्यामत्वोक्ता-
वपि सामान्यवचनत्वहानिरिति शङ्कते भाष्ये

सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भाव इति । अत्र पक्षे घन इव श्याम
इत्यादेः सम्भवेनोपमानलङ्कारस्य सूत्रस्य चोक्तिसम्भवः । गौरिव गौरित्वादौ
तु उपमानत्वादप्रतीत्यनन्वयान्तरलङ्कार एवेति बोध्यम् । तस्मादभेदेऽपि
साधारणधर्मसम्बन्धस्तत्प्रयोज्यं सादृश्यं चावश्यं स्वीकार्यं काव्यप्रकाशकतापि
“भेदसाधर्म्यमुपमा” (१०-उल्लासे) इति वदताऽभेदे साधारणधर्मसम्बन्ध-
स्याङ्गीकारात् । यत्र साधारणधर्मेण सामान्यरूपताप्रतीतिः प्रत्येकरूपेण

तत्रेवशब्दप्रयोग इत्याशङ्क्य कैयटेनोक्तं ‘तस्य भेदस्य शब्देन । संस्पृष्टात्’ ॥
“यदनन्तरम्” । यद्वबोधकशब्दानन्तरम् ॥ “उपमानता” सादृश्यप्रतियोगि-
त्वम् ॥ “उपमानविशेषणानीति” । उपमाने विशेषणोपमानत्वद्योतका-
नीत्यर्थः ॥ उपमानं विशिष्यति उपमानत्वे वैशिष्ट्येन बोधयन्तीत्यर्थात् । न च
तस्य सादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्ववृत्तिधर्मवत्त्वसम्बन्धेनोप-
मेयेनोपमेयेऽपि तल्लाभः । नामार्थभेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः ॥ एवं च शक्त्योभयत्र
साधारणधर्मसम्बन्धाप्रतीत्या नायं श्रौतार्थी विभाग उचित इति भावः ॥
“शब्दशक्तीति” । स्वसदृशे उपमानवाचकपदलक्षणायां इवस्य तात्पर्य-
ग्राहकत्वेन तस्याभेदेन नामार्थान्वयस्वीकारादित्याशयः । यथातथाशब्दयोरे

उपमानसमास इति । (भा)

न च शस्त्रीस्थ इत्युपलक्षणम् । उपमानोपमेयस्य इत्यर्थः ॥
भाष्ये

शस्त्रीशब्देन (भा)

इत्यप्युपलक्षणमुपमेयेन चेत्यस्यापि ॥ भाष्ये

शस्त्रीशब्दोपादानेति । (भा)

शब्दतो विशेषरूपताप्रतीतिस्तत्रोपमानत्वादिप्रतीतिरिति सिद्धान्तार्थो
भाष्ये ॥ एतेन “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोर्विव” इत्यादौ कल्पभेदेन
भिन्नयोर्युद्धयोरुपमेयेति पराक्तम् । तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पर्शाद् मुखसदृशं
मुखम् इत्यादावप्यार्था गौरिव गौरित्वादौ शाब्दया उपमाया अप्रतीते-
रार्थः शाब्दस्त्वान्वयः ॥ उपमासम्बन्धाभाव एवान्वयः । तत्रेयतीमर्थ्या-
दाभेदे सदृशादिशब्दप्रयोगे आर्थी उपमागम्यस्योपमानोपमेयभावस्य
प्रतीतेः । अभेदे तत् प्रयोगे तु अनन्वयः । सर्वथा तदप्रतीतेः । तत्र

तु पञ्चाज्जायमानसादृशविषयकबोधसादायेदं बोध्यम् ॥ यद्धर्मवान् चन्द्रस्त-
द्धर्मवान् मुखमित्येव तत्र बोधात् । अन्यविशेषणत्वमपीत्यस्यान्यसम्बन्ध-
द्योतकत्वेऽपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह “घटुरामिति” ॥ तदेवोपपादयति
“घटौ हीति” ॥ “यदनन्तरम्” इत्यनेन उपसर्जनसम्बन्धित्वं बोधयति ॥
“उपसर्जनत्वम्” । स्वार्थसम्बन्धे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम् ॥ “उपसर्जन-
विशेषणत्वेऽपि” । उपसर्जननिष्ठविशेषणतानिर्वापतविशेष्यताश्रयत्वेऽपि ॥ यद्वा
यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्तार्थसम्बन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वयः ॥ चैत्रस्य
धनमित्यादौ अग्नि चैत्रीयं धनमिति बोधात् । तथा प्रकारीभूतनिपा-
तार्थसम्बन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति चन्द्र इव मुखम् इत्यादौ सदृश-

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

उपमानशब्दोपादानेति कचित्पाठः । अयमेव युक्तः । अयं भावः । शब्दादीनामुपमानत्वेनोपादानात् । उपमेयसापेक्षत्वेन श्यामशब्द उपमेयायां वर्तते तस्य च तन्त्रेणोपमानेऽप्यन्वयः । एवं चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन तस्य सामान्यवचनत्वमिति भावः ॥ नन्वेवमपि तयोर्गुणयोराश्रयभेदाद्भेदेन सामान्यस्योभयवृत्त्येकधर्मस्य न वाचकमेतदत आह

भेदसमानाधिकरणसादृश्यमुपमाव्यञ्जकमिति बोध्यम् । अनन्वयालङ्कारे एकस्यैवोपमानोपमेयत्वमिति व्यवहारस्तु तत् सादृशात् । अत एव “उक्ताल” (१ । २ । २७) इति सूत्रे भाष्ये ऊ अज इत्येव सामर्थ्याद् उकारसदृशोऽजित्यर्थेनैव सिद्धे कालग्रहणं श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति दिमात्रादीनां न ऋक्संज्ञा इत्युक्तम् । “भेद एव सादृश्यम्” इति वदतां मते तूकारस्य ऋक्संज्ञादुर्लभा स्यात् भेदाभावादित्यलम् । सादृश्यस्यातिरिक्त्वादेवानेनायं सदृश इत्युक्ते केन धर्मेणानयोः

चन्द्रीयं मुखम् इति धीरिति प्राचीनमतेनायं ग्रन्थः ॥ श्रौतीत्वं सादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्येवेन बोधनादिति बोध्यम् ॥ परन्वन्नपत्ते षष्ठ्या एव विशिष्टदृष्टान्तत्वेनोपादाने बीजं चिन्त्यम् ॥ नन्वेवं तुल्यादिपदैरपि चन्द्रेण तुल्यमित्यादौ तृतीयाथान्वयद्वाराश्रुतैवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बोधात् श्रौतीत्यादित्यत आह “तस्मादिति” ॥ “श्रौतीत्यनुपपत्त्येति” । अयं भावः । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसम्बन्धो ह्युपमासादृश्यं चातिरिक्तः पदार्थः ॥ धर्मविशेषश्च क्वचिदुपात्तः क्वचिदाक्षिप्त इत्यस्मात् यथादयश्च तत् प्रयोजकधर्मविशेषसम्बन्ध एव शक्ताः । “न तुल्यादयस्ते हि सदृशमात्रवाचका इति” ॥ “उपमेय इति” । समानविभक्तान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति भावः ॥ “उपमाने इति” । तत्त्वादेरिति भावः ॥ एवं च सादृश्यादिपदयोगेऽपि आर्थव ।

यादृशमिति । (कै)

सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेन सामान्यवचनतेति भावः ॥

सादृश्यमिति । (कै)

सादृश्यमूलकाभेदमापन्नं श्यामत्वमित्यर्थः ॥

गुणो वेति । (कै)

क्रियादेरप्युपलक्षणमेतत् ॥

सादृश्यमित्येव जिज्ञासा न तु को धर्मोऽनयोः सादृश्यमिति । अत एव
क्षमया पृथ्वी सदृशो धर्मतः सादृश्यमित्याद्याङ्गस्थेनैवोपपद्यते तच्च यङ्गक-
धर्मभेदाश्रयभेदान्निरूपकभेदाच्च भिन्नम् । अत एवोभयोरुभयं वर्तते सादृ-
श्यमूलकाभेदाध्यवसायेनोपमानस्योपमेयेऽभेदान्वय इति सिद्धान्तपक्षे एवमपि
सादृश्यनिमित्तं गुणो न निर्दिष्ट इति शङ्का संनिधानात् । श्यामत्वमेव गुण
इति समाधानं च भाष्ये संगच्छते । साधारणधर्मसम्बन्धस्यैव सादृश्यरूप-
त्वे तदसंगतिः स्पष्टैव । मम तु प्रतीयमानं सादृश्यं किं धर्ममूलकमिति

अपरे तु तत्र साधारणधर्मसम्बन्ध उपमाश्रयमानत्वं साधारणधर्मवत्त्वेनैवदितर-
परिच्छेदकत्वम् । तद्वर्मेवतया परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वम् इति “उपमानानि”
(२ । १ । ५१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ “उपमानविशेषणानि ते” इति ।
उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकानौत्यर्थः । एवम् उपमानत्वमपि इवाद्यर्थः ॥
“उपमाने तत् सम्बन्धमिति” । उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मघटितत्वात् तत्र
तत् सम्बन्धबोधोऽस्त्वित्यर्थः ॥ “षष्ठौ ह्येति” । सा हि राज्ञः पुंस्य इत्यादौ
स्वस्वामिभावसम्बन्धबोधिका प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वबोधिका च । सा च
विशेषणस्य इतरविशेषणत्वार्थं सम्बन्धस्याकाङ्क्षात् तन्निष्ठविशेषणत्वस्य
तन्निष्ठस्वामित्वस्य बोधकत्वेऽपि यथा प्रधाने पुंस्ये सम्बन्धस्य द्विषुतास्वभा-
वत्वात् सम्बन्धघटकं स्वत्वं बोधयति । तदाह “यदनन्तरमुपात्तेति” । राज्ञ

(अ. २। पा. १। आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २। १। ५५।)

अभिन्नत्वेन विवक्षित इति । (कै)

श्लेषमूलकामेदाध्यवसानादित्यर्थः । अभेदेनेति कचित्पाठः ॥
भाष्येऽपि “उभयवाचक” इत्यनेन श्लेषमूलकमभेदाध्यवसानमुभय-
चान्वयश्च दर्शितः । अन्यथा वाचकताया वस्तुतोऽनेकश्यामगुणनि-
रूपितायाः सत्त्वेन “न चावश्यमि”त्यादिग्रन्थो ऽसङ्गत एव स्यात् ।
अथ वज्रगतसामान्यवचनस्यैव ग्रहणेऽपि न क्षतिरित्याह

अथवेति । (भा)

शङ्का । उपात्तधर्ममूलकमेव इत्युत्तरमिति न दोष इत्यन्तम् । “मातेव
हितकारिणीम्” इत्यादौ तु इवस्य सादृश्यं वाचकता इव शब्दार्थसादृश्ये
च मातुरन्वय इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न च षष्ठ्यापत्तिः । प्रति-
योगिविशिष्टसादृश्यवत् इवार्थत्वेन तदेकदेशे प्रतियोगिमातुरभेदेनान्वयात्
षष्ठ्यप्राप्तेरिति कश्चित् । असाध्येव इदम् क्रियान्वये एव प्रथमाया साधु-
त्वादत्त एव किं समानाधिकरणे प्रथमा । “अभिहिते प्रथमा” इति

इत्यतश्च राजस्वामिकम् इति बोधः । पुरुषपदेन च तद्विशेषसमर्पणमिति
“षष्ठ्यशेषे” (२। ३। ५०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवम् इवादिभिः
स्वसमभिव्याहृतचन्द्रादावुपमानत्वं तन्निर्वाहकं ग्राह्यादिकत्वादिसाधारणधर्म-
सम्बन्धश्च बाध्यते । तत्र साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वप्रती-
तेस्तद्वैतवत् परिच्छेदप्रतीतिं विनानुपपत्त्येति तमपि बोधयतीति भावः ॥
एवं च चन्द्र इवेत्यत ग्राह्यादकोपमानचन्द्राभिन्नमाह्लादकं मुखचन्द्रमिति
बोधः । अत एव इवादिसमभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्तिक-
त्वानियमः साधारणधर्मसम्बन्धश्च क्वचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमा-
ह्लादकमित्यादौ क्वचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ ॥
अत्र हि उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृक ग्राह्याद इति

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

अत एवाद्यपचयोः श्यामापदस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाहः ॥

सामान्यवचनग्रहणेति (कै)

सामान्यवचनपदेत्यर्थः ॥

समासरूपादिति । (कै)

इदमुपलक्षणं वाक्यस्थापीति दिक् ॥

वार्त्तिकं प्रथमायाः कारकविभक्तित्वपरं भाष्यञ्च संगच्छते इत्यन्ये । तच्च गमकसत्त्वे द्योतकता । अन्यथा वाचकतैव दृष्टिद्वयकल्पना गौरवात् । न च तस्य वाचकत्वे इवास्तीत्याद्यपि सादृश्यमस्तीत्यादिवत् स्यादिति वाच्यम् । तथा षष्ठीप्रयोगाभावेन उपमानादिप्रदोषसंदानेनैव प्रयोगे तेषां साधु-त्वाङ्गीकारात् ॥

बोधं वदन्ति तेषां च तयोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चिन्त्यम् । यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकतेति । तत्र व्याकरणे तादृशवचनानुपलम्भात् । एवं गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम् । वनं गज इव शूरः समर-भूमिं गच्छतीत्यादौ उपमानगजकर्तृकवनगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृकं समर-कर्मकं गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयि-कात्र धीः । व्याघ्र इव यः पुरुषः स गच्छतीत्यादौ उपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरु-षकर्तृकं गमनमिति धीः । शूरत्वादिसाधारणधर्मस्योद्दिश्यतयोपमोद्दिश्यकात्र धीः । अत एव “भेदाभेदप्रधानोपमा” इति प्राञ्जः । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्त-त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्मवेधेनाभेदान्वययोग्यता बोध्या ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या- ऽप्रयोगे । २। १। ५६ ॥

उपमानप्रतिपादनेति । (कै)

उपलप्रतिपादनेत्यर्थः ॥

एतत् । (कै)

इवघटितं वाक्यम् ॥

वैयधिकरण्यादेवेति । (कै)

व्याघ्रस्येवार्थसादृश्ये संबन्धेनान्वय इत्यभिमानः ॥

यदा त्विति । (कै)

वाक्येऽपौति भावः ॥ इवशब्दस्तु तद्गतोपमानत्वद्योतक इति बोध्यम् । इदमेव युक्तं पूर्वसूत्रोक्तभाष्यस्वरसात् समानविभक्तित्व-
नियमाच्च ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे ॥ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत् साधारणधर्मप्रयोगे ऽस्ति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः ।

“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे” ॥ उपमितमित्यत्र भूत-
कालो न विवक्ष्यत इत्याह । ‘उपमेयमुपमितमिति’ । ‘सामर्थ्यादिति’ ।
उपमेयमुपमानापेक्षमित्येतत्सामर्थ्येन चेत्सामान्यवाचीति । यदा प्रकरणादि-

(उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
ऽप्रयोगे । २ । १ । ५६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

साधारणगुणवचनेति । (कै)

“भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीर” इत्यादौ तु मयूरव्यंस्कादित्वात्ममासः ॥

भाष्ये

भवति वै प्रधानस्यापीति । (भा)

न च पूर्वसूत्रस्य भाष्यरीत्या व्याघ्रेणापि शूरपदार्थान्वयाद्विशेष-
णमप्यत्र सापेक्षं यथा व्याघ्रः शूर एवं पुरुष इति प्रतीतेः । अत
एवोपमानोपमेययोर्लिंगभेदादेर्दोषत्वम् अन्यतरलिङ्गस्य साधारण-
धर्मस्योभाभ्यां भिन्नलिङ्गाभ्यामन्वयायोग्यत्वं हि तद्वीजमिति
वाच्यम् । उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मांशे नित्यसा-
पेक्षत्वेनादोषात् । साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वं हि तत्त्वं तच्च
तत्त्वेन ज्ञातस्यैव यद्यपि साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेवोपमेयत्व-
मित्युपमेयमपि नित्यसापेक्षम् । इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितं
तथापि ज्ञापकपरं भाष्यमेकदेश्युक्तिः ॥

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे
किम् । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः । कथं तर्हि “भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीर”

वशान्नियतः साधारणगुणः प्रतीयते तदा समासः, यदा तु गुणान्तरव्यव-
च्छेदाय विशिष्टः साधारणगुणवचनः शब्दः प्रयुज्यते तदा न समास
इत्यर्थः । ‘पुरुषोऽयं व्याघ्र इवेति’ । उपमानप्रदर्शनमेतत्, अत्र हि
वैयधिकरणात्ममासस्याप्रसङ्गः, यदा तु व्याघ्रशब्दस्ताद्वर्त्यात्पुरुषे वर्तते
तदा सामानाधिकरण्ये सति समासः । अत एवोक्तं “विशेषणं विशेष्येणे”ति

प्रधानस्य । (भा)

सापेक्षस्य वृत्तिस्तु कैयटोक्तन्यायादेव ॥ असामर्थ्यादित्यसोभ-
योरपीतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः ॥ “शस्त्रीश्यामे”त्यादौ पूर्वो-
त्तरपदयोः परस्परसापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रयोजकमिति न दोषः । यद्यपि
लिङ्गवचनभेदेऽप्यभेदान्वयो “वेदाः प्रमाणमि”त्यादौ दृष्टस्तथापि
लिङ्गभेदादीनां दूषकताबीजं सद्द्वयोद्वेग एवेति स्पष्टमलंकारत-
त्त्वविदाम् ॥

अनेकोपकारकोपकार्यम् । (कै)

अनेकविशेषणविशेष्यत्वम् ॥

इति कैयटः । अत्राहुः । नेह गान्भीर्यं साधारणधर्मत्वेन विवक्षितं किन्तु
विततदुरवगाहत्वादि । तस्य चाप्रयोगोऽस्त्वेवेति निर्वाधः समास इति ॥

प्राप्त इति । ‘पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति’ । ननु सामान्यशब्दप्रयोगे
सति तदपेक्षत्वादसामर्थ्यादेव न भविष्यति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति भवति
प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति, तेन राजपुरुषोऽभिरूप औपगवः शोभन
इत्यादि सिद्धं भवति, न्यायसिद्ध एवार्थं लिङ्गदर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवा-
नेकोपकार्यत्वसम्भवात्पुरुषव्याघ्रोऽभिरूप इति भवत्येव, शौर्यं ह्यत्र समान-
धर्मो नाभिरूप्यम् । अत एव “सामान्याऽप्रयोग” इत्युक्तं न तु गुणा-
प्रयोग इति ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

२ । १ । ५७ ॥

भाष्ये

उभयविशेषणत्वादिति । (भा)

उभयोर्विशेषणत्वादित्यर्थः ॥ “कथोरुभयोः” । विशेषणविश-
ल्ययोः ॥ अत्रोभयमुद्दिश्यविशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतिः समासेनो-

समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारयः इत्युच्यते । * “प्रसन्नेन
दृग्वजेन” इत्यादौ “मयूरव्यंसकादि” (२ । १ । ७२) समासः । पूर्वप-
दार्थप्रधानता परवस्तिङ्गता च तत एव ॥ “राजान्तरम्” इत्यादौ तदि-
हितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् । न तु “उपमितं व्याघ्रादिभिः”

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं
प्राग्वत् । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् कचिन्नित्यसमासः ।
कृष्णसर्पः । लोहितशालिः । कचिन्न, रामो जामदग्न्यः । व्यासः पास-
शर्यः । विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतरा-

विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” ॥ ‘भेदकमिति’ । असिश्चिन्नत्तीतिवत्
करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां गुबुल् । ‘विशेषणमिति’ । शिष्ल् शेषणे विपूर्वः,

* परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ।

प्रसन्नेन दृग्वजेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥

कुवलयानन्द-परिणामालङ्कारप्रकरणे ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण बद्धम् । २ । १ । ५७ ।)

देश्यविधेयभावः ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोरिति षष्ठी नोपसर्जना-
प्रसिद्धिरित्यपेक्षया विशेषेण उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्त्वात् नाप्युभया-
पेक्षया सविशेषणतया समासानापत्तेरत आह

उभयापेक्षेयम् (कै)

इत्यादि ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोरुभयं चेद्विशेषणं विशेष्यं च
तदोभयोरप्युपसर्जनाप्रसिद्धिरिति दूषणासङ्गतिरत आह

(२ । १ । ५६) इति सामान्यधर्मप्रयोगात् । न चानुपात्तधर्मणाञ्च
सादृश्यम् । धर्मोपादाने उपात्तधर्मैरेव सादृश्यनित्यर्थस्य प्रकाशे दृग्मे
स्फुटत्वात् ॥ “परेन्दुः सकला कला” इत्यादावुपात्तधर्मातिरिक्तधर्मण
सादृश्यस्याभावाच्च । किं चेदं सूत्रं समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्तते । अत
एव “परवत्तिङ्गम्” (२ । ४ । २६) इति सूत्रे “तत् पुरुषश्चापि कः
प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास” इति भाष्यं “द्वन्द्वैकं
देशिनोरिति” न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरं भाष्यं च सङ्गच्छते ।
अन्यथा “दृग्बन्धेन” इत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवत्तिङ्गस्य
सत्त्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव । दृग्बन्धस्य वीक्षयान्वयस्तु तस्य पूर्वपदार्थ-
प्रधानत्वान्निर्वाधः । मुखचन्द्र इत्यादावपि “मयूरयंसकादि” (२ । १ ।
७२) समास एव तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् चन्द्ररूपकव्यवहारः

द्वोपसम्भवे उभयोपादानं स्पष्टार्थं कुत्सितानि कुत्सनैरित्यादाविवेति कैय-
टमतम् । हरदत्तत्वाह । विशेष्येणेत्युक्त्वा विशेषणं बद्धम् । तस्य पुनर्विशे-
षणत्वोक्तिर्विशेष्यते इति व्युत्पत्त्या विशेष्यत्वालाभार्थं, तथा च समस्यमान-

विशेष्यतेऽनेनेति विशेष्यणं करणे ल्युट्, यत्साधारणाकारेण प्रविप्रज्ञं बद्ध-
प्रकारं वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थापयति
तत्पदं विशेष्यणं भेदकमिति चोच्यते, व्यवस्थाप्यमानं विशेष्यं भेदमिति च ।

(विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ३६ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

अनियत इति । (कै)

व्यावर्त्यव्यावर्तकभाव एव विशेषणविशेष्यभावः । स च परस्पर-
मुभयोरित्यव्यवस्थेति शङ्कार्थ इति भावः । उपसर्जनाप्रसिद्धिरि-
त्यस्योपसर्जननियमाप्रसिद्धिरित्यर्थो भाष्ये ॥

द्रव्यमात्रम् । (कै)

कृष्णगुणं सर्वं द्रव्यम् ॥

परवल्लिङ्गतापि तत एव । एतेन उत्तरपदार्थप्रधानत्वं तत्पुरुषजनक्षणा-
मित्यपास्तम् । “दृग्गजेन” इत्यादावप्याप्तेः । “सुप्पति” इत्यादावव्यया-
भावेऽतिव्याप्तेः । उत्सर्गस्तु आद्रीयत एव । नीलं च तद् उत्पलं च
नीलोत्पलम् । अत्र वाक्ये चकारप्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तोत्पलत्वनील-
त्वयोर्वक्ष्यमाणरौत्या नीलोत्पलयोर्वा साद्वित्यं भासते । अत एवात्र
इन्द्रमाशङ्क्यानवकाशेन कर्मधारयेण वाधान्नेति भाष्ये उक्तम् । एवं च
नीलत्वोत्पलत्वसमूहवन्नीलमुत्पलम् इति बोधः । नीलसमानाधि-
करणं तदभिन्नमुत्पलम् इति वा तत्र वाक्ये इव वृत्तौ च शब्दाप्रयो-
गायैकार्थीभावः । एतेन कर्मधारयेऽवयवशक्त्योपस्थितयोरर्थयोर्विशेष्य-
विशेषणभावसम्भवात् तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तम् । केचित्तु “पण्डितो

पदद्वयजन्यबोधप्रकारयोः परस्परव्यभिचारित्वे समासोऽयं यथा नीलो-
त्पलादौ । तत्तत्रकः सर्प इत्यादौ तु न भवति । नहि तत्तत्रकत्वं सर्पत्वव्यभि-
चारोति । अत्रेदं वक्तव्यम् । शब्दशास्त्रसङ्कारपादयादिति प्रयुञ्जानेन
प्रकृतसूत्र एव शिंशपाटच्छ इति समासो भवत्येवेति वदता त्वया ऽपि
शिंशपाटच्छादिभ्यस्तत्तत्रकः सर्प इत्यादौ विशेषो वक्तव्यः । ननूक्त एवासौ,

ननु च विशेषणं विशेष्यमिति च सम्बन्धिप्रभवावेतौ, ततश्च विशेषणमित्युक्ते
गम्यत एव विशेष्येणेति, एवं विशेष्येणेत्युक्ते गम्यते विशेषणमिति, तत्कि-

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण बज्जलम् । २ । १ । ५७ ।)

तिलशब्दो विशेषणमिति । (कै)

परिच्छेदकबोधक इत्यर्थः । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः ॥ अन्यतरापरशब्दयोः सर्वप्रतिपादकत्वादनिघमस्तदवस्थ इत्यत आह

ब्राह्मणः” “दधिरुचिकारी” त्यादिवाक्ये इव पण्डितब्राह्मण इत्यादि-
वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयवारणाय एकोपस्थितये सः । अत एव “वषट्

“लुब्धोगाप्रख्यानादिति” सूत्रस्वरसेन शिंशपादिशब्दानां फलेऽपि मुख्यतया
शिंशपात्वस्य वृत्तत्वव्यभिचारादित्युपपादितत्वादिति चेन्न । तत्तत्को नाग-

मर्थमुभयमुपादीयते, यत्र पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि प्रत्येकं विशेषणविशेष्य-
भावस्तत्रैव यथा स्याद् यथा नीलोत्पलमिति, अत्र हि नीलार्थो भ्रमरादि-
साधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थनोत्पले अवस्थाप्यते, उत्पलार्थो हि

* वषट्काराच्च भक्षयेत् । मौमांसाद — अ ३ । पा ५ । सू ३१ ॥

अथ किं समाख्यैवैका भक्ष्यकारणम् । न इति ब्रूमः । “वषट्
काराच्च भक्षयेत्” वषट्कारश्च भक्ष्ये निमित्तम् । कथम् । वचनात् ।
एवं हि श्रूयते “वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इति भक्ष्यस्याप्राप्तत्वात् । न
प्राथम्यविधानार्थ एव शब्दः । प्राथम्यविशिष्टं भक्ष्यमेव विदधाति इति ॥
श्वरभाष्यम् ॥

इदमपरं वचनं वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति । तत्किं वषट्कारं
निमित्तीकृत्य प्राथम्यविशिष्टं भक्ष्यं विधत्ते उत भक्ष्यमनूद्य प्राथम्यमात्रं
विधत्त इति विचारः । किं प्राप्तम् । न चेदन्येन शिष्टा इति कथं चिदनु-
वादत्वे संभवति विशिष्टविधानानुपपत्तेः प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वाच्चिदनुवादेन
भक्ष्यविधानासंभवात् एवं वचनं व्यज्यते यो वषट्कर्तुः भक्षः स प्रथम
इति । ननु चाप्राप्तत्वात् भक्षो ऽप्यनुवदितुं न शक्यते । समाख्यया

(विशेषणं विशेष्येण बह्वचम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

द्रव्यस्यैवेत्यर्थः । (कै)

इत्यादि । द्रव्यस्यैवानयनादिक्रियासंभवेन तस्यैव क्रियान्वयौ-
चित्येन तस्यैव विषयताविशेषरूपं विशेष्यत्वमिति भावः ॥ एतदेव

कर्तुः "प्रथमभक्षः" इत्यत्र भक्षान्तरविधिरेव न तु होत्वचमस इति
प्राप्तत्वादनुवादो गम्यते । अस्ति हि तस्य समाख्यया चमसेषु भक्षः स

वर्धक्योरिति नानार्थकोशानुरोधेन तद्वक्तृशब्दस्यापि वर्धकौ रूढतया
तद्वक्तृत्वस्य सर्पत्वव्यभिचार इत्यविशेषात् । तद्वक्तृत्वं सर्पत्वव्याप्यं भिन्न-

रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो जीवार्थेन नीले व्यवस्थाप्यत इति भवति
प्रत्येकसुभयभावः, यत्र तु स नास्ति न तत्र समासो भवति यथा प्रत्युदा-

भक्षयेत् । तत्रैतत्प्राप्त्युत्पत्तेषु चमसान्तरेषु च प्रात्यभावादनुवादो नोप-
पद्यत इति । नैष दोषो न ह्यवश्यं यदेव सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुवदितव्यम् ।
सर्वानुवादानां यथासंभवं प्रात्यपेक्षत्वात् । न च ग्रहचमसान्तराणां
वषट्कर्तृभिरभक्ष्यमाणाणां किं चिन्न सिध्यति । प्रतिपत्तिरिति चेत् ।
वेदविहितप्रतिपत्त्यभावे लौकिकप्रतिपत्तिसिद्धेर्वक्ष्यमाणनिमित्तद्वारेण वा
भक्ष्योपपत्तिः । अथोचेत समाख्यया विप्रकृष्टा प्राप्तिर्न शक्यते शीघ्र-
प्रवर्त्तिन्या श्रुत्या अनुवदितुमतः प्रात्यभाववेलायां श्रुतिः प्रवर्त्तमाना यत्र
यत्र वषट्कर्तृत्वं तत्र तत्राविशेषेण विधास्यतीति । तदयुक्तम् । यत्र हि
संनिकर्षविप्रकर्षविपेक्ष्येते यत्र विरोधः कश्चित् इत्थं तु श्रुतिरनेकार्थ-
विधिक्षेपभयाद्यथा कथं चिदपि प्राप्तवन्तं भक्षं प्रतीक्षते । यदा केन
चिदपि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिरित्यवगम्यते तदा विशिष्टविधानमङ्गी-
करोति । तथा च प्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विधात्य
इष्टाः । तस्मात्प्रात्यम्यानिमित्तत्वान्न वषट्कारो भक्षकारणमिति
प्राप्त उच्यते ।

अ. २ । पा. १ । आ. २) (विशेषणं विशेष्येण वज्जलम् । २ । १ । ५७ ।)

धनयितुं प्रधानपदं भाष्ये उपान्तं तदेव चात्र विशेष्यविशेषणभाव-
शब्देन गृह्यते न तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वम् ॥
एतदेव धनयन्नाह

ते हीति । (कै)

यदातदाशब्दौ भाष्ये यतस्तत इत्यर्थकाविति भावः ॥

श्रक्तो ऽनुवदितुम् । तेषां च यो यदा वषट्करोति स तदा प्रथम-
समाख्यावन्नात् प्राप्ता वषट्कर्तृसम्बन्धिभक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति
मीमांसकाः ॥

मेव । तच्च न व्यभिचारोति चेत् । तत्किं शिंशपात्वं वृक्षत्वफलत्वयोर्थाप्यं
नानेति न पर्यालोचये । किं च रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्तवीर्य
हरणे तक्षकः सर्प इति । नहि तक्षकः सर्पत्वं व्यभिचरति, ननु
व्यभिचरति क्रियानिमित्तकोऽपि तक्षकशब्दोऽस्ति तद्व्याप्तौति तक्षक

समासार्थाद्विनिष्कृष्य नैकांशो ऽनुद्यते यतः ।

व्यङ्गवत्तेन सर्वो ऽयमपूर्वो ऽर्थो विधीयते ॥

यद्यैव व्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यत्र नाङ्गान्यनूद्य त्रित्वं विधीयते किं
तर्हि पूर्वनिष्पन्नः समासार्थो विधेयो भवति तद्येहापि परिपूर्णस्य पदस्य
पदान्तरयोगाद् एकदेशनिष्कर्षे च सामर्थ्याभावादशक्यमेवानुवदितुं यो
वषट्कर्तृर्भक्ष इति । न हि प्राक्समासाद्भक्षस्य वषट्कर्तृसंबन्धो युक्त-
सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तेः । ननु च भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
समास इति सत्यपि वषट्कर्तृसंबन्धे समासो ऽवकाश्विध्यते । भवेदेतदेवं
यदि भक्ष एवैकः सापेक्षः स्यादिह तु प्राथम्यमपि वषट्कर्तृसंबन्धि-
त्वात्सापेक्षम् । न हि प्राथम्यस्य भक्षो निमित्तं किं तर्हि वषट्कर्तृत्वमतो
वषट्कर्तुः प्रथम इत्येवं संबन्ध आपद्येत ततश्च विस्पष्टमसामञ्जस्यं स्याद्यो

(विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

प्राधान्येन । (कै)

इत्यस्य तेनैवेत्यर्थः ॥

विवक्षामात्रेति । (कै)

यदातदाशब्दौ विवक्षितातिशब्दश्च भाष्यस्थो ऽवोधे विपरीत-
प्रतिपत्तौ च बीजम् ॥

“यद्वृत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके ।

पश्चात्तत्तद्वृत्तयोगौ विधेयता नियामकौ” ॥

इति तु न युक्तम् । “प्रथमो भक्षः” “पण्डितो ब्राह्मणः” इत्यादौ

इत्यादि प्रकृतसूत्र एव वृत्तौ प्रत्युदाहृतम् । तत्र यदि रामत्वमर्जुनत्वं च
दाशरथिधनञ्जयादिव्यावृत्तं भिन्नमेव तच्च व्याप्यमित्याशयस्तर्हि समं शिंश-

इति, सत्यमस्ति न त्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकक्षतां, द्रागेव रूढौ प्रतिभ-
क्रियाशब्दे विलम्बिता । इह तु शिंशपावृक्ष इति शिंशपाशब्दस्य फलेऽपि

वषट्कर्तुर्भक्ष इति चानूद्यमाने विशिष्टानुवाददोषो भक्षमात्रेण वषट्क-
र्तुरनाक्षेपात् । वषट्कर्तृत्वस्य च क्रियान्तरेष्वप्यनैकान्त्यादन्यतरानुवादे
तु सर्वभक्षाणां प्राथम्यं विधीयेत सर्ववषट्कर्तृव्यापाराणां च । तच्चाशक्यं
कर्तुमतो वषट्कर्तृप्राथम्यविशिष्टापूर्वभक्षविधानमेतत् । तयोश्च परस्पर-
नियमादत्यन्तसमानविषयत्वमतो यावति विषये वषट्कारस्तावत्वेव प्रथम-
भक्षः । कथं पुनर्वषट्कारो निमित्तभूतः सन्नपादीयते कथं चानुपादीय-
मानस्य नियमो ऽवकल्प्यते । उच्यते ।

नियमः सर्वथा तावदेककर्मनिमित्तकः ।

उपादानानुपादाने न विशेषः प्रतीयते ॥

न च वषट्कर्तृत्वमनुपादेयं न ह्यत्र यदिशब्दसप्तम्यादिकृतं निमित्त-
त्वम् किं तर्हि वषट्कर्तरि क्रियाङ्गत्वेनोपादीयमाने ऽर्थान्निमित्तत्वं भवति

(अ. २। पा. १। आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २। १। ५७।)

विशेषणविशेष्यभावस्येति । (कै)

परिच्छेदकपरिच्छेद्यभावस्येत्यर्थः ॥

प्रतिपादितम् (कै)

इत्यस्य इति च बुध्येति शेषः ॥

स्वातन्त्र्यादिति । (कै)

प्रयोक्तुरिति शेषः ॥

द्रव्येण सहविवक्षाया इति । (कै)

साक्षाद् द्रव्यवक्तृत्वायामनन्वयादिति भावः ॥

तथा बोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारत् । “अपृक्त एकान् प्रत्ययः” (१। २।

४१) इत्यादिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च । अत एव वृद्धैरपि

पाले । अथ शिंशपालं फलवृक्षयोरेकं तर्हि नानार्थोच्छेदः तत्तत्करामा-
र्जुनादावतिप्रसङ्गश्च । उभयसाधारणजातिसाधकं नास्तीत्यादि तु तुल्यमेव ।

दर्शनाद्वृक्षव्यभिचाराद्भवत्येव समासः, न चात्र वृक्षप्रतीतिपूर्विका फले
प्रतीतिर्येन बहिरङ्गा स्यात्, यथैव हि पञ्चालादयः शब्दा जनपदिनां

तस्माददोषः । ननु च तस्मादेकं साम वृत्ते क्रियते स्तोत्रीयमिति समास-
स्यामप्युचमनूद्य त्रित्वविधानं वृष्टं तथा प्राथम्यविधानमपि सेत्स्यति ।
न तत्रापि समासार्थस्यैव विधानाभ्युपगमात् सर्वस्तोत्रसाम्नां हि वृत्ता एवो-
पादीयन्ते । तत्र यदि सकलः समासार्थो न प्राप्तः स्यात्ततः सर्वविधि-
र्भवेत् सर्वत्र चर्चः सामचोदग्यैव पाठक्रमेण च प्राप्ता दृश्यन्ते तेन न
चेदन्त्येन शिष्टा इत्येवं न विधीयन्ते । वषट्कर्तुः प्रथममक्ष इत्यत्रापि
यावद्वषट्कारं समासार्थो विधीयते तत्र यद्यगवदेव सर्वत्र भक्तः प्राप्तः

(विशेषणं विशेष्येण वज्जलम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

यदि त्विति । (कै)

न तु सोऽस्तीति न तथाप्रयोग इति भावः ॥ भाष्ये विपरीत-
विशेषणविशेष्यभावविवर्चैव नेति नानेन समासे तथाप्रयोगः समा-
सान्तरेणापि नेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

तिलानां कृष्णा इति । (भा)

कृष्णावयवा इत्यर्थः ॥

“यद्वृत्तयोगप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्” ।

इत्यत्रादिपदोपादानेनास्यानैयत्वं सूचितम् । न च विशेष्यतथोप-
स्थितिर्विधेयतथान्वये निर्यामिकेति वाच्यम् । पदाद्विशेष्यतथैवोपस्थितेः ।

तस्मादिह कैयटमतमेव ग्रामाणिकमित्यवधेयम् । अत एव कैलासाद्रिः,
मन्दराद्रिः, भावपदार्थः, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्रमित्यादयः प्रयोगास्त्वङ्ग-
च्छते । इदं त्ववधेयम् । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठका-

जनपदस्य च साधारण्येनान्योऽन्ययोगमपेक्षन्ते तद्वदेतेऽपि, यथोवाच
भगवान् ‘लुप्त्योगाप्रस्थानादि’ति । इह तर्हि कथम् “अथजयाय नु मेरुमहौ-
भूत” इति, न मेरुमहौभूतत्वं व्यभिचरति । निरङ्कुशाः कवयः । यदि तर्हि
यत्र प्रत्येकमुभयभावस्तत्र समासः, उभयोरपि विशेषणत्वमिति प्रथमा-

स्यात्ततो विधिशक्त्या मुच्यते । स तु नवसु चमसेषु ग्रहेषु चाप्राप्तो निमि-
त्तत्वेन चोपनीतो न ह्यातुमनुवदितुं वा शक्यते । यदि तु ऋचामपि क-
चिदप्राप्तिर्भवेत्ततः समासे विशेषाभावाद्भवेदेव विधिः सर्वस्तोत्रसामसु
तु ताः प्राप्ताः । अपि च त्रित्वभृतां विधीयते तासु प्रधानत्वात्सापेक्षत्वे-
ऽपि समस्यन्ते । न त्विह प्राथम्यं भक्षमात्रसंबन्धीत्युक्तम् । तस्माद्वषट्-
कारनिमित्तं भक्षं पूर्वं कृत्वा भूयः समाख्याभक्षः कर्त्तव्यो न तस्यैव
प्राथम्यमिति सिद्धम् ॥

निषेधादिति । (कै)

एवं चैतदुत्तरं “तिलकृष्णा” इति भाष्ये कचिद् दृश्यमानो-
ऽपाठ इति बोध्यम् । एवं च न द्वन्द्वषष्ठीसमासार्थावितः प्रतीयते
नापि तत्र साधुत्वं किं त्वभेदः प्रतीयते तत्रापि न साधुत्वमिति
सर्वथा तद्रूपभावा एवेति भाष्यार्थः ॥ पूर्वध्वनितं विपरौतविशेषण-
विशेष्यभावासम्भवं स्फुटयति ।

किं तर्हि (भा)

इत्यादिना ॥ द्रव्यस्यैव प्राधान्याङ्गीकारात्प्रधानशब्दावित्यसङ्ग-
तमित्याशङ्काह

विशेष्यत्वासमानाधिकरण्यैव विधेयता इत्यपि न युक्तम् । अच्चातार्थस्यैव
विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापि सम्भवेन नियमे मानाभावात् ।
न च तथा शब्दबोधं प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदभिन्नपद-

दाविव नीलोत्पलादावपि अव्यवस्थितः पूर्वनिपातः प्राप्तः । तत्राद्यं
सिद्धान्तः । उपसर्जनमिति तावदन्वर्थसंज्ञेत्युक्तमप्रधानमुपसर्जनमिति ।
तदिह जातिगुणशब्दयोः सन्निपाते गुण एव विशेषणं तस्य द्रव्यावच्छेद-
द्वारैव क्रियानिवर्तकत्वात् । औत्पल्यवहारोऽप्येवम् । “श्वेतं ह्यागमालभेते”ति
हि चोदनायां श्वेतच्छागालाभे कृष्णच्छाग आलभ्यते न तु श्वेतमपि पञ्च-

निर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति पूर्वनिपातानियमः स्याद् नीलोत्पलम् उत्पलम्
नीलमिति । नैष दोषः । उपसर्जनमित्यन्वर्थसंज्ञेयमप्रधानमुपसर्जनमिति,
अर्थतच्चाप्राधान्यं, तदिहद्रव्यगुणोपनिपाते द्रव्यं प्रधानमप्रधानं गुणः, द्रव्यं
हि क्रियासिद्धौ साक्षादुपयुज्यते गुणस्तु द्रव्यावच्छेदद्वारेण, अतो गुणवचन-
स्यैव पूर्वनिपातो न द्रव्यवचनस्य । ननूत्पलशब्दोऽपि जातिशब्दः न द्रव्यशब्दः,

(विशेषणं विशेषेण बहुलम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

प्रथमान्ताविति । (कै)

तत्र वाक्यार्थं यन्मुख्यविशेष्यन्तदभिन्नार्थकत्वाद् द्वितीयप्रथमान्तमपि प्रधानत्वेनोक्तमित्यर्थः । इदं प्रथमान्तेन विग्रह इति पक्षे परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे समानविभक्त्यन्तावित्यर्थः ॥ तद् ध्वनयन्नाह ।

अनेनेति । (कै)

एतच्चावयवार्थेति । (कै)

विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ समासे तु द्वन्द्वेऽपि एकार्थी-
भावसत्त्वादुभयोरेकार्थवृत्तित्वमख्येवेत्याह

जन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्ते “पीतवासाञ्चतुर्भुजः” इत्यादौ च न दोष इति वाच्यम् । सकलवृत्तिभेदघटितगुरुतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्षयाकार्थीभावस्वीकारस्य लघुत्वादित्याहुस्तत्र । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्तत्वादपि पर्यालोचनोत्तरं बोधस्येष्टत्वात् । अत एव आलंकारिकैरुद्देश्या-

न्तरं, क्रियाजात्योरप्युपनिपाते एवमेव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । यत् तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोर्वोपनिपातस्तत्रानियमः एव । खड्गकुजः । कुजखड्गः । पाचक-

यदि तु जातिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवसानाद् द्रव्यशब्दत्वं, हन्तैवं नीलशब्दोऽपि गुणविशिष्टे द्रव्ये पर्यवस्यन् द्रव्यशब्दः स्यात् । अत्रोच्यते । उत्पत्तेः प्रभृत्या-
बिनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति, शब्देन तु द्रव्याव्यतिरेकेण जातिः प्रत्याव्यते
शावलेयो बाहुलेयो गौरिति, न तु भवति शावलेयस्य गौरिति, तस्माज्जा-
त्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यत्वेन व्यवस्थाप्यते । गुणाः पुनः
सत्येव द्रव्ये कदा चिदुपयन्ति कदा चिदुपयन्ति पटस्य शुक्ल इति, व्यति-

समुदायार्थापेक्षायामिति ।

भाष्ये

युगपदवरुध्येते ॥ (भा)

प्रयुज्येते ॥

परस्परेति । (कै)

प्रथमान्तयोरिति शेष ॥ भाष्ये

नन्तर्याभावेऽपि विधेयाविमर्श उक्तः “न्यक्कारो ह्यधम्” इत्यादौ । तच्च विलम्बेन तथा प्रतीतिस्तादृशोत्सर्गपरित्यागात् स हृदयवैमुख्यं वा दुष्टि वीजम् । तथा प्रकृतेऽपि विलम्बेन प्रतीतिः । समासे तथा प्रतीति-
रित्युत्सर्गपरित्यागेन सहृदयोद्देशो वा दुष्टिवीजन्तद्वदेव चास्यापि नासाधुता । “अष्टक एकान्प्रत्ययः” “अभ्यासलोपश्च” इति सौच-

पाठकः । पाठकपाचकः । खङ्गपाचकः पाचकखङ्ग इति । शिंशपावृक्ष इत्यत्र तु शिंशपात्वस्य व्याप्यत्वात् वृक्षत्वस्य च व्यापकत्वात् विशेषण-
विशेष्यभावव्यवस्था स्पष्टैवेति दिक् ॥

रिक्ता अपि द्रव्यात्त्वशब्दैः प्रत्याख्यन्त इति न गुणात्मकं द्रव्यं भवतीति न गुणशब्दो द्रव्यशब्दत्वे व्यवस्थातुमर्हति, अत एव ‘श्वेतं द्वागमाश्रमेति’ति चोदनायां श्वेताभावे दृष्ट्याशङ्का आलभ्यते न तु द्वागमाभावे पितृपिण्डौ-
माश्रय्य कृती भवती, क्रियाद्रव्ययोरुपनिपातेऽप्येवमेव द्रव्यम् । याचक-
ब्राह्मण इति । यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चोप-
निपातस्तत्रानियम एव भवति खङ्गकुञ्जः कुञ्जखङ्गः, पाचकपाठकः पाठक-
पाचकः, खङ्गपाचकः पाचकखङ्ग इति । ‘शिंशपावृक्ष इति’ । द्रव्यशब्दयो-
रेवोपनिपातेऽपि वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात्प्रथमत एवोप-

(विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २। पा. १। आ. ३)

चोभौ गुणशब्दाविति । (कै)

क्रियाया अपि उपलक्षणमेतत् । अत एव “खञ्जकुजावि”त्यत्र खञ्जेत्यस्य क्रियात्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः ॥

कुजवामन इति । (कै)

केवलगुणोदाहरणं तत्प्रधानविशेष्यताख्यविषयतावदित्यर्थः ॥

प्रयोगात् । अत एव “सप्तदशारन्तिर्वाजपेयस्य यूपो भवति” “लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति” इत्यादौ वाजपेययूपारत्नीनुष्णीषां चानूपसप्त-

लम्भाच्च प्राधान्यं, शिंशपात्वस्य तु विपर्ययादप्राधान्यमिति न तत्राप्य-
नियमः । “विशेषणमिति किमिति” । विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव
विशेषणमिति लभ्यत इति प्रश्नः । ‘तच्छकः सर्प इति’ । ननु तच्छकशब्दोऽपि
विशेषणं भवत्येव, एवं मन्यते, विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव पूर्वपदस्य
विशेषणत्वे लब्धे पुनर्विशेषणग्रहणमुत्तरपदस्य विशेषणत्वप्रतिपत्त्यर्थं,
विशेष्येण विशेषणं समस्यते तच्चेद्विशेष्यं विशेषणमिति, न चात्रोत्तरपद-

* वाजपेये श्रूयते “सप्तदशारन्तिर्वाजपेयस्य यूपो भवति” इति । तत्र
सन्देहः । किं सप्तदशारन्तिता वाजपेयस्य ऊर्द्धपात्रे निविशते । उत
पशोर्यूपे निविशते इति । किं तावत् प्राप्तम् । ऊर्द्धपात्रे इति । कुतः ।
वाजपेयस्य यूपाभावात् । यद् वाजपेयस्य अस्ति पात्रं यूपसदृशं तत्र भवि-
तुमर्हति । अस्ति च षोडशिपात्रं तच्च स्वादिरत्वाद् ऊर्द्धत्वाच्च यूपस-

† अथ यदुक्तं “समाख्यानाद् आर्त्विजं तपः” इतिगुणत्वात् न
समाख्यया गृह्यते । यत्र पुरुषस्य गुणभावः तत्र समाख्यानियामिका ।
एवं वा श्येने श्रूयते “लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रच-
रन्ति” इति ॥ तथा वाजपेये श्रूयन्ते “द्विरख्यमालिन ऋत्विजः प्रच-
रन्ति” इति ॥ तत्र सन्देहः किं श्येने उद्गाढभिर्लोहितोष्णीषता कर्त्तव्या ।

न च शब्देनेति । (कै)

जातिप्रवृत्तिनिमित्तकेनेत्यर्थः । शब्देन जातेर्द्रव्यव्यतिरेकाप्र-
तीतौ हेतुरुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशमत्यागः । तथा गुणानां व्यतिरेक-
प्रतीतौ हेतुरुपायित्वापायित्वम् उपायापायावुत्पत्तिविनाशौ द्वये
सत्येव भाष्ये

दशत्वबौद्धित्वादिविधिरिति मीमांसकाः । नचात्र यूपारन्त्यूष्णीषयोरति-
देशप्राप्ते तथातिदेशादुपदेशस्य वलवत्त्वेन पूर्वमेतैरेव विशिष्टविधिरिति-
वाच्यम् । यूपकृत्वजामप्यतिदेशप्राप्ततया तत् पर्थ्यालोचनोत्तरमेवास्त्वविधेः

विशेषणं तच्चकस्य सर्पत्वाद्यभिचारादिति । 'बौद्धितस्तच्चक इति' । नात्र
तच्चको विशेष्यस्तस्य बौद्धितत्वाद्यभिचारात् । यद्येवं बौद्धितो विशेषणं न
स्यात् तस्यापि विशेष्यापेक्षत्वात्, एवं तर्हि पाठक्रमादर्थक्रमो बलौघानिति
तच्चको बौद्धित इति पाठो द्रष्टव्यः, अत्र हि तच्चको विशेषणं भवति

वृश्मम् । तत्र निवेशे सति वाजपेयशब्द आञ्जल्येन भवति । इतरथा
वाजपेयाङ्गपशुयागे लक्षणाया वाजपेयशब्दो वृत्तः इति गम्येत । ननु तत्
पक्षेऽपि यूपशब्दो लक्षणायोर्द्धपात्रे उच्यते । सर्वथा वयं लक्षणाशब्दा-
न्नमुच्यामहे । मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणम् अनुगृह्यते । तस्मादूर्द्धपात्रे
निवेश इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । "आगर्थक्यात्तदङ्गेषु" वाजपेयशब्दाः तावत्
सोमयागविशेषवचनः । तस्य साक्षादयूपेन न प्रयोजनम् । अस्ति तु
तस्याङ्गं पशुयागः । तस्य तु पशून् बन्धुं यूपेन कार्थ्यम् । साक्षाद् वाजपेय-

वाजपेये च अध्वर्युभिर्हिरण्यमाजितम् । उत उभयमपि सर्व्वर्त्विजाम्
इति । किं तावत् प्राप्तम् । समाख्यानात् श्नेने उद्गाढभिः । वाजपेये
अध्वर्युभिः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः "गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात्
(३-८-१२) गुणो बौद्धितोष्णीषता हिरण्यमाजित्वं च । पुरुषः प्रधानम् ।

अवश्यं तद्गुणद्रव्यमाकाङ्क्षतीति (भा)

सन्निहितपदोपात्तं कागादीति शेषः । तद्गुणकं द्रव्यविशेषमवश्यमपेक्ष्यते तदभावे गुणमात्रेण शास्त्रार्थसिद्धिं न मन्यते इति द्रव्यं प्रधानमित्यर्थः ॥ भाष्यस्यैवाक्यमपि कागपदघटितमेवेत्याशयेनाह

प्रवृत्तेः प्रथमतोऽत्रविशिष्टविधिरेव । प्राप्तप्राप्तविवेके तु विशेषणं पर्यवसानमित्यस्याप्ययमेवार्थः । आपाततः प्रतीतावपि प्राप्तत्वादपि रथ्यालोचने

लोहितत्वस्य तद्वक्तव्यभिचारात् । यद्येवं लोहितत्वस्य विशेष्यत्वमपि स्यात्, अस्त्येव तस्य विशेष्यत्वं पूर्वपदस्य तु विशेष्यत्वाभावात्प्रत्युदाहरणत्वम् एवं च कृत्वा तद्वक्तः सर्प इत्येतदेवास्मिन्नपि प्रश्ने प्रत्युदाहरणं भवति विस्मयार्थं तूभयोरुपादानम् ॥

यूपस्य यदि सप्तदशारत्निता विधीयते । तस्याभावात् । अनर्थकमेव वचनं प्राप्नोति । तत् अनर्थकं मा भूत् । इति योऽस्य पशुयुगे यूपः तत्र निवेशन इति । ऊर्ध्वपात्रे च यूपशब्दो लक्ष्यया स्यात् । नन्वितरतस्मिन्नपि पक्षे वाजपेयशब्दो लक्ष्यया इति । न इति ब्रूमः । वाजपेये एव वाजपेयशब्दो भविष्यति । शस्यति च स पशुयूपं विशेष्यम् । सोऽस्याङ्गस्योपकारकः । यश्च यस्योपकारिण उपकरोति भवति स तस्य सम्बन्धो मुख्येनैव सम्बन्धेन । न च एकान्तरितः इति कृत्वाऽसम्बन्धो भवति । यथादेवदत्तस्य नत्ता इति । पुत्रेण च असावन्तरितः । अथ च देवदत्तेन

अतो लोहितमुष्णीषं हिरण्यमाला च पुरुष विशेषणत्वेन श्रूयते न कर्त्तव्यतया । तस्मात् पुरुषप्राधान्यम् । किमतः । यद्येवं पुरुषाणां प्रधानभावे समाख्या न नियामिका इत्येतदुक्तम् । अथि च गुणत्वश्रवणात्

श्वेतच्छागमिति । (कै)

एवं चामुक्तदौर्चितः देवदत्तसोमयाजौत्यादयो लोके प्रयुज्य-
माना अयसाधव इति बोध्यम् । एवं च कृष्णोपक्रमेऽपि वाक्ये

तथातात्पर्यग्रहाच्छाब्दबोध इति । उच्चारितशब्दस्य तात्पर्यन्तात्प-
र्याद् वाक्येऽपि प्राप्तत्वादिपर्याकोचनमेव तथान्वये तात्पर्यग्राहकम् ।
अत एव “पण्डितो ब्राह्मणः” इत्यादौ यस्यैवाप्राप्तत्वं तत्रैव विधेयता
पर्यायेण दृश्यते । यद्वृत्तयोगादिकमपि प्राप्तत्वादेरेव गमकमेव च

मुख्येनैव सम्बन्धेन सम्बन्धः । तास्माद् एष एव पक्ष आश्रयणीयः । न हि
एतस्मिन् पक्षे कश्चिदपि लक्षणाशब्दो भवति इति ॥

यदि सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति विधीयते यूपशब्दो यथा कथं
चित्तदनुवादः ततः षोडशिकात्रे निवेशः । अथापि यो वाजपेयस्य संबन्धी
स सप्तदशारत्निरिति विधीयते तथाप्येवम् । अथ यो यूपः स सप्तदशार-
त्निरिति वचनव्यक्तिः वाजपेयशब्दो यथा कथं चिद्विशेषणं प्रकरणा-
प्राप्तानुवादो वा ततस्तदङ्गपशुयूपस्येदं परिमाणमिति । किं प्राप्तम् ॥

आनन्तर्यात् प्रधानत्वात्तथा प्रकरणाच्छ्रुतेः ।

वाजपेयेन संबन्धः साक्षात्त पशुना सह ॥

साक्षात्कर्मणः सप्तदशारत्नित्वं न संभवतीति तदङ्गत्रयं गृह्यते ।

सर्वपुरुषाणामेतद्विधानम् इति गम्यते । प्रधानसन्निधौ हि गुणः शिष्य-
मायः प्रति प्रधानम् उपदिष्टो भवति । तत्र वचनेन प्राप्तं कथं समाख्यया
विद्यमानयापि नियन्तुं शक्नोत । तस्माद् उभयत्र सर्व्वत्विग्भिः एवं
जातीयको धर्मः ज्ञिष्येत इति ॥

“गुणत्वे तस्य निर्देशः” (३-८-६) इत्यनेन गतार्थम् इत्यन्यथा व्याचष्टे
ये संस्काराः सन्तो वचनादृत्विजां जातास्ते किं समाख्यया नियम्यन्ते नेति ।

(विशेषणं विशेष्येण वज्रसम् २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

विशेष्यभूता एव तिलाः कृष्णगुणमाश्रयान्तरेभ्यो निवर्त्तयन्तीति
न तिलानां परिच्छेदकत्वहानिः । एतेन विशेषणताख्यविषयताव-
देव परिच्छेदकं भेदकं चेत्यपास्तम् । राजपुरुष इत्यादौ च

समासे तथान्वये एकप्रसरताभङ्गेनासामर्थ्यात् समासानापत्तिरितिमीमां-
सकनयोक्तमपास्तम् । प्रथमभक्त इत्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्यो-
र्बलवत्त्वेन प्रथमतोऽनेनैव भक्तान्तरविधिरिति न दोषः ॥ नन्वेवं कटोऽपि
कर्म भौश्यादयोऽपीति भाष्योक्तपक्षे परमेण कारकेण द्यतं परमकारकेण
कृतमित्यादौ “तत्पुरुषे तुल्यार्थ” (६ । २ । २) इति सूत्रभाष्योक्तस्य
परिनिष्ठितविभक्त्या समासस्यानुपपत्तिः । विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि
तत्र पक्षे करणत्वेन क्रियायामन्वयेन सामर्थ्याभावात् । न च यत् यत्

यत्र यदेव साक्षात्संबन्धि तदेव ग्रहीतव्यम् । यद्यपि पशुरपि वाजपेय-
प्रकरणान्तर्गत इति तत्संबन्धे ऽपि प्रकरणादनतिरेको भवत्येव वाजपेयस्य
तद्धि भवति तथाप्यङ्गप्रधानानां भिन्नकथंभावयोगित्वाद्वाजपेयकथंभा-
वेनाग्रहणात्प्रकरणबाधोऽभिधीयते । वाजपेयस्येति च षष्ठीश्रुत्या संबन्धो
भवति । भवतस्तु यूपसामानाधिकरण्यादाक्येन स्यान्न च वाजपेयशब्द-
वेलायां कश्चिद्विरोधो येन लक्षणाश्रीयते । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति तद्वरं
यूपशब्द एव लक्षणा । तस्मादूर्ध्वपात्र एव निवेश इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

लोहितोष्णीषादयो हि औद्गात्रादिषु पच्यमानाः सत्यपि संस्कारत्वे वचना-
दृत्विजां क्रियामाणाः समाख्याविषयतां प्रतिपद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।

संस्कारत्वादतिक्रान्ते समाख्या गोचरे स हि ।

वचनेनर्त्विजां येन तेनैवान्येष्वपि स्थिताः ॥

ऋत्विगुद्देशेन ह्येते विधीयमानाः प्रतिप्रधानादृत्तिन्यायात् सर्वेषां
भवन्तो न शक्याः समाख्यया वाधितुम् । तस्मादिह न व्यवस्थास्यादिति ॥

(अ. २। पा. १। आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण बङ्गलम् । २। १। ५०)

विशेष्यस्यापि पुरुषस्य रात्रि भेदकत्वदर्शनादिति दिक् ॥

शिंशपावृक्षयोरपि सामान्यविशेषवाचित्वेन विशेष्यविशेषणभाव-
माशङ्क्याह

क्रियायामुत्पत्तितमं तत् सर्वं कर्म । यत् यत् क्रियां साधकतमं तत् तत्
करणं त्रयं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण सन्तुष्यति । एवं च सर्वेषां
क्रियायां प्रत्येकं कारकत्वात् सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्विभक्तिरिति हि
तत् पक्षबीजं तदयुक्तमासनप्रयनादिक्रियोपयोगितया त्रयस्थेऽस्मिन्ततम-
त्वेऽपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम् । कारकान्तरापेक्षयाैव प्रकर्षस्य
विवक्षणात् । न तु स्वकक्षायामपि । अन्यथा अन्येन यथा दीपिकया
व्रजति इत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः । न च पार्श्विकपरस्परान्वयेन
सामर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य दुर्वचत्वात् । तथा हि स न शब्दः शब्दबुद्धि-

अगत्या लक्षणावृत्तिः समभिध्याहृतेर्भवेत् ।

न चोर्ध्वपात्रसंबन्धौ यूपशब्दः प्रतीयते ॥

यो हि प्रकरणमव्यहितसंबन्धं चानुजिघृक्षति तस्य यूपशब्दो-
ऽनर्थकः स्यात् । ऊर्ध्वपात्रं लक्षयिष्यतीति चेन्न । असति सामानाधि-
करण्ये अन्यथा संभवे वा लक्षणाभावात् । अस्मत्पक्षे पुनर्न किं जिज्ञासा-
वृत्तम् । यथाः संबन्धमात्रवाचित्वेनानङ्गेषूपकारकमात्रापेक्षयोपप-
न्नत्वात् । न ह्यसावङ्गाङ्गिसंबन्धमेवैकं ब्रवीति । अनङ्गमपि स यूपस्तद-
ङ्गपन्थर्यत्वादुपकारको वाजपेयस्य । यत्त्वानन्तर्येण यष्टौश्रुतिर्विनियो-
जिकेति तद्यूपशब्देनापि सहाविशिष्टम् । अतश्च सप्तदशरत्नविविधपरे
नूद्यमानत्वाद्वदृशं वयं वाजपेयस्य यूपं पश्यामस्तादृशस्य ग्रहणमिति
पशुयूपाश्रयणम् ॥ अस्ति त्वेषापि जिज्ञासा यदि वाजपेयस्य साक्षाद्यूपः
स्यादिति । यदा तु स नोपलब्धस्तदा पक्षान्तरमवलम्बितम् । किं च

द्वयोरिति ॥ (कै)

नास्त्यन्यतरस्येति । (कै)

वृत्तस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

आवश्यकः (भा)

इत्यस्य नियत इत्यर्थः । कादाचित्कस्तु अस्येवेति भावः ॥

तदेवोपपादयति

कर्मणां विस्मय्यापाराभावात् । न च गुणादेः परिच्छेद्याकाङ्क्षासत्त्वेन
द्रव्यस्य च परिच्छेदकाकाङ्क्षासत्त्वेन प्रथमन्वयगुणयोः श्रौतक्रियासम्बन्धेऽपि
पश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात् परस्परं विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य क्रिया-
सम्बन्धविषयो बोधः । आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धानं शब्दस्य । सामर्थ्यं
कारकस्य क्रियान्वय इति च श्रौतप्रथमबोधेनोपपन्नम् । द्वितीयमादाय च
सामर्थ्यम् इति वाच्यम् । एवं हि श्रौतसम्बन्धस्य बलवत्त्वात् तत्र च
प्रत्येकं साधुत्वबोधात् “श्वेतं क्वागमालमेत” इत्यादिविषये श्वेतक्वाग-
भावे क्वाणक्वाणेनैव येन केनचित् श्वेतेनापि यागस्य साङ्गत्वापत्तेः । किं

वाजपेयेन संबन्धस्त्वेधापि न निरूप्यते ।

साक्षात्संबन्धिमात्रेण तदुपेनाथ वा स्फुटः ॥

साक्षात्तावन्न सप्तदशारन्तित्वं यूज्यत इत्युक्तम् । संबन्धिमात्रमप्य-
निर्दिष्टं वाजपेयस्येति तावन्मात्रेण न ज्ञायेत । यूपशब्दार्थस्त्वतत्संबन्धित्वाद्
दूरम्बुद्धः । तस्माद्यथोक्तमेवास्य विशेषणत्वम् अधिकारप्रकरणप्राप्तमनु-
वदिष्यति । वक्ष्यति ह्येतत् आरादयीति चेन्न । तद्वाक्ये हि तदर्थत्वा-
दित्यत्र यथा प्रकरणवशेन तदुपकारिमात्रे धर्मा विधीयन्ते न साक्षाद-
ङ्गेष्वेव केवलेष्विति । तस्मान्न केन चित्प्रमाणेन विरोध इति ॥

यदा प्रथमत एवेति ॥ (कै)

यदा तु प्रथममिति । (कै)

अनेन च न केवलं गुणद्रव्यसमभिव्याहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमित्येव नियमः । किं तु व्याप्यव्यापकजातिसमभिव्याहारे व्यापकस्य विशेष्यत्वमित्यपीति बोध्यते ॥ वृत्तप्राधान्ये हेतुद्वयं

च तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने कारकत्वेन द्रव्यान्वयायोगात् । न च विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्याबोधकत्वात् । “न केवला प्रकृतिः” इति निषेधाच्च ॥ नन्वसमस्तपदानुसन्धानम् । यच्च समासात् प्राक् परस्परान्वयस्तत्रैव समासाभ्युपगमे न तदनुसन्धानासम्भवात् । किं च समस्तपदानुसन्धानेन सामर्थ्यवर्णनं सामर्थ्यज्ञानाधीनञ्च समास इत्यन्योऽन्याश्रयापत्तिः । किं चैवं सति वाक्ये परस्परसुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्वयस्य दौर्लभ्यापत्तिः समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात् । न च

“यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्”

इत्यभियुक्तवाक्ये प्रथमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात् । एवं च तथोरुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः । न हि समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसम्भवः । आदौ समासघटकपदार्थान्वये

भवेत् सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।

उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥

आनन्तर्यात् प्रकरणात् कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्द्धपात्रे स्वादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥

प्रथमत उपलम्भादिति (कै)

महाविषयत्वादिति (कै)

च महाविषयत्वमेवोपपादयति

व्यापकत्वादिति ॥ (कै)

विशेष्यत्वमेवेति । (कै)

विषयताविशेषरूपमित्यर्थः ॥ फलव्यवच्छेदाय वृत्तशब्द इत्यपि

नेत्याह

एव तस्य साधुत्वाङ्गीकारादयमेव समासादावेकार्थीभावो नामातो न समस्तपदे तथान्वयः । प्रकृते तु आदावुपात्तासमस्तपदयोः क्रियान्वयसम्भवेन पञ्चादनुसंहितसमस्तपदेऽपि तथान्वयसम्भवे इति वाच्यम् । पूर्वमनुसंहितासमस्तपदेतथान्वय सम्भवेनोपात्तसमस्तपदेऽपि तथान्वयापत्तेः । किं च उद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वय इत्युक्तिमात्रं रमणीयम् । तयोः परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वयात् । किं च नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्या विधेयत्वं वाच्यं नीलस्य विधेयत्वेनान्वये च तस्या उद्देश्यत्वं वाच्यम् । न चेदमावृत्तिं विना सम्भवति वैकल्यात् । वाक्यभेदश्च नैवं विधे विषयेऽनुभवसिद्धः किं चाभियुक्तित उद्देश्यस्य प्राथम्यत्वाभेऽपि विधेयस्य न तस्मात् । “तद्दृष्टतयोगः पञ्चात्वं स्याद्विधेयस्य लक्षणम्” इति तच्छेष्टात् । किं च “इको यण्” इत्यादौ इक इति षष्ठ्यन्तस्य आदौ क्रियान्वयासम्भवः । स्थान्यादेशभावसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात् । एवं राज् पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धाद्यर्थकषष्ठ्यामपि तथान्वयासम्भवः । किं च भवदुक्तं प्राथम्यमप्यसंगतम् । अभियुक्तोक्तवाक्यशेषविरोधात् । “न्यक्कारो ह्ययम्” इत्यादावुद्देश्यप्राथम्याभावेनाविस्पष्टविधेयांशतेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च । अपि “वृद्धिरादैच्” सूत्रभाष्ये “पूर्वाच्चारिताः संज्ञौ

तथा चेति । (कै)

वृत्तविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्दृष्टो भवति । न तु तद्वृत्ताभावे तदीयफलाद्युपादानमित्यन्वयः । वृत्तविशेषः खदि-
रादेरिति पाङ्क्तः पाठः । वृत्ताभावे फलेत्यादिषु । एवं च फलं
न वृत्तसमतया तदर्थं इति तात्पर्यम् ॥ तदाह भाष्ये

परोच्चारिता संज्ञा” इत्यादिग्रन्थेन पूर्वाच्चारितत्वरूपप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात् ।
उक्त एकार्थीभावोऽपि निर्मूलः । तत्तत्प्रत्ययविधायकशस्त्रीयप्रत्यासत्तिन्या-
यमूलिकया प्रकृतिप्रत्ययौ सद्द्वार्थं ब्रूत” इति भाष्यसंमतश्रुतपत्त्यैव प्रकृति-
प्रत्यययोस्तत्त्वात्मेन तद्विधौ समर्थपरिभाषयोपस्थितेर्भाष्योक्तायावैय-
र्थ्यापत्तेः । अस्मदुक्तैकार्थीभावस्यैव समर्थपदार्थपदार्थताया भाष्ये उक्तेश्च ।
न च मानसः पार्ष्णिकबोध इति वाच्यम् । शब्दयोरर्थद्वारकपरस्परान्वया-
भावेनासामर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । किं च नीलमुत्पन्नं पद्म इत्यादौ दर्शन-
कर्मत्वस्य साक्षादेव गुणे सत्त्वेनाकाङ्क्षाभावेन पार्ष्णिकबोधे मानाभावात्
तच्च समासानापत्तिः । यत्र गुणवाचकानां स्वपरिच्छेदद्रव्यद्वारा क्रिया-
कारकत्वं तत्र परिच्छेद्यं द्रव्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपात्तमेवेति अरुणाधि-
करणवार्तिकोक्तेः । किं च नीलादिपदार्थानां परिच्छेद्याकाङ्क्षायां द्रव्य-
मुपात्तगुणवदेव गुण उपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेति भेदसंसर्गविषयकस्यापि पार्ष्णि-
कस्य लाभेन नियमतोऽभेदविषयकपार्ष्णिकबोधाश्लेष्मतेन सामानाधिक-
रण्यनिमित्तसमासानापत्तिस्तन्निमित्तपुंवत्वानापत्तिश्च । दर्शनीया माता
इत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव
पुंवत्वप्रवृत्तेः । एतच्च बहुव्रीहिप्रकरणे स्फुटीभविव्यति । एतेन समास-
घटकौभूतं गुणिपरमित्यपास्तमिति चेदत्राहुः । भीष्मं कटं कुरु इत्यादौ
भीष्मादिगुणविशिष्टकटस्य करोति क्रिययेष्मिन्तत्वात् कर्मत्वं तच्च

नह्यष्टम इति । (भा)

तथा च शिंशपोपक्रमे वृत्तपदप्रयोगो नेति भावः । अशिं-
शपा तु वृत्तोऽस्त्येवेति वृत्तोपक्रमे भवत्येवाशिंशपाप्रयोग इति
बोध्यम् ॥

कटपदोत्तरद्वितीययाविशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य तस्योक्तौ
विशिष्टगततदभिहितमेवेति भौष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादित्याशङ्क्यभाष्ये
विशिष्टगतकर्मत्वस्य समानविभक्तिकविशेषणं विना प्रत्यापयितुमशक्यत्वेन
भौष्मादीनामपि कर्मत्वशक्तिसत्त्वादुक्तत्वेऽपि द्वितीयेत्येकं समाधानं कृतं
तस्यायं भावः । विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्यथापि विशिष्टं
कर्म इत्युक्तिर्याघातः । कुण्डलीपण्डित इत्यादौ कुण्डलादेः पण्डितत्वप्रमातु
न । शिखीध्वस्त इत्यादौ विशिष्टे बोधे विशेषणगतस्य तच्चारोपेण प्रतीति-
वत् अत्र विशेषणवाधे विशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्तेः । एवं च तदंशे भ्रमत्वं
ज्ञानस्य यत्र त्ववाधस्तत्र नांशेऽपि तत्त्वम् । विशिष्टगत्यैककर्मत्वप्रतिपादनं
च नोभयत्र द्वितीयां विनेति विशेषणादपि सा । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयि-
त्वमिव विशेषणविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि । अत्र विशेषणपदात् कर्म-
त्वाद्यनालङ्घितैव तदुपस्थितिर्विशेष्यस्य तु तद्विशिष्टे प्रतीतिर्विशिष्टस्यैक-
कर्मत्वबोधः । तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापि सहकारिणीत्यत्र सामर्थ्यं
नानुपपन्नम् । ततोऽथवा कटोऽपि कर्म भौष्मादयोऽपीत्युक्तम् ।
तस्यायं भावः । उभयोरपि कर्मत्वात् कटपदोत्तरद्वितीयया कटगतकर्म-
त्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादानायविशेषणादपि द्वितीया तत्रोत्-
पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वारैव वाच्या दानादिकर्मता च द्रव्यद्वारैवेति
साक्षात् फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकमेवं च
विशेषणं पृथक्कर्मादिशक्तित्वैविशिष्टेऽनैव बोधकम् । द्रव्येणाभेदात् तस्या

(अ. २। पा. १। आ. ३) विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २। १५७।)

दृष्टप्रतीतिव्यवधानेनेति । (कै)

एतेन “लुब्धयोगाप्रख्यानादिति” सूत्रस्वरसेन शिंशपादिश्र-
द्धानामपि फले सुख्यतया शिंशपातं वृक्षव्यभिचारीति “नह्य-
वृच” इति भाष्यमसङ्गतमित्यपास्तम् । लुपः प्रत्याख्यानेऽपि वृक्षस-

१ अ १। पा २। सू ५४ ॥

प्रकृतीकार्यबोधे विशेष्याग्रहः । अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः पर-
स्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः । न च कारकाणां भावान्वयनियमहानिः ।

साक्षात् क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः । इतरद्वारा कारकाणां
तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहानेः । एतेन “गुणानां
च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्याद्” (पूर्वमीमां-अ१०-पा८-सू१६) इति
न्यायविरोधः परस्परान्वय इत्यपास्तम् । उक्तरीत्या समत्वाभावात् । एवमेव
युक्तं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात् । अननुभवाच्च । किं च कारकविभक्ति-
साधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्थिवान्वयमादाय साधुत्वमुत-
समासस्यैव प्राथमिकपरस्परान्वयेन साधुत्वं विभक्तेस्तु पार्थिवकेनेत्यत्र
विनिगमनाविरहात् । द्वितीयोपपत्त्यर्थमेवैषा कल्पना । भाष्यकृतः सूत्र-
कृतः प्रकृत्यादिविभागकल्पनावल्लवच बोधे विशेषः । कैयटस्यापत्रैव
तात्पर्यम् । एवं चान्नापि सामर्थ्याविघातः स्याद्य एव । न च तवापि श्वेवं
ह्यगम् इत्यादौ श्वेतह्यगभावे येन केनचिच्छृतेनापि यागसाङ्गता कुतो
नेति वाच्यम् । जातेः श्रब्देन कथमपि भेदास्पर्शेन द्रव्यात्मकत्वान्न तत्त्यागः ।
न हि भवति प्रावलेयस्य गौरिति । गुणस्य तु घटस्य श्रुतं इति भेदेन
प्रतीत्या द्रव्ये सत्येव गुणापगमेन च विप्रकृत्यत्वेन तस्य त्यागात् । जातेस्थाने
सर्वथैव साधनभेदाक्रियान्तरमेव स्यात् । मन्मते तु सादृश्यात् खदिर
बुद्धेरणपगम इत्यदोषात् । अत एव “न डिसम्बुद्धोः” (८। २। ८।)
इति सूत्रे भाष्ये सम्बुद्धान्तां राजवृन्दारकेत्यादौ न समासः । इह तावत्

(विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७) (अ. २ । पा. १ । व्या. ३)

म्बन्धित्वेनैव तद्बोधात् । आदौ हि शिंशपाशब्दाद् वृक्षस्यैव प्रतीतिः । पश्चात्तत्सम्बन्धित्वेन फलस्येत्याशयात् ॥ नन्वनतरङ्गत्वेऽपि फलार्थकत्ववारणाय वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति तत्र च द्रव्यवाचित्वेन विशेष्यत्वानियमाप्रयोगानियमो भविष्यत्येवेति चेन्न । नह्यवृक्षः

समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यच्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित् समासेन गम्यते अवयवसम्बोधनं वाक्येन गम्यते समुदाय-सम्बोधनं समासेनेत्युक्तम् । एतदवयववार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यै-कार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयटः । सम्बोधनविभक्त्यर्थ-स्यानुवाद्यतयान्वयित्वेनोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावाच्चैका-र्थीभाव इति तद्भावः । तव तु नीलमुत्पलमित्यादौ पार्थिवान्वयेन सामर्थ्य-वदत्रापि वक्तुं शक्यत्वेन भाष्याद्यसंगतिः स्पष्टैव । तस्मान् मनुक्तरीत्या नीलोत्पलमित्यादौ प्रत्येकं कर्मत्वेऽपि विशिष्टस्यैवेतदान्वयादस्ति सामर्थ्यं सम्बोधनस्थले प्रत्येकमभिमुखीभावे एवोभयत्र सम्बोधनविभक्तिरिति न तस्या विशेषणविभक्तितुल्यत्वमिति न तत्रान्यप्रकारत्रयसम्भवः प्रत्येकं सम्बो-धनविभक्तौ कदापि विशिष्टसम्बोधनाप्रतीतेर्यच्चेहार्थ इत्यादिना भाष्येण स्पष्टमेवास्य वाक्यस्य विशिष्टाबोधकत्वमुक्तमिहेत्यनेन च अन्यत्र वाक्यस्य समाससमानार्थबोधनसामर्थ्यं च दर्शितमिति भाष्यविदो विभावयन्तु । कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद् भौष्मादिभ्यो द्वितीयेति तृतीयपक्षे तु तस्य कर्मत्वाभावेऽपि स्वविशेष्यगतकर्मत्वेन तत्र द्वितीया । यथेश्वर सुहृदः स्वयं निर्धना अपि तद् धनेनैव धनफलभाजस्तद्वत्तदेकयोगक्षेम-त्वादिति कैयटः । अयं भावः । सामानाधिकरण्यं नामैकार्थबोधकत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्व-भङ्गस्तस्माद्विशेषसमानशक्तिकत्वं तदभिन्नविशेषणानामिति तत् समान-विभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत् तद्वत् सामानाधिकरण्यत्वमपि तत्तच्छक्तौ

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (विशेषणं विशेषेण वज्रलम् । २ । १ । ५७)

शिंशपाप्रसिद्धोऽस्तीति भाष्यार्थात् । एवं च फलरूपार्थस्याप्रसिद्ध-
त्वादिना प्रकरणादिकं तदुपस्थित्यनुदयेन तद्व्यावर्तकविशेषणोपा-
दानाभाव इति तात्पर्यात् । एवं च सामान्यविशेषवाचकपदसमभि-
व्याहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वं यत्र त्वभयोरपि परस्परापे-
क्षया सामान्यत्वं विशेषत्वं च तच्चानियम एव यथा ब्राह्मणदेवदत्तो

नियामकमिति । एवं च पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतया मध्यमपक्षोऽप्युक्त-
रीत्यैव बोध उचितः । अरुणाधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव । “अर्थैकत्वे
द्रव्यगुणयोरैककर्मान्वयः स्याद” (३-१-१२) इति जैमिनिः सिद्धान्त-
सूत्रात् । द्रव्यगुणवाचकयोः शब्दयोरर्थैकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैकार्थबोध-
कत्वे सति ऐककर्मादिशिष्टैवास्त्यैकक्रियासम्बन्धान्वयः परस्परवच्छेदरूप
इति तदर्थान्न लोकासिद्धाया आरुण्यविशिष्टैकहायण्याः क्रियानुवादेन
विधानान्न वाक्यभेदः । गुणवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वं तदुपस्थित्यदि-
ग्राहित्वं चेत्येष ह्येतदधिकरणसिद्धान्त इत्यलम् ॥ नन्वेवंरीत्या नील-
घटमानय इत्यादौ समासे कृते नीलादिपदोत्तरं द्वितीयाद्यापत्तिरुक्तरीत्या
कर्मत्वसत्त्वाद् इति चेन्न । जातविभक्तेः “सुपोधातुः” (२ । ४ । ७१ ।)
इति लुकाऽद्वयेः समासादिशिष्टस्यैव उपस्थित्या विशिष्टोत्तरविभक्त्यैव
तदुपस्थित्य तस्योक्तत्वाच्च इत्याहः ॥ अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नो-
रेव साधुत्वमिति सर्वोदिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नामपदेन च विभक्त्यन्त-
मिति निरूपितं तदधिपश्य इत्यादावपि लुप्तविभक्त्या तत्त्वम् । विभक्ति-
लोपमजानतस्तद्व्युत्पत्त्युच्यते च । उपदेशत उभयज्ञानमपि सुलभं राज-
पुरुषइत्यादौ लुप्तविभक्त्यैव विरुद्धविभक्तित्वम् । विशेषणविभक्तिरभेदार्थेति
तु न युक्तं मानाभावात्तद्व्याख्या विभक्तावभावाच्च । विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्थेत्यपि चिन्त्यमेव तथानुशासनाभावात् । समानविभक्तिकत्वं
समानार्थकविभक्तिमत्त्वं तेन राज्ञः सुतस्य धनम् इत्यादौ न दोषः । एकत्र

(विशेषणं विशेष्येण बह्वचम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा १ । आ ३)

देवदत्तब्राह्मण इति ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिकत्वा-
दन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं द्वयोरपि परस्परव्यभिचा-
रित्व एव यथा स्यादित्येतदर्थम् । अत एव तत्त्वकः सर्प इत्यादौ
न तत्त्वत्वस्य सर्पत्वव्यभिचाराभावात् । ध्वनितं चेदं वृत्तौ । तत्त्वकं
शिंशपादृक्षे समास इत्यत आह

षष्ठाजन्यत्वार्थत्वेनापरत्र स्वत्वार्थत्वेन तत्त्वाभावात् । समानवचनत्वसमान-
लिङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे वेदाः प्रमाणं गोदौ ग्रामाः तेनतुल्यं क्रिया
चेत् । “श्रौतं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य” इत्यादौ व्यभिचाराद् मुख्यं
सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैको एवेत्याहुः ॥ कर्मधारयके “विशेषणं
विशेष्येण बह्वचम्” इति सूत्रे विशेषणविशेष्यत्वे विषयताविशेषरूपे
निविष्टेन तु परिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे । तथा सति नौलमिति सामान्योप-
क्रमे उत्पन्नस्य परिच्छेदकत्वेन विशेषणत्वादुत्पन्ननौलमित्याद्यापत्तेः ।
अत एव इतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्यं
भाष्ये व्यवहृतं तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पत्तेन नौलस्याश्रयान्तरव्यवच्छेदः
क्रियते । यथा राजपुरुष इत्यत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्त-
रेभ्यो व्यवविच्छन्ति एतेन परिच्छेदकत्वरूपं भेदकत्वं विषयताविशेषरूप-
विशेषणतासमनियतमित्यपास्तम् । अत्र सामानाधिकरण्यं विशेषण-
विशेष्यत्वं चार्थयोरेव सूत्रे तु तत् प्रतिपादकशब्दे लक्षणाविशेषणादि-
शब्दानां चोभाभ्यामेकद्रव्यस्यैवाभिधानां भेदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुप-
पत्तिरिति वाच्यम् । धर्मभेदेन द्रव्यभेदात् निरूपाधिकं द्रव्यं वाधिकात्
चैतन्यरूपान्तयोराश्रय इति सामानाधिकरण्यमप्युपगमं विशिष्टशक्ति-
ग्रहकाले तदुपलक्षिते शुद्धेऽपि शक्तिग्रहः । अत एव कर्मधारयविषये
भाष्योक्तं दन्वापादानं सङ्गच्छते नौलसमानाधिकरणं नौलमुत्पन्नम् इति
बोधः । उक्तं च हरिणा

द्वयोरुपादानमिति । (कै)

भाष्यप्रामाण्यात् स्पष्टार्थमेव तदित्यर्थः । “तच्चको नागवर्धक्यो-
रि”ति कोशात् तच्चकत्वस्यापि सर्पत्वव्यभिचाराच्च । वज्रलग्नहणाच्च
तच्चकः सर्प इति । अत्र समासाभावे प्रमाणं विचार्य भाष्यारूढं
वज्रश्रुतैः ॥

“द्रव्यात्मनास्त्वयस्तस्माद्वद्वौ नाना व्यवस्थिता ।

आश्रयाश्रयिभावेनेत्यर्थं पूर्व्वेभ्य आगमः” इति ।

यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यम् । विशेष्य-
विशेषणभावस्तु प्राग्बदेवेति तत्र विशेष्येण सामानाधिकार्येणेति सूत्र-
विरोधात् । अन्ये तु शब्दयोरेवैकविशेष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामाना-
धिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकरूपं तयोरेवेत्याहुः ।
तत्र जातिशब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यतैव स्वभा-
वात् । यद्वा जातिसंज्ञाशब्दघटिते वाक्ये कृष्णादयो द्रव्यवचना अपि
समासे गुणादिमात्र बोधकाः तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च
गुणादयो विशेषणं स्पष्टं चेदं हरियज्ञे ॥ गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्च नियम
एवातो नीलोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः । खड्गकुलखड्ग इत्या-
दावथवस्थित एव व्याप्यव्यापकभावानापन्न जात्योरनियम एव । यथा भूत-
मूर्तयोः व्याप्यव्यापकभावानपन्नयोऽस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव तेन शिंशुपादच्छ
इत्येव । नैतयोरावश्यकः समावेश इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभाव एव
इत्यन्ये । एवं च डित्य सोमराजीत्याद्यसाध्वेव क्वचिदन्यदेवेत्यर्थका-
द्वहुलग्नहणाद्वा साधु सर्व्वं चेदम्भाष्ये स्पष्टमित्यलम् ॥

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य-

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

मध्यमवीराञ्च । २ । १ । ५८)

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य- मध्यमवीराञ्च । २ । १ । ५८ ॥

भाष्ये

उत्तरत्र । (भा)

१विशेषणं विशेष्येणेत्युत्तरम् ॥

एवमादि (भा)

पूर्वापरेत्यादि ॥ तदाह

एतत्सूत्राद्युत्तर (कै)

इत्यादि ॥ “उत्तरत्रे”त्यस्य फलमाह

पूर्वकालेत्ययं त्विति ॥ (कै)

उच्यमिति । (कै)

२“दिक्मुख्ये” इति निधमात् “तद्वितार्थे”त्यावश्यकं द्विवार्थघ-

१ अ २ । १ । सू ५७ ॥

२ अ २ । पा १ । सू ५० ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराञ्च ॥ एते सुवन्ताः

“पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराञ्च” ॥ ‘पूर्वस्थैवायं’

(अ. २ । पा. १ । व्या. ३)

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य-
मध्यमवीराश्च । २ । १ । ५८ ।)

टितेऽर्थे समासस्य शक्तये १“उपमानानीति” । “सामान्यवचनैरे”
वेति नियमार्थमिदमित्यन्ये ॥ २“उपमितमिति” । विशेष्यस्य पूर्व-
निपातार्थमिति बोध्यम् ॥

यच्च तु प्रयोजनाभाव इति । (कै)

वीरैकादिव्यावृत्तये बङ्गलग्नहणानुवृत्तेरचाप्यावश्यकत्वेन तेनैव
गुणादिसमभिव्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये

एवमादि (भां)

इत्यादिशब्दः प्रकारे इति बोध्यम् ॥

उत्तरचानुक्रमणसामर्थ्यमिति । (कै)

उत्तरचैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः । सूचकता दर्शित-
मिति शेषः ॥

अव्यापकत्वमिति । (कै)

कृत्तपदं कृत्तविषयपरमिति भावः ॥ भाष्ये

१ अ. २ । पा. १ । सू. ५५ ॥

२ अ. २ । पा. १ । सू. ५६ ॥

समानाधिकरणेन सुपा सह प्राग्वत् । पूर्वैर्नैव सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थ-
मिदम् । गुणक्रियाशब्दैः सह समासे पूर्वादीनामेव पूर्वनिपातो यथा स्यात् ।

प्रपञ्च इति । गुणक्रियाशब्देन सह समासे पूर्वादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं
तु न भवति बङ्गलग्नहणेनैव सिद्धत्वादिति मन्यते ॥

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य-
मध्यमवीराश्च । २ । १ । ५८ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

यदनेन कृतमिति । (भा)

प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यादिकं तत्सर्वं विषयाव्यापकत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः ॥

सामर्थ्याविधातेति । (कै)

बज्रलग्नहणघटितवचनस्य प्रशंसार्थमित्यर्थः ॥ तत्प्रयोजनं
शङ्कितमन्तोषः । तेन तदा ग्रहशान्तौ व्यर्थकालक्षेपाभावात्तत्र
दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

व्याख्यानतरमाह

चतुर्भिरिति । (कै)

चत्वारः । “कचिद्वृत्तिः” “कचिदप्रवृत्तिः” “कचिद्विभाषा”
“कचिदन्यदेवे”त्येवं रूपाः । अत्र पक्षे कृतत्वादिशब्दैः शब्दमर्याद-
यैतदर्थालाभादरुचेराह

अन्ये त्विति ॥ (कै)

कारकमितीति । (कै)

प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थः ॥

साधकमितीति । (कै)

यथायोग्यकारकमित्यर्थः ॥

पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापक इत्यादि । अपरश्चासावर्द्धश्च पञ्चाङ्गः ।
“पञ्चादिति” सूत्रे पठिष्यमाणे “नार्द्धे चै”ति वार्तिकेनापरस्य पञ्चभावः ।

निवर्त्तकम् । (भा)

सर्वविषयात्यागेन साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः ॥

विभाषा गुणेति । (कै)

प्रयोजनस्यापि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

१ते खल्वपीति । (कै)

यदिधिविषये लक्षणं सामान्यशास्त्रं प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषशास्त्रेण
उदाहरणप्रदर्शनं ते विधयो मन्दामन्दबुद्धिभिः सर्वैरपि सम्यक्
ज्ञातुं शक्यत्वात्पुनरिष्टहीता भवन्तीत्यर्थः । एवं च प्रपञ्चार्थमिदं
शास्त्रमिति भावः ॥

केवलेनेति । (कै)

उदाहरणप्रपञ्चपरविशेषसूत्ररहितेन वङ्गलपदघटितसामान्य-
सूत्रेणेत्यर्थः ॥

प्रपञ्चेनेति । (कै)

सामान्यलक्षणरहितप्रपञ्चपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ “एते खल्वपि” इतिपाठोऽप्यस्ति भाष्ये ॥

“पञ्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकावम्”

इति कालिदासः । अथ कथं

“दृप्तं संराजन्यकमेकवीरः” इति ।

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य-
मध्यमवीराश्च । २ । १ । ५८ ।)

(अ. २। पा. १। आ. ३)

अवश्यं खल्वपीति । (भा)

अवश्यं विकल्पार्थकशब्दप्रयोगे कर्तव्ये पर्यायेषु लाघवगौरववि-
चाराभावात् । वेदे नानाशब्दैर्यवहारदर्शनाच्च वेदाङ्गत्वमस्यैवेति
ध्वनयितुं वेदव्यवहृतेर्नानाशब्दैर्यवहार इत्यर्थः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह ।

सर्ववेदपारिषदं हीति । (भा)

हिंश्चार्थः ॥

तत्र नैकः पन्था इति । (भा)

क्वचिदन्यदेवेत्यर्थस्य बहुलग्रहणसिद्धस्यान्यैर्विभाषादिशब्दैः प्रति-
पादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तदुदाहरणानि च वेदेषु बहुनीति
ध्वनयितुमेव लोकवेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिषदलोक्तिरिति
परे ॥

इह हि पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति
स्यात् । सत्यम् । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र वक्तव्य इति दुर्घटवृत्तिकारादयः ।
न त्वन्नोपसृम्भकं मुनित्रयवचः प्रश्यामः । बहुलग्रहणं वा शरणीकर्त्तव्यम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५६ ॥

यद्यपि वृत्त्यादौ श्रेण्यादयः कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृता-
दिभिः कृतादिराकृतिगण एवेति बोधयितुं भाष्ये

श्रेण्यादय इति ॥ (भा)

एकशित्येति । (कै)

एकशित्याश्रये एकपण्याश्रयेण वेत्यर्थः ॥

तत्र यदेति । (कै)

एकशित्याद्यजीविसंघस्य तद्वत्करणमित्यर्थः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ अर्थः प्राग्वत् । श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् ।
अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । एकेन शित्येन पण्येन वा ये जीवन्ति
तेषां समूहः श्रेणिः । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । च्यन्तानां
तु “कुगतौति” नित्यं समासः परत्वात् । श्रेणि, एक, पूग, मुकुन्द, राशि,

“श्रेण्यादयः कृतादिभिः” ॥ एकेन शित्येन पण्येन वा ये जीव-
न्ति तेषां समूहः श्रेणिः, तत्र पृथक्स्थितानां श्रेणिकरणे यथा स्यात्
श्रेणिस्थानानेव तु दण्डादिरूपेण करणे मा भूदित्याह । ‘श्रेण्यादिषु
त्वर्थवचनमिति’ । ‘श्रेण्यादयः पठ्यन्त इति’ । तेन तत्रादिशब्दो यव-

दण्डनादिरूपकरणम् । (कै)

तद्योग्यरूपकरणमवरोधादिति यावत् ॥ तदुक्तं भाष्ये

किं क्रियन्ते इति । (भा)

किञ्चिदर्थविशिष्टाः क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परत्वान्नित्य इति । (कै)

ऊर्थादिच्चीतिच्यन्तस्य गतित्वादिति भावः ॥

विषय, निचय, निघन, इन्द्र, देव, सुख, भूत, अवयव, वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कृपण, इति श्रेण्यादिः ॥

स्थावाची । 'कृतादिशक्तियोग्य इति' । प्रयोगदर्शनेनाकृतियोग्यो गण आकृतियोग्यः, अत्रादिशब्दः प्रकारे । 'च्यन्तानामित्यादि' । परत्वादिति भावः । आकृतियोग्येऽप्युदाहरणरूपेण कृतिप्रयोग्यमिति । 'कृत मतेत्यादि' ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २। १। ६० ॥

अवधारणेति । (कै)

नञैव विशिष्टेन नान्येनेत्येवमित्यर्थः ॥

आधिक्यवाचीति । (कै)

नञधिकेनेत्यर्थः ॥

अर्थरूपाभ्यामिति । (कै)

एति गच्छति जहातिजिहीतयोर्थावृत्तये उभयोपादानम् ॥

भाष्ये

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ नञ्मात्राधिकेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं सम-
स्यते स तत्पुरुषः । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । एकमेव वस्तु एकदेश-
करणात्कृतमेकदेशान्तरस्याकरणाच्चाकृतमित्युच्यते । पीतापीतम् । उदिता-

“क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्” ॥ विशिष्टशब्दोऽयमधिके वर्तते, तच्चा-
धिक्यं क्वचित्सावधारणं, तद्यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः,
स्वाध्यायेनैव विशिष्टो ऽन्ते गुणाः समा इति गम्यते, क्वचिन्निरवधारणम्,
तद्यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः, स्वाध्यायेन तावद्विशि-
ष्टोऽन्ये गुणाः समा भूयांसो वा नैतन्निरूप्यते, वाक्यस्यैकरूपत्वेऽर्थप्रकर-
णादिना विशेषनिर्णयस्तत्र निरवधारणपक्षे सिद्धं च तदभुक्तं चेत्य-
त्रापि स्यात्, क्तान्तयोः प्रकृतिभेदेऽपि नञ् तावदधिक इति विशिष्ट-
ग्रहणं चानर्थकं स्यात्, क्तेन सनञा नञित्वेव वाच्यं स्यात्, अतः सावधारण-

प्रतिषेधो वक्तव्य इति । (भा)

प्रतिषेधघटितवज्रव्रीहिरूपं ज्ञानविशेषणमित्यर्थः । ज्ञानला-
भार्थं तत् कर्त्तव्यं अन्यपदार्थश्च उपस्थितज्ञान एवेति तन्नाम इति
भावः ॥

तदयमर्थ इति । (कै)

“अनजितिप्रतिषेधो वक्तव्य इति” भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थः ॥

ततश्चानजिति । (कै)

अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु तन्न कर्त्तव्यं भवतीति भावः ॥

अर्थभेदमिति । (कै)

तत्कारो विकारः । “क्तेति” चिन्त्यम् ॥

नुदितम् । नुडिडाधिक्येऽपीष्यते । अशितानशितम् । क्षिष्टाक्षिशितम् ।
नुडिड्यग्रहणमर्थाभेदकस्य विकारस्याप्युपलक्षणम् । शाच्छोरन्यतरस्याम् ।
कृताच्छितम् । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रारम्भः । कृतापकृतादीनामुप-

पक्षमाश्रित्याह । ‘नञैव विशेषो यस्येति’ । प्रकृत्यादिकमित्यादिशब्देन
प्रत्ययोपसर्गयोर्ग्रहणं तत्र सिद्धं च तदभुक्त्वं चेति प्रकृतिरतुल्या, कर्त्तव्य-
मकृतमिति प्रत्ययः, प्रकृतं चानपकृतं चेत्युपसर्गः, एवं च पूर्वपदमपि
ज्ञानमेव लभ्यत इत्याह । ‘अनञ् ज्ञान्तमिति’ । अनजिति शक्यमक-
र्त्तुम्, नहि पूर्वपदे सनजि उत्तरपदेनञधिको भवति । ‘कृतं च तदकृतं
चेति’ । अवयवधर्मेणायं समुदायस्य व्यपदेशः, एकमेव च वस्त्वैकदेशकरणा-
त्कृतं च भवत्येकदेशाकरणादकृतं चेति नात्र कश्चिद्विरोधः, यदि तर्हि
सावधारणपक्ष आश्रीयत एवं सति यस्य नुडपरोधिक इडागमो वा तेन

समसम्प्रधारणेति । (कै)

समयोर्मध्येऽन्यतरस्य संप्रधारणा गुणाधिक्यं प्रतिपिपादयिषित-
मित्यर्थः । अवधारणे तद्वर्भे आधिक्ये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

नायनजितौति । (भा)

नञैव विशिष्टेन क्तान्तेन सुबन्तं समस्यत इत्युक्ते क्तान्तप्रकृतिक-
मेव तल्लभ्यत इति भावः ॥

समासो न प्राप्नोतीति । (भा)

तस्मात्तत्कर्त्तव्यमिति भावः ॥

इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्तीति । (कै)

संख्यानम् ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्या-
गतम् । भावे क्तः । तत्क्षणाभुवा प्रत्यागमनेन सहचरितं गमनं गतप्रत्या-
गतम् । यातं च तदनुयातं च तदानीमेव पुनर्गमनाद् यातानुयातम् ।

सह समासो न स्यादित्यत आह । 'नुडिटाविति' । नुडिङ्गह्य-
मागमोपलक्षणं, न्यायस्य तुल्यत्वात्तेनच्छनाच्छन्नमिति तुमधिकस्यापि
ग्रहणम् । 'अशितानशितेनेति' । अश भोजने, 'तस्मान्नुडचि'
'क्षिष्टाक्षिशितेनेति' । 'क्षिष्टः क्लान्तिष्ठयो'रिति पक्षे इट्, तत्र नुट्
प्रत्ययान्तभक्तः, इट् प्रत्ययभक्तस्तुक् नञ्भक्त इति सर्वेषामुत्तरपदेऽन्त-
र्भावः, इह तु क्ताताच्छिवमिति 'शाच्छौरन्यतरस्यामि' तौत्वे कृते तेना-
धिक्यात्समासो न प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः । नुडिङ्गह्यमर्थामेद-
कस्य विकारमात्रस्योपलक्षणं, तेनेहापि समासो भवतीति, ज्ञातान्नाय-

(क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २।१।६०।) (अ. २। पा. १। व्या. ३)

अथाग्निः कृतापकृतादौ । अतिव्याग्निः । सिद्धमभुक्तं कर्त्त-
व्यमकृतमित्यादौ प्रागुक्ता । कैयटे द्वावप्यपिशब्दौ प्रक्षिप्तौ फला-
भावात् ॥

विरूपं कृतमिति । (कै)

असमाधैव विरूपत्वं मध्ये तत्क्रियात्यागाच्च तस्याविरूपत्वमिति
भावः ॥

अभुक्तमिति वार्थ इति । (कै)

एवमपकृतमित्यस्याकृतमिति वार्थ इत्यपि बोध्यम् ॥

सिद्धमभुक्तमिति । (कै)

अत्रारब्धस्यासमाप्तिर्न गम्यत इति न दोष इति भावः ॥

क्रयाक्रयिका । अस्य इति कप्रत्ययः । तदन्तश्च स्वभावात्स्त्रियाम् । “अन्येषा-
मपि दृश्यत” इति दीर्घः । महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते । गोबलीवर्द्ध-
न्यायात् । एवं पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिकेति । “समानाधि-

मित्यत्र तु निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वाद्धेदकत्वाभावः, गौणत्वात्सामाना-
धिकरण्यस्य पूर्वेण न प्राप्तोतीत्यारम्भः, पूर्वनिपातनियमार्थश्च, कृताकृ-
तमित्येव यथा स्यादकृतकृतमिति माभूत् । ‘कृतापकृतमिति’ । एक-
देशस्येष्टस्य करणादेकदेशस्य चानिष्टस्य करणादेकमेव वस्तु कृतं च
भवत्यपकृतं च भुक्तं च तदव्यवहृतत्वा, द्विभुक्तं चाशोभनत्वाद्भुक्तविभुक्तं,
विशब्दोऽत्राशोभनत्वं द्योतयति विरूपवत्, एवं प्रीतविप्रीतं, गमनं
गतं प्रत्यागमनं प्रत्यागतं तत् क्षुब्धभुवा प्रत्यागमनेन सह चरितं गमनं
गतप्रत्यागतं, यातं च तदनुयातं च तदानीमेव पुनर्गमनात् यातानुया-

यत्सर्वथेति । (कै)

अयं भावः । सूत्रस्थानञ्विशिष्टपदं लक्षणया विसमानिवचने-
त्यर्थपरं व्याख्येयमिति सूत्रेणैव सिध्यतीति लुडिङधिकेनेत्यपि न
कर्तव्यन्तत आधिक्येऽपि विसमानिवचनत्वाच्चतेरिति ॥ भाष्ये

गतप्रत्यागतमिति । (भा)

गतं गमनं तदात्मकमेव प्रत्यागमनं तथोच्यते यस्तु ग्रामान्तरं
प्रतिनिर्गत्य तमप्राप्य मध्यत एव निवृत्तस्तदौयगमनप्रत्यागमने एक-
त्वेन तथा व्यवह्रियेते यातमनुयातं तदानौमेव पुनर्गमनाद्यातानु-
यातम् ॥

करणाधिकारे शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपोपसंख्यानम् ॥
शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । एथित्वा ईश्वरः “तस्येश्वर” इत्यञ्
लक्षणया सिद्धे उत्तरपदलोपो नोपसंख्येय इत्याहुः ॥

तम् । ‘क्रयाक्रयिकेति’ । ‘अल्प’ इति क प्रत्ययः, तदन्तश्च स्वभावा-
त्स्त्रियां वर्तते, ‘क्रयाक्रयिकेति’ ‘अन्येषामपि दृश्यत’ इति दीर्घः ।
महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते गोबलौवर्दन्यायेन, एवं पुटापुटिका फलाफ-
लिका मनोन्मानिकेति । ‘शाकपार्थिवादीनामिति’ । सिद्धय इति
शेषः । एथोरपत्यं पार्थिवः, के चित्पार्थिवेति पठन्ति, एथित्वा ईश्वर
पार्थिवः, ‘तस्येश्वर’ इत्यञ्, तस्याभ्यवहार्येषु शाकं प्रियत्वात्प्रधानं तत्र
साहचर्यादेव तद्व्यपदेशत्वलाभादुत्तरपदलोपो न वक्तव्यः, समासस्तु
वक्तव्यो गौणत्वात्सामानाधिकरणस्य ॥

(युवा खलतिपलितवल्गिनजर-
तीभिः । २ । १ । ६७ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

युवा खलतिपलितवल्गिनजरतीभिः ॥

२ । १ । ६७ ॥

भाष्ये

यथाजातीयकमिति । (भा)

स्त्रीलिंगशब्दरूपमित्यर्थः ॥

किमेतस्येति । (भा)

युवा खलतिपलितवल्गिनजरतीभिः ॥ जरद्विरिति पाठान्तरम् । तत्रा-
द्यपाठे युवशब्देन जरत्याः सामानाधिकरण्यासम्भवात्तदन्यथानुपपत्त्या
“प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापी”ति परिभाषा ज्ञाप्यते । तथा च
युवयुवतिशब्दयोर्द्वयोरपि खलत्यादिभिश्चतुर्भिर्भूयलिङ्गैः सामानाधिकरण्यैः
सह समासे अष्टौ उदाहरणानि पर्यवस्यन्ति । तथाहि । युवाखलतिः
युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । “कृतिकारादक्षिणः” “सर्वतोक्ति-

“युवा खलतिपलितवल्गिनजरतीभिः” ॥ संज्ञायूनो ग्रहणं
गार्ग्यायणः खलतिरित्यादावेव तु स्यान्न च तस्य जरतीशब्देन सामा-
नाधिकरण्यं न च गार्ग्यायणी युवतिरस्ति स्त्रियां युवसंज्ञाप्रतिषेधादतो
युवेति स्वरूपग्रहणमित्याह । ‘युवशब्द इति’ । खलत्यादिभिः समा-
नाधिकरण्यैरिति’ । कथं पुनर्युवशब्दस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यं

लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धमिति प्रश्नः । सा एतज्ज्ञापक-
सिद्धेवेत्युत्तरं । यद्यपि सुखं चन्द्र इत्यादौ भिन्नलिङ्गधोरपि
सामानाधिकरण्यं दृश्यते तथापि न सर्वत्र किं तु संप्रतिपन्नस्थले
एव तदप्येकस्य नियतलिङ्गत्व एवेति भाष्याभिप्रायः ॥

तद्रूपारोपादिति । (कै)

नन्वेवं पुंस्त्वस्याप्यारोपस्तु किं ज्ञापकेन असङ्गतं च तदिति
चेन्न । उभयारोपे गौरवात् लक्ष्यानुरोधेन भाष्यप्रामाण्येन कृत-
परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्याच्चेत्यलम् ॥

त्रयार्थादित्येके” इति डौष् । युवप्रलितः । युवप्रलिता । युववल्गिनः । युव-
वल्गिना । वल्गिप्रत्ययः प्रामादिः । युवजरत् युवजरतीति । जीर्यतेरत् ।
उग्रितश्चेति डौष् । युवत्वामेव जरतीधर्मे प्रलम्बेन तद्रूपारोपात्सामानाधि-
करणम् । यत्तु एवं सति पुंस्त्वेन स्त्रीवारोपेण जरतीसामानाधिकरण्यं
सम्भवतीति परिभाषाज्ञापनं कथमिति हरदत्तेनोक्तं तत्रेदमुत्तरम् ।

पुलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेनेति, तत्राह । स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति । अस्यां हि
परिभाषायां सत्यां युवप्रत्ययस्य ग्रहणे युवतिप्रत्ययस्यापि ग्रहणादुपपद्यते
युवतिजरतीप्रत्ययोः सामानाधिकरण्यमसत्यां तु नोपपद्यत इत्यर्थापत्त्या
परिभाषा ज्ञायते । ‘युवखलतीति’ । ‘कृदिकारादक्तिनः’ ‘सर्वतो-
क्तिन्नर्थदित्येक’ इति डौष्, वल्गिप्रत्ययः प्रामादिः । ‘युवजरन्ति’ ।
जरतिरित्यपि पाठः केन चिदाचार्येण बोधित इति पुलिङ्गेनापि समासो

जरङ्गिरित्यपीति । (कै)

अत्र मानञ्चिन्त्यम् ॥

युवजरन्निति । (कै)

वज्रलयचक्षणेनापि सुसाधम् ॥

आरोपं विनोपपत्तौ किं तेन । न हि एकमगत्या आरोपितमिति सर्व-
मेवारोपणीयम् । लक्ष्यानुरोधेन परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात् । कुमारः
अमणादिभिरिति वा ज्ञापकमस्तु । अमणादिषु स्त्रीलिङ्गानामेव बहुधा
पाठात् । अश्वादिभ्यः ऋज्वधौ पुंसिजात इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिर्ज्ञापि-
केति तु तत्त्वम् । युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । अनियमो हि
प्रसक्तः । गुणशब्दत्वात् ॥

भवतीति भावः । 'युवतिर्जरतीति' । कथं विरुद्धवाचिनः सामाना-
धिकरणम्, अन्योन्यधर्मोपलम्भात्तद्रूपत्वारोपाद्भविष्यति, यद्येवं विभिन्न-
लिङ्गयोरप्येवमेव सामानाधिकरण्यसम्भवात्कथं परिभाषाज्ञाप्यत इति
चिन्त्यं, युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनमनियमो हि गुणशब्दत्वा-
त्स्यात् ॥

वर्णो वर्णेन ॥ २ । १ । ६६ ॥

बुद्ध्या परामृष्टमिति । (कै)

वक्ष्यमाणमसन्निहितमपि विचारविषयमित्यर्थः । बुद्धिविषय-
त्वेनैव च प्रत्यक्षता ॥ नन्विदंशब्देन सूत्रमेव गृह्यतां तत्राह

न तावदिति । (कै)

सूत्रकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वविचारो नात्रेति न तस्येदमा परामर्श
इति भावः ॥ अस्मिन् प्रदेशे इति पाठः । कस्मिन् प्रकरणे सूत्रं
कार्यमित्येवात्रत्यविचारतात्पर्यमित्याशयः । पश्चाद्भाविप्रत्याख्यान-
प्रकारं मन्दबुद्धिव्युत्पत्तये सौकर्याय च दर्शयति ।

इह कृष्णसारङ्ग इतीति ॥ (कै)

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति (कै)

प्रत्याख्यानं तु पश्चाद्भावित्वतीत्यन्वयः ॥ षष्ठीसमासस्वीदृशे विषये
न सम्भवत्येव । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाच्च ॥

वर्णो वर्णेन ॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः । सार-
ङ्गश्चित्रः । स चाकृष्णो ऽपि सम्भवति । अतः कृष्णो विशेषणम् । न चास-

“वर्णो वर्णेन” ॥ विशेषणं विशेष्येणेति वर्त्तते, तत्र द्वयोः
स्वरूपग्रहणेन विशेषणता भवेत् । ‘वर्णश्चासौ वर्ण इति’ । किं व्यावृत्तं

गौणेऽपीति । (कै)

वज्रजगद्वहणात् गौणमुख्यन्यायोऽत्र न प्रवर्त्तत इति भावः ।
विशिष्टरूपोपादानाभावात् । लाक्षणिकतामात्रेण गौणत्वाभावाच्च
चिन्त्यमिदम् ॥ भाष्ये

वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यादिति । (भा)

“वर्णो वर्णेनेति” सूत्रं “तृतीयातत्कृते” (२ । १ । ३०) ।
इत्यनन्तरं कार्यम् उतात्रैवेति विचार्यत इत्यर्थः ॥ ननु तृतीयास-
मासस्य तत्कृतत्वेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इदं व्यर्थमत आह

हेतुतृतीयेति । (कै)

हेतुतृतीयान्ते हि तस्य न प्राप्तिरिति भावः ॥

प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति । (कै)

अतिप्रसङ्गनिवारणार्थमिति शेषः ॥

अनेते वर्ण इति सूत्रं कर्तव्यम् । (कै)

इत्यन्वयि

स्मवः । बानारूपसमाहारश्चिच्चमित्यभ्युपगमात् । चित्रत्वं रूपत्वस्याप्यं
नीलत्वादिविशिष्टं जात्यन्तरमेवेति पक्षे तु कृष्णावयवके कृष्णाशब्दस्य लक्षणा

किमन्वितम् अथैकत्र विशेषाणां रूपस्यान्यत्र च ग्रहः, शुक्लस्यासौ वर्ण
इति न स्यादर्शो विशेषणं शुक्लस्य वर्णत्वाव्यभिचारात् तस्मादुभयत्र विशेष-

तेन कृष्णैत इति । (कै)

“एतः श्रवणः” श्रवणैताश्च कर्बुर इति कोशात् । इत उत्तरं

कृष्णेनेति (कै)

सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया अनेनैव

समास इति (कै)

ग्रन्थः कैयटे दृश्यते सोऽग्रन्थः । एतशब्दस्य कृष्णघटितवर्णस-
मुदायवदर्थकत्वेन साहित्यस्य ज्ञापकत्वस्य चात्यन्तभेदनियतत्वेन
सहयोगे तृतीयाया इत्थं भूततृतीयायाश्चाप्राप्तेः कृष्णसारङ्गोक्त-
रीत्या सिद्धे उपयोगाभावाच्चेति केचित् ॥

पूर्वपदप्रकृतिखरो भवतीति । (कै)

पूर्वपदस्य हिमशब्दस्य वर्णवाचित्वाभावाभिषेधाप्राप्तेरित्यर्थः ॥
अनेने वर्ण इति प्रथमान्तम् ॥ नन्वत्र “वर्णो वर्णेनेति” न प्राप्नोति
हिमस्य वर्णत्वाभावादत आह

१ ‘एव’ इत्यधिकमस्ति काशीस्थकैयटपुस्तके ॥

बोद्धा । स्यादेतत् । “तृतीयातत्कृते”तीह सिद्धम् । सारङ्गत्वस्य कृष्णादि-
कृतत्वात् । एवं च वर्णो वर्णेष्विति पूर्वपदप्रकृतिखरोऽपि न विधेयः । तत्पु-

ग्रहणमित्याह । ‘वर्णविशेषवाचीत्यादि’ । कृष्णसारङ्ग इत्यादिना । नामा-
वर्णसमाहारः सारङ्गः, तथा श्रवणस्तस्य वर्णान्तरसमाहारेऽपि भावा-

हेतौ तृतीयेति । (कै)

जनकत्वसाम्याद्धेतुपदं कर्तृपलक्षणं कृतद्वारकं च सामर्थ्यमिति
भावः ॥ तदाह

यत्कृतार्थेनेति समास इति ॥ (कै)

अकारकत्वादिति । (कै)

कृतद्वारकसामर्थ्यं एव समासत्वेनैतपदार्थं प्रत्यकारकत्वादित्यर्थः ॥
भाष्ये

द्वितीयेनेति । (भा)

सप्तम्यन्तेनेत्यर्थः । नैते “वर्णो वर्णः” इति सूत्रं पाद्यमिति
भावः ॥ “अनेत” इत्यस्यासमर्थसमासत्वेन वा न क्षतिरिति भाष्ये
यद्यन्तर्भावेन सूचितं तदभावमाह ।

प्रयोजके नास्तीति । (कै)

“द्वितीयाकर्मणी”त्यादिप्रवृत्तेरिति भावः ॥ नन्वेनेत इति
“द्वितीयाकर्मणी”त्यस्यापि निषेधः स्यादत आह

आनन्तर्यादित्यादि ॥ (कै)

रूपे मुख्यार्थद्वितीयेत्येव गतार्थत्वात् । मैवम् । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ला इत्या-
द्यर्थं समासस्यावश्यं विधेयत्वात् । न ह्रीह तत्कृतत्वमस्ति । तथा स्वरसूत्र-

त्वाप्पूर्णान्वयो नियतो न स्यादिति कृष्णो विशेषणम्, एवं लोहितशब्देऽपि
द्रव्यं, ननु च कृष्णशब्दोच्चावयवे वर्तते न समुदाये तस्य सारङ्गत्वात्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३६१

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

(वर्णो वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

“अनेत” इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधत्वात्कृत्स्नस्य च पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरापवादत्वात् परत्वादित्यसङ्गतं तत्राह

अनेत इति प्रतिषेध इति । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकः किमप्रतिषेधोऽयं कृत्स्न इत्यन्वयः ॥

विशेषाभावाच्चिति । (कै)

एतशब्दस्यान्तोदात्तत्वादिति भावः ॥ निषेधाश्च बलीयांस-
इति न्यायमभिप्रेत्याह

अथवेति । (कै)

कस्यान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादकृत्स्नरापवादत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

द्विर्वर्णग्रहणमिति । (भा)

अनेत इति प्रतिषेध (कै)

इत्यनुषज्यते । आचार्यदेशीयः । प्रकृतसूत्रसत्ताश्रयणेन

मध्यभाष्यां वक्तव्यम् । इह सा भूत्, कृष्यौ लोहितैत इति । तथा चानेत
इति निषेधार्थं विध्यर्थं वेति परं संशयः । तत्र कृष्याशुक्लादौ विध्यर्थमेवेति

तत्त्वमवयववृत्तेः कृष्याशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गशब्देन सामानाधि-
करण्यमत आह । ‘अवयवद्वारेणेत्यादि’ । कृष्यावयवसम्बन्धात्समुदाय

प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्यैकवर्णग्रहणाकरणेन पक्षयोः
साम्यं दर्शयति । भाष्ये

एकं वर्णग्रहणमिति ॥ (भा)

अन्यतरत्र कस्मादिति । (भा)

अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य वा अवर्णे कस्मान्न भवतीत्यर्थः । क्वचित्तु
तथैव पाठः ॥ अथ तृतीयासमासवादी स्वमते लाघवमाह

सामान्येन ममेति ॥ (भा)

इतर आह ।

अवश्यं वर्णेति ॥ (भा)

यद्यपि हेतु तृतीयान्तेन समासार्थं कृष्णसारङ्ग इत्याद्यर्थमा-
वश्यकं तथापि स्पष्टत्वाय यत्र कृतद्वारकसामर्थ्यस्यासम्भवस्तदर्थमि-
त्याह

शुकबभ्रुरिति । (भा)

सहयोगे तृतीयेत्येव न्याय्यम् ॥ स एव पुनः पृच्छति

स्थितम् । प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणसंभवात्सुरसूत्रे वर्णेनेत इत्येवास्तु
वर्णोऽस्त्विति न कर्तव्यमिति तु तत्त्वम् । वस्तुतस्तु वर्णो वर्णोऽस्त्विति यथान्या-

एव कृष्ण उच्यत इत्यर्थः । अत एवात्र गौणं सामानाधिकरण्यमिति
सूत्रारम्भः । ननु तृतीया तत्कृतेनेत्येवात्र सिद्धः समासः कथं सारङ्ग-

अथेदानौमिति ॥ (भा)

सिद्धान्त्याह

बाढमिति ॥ (भा)

एवमपीति । (भा)

एवं चेत्यर्थः । इदं सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यम् ॥ कचिद्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रधानोपसर्जनत्वे व्यवस्थिते तत्राह

प्रधानग्रहणं वेति ।

तदयमर्थः । पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयोः सह समाससंज्ञाप्रसङ्गे परसूत्रोपात्तं प्रधानं भवति पूर्वसूत्रोपात्तं प्रधानमुपसर्जनं तादृशोपसर्जनयोः समासप्रसङ्गे परशास्त्रोपात्तमुपसर्जनमुपसर्जनं पूर्वशास्त्रोपात्तमुपसर्जनं प्रधानमिति ॥ भाष्ये

इभ्ययुवतिराव्ययवतिः (भा)

इति पाठः स चिन्त्यः । तयोरजातित्वात् । इभ्ययुवतिरश्वयुवतिरिति पाठस्तु उचित इति केचित् । भाष्यप्रामाण्यात्तयोरपि

समस्त ! प्रकृतसूत्रमेव तु न कर्तव्यं “विशेषणं विशेष्येणे”त्येव समासस्य सिद्धत्वादिति ध्येयम् । “मत्वर्थीयचिकीर्षायां न कर्मधारय इति वक्तव्यम्” ॥

शब्दो गुणवचनः सारङ्गत्वं कृष्णावयवकृतमित्येत्येव सिद्धिः, तत्रायमप्यर्थः । ‘वर्णो वर्णेन’ इति पूर्वपदप्रकृतिसूत्रो न वक्तव्यो भवति,

जातिवाचित्वम् । अत एव “जातेरस्त्री”ति सूत्रे “अयोपधादि”
त्यस्य “इभ्या चित्रियेति” प्रत्युदाहरणं भाष्ये दत्तं हस्तिपकजाति-
श्लेषपदेनोच्यते अर्थ्येति पाठः । अर्थो ब्राह्मण इत्यन्ये ॥

वृन्दारकयुवतिरिति । (भा)

वृन्दारकशब्दो देवजातिवाचीत्याहुः ॥ भाष्ये “कृत्यतुल्ये”-
त्यस्यावकाशप्रदर्शनावसरे “तुल्यमहानि”त्यपपाठः । “तुल्यश्वेतः”
“तुल्यकृष्ण” इत्येव पाङ्क्तः पाठः ॥

न्यायव्युत्पादनायेति । (कै)

प्रत्यासत्त्यादिन्यायेनेत्यर्थः ॥ विप्रतिषेधप्रकरणादिष्टिरूपत्वं कथं
लभ्यमित्यत आह

प्रत्यासत्तेरिति ॥ (कै)

ज्ञाप्यते इति । (कै)

शेषत्वाभावादिति भावः ॥

१ अ. ४ । पा. १ । सू. ६३ ॥

वीरपुरुषवान् ग्राम इति मा भूत् । तथा च प्रथमत एव मत्वर्थविवक्षया
बहुव्रीहिरेव भवति । न्यायसिद्धं चेदमिति भाष्यम् । बहुव्रीहिमात्रेण

तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वौघेत्येव सिद्धत्वात्, तदवश्यं वक्तव्यमेतत्प्रतिषेधार्थ-
मिह मा भूत् द्वाण्यौ लोहितैत इति, इदं तु न वक्तव्यं इदमपि

शेषग्रहणे प्रत्याख्याते इति । (कै)

तथासत्येव कण्ठेकाल इति तदवकाशो युज्यते इति भावः ।
नहि ज्ञापकसिद्धे सावकाशत्वं गृहीत्वा सूत्रेण विप्रतिषेधो युक्तो
विचारयितुमित्यभिमानः । अयं ग्रन्थः प्रौढ्या । नहि त्रिकतः शेषे
एकसंज्ञाधिकारे च तत्प्रत्याख्यानमस्ति व्यधिकरणसमासस्यात्यल्प-
विषयता सूचनार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चेति केचित् ॥ कदाचिदित्यनेन
समासद्वयस्यैकविषयत्वमाशङ्क्याह

विषयविशेषेति ॥ (कै)

नास्ति वस्तुभेद इति (कै)

कचिदित्यतो नार्थभेद इत्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वधनाद्यर्थ इति । (भा)

सर्वधनादिप्रकृतिकमत्वर्थीयार्थमित्यर्थः ॥ प्रयोजनस्योक्तत्वात्

किमप्रयोजनमिति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

सर्वधनेति ॥ (कै)

प्रयोगादर्शनात्वेति (कै)

चरहितः पाठः । वाक्यालङ्कारे वा चः ।

लभ्येऽर्थे मनुवादेर्गौरवपराहृतत्वात् । कृष्णसर्पवान्त्वस्मीकः । लोहितशालि-
मान् ग्राम इत्यादि तु भवत्येव । कर्मधारयं विना जातिविशेषस्याप्रतीतेः ।

वक्तव्यमिहापि यथा स्यात् शुक्लबभ्रुः कृष्णशुक्लो हरितशुक्लः बभ्रुक-
पिलः, यस्य कश्चिदवयवः शुक्लः कश्चिद्वयः स समुदायो ऽवयवश-

कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति ॥ (कै)

कदाचित्कर्मधारय इति । (भा)

पूर्वविप्रतिषेधानुक्तावपि सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

मत्वर्थीयप्रकृतिरिति । (कै)

षष्ठौतत्पुरुषः ॥ भाष्ये

मत्वर्थीयैरभिधानमिति । (भा)

तः प्रत्ययैस्तदर्थ्याभिधानं यथा स्यादित्यर्थः ॥

तस्यास्वाभाविकत्वादिति । (कै)

वज्रव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयविधानात्तदर्थस्तेनोक्त एवेति भावः ॥

मत्वर्थीयोऽर्थान्तर इति । (कै)

अन्यपदार्थरूपे मत्वर्थ इत्यर्थः ॥

न वक्तव्यमिति । (कै)

वक्तुमनर्हमित्यर्थः ॥ कश्चित्तु “न कर्त्तव्यमि”ति पाठस्तत्राप्य-
यमेवार्थः । तदर्थस्य विषयविशेषनिष्ठत्वस्याभावादिति भावः ॥

सर्वशब्दस्य लकारान्तैः कर्मधारय इष्यते । तस्माच्च ठनं बाधित्वा निरेवेति
वक्तव्यम् । सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी ॥

ब्दाभ्यां तथोच्यत इति नात्र तत्कृतत्वसंभवः, अत्र कृष्णसारङ्ग इत्यादौ
यत्रैकोऽवयवशब्दो ऽपरः समुदायशब्दस्तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसर्ज-

अन्यथा (कै)

प्रकारान्तरेण ॥

मत्वर्थीयोत्पत्तिम् (कै)

तन्नियमम् ॥

वस्त्वित्यर्थ इति । (कै)

“भवति वै किञ्चिदि”ति भाष्यस्य । एवं जातीयकं किञ्चि-
द्वचनं भवति वस्त्वित्यर्थः ॥ किं जातीयमित्याशङ्कायां “कार्याः
शब्दा इति” यज्जातीयं तज्जातीयमित्युत्तरम् ॥ “कार्याः शब्दा
इति” वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत आह

आचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्तीति । (भा)

घटादिहृपकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति बुद्ध्या पठन्तीत्यर्थः ॥

पथमानवचनाकारमाह

कार्याः शब्दा इति ॥ (भा)

अथवा पठिक्रियेति । (कै)

आचार्यककर्तृकिञ्चित्कर्मककार्यत्वबुद्धिकरणोत्तरकालिकपठन-
क्रियाकर्तृकं भवनमित्यर्थः ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतोपयुक्तमाह

तद्वदिति । (कै)

“कार्याः शब्दा” इति वत्कार्यवद्बुद्धेदं पठितमित्यर्थः ॥ तदा-

शयमाह

नत्वात्पर्वनिपातः, द्वयोस्त्ववयवशब्दयोः पर्याय इति द्रष्टव्यम्, इह
यस्मिन्प्रयोगे वीरैः पुरुषैस्तद्वान् ग्रामः प्रतिपादयितुमिष्टस्तत्र प्रथममे-

कार्याः शब्दा इति ॥ (कै)

दर्शने इति ॥ (कै)

तत्प्रत्यायनम् । (कै)

तत्प्रत्यायनसामर्थ्यम् ॥ नन्वेवं वीरपुरुष इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्
कर्मधारय एव स्याद् न तु बहिरङ्गो वीरपुरुषक इति बहुव्रीहि-
रित्यत आह भाष्ये

अस्तु विभाषेति ॥ (भा)

तदाशयमाह

नात्र इत्यादिना ॥ (कै)

बहुव्रीहिः सिध्यतीति । (कै)

अपवादत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

इष्टिरियम् (भा)

इत्यनेन यदुक्तं तद्दर्शयति ।

प्रथममेवेति । (कै)

वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव न तु कर्म-
धारयोत्तरमित्यर्थः ॥ इदमेवार्थतः पद्यते “न कर्मधारयान्मव-
र्णीय” इति ॥ भाष्ये

वान्यपदार्थविवक्षा कार्या वीराः पुरुषा अस्मिन्सन्तीति वीरपुरुषको ग्राम
इति, बहुव्रीहिरेव नित्यं यथा स्याद् अन्यथा पूर्वमनपेक्षिते ऽन्यपदाय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३६६

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

(वर्णो वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

अल्पेनेति । (भा)

द्रव्येणेत्यर्थः ॥ अल्पेन यत्नेनेति कचित्पाठः ॥

माषेण । (भा)

तत्परिमितस्पर्णेन ॥

शतसहस्रमिति । (भा)

वस्त्राणि गा वेत्यर्थः ॥

कुहालपदेनेति । (भा)

पर्वतीथाः कुहालैरेव भृकर्षणं कृत्वा सख्यं सम्पादयन्तीति
तद्व्यवहारानुसारेणेदम् ॥

प्रतिपत्तिगौरवेति । (कै)

एकस्य विरुद्धयोः प्राधान्यगुणत्वयोराश्रयणमेव प्रतिपत्तिगौर-
वमित्याहुः ॥

अन्ये तु शब्दलाघवमिति । (कै)

इदमेव भाष्यस्वरसमिद्धं मतम् एकस्यैवार्थस्य प्रदिपादनाय
वृत्तिद्वयापेक्षायां गरीयान् शब्दो बोधको वज्रव्रीहौ त्वस्य
इति भावः ॥

वीराः पुरुषा वीरपुरुषा इति कर्मधातुये कृते पञ्चादन्यपदार्थविवक्षायां
मत्वर्थीये सति वीरपुरुषवान् ग्राम इत्याद्यनिष्ठमपि कदाचिदनुमज्जेत,

न प्रसञ्जनौयमिति । (कै)

अत इष्टिरित्येव सम्यक् । एवं च “यदीष्टिः पच्यते नार्थो-
ऽनेने”त्यादिरित्येव “तदा भवती”त्यन्तग्रन्थ आचार्यदेशीयस्येति
भावः । किञ्च वक्ष्यमाणयुक्तिभिः “सर्वधनी”त्यादिप्रयोगसाधने-
ऽप्यसुच्यत इति १ “प्रत्ययस्थात्कादि”ति सूचस्थभाष्यप्रयोगासङ्गतिः ।
मम तु सर्वधनाद्यर्थ इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्न दोषः । कर्मधा-
रयपदं च नञ्समासस्याप्युपलक्षणं ध्वनितं चेदं १ “रञ्चत” इति
सूच भाष्ये ॥

ततश्चात्र वचनादिति । (कै)

“सर्वादिरि”ति वचनसामर्थ्यात् ॥ भाष्ये

कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । (भा)

जातिव्यक्त्योरभेदाश्रयेण ॥ तदुक्तम् भाष्ये

पूर्वपदातिशय इति । (भा)

१ अ ७ । पा ३ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू १६१ ॥

सर्वशब्दस्य त्वकारान्तैः कर्मधारयोऽपीष्यते तस्माच्च मत्वर्थविवक्षाया-
‘मत इगित्वा’ विति ठं नाधित्वा इतिरेव भवतीति वक्तव्यं, सर्वं धनं

(अ. २। पा. १। आ. ३)

(वर्णो वर्णन । २ । १ । ६६ ।)

तदर्थान्तिग्रये इत्यर्थः । समासार्थस्य लिङ्गसङ्ख्याद्याकाङ्क्षारहि-
तस्य समर्थादिति समर्थः पदविधिरित्युक्तेरिति भावः ॥

सुबन्तेन पदेनेति । (कै)

तेन हेतुना लिङ्गसङ्ख्यादिभिः परिसमाप्तस्यार्थस्य प्रकर्षादि-
सम्बन्धसामर्थ्यमिति भावः ॥

नान्यथेति । (कै)

केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः ॥

प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति । (कै)

हेतौ येयम् ॥

तदतोऽपेक्षणादिति । (कै)

वस्त्राणि सौक्ष्मविषयस्यार्थां तदन्तमपेक्षन् इति भाष्याच्च-
रार्थः । वज्रव्रीह्यातिशायिकचोर्युगपत्प्राप्तिविषये तदन्तमपेक्ष्य
वस्त्राणां सौक्ष्म्यगुणविषया स्पष्टेति अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्य-
स्यापि सूक्ष्माणि अस्यास्मादतिशयेन सूक्ष्माणीति विवक्षायां
किंलातिशायिकवज्रव्रीह्योरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या तत्र वस्त्रद्वारा
सूक्ष्मशब्दस्य तद्वस्त्रापेक्षत्वादातिशायिकाप्रसक्तिरित्युक्तो विप्रतिषेध

सर्वधनं तदस्यास्तीति सर्वधनी सर्वव्रीजी सर्वकेशी, यत्र कर्मधारयो
जातिविशेषवचनस्तत्र कर्मधारयन्मत्वर्थीयो भवति ह्यणसर्पवान्त्वमीकः,

(वर्णो वर्णेन । २।१।६६।)

(अ. २। पा. १। आ. ३)

इति भावः । एवं च परम्परया सौक्ष्म्यगुणविषयप्रकर्षस्य विशेषण-
स्यैव सापेक्षत्वमित्युक्तं भवति । वचनप्रामाण्यादातिशायिकस्तत्र
भविष्यत्येवेति सन्दमानः शङ्कते । भाष्ये

ननु चेति ॥ (भा)

याहि तदन्तमिति । (भा)

न सा नियतेति भावः । एकस्वामिकयोरपि स्पृद्धादर्शनादिति
बोध्यम् ॥

अतिशयनानीति । (कै)

अन्याभिभवकर्तृणि प्रकर्षयुक्तानीत्यर्थः ॥

अतिशय्यमानानि । (कै)

अभिभूयमानानीत्यर्थः । अतिशेतिरभिभवे ॥ भाष्ये

तद्वता च सम्बन्ध इति । (भा)

अनेन हि प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्वरूपं तरपोऽप्राप्तिबीजं
स्मारितम् ॥

१ तद्वता चाभिसम्बन्धः । क ॥

लोहितशालिमान् ग्रामः गौरखरवदरुणं, गौरमृगवदिति, नहि बहुव्री-
हिणा तज्जात्या तद्वत्त्वं शक्यं प्रतिपादयितुम् ॥

अर्थान्तरत्वम् (कै)

दृष्टिरूपत्वम् । क्वचित्त्वर्थत्वमिति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः ॥ भाष्ये

किं तर्हीति । (भा)

एवं च तत्सामर्थ्यात्सापेक्षत्वेऽपि बज्जब्रीहितद्विताविति भावः ॥

कथमिति । (भा)

वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसम्बन्ध इति
येषां बज्जब्रीहितद्वितयोरप्राप्नुपपादिका युक्तिरुक्ता तयायुक्त्या
द्वयोरप्यप्राप्तेः कथमानर्थक्यमिति प्रश्नः । समाधत्ते

यदाहीतीत्यन्ये । (भा)

‘यदाह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धाम् इति (भा)

पाठः तद्वतोऽभिसम्बन्ध इति च ॥

दृष्टौ तु सत्यामिति । (कै)

तस्मादिष्टिर्दृष्टेति भाष्याभिप्राय इति भावः ॥

तर्हीदानीमिति । (कै)

तदेदानीमित्यर्थः ॥ इच्छारम्भे इति यावत् ॥

इदं न भवति । (भा)

इदं न सिध्यति ॥

भवति । (भा)

सिध्यति ॥ कुतस्तत्राह

यदेति । (भा)

इति भाष्याक्षरार्थः ॥

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्ष इति । (कै)

यतः प्रत्ययस्तदर्थप्रकर्षस्तत्प्रत्ययनिमित्तम् । एवं च सौत्स्य-
प्रकर्षे प्रत्यये क्रियमाणेऽप्यन्यपदार्थप्रकर्षाभावात्कथं तत्प्रतिपादकस-
मुदायात् प्रत्ययः । प्रकर्षद्वयप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यम् । न
च सौत्स्यप्रकर्ष एवान्यपदार्थप्रकर्षः । अन्यदीयस्यान्यदीयत्वायोगा-
दिति भावः ॥

एक एवासाविति । (कै)

गुणप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थः । स च कचिद्वृत्तिनिमित्त-
गुणप्रकर्षः । यथा शुक्लतर इत्यादौ कचित्तत्सहचरितगुणप्रकर्षः ।
यथा गोतर इत्यादौ कचित्तद्विशेषणघटकगुणप्रकर्षो यथा
प्रकृतेनैवान्यस्येति भाष्येणापि पृथग् द्रव्यप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यते
इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

वस्त्राणि मे स्युरिति । (भा)

वस्त्रस्य द्रव्यत्वात्तत्र प्रकर्षाभावेन तरप्र कृतः ॥

सूक्ष्मतराणीति । (भा)

सूक्ष्मत्वस्य गुणत्वात्तत्र प्रकर्षसम्भवेन बज्जव्रीहेरुत्पन्नेनाप्यातिशायिकेन परम्परासम्बन्धस्य तस्यैव प्रकर्ष उच्यते इति भावः ॥

तथापि यचेति । (कै)

साक्षात्स्वगतगुणप्रकर्षः स्वसम्बन्धिपदार्थगतगुणप्रकर्षो वा उभयमपि द्रव्यप्रकर्षरूपं भवत्येवेति भावः ॥ भाष्ये

गुणवचनादिति । (भा)

गुणोपसर्जनगुणिवोधकात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षं तत्सहचरितगुणप्रकर्षं वा प्रत्यय उच्यत इत्यर्थः । गुणग्रहणं धर्ममात्रपरम् ॥

समासोऽपि गुणवचन इति । (भा)

सूक्ष्मत्वविशिष्टवस्त्वविशिष्टपुरुषवचनत्वादिति भावः ॥ अन्यपदार्थं रूढतया गुणवचनत्वं नेत्याशयेन पृच्छति ।

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

अजहत्स्वार्थेति । (भा)

एवं चावयवार्थोपस्कृतान्यपदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनाद् गुणवचनत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तसहचरितगुणप्रकर्ष इव प्रवृत्तिनिमित्तविशेषणप्रकर्षोऽपि तदुत्पत्तिनिमित्तं स च गोतर इत्यादाववाच्य-

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

(वर्णो वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

गतोऽपि यदि निमित्तं किं वक्तव्यं विशेषणं विशेषणतया वाच्य-
स्येति भावः ॥

अथेति । (भा)

तत्र हि उपसर्जनपदानामर्थाभावेऽपि प्रधानपदेन समुदायेन
वस्तुतस्तादृशगुणोपलक्षितव्यक्तेरेव बोधो न तु गुणानां वाच्यत्व-
मिति भावः ॥

जहत्स्वार्थायां च न दोष इति । (भा)

अवयवानामर्थाभावेऽपि तद्गुणविशिष्टाया व्यक्तेरानयनादि
यथा वाच्यत्वेऽपि तथा तद्गतप्रकर्षं प्रत्ययः । गोतर इत्यादाववा-
च्यत्वाद् दोषादिप्रकर्ष इवेति भावः ॥

सन्देहः स्यादिति । (कै)

प्रकरणादिना निश्चयसम्भवादिदं चिन्त्यम् । नार्थ उत्तरपद-
लोपेनेत्याहुरिति । अत्रारुचिवीजं तु “शाकभोजिपार्थिव” इत्या-
दिप्रयोगव्यावृत्तये वार्त्तिकमावश्यकमिति ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ ७१ ॥

भाष्ये

वक्तव्यम् (भा)

इत्यस्य व्याख्येयमित्यर्थः ॥ व्याख्यानप्रकारं दर्शयति ।

चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी ।
स्वस्तिमती गर्भिणी ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ जातिरिति मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते चतुष्पाज्जाति-
वाचिनः सुवन्ता गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी अजगर्भिणी ।
जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ।

“चतुष्पादो गर्भिण्या” । ‘चतुष्पाज्जातिरिति’ । केचिदाहुः ।
पोटादिसूत्राज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमिति । अन्ये त्वाहुः । ये शब्दान्तरनिर-
पेक्षाश्चतुष्पादानस्त एवान्तरङ्गत्वाद्गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः

(चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

केचिद् (कै)

इत्यादिना ॥

शब्दान्तरेति । (कै)

चतुष्पाद्वचनाश्चतुष्पाद्विषया इत्येव पाठः । जातिरित्यस्य
विच्छिन्नत्वादनन्तरङ्गवहिरङ्गभावस्य च सर्वैर्दुज्ञेयत्वाद्वचनमेवावश्यक-
मिति तत्त्वम् ॥

केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्येत्वाहुः । शब्दान्तरसन्निधि-
निरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न तु काला-
द्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ॥

गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् । प्रत्युदाहरणे तु विशेषणमिति
समासे पूर्वनिपातो बोध्यः ॥

शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाद्विषया इति, गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं
वचनम् ॥

मयूरव्यंसकादयश्च।२।१।७२॥

मयूर इव व्यंसक इति (कै)

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव क माभूत् ।
परमो मयूरव्यंसक इति ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ एते समुदाया निपात्यन्ते । चकारोऽवधारणार्थः
समासान्तरं व्यावर्तयति । व्यंसको धूर्तः । मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति विग्रहः ।
व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् । एवं क्वात्रव्यंसकादीनां
यवनमुण्डपर्यन्तानाम् । अन्ये त्वाङ्गः । मयूर इव व्यंसकः । क्वात्र इव व्यंसकः ।
कम्बोज इव मुण्डः । यवन इव मुण्डः । उपमानसमासोऽयम् । तत्र “उप-
मानानिसामान्यवचनैरि”त्येव सिद्धे पुनर्विधानं “तत्पुरुषेतुल्यार्थद्वितीये”ति

“मयूरव्यंसकादयश्च” ॥ ‘मयूरव्यंसक इति’ । व्यंसको धूर्तः, मयू-
रश्चासौ व्यंसकश्चेति व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् ।
एवं क्वात्रव्यंसकादीनां कम्बोजमुण्डपर्यन्तानाम् । अन्येत्वाङ्गः । मयूर इव

(मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ।)

(अ. २ । पा. १ । व्या. ३)

केचित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्भ्यंसकस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते

मयूर इव व्यंशको धूर्तः । क्वाच इव व्यंसकः । कम्बोज इव सुगडः ।
इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः । प्रतिपदविहितोपमानसमासविषय-
पूर्वपदप्रकृतिसंस्वाधनार्थ इत्याहुः ॥

पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरो मा भूदिति । स ह्युपमानसंशब्दनेन विहिते समासे
विधीयते । मयूरव्यंसकः । क्वाचव्यंसकः । कम्बोजसुगडः । यवनसुगडः ।
पादगृह्य, हस्तगृह्य, लाङ्गूलगृह्य, पुनर्दाय, एते चत्वारश्च कन्दसि ।

यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य । अभिर्होता हस्तगृह्या निनाय ।

पुनर्दाय ब्रह्मजायाम् । “पुनश्चनसौ कन्दसौति” गतिसंज्ञा तु वार्तिक-
कारोक्ता न तु सूत्राख्येति गणकारेणोदं पठितम् । एहौडादयोऽन्यपदार्थे ॥
एहौडेति तस्मिन्कर्मणि तदेहौडम् । एवमेहि यवम् । एहि वाणिजेति यस्यां
क्रियायां सा एहिवाणिजा । एवमपेहिवाणिजा । पेहिवाणिजा । एहि

व्यंसकश्चाच इव व्यंसकः कम्बोज इव सुगडः, यवन इव सुगडः, उपमान-
समासोऽयम्, ‘उपमानानि सामान्यवचनैरित्येव सिद्धे पुनर्विधानं “तत्पुरुषे
तुल्यार्थत्वतीये”ति पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरो मा भूदिति, स ह्युपमानसंशब्दनेन
विहिते समासे विधीयत इति । ‘पुनर्दायेति’ ‘पुनश्चनसौ कन्दसौ’ति गति-
संज्ञा । ‘वार्तिककारौयेति’ । गणकारेणोदं पठितम्, एहि इहेति यस्मिन्-

इदमित्याहुः ॥ तत्र । १“उपमानानीति” सूत्रस्य भाष्यकैयटरौत्या
तस्य १येननाप्राप्तिन्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात् ॥

१ अ २ । पा १ । सू ५५ ॥

२ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ।
परिभाषेन्द्रश्रे ॥ ५८ ॥

स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता । ऊह वितर्कं, लोप्यध्यमै-
कवचनम् । प्रोह करटमिति यस्यां सा प्रोहकरटा । निपातनात्परस्मै-
पदम् । प्रोहकटा । प्रोहकर्दमा, उद्धरचूडा । आहरवसना । आहर-
वनिता । छन्तविचक्षण । छती छेदने । लोट् । सेहिः मुचादित्वाङ्गम् ।
छन्त विचक्षण इति यस्यां क्रियायां सेत्यर्थः । गणरत्ने तु छन्ति विचक्षणेति
पाठः । तत्र छती वेष्टन इति रुधादिर्वोध्यः । उद्धर कोष्ठात् उत्खन
देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्खजा । आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे
असातव्यार्थं वचनम् । एवमुद्धमविधमा । उत्पचनिपचा । उत्पतनिपता ।
इहैषां समासानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गत्वाद्वाप । एवमग्रेऽपि । उदक् च

कर्मणि तदेहीडम्, एवमेहिचवम्, एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा
एहिवाणिजा एवमपेहिवाणिजा पेहिवाणिजा, एहिस्वागतमिति यस्यां
क्रियायां सा एहिस्वागता, इह वितर्का, लोप्यध्यमैकवचनं, प्रोह करटमिति
यस्यां सा प्रोहकरटा, एवं प्रोहकर्दमादय आहरवसनान्ताः । छती
छेदने, तदेव वचनं, मुचादित्वाङ्गम्, छन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा

अवाक् च उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्चोच्चनीचम् । आचितं चापेक्षितं
 च आचोपचम्, आचपचम्, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । एते सर्वे
 निपात्यन्ते । न विद्यते किं चन यस्यासावकिञ्चनः । सकिञ्चनः । स्नात्वा-
 कालकः । इह समासान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपात्यते समानकर्तृकत्वं तु
 अन्तर्भूतक्रियापेक्षं बोध्यम् । स्नात्वाकालकः संपन्न इत्यर्थावगमात् । प्रौत्वा-
 स्थिरकः भुक्तासुद्धितः । प्रोष्य पायान् उत्पत्य या कला उत्पतनं कृत्वा या
 पाण्डुर्भवति सोच्यते हस्तिज्वरः पाकलः । तद्विशेषस्तु कूटपाकलः “कलभं
 कठोर इव कूटपाकल” इति भवभूतिप्रयोगात् हस्तिशाल्वे तथादर्शना-
 त्तेत्यन्ये । निपात्यरोहिणी निषद्यश्यामा अपेक्षिप्रयमा । जहिकर्मणा
 बज्जलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जाह्वीति लोणमध्यमैकवचनान्तम् ।
 तत्कर्मणा बज्जलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्ताभि-
 धीयते । जह्जिजोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जह्जिजोडः । जह्जिस्तम्बः ।
 उज्जह्जिस्तम्बः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अञ्जीतपिबतेत्येवं शब्द
 सततमभिधीयते सा ऽञ्जीतपिबता । एवं पचतभृज्जता । खादतमोदता ।

कान्तविचक्षणा, उद्धर उत्सृजेति यस्यां सोद्धरोत्सृजा, आख्यातमाख्यातेनेति
 सिद्धे ऽसातत्यार्थं वचनम्, एवमुद्धमविधमा उत्पचविपचा, उत्पतनि-
 पाता, उदक् च अवाक् च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्, आचितं
 चोपचितं च आचोपचं, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचं, सर्वएते निपा-
 त्यन्ते, न किञ्चन विद्यते यस्य सो ऽकिञ्चनः, स्नात्वाकालकादिषु समा-
 सान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपातनात् । प्रतीयमानक्रियापेक्षं च समानक-

खादतवसता । आहरनिचया । आहरनिष्कषा । उत्पचनिपचा । भिन्धि-
लवणा । भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा क्रिया तथा । एवं
पचलवणा । आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तत्र केचिद्गण-
रनकृता संगृहीताः । तद्यथा नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सः अकुतोभयः ।
कान्दिशं गच्छामौति य आह स कान्दिशीकः । गणपाठसामर्थ्यादीकण-
द्वितीयाया अलुक् । कान्दिशीको भयद्रुत इत्यमरः । अहोपुरुषोऽहमिति
यो मन्यते तस्य भाव आहोपुरुषिका । “मनोज्ञादित्वाद्गुज । अहं शक्तोऽहं
शक्त इति यस्यां साहमहमिका । या इच्छा अभिप्राय इति यदृच्छा ।
एहिरेपाहिरा । एहि रे पाहि रे इति यस्यां सा तथेत्यर्थः । गणपाठा-
दात्मम् ।

एहिरां पाहिरे नीता येन निष्प्रपचा अपि ।

तत्कर्म दग्धुं सेवेया गोविन्दमकुतोभयम् ॥

उन्मृड्ठि अवमृड्ठौति यस्यां सा उन्मृजावमृजा । अत एव
निपातनादनयोरिहैव साधुत्वम् । अन्यद् द्रव्यं द्रव्यान्तरम् । अन्तरशब्दो

टंकत्वं स्नात्वाकालकः संपन्नइति । ‘जहि कर्मणेति’ । जहौति लोप्यध्य-
मैकवचनं, तदेतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने ससासेन
चेत्कर्त्ता विधीयते, जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः,
अञ्जीत पिबतेत्येवं यत्र सततमभिधीयते सा ऽञ्जीतपिबता, एवं पचत-
भृज्यता, भृज्ज पाके । भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा भिन्धिल-
वणा, एवं पचलवणा । ‘अविद्धितलक्षणास्तत्पुरुषइति’ । यस्य तत्पुरुषस्य

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्ट-
 कृते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्या-
 यस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
 पादश्च समाप्तः ॥ १ ॥

भिन्नवाची । भिन्नश्चाभेदेन संबद्धेन पूर्वपदार्थे विशेषणम् । पूर्वपदजन्यबोध-
 प्रकाराश्रयप्रतियोगित्वं भेदे व्युत्पत्तिसिद्धम् । अवश्यकार्यम् । तदेव
 तन्मात्रम् । मात्रं कातरन्युपधारणे इत्यादि ॥

लक्षणं न कृतं प्राप्तप्रयोगश्च भवति स मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वादत्रैव
 प्रकृत्य इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायब्रीजानां महाभाष्ये निवन्धने ॥

अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥

सूत्रे “नपुंसकम्” इत्युक्तेरिहकस्मादिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्या-
शङ्काह

नपुंसकस्येति ॥ (कै)

अर्धं नपुंसकम् ॥ नित्यस्त्रीबो ऽर्धशब्द एकद्रव्ये विद्यमानेनावयवि-
वाचिना सह प्रागवत् । भित्तं शकलखण्डे वा ऐस्यर्धोऽर्धं समेऽशक इत्यमरः ॥
इह काकाक्षिन्यायेन वा ऐस्येति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । तत्र शकलखण्डे
इति नपुंसकत्वस्य रूपभेदाद्भिर्गणे ऐस्यविकल्पादस्त्रियामिति फलितम् ।

‘अर्धं नपुंसकम्’ ॥ ‘आविष्टलिङ्ग इति’ । नियतलिङ्ग इत्यर्थः ।
‘तस्येदं ग्रहणमिति’ । तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याथभिचाराद् व्यवधवाचो
ह्यभिधेयवशेन त्रिलिङ्गः, अपूपार्द्धं मया भक्षितं दत्तार्द्धमास्यात्यतितं
ग्रामार्द्धो नगरार्द्धः, सर्पिषार्द्धया यन्नक्रीति ‘तस्यार्द्धाः शकलार्द्धाः परिशिच

(अथ नपुंसकम् । २ । २ । २ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

सूत्रे नपुंसकग्रहणं किमर्धशब्दस्यार्थविशेषप्रतिपत्तये उत समा-
सगतरूपविशेषप्रतिपत्तये । नाद्य इत्याह

अव्यवस्थितत्वादिति । (कै)

नपुंसकत्वस्यापूपार्धमित्यादावन्यार्थेऽपि दर्शनादिति भावः ॥

नान्य इत्याह

कृते चेति । (कै)

तस्य नपुंसकत्वलक्षणविशेषानवसायेन तत्कृतरूपविशेषाभावा-
दिति भावः ॥ अधिकरणस्थाकाशस्य निज्ज्ञातत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह

नपुंसकत्वेति । (कै)

कस्मिन्नर्थे पुंस्त्ववाचक इति भाष्याचरार्थः ॥ पुस्तिङ्ग एवेति
भ्रमं वारयति ।

नियमेनेति ॥ (कै)

नपुंसकग्रहणं ज्ञापकमिति । (कै)

न च स्त्रीलिङ्गरूपमेव किन्न स्यादिति वाच्यम् । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति
तेन परिभाषितत्वात् । शकलस्त्रास्त्रीति निर्देशेनैव निर्यायात् । अर्ध इत्यत्र
तु रूपभेदात्पुंस्त्ववगतौ सत्त्वां वा पुंसौति तद्विकल्पेनाविशेषात्स्त्रीनपुंसके
लभ्येते । तथा चार्धशब्दस्तिष्विति फलितोऽर्थः । समेऽश्रुते तु अर्धं नित्य-

मध्ये निविदं दधातीति । भाष्ये त्वयववाची पुस्तिङ्ग इत्युपलक्षणं, क्वचित्तु
समप्रविभागे स्त्रीलिङ्गता दृश्यते 'एकान्तचेद्धां युग्मास्ति'ति, युग्मास्तु ऋद्ध
अर्द्धाः शक्या निविदं दध्यादित्यर्थः, तस्यार्थत्वेन निर्वाहः । अर्द्धमिति नपुं-
सकनिर्देशः शब्दरूपापेक्षयापि सम्भाष्येत, यथा 'समज्ञातिधनाख्यायाम्'

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ।)

निर्देशेन नपुंसकत्वमात्रे लब्धेऽपि नित्यनपुंसकत्वलाभाय तस्या-
वश्यकत्वम् अन्यथा अपूपार्धन्दन्तार्धमित्यादावसमांशवाचिन्यपि
एकदेशिसमासः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । परे तु समप्रविभागे
नपुंसकलिङ्ग इत्यस्य नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यर्थः । अत एव ^१“ए ओङ्”
^२“एच” इति अनयोः सूत्रयोर्भाष्ये एचो ह्रस्वविधाने ऽर्धकारा-
धौकारौ प्राप्तौ इति शङ्कायां^३ नैव लोके नापि वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध

१ ए ओङ् । ३ । ऐ औच् । ४ ॥

२ एच इग् ऋसादेशे । १ । १ । ४८ ॥

३ ननु चैडः सस्यानतरावर्ध एकारार्ध ओकारश्च । न तौ स्तः । यदि
हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भो ऋन्दोगानां सात्वमुग्रि-
णायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते । सुजाते ए अश्च सूते ।
अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते ए अन्यद् यजतम् ते ए अन्यद्
इति । पार्श्वदक्षतिरेषा तत्र भवतां नैव हि । लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्ध
एकारो ऽर्ध ओकारो वास्ति ॥ ३ । ४ । १ । १ ।

नपुंसकमित्यर्थः । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । एकविभक्तावषथन्तवचन-
मिति । वा । पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न ऋसः । एकाधिकरणे किम् ।
अर्धं पिप्पलीनाम् । कथं तर्ह्यर्धपिप्पल इति । अर्धानि पिप्पलीनामिति
वियहे मा भूत् । खण्डसमुच्चये तु भविष्यति । अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली

‘वन्युनि वज्रनीहावि’ति तस्मान्नपुंसकमित्युक्तम् । ‘अर्धपिप्पलीति’ ।
पिप्पलीशब्दस्यैकविभक्तिं चेत्युपसर्जनसंज्ञा न भवति एकविभक्तावषथन्त-
मिति वचनात् । ‘अर्धं पिप्पलीनामिति’ । न तर्ह्यैदानौमिदं भवति
अर्धानि पिप्पलीनामर्धपिप्पल्य इति, नैतदस्मिन्विग्रहे भवति खण्डसमुदाये

(अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

ओकारो वास्तीत्युत्तरपरभाष्ये समविभागविषयेऽपि पुल्लिङ्गः प्रयुक्तः । अवयववाची तु पुल्लिङ्ग एव ॥

अपूर्पाधमिति । (कै)

समप्रविभाग एव अन्यत्रापूर्पाध इत्येव ^१“परवल्लिङ्गमिति” सूत्रे भाष्येऽप्येतत्सष्टमित्युत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते । अन्यतरस्यां ग्रहणापकर्षेण योगविभागेन वा एकदेशिसमासविषये षष्ठीसमासः सूत्रकृतोऽपीष्ट एव । एवं चारम्भप्रत्याख्यानयोः समफलता । नपुंसकग्रहणे तु सूत्रेषु निर्देशो लिङ्गाविवक्षायां ज्ञापकमित्याहुः ॥ भाष्ये

अर्धपिप्पलीनामिति । (भा)

दृशानां पिप्पलीनामर्धमित्यर्थः । न च समासे एकत्वसङ्ख्यायाम् औत्सर्गिकत्वात्कथमत्र समासापादनम् एकत्वस्यापि तत्राभानाच्छुद्ध-

१ अ २ । पा ४ । सू २६ ।

चेत्यादि विग्रहात् । एकदेशिनेति किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तोऽत्र स्वामी नत्ववयवीति न तेन समासः । पशुना तु स्यादेव । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति । देवदत्तस्वामिकं पशोर्धमित्यर्थः । नपुंसकं किम् । ग्रामार्धो नगरार्धः । अर्धमिति निर्देशादेव सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रे

भवति अर्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति । ‘देवदत्तशब्देन समासो न भवतीति’ । देवदत्तोऽत्र स्वामी न त्वेकदेशी यस्त्वेकदेशी पशुस्तेन भवत्येव समासः । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति, देवदत्तस्वामिकं पशोर्धमित्यर्थः, तत्र समुदायेन सम्बन्धान्नास्ति सापेक्षत्वम् । अयं योगः प्रकृतौ-

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(अर्थं नपुंसकम् । २ । २ । २ ।)

पिप्पलीत्वेनानेकपिप्पलीबोधसम्भव इति शङ्काशयः । इतरोऽर्थ-
पदार्थस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन समासे बहुवचनं सत्त्वा पृच्छति

न वा भवतीति ॥ (भा)

अर्थान्तरे भवति न त्वेतदर्थं इत्याह

भवति यदा (भा)

इत्यादिना ॥

अर्थश्चात्रेति । (कै)

दशानां पिप्पलीनाम् अर्थं पञ्च इत्यत्रार्थः । पिप्पलीनां
प्रत्येकम् अर्थानि बहुनीति तत्रार्थः ॥ भाष्ये

तदा न भवितव्यम् (भा)

इत्यर्थमभिप्रेत्याह

लिङ्गनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तस्येदमिति लिङ्गत्रयेऽपि
भवति । एतत्सूत्रं परवस्तिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ।
अर्थपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि
वर्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र हि तवाप्येषैव गतिः । अर्धा-

उक्तं, कथमर्द्धपिप्पली, सामानाधिकरण्यो भविष्यति । अर्द्धं चासौ पिप्पली
चेति । ननु च यद्यर्द्धं न पिप्पली अथ पिप्पली नार्द्धम् अर्द्धं पिप्पली चेति
विप्रतिषिद्धं, नास्ति विप्रतिषेधः, समुदाये हि दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि
वर्तन्ते । किञ्च समप्रविभागादन्यत्रार्द्धचङ्गादावयवेव गतिप्रकारः समप्र-

(अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

अर्धपिप्पलीत्येव स्यादिति । (कै)

यद्यप्यर्धपदार्थो बहवः तथाप्यर्धशब्देनैकत्वावरुद्धसमुदायस्यैव
भानादिति भावः ॥

तदा कस्मान्नेति । (भा)

समासः कुतो न इत्यर्थः ॥

तिरोहित भेदस्येति । (कै)

तिरोहितावयवभेदस्येत्यर्थः । समूहः समूहिभ्यो भिन्नोऽपीति
भावः ॥

हारः । अर्धहारः । अर्धजरतीयम् । अर्धवैश्वसम् । अर्धाक्षम् । अर्ध-
विभक्तमित्यादिदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं
सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादिति । तथा च कालिदासः
प्राचङ्ग । प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्येति ॥

विभागेऽपि तथास्तु, इदं तर्हि प्रयोजनं समप्रविभागे षष्ठीसमासो
माभूदिति, इष्यते षष्ठीसमासेऽपि, तथा च भगवान्पिङ्गलनागः प्रयुक्ते,
खराडं चार्थाडमिति । एवं तर्हि गौणत्वात्सामानाधिकरण्यास्य विशेषण-
समासो न किल स्यादित्ययमारम्भः ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाण्यन्यतर- स्याम् । २ । २ । ३ ॥

नान्तरीयकतयेति । (कै)

तत्सिद्धानुगुणतया ज्ञापकत्वमस्येति भावः ॥

स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यत इति । (कै)

वारद्वयज्ञापितं दृढसंस्कारजननद्वारा ग्रीष्मं स्मरणाय इत्यर्थः ।
विनिगमनाविरहादिदमपि ज्ञापकमिति भावः ॥ सामान्येऽवयवा-
भावादाह

सामान्याश्रयसमूहेति । (कै)

“षष्ठी” इत्यादिना सामान्यशक्त्येण विहितेत्यर्थः ॥

१ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाण्यन्यतरस्याम् ॥ एतानि एकदेशिना सह
वा प्राग्वत्सुरेकं चेद् द्रव्यम् । द्वितीयं भिन्नायाः द्वितीयभिन्ना । भिन्ना-
द्वितीयम् । तृतीयभिन्ना । भिन्नातृतीयमित्यादि । एकदेशिना किम् ।
द्वितीयं भिन्नाया भिन्नाकस्य । एकाधिककरणे किम् । द्वितीयं भिन्ना-

“द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाण्यन्यतरस्याम्” ॥ “अन्यतरस्यां ग्रहणा-
त्सोऽपि भवतीति” । ननु च पूरणप्रत्ययान्ता एवैते द्वितीयादयस्तत्र पूरण-
गुणसहितेत्यादिना प्रतिषेधेन भवितव्यं, तदापि ‘पूरणाद्भागे तृतीयादिति’

(द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थान्यतर-
स्याम् । २ । २ । ३ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

प्रतिनियत इति । (कै)

“अर्धम्” इत्यादि शास्त्रेण विहितः ॥ भाष्ये

अवयवविधाविति । (भा)

तद्विषये नोत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

न्यायादिति । (कै)

येन नाप्राप्तिन्यायादित्यर्थः ॥

विरोधाद् (कै)

इत्यादि । तदुभयसत्त्वे हि बाध्यबाधकभावः । प्रकृते चोभय-
रूपभावात् तदभाव इति वार्त्तिकमतेनेदं प्रयोजनमुक्तमित्यन्वयः ॥

भाष्यकारस्त्विति । (कै)

“सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति” इति तदुक्तेरिति भावः ॥
नचोदृष्टं दधिदानं तददानस्य निवर्त्तकं दृष्टं तत्र ह्येकफलतास्ति
न च सा प्रकृते इत्यत आह

शाम् । स्यादेतत् । पूर्वसूत्रवदिदमपि प्रत्याख्यायताम् । तथा हि । समु-
दायशब्दस्यावयवे कृतौ कर्मधारयेण द्वितीयाभिधेयादि सिद्धम् । भिक्षा-
द्वितीयमित्यादि तु षष्ठीसमासेन सिद्धम् । मैवम् । पूरणेति षष्ठीसमास-
निषेधात् । सिद्धान्ते त्वस्मिन् सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे षष्ठी-

स्वार्थिकोऽन्वयः क्रियते तदपि पूरणगुणसहितार्थत्वर्थशब्दस्य प्रत्येक-
मभिसम्बन्धात्पूरणार्थग्रहणं न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भवि-
व्यसेन प्रतिषेधेन तत्कथं सोऽपि भवतीत्याह । ‘पूरणगुणेत्यादि’ ।

अर्थाभिधाने इति ॥ (कै)

प्रतिपत्तिः । (कै)

प्राप्तिः । वस्तुतो भाष्यनये विरोधाभाव इवैकफलत्वाभावेऽपि
बाध इति निरूपितम् आकङ्कारसूत्रे भाष्ये ॥

शब्दादेशः श्यन्नादय इति । (भा)

तत्र श्रमादेशत्वाच्छपं निवर्त्तयति मित्वादन्यादयः परो रमा-
गमवदिति भावः ॥ भाष्ये

यत्रोत्सर्गापवादमिति । (भा)

यत्रोत्सर्गापवादं महाविभाषाविकल्पितं तत्रेति पाठान्तरम् ।
“अस्त्राङ्ग पूर्वपदादा” इत्यतो ङीप् ङीष्विधौ वा इत्यनुवृत्ति-
रिति पाठः । उत्सर्गापवादयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वं दर्शयितुं
ङीष् ङीव् विधौ इत्युक्तम् ॥

वार्त्तिककारस्येति । (कै)

यदि त्वसंयोगोपधाद् इत्याद्यनुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति
वार्त्तिकाग्रथ इति भावः ॥

समासो लभ्यते । वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धेः । नन्वेतत्सूत्रं विनापि
पूरणाङ्गाग्र इति स्वार्थेन्प्रत्ययं कृत्वा तदन्तेन षष्ठीसमासं करिष्याम इति
चेन्न । तत्रापि प्रतिषेधसाम्यात् । पूरणेत्यत्र हि अर्थग्रहणं न तु पूरणा-
धिकारविहितप्रत्ययग्रहणम् । अर्थग्रन्थस्य प्रत्येकमभिसम्बध्यात् । स्वार्थि-

वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात् षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेवान्यतरस्यां ग्रहण-
मिति भावः । पूर्वं तु षष्ठीसमासापवादो योग इत्याद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्तं,

(द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थ्याख्यतर-
स्याम् । २ । २ । ३ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

डौष एव त्वनुदात्वविधाने इति । (कै)

डौवादेशद्वारेत्यर्थः ॥

नित्ये स्वरमात्रविधाने (कै)

इत्याद्यापि स्वरमात्र फलके डौवादेशविधाने इत्यर्थः । नित्यत्वं
वाग्रहणाननुवृत्तेः । तदनुवृत्तौ हि पक्षे डौष् श्रवणं स्यादेवेति
भावः ॥ भाष्ये

इदं तर्हि प्रयोजनम् अर्धपिप्पली (भा)

इत्यादि “परवलिङ्गम्” इति सूत्रस्य भाष्येणेदं विरुध्यते । तत्र
हि एकदेशिसमासो नारप्यते कथमर्धपिप्पलीति समानाधि-
करणो भविष्यति । अर्धं चासौ पिप्पली चेति । न चैकदेशिसमा-
सारम्भे षष्ठी समासस्य तेन बाधो भवति । अन्यथा षष्ठीसमासो-
ऽपि प्राप्नोति । इष्यते षष्ठीसमासोऽपि । अपूर्णार्धं मया भक्षितं
लब्धं मया ग्रामार्धम् इति । एवं पिप्पल्यर्धम् इत्यपि भवितव्य-
मित्युक्तं तस्माद् यथाश्रुतसूत्रमते एकदेश्युक्तिरियम् ॥

काश्च प्रकृत्यर्थेनार्थवन्त इति अन्नन्तस्यापि पूरणार्थतास्येवेति भाष्ये
स्थितम् । अत एव “तान्युच्छ्वस्यष्टाङ्कितसैकतानी”त्यत्र (रघुवंशपञ्चम-
सर्गस्थ ८ श्लोकः) समासः प्रामादिक इत्याहुः । वस्तुतस्तु परवलिङ्ग-
मिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादिवाचिकं पूर्वापरव्यादित्रिसूत्रौ
च भाष्ये प्रत्याख्याता । तथा च भिक्षाद्वितीयादिसिद्धये संज्ञाप्रमाण-

यद्वा सत्यस्मिन्योगे षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यास्य च षष्ठीसमासबोधकत्वम-
विशिष्टमिति मत्वा तथोक्तम् । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, समु-
दायावयवयोरौपचारिके सामानाधिकरण्या सति द्वितीयभिक्षादिसिद्धं

उन्मत्तगङ्गम् अव्ययीभावेनेति । (भा)

यद्यपि वाक्येन संज्ञानवगमात् सोऽव्ययीभावो नित्यसमास-
सदृशः । तद्वत् समासान्धनार्थकवाक्याभावात् तथापि वापदं तत्र
सम्बध्यत एव । अत एव वाक्यं भवत्येव । अत एव “संज्ञायामि”ति
समासविषयेऽपि वाष्यामश्वो वाष्यश्च इति वाक्यं भाष्याद्युक्तं संगच्छत
इति भावः ॥

पूरणाधिकारेति । (कै)

पूरणशब्दस्य स्वरितत्वादित्यभिमानः ॥ पर्यवसन्नशब्दं व्याचष्टे

अनाव्यवहितमिति । (कै)

स्वरभेदप्राप्तमिति यावत् ॥

न तु तदधिकारेति । (कै)

एवं सूत्रे विनिगमनाविरहाद् भाष्यप्रमाणाच्चान् प्रत्ययान्तानां
केवलानां च द्वितीयादीनां ग्रहणं भिन्नासम्बन्धित्वसंख्यापूरण-
मित्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं तर्हीति । (भा)

अन्यतरस्यामित्येतत् सामर्थ्यात् पूरणेति प्रतिषेधो नेति भावः ॥

त्वादिनिर्देशानां सामान्यापेक्षयापकताश्रयणीया पूरणेत्यादिनिषेधोऽनित्य
इति । एवञ्चोक्तमप्येवमपि साध्विति दिक् । तुरीयस्यापौष्यत इति वृत्ति-
काराः । एतच्च भाष्यादौ नास्ति ॥

सुखार्थवृत्तौ षष्ठीसमासे तु भिन्नाद्वितीयमित्यादि मविध्यतीति, नैतत्सु-
सूच्यते, अनेनैव खल्वन्यतरस्यां ग्रहणेन षष्ठीसमासः प्राप्यते कथमस्मि-
न्योगेऽस्ति भविष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥

अयमप्युच्यते (भा)

इत्यादि । उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेषविहितत्वा-
दित्यर्थः ॥ “द्वितीयया” इत्यत्र प्रसङ्गे उद्देश्यासन्निधानं चकारेण
व्यवधानं चेति भावेनाह

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ एतौ द्वितीयान्तेन सह प्राग्वत् । पक्षे
द्वितीयाश्रितेतिसमासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्त
इति वा । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । यद्यपि प्राप्ता जीविका येनेति
ज्ञात्वा कर्मणि क्तान्तेन बज्जब्रीहौ प्राप्तजीविक इत्यादि सिध्यति । तथापि
समासान्तोदात्तार्थं वचनं प्राप्तसुख इत्याद्यर्थश्च । इह हि बज्जब्रीहौ जाति-
कालसुखादिभ्य इति निष्ठायाः परनिपातः स्यात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया

“प्राप्तापन्ने च द्वितीयया” ॥ ‘प्राप्तजीविक इति’ । एकविभक्तौ-
त्युपसर्जनत्वाद्ब्रह्मत्वम् । प्राप्ता जीविका येनेति कर्मणि क्तान्तेन बज्जब्रीहा-
वप्येतत्सिद्धं, समासान्तोदात्तार्थं तु वचनम् । इह प्राप्तसुखः प्राप्तदुःख
इत्यादिषु जातिकालसुखादिभ्य इति प्राप्तापन्नयोः परनिपातप्रसङ्गश्च । इह
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्याप्ययं समासो भवति, प्राप्ता जीविकां

सौचत्वाच्चेति ॥ (कै)

सूचारम्भ इति ॥ (कै)

“द्वितीयाश्रित” इत्येव सिद्धे एतत् सामर्थ्यादिति भावः ॥

लिङ्गविशिष्टेति । (कै)

एकादेशस्य पूर्वान्तत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्तशब्दस्याप्ययं समासः । प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविकेति । नन्वेक-
विभक्तौत्युपसर्जनतया जीविकाशब्दस्य ऋखोऽस्तु नाम । प्राप्ताशब्दस्य तु
कुतः स । अत्र भाष्यम् । अचेति पूर्वपदस्याकारोऽपि सूत्रेऽस्मिन्
विधीयते । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रक्षेपस्यानुमानादिति प्राप्तापन्ने
समस्येते । अ च अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोः । सौचत्वाच्च प्रकृतिभावो
नेति भाव इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु द्वितीयेत्यस्यानन्तरमकारप्रक्षेपो बोध्यः ।
एवं हि प्रकृतिभावप्रसङ्ग एव नास्तीति बोध्यम् ॥

प्राप्तजीविका इति, एवद्भावो वक्तव्यः । भाष्ये त्वकारः पूर्वपदस्य विधीयत
इत्युक्तं, चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रक्षेपोऽनुमीयते सौचत्वाच्च निर्देशस्य
प्रकृतिभावाभावः, प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन स समस्येते अ च अत्वं च भवति
प्राप्तापन्नयोरित्यर्थः ॥

कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥

तत्पुरुषे प्राय उत्तरपदार्थप्राधान्यात् प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

इहेति ॥ (कै)

प्राधान्यमिति । (कै)

एवं च समानार्थत्वभङ्ग इति भावः ॥ ननु चित्रगुरित्यादिवत्
समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यम् एकार्थीभावकृतं स्यात् तत्राह

अन्योत्तरेति । (कै)

तद्वैधर्म्यं च भाष्योक्तं किं च वाक्यविपर्येतविशेषणविशेष्यभावो
नैकार्थीभावः साध्यः । अत एव तस्य एकार्थीभावकृतविशेषेषु भाष्ये
गणनाभावः ॥

किं प्रधानोऽयं समास इति । (भा)

कालाः परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाण-
न्तद्वान्परिमाणी । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते स
तत्पुरुषः । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । ननु जातो देवदत्तः तस्य च
दिष्ट्यादिपरिच्छेदकं न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति

“कालाः परिमाणिना” ॥ ‘सामर्थ्यात्परिमाणवचना इति’ । परि-
माणमपेक्ष्य परिमाणी भवति नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यं, तत्र च यद्यपि कालः
प्रस्थादिवत्सर्वतो मानं न भवति तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्य-

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(कालाः परिमाणानां । २ । २ । ५ ।)

समासपदं विग्रहपरमपि उत्तरपदार्थप्रधान इत्युत्तरमप्युभय-
साधारणम् । न च विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये जातस्य मास इति
षष्ठ्यनुपपत्तिः । विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वृत्ति-
विग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविव-
क्षायां विग्रहविशेषणभाववैपरित्येऽपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः ।
अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादनस्य
भाष्येऽसंगत्यापत्तेः । मम तु न दोषः । विग्रहेऽपि तस्यैव प्राधा-
न्येन तत् स्थितिवत् समासे विशेषोत्तरषष्ठ्या तत्सम्भव इत्याशयात्
सम्बन्धस्याशेषत्वान्न षष्ठीत्युत्तरम् ॥ भाष्ये

यैवासावन्तर्वर्त्तिनीति । (भा)

उत्तरपद इति शेषः ॥

योऽसाविति । (भा)

परिच्छेदपरिच्छेदकत्वरूपः ॥

चेत् । सत्यम् । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दद्वापि कालस्तद्वारा देवदत्तं परि-
च्छिन्नं यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते
तत्र व्यवहारकालजननक्षयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि
परिच्छिन्नत्वेव । विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यमिह बोध्यम् ।
दण्डौ चित्रगुरित्यादाविव विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैव एकार्थीभावा-

च्यते । 'मासो जातस्येति' । कस्य पुनरर्थं मासः परिच्छेदको न तावज्जा-
तस्य, तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाणं न तु मासः, नापि जननक्रिया, तस्या
एकक्षणभाषित्वान्मासेन सम्बन्धाभावात् । उच्यते । जननक्रियावधिर्मासेन
परिच्छिद्यते, मासो जातस्येति, कोऽर्थः, जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो

स समासे इति । (भा)

षष्ठीप्रयोजको न भवतीत्यर्थः । तदाह

अभिहित इति । (भा)

षष्ठ्यप्रवृत्तौ निमित्तमिदम् । समासेनाभिहितो यतः अत
एवान्तर्भूतः ॥ प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह

प्रातिपदिकार्थे इति । (भा)

हि यतोऽभिहितस्तत एव प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इत्यर्थः ।
अन्यथा पचतीत्यादौ कर्त्ताभिधीयमानो गुणभूतत्वादन्तर्भूतोऽप्येति
तचापि प्रथमा स्यादत इदमुक्तम् । अनभिहितसम्बन्ध एव षष्ठीति
तात्पर्यम् ॥

अन्तर्भावादिति । (कै)

सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः ॥

अनुद्भव एवेति । (कै)

पृथगुपस्थित्यविषयत्वसम्बन्धित्वमनुद्भवः ॥

भ्युपगमात् । तथा च हरिणा । क्व चिद् गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षित-
मित्युपक्रम्य,

आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥

इति, वदता आक्षिप्तकवैयाकरणाद्युदाहरणानि स्पष्टीकृतानि । तथा

जातः, अतीते मासेऽस्य जननमिति यावत्, अनेन प्रकारेण मासो जातस्य
परिमाणं, यथा मासे देवमृगमिति ऋणदानस्यावधिर्मासेन परिच्छिद्यते ।

प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति । (कै)

षष्ठीप्रतिबन्धद्वारा इत्यर्थः ॥ ननु पक्ष इत्यादौ तत्तेनाभि-
धायमानं कर्मादिकर्षमिहितमित्युच्यते नैष तथासम्बन्धत्वेनाभावा-
दत आह

गुणभावेनेति । (कै)

सम्बन्धाभिधानमेव भवतीत्यर्थः । सम्बन्धविषयकोपस्थिति-
विषयत्वमेव गुणभाव इत्याहुः ॥ ननु

क्वचिदन्तर्भावमिति । (कै)

न सम्बन्धविषयकोपस्थितौ विषयो भवतीत्यर्थः । उभयोः
पृथगुपस्थितयोरेव सम्बन्धसम्भवादिति भावः ॥

विवक्षितोऽर्थ इति । (कै)

कियान् कालोऽस्य जातस्य इति प्रश्ने जातस्य मास इत्युत्तरे-
णैवाकाङ्क्षा शान्तिः । न तु मासस्य जात इति उत्तरेणेति स एव
विवक्षितोऽर्थः स च न ततः प्रतीयत इति भावः ॥

१ उपलब्धकैयटे तु “प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम्” इति पाठोऽस्ति ॥

च मासजात इत्यस्य मासप्राग्भावविजननाश्रय इत्यर्थः । अत एव मास-
जातो दृश्यतामित्यादिक्रियायोगो जातस्यैव भवति न तु अर्धपिप्प-
ल्यादाविव पूर्वपदार्थस्य । द्यहजातः । दयोरङ्गोः समाहारः । राजाहः
सखिभ्यष्टच् । नसंख्यादेः समाहार इत्यङ्गादेशप्रतिषेधः । कथन्तर्हि

‘मासजात इति’ । यथा गावोऽस्य सन्तीति गोमानिति वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्ट-
स्यापि तद्वतो वृत्तौ प्राधान्यं, तत्त्वस्य हेतोः, अभिहितः षष्ठ्यर्थोऽन्तर्भवतः
प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति, यथा चित्रा गावोऽस्य चित्रगुः पुरुष इति

‘मास जात इति । (कै)

समासस्य त्वार्थमुत्तरत्वं बोध्यम् ॥ नन्वेवं विग्रहे षष्ठीसमासेनैव सिद्धौ सूत्रं व्यर्थम् उत्तरं तु तवेव समाप्यर्थमेवेति चेन्न । एतद्भाष्य-
प्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यबोधकादेव
षष्ठीति स्वीकारात् । अवयवावयविनोः समभिव्याहारे यथावयवि-
वाचकादेव तत्तार्थं जातमास इत्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति । (कै)

यद्यपि एतद्भाष्यात् “तद्वहति” इति सूत्रभाष्याच्च वृत्त्यर्थोप-
दर्शके विग्रहवाक्येऽपि तत्समानेव विषयतेति लभ्यते । तथाप्यत्र
वाक्यपदमर्थबोधाय प्रयुक्तस्वतन्त्रवाक्यपरमिति बोध्यम् । भाष्ये-
ऽप्येवमेव ॥

सत्ताया नित्यत्वादिति । (कै)

नित्यत्वमत्र परिच्छेदककालाधिककालस्थायित्वं बोध्यम् ॥

१ “मासस्य जातः” इति पाठोऽस्ति ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू ७६ ॥

द्यङ्गजात इति । उच्यते । नायं समाहारे द्विगुः किन्तूत्तरपदे द्वे अह्नौ
जातस्य यस्येति त्रिपदतत्पुरुषाभ्युपगमात् । ननु सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षि-
तत्वात्कथमेतदिति चेत् । वचनादित्यवेहि । उक्तं हि वार्तिककृता । उत्तर-
पदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति ॥ अस्यार्थः । परिमाणिवच-

बज्रग्रीहाविति तद्वदत्रापि वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो जातस्य वृत्तौ
प्राधान्यं द्रष्टव्यं, तथा च मासजातो दृश्यतामिति क्रियायोगो जातेऽस्यैव
भवति न पुनरर्द्धपिप्पल्यादिवत्पूर्वपदार्थस्य । ‘द्यङ्गजात इति’ । द्वयो-

इत्यभिप्रायेणेति । (कै)

जातसम्बन्धीकालो मास इत्यभिप्रायः ॥ भाष्ये

वदराणामिति । (भा)

देवदत्तसम्बन्धिवदराणामित्यर्थः ॥

कालशब्देनेति । (कै)

कालपरिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषः ॥ अत्र व्याख्यानि वार्त्तिकस्थ-
कालपदार्थयोः स्वरसत ऐक्यं प्रतीयमानं भज्यते इत्यत आह

अथवेति । (कै)

अत्र पक्षे कालपरिमाणमिति बह्वग्रीहिः ॥

तद्यस्येति । (कै)

तत् कालसमानं जातमपि प्रतीतिजननक्रियापरिच्छेदद्वारा
इत्यर्थः ॥

तरुण्येति । (कै)

पदार्थानामनन्यथासिद्धवृध्यपेक्षयानुमेयः काल इति भाष्या-
ग्रय इति भावः ॥

नेनोत्तरपदेन दिगोः सिद्धये समासो वक्तव्यः । अर्थाद् द्वयोर्युगपदिति
गम्यते । तथा च वचनाद्ब्रह्मनामप्ययं तत्पुरुषो भवति एवं द्वौ मासौ जातस्य
पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते दिगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति द्वयो-

रहोः समाहारः 'राजाहः सखिभ्यश्च' 'न संख्यादेः समाहार' इत्यङ्गा-
देशस्य प्रतिषेधः । कथं तर्हि ह्यङ्गजात इति, द्वे अङ्गनी अग्र्य जातस्येति
अयाणां यदानां युगपदनेन समासे कृते जातशब्दोत्तरपदे परतः पूर्वयो-

(कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. १)

प्रत्ययान्तरम् । (कै)

कारणान्तरम् ॥

तस्यैकत्वादिति । (कै)

अखण्डकालाभिप्रायमिदम् । वस्तुतस्तु एकत्वे तस्य कार्य-
वैचित्र्यनियामकत्वानुपपत्तिरिति भाष्योक्तलक्षणानुपपत्त्या क्षण-
धारारूपः कालः इति युक्तं क्षणानां चाशुविनाशित्वात् । कथम-
हरादिविभाग इति चावतरणं युक्तं कैयटेऽपि नित्यः । प्रवाह-
नित्यतया एकः समूहरूपेण विभुः क्षणस्य विभुत्वात् । तस्य समूह-
स्यैकत्वाद् इत्यर्थ इत्यन्ये ॥

इत्याहेति । (कै)

इति हेतोराह इत्यर्थः ॥ भाष्ये

तस्यैवेति । (भा)

बुद्धिविषयक्षणसमूहस्येत्यर्थः ॥

क्रिययेति । (कै)

क्रियासमूहेनेत्यर्थः ॥ नन्वौपाधिकत्वेऽपारमार्थता स्यादत आह

१ “प्रत्ययान्तराविशेषेऽपि” इत्यस्ति ॥

मांसयोः समाहारो द्विमासम् । पात्रादिः, द्विमासं जातस्येति तु विग्रह
समासे क्रियमाणे सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । स्यादेतत् ।
यावद्वचनं वाचनिकमिति परिमाणिमात्रेण त्रिपदतत्पुरुषः । अन्यत्र तु

द्विगुर्भविष्यति । ननु च ‘सुप्पुपे’ ल्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वयोः
समासो न बहूनां युगपत् । उच्यते । वक्तव्यमेवैतद् उत्तरपदेन परि-

परोपाधिक एवेति । (कै)

व्यवहारमात्रस्यैवाधिकत्वाद्यावद्वाधं ग्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति

भावः ॥ अत्रार्थे वृद्धसंस्कृतिमाह

तथाचेति ॥ (कै)

तस्य (हरिः)

क्षणसमूहरूपकालस्य ॥

आत्मा । (हरिः)

स्वरूपम् ॥

धर्मान्तराश्रयैः । (हरिः)

१ तथाचोक्तं हरिणा -

तस्यात्मा वज्रधाभिन्नो मेदैर्धर्मान्तराश्रयैः ।

न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुद्धो नापि चासितः ।

द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवं रूपः प्रकाशते ॥ २ ॥

संसर्गिणान्तु ये मेदा विशेषास्तस्य ते मताः ।

संभिन्नस्त्वैर्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥ ३ ॥

द्विपद एवेति स्थितम् । तथा च कथं “त्रिलोकनाथेन सतां मखदिष” इति कालिदासः । “नवरसश्चिरमिति” च काव्यप्रकाशकारः । इह हि त्रिलो-
कनवरसशब्दयोर्न तावद्विशेषणं विशेष्येणेति समासः । दिक्-सङ्ख्ये संज्ञा-

माणिना द्वयोः समासवचनमिति परिमाणिवचनेनोत्तरपदेन द्विगोः सिद्धये
समासो वक्तव्यः, अथ द्वयोर्युगपदिति गम्यते, तस्माद्वचनाद्वह्ननामप्यथ

(कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. १)

धर्मी । सूर्यः । तद्वत्त्यन्तरं धर्मान्तरं धर्मविशेषः क्रियारूपः स
आश्रयो येषां तैः क्रियाश्रितैः । भेदैः । विशेषैः । बहुधा अहरादि-
भेदेन न केवलं कालस्यैव भेदः त्रैपाधिकः किं तु सर्वस्यापीत्याह
न हीति ॥ (हरिः)

भेदाभेदौ । एकत्वानेकत्वे । शुक्लत्वकृष्णत्वे । इत्यादिसर्वमपि न
कस्य चित् स्वाभाविकमित्यर्थः । तदुक्तं न हि गौः स्वरूपेण गौः
नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धान्तु गौरिति । किन्त्वौपाधिकमेव इत्याह
द्रव्यात्मिति । (हरिः)

द्रव्यपदार्थस्तत् तत्संसर्गादेकत्वानेकत्वादिना व्यवहारविषय
इत्यर्थः । एवं च ब्रह्मैव कल्पित तत्तत्पदार्थसंसर्गाद्भेदैकत्वानैकत्व-
शुक्लत्वकृष्णत्वादिना भासते इति भावः । वस्तुतस्तत्तु सर्वधर्मविनि-
र्मुक्तमिति बोध्यम् ॥ प्रकृते आह

संसर्गिणां त्विति । (हरिः)

आदित्यक्रियादीनां ये भेदा विशेषास्ते एव तस्य कालस्य
विशेषा अहरादिविशेषव्यवहारहेतव इत्यर्थः । तैर्भिन्न स्वरूपः

यामिति नियमात् । नापि समाहारे द्विगुः । द्विगोरिति डौप्प्रसङ्गात् । न
च पात्रादित्वं कल्प्यम् । त्रिलोकीति प्रयोगस्यासाधुतापत्तेः । तथा च परि-
शेषात्त्रिपदत्वपक्ष एवावशिष्यते द्विमासजातः । त्रिपदे तत्पुरुषे जातशब्दे

समसो भवति । एवं द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजातः त्रिपदे तत्पुरुषे जात-
शब्दोत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विमासपि पूर्वपद-
प्रकृतिस्रो भवति । द्वयोर्मासयोः समाहारो द्विमासं, पात्रादिः, द्विमासं

(अ. २ । पा. २ । आ. १) (कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।)

कालो व्यवस्थानाम् अहरादिव्यवहाराणां भेदाय विशेषाय कल्पित इत्यर्थः ॥

क्रियाया एकत्वादिति । (कै)

गच्छतीत्यादितस्तथाप्रतीतेरिति भावः ॥

आस्थानेन त्विति । (कै)

स्ततो निवृत्तभेदैवेत्यर्थः ॥ अन्ये तु दिनपर्यन्तस्याधिक्रियानु-
पलम्भात् प्रश्नः

कथेति । (भा)

आदित्यगत्येति उत्तरम् । तत्क्रियासमूहस्य तावत्कालं धारा-
रूपेणानुसूतत्वादित्यर्थ इत्याहुः ॥ ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव
कालस्य न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्वं द्रव्यस्य हि वितस्थ्याद्येव परि-
च्छेदकमत आह

जातस्य जननक्रियावधिरिति । (कै)

मासो जातस्य इत्यस्य जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो जात
इत्यर्थ इत्यभिप्रायः । एवं च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरि-
च्छेदकत्वमिति तात्पर्यम् ॥ मासस्य परिच्छेद्यान्तरमुक्तं निरा-
करोति

उत्तरपदे परतः स चोक्तरीत्यादुष्ट एवेति । अत्रोच्यते लोकशब्दोऽत्र समु-
दायपरः । तथा च व्यवयवो लोक इति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । इदञ्च

जातस्येति विग्रह्य समासे क्रियमाणे सति शिष्टत्वात्समासान्नोदात्तत्वं
स्यात्, इह मासौ जातस्य मासा जातस्येति द्विवचनवज्ज्वलान्तानामर्थं

(कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. १)

न च मासेति ॥ (कै)

त्रिंशद्रात्र (कै)

इति वज्रब्रीहिः । यद्यनाभवत् पृषोदरादित्वेनाकारान्तता-
समूहोऽन्यपदार्थः । समाहारद्विगौ “संख्यापूर्वं रात्रं ज्ञौवम्” इति
नपुंसकतापत्तेः ॥

न च कालसामान्यमिति । (कै)

तस्य नित्यत्वाद्विभुत्वाच्चेति भावः । क्षणपक्षे तद्वाराऽविच्छेदेन
तस्यानन्तत्वादपरिच्छेद्यत्वमिति भावः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

न वस्तुन्तरस्येति । (कै)

एवं च क्रियाद्वारैव कालपरिच्छेदकत्वं वाच्यमिति तद्वारा
जातपरिच्छेदकत्वमेवेति भावः ॥ ननु संख्याविशेषैकत्वावगतिरिति
न इत्यत आह

एकत्वं त्विति ॥ (कै)

तथाभूतत्वात् । (कै)

नियतपरिच्छेदकपरिमाणवाचितात् । अन्यथा जातस्य अस्य
क्रियान् काल इति प्रश्नेऽस्योत्तरत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ नन्वेवं सति
तात्पर्यं द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यादत आह

“द्विगोर्लुगनपत्य” इत्यत्र भाष्य एव स्पष्टम् । त्रयाणां लोकनाथ इति वा ।
नवरसा चासौ रुचिरेति वज्रब्रीहिगर्भः कर्मधारयोऽपि सुवचः । प्रकृतमनुस-

समासो भवति, वृत्तौ विभक्तौ निवृत्तायां द्वित्ववज्रत्वावगतौ प्रमाणाभावाद्
अभेदैकत्वसंख्याप्यत्र न भवति शुद्धमेव त्वेकत्वं गम्यते, यत्र द्वयोर्बहुषु

बहिरङ्गेति ।

दिवादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

शौरिपिक इति ।

परिमाणमक्तपरिमाणत्वम् । उपाधिमाश्रित्य संख्या । एकत्वरूपा । भेदेन । तद्रूपेण । भासते इत्यर्थः ॥ अक्त परिमाणवाचकस्थले तथैव व्युत्पत्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतः समासे एकत्वमपि नैव भासते किन्तु मासत्वेनैकमासस्यैव भानं न त्वनेकस्थानभिधानादिति भाष्याशयः । एवं शौरिपिकतावको नादावपीत्यं बोध्यम् इदमनभिधानम् “समर्थ” सूत्रे (२ । १ । १) उक्तम् । एकार्थीभावकृतविशेषनिरूपणावसरे । तुल्यन्यायाद् “अक्षग्रन्थाका” (२ । १ । १०) इति सूत्रस्थमेकवचनान्तयोरित्यपि प्रत्याख्यातं बोध्यम्^१ ॥

१ शौरिपिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः ।

उपाधिभूतमाश्रित्य सङ्ख्याभेदेन वर्तत इति ॥

रामः । राजपुरुषः इत्यादौ यद्यप्यभेदैकत्वसंख्या भासते तथापि मासजाते न तथा किन्तु श्रृपेण श्रूतः शौरिपिक इत्यत्र श्रृपस्येव मासस्य मुख्यमेवैकत्वम् । अक्तपरिमाणस्य वाचके तथैव व्युत्पत्तेरिति ध्येयम् ॥

वानुस्यूत एकः शब्दार्थस्तत्रैवाभेदैकत्वसंख्या मासशब्दस्त्वक्तपरिमाणमर्थमाचष्ट इति द्वित्ववज्जत्वावगतौ विभक्तिमपेक्षते स्वत्वैकत्वस्यैवासाधारणः ॥

नञ् । २ । २ । ई ॥

शब्दार्थावगतेर्द्वन्द्वव्यवहाराधीनत्वेऽपि न्यायव्युत्पादनाय विचार
इत्याह

इहेति ॥ (कै)

प्रक्रियागतेति । (कै)

लिङ्गसङ्ख्यादिसिद्धितदभावरूपगुणदोषेत्यर्थः ॥

असत् सामान्यम् । (कै)

अभावो भेदः तस्यासत्त्वं निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथाहि ।
भिन्नाभ्यां हि धर्मि प्रतियोगिभ्यां स निरूप्यः तत्रायमेव स चेत्
आत्माश्रयः । अन्यश्चेदन्योऽन्याश्रयः । तृतीयादेरन्यस्य स्वीकारे
चक्रकमनवस्था चेति । तत्रान्तरे स्फुटं सामान्यत्वं च केवलान्वयि-
त्वात् ॥

नञ् ॥ नञ् सुपा सह प्राग्वत् । अब्राह्मणः । अवृषलः । उत्तरपदार्थ-
प्रधानोऽयम् । तथाहि । आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तच्चोत्तरपदप्रवृत्ति-

“नञ्” ॥ विभक्तिजकारयोर्विशेषाभावाद् जकारोच्चारणं, सुपा
नशब्दस्य विशेषणत्वात्पामादिलक्षणस्य नस्यासुबन्तत्वादेवाग्रहणं सिद्धम् ।
इहान्राह्मणादिशब्दैः क्षत्रियाद्यभिधानमिष्यते तत्र जातिमात्रपरे ब्राह्मण-
शब्दे न विद्यते ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिरित्यन्यपदार्थप्रधानः

तद् दृत्तिः । (कै)

तद् दृत्तिः । एवं च ब्राह्मणभिन्न इत्यर्थः फलितः ॥

दुरुपदेशः (कै)

अमुष्मिन्वकाशे ब्राह्मणमित्यादिः ॥

मिथ्याज्ञानम् (कै)

प्रकारान्तरेण भ्रमः । ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्यन्तस्य स्वाभाविको निवृत्तिर्मुख्यब्राह्मणाभावो द्योत्यते इति वक्रोक्त्या आरोपिततद्वत्ता-
द्योतको नञ् इत्युक्तं भवति ॥

यद्यपीहेति । (कै)

इह सूत्रे ऽचार्थं तत्पुरुषसंज्ञेति न निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

यदि च नजेति । (कै)

यदि नञा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यते स्वार्थप्रतिषेधे रूपाभाव-
विशिष्टो बोध्यते तदाभावप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थे सर्वात्मना
ब्राह्मणेतरव्यावृत्तस्य नञर्थस्याभावात् किं निरूपितं परिकेद्यत्व-

१ उपलब्धकैयट् पुस्तके “तद् दृत्तिः” इति पाठो नास्ति ॥

निष्ठम् । तथा चारोपितं यद् ब्राह्मणत्वं तद्विशिष्टे समासः शक्तो विशेषण-
विशेष्ययोः संसर्गस्वारोप एव तेन ब्राह्मणाभिन्नत्वबोध आर्थः । अतः

समासो भवति तत्र नाप्राप्ते वज्रब्रीह्यावारम्भादनेन तस्य बाधनादब्राह्मण्यको
देश इत्यपि न सिद्ध्यति, न हि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्दे-
ष्वयं समासो न तद्विभक्तिव्यति नित्यात्मकमस्ति, इह चावर्षा हेमन्त इति
हेमन्तस्य यद्वचने तत्समासस्य प्राप्नोति, शिङ्गे तु परवस्तिङ्गमिति वचना-

रूपप्राधान्यं स्यात् । अभावप्रतिथोगित्वादेः केवलान्वयित्वात् ॥
तदेवाह

तद्गतविशेषावचनान्नजनर्थक एवेत्यादि ॥ (कै)

नन्वनर्थकत्वे साधुत्वं न स्यादत आह

अन्वाख्यानाद्वाीति ॥ (कै)

इन्द्रैकदेशिसमासयोरिति । (कै)

उपमितसमासः समानलिङ्गयोरेवेति भावः ॥

अब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यतीति । (कै)

नहि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वेवायं समासो
न तद्वन्निष्ठेऽप्यित्यत्र नियामकमस्तीति भावः ॥

१नञोऽस्यर्थानामिति (वा)

तसूत्रस्थवार्त्तिकाद्विषयविभागो लप्स्यते । १एतत्तदोरिति सूत्रे नञ्-
समासग्रहणास्तिङ्गान्नञिति सूत्रविहितसमासे उपसर्जनत्वप्रयुक्त-

१ अनेकमन्यपदार्थे (२ । २ । २४) इति सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १३२ ॥

एवानुपसर्जनत्वादवस्मिन्नित्यादिसर्वनामकार्यनिर्वाहः । स्यादेतत् । विघ्ना-
नामभावो ऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अययौभावस्तु निर्म-

दोषाभावः । इह च असोऽसर्वस्मै इत्युत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्त्यदादिकार्यं
सर्वादिकार्यं च न स्यात्, यदा त्वसत्सामान्यवर्तमानो नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशे-
ष्यते ब्राह्मणत्वेनासत्क्रियान्तरेण तु सन् क्षत्रियादिकोऽब्राह्मण इति तदा
पूर्वपदार्थप्रधानं तत्र नञ् शेषस्य प्राधान्यात्संख्यायोगः समासस्य न स्यात्, वाच-

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(नञ् । २ । २ । ६ ।)

कार्याभाव इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥ ननु नञः पाठेऽपि तदन्तत्वा-
भावादव्ययत्वाप्राप्तिरित्याह भाष्ये

पाठेनापीति । (भा)

एवं च नञः पाठेनाव्ययतया तदर्थस्य लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वेन
समासेऽपि तदर्थस्य प्राधान्ये स न स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

नेदं वाचनिकम् । (भा)

नेदं वचनाप्रयोज्यमित्यर्थः । कैयटेऽपि “प्रयोजनमि”ति
करणे ल्युट् ॥

ब्राह्मणाभावस्येति । (कै)

ब्राह्मणभेदस्येत्यर्थः ॥

गुणत्वादिति । (कै)

आश्रितत्वमत्र गुणत्वम् ॥

तद्युक्तेति । (कै)

तद्युक्तद्रव्ये ऽभेदेनान्वयित्वादित्यर्थस्तद्वच्चति

क्षिकमित्यादौ सावकाशः । मैवम् । उत्तरपदार्थप्राधान्य एवास्य प्रवृत्तेः ।
उक्तं हि प्राक् । अथयौभावादिमहासंज्ञाव्यवहारेण पूर्वार्थोक्तार्थनिय-

निकी तु परवक्षिज्ञता भवतु । स्यादेतत्, शब्दशक्तिस्त्राभावात्सत्त्वरूपमर्थ-
वाक्ये नञाचष्टे समासे तु सत्त्वरूपं, तेन सिद्धः संख्यायोगः, एवमप्यपवादे-
नानेनाव्ययौभावस्य बाधादमक्षिकमिति न सिद्धाति तस्य तु निर्मक्षिक-
मित्यादिरवकाशः, असौ ऽसर्वस्मा इति च पूर्ववत्स्मायाश्चसिद्धिः, अस्तु

यदसौ द्रव्याश्रित इति । (भा)

भाष्ये अयं भावः । भेद एव नञर्थः तस्य चाश्रयेण गुणस्त्वेव तादात्म्यं सम्बन्धः । अब्राह्मणः चन्द्रियः ब्राह्मणभेदः चन्द्रिये इत्युभयविधव्यवहारदर्शनात् ॥

गुणवचनानाम् (भा)

गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनम् ॥

आश्रयतः । (भा)

आश्रयविशेषतो लिङ्गवचनानीत्यर्थः । जात्याश्रयबोधकानां तु नियतलिङ्गतैवेति भावः ॥

इह त्वाश्रयेति । (कै)

साचास्मिन्सङ्ख्यानाश्रयत्वमेवासत्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये

यदसौ द्रव्यं श्रित इति । (भा)

यद्रव्यान्वयीत्यर्थः ॥ उत्तरपदार्थप्राधान्यपरिग्रहस्तुल्यविकल्पाभिप्रायेण न भवतीत्याह

अचापीति ॥ (भा)

मोऽप्युत्सर्गतः स्वीक्रियत इति । नन्वेवमनुपलब्धिरित्यादौ का गतिः । प्रष्टुम् । रत्नोद्वागमलध्वसन्देहा इति भाष्यप्रयोगात्पक्षे तत्पुरुषोऽपीष्यते ।

तर्ह्यत्रोत्तरपदार्थप्राधानः, यद्येवमब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, यद्युत्तरपदार्थप्राधानता तत्र हेतुरिहापि तर्हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, अस्यत्र विशेषः, राजा विशेषकः प्रयुज्यते, इहापि तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते, कथं नञ् नाम विशेषकः स्यात्, अनियतगुणस्य

अव्ययीभावस्येति । (कै)

परेतु नञा स नेष्ट एव । ^१असंहितमित्यचारोपितं संधानम् ।
परः संनिकर्षस्तदभावादद्गुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञाप्रयुक्तं कार्यं न
प्राप्नोतीत्यर्थ इति न दोषः । अत्यन्ताभावार्थकनञः क्रियागुणमात्रा-
न्वधित्वेनामच्चिकमित्यादावसंहितमित्यादावुत्तरपदार्थाभावाप्रतीत्या-
ऽव्ययीभावाप्राप्तेः । अनञ्समासग्रहणात् स्त्रियादिभिर्द्विरप्युक्तेति
तुल्यविकल्पाभिप्रायेणैव भाष्यम् ॥

अवर्षाहेमन्तः (कै)

इत्यपि प्रतियोगिरूपाश्रयगतलिङ्गादिग्रहणात्सिद्धमभावेन प्रति-
योगिनोऽपि खज्ञानाश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात् । खघटितसमास-
घटकत्वेनोपस्थितत्वाच्चैवाश्रयस्य ग्रहणमन्यथा तद्दोषदूषितपक्षो-
र्धमाश्रितेऽपि तद्दोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः । अथवा
पुनरस्तत्तरपदार्थप्रधान इति समकक्षतया पञ्चान्तरकथनस्यासङ्गति-
स्येति वदन्ति ॥ अनेकमित्यादौ वचनदोषं तु भाष्यकृद्देवाग्रे
वक्ष्यति । भाष्ये

१ परः संनिकर्षः संहिता चेद् अद्गुतायामसंहितम् (१ । ४ । १०२)

“परः संनिकर्षः संहिता” एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

अत एव भूवादिसूत्रे (१ । ३ । १) “अथासंहितया” इति विरामोऽव-
सानमिति” (१ । ४ । ११०) सूत्रे तु “अद्गुतायामसंहितमिति” (वस्तुतः

गुणविशेषप्रतिपादनाय हि विशेषणं प्रवर्त्तते न तदुपघाताय नञा च
ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यमानः सर्वात्मना प्रतिषिध्यत इति कथमसतः प्राधान्यं
स्यात्, तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छतास्मिन्विषये नञनर्थकोऽन्वाख्यान-

ब्राह्मणमाचस्येति । (भा)

अभावो नञर्थः । सविशेषणं चेद् अभावप्रतियोगी भेदप्रतियोगी वा ब्राह्मण इति बोधस्तथासति यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगिनस्तादृशभेदप्रतियोगिनौ वा ब्राह्मणस्यैवानयनं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
“माच”शब्देन न श्रौचाचारादिहीनब्राह्मणस्य नापि चत्रियादेरित्यर्थबोधनम् ॥

राजा विशेषक इति । (भा)

यद्यपि पुरुषमाचस्यैवानयनं दृश्यते न राजविशिष्टस्य तथापि राजसंबन्धिन एवानयनं न यत्किञ्चित्संबन्धिन इति राजा पुरुषस्य विशेषक इति भावः ॥

नञ्विशिष्टस्येति । (भा)

नञ्योत्वारोपितब्राह्मणविशिष्टस्येत्यर्थः ॥

कः पुनरिति । (भा)

अभावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तः कोऽसौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थ इत्याशयः ॥ ननु नञर्थस्य परःसन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ । इति सूत्रे उक्तपाठोक्तिः) द्विधापि भाष्यवार्तिकयोः प्रयुक्तम् । यद्वा । अनुपलब्धसन्देहादावपि लाक्षणिक आर्थो वा तदभावबोधः । स्यादेतत् । अन्यपदार्थप्राधान्येऽयं समासः ।

सामर्थ्यात् साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति वाच्यं । ततश्च ब्राह्मणमाचस्यानयनं प्राप्नोति । नैष दोषः । निवृत्तपदार्थकोऽत्र ब्राह्मणशब्दः, सा च निवृत्तिः स्वाभाविकी नचा द्योत्यते, कोऽर्थः, केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयोज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्यमेव ब्राह्मणमाचष्टे नञ्प्रयोगेण तु

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(वच् । २ । २ । ६ ।)

विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः । उक्तभेदानुयोगी
ब्राह्मण इति भेदे प्रतियोगी चोपस्थितब्राह्मण एवेति । नाद्यः ।
ब्राह्मणमात्रस्यानयनापत्तेः । नान्य इत्याह

भावाभावयोरिति । (भा)

ब्राह्मणत्वब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयोरित्यर्थः ॥ कप्रत्ययप्रयोग-
सूचितवज्रव्रीहिसूचितमर्थमाह

निवृत्त इति ॥ (कै)

सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव न युज्येतेत्यत आह

सादृश्यादिनेति । (कै)

आदिना सादृचर्यादिनिवृत्तमुख्यब्राह्मण्यादिरारोपिततद्वान् इति
भाव्याचरार्थः ॥ तदाह

नञ्योतिततदवस्थ इति । (कै)

एवञ्चारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तापर्य-
ग्राहको नञिति तात्पर्यम् । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमथेतदेवेति
बोध्यम् ॥

भावप्रधानो ह्यत्र निर्देशः । न ब्राह्मणत्वं यस्मिन्नित्यर्थादुन्मत्तगङ्गादावव्ययी-
भाव इवेह तत्पुरुषो वज्रव्रीहेर्वाधक इति । फलन्तु व्यकर्ता ऽभोक्ते-

क्षत्रियादौ सादृश्यादिना निमित्तेनाध्यारोपितं ब्राह्मणं न तात्त्विकमिति
द्योत्यते, तदेवं मुख्यो ब्राह्मणशब्दस्यार्थो निवृत्तः जातश्चासुखः क्षत्रियादि-
रिति न ब्राह्मणमात्रानयनं नापि न कस्य चिदानयनमिति सिद्धम्,
उक्तं च ।

यदा पुनरिति । (भा)

या ऽस्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययत्यागपूर्वकमारोपितप्रवृत्ति-
निमित्तकार्यबोधकता सा स्वभावसिद्धेति नञ्वचनेन शक्त्या-
रोपितत्वस्य वाचकः सन्मुख्यपदार्थप्रत्ययं निवर्त्तयतीति प्रश्नस्तद्
धनयन्नाह

इदानीमिति ॥ (कै)

किं स्वयमिति । (कै)

निवृत्तस्य मुख्यब्राह्मणपदार्थस्य ब्राह्मणत्वस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वक-
मारोपिततद्बोधकत्वं द्योत्यते । अथ स्थितस्यैव मुख्यब्राह्मणस्य
बोधनिवृत्तिस्तत्पूर्वकं तद्वृत्त्यारोपितत्वं नञ् शक्त्योच्यत इत्यर्थः ॥
ननु नञ् आरोपितत्वे शक्तावपि ब्राह्मणादिपदैर्बोध्यस्य मुख्यब्राह्म-
ण्यादेः कथं बोधोऽत आह

मन्त्रेणेवेति । (कै)

नञ्सामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥

नास्ति नञ इति । (कै)

प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राहकं भविष्यतीति भावः ॥

त्यादौ नद्युतश्चेति कवभावः स्यात् । मैवम् । अतस्मिन्नित्यादौ सर्वनाम-
कार्यगणकार्ययोरसिद्धिप्रसङ्गात् । अवर्षा हेमन्त इत्यत्र हेमन्तस्येव तदि-

‘प्राक् समासात्पदार्थानां निवृत्तिर्यात्यते नञ् ।

स्वभावतो निवृत्तानां रूपभेदादलक्षिता’ ॥

इति । स्यादेतत्, अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते ब्राह्मणार्थश्चे-
न्नित्यतः किं सुधा ब्राह्मणपदं प्रयुज्यते, तन्न, असति ब्राह्मणपदे नेत्येताव-

पदार्थनिवृत्ताविति । (कै)

पदार्थप्रत्ययनिवृत्तावित्यर्थः । स्वशक्त्यारोपितत्वबोधेऽपि ब्राह्म-
णादिपदानां स्वशक्त्यर्थबोधकत्वनिवृत्तिर्वचनं विना न शक्या किं
च वचनेनापि तत्कर्तुमशक्यमित्युपहासः ॥ भाष्ये

पदार्थान्निवर्त्तयतीत्यस्य (भा)

पदार्थप्रत्ययानित्यर्थः ॥ असुमेवार्थशङ्कापूर्वकं दर्शयति

नन्वित्यादिना ॥ (कै)

ननु शब्दस्य पदार्थनिवृत्तिकरत्ववत्तत्प्रत्ययनिवृत्तिकरत्वमप्यनुप-
पन्नम् । किं चैवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्यादित्यत आह

अयमचार्थ इति ॥ (कै)

निवृत्तपदार्थकतेति । (कै)

निवृत्तमुख्यप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यायकत्वस्यारोपितप्रवृत्तिनिमि-
त्तकप्रत्यायकतेत्यर्थः ॥ पुनर्दाकार्योक्तमेव स्मारयति

पदार्थशब्देनेति ॥ (कै)

ब्राह्मणप्रत्ययस्य । (कै)

मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ अनेन द्योतकानां प्रसिद्धार्थशक्त्य-

शेषणस्याप्येकवचनापत्तेश्च । अथनो ब्राह्मण इत्यादावपि न्यायसाम्यात्तु-
गुरुषपरवस्तिङ्गतापत्तेश्चेति दिक् । मतान्तरान्तु

त्युच्यमाने कस्यार्थो ऽत्र निवर्त्तयितुमिष्ट इति न ज्ञायते ब्राह्मणपदे तु सति
तदर्थस्य क्षत्रियादौ मुख्यः सत्ताविरहः प्रतीयते । अन्यदर्शनं, सर्व एते
शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्ते । स्मर्यन्ते च ।

तुद्धोधपूर्वकमर्थान्तरशक्तुद्धोधकत्वं स्वभाव इति बोधितं तच्छक्त्य-
तुद्धोधेनैव तत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

अभिप्रायमप्रतिपद्येति । (कै)

केचित्तु यदि नञः शब्दस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वं
स्यात्तदा तदर्थगतयोद्धृत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वमपि स्यादिति
भाव्याशयमाहुः ॥ ब्राह्मण्यनिवृत्तेर्नञा ऽनभिधानात् । नञ्निमित्ते-
त्यनुपपन्नमित्यत आह

क्षत्रियादाविति । (कै)

तादृशब्राह्मण्यप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्माद् बोध इति भावः । अय-
माशयः । तत्तदर्थकाः शब्दा भिन्नाश्च तत्समभिव्याहारे तु
तदर्थकोऽयमिति ज्ञायते । इदमेव नञो द्योतकत्वम् ॥

नञ्निमित्तात्तूपलब्धिरिति (भा)

भाष्यस्य तत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थको नायं किं तु आरोपित-
तदर्थकोऽयमित्युपलब्धिर्निर्णय इत्यर्थः । तदर्थगतयोद्धृत्वादिसामर्थ्य-
निवृत्तिद्योतकानां तु नास्य स्वभावादेवेति तात्पर्यम् । आरोपित-

“तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारणम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव स ॥

(अत्रैव भाष्ये) इत्यादिवचनप्रामाण्यात्सर्वे समुदायशब्दाः तत्तद्वाक्ति-

‘तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारणम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः’ ॥ (अत्रैव महाभाष्ये)

इति, तथा च श्रुतिः ।

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(नञ् । २ । २ । ६ ।)

तस्य नञ्वाच्यत्वे तु मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्तिकब्राह्मणपदार्थं
तदन्वयो दुरुपपाद इति तदर्थप्रत्ययत्यागो वाच्यः स चाशक्यः
शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यताहानिश्चेति दिक् ॥ असुमेवार्थं पुनः प्रश्न-
प्रतिवचनाभ्यां स्पष्टीकरोति

यदि पुनर् इत्यादिना ॥ (भा)

स चेन्नित्यत इति । (कै)

ब्राह्मणपदशक्यं यत् मुख्यं ब्राह्मणं तस्य नित्यतौ स्वशक्यस्य
बोधस्याभावात् तद्व्ययोगो व्यर्थः । अशक्यबोधने तु नञ्मात्रेणापि
तदर्थबोधसम्भव इति भावः ॥

प्रतिषेधविषयेति । (कै)

नञो द्योतकतया समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वं वाच्यं तच्च
पदान्तरप्रयोगं विना न सम्भवतीति तत्पदोपादानमिति तात्पर्यार्थः ।
अस्य पदस्य मुख्योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपो नित्यतः । गौणस्योपजात
इति विज्ञायेतेति तु भाष्याच्चरार्थः ॥ भाष्ये

नेत्युक्ते सन्देहः स्यादिति । (भा)

समभिव्याहृतपदस्य बोधकत्वाभावात् नित्यत्वरूपार्थस्य प्रति-

भिरिव तदीयगुणसमुदायेनाप्युपहितायाः सत्ताया जातित्वात् तथा च
अपूर्वो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति सर्वथाप्युत्तरपदार्थप्राधान्यं निर्बाधम् । अत्र

षट् व्याधयो यं पुरुषं तपन्ति जैङ्गो हार्द औदारो रैतशश्च ।

तप्तश्च धर्मः शिशिरश्च श्रूतः ब्राह्मणस्तं स्वरार्थं गन्तव्यमिति' ॥

गौरः शुचाचारः पिङ्गलकेश इत्यादयश्च धर्मास्तदेवां समुदाये
ब्राह्मणशब्दः, एवं क्षत्रियादिशब्देष्वपि द्रव्यम् । एवं स्थिते समुदायेषु

(नञ् । २ । २ । ६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

योग्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरबोधकत्वेन च तदप्रयोग एव स्यात् ।
नन्वसु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सन्देहः स्यादिति भावः ॥ तदा-
कारं दर्शयति

कस्य पदार्थ इति । (भा)

कस्य पदस्य पदार्थ इत्यर्थः । अभिधेयपरः पदार्थशब्द इति
तात्पर्यम् । सन्देहपदेन निर्णयाभावो विवक्षित इति तत्त्वम् ॥

एवं चैतदिति । (भा)

एवमेवैतदित्यर्थः । लक्षणाप्यसन्नये । इयमेव यत आरोपित-
प्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोधः । तत्र नञ्समभिव्याहारे निवृत्तमुख्य-
ब्राह्मण्यको ब्राह्मणशब्दार्थ इति बुद्धेरारोपिततत्कार्यकत्वं फलतैति
बोध्यम् ॥ इदानीं प्रकारान्तरेणापि नञो द्योतकत्वं व्युत्पादयति
भाष्ये

अथवा सर्व एते इति ॥ (भा)

अवशिष्टानामिति । (कै)

तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । निवृत्तगुणानां
निवृत्तिप्रतिपादनाय च नञ्प्रयोग इत्यर्थः । “अयमेव” एवमयं

च लिङ्गम् । एतत्तदोरिति सूत्रे ऽनञ्समासग्रहणम् । एवञ्च अनेकमन्य-
पदार्थ इत्यादावेकवचनं सिद्धम् । माघश्च । सेव्यतेनेकया सन्नतापाङ्गयेति ।

वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायाज्जातिभिन्ने गुणभिन्ने वा यदा
ब्राह्मणशब्दो वर्तते तदा स्वाभाविकौ जातिगुणनिवृत्तिर्नञा द्योत्यते ऽव-
शिष्टांशसद्भावप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । यद्येवं द्वयोरपि भिन्न-
विषयत्वप्रसङ्गः, कथं, यस्यांशस्य सद्भावं ब्राह्मणशब्द आह न तस्याभावं

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(बृ. २ । २ । ६ ।)

समुदाये इत्यादिभाष्यार्थः । एवञ्च गुणसमुदायवति शक्तस्य
ब्राह्मणशब्दस्यार्थे कतिपयगुणाभावप्रतिपादको नञिति भावः ॥
१तपः श्रुतादिसङ्गहायाह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

याजनादिसङ्गहायाह

निदर्शनायेति ॥ (कै)

“कर्त्तरि चे”ति समासनिषेधमाशङ्क्याह

शेषषष्ठीसमास इति ॥ (कै)

एषां ब्राह्मणोत्पादकत्वाभावादाह

व्यपदेशस्येति ॥ (कै)

गुणसमुदायाभाव इति । (कै)

तत्र गौणः प्रयोग इत्यत्र जातिपदवृत्तञ्चपि क्वचित्तात्पर्यग्राहक
इति भावः ॥

१ तपः श्रुतञ्च योनिस्त्रेव्येतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपः श्रुताभ्यां यो हौनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

कथन्तर्हि पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इति । अत्राहुः । अध्यारोपितैक-
त्वानां प्रकृत्यर्थतया तत्र वास्तववज्ज्वाभिप्रायं बज्जवचनं न विरुध्यत इति ।
अनेकस्त्रानेकस्त्रेयैकशेषो वा । यत्तु ।

नचाह यस्याभावं नचाह न तस्य सद्भावं ब्राह्मणशब्द आह । नैष दोषः ।
दावप्येतौ समुदायावल्गुभिनौ कृतवत्, तथैकदेशकरणाकरणाभ्यामेकमेव
वस्तु कृतं चाकृतं च भवति तथेहाप्येकदेशविभागात् समुदाय एव निवृत्त

बाहुल्येनेति । (कै)

तथा चैते गुणा व्यभिचारिण इति भावः ॥

पिङ्गलकपिलकेशः (भा)

इति भाष्ये । एकं पदं पिङ्गलाः कपिलाः केशा यस्येत्यर्थः । यद्वा
पिङ्गल इति वर्णः । गौर इत्यस्य तु

“अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतश्रीलसमन्विते ।

सा गौरौ तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्त्तित” इत्यर्थः ॥

ब्राह्मण्ये (भा)

ब्राह्मणशब्दार्थगुणसमुदाये ॥

कुर्वन्ति (भा)

केचिन्नौकिका इत्यर्थः ॥ “पूर्वं पञ्चाला” इत्यादि ग्रन्थः पस्यग्राथां
व्याख्यातः ॥ भाष्ये

जातिहीने (भा)

इत्यादि सामान्येनैकवचनं तेनावयवेष्मिति प्रागुक्तेन सामानाधि-
करणमुपपन्नम् ॥

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिता ॥

उच्यते एकदेशसद्भावाच्च स एव सन्नभिधीयत इति सर्वमनवद्यम् । इहानेको
जन आगत इति ह्यादिष्वेकत्वमारोपितं प्रतीयते मुख्यं तु प्रतिषिध्यते क्षत्रि-
यादाविव ब्राह्मण्यमित्येकवचनमेव भवति ह्यादिसंख्या प्रतीयते तदेवमुत्तर-
पदार्थप्रधान इति स्थितम् । अत्र च लिङ्गम् । एतत्तदोः सुलोपोकोर-

न च भिन्नविषयत्वमिति । (कै)

नञा यत्किञ्चिद्विषयनिवृत्तेर्ब्राह्मणपदेन यत्किञ्चिदुपसत्त्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात्समासो न स्यादिति भावः ॥

द्वयोरपीति । (कै)

एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारासमुदायस्यैव निवृत्त्यादिप्रतिपादनादस्यैव सामर्थ्यमिति भावः ॥ नञ् समभिव्याहारे श्रुतादिगुणनिवृत्तिद्योतनद्वारा जन्मनिमित्तो ब्राह्मणशब्द इति फलतीत्येकविषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ जात्यारोपस्य निमित्तफले आह

तत्र स्तुत्येति ॥ (कै)

भाष्ये

द्विधाध्यवस्यतीति । (भा)

अध्यवसायाकारो

ब्राह्मणोऽयमिति ॥ (भा)

तत उपलभते नायं ब्राह्मण इति प्रत्यक्षमुक्तं तस्य चारोपमूलकता दर्शिता ब्राह्मणाध्यवसायोत्तरत्वोक्त्या

अब्राह्मणोऽयमिति । (भा)

यथा अब्राह्मणः, अपायं, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपचसि, अधर्मः, इति । तत्तु यथायथमार्थिकार्थमभिप्रेत्येति बोध्यम् । निरुद्धलक्षणायाः

नञित्यत्र नञ्समासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिनः सोर्लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसौ ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । इह न ब्राह्म-

अस्य तत इत्यादिः प्रयुक्ते इति शेषः ॥ अर्थैकदेशस्येति
वक्तव्येऽर्थस्येत्युक्तमत आह

अयमचार्थ इति ॥ (कै)

एकदेशविगमादिति । (कै)

एवं चोभयप्रतिपादनाद्योभयप्रयोग इति भावः ॥ भाष्ये

दुरुपदेशादिति । (भा)

असम्यगुपदेशादिति तदर्थः । एतद्भाष्ये “अत्राङ्गणोऽयमित्युत्तरं
निर्ज्ञातं तस्य भवती”त्यपाठोऽनुपयोगात् ॥

नान्यथेति । (कै)

पूर्वपदार्थप्राधान्ये भिन्ने एकत्वानवगतेरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः ।
एवमन्यपदार्थप्राधान्येऽपि तदसिद्धिः ॥

‘एकप्रतिषेधमात्रमिति । (कै)

एको न भोजनीय एको जनो नागत इत्येवं रूप इत्यर्थः ॥

१ उपलब्धबहुषु कैयटपुस्तकेषु “एकत्वप्रतिषेधमात्रम्” इति पाठो
दृश्यते ॥

शक्तिसमकक्ष्यतया सिद्धान्ते त्वतिरिक्तशक्तेरुक्ततया वृत्तिविशेषे तदर्थान्त-
र्भाव इति वा कथं चिन्नेयम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपदेव

णस्य भाव इति भावेन नञा च युगपत्सम्बन्धे विवक्षिते त्वतन्त्रौ च प्राप्तवः
समासश्च, तत्र यदि परत्वात्त्वतन्त्रौ कृत्वा पश्चात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्नञ्-
समासः क्रियते ततस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति कृत्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरण्याद्युदात्तं

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(नञ् । २ । २ । ई ।)

बहूनां संप्रत्यय इति । (भा)

एको नागत इत्येव प्रतीतेरिति भावः । ज्ञापकात् प्रसज्य-
प्रतिषेधेऽपि तत्समासो जायत इत्यभिप्रायः ॥

एकत्वप्रतिषेधमात्रमिति (भा)

पाठोऽपाठः ॥ भाष्ये

क्रियागुणाविति (कै)

गुणोदाहरणं अनेकस्मिन् रूपं रस इत्यादि ॥ एकं न भोजयेत्येक-
निषेधाय प्रसज्यनस्य चारितार्थात् कथं बहुत्वावगतिस्तत्राह

निराश्रययोरिति । (कै)

गुणक्रिययोरित्यर्थः ॥

एतच्च प्रसज्येति । (कै)

एवं च तदाश्रयेणैकदेशिनः शङ्कायान्तमभ्युपेत्यैव प्रसज्यप्रति-
षेधपदार्थनिर्णेतुमुत्तरमुक्तमिति भावः ॥

तथानेकशब्देनेति । (कै)

आरोपितैकत्ववानित्यर्थः ॥ एवं च पर्युदासपक्षे बहूनां प्रतीतिः
सुखमैवेति भावः । तत्र द्विश्चादिनिर्णयस्तु तात्पर्यवशादिति

भावेनारोपितत्वेन च सम्बन्धे विवक्षिते समास एव प्रथमम् । न तु परा-
वपि त्वतन्त्रौ प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । नञ्समासस्तु प्रधानस्य

पदं स्यात् प्रत्ययस्वरौ नञ्स्वरश्चेत्यत इति समासे कृते त्वतन्त्रौ कार्यौ
आह च, त्वतन्त्रां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतन्त्रोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति

(नञ् । २ । २ । ६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

बोध्यम् ॥ आरोपितैकत्वत्वेनैव बोधाच्चैकवचनासिद्धिः । एवं च
“अनेके” इति वङ्गवचनमसाध्वेवेति बोध्यमिति मञ्जूषायां विस्तरः ॥

यच्च तु पूर्वमेवेति । (कै)

तच्च पूर्वं क्रियोपस्थित्यभावाद् नियतसङ्ख्यद्रव्याचेपाभावेनैको न
तिष्ठतीत्येव बोधपर्यवसनादिति भावः ॥ ननु एकमित्यत्र द्वयोर्नञोः
प्रकृतार्थगमकत्वात् प्रियस्यैकत्वमेव प्रतीयेत न वङ्गत्वमत आह

आवाधे इति ॥ (कै)

षष्ठीति । (कै)

आवाधाया अप्रतीतेस्तत्प्रतीतेरनुपयोगाच्चेति भावः । नोस्मा-
कमेकं प्रियं न किं त्वनेकमिति तदर्थः । एवमेको न तिष्ठती-
त्यादावेकस्थितिनिषेधेऽपि अनेकस्थितिबोधो द्रष्टव्यः ॥ भाष्ये

त्वतत्त्वमिति । (भा)

पूर्वपदार्थप्राधान्याश्रयेण वार्त्तिकारम्भः । उत्तरपदार्थप्राधान्ये
तु असामर्थ्यात् पूर्वं भावप्रत्ययानुत्पत्तिरेवेति तत्सूत्रे भाष्ये
स्पष्टान्तराह

तच्च भावेति ॥ (कै)

सापेक्षत्वान्निर्वाधः । ततश्च सतिश्लेषः प्रत्ययस्वरौ लिङ्स्वरश्च भवति न तु
तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वयम् ॥

तच्च भावप्रत्ययस्तावत्प्रत्ययस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्य
प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवति ॥

ईषदकृता । २ । २ । ७ ॥

ननु जातावीषदर्थान्वयासम्भवादेवासमासः सिद्धोऽत आह

यथैकेति ।

“गोत्रं चे”ति

गार्ग्यत्वस्य जातित्वम् ॥

१ “सकृदाख्यातनिर्गच्छा गोत्रं च चरणैः सह” “जातेरस्त्रीविषया-
दयोपधात्” (४ । १ । ६३) एतत् सूत्रस्य वार्त्तिकम् ॥

ईषदकृता ॥ स्पष्टोऽर्थः । ईषत्पिङ्गलः । नन्वीषद्वक्तृमीषदुन्नतमित्या-
दावत्याप्तिः । ईषद्गार्ग्यादावतित्याप्तिश्च । सत्यम् । अत एव वार्त्तिक-
कृतोक्तं, ईषद्गुणवचनेनेति । अकृतेत्यपनीय तत्स्थाने गुणवचनेनेति पूर-

“ईषदकृता” ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यमिति । अकृतेत्यपनीय
सूत्रे गुणवचनग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अकृतेति चोच्यमान ईषद्गार्ग्य इत्या-
दावतित्याप्तिरीषदुन्नत इत्यादावत्याप्तिः स्यादिति भावः । ‘ईषद्गार्ग्य इति’ ।

गच्छेरिति । (कै)

“कड मदे” इति भ्रादौ पठितादारन्यपि सिध्यति ॥

यद्यपीति ।

१“उणादयो वज्रलमि”ति शास्त्रारम्भात्सर्वमौणदिकमव्युत्पन्न-
मिति नियम इति भावः ।

---

१ अ ३ । पा ३ । सू १ ॥

णीयमित्यर्थः । अतो नाव्याप्तित्याप्नौ । यद्यपि गर्गापत्यत्वे उत्कर्षाप्रकर्षौ
न स्तस्तथापि तदेकार्थसमवायिनां क्रियागुणानान्तौ बोध्यौ । तथा च
प्रयुज्यते गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प इत्यादि ॥

ननु च गार्ग्यो भवति वा न वा न पुनरीषद्गार्ग्यः कश्चित्, उच्यते, गार्ग्यत्वेन
सह य एकार्थसमवेताः क्रियागुणास्तदपेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः, गार्ग्य-
तरो गार्ग्यकल्प ईषद्गार्ग्यो गार्ग्यपाश इति, यथा गोतरो गोकल्पो
गोपाश इति ॥

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥

भाष्ये

वक्ष्यतीति । (भा)

१“न निर्धारणे” इत्यत्रेति शेषः ॥ उत्कर्षप्रतिद्वन्द्वार्थकापकर्ष-
शब्दस्थानन्वयादाह

अपवाद इतीति । (कै)

अपहृष्यतेऽनेनोत्सर्ग इत्यपकर्षोऽपवाद इत्यर्थः ॥

१ अ. २ । पा. २ । सू. १० ॥

षष्ठी ॥ षष्ठ्यन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह प्राग्वत् । राजपुरुषः । कृद्योगा
च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् । इध्मप्रश्चनः । प्रतिपदविधाना चेति
निषेधस्यायमपवादः । वस्तुतस्तु स निषेधोऽयं तदपवादश्चेत्युभयमपि न
वक्तव्यमिति वक्ष्यते ॥

“षष्ठी” ॥ ‘कृद्योगा चेत्यादि’ । ‘कर्तृकर्मणोः कृती’ति कृच्छब्दोपा-
दानेन वा विहिता सा कृद्योगा । ‘इध्मप्रश्चन इति’ । ओत्रसूच्छेदेन,
करणे ल्युट् । ‘पलाशश्रातन इति’ । पलाशानि श्रात्यन्ते पात्यन्ते येन
दण्डादिना स पलाशश्रातनः । किमर्थमिदमुच्यत इति’ । सूत्रेण सिद्धिं
मन्वानस्य प्रश्नः । ‘प्रतिपदविधाना चेत्यादि’ । यदा तस्य वक्तव्यस्यारम्भ,
तदेदमपि वक्तव्यं, तस्य त्वनारम्भतां तत्रैव वक्ष्यामः । अपकर्ष इति’
अपवाद इत्यर्थः ॥

प्रतिषेधविषये । (कै)

सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ ॥

कारकविशेषेति । (कै)

कर्तृकर्मणोरित्येवमित्यर्थः ॥

इत्यादिप्रकरणमिति । (कै)

तत्र शेष इत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

शेषलक्षणा (भा)

इत्यस्य शेषमात्रलक्षणमित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

समासनिवृत्त्यर्थमेवेति । (कै)

तत्तद्भातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविचारा-
भावज्ञापनेऽपि चारितार्थसंभवादिदं चिन्त्यम् । किञ्च लुगभाव एव
कल्येत । यदि त्वेतदार्त्तिकबलात्समासाभावकल्पनं तदा तदाव-
श्यकमेव । सूत्राण्यपि तत्रानुवादाद्यावश्यकानीति न वक्तव्यं १“प्रति-
पदविधाने”तीति चिन्त्यम् । किञ्च तस्य वचनस्य सत्त्वे २“दिव-
स्तर्क्यस्य” ३“कृत्वोऽर्थप्रयोग” इत्यादिविषये ऽच्चाणां देवितेत्यादौ
द्वनन्ते ४“नलोकेति” निषेधेन ५“कर्तृकर्मणोरिति” षष्ठ्यभावेन
षष्ठ्यां समासनिषेधसिद्धिः । तद्व्रीत्या तु शेषग्रहणस्य तत्र निवृत्त्या

१ अ. २ । पा. २ । सू. १० (वा) ॥

२ अ. २ । पा. ३ । सू. ५८ ॥

३ अ. २ । पा. ३ । सू. ६४ ॥

४ अ. २ । पा. ३ । सू. ६५ ॥

५ अ. २ । पा. ३ । सू. ६६ ॥

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(षष्ठी । २ । २ । ८ ।)

समाप्तः स्यादित्यपि चिन्त्यम् । तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शं काकस्य
कार्ण्यमित्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह

तच्छब्देनेति ॥ (कै)

स्वात्मनीति । (कै)

स्वात्मन्येवाभेदे सावस्थिता न तु द्रव्ये इत्यर्थः ॥ नन्वभेदस्याधा-
राधेयभावनियामकत्वाभावान्तत्थैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते

न चेति ॥ (कै)

यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्थैरिति वक्तुं शक्यम् । तथापि
स न मुख्य इत्याह

मुख्यस्येति ॥ (कै)

उत्तरयति

तस्मादविधानेति । (कै)

गुणमात्रशक्तशब्दमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकैः शब्दैरित्यर्थः ॥ अत
एवार्थस्य तत्स्थलमित्यग्रे वक्ष्यति । तदवोपपादयति

इह केचिदिति ॥ (कै)

द्रव्यान्निष्कृष्टाः । (कै)

भेदेनैव द्रव्यान्वयिनः । तदा हि गुणगतजातिः प्रवृत्ति-
निमित्तम् ॥

उपरञ्जकत्वम् । (कै)

स्वाभेदेन द्रव्यप्रत्यायकत्वम् ॥

द्रव्येणैकत्वमिति । (कै)

जातिविशिष्टगुणप्रवृत्तिनिमित्तम् । अत एव ततो भावप्रत्ययेन
गुणबोधः ॥

अर्थस्य च तत्स्थत्वमिति । (कै)

एवं च गुणिपरत्ववाचकशब्दाभाववत्त्वं तावत्स्थमिति फलितम् ॥

एवं तर्हीति । (कै)

तद्विशेषणैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थ इति भावः ॥

तीव्रादिशब्दैः समासप्रसङ्गमुपपादयति

यश्च गन्धेति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

तद्विशेषणैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थात्तीव्रादयः शुक्ला-
दयश्च निषेधसूचस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भावः ॥ भाष्ये

किमर्थमिदमिति । (भा)

इदमा व्यवहितमपि तत्स्थैरिति परामृश्यते । तदाह

गुणेनेति ॥ (भा)

केवलगुणेति । (कै)

घृतस्य तीव्र इत्याद्यपि केवलगुणवाच्येवेति भावः ॥ भाष्ये

एतदेवेति । (भा)

काकस्य काष्ण्यमित्याद्येव ॥

यद्विदमिति । (भा)

यत्त्विदमित्यर्थः ॥

(अ. २ । पा. २ । व्या. १)

(पूरणागुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

सापेक्षमसमर्थमिति । (भा)

इतरसापेक्षत्वेन शुक्ता इत्यनेनानन्वयादसामर्थ्यमित्याशयः । तद्
धनयन्त्राह

शुक्लार्थेन संवन्धाभावादिति । (कै)

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यमिति भाव्ये प्रतिषेधविषयप्रदर्श-
नार्थमित्यादिः ॥

पूरणागुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ॥

सत्त्वे निविशते (भा)

इत्यादि । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । तस्य ^१“आकङ्कार”सूचोक्तगुण-
वक्षनपदार्थसमत्वात् । तत्र ^१“वाचकः सर्वस्विज्ञानामि”त्युक्तत्वात्काकश्च

१ सत्त्वे निविशतेऽप्रेति पृथग् जातिषु दृश्यते । आधेयस्याक्रिमाजश्च
सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ (४ । १ । ४४) ॥

२ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

पूरणागुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ पूरणाद्यर्थैस्त्रिभिः
सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे, सतां षष्ठः । अत्र पूरणाद्याः

“पूरणागुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन” ॥ ‘प्रत्येकमिति’ ।
पूरणादिभिरित्यर्थः । ‘स्वरूपविधिरिति’ । पूरणादीनामर्थपर्यन्तराणां

(पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतयसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

कार्ण्यमित्यादेरनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादव्याख्यानात् केवल-
गुणवाची सन् यो गुणिवोधकः तत्प्रकृतिकभावप्रत्ययान्तप्रतिपाद्यानां
गुणपदेन ग्रहणम् अर्थपदान्वाच्यं तद्वोधकशब्दमात्रग्रहणम् । एवं
च प्राधान्यगौरवादौ प्रसक्तिरेव न ॥

अवसितवृत्तिरिति । (कै)

प्रत्यया एव गृह्यन्ते न तु पूरणोम्भनादिशब्दा अपि । तेन कुम्भपूरणभव
पटुश्चैरित्यादि सिद्धम् । अत्र च ज्ञापकं लोपेच्चेत्यादपूरणमिति सूत्र-
प्रयोगः । पूरणाधिकारस्तु न गृह्यते । भागेन प्रत्यये सति तदन्तेनापि
निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात् । अत एव भिन्ना-
द्वितीयमित्यादावन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्समास इत्युक्तम् । अत एव च
“तान्युच्छ्रयच्छाङ्गितसैकतानौ” ति कालिदासस्य प्रमाद इत्याहुः । षष्ठ
इत्याख्यातः षष्ठः । आख्यातव्यन्तादेरजिति वा समाधेयम् । गुणश्चेह
“सत्त्वे निविशतेऽपैतौ” ति लक्षितो गृह्यते । केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य
च प्रतिपादकः व्याप्तिन्यायात् । काकस्य कार्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः ।
यदा ऽर्थात्प्रकरणाद्वा दन्तादि विशेष्यं निर्जातं तदेदमुदाहरणम् । कथं

चतुर्णामित्यर्थः, अत एव गुणशब्देन नादेष्टां ग्रहणं किं तर्हि सत्त्वे
निविशतेऽपैतौत्यादिलक्षणलक्षितस्य गुणस्य ग्रहणं, नापि नजोगुणप्रतिषेधे
यस्य गुणस्य हि भावादिवत्प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य ग्रहणं सामान्यादेरपि
प्रसङ्गात्, नापि लोकप्रसिद्धस्य शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमि-
त्यादेरपौष्टत्वात्, गुणशब्देन न केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च
व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्ते तत्र गुणस्य गुण्यपेक्षत्वात्केवलगुणवचनैर्गुणेन
समासनिषेधः कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमिति गुणवचनैस्तु तत्सम्बन्धिनो निषेधो

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययतन्त्रसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणाद्विशेषमात्रोपस्थापकत्वमित्यर्थः ॥

अनेनैतत्सूचयति वाक्यैकदेशन्यायेन शुक्ला इत्यस्य दन्ताः शुक्ला
इत्यर्थः ॥ “षष्ठी”त्यस्य च षष्ठ्यन्तं समर्थप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते
इत्यर्थः । तादृशं च न शुक्ला इति । पदमित्यसामर्थ्यन्तदवस्थमेव ।
एतदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे एतदेवोदाहरणमित्युक्तम् । अत्रत्यं भाष्यं
लेकदेश्युक्तिः । अनेन समासशङ्कावारणायाबुधानां यत्नः क्रियत इति

तर्हि गोसहस्रमिति । अत्राहुः । संख्यया नायं निषेधः श्रुतसहस्रान्ताच्च-
निष्कात् क्रोशश्रुतजनश्रुतयोरुपसंख्यानम् । खारीश्रुतमपि न ददातीत्यादि-
मुनित्रयप्रयोगात् । अनित्यश्चायं गुणेन निषेधः । संज्ञाप्रमाणात्वात्,
उत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिनिर्देशात् । तेन करणपाठवम् । अर्थगौरवम् ।
बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । चन्दनगन्ध इत्यादौ तु नायं निषेधः ।
तत्स्थैश्च गुणैरिति समासस्य प्रतिप्रसवात् । गन्धत्वेन प्रतीयमानो हि
गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः । किन्तु स्वप्रधानः । यस्तु वहति
जलमयं पिनष्टि गन्धानिति प्रयुज्यते स चन्दनत्वादिजातिनिमित्तको न तु
गुणशब्दः । मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति । एवं घटरूपमित्यादि ।
सुरभिश्शुक्लादिशब्दास्तु न तत्स्थगुणप्रतिपादकाः । तेन रूपेण प्रतीयमानस्य
गुणिसामानाधिकरण्यदर्शनात् । एवं श्रौकल्पमित्यादावपि बोध्यम् ।
श्रौकल्पसौरभादिशब्दैर्हि शुक्लत्वसुरभित्वादिप्रकारक एव गुणबोधः ।

ब्राह्मणस्य शुक्लादन्ता इति, न चात्र दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठी ततश्च
शुक्लेनासंबन्धादप्रसङ्ग एव समासस्य, यदा तर्ह्यर्थीत्यकरणाद्वा दन्ताद्यर्थ एव
शुक्लादिशब्दस्य वृत्तिर्बिज्ञाता भवति तदा तत्सम्बन्ध एव षष्ठीत्यस्ति समास-
प्रसङ्गः, ‘श्रुतसहस्रान्ताच्च निष्कात्’ ‘क्रोशश्रुतयोजनश्रुतयोरुपसंख्यानं’
खारीश्रुतमपि न ददातीत्यादि मुनित्रयप्रयोगाद् गोविंशतिरित्यादौ संख्यया

(पूरुषगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

१“कर्मणि चे”ति सूत्रे वदता कैयटेन ध्वनितमेतत् । अन्यथा
ब्राह्मणस्य ग्रामं गत इत्यर्थं ग्राममित्यस्य प्रकरणादिज्ञाने गत
इत्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन तावदर्थत्वे समर्थात्समासापत्तिरिति
स्यष्टं १“कर्मणि चे”ति सूत्रे भाष्ये ॥ ननु ब्राह्मणस्य पच्यन्नित्यस्य
ब्राह्मणस्यौदनं पच्यन्नित्यर्थावगमाद् ब्राह्मणस्य पाकापेक्षया कर्मत्व-
कर्तृत्वाभावात् कर्त्तृत्वस्योक्तत्वाच्च षष्ठ्या अप्राप्तौ प्रतिषेधोक्तिरस-
ङ्गतेत्यत आह

१ अ २ पा २ । सू १४ ॥

२ अ २ । पा २ । सू १४ ॥

तद्रूपापन्नस्य च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्यैव शुक्तः सुरभिरित्यादाविति
दिक् । सुहितार्थास्तृतीयार्थाः । फलानां सुहितः । करणस्यैव शेषत्वविवक्षया
षष्ठी । न च न लोकेतिनिषेधः श्रृङ्खः । तस्य कृद्योगलक्षणषष्ठीविषय-
कत्वात् । इह सुहितार्थयोगे करणस्य शेषत्वविवक्षैव नियतेत्याहु रिति
हरदत्तः । तत्राहु रित्यपरितोषोद्भावनम् । तद्व्रीजन्तु नियमे प्रमाणाभावः ।

“नाभिस्तृप्यति काष्ठानां नापमानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना” ॥

इत्यादिप्रयोगाणां पाद्विक्यापि विशेषत्वविवक्षया सिद्धत्वात् । अत
एव करणत्वविवक्षया द्वितीयां भट्टिः प्रायुङ्क्त ।

समासो न निषिध्यते, सञ्ज्ञाप्रमाणात्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिप्रयोगदर्श-
नादनित्यो गुणेन निषेध इति करणपाटवं बुद्धिमान्द्य यत्नगौरवमित्यादि-
सिद्धिः । ‘फलानां सुहित इति’ । करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी,
शेषत्वविवक्षैव च नियता सुहितार्थयोगे करणस्येत्याहुः, कृद्योगलक्षणाया
एव षष्ण्या निष्ठाभोगे निषेधः । ‘ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति’ । नेघं घटाद्यपे-

आवर्जनवाचीति । (कै)

आवर्जनमङ्गीकारस्यागो वा इत्याहुः ॥

कर्मणि न भवतीति । (कै)

शेषषष्ठ्यन्तस्य नामार्थान्वये संभवति क्रियान्वयो नेति भावः ।
एतेन कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी सुलभेत्यपास्तम् । न “लोके”-
त्येतन्निषेधविषयेनाभिधानाच्छेषत्वविवक्षैव न भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये ॥

१ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

फलैर्नानाविधैश्चिन्नैः स्वादुष्प्रतैश्च वारिभिः ।

दृष्टास्तां भ्राजथुमतीं पप्रच्छुः कस्य पूरियम्”

इति । नन्वेवं षष्ठीसमासे निषिद्धेऽपि द्वितीयातत्पुरुषेण फलद्वय
इति स्यादेवेति चेत् । इष्टापत्तेः । न चैवं निषेधवैयर्थ्यम् । स्वरे
विशेषात् । तथाहि । षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वं स्यात् द्वितीयासमासे तु
धायादिस्वरापवादस्तृतीयाकर्मण्यौति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । द्विपि स कर्म-
कोऽप्यस्ति । पितृनताप्तौत्सममन्तं वन्तुनीति भट्टिप्रयोगात्, तेनास्मात्कर्मणि
क्तो नान्तोति न शङ्कनीयम् । फलतर्पणमित्यादौ तु स्पष्ट एव स्वरे मेदः ।
कारकात्परत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरात् । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो

क्षया षष्ठी ब्राह्मणस्य घटं कुर्वन्निति एवं ह्यसामर्थ्यादेव समासस्याप्रसङ्गः,
किं तर्हि कुर्वन्निति किङ्कर उच्यते स हि कुर्वन् भवति ततो यथा ब्राह्मणस्य
पाचक इति साक्षादेव पाचकेन सम्बन्धो न पुनरोदनद्वारेण तद्वदिहापीति
द्रष्टव्यं, चोरस्य द्विषन्निति च सत् उदाहरणम्, अथ द्विषः प्रतुर्वावचन-
मिति पक्षे षष्ठी भवति । ‘ब्राह्मणस्य कृत्वेति’ । ब्राह्मणार्थं कृत्वेत्यर्थः,

(पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतयसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

(अ. २ । पा. २ । व्या. १)

ननु "द्विषोऽभिचे" इति विहितस्य न सत्संज्ञकत्वं "लट्" इति
सूत्रविहितयोरेव तत्संज्ञाविधानादित्याशङ्क्याह

तौ स दिति ॥ (कै)

अस्य शतुर्लादेशत्वाभावादाह

तृनिति ॥ (कै)

अस्योदाहरणत्वं स्थापयति भाष्ये

१ अ ३ । पा २ । सू १३१ ॥

२ अ ३ । पा २ । सू १२४ ॥

३ अ ३ । पा २ । सू १२७ ॥

वा । किंकर इत्यर्थः । श्लेषे षष्ठी । चोरस्यद्विषन् । इह द्विषः शतुर्वा-
वचनमिति पाक्षिकौ कर्मणि षष्ठी । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । तादर्थ्य-
रूपसम्बन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसम्बन्धिनी क्रिये-
त्यर्थः । पुरा सूर्यस्योदेतोरित्यप्यययोदाहरणम् । इह कर्तरि षष्ठी ।
अव्ययप्रतिषेधे तौमुक्तसुनोरप्रतिषेध इति वचनात् । अत्र सत्तथाभ्यां
साहचर्यात्कृदव्ययेनैव समासो निधिष्यते । येन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति
रक्षितः । तथा च भट्टिप्रभृतयः प्रयुज्यते । यत्कृतेरौनिगृह्यमैः । आदेशाः
किं कृते भोगाः कुम्भकर्णं त्वया विना, भवत्कृतेखञ्जनमंजुलाक्षीति,
तत्पाणिमात्मोपरि पातुकन्तु, किमुतदन्तश्चभौ भिषजौ दिव इत्यादि च ।

सम्बन्धसामान्यरूपेण विवक्षितत्वात् षष्ठी पुरा सूर्यस्योदेतोरिति चोदा-
हरणम्, अत्र ह्यव्ययप्रतिषेधे तौमुनोरप्रतिषेध इति कर्तर्येव षष्ठ्यस्ति एवं
कृत्स्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणम् । 'तव्यता सानुबन्धकेनेति' । निरनु-
बन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणमिति भावः । 'ब्राह्मणकर्तव्यमिति' ।
कर्तरि षष्ठ्याः समासः कृदुत्तरपदप्रकृतिसंख्येयान्तस्वरितमेतत् । निरनुबन्ध-

वक्ष्येतदिति ॥ (भा)

इत्यादिन्यपीति । (कै)

साहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते । अन्याव्ययैः सति सामर्थ्यं
समास इष्ट एवेति भाष्याश्रयमाहुः ॥

पूर्वनिपातानियमः स्यादिति । (कै)

तथा “अनेकमन्यपदार्थः” इति सूत्रे सर्वपञ्चादिति भाष्यप्रयोगोऽपौहानु-
कूलः । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे वृक्षस्योपरीत्युदाहरन्तौ कृदव्यये-
नापि निषेधं मन्येते तत्तु भट्टिश्चौहर्षादिप्रयोगाणां प्रतिकूलम् । यदा ।
अस्मिन्पक्षे वृक्षव्ययः सम्प्रदादिक्रिबन्तः कार्यपरः । ततश्चतुर्थी । आत्मन
उपरि पातुक इति विग्रहः । तस्यां यन्मध्यन्तत्रेत्यर्थे “सप्तमी श्रौखैरि” ति
सूत्रोक्तरीत्या सप्तमीतत्पुरुषोऽव्ययीभावो वेति दिक् । तथ । ब्राह्मणस्य-
कर्तव्यम् । निरनुबन्धकस्य सूत्रे ग्रहणात्तव्यता समासो भवत्येव । स्वकर्त-
व्यम् । खरे भेदः । गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तत्र तथ-
तस्त्वित्तेनान्तस्वरितता । तथस्य त्वाद्युदात्तत्वान्मध्योदात्तं पदमिति । समा-
नाधिकरणेन । तत्तकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्वित्त्व वज्रलग्नहृद्वाग्ने-
त्युक्तम् । स्यादेतत् । इह षष्ठीसमासः प्राप्नोत्येव न । बाह्यसम्बन्धपेक्षा
ह्येवं षष्ठी । तथा च कटोऽपि कर्म भौष्मादयोऽपीति न्यायेन द्वयोरपि
षष्ठ्यन्तयोर्विषयप्रभृतिनान्वये सति पञ्चात्प्रातिपदिकार्थमात्रयोः पार्थिवः
सम्बन्धो वाच्यः । तथा च तत्तकस्येति सर्पस्येति च परस्परमसमर्थं कथं

केन तु समास उत्तरपदं मध्योदात्तं स्यात् सोयं खरार्थस्तथेन निषेधः ।
‘शुकस्य माराविकस्येति’ । मा रावीत्याहेति माराविकः, ‘तदाहेति मा
शब्दादिभ्य उपसंस्थानमिति’ ठक् शब्देन क्रियायाः प्रतिषेधको माराविकः,
संज्ञैषा शुकविशेषस्य, क्वचित् माराविदस्येति पाठः, तत्र माराविशब्दं

(पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययतत्त्वसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

(अ. २ । पा. २ । व्या १)

उत्सर्जनत्वस्यान्वर्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासेऽपि तन्नियमसंभवा-
दुत्पसर्जनसंज्ञासूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तेश्च चिन्त्यमेतत् । तस्माद्विशेषण-
समासोऽयत्र बाहुल्यकान्तेत्येव तत्त्वमिति कश्चित् तन्न । अर्धपिप्पली-
त्याद्यनुरोधेन तस्या अन्वर्थत्वाग्रहणमशक्यमित्याशयात् ॥

विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

समस्यताम् । अत एव नीलोत्पलस्य मेरुमहौभूत इत्यादावपि प्रथमान्तयो-
र्विशेषणसमासे ततः षष्ठीतिन्याय्यं न तु षष्ठ्यन्तयोर्विशेषणसमासः ।
उक्तरीत्याऽसामर्थ्यात् । किं च यथा विचगुरित्यादौ सम्बन्धस्याभिहित-
त्वात्प्रथमा तथेहापि षष्ठ्यन्तयोः समासे ततः प्रथमैव स्यान्न तु षष्ठी ।
उच्यते । कट एव कर्म भीष्मादयस्तु तस्यामानाधिकरण्यमात्रात्तद्विभक्तिं
लभन्त इति पक्षे इदं बोध्यम् । समानाधिकरणेन निषेध एव चैतत्पक्ष-
ज्ञापकः । अत एव विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्युद्घोषोऽपि सङ्गच्छते ।
न चैवमपि समासात्षष्ठी न स्यादिति वाच्यम् । पञ्चकपक्षे द्वितीयादेरि-
वोपपत्तेः । सकलविभक्तिसाधारणेन कर्मधारयेणान्यतरस्य स्फुटमवभि-
धानात् एषैव च वैयधिकरण्यस्थले सर्वेषां गतिः । तथाहि । राज्ञः
कुमार्यां राजकुमार्यां इति षष्ठ्यन्तस्य समासे पूर्वनिपातान्वयममाश-
ङ्क्योत्पसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थतामाश्रित्य समाहितमाकरे । न च तत्र
त्वदुक्तस्यासामर्थ्यस्योक्तिसम्भवोऽपि, येन प्रथमान्तमेव समस्येत । तथा च

ददातीति माराविदः, स एवार्थः । 'किं च स्यादिति' । भवितव्यमेवात्र
विशेषणसमासेन तत् षष्ठी समास एवास्तु को दोष इतिप्रश्नः, 'पूर्वनि-
पातान्वयमः स्यादिति' । द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोत्पसर्जनत्वादिति
भावः । ननु विशेषणसमासेऽपि द्वयोरपि यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रेत्य-

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(पूर्यगुणसुहितार्थसद्व्ययतस्यसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

१“पूर्वापरप्रथमचरमेति” सूत्रे समानेत्यादिवचनसामर्थ्यादि-
त्यर्थः । एवं च षष्ठीसमासे तदप्रवृत्तौ मानाभावः । न चैवं बङ्ग-
व्रीहिरुच्छिद्येत । शेषग्रहणसामर्थ्येन तत्राप्यस्याप्रवृत्तेः । न च सुन्दर-
पाचक इत्यादौ तस्य सावकाशता । एवं तर्हि समानेत्यादिसामा-
न्यापेक्षं यत्र समानाधिकरणानां विशेषविहितः समासः तत्रैतद-
प्रवृत्तिः समानादेश्च कृदन्तेन न समासोऽनभिधानादित्याशयः ।
केचित्तु १“प्रथमानिर्दिष्टमिति” सूत्रभाष्योक्तरीत्या २“षष्ठी”तिसूत्रे-

१ अ २ । पा १ । सू ५८ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ४३ ॥

३ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

राज्ञः कुमारौ कुमार्यै इत्यादय एव विग्रहा इति उपसर्जनसंज्ञाविधाय-
कयोः सूत्रयोः काशिकादौ स्पष्टम् । “अनेकमन्यपदार्थ” इति सूत्रे “तत्पु-
रुषे तुल्यार्थ” इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोरपि स्पष्टमेवेदम् । तथा च प्रथ-
मान्तेन विग्रह इति नियमाभावात्सर्वत्र तत्पुरुषोपरि द्वितीयादिविभक्तयः
पञ्चकपक्षवदेवोपपादनीया इति तत्त्वम् । राजपुरुषादौ सङ्ख्याया इवो-
त्तरपदार्थप्रविष्टसम्बन्धस्यापि वृत्तावप्रवेशाच्च । प्रयोगार्हे विग्रहे परं
समासोत्तरविभक्तिसजातीययाः प्रयोगात् । पचन्तीति पाचका इतिवत् ।
वाक्संस्कारपक्षे ऽलौकिकेऽपि बङ्गवचनात्पद्यादिकल्पनाया एव न्याय्यत्वा-
दिति दिक् । यत्तु वृत्तावुदाहृतं शुक्रस्य माराविकस्य राज्ञः पाट-
लिपुचकस्येति । तत्र मारावीत्याहेति माराविकः । “तदाहेतिमा-

क्तमतस्तेनापि समासे विशेषणमिति प्रथमानिर्देशो द्वयोरपि तुल्यः, अथ
तत्राप्रधानमुपसर्जनमार्थं चाप्राधान्यमिति द्रव्यगुणादिषु तेन प्रकारेण व्यव-
स्था षष्ठी समासेऽपि तथैव व्यवस्था भविष्यति तस्माद्यत्तत्र प्रत्यदाहरणं

(पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतयसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

येन सुवन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितसंबन्धार्थकषण्येव गृह्यते तादृश-
मेव च सामर्थ्यं षष्ठीसमासप्रवृत्तौ निमित्तम् । न चेदं सामर्थ्यं
प्रकृतेऽस्ति तत्र इत्याशयेनाह

असामर्थ्याद् न भविष्यतीति । (भा)

एवं च प्रत्याख्यातं समानाधिकरणग्रहणम् । अग्रिमभाष्यं खेत-
दाशयानभिज्ञपूर्वपक्षिभिर्द्वान्तिनोरेकदेशिनोरुक्तिपरमित्याहुः ॥

शब्दादिभ्य उपसंस्थानाम्” इति ठक् । शब्दनक्रियायाः प्रतिषेधको मारा-
विकः । माराविदस्येति पाठे मारादिशब्दं ददातीति स एवार्थः । एवं
पाटलिपुत्रे भवः पाटलिपुत्रकः । इत्थंस्थिते यदिह समासोनिष्ठः स्यात्तदेदं
समानाधिकरण इत्यस्योदाहरणं सङ्गच्छेत । समास इष्ट इति तु वदता
तेनैव नेदमुदाहर्तुं युक्तम् । यत्तु तत्रैव समर्थितम् । षष्ठीसमासे सति
पूर्वनिपातानियमः स्यात् । विशेषणसमासे तु विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः
सिध्यतीति । तत्रेदं वक्तव्यम् । विशेषणविशेष्यभावस्याव्यवस्थितत्वेनातिप्रसङ्गे
प्राप्तेऽप्रधानमुपसर्जनम् । अर्थं चाप्राधान्यमित्यादिक्रमेण द्रव्यगुणादिशब्देषु
व्यवस्थेयते । तच्च षष्ठीसमासेऽपि सुवचमिति किन्तन्निषेधेनेति । वस्तुतस्तु
गोधेनोः भोज्योष्णस्य कुमारश्रमणाया गोगर्भिण्या इत्यादीनौहोदाहा-
र्याणि । पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे विशेषणसमासं बाधित्वा चरि-
तार्थानां परेण षष्ठीसमासेन बाधापत्तेः । तथा च विशेषणस्यैवोपसर्जन-
तया पूर्वनिपातेऽप्यनिष्टं स्पष्टमेवेत्यवधेयम् ॥

तत्तकः सर्प इति तयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग एव दोषः, तन्निवृत्तये च
प्रतिषेध इति वाच्यं, तदिह किं च स्यादित्यादिकमेवानुपपन्नम् उदाहरणं
तूपपन्नं यदि माराविकशब्दः संज्ञा, अथ सोऽपि योगवृत्तिः, तर्हि तदप्यनु-
पपन्नम्, एवं पाटलिपुत्रकेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥

दोषदर्शनादिति । (कै)

पञ्चदशेऽपि दोषदर्शनादित्यर्थः ॥

क्वचित्तु तृजकाभ्यामिति । (कै)

१ 'तृजकाभ्यामि'त्यस्य कर्त्तर्यतृजकाभ्यामित्यर्थे इदम् ॥

१ 'कर्त्तरिचे'त्यस्यैवायमर्थ इति वृत्तिमते आह

कर्त्तरि चेति । (कै)

अन्यैस्त्वनुपपदकृदन्तैः शेषषष्ठ्या समासो भवत्येव । गङ्गाधर-
भूधरादौ खरेऽपि न विशेषः । उभयथाप्यन्तोदात्तत्वात् । न च
१ 'गच्छकनि' गायकशब्देन साक्षां गायक इत्यर्थे समासानापत्तिः ।
शेषषष्ठ्या समासेऽपि खरे विशेषादिति वाच्यम् । अकर्त्तरीत्यस्य
'तृजकाभ्यां कर्त्तरीति' सूचनिर्दिष्टभिन्ने नेत्यर्थात् कर्मणीत्यस्य
षष्ठीविशेषणत्वे क्तेनेत्यस्याचाननुवृत्तिरेवेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

१ अ २ । पा २ । सू १५ ॥ २ अ २ । पा २ । सू २६ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू १४६ ॥

कर्मणि च ॥ चकार इतिशब्दार्थः ॥ कर्मणीतिशब्दमुच्चार्य विहिता
पनिशेषिता वा या षष्ठी सा न समस्यते । चित्रङ्गवान्दोहो ऽगोपेन ।
यद्यनेन कर्मषष्ठीमात्रं न समस्यते इत्यभिप्रेतं स्यात्तर्हि तृजकाभ्यां निषेधं

“कर्मणि च” ॥ ‘उभयप्राप्तौ कर्मणीति’ । अनेकार्थत्वान्निपाता-
नामित्यर्थे चशब्दोऽयं तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न
समस्यतइत्यर्थः । यदि च या काचन कर्मणि षष्ठी गृह्यते ‘कर्त्तरि चेति’
निषेधं न कुर्याद अनेनैव सिद्धत्वात् साधु पयसः पानमिति, कर्मणि च

तृजकाभ्यां चेति । (भा)

अस्यैव कर्त्तर्यतृजकाभ्यामित्यर्थ इति भावः ॥

पारंपर्येणेति । (कै)

भुजेरोदनेनौदनस्य ब्राह्मणेनेतीत्यर्थः ॥

भवति वै इति । (कै)

ब्राह्मणस्य शुक्ता इत्यचोक्तो न्यायः ॥

समासशङ्कानिवारणार्थेति । (कै)

अनेन तद्यायाश्रयणेऽपि पूरणेति सूचोक्तमद्वीत्या वस्तुतः
सामर्थ्यं नास्त्येवेति सूचयति । तदाह

अबुधानामिति ॥ (कै)

अतिप्रसङ्ग इति । (कै)

अन्यत्राप्येवं न्यायैः समासापादनसंभवात् तत्रापि प्रतिषेधो
वक्तव्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये

ब्राह्मणस्य गत (भा)

इत्यादेर्ब्राह्मणस्य ग्रामं गत इत्यादिक्रमेणार्थः ॥

इत्याद्युदाहरणमिति । (कै)

“ब्राह्मणस्य भुक्तो ब्राह्मणस्य गत” इति पूर्वोक्ते तु असाम-
र्थ्यादेव समासो न भवतीति हृदयम् ॥

नारभेत । यत्र हि कर्तरि तृजकौ तत्र कर्मणिषष्ठाभाष्यम् । शब्दानुशास-
नमित्यादौ यथा न समासनिषेधस्तथोक्तं पस्पशायाम् ॥

येन संस्पृशादिति नित्यसमासार्थवचनमिति वक्ष्यति, तत्र प्रथः पानं सुख-
मित्यादाहरिष्यते. इदं त आरीरमखमगाविवक्तायां योगादित्यनेन

(अ. २ । पा. २ । आ. १) (नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ।)

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

प्रतिषेधे सिद्ध इति । (कै)

जीविकाविषये ढजकाभ्यामित्यनेन 'कर्त्तरि चेत्यनेन वेति

भावः ॥

नित्यप्रतिषेध इति ।

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते ।
उदात्तकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्येयं संज्ञा । संज्ञायामिति भावे
शुब्त् पुष्पायामिति कर्मणि षष्ठी । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । तच्च
क्रीडायां विकल्पे प्राप्ते जीविकायां कर्त्तरिचेति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।
जयादित्यस्तु ढजकाभ्यामिति सूत्रे कर्त्तरौत्येतदनुवृत्तायाः षष्ठा विशेषणं ।
ढजुत्तरार्थ इत्युक्त्वा कर्त्तरिचेति सूत्रे कर्त्तृग्रहणं ढजकयोर्विशेषणतया
व्याख्याय नित्यंक्रीडेति सूत्रे अकप्रत्ययमेवोदाजहार । तच्चेदं वक्तव्यम् ।
प्रथमसूत्रेकर्त्तृग्रहणं ढजकयोरेव विशेषणं युक्तम् । तयोः श्रुतत्वात् । न
तु षष्ठाः । एवं च ढजुत्तरार्थ इत्यपि न कल्प्यम् । अकस्यैव चोत्तरत्रानु-

“नित्यं क्रीडाजीविकयोः” ॥ ‘नेति निवृत्तमिति’ । नित्यग्रहणाद्-
महाविभाषाधिकारादिकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वाद्नित्यः
प्रतिषेधो भविष्यति किं नित्यग्रहणेन । तच्च क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति ।
वामनस्त्वके जीविकार्थइत्यत्राकइति किं रमणीयकर्तेति जीविकायां ढजं

(नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. १)

प्रतिषेधवाक्यैस्तद्विषये व्यपेक्षाया एव बोधनादिति भावः ॥
विधित्वे तु जीविकायां “कर्त्तरि चे”ति निषेधे प्राप्ते ऽस्यारम्भात्त-
द्विषये नित्यमित्येतत्सार्थकं क्रीडायां तु विकल्पे प्राप्ते ऽस्यारम्भा-
त्सामर्थ्यादेव नित्यत्वं सिद्धमिति बोध्यम् ॥

वृत्तिर्न तुल्यः, असम्भवात् । तथा च सूत्रद्वयस्य व्यत्यासेनार्थ उचित
इति । वामनस्तु अके जीविकार्थे इति सूत्रे अक इति किम् । रमणीयक-
र्त्तेति । जीविकायां त्वत्त्वं प्रत्युदाजहार । तस्यायमाश्रयः । मा भूत्क्रीडायां
त्वत्त्वं लक्षणाभावात् । जीविकायान्तु श्वलुत्चाविति श्वलुत् त्वत्त्वं सुलभ
एवेति । एतन्मते नित्यं क्रीडेत्यत्र त्वत्त्वं गृह्यासम्बन्धेऽङ्गावारणार्थं त्वत्त्वं तत्तार्थं
इत्यादि कुर्वन्त्यादरण्यमित्याहुः ॥

कायां तु श्वलुत्चाविति श्वलुत् त्वत्त्वं कस्मात् स्यादिति, अन्ये तु तदनु-
सारेणोदमप्येवं व्याचक्षते क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति द्वयोर्नास्ति किन्त्वन्य-
तरत्रैवेत्यर्थः । ‘अक एवोदाक्रियते इति’ । उभयत्रैत्यर्थः । उद्दालक-
प्रस्थभञ्जिकेत्यादौ संज्ञायामिति श्वल, नित्यग्रहणसत्तरार्थं नहि वाक्येन

कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ॥

ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विशेषणात्कर्मप्रवचनीयेषु प्राप्य-
भावादन्वयकः प्रतिषेधोऽत आह

प्रादिग्रहणस्येति ॥ (कै)

प्रत्यादिविषय एवेति । (कै)

व्याख्यानादिति भावः ॥

सामर्थ्यसद्भावादिति । (कै)

वृत्तगतलक्षणत्वद्योतकत्वादिति भावः ॥

द्वितीयापि न स्यादिति । (कै)

कुगतिप्रादयः ॥ कुप्रब्धा गतिसंज्ञाः प्रादयश्च समर्थेन नित्यं सम-
स्यन्ते । कुः पापार्थे । कुपुरुषः नित्यसमासविषयस्याप्यस्य पूर्वपदप्रकृति-
स्वरार्थमव्ययत्वमिष्यते । तथा च वार्त्तिकम् । अव्यये नञ्कुनिपाताना-
मिति । तस्मादयं स्वरादिषु बोद्धव्यः । स एव चेह गृह्यते न तु पृथिवी-
वृत्तिः । गत्यादिसाहचर्यात् । गतिः । उरौकृत्य । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् ।
तद्विषयविभागार्थानि तु वृत्तिनि वार्त्तिकानि । तथाहि । दुर्निन्दायाम् ।
दुःपुरुषः । स्वती पूजायाम् । सुपुरुषः । अति पुरुषः । आखीषदर्थे । आ-

“कुगतिप्रादयः” ॥ ‘कुप्रब्धोऽप्ययं गृह्यत इति’ । स्वरादिष्वपठितो-
ऽप्ययं पठितव्य इति भावः । नित्यसमासविषयस्यास्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थ-

नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमिति । ‘न

१“कर्मप्रवचनीययुक्त” इति युक्तग्रहणादिति भावः ॥

व्यवहितानामिति । (कै)

स्वान्वययोग्यार्थवाचकपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामित्यर्थः ॥

समास इति । (कै)

अव्यवहितपदैरित्यर्थः ॥ सामर्थ्याभावमाशङ्क्याह

याहीति ॥ (कै)

एकस्वर्यमिति । (कै)

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति मन्द्रस्य पृथगुदान्तत्वं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि वेदे आपाद्यं रूपं नास्ति तथापि एवं जातीयके लौकिकप्रयोगे दोष इत्यर्थः । वेदेऽपि तस्यासाधुत्वशङ्कानिवृत्तिः फलमित्यन्ये ॥

१ अ २ । पा ३ । सू ८ ॥

प्रिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम् । अन्यथा ईषदर्थे चेति कोः कादेश-विधानमनुपपन्नं स्यात् । कोष्णं दुष्कृतं । दुरञ्ज कृच्छार्थं । अनभिधानात् भूते खलु न भवति । सुश्रुतम् । सुश्रब्दोऽतिशये न तु पूजायाम् । अत एवोप-सर्गनिबन्धनं घत्वम् । अतिस्तुतम् । अतिरतिक्रमणेचेति कर्मप्रवचनीयत्वा-

द्रव्यवचन इति । पृथिव्यादिद्रव्ये यो वर्तते स न गृह्यत इत्यर्थः । ‘दुर्नि-न्दायमिति’ प्रशस्ते देवान्निन्दा भवति पापं तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति । हयोरप्युपादानम् । ‘प्रायिकमिति’ । अन्यथेष्टदर्थे चेति कोः कादेश-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. २ । पा. २ । आ. १)

४५१
(जुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ।)

सामर्थ्यमेव नास्तीति । (कै)

एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यग्रहणे कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ
समासापत्तिरिति भावः ॥ दध्योदनादौ तु क्रियान्तर्भावेण साम-
र्थ्यमेवं च वचनद्वयमपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥ वृत्तौ गत-
शब्दाप्रयोगे हेतुमाह

वृत्तिविषय इति । (कै)

पदैकदेशन्यायेनेति भावः । प्रगतः शिष्ये प्राप्तः गुहं प्राप्तः
पितामहस्य पितृत्वं प्राप्त इति चार्थः ॥ पूजामित्युपलक्षणमित्याह

उपाधीनामिति ॥ (कै)

अतिसिक्तमेवेति । (कै)

तथा प्रयोगदर्शनादिति भावः । कर्मप्रवचनीयत्वाच्च षत्वा-
भावः ॥

भावः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तयः प्रादयो
गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्त इत्यर्थः । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ।
प्रान्तेवासी । अद्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अतिक्रान्तो मालामति-
मालः । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ।

विधानमनुपपन्नं स्यात् । 'दुष्कृतमिति' । दुर्निन्दायामिति विषयनिर्देशो
गतित्वेन प्राप्तस्यापि समासस्य नियामकः स्यादिति मन्यते, यदा तु प्रादि-
ग्रहणप्राप्तस्यैव नियामकस्तदा गतित्वादेवात्र सिद्धः समासः, दुरञ्ज क्षत्रा-
र्थोऽनभिधानात्कृतेः खलु न भवति, दुष्कार इत्यादावुपपदसमासः, आ-
नैरिन्द्रहरिभिरित्याडो मन्त्रं प्रत्यगतित्वादनौषदर्थत्वाच्च समासाभाव इत्येक-

अर्थान्तरेऽपि (कै)

इत्यस्य समासो भवतीत्यनेनान्वयः ॥ तत्र हेतुः

गतित्वादिति ॥ (कै)

दुष्कृतमिति । (कै)

दुःकृद्धार्ये । अनभिधानात् भूते खलु न भवति ॥

सत्यपीति । (कै)

अपिना वस्तुतः सामर्थ्यमेव नास्तीति ध्वनितम् ॥

अगतित्वादिति । (कै)

मन्द्रस्य क्रियात्वाभावादिति भावः ।

ईषदर्थेऽपीति । (कै)

अत एवोत्तरपदाधिकारे ॥

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्याः । परिग्लानोध्ययनाय पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै
अलंकुमारि ॥ नित्यसमासत्वेऽपि चतुर्थीविधानसामर्थ्यात्पक्षे वाक्यमिति
रक्षितः । एतेनैकविभक्तिप्रापूर्वनिघात इति सूत्रे अलंकुमारिरिति भाव्यं
पर्यादयोग्लानाद्यर्थे इति समास इति कैयटवचनं च व्याख्यातम् । तदेव
भाव्यमनित्यतायां स्थापकमिति वास्तु । वस्तुतस्तु नेहानेन समासः ।
अलमो ऽप्रादित्वात् । प्रादिसमासस्य त्वयं प्रपञ्च इत्याकरः । किन्तु द्विगु-

स्वर्थे न भवति । 'सुष्ठुतमिति' । सुशब्दोऽतिप्रथमे न पूजायाम्, अत एवोप-
सर्गनिबन्धनं वत्वम् । 'अतिस्तुतमिति' । 'अतिरतिक्रमणे चे'ति कर्मप्रवच-
नीयत्वात्तत्वाभावः ॥ 'प्रादयो गताद्यर्थे इति' । वृत्तिविषये गताद्यर्थेऽन्तयः
प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्त इति । 'पर्यध्ययन इति' ।
परिआन्तोऽध्ययनार्थमित्यर्थः । 'वाससी इवेति' । वसोर्निश्चेत्यसुन्प्रत्ययान्तो

ईषदर्थ इति । (कै)

कोः कादेशविधानं चरितार्थं पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तये त्वे-
दचनम् । साहचर्यं तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भावः ॥ सहसुपेति
योगविभागेन सिद्धे इदं व्यर्थमित्यत आह

सहसुपेत्यचेति । (कै)

एतेन नित्यार्थमिदमित्यपास्तम् । तद्भाष्यप्रामाण्येनेह वार्त्तिकेषु
नित्यपदासंबन्धादिति भावः ॥ वस्तुतस्तत्पुरुषसंज्ञार्थमत्र वचनानां
पाठः । अत एव पुनर्गव इत्यत्र टच् । तत्र करणादतत्त्वमपि
लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेत्याहुः ॥

अत्र पूर्वमिति । (कै)

अनुना समासात्पूर्वमित्यर्थः ॥

चयाणां पदानामिति । (कै)

गतिविशिष्टतिङन्तेनाव्ययस्य समासविधानादित्यर्थः ॥

प्राप्तापन्नालम्पूर्वत्वेनेन ज्ञाप्यमानो ऽलंपूर्वस्तत्पुरुषः पृथग्व्यतिग्रहणात्पर्या-
त्यर्थेनापि भवन्नभिधानानुरोधाच्चतुर्थ्यन्तेनैव भवति । तस्य चानित्यसमासत्वं
निर्वाधमेवेत्यवधेयम् । निरादयः ज्ञान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ निष्क्रान्तः कौशा-
म्ब्या निष्कौशाम्भिः । प्रादिग्रहणस्य अगत्यर्थत्वादतिप्रसङ्गे प्राप्ते कर्मप्रवच-

वासःशब्दः, वस्तुशब्दः ध्रुवप्रत्ययान्तः, हावपि नित्याद्युदात्तौ । 'प्रादि-
प्रसङ्ग इति' । सूत्रे प्रादिग्रहणमनन्तर्यमिति कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध
उच्यते प्रत्यादिविषयस्वायं निषेधः स्वत्वोस्तु समासो भवत्येव । 'वृद्धं
प्रतीति' । कर्मप्रवचनीयेन योगाद् द्वितीयावत्समासस्यापि प्रसङ्गः, उदा-

१ उदात्तवता (भा)

इत्यनेन तु न १ विना समासः । निघाते तु तस्योदात्तवत्त्वा-
भावादिति भावः ॥

२ तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । (कै)

समपाद इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेण पूर्वपदानुदात्तत्ववारणाय
उदात्तस्वरितग्रहणानुवृत्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव ४ “वङ्ग्रीहौ प्रकृत्ये”-
त्यत्र ग्रहणादिति भावः ॥

पूर्वपदत्वाभावादिति । (कै)

५ विनाऽचलदित्यस्य न समासः । किं तु विशिष्टेनाचलदित्यने-
नानोरित्याशयः । अन्यथा वेरुदात्तत्वे ६ उदात्तयणः परत्वादकारस्य
स्वरितत्वं स्यादिति भावः ॥

१ उदात्तवता तिङा गतिमता च तिङाव्ययम् (अत्रैव वार्त्तिकम्) ॥

२ “विना” इति द्वितीयान्तं पदम् ॥

३ अ. ६ । पा. २ । सू. २ ॥

४ अ. ६ । पा. २ । सू. १ ॥

५ अत्रापि “विना” इति द्वितीयान्तं पदम् ॥

६ अ. ६ । पा. १ । सू. १७४ ॥

नीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षमिति विद्योतते विद्युत् । कथन्तर्हि
अधीत्येति । इह हि अधिपरी अनर्थकाविति कर्मप्रवचनीयत्वम् । उच्यते ।
अध्यापकधूर्तैरिति निर्देशादनित्यः प्रतिषेधः । अत एव सुस्तुतमतिस्तुतमिति
षत्वाभावेऽपि समास उदाहृतः । स्वती पूजायामिति वचनाद्वा तत्सिद्धिः ॥

तवता तिङा गतेः समासवचनं, यो जात एव पर्यभूयत्, यः शम्बरमन्व-
विन्दत्, योऽन्तरिक्षं विममे यौ वै प्रजवं यातामपथेन प्रतिपद्यते ॥

उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ॥

यदि तिङन्तस्येति । (कै)

उपपदस्येत्यर्थः ॥

तिङन्त एवेति । (कै)

‘कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भावः । न च मा भवान्मु-
दित्येतद्भावाच्चये ऽतिङन्तः समास इत्यर्थकं तत् । “माङ्गी”त्यस्य
सतीत्यर्थात् । तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थं सौची सप्तमी
हि उपपदसंज्ञालिङ्गमत एव पञ्चावित्यादौ नोपपदत्वम् । तुमुन्-
ण्वुलावित्यत्र तु ‘क्रियार्थोपपदस्येति कार्थार्थमुपपदत्वमावश्यकमिति
भाष्याशयः ॥

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १७५ ॥

३ अ २ । पा ३ । सू १८ ॥

उपपदमतिङ् ॥ उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्च
समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं
प्रक्रियावाक्यम् । लङ्कार्थाद्याधिक्येऽप्यदूरविप्रकर्षेण तूक्तं लौकिकं वाक्यं

“उपपदमतिङ्” ॥ ‘एधानाहारको व्रजतीति’ । ‘तुमुन्ण्वुलौ
क्रियायां क्रियार्थाया’मिति ण्वुल् । ‘अतिङिति किमिति’ । येनाभिप्रायेण
पृष्ठं तमाविष्करोति । ‘ननु चेति’ । ‘एतच्चापयतीति’ । स्यादेतत् ।
मुख्यस्य तिङन्तस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति यस्तेन समानार्थः सुबन्तस्तस्य

अर्थशब्दसन्निधाने इति । (कै)

तिङन्तशब्दरूपार्थकस्योपपदस्याभावादिति भावः ॥

तिङर्थ उच्यत इति । (कै)

कस्य तिङर्थस्येति भाष्येऽपि तिङ्पदेन तदर्थो ग्राह्य इति भावः ।

कस्येति (भा)

प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रश्नद्वारा तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति बोध्यम् ॥

पुरुषः ॥ (कै)

प्रत्यक्षादिः ॥

उपग्रहः । (कै)

कर्त्तृभिप्रायत्वादिः । यद्यपि कर्त्तृभिप्रायत्वं न तिङर्थस्तथापि
यथाकथंचित् द्योत्यं भवत्येवेति बोध्यम् ॥

बोध्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भृत् । माडिजुडिति सप्तमीनिर्देशा-
न्माडुपपदम् । जनु सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन न भविष्यति । सत्यम् । तन्नि-
वृत्तिरनेन ज्ञाप्यते । तत्फलं त्वनुपदमेव स्फुटौकरिष्यामः । प्रथमान्तन्तु
सुप्रग्रहमिहानुवर्तत एव । अत एव राजदशीत्यादौ पूर्वपदे नलोपादि-

प्रतिषेधो विज्ञायते, तत्र यद्यपि कालकारकसंख्योपग्रहयुक्तः पूर्वापरौभूतः
क्रियारूपस्तिङन्तार्थप्रधानोऽर्थो न सुवन्तस्य सम्भवति तथापि क्रियावाचि-
त्वमात्रेण तदर्थत्वमाश्रीयते, क्रियावाच्युपपदं न समस्यत इत्यर्थः, तेन
कारको गतः कारकस्य व्रज्येति गतव्रज्याशब्दयोः कारकशब्देन समासो न
भवति, अन्यथा हि क्रियायायामिति सप्तमीनिर्देशोपपदत्वादनयोरेपि
समासः स्यादिति । तन्न, अनुपपदत्वात्, क्रियायां क्रियायायामिति

(अ. २ पा. २ । आ. १)

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

तिङ्र्थ (कै)

इत्यस्य तिङन्तार्थ इत्यर्थः ॥

अनेकार्येति । (कै)

कालसाधनादिरूपेत्यर्थः ॥

साध्यत्वादिति । (कै)

साधनसाध्यत्वेन शाब्दप्राधान्यादित्यर्थः ॥ तिङ्ग्रहणमपनीय
क्रियापदग्रहणे लाघवं दर्शयति

यदीति ॥ (कै)

अतिङ्ग्रहणादिति । (कै)

अक्रियाग्रहणादेत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वत्र गतशब्दस्य सत्त्वप्रधान-
तया कथं क्रियावाचित्वमित्याशङ्क्याह

अत्र चेति । (कै)

द्रव्यवाचित्वे प्रत्ययानुपपत्तिः । क्रियावाचित्वे तु उपपदसमासो

पदकार्यं सिध्यति । सुप्पुपेतीह नानुवर्तत इति भाष्यवृत्त्यादिग्रन्थास्तु
मिलितं नानुवर्तत इत्येवं पराः । अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किन्तु
समासस्येति । यद्यपीह भाष्ये न स्पष्टं तथापि अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे
भाष्य एव स्पष्टम् । तत्र हि किंवृत्तस्यानधिकारादकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमि-

सप्तमीनिर्देशेन क्रियावाचिन उपपदत्वं धातुरेवात्र क्रियावचनस्तदाश्रयश्च
यवुलप्रत्ययो गतशब्दस्तु क्रियोपसर्जनं कर्त्तारमाह व्रज्याशब्दोऽपि यस्तस्य
सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घनादयो भवन्तीति धात्वर्थस्य सिद्धतायां वर्तन्ते,
अतो यत्क्रियावाचित्वादुपपदं न तत्सुबन्तं यत्सुबन्तं न तत्क्रियावाचि नाप्युप-
पदमिति नार्थ एवमर्थेनातिङ्ग्रहणेन । 'एतथोर्योग्योरिति' । ननु चास्मि-

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

दुर्वार इति तद्व्यावृत्त्यर्थमक्रियाग्रहणमिति भावः ॥ इदानीमेव
क्रियावाचित्वोपपादनादाह

सुबन्तेति । (कै)

उपपदविशेषणमित्यर्थः ॥

नैव क्रियावाचीति । (भा)

भाष्यस्य नैतत्प्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थः ॥ नन्वेवमत्र समासो
दुर्वारोऽत आह

अत एवेति ॥ (कै)

प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमुपपदत्वं च न गतशब्दस्य किं तु
धातोरेवेत्याह

धातोश्चेति । (कै)

अन्यथा भावेऽपि सामर्थ्यादुपपदत्वमित्यभिमानः ॥ ननु
प्रत्ययोत्पत्तिवत्समासोऽपि स्यादत आह

धात्वर्थस्येति । (कै)

त्युक्ता उपपदसंज्ञार्थं तर्हीत्याशङ्क्यातिङिति समासप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्य-
मिति सिद्धान्तितम् । एवं पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तेनाप्यतिङ्-
ग्रहणं सम्बन्धनीयम् । गतिः समस्यते अतिङन्तश्च समासं स्यादिति ।

नैव योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्यग्रहणमस्ति न पूर्वत्र, एवं मन्यते,
योगविभागेनातिङ्यग्रहणं पूर्वसूत्रेणापि सम्बन्धनीयमिति । यद्येवं कुशब्दे
प्रादिषु चातिप्रसङ्गः, तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः स्यात्, एवं तर्हि
पूर्वसूत्रे गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तेनैवातिङ्यग्रहणं संबन्धनीयं, गतिकार-
कोपपदानामस्यायमर्थः, गतीनां कारकाणामुपपदानां च द्वा द्विः सह यः

(अ २ । पा. २ । आ. १)

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

एवं च तन्मात्रस्यान्येनैकार्थीभावासम्भव इति भावः ॥ वस्तुतस्तु
नैतत् क्रियावाचीत्यनेनात्र तमुन्णुलाविति एवमेव नेति बोध्यते ॥

क्रियार्थायामिति । (पा)

स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन क्रियार्थायाः क्रियायाः एव लाभे पुनः
क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमात्रावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रह-
णात्किं च क्रियाशब्देन क्रियावाचकशब्दग्रहणे क्रियाप्रधानभूता
साध्यावस्थैवा च गृह्यते इति गतिकारकोपपदादिति सूत्रेऽपि भाष्ये
स्फुटम् । अर्थग्रहणे तु गुणीभूताया अपि ग्रहणमिति पाकादि-
योगे कारकविभक्तिश्रुत्वमुजादीनां साधुत्वं भवत्येवेत्याशयः । अन्यथा
सिद्धान्ते कारको गत इत्यत्र समासो दुर्वारः स्यात् । किं च
क्रियावाचिभावादत्राप्रत्युदाहरणत्वं तमुन्नतं भवतीत्यस्यान्याय-
त्वात् । कैयटोक्तरीतिस्तु “अनुपसर्जनाद्” (४।१।१४) “येनविधिः”
(१।१।७२) “समर्थः पद” (१।२।१) इत्यादि सूत्रभाष्यविरुद्धा ।
तत्र हि निष्कृत्यैकार्थीभावं विनापि समासतद्धितादिप्रवृत्तेरङ्गी-

तेन प्रयवतीत्यादौ तिङन्तेन समासो न । अतिङ्ग्रहणाच्च सुपेति तृतीयान्तं
निवर्त्तते । तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सहसमासवचनं प्राक्-
सुबुत्पत्तेरिति प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा सामान्यापेक्षज्ञापक-

समासस्तेन तेन लक्षणेन स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्यः पूर्वपदन्तु
सुबन्तमेव समस्यत इति, गतीनां तावत्, याजिघ्रतीति व्याघ्री, ‘मात्राभ्या-
धेट्दृशः श्र’ इति प्राप्तस्य जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधा
‘दातश्चोपसर्ग’ इति कः, व्याडोर्ग्रशब्देन गतिसमासः स यद्युत्तरपदे
सुबन्ते जाते पश्चात्प्राक्ततः सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षितव्यः,

(उपपदमतिङ् । २। २। १६।)

(अ. २। पा. २। आ. १)

कारात् । न चैवमपि कारको प्रजतितरामित्यत्र समासाभावार्थ-
प्रतिषेध आवश्यकः । अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाभावादिति
भाष्याशयः ॥

उपसंहृतक्रमरूपाम् । (कै)

उपसंहृतक्रमत्वसमानाधिकरणवैजात्यविशेषरूपाम् ॥

प्रधानमिति । (कै)

प्रत्ययार्थवैजात्येन लिङ्गाद्यनन्तर्यरूपप्रकृत्यर्थवैजात्यकार्याभिभ-
वात्तस्य प्राधान्यमिति भावः । एवं चात्रापि न एवञ्चिति तात्पर्यं
भाष्येति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एवं तर्हि सिद्धे इति । (भा)

तादृशप्रयोगाभावादतिप्रसङ्गनिरासे सिद्ध इत्यर्थः ॥

एवं तर्हि योगविभाग इति । (कै)

अचातिङिति पूर्वसूत्रे गतिरिति चेत्यर्थः ॥

अतिङ्ग्रहणेन चेति । (कै)

भूतेन अतिङ्ग्रहणेन लभ्यते । गतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः सह
यः समासः स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्य इत्यर्थः । पूर्वपदन्तु सुबन्त-
मेवेत्युक्तम् । गतीनां तावत् । व्याजिघ्रतीति व्याघ्री । आतच्छोपसर्ग इति

तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोगः स्वार्थमभिधाय शब्द इति न्यायात्, ततश्च
लिङ्गनिमित्तः प्रत्ययो भवन् प्रशब्दमात्रस्याजातिवाचित्वादात् स्यात्, ततश्च
व्याडोर्ग्राशब्देन समासस्ततो व्याघ्राशब्दस्य जातिवैष्यनकारान्तत्वाज्जाति-
लक्षणां डीष् न स्यात्, प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भवन् लिङ्गयोगमपि
नापेक्षत इत्यन्तरङ्गत्वात् एव तावद्भवति पश्चात्स्त्रीप्रत्ययो भवन्डीषेव

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

अतिङित्यस्य प्रथमान्ततया समास एव विग्रेष्यते । अतिङिति वज्रनीहिः ॥

गतिकारकेति । (भा)

प्रपचिततरामित्यादौ नित्यसमास इष्ट एव । “तिङिचोदान्तवती” त्यनेन गतेर्निघातेऽन्तोदात्तत्वमेव । तत्र एतत्त्रिष्वर्थमेव तिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यायते भाष्ये । स्वरस्य तु नात्र प्रवृत्तिः कृद्ग्रहणात् । कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानं तु न भाष्याच्छ्रुमिति तत्रैव वक्ष्यामः । एतेन तत्र नित्यसमासवारणायातिङिति तद्वटितप्रतिषेधायावश्यकमिति कथं तत्र तन्निवृत्तिज्ञापकं प्रपचिततरामित्यादौ च “गतिकारकोपपदादि”ति “तिङिचोदान्तवती”ति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन “उदान्तवते” त्यादिवार्तिकोक्तो वैकल्पिकसमास एवेत्यते इति परास्तम् ॥

सुप्ग्रहणं त्विति । (कै)

उपपदमित्यन्वर्थसंज्ञया सुबन्तस्यैव पदत्वेनोपपदत्वात् गतेः सुबन्तत्वाद्राजयुधेत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्यसिद्धेः ॥ तिङ्-

कः । पात्राध्नेति श्रुत्यर्थस्तु न भवति । जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तेः । व्याडोर्ग्रन्थेन गतिसमासः । स च यदि ग्रन्थस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षणीयः । तद्योगाच्च प्रागेव

भवति, पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि भवन्ति, निर्गत इति स्त्वं, संयन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादीनि । कारकाणाम्, अभ्येक्षिताऽभ्यक्षिणी, ‘कर्तृकरणे कृता वज्रल’मिति समासः, यद्युत्तरपदस्य सुबन्तत्वं स्यात्पूर्ववद्व्याप् स्यात्ततः ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ ‘क्तादख्याख्याया’मिति डीष् न स्याद

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

घटित इति समासविशेषणेन कारको व्रजतीत्यादिव्यावृत्तिभिद्धेः
प्रथमान्तसुबन्तवृत्तेरपि फलाभावेन चिन्त्यमेतत् ॥

कृदन्तावस्थायामेवेति । (कै)

काष्ठैः पचतितरामित्यादिवारणाय कृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन
चिन्त्यमिदमिति कश्चित्तन्न बङ्गलग्नहणेन शानजन्तादिभिरिव
तेनापि समासस्य वारयितुं शक्यत्वात् परिभाषायाः प्रयोजनवत्त्वे
ह्यतिङ्ग्रहणं प्रयोजनवत्त्वादत आह

अस्याश्चेति ॥ (कै)

तन्निबन्धनः स्वर इति । (कै)

“गतिकारकोपपदात् कृदिति” विहित इत्यर्थः ॥ स्वरासिद्धि-
रुचैराह

यद्वेति ॥ (कै)

सुपेत्यस्य निवृत्ताविति । (कै)

सुपैवेति नियमाभावाद्यथेष्टं समाससिद्धिरितिभावः ॥ लक्ष्णा-

लिङ्गयोगः स्वार्थमभिधायेत्यादिन्यायात् । ततश्च लिङ्गनिमित्तः प्रत्ययो
भवन् टानेव स्यात् न तु डौष् । व्रश्शब्दमात्रस्य अजातिवाचित्वात् । ततश्च
व्याडोर्वाशब्देन समासः । ततो व्याघ्राशब्दस्य जातिवाचित्वेऽप्यनकारान्त-

अत इत्यधिकारात् वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वशब्दं व्यवस्थावचनमाश्रित्य वाक्या-
वस्थायामेव स्यात्, अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत, प्राक् सुबन्तत्तेः
समासे पूर्ववत्सिद्धमिष्टम् । अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्मज्जीतीत्यादौ
नलोपादिकार्याणि भवन्ति । उपपदानां कच्चेन पिबतीति ‘सुपि स्थ’
इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कः, कच्ची, व्याघ्रीतुल्यं, माघान्वपति ‘सुप्य-

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

नुसारेण च व्यवस्थेति बोध्यम् । तत्र सुबुत्पत्तेः प्रागित्युपलक्षणं लिङ्ग-
बोधकप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागपीति बोध्यम् ॥

सुबुत्पत्तेरिति । (कै)

सुबुत्पत्तेरनन्तरमित्यर्थः ॥

धनक्रीतेति । (कै)

सुप्टाबुत्पत्तेः पूर्वं समासे “क्रीतात्करणे” तिङीप् स्यात् ।
सुबन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाद्वाप् सिध्यतीति भावः ॥ यत्र सुबुत्पत्तेः
पूर्वं समासस्तत्र स्वरप्राप्तेराह

उत्तरपदशब्द इति ॥ (कै)

सुबित्यस्येति । (कै)

तदनुवृत्तावपि प्रागुक्तरीत्या पदविधित्वं बोध्यम् ॥ सुपेत्यस्या-
ननुवृत्तावतिप्रसङ्गमाह भाष्ये

यद्येवमिति । (कै)

त्वाज्जातिवृत्तयोः डीष् न स्यात् । सुबुत्पत्तेः प्रागेव जायमानस्तु समासो
लिङ्गयोगानपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्भवति । ततो डीष्पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वा-
त्पदकार्याणि स्युरेव । निर्गत इति खल्वं सय्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादि ।

जातौ णिनिस्ताच्चील्ये’ माघवापिणौ, डीष्ः प्राक् समासे प्रातिपदिक-
स्यान्तो नकार इति खल्वं भवति, सुबन्तस्य तु समासे डीष्प्रमासस्यान्तो
न तु नकार इति न स्यात्, अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वार्चमकारादौ नलो-
पादिपदकार्यं भवत्येव । अत्रोपपदग्रहणं गतिकारकव्यतिरिक्तोपपदपरि-
ग्रहार्थं मृधावापिणौ, ईषदृर्षाया अपत्यं ऐषदृर्षेयः, अत्र दर्शशब्देन
समासे सति समुदायात्स्त्रीभ्यो ठकं बाधित्वा दर्शशब्दात् स्त्रीप्रत्यय-

“कुगती”त्यनेनेति भावः ॥ “अतिङि”त्यनेन तिङन्तस्यैव प्रतिषेध इति तात्पर्यम् ॥

एकस्वर्यादीति । (कै)

आदिनैकपद्यं किं च तयोः समासे प्रातिपदिकतया परत्वा-
त्पुनरुत्पत्तिरेव स्यान्न तिङित्यपि बोध्यम् ॥

पूर्वं धातुरूपसर्गणेति । (भा)

तत्संज्ञकशब्देनेत्यर्थः ॥ पूर्वं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रिया-
विशेषकत्वाविशेषात्सामर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यत आह

ततश्च पूर्वमिति । (कै)

साधनसंसृष्ट एवोपसर्गेण युज्यत इति केवलेन सामर्थ्याभाव इति
भावः ॥ न च निष्कृष्यैकार्थीभावो न समासादिप्रयोजक इत्युक्तम् ।
एवं च विशिष्टेनैकार्थीभावे ऽवयवानामपि तत्सत्त्वात्स दुर्वार इति
वाच्यम् । तिङन्तेनैकार्थीभावाभावात् । अतिङिति निषेधात् तद-
वयवेन तु प्रत्ययार्थासंसृष्टेन नैकार्थीभावः साधनसंसृष्टार्थस्यैवोप-
सर्गेण योगादित्यदोषात् ॥ भाष्ये

कारकाणाम् । अथैः क्रीता । अत्यैरथैर्निष्ठा । कर्तृकरणे कृतावज्जलमिति
समासः । स यद्युत्तरपदस्य सुबन्तस्य स्यात्तर्हि पूर्ववद्भाष्यं स्यात् । ततश्च
क्रीतात्करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायामिति ङीष् न स्यात् । अत इत्यधिका-

नक्षणां ठक् स्यात्, स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि दर्शाशब्दादपि कदा
चित्स्यादित्येषा दिक्, जातान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कथं
पुनरतिङ्यङ्गोनायमर्थः साधयितुं शक्यः, यावता प्रथमान्तमतिङ्यङ्गं
प्रथमान्तस्यैव सुब्यङ्गस्य निवृत्तिं सूचयेदिति पूर्वपदे पदकार्याणि न स्युः,

साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयतीति । (भा)

क्रियां तद्वर्त्तयतीति साध्यत्वेन प्रतीतेः । तत्संबन्धाधीनत्वात् साध्य-
त्वेन प्रतीतार्थकयोगे च तेषामुपसर्गत्वादिति भावः ॥

अभिनिर्वृत्तस्य । (भा)

अभिनिर्वृत्तज्ञानविषयस्येत्यर्थः ॥

अनिष्पन्नस्येति । (कै)

अज्ञातस्येत्यर्थः ॥ नन्वेवमुपसर्गसम्बन्धात् प्राक् केवलभासादेः
सकर्मकत्वाभावेन कर्मणि ज्ञादयो न स्युरत आह

अनुभूयते सुखमिति ॥ (कै)

धातुरेवेति । (कै)

केवलधातुरेवेत्यर्थः ॥

उपसर्गस्तु द्योतक इति । (कै)

स च श्रोत्रबोधाद्य पश्चादेव सम्बध्यते इति भावः ॥ एतेनोप-

रात् । वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेत्तर्हि वाक्यावस्थायां स्यात् । पूर्वशब्दस्य
व्यवस्थावचनत्वसम्भवात् । अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत । तथा च सा
हि तस्य धनक्रीता प्रागेभ्योऽपि गरौयसीति भट्टिप्रयोगे न सिध्येत् ।

उत्तरपदे चोक्तमिदं न सिध्यति तदेतत्क्रियमाणमतिङ्ग्रहणं विपर्ययमेव
साधयति तदपि गत्युपपदयोरेव कारकेषु तु 'कर्तृकरणे कृता वज्जल-
मि'त्यादावस्थाः कथाया अप्रसङ्ग एव, उच्यते । योगविभागेनातिङ्ग्रहणं
गतिनापि संबध्यत इत्युक्तम्, एवं स्थिते योगद्वयविहितसमासमतिङ्ग्रह-
णेन विशेषयिष्यामः, गतिः समस्यते अतिङ् समासो भवति उपपदं सम-
स्यते अतिङ्च समासो भवतीति, तदेवं 'माडि लुड' माकाषीदित्यादौ

सर्गाणां द्योतकत्वेऽपि तद्द्योत्यार्थस्य साधनसम्बन्धात् पूर्वमेव धातुना बोधनावश्यकत्वेन धातूपसर्गयोः सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्वार इत्य-
पास्तम् । एतच्च “सङ्गादि”त्यत्र विस्तरेणोपपादयिष्यते । “विप-
राभ्यां जेरि”त्यादौ व्यादिद्योत्यार्थप्रतिपादकस्येत्यर्थः । विपराभ्यां
परत्वयोग्यस्येत्यर्थो वा ॥

विरोधसङ्गाव इति । (कै)

इत्यभिमान इति शेषः । अभिमानत्वं वा ऽस्यानुपदमेव स्फुटीक-
रिष्यते ॥ ननु कर्म्मण्युपपदे ऽण् कर्म्मत्वं च विभक्त्या गम्यं तत्राणुत्पत्तेः
पूर्वं कृदन्तत्वाभावात्षष्ठ्या अप्राप्तौ द्वितीयथैव भाव्यमिति जातेऽपि
अणि तन्निवृत्तौ मानाभाव इति कुतः षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह

पञ्चके इति । (कै)

प्रातिपदिकस्य पदत्वाभावादुपपदत्वं कथमिति चिन्त्यमेतत् ॥

सुबन्तमेवोपपदमिति । (कै)

सिद्धान्ते तु कर्त्तृकरणे कृतेत्यत्र बहुलग्रहणात्काचित्सुबन्तेन समासः, अतो
न डीष् । उपपदानाम् । कच्चेन पिबतीति कच्छपी । व्याघ्रीवत् । सुपीति
योगविभागात् इत्यादि । यत्त्वतिङ्ग्रहणमुपपदविशेषणमिति । तन्न ।

तिङन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं क्रियमाणमतिङ्ग्रहणं सुपेति द्वती-
यान्तस्य निवृत्तिं साधयतीति गत्युपपदयोस्तावत्सिद्धमिदं, वृत्तावपि सुप्
सुपेति न संबध्यत इति समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न केवलस्य सुब्-
ग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमपि दिङ्मात्रं प्रदर्शितं न हि तत्र तिङन्तेन समासः
किं तर्हि तिङन्तस्य सुबन्तेन, ‘कर्त्तृकरणे कृता वञ्जल’मित्यत्रापि कृतेति
न वक्तव्यं, कथं, कर्त्तृकरणयोः क्रियापेक्षत्वात्क्रियावचनेन तावत्समासः

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

“तत्रोपपदमि”तिसूत्रे भगवान्वक्ष्यति स्वयं च । किं च पञ्चकपचेऽपि सकलकारकशक्तिमानर्थः संसृग्धाकारेणैव प्रातिपदिकेनोच्यते न तु विशिष्य इतिकर्मापपदत्वप्रयुक्ताणोऽप्राप्तिः । अन्यथा करणाद्युपपदेऽपि कर्मापपदप्रसंगः । तस्मादस्युतः कृतकृत्यर्थकर्मत्वसत्त्वेन कृदनुत्पत्तावपि भावितत्वं गृहीत्वा षष्ठीप्रवृत्तिरित्येव भाष्याशय उचितः ॥

अंतरङ्गत्वादिति । (कै)

षष्ठीति सूत्रे सुपेति द्वतीयान्तस्य संबन्धादिति भावः । अत एव मातुः स्मरतीत्यादौ न षष्ठीसमासः । अत एव च षष्ठ्यन्तस्थानेकसुवन्तेन न समास इति बोध्यम् ॥ एतद्वार्त्तिकद्वयमपि प्रत्याचष्टे ।

अथवेति । (भा)

भाष्ये “विप्रतिषेधे परमि”त्यस्य तु न प्रवृत्तिः । युगपदुभयविहिततत्पुरुषसमाससंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेनासंभवरूपविप्रतिषेधाभावात् । उपपदसमासो भविष्यतीत्यस्य “उपपदमि”ति सूत्रविहितसमाससंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा च स्याद्यतीत्यर्थः । अन्यादृशविरोधस्य तद्वद-

तथा सति प्रथामान्तसुबन्ग्रहणस्य निवृत्त्यापत्त्या बहुविवृत्तिरिति । एतेनातिङ् किम् श्रुतानाद्वारको व्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रयुक्तम् । यदपि कौमुद्यां कुगतीति सूत्रे उक्तं, अत्र सुप्पेयनुरुत्तेन्तिडापि समासः ऊरी-

धातुश्च क्रियावचनो, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतन्तिडश्च तत्र सुबधिकारात् तिङन्तेनाप्रसङ्गः, तदेतत्कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेव यथा स्यादित्येवमर्थमिति केचित्, नेति वयं, काष्ठैः पचतितरा दध्ना मुक्तपूर्वीत्यादौ तद्धितान्तेन समासो माभूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यं कष्टश्रितादिषु प्राक् सुवृत्त्युत्तेः समासो न साधित इति कष्टश्रितेत्यादि न सिद्ध्यति एवं तर्हि

(उपरदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

त्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तात्पर्यम् । न च नित्यत्वानित्यत्वज्ञानयो-
र्विरोधः । बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । एवं च षष्ठीसमासोऽपि
नित्य एवैतद्विषये फलितः । तद्वोधिताभावांश्चैतद्विरोधेनैतद्विषये
त्यागात् । “नित्यं क्रीडे” त्यादिविषये तस्य कृत्रवाधत्वाद् “गति-
कारकोपपदादि”त्यत्र प्रकृतपरिभाषायां च लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषा न प्रवर्तते इति षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव
स्वरश्च । तत्रापि समासे इत्यन्तरङ्गत्वमेव नास्तीति भावः । परि-
भाषायां सामान्यतः कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यन्तसमा-
समात्रस्य सुबुत्पत्तेः प्राक्कृद्भिर्लाभाद् इति बोध्यम् । कैयटे
“सिन्नित्यसमासयोरि”त्यादिर्यथास्यादित्यन्तो ग्रंथो बङ्गषु पुस्तके-
ष्वनुपलभ्यात्तत्रनित्यग्रहणप्रत्याख्यानञ्च ॥

उत्तरपदेति । (कै)

एवं चाग्निचितेत्यदौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः ॥

करोतीत्यादि । तदप्यसत् । तत्र शेषीकृतेनातिङ्ग्रहणेनैव विरोधात् ।
तिङ्समासस्तु सहेति योगविभागबललभ्यो वार्त्तिकोक्तविशेषविषयच्छान्द-
सश्चेति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

गतिकारकोपपदानमिति परिभाषा पूर्वार्चयैः पठिता श्रुचकारेणाप्यतिङ्-
ग्रहणेन तद्देश आश्रिता, तत्र सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति ह्रस्वमेव परि-
भाषार्थं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् ।

तदेतत्प्रतिपद्यन्तां भाष्ये ह्यतपरिश्रमाः ।

नान्ये सहस्रमप्यन्याः सूर्यं पश्यन्ति नाज्जसा ॥

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥

नन्वेवं वचनवैयर्थ्यमतस्तत्सामर्थ्यात्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो
ज्ञायते इत्यत आह

नियमान्तरे इति । (कै)

वक्ष्यमाणे इत्यर्थः ॥

अमैवाव्ययेन ॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदन्तदेवाव्ययेन सह सम-
स्यते । खादुङ्कारं भुक्ते । संपन्नंकारं लवणंकारम् । खादुमि णसुल् खादु-
मीत्यत एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम् । खादुमीत्यर्थग्रहणं सम्पन्नलव-
णशब्दावपि खादुपर्यायौ येन वाक्येनामेव केवलौ विधीयते न तु प्रत्यया-
न्तरसहितः । तस्मिन् वाक्ये सप्तमीनिर्देशबलेन यस्योपपदसंज्ञा तदमैव
तुल्यविधानमित्युच्यते । सूत्रे च तुल्यविधानमित्यध्याक्रियते । नियमाङ्क-

“अमैवाव्ययेन” ॥ ‘खादुंकारमिति’ । ‘खादुमि णसुल्’, खादुमी-
त्यत एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम् । खादुमीत्यर्थग्रहणं तेन संप-
न्नंकारमित्यत्रापि भवति । ननु सिद्धे विधिरारम्भमाणो नियमाय भवति
एव कारः किमर्थः, इत्यतोऽवधारणार्थः, एवं यथा विज्ञायेत अमैवाव्यये-
नेति, मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति, अन्यथस्यासम्भवादेवायं नियमो न
भविष्यति, ननु चायमस्ति स्वार्थं ब्राह्मणकुलमिति, ‘अधिकरणे शेते’-
रित्यच्, ‘अतोमिति’ सारम्भावः । अनेनानव्ययेन समासो माभूदित्येवमर्थो
नियमः स्यात् न, अत्र ह्यन्तरङ्गत्वादनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भायं
प्रस्तात्सुपेति विधानवेलायामनव्ययस्यामोऽसम्भवान्नियमान्तरेण वचनव्य-

अमेत्यस्यावृत्तिरिति । (कै)

चिन्त्यमेतत् । आवृत्तौ मानाभावात् । अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदमाव्ययेन समस्यते इत्यर्थे अग्नेभुक्त्वा इत्यत्र समासापत्तिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च । किं च कालो भोक्तुमित्यत्र समासापत्तिस्तस्मादमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदमाव्ययेनेति नियमेन सर्वेष्टमिद्धिः । अत एव भाष्ये ऽग्नेभुक्तेत्यप्युदाहृतम् । १ “अग्रादिषु

१ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति (अत्रैवभाष्ये) ॥ अथाप्राप्ते अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः (वा) ॥ ३ । ४ । २४ ॥

भूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते न तु सूत्रारूढः । अमैव च यत्तुल्यविधानं तस्य प्रत्ययान्तरं प्रति उपपदत्वमेव नास्तीति अव्ययान्तरेण सह समासो नाशङ्कनीयः । सूत्रस्य प्रयोजनन्तु कालसमयवेलासु तुमुन्, कालः समयो वेला वा भोक्तुमित्यत्र समासनिवृत्तिः । अमैवेति किम् । अग्नेभोजं अग्नेभुक्त्वा, विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेध्विति ह्याणमुलौ । अमाचान्येन च तुल्य-

अरितार्थत्वाद्विपर्ययनियमो न भविष्यतीत्यत आह । ‘एवकारकरणमिति’ । अमैव यदुपपदं तत्समस्यते तदेव समस्यत इत्यक्षरार्थो न पुनरमैव समस्यत इति, तच्चामैव यदुपपदमित्यत्र तुल्यविधानमिति वाक्यशेषः, किं चामैव तुल्यविधानं येन वाक्येनामैव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यदुपपदं विधीयत तत्र सप्तमीनिर्देशात्तदमैव तुल्यविधानं, नियमाङ्गभूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते अमैव यत्तुल्यविधानं न तु प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ निमित्तमिति तदपेक्षया ऽनुपपदत्वाद्

अप्राप्ते”ति वार्त्तिकप्रत्याख्यानं च सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ “अप्राप्त-
विधेरिति विशेषणव्यावर्त्यमुपपादयति

प्राप्तविभाषायां त्विति । (कै)

आभीक्ष्ण्य इत्यनुवृत्त्या हि सा तस्मिंश्च सत्येव प्रत्यय इत्याद्युक्तेः
प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेनैवोपपदसंज्ञास्वीकारादिति भावः ॥

विधानपेतम् । अथयेनेति किम् कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव
यत्तुल्यविधानन्तदेव समस्येत । न च पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादव्ययविषय एव
नियम इति वाच्यम् । तथासत्यमैव नियमापत्तेः । अमन्तेनोपपदस्य यस्मा-
त्समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति । तथा अग्रेभोजमित्यत्र मा भूत । अग्रे-
मुक्ता कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव ॥

अव्ययान्तरेण समासो नाशङ्कनीयः । ‘अग्रभोजमिति’ । ‘विभाषाग्रे-
प्रथमपूर्वेष्विति’ क्तामुलौ, अव्ययग्रहणं किम् । असत्यव्ययग्रहणे अमैव
तुल्यविधानं तदेवोपपदं समस्येत इत्युच्यमाने कुम्भकारादावपि न स्यात्,
अथ पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादमैव तुल्यविधानस्योपपदस्याव्ययविषयत्वात्त-
द्विषय एव नियमो विज्ञास्यत इत्युच्यते एवं त्वमैव नियमः स्याद् अमन्ते-
नोपपदस्य यः समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति, तत्र को दोषः, अग्रेभोज-
मित्यत्रैव न स्यात्, अग्रे मुक्ता कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव, अव्यय-
ग्रहणे तु सति अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति
विज्ञानान्न कश्चिदोषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३॥

उपयुक्तादन्यः शेषः । सामान्यं “सह सुपे”त्यादिः । विशेषो “द्वितीयाश्रिते”त्यादिः ॥

पूर्वोत्तरेति । (कै)

यद्यप्यन्यपदार्थवत् पूर्वोत्तरपदार्थयोस्तद्विधानं नास्मच्छास्त्रे तथाप्यन्ययीभावादिमहासंज्ञाबलेन पूर्वाचार्यपरिगृहीतार्थस्य निमित्तत्वमख्येवेत्यभिप्रायः ॥ १. “विशेषणं विशेष्येण”त्यादौ प्रथमाया अप्युपयुक्तत्वमित्यत आह

१ अ २ । पा । १ । सू ५७ ॥

शेषो बज्रव्रीहिः ॥ अधिकारोऽयम् । शेषः किम् । उन्मत्तगङ्गम् । प्राक्काण्डारात्परङ्गार्थमिति पाठे परत्वाद्वज्रव्रीहिसंज्ञा मा भूत । उपयुक्तादन्यः शेषः । शिष्य असर्वोपयोगे । कर्मणि घञ् । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽन्यथी-

“शेषो बज्रव्रीहिः” ॥ ‘उपयुक्तादन्यः शेष इति’ । शिष्य असर्वोपयोग इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । ‘कश्च शेष इति’ । ननु चोपयुक्तादन्यः शेष इत्युक्तं, सत्यं, सर्वेषामेव पदानां सामान्यविशेषरूपेणोपयोगात्सर्वेषु च पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु यथायोगं तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विधानादुपयुक्तादन्यो न सम्भवतीति पुनः प्रश्नः, उक्तं च शेषग्रहं पदत्वज्ञाभावादर्थत्वञ्चेदविश्लेष-

द्वितीयादीनामिति । (कै)

“गतार्थप्रथमये”त्यादि तु व्याख्यानभूतं न स्वतन्त्रविधायक-
मिति भावः ॥ यदा “शेष” इत्यस्य प्रथमान्तत्वात्प्रथमान्तगृहीत-
त्रिकस्य प्रतिपदमुच्चरितस्यैव ग्रहणमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

भावादिसंज्ञा नोक्ता स बज्जत्रीहिरित्यर्थः । एकसंज्ञाधिकारे तु त्रिकतः
शेषो ग्राह्यः । तथाहि । सप्तसु सुपां त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य षडङ्गग्राहिकया
समासो नोक्तः स शेषः ॥ प्रथमेति यावत् । ततश्च प्रथमान्तानां बज्जत्रीहि-
रित्यर्थात्समानाधिकरणानां भवति । कण्ठेकाल इत्यादौ तु सप्तमीविशेषण
इति ज्ञापकात्सिद्ध इति ॥

मिति । ‘यत्रान्यः समासो नोक्त इति’ । येषां पदानां यस्मिन्नर्थे ऽव्ययी-
भावादिकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थः । अथैवं कस्मान्न विज्ञायते
सप्तसु सुपां त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य षडङ्गग्राहिकया समासो नोक्तो यथा
प्रथमायाः स शेष इति, कण्ठेकाल इत्यादावप्रथमान्तानामपि समास-
स्येष्टत्वात्, शेषग्रहणं प्राक्कडारात्परं कार्यमित्यस्मिन्पक्षे कर्त्तव्यम्, एक-
संज्ञाधिकारपक्षे न कर्त्तव्यमित्याकडारसूत्र एव प्रतिपादितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

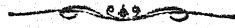
पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ॥

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥

भाष्ये क्रमोल्लङ्घनेऽभिप्रायमाह

अनेकेति ॥ (कै)

चित्रगुः । चित्रा गावो यस्येति विग्रहः । चित्र गोसम्बन्धीति
समासार्थः । यत्सम्बन्धिनाश्चित्रा गाव इति विग्रहे बोधः । वृत्तौ विशेष्य-
विशेषणभावव्यत्यासः । यत्तु बज्रग्रीहौ अन्यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणाणि
च गोपदेनैव गोस्वामिलक्षणायां तत्र चित्रपदार्थानन्वय एकदेशत्वादिति
वाच्यम् । चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामि-

अनेकमन्यपदार्थे ॥ अनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा सम-
स्यते स बज्रग्रीहिः । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोभिधीयत इति स्थिते
त्रिकतः शेषस्योक्ततया अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुग्रीहिरिति फलितं त्रिकतः

“अनेकमन्यपदार्थे” ॥ ‘अनेकं सुबन्तं सह समस्यत इति’ । परस्य-
रमित्यर्थः । तदनेन सुबिद्येतद्वचनवर्तने न सुपेक्षेतद्, उत्तरपदस्याप्यनेक-

अन्यपदार्थो लभ्यते इति । (कै)

“अन्यार्थ” इत्यस्य भिन्नेऽर्थे इत्यर्थः । भेदप्रतिधोगी चोपस्थितः
स्वपदार्थ एव पर्युदासविधया च स पदार्थ एवेति भावः ॥ वाक्य-
व्यावर्तकं युक्त्यन्तरमाह

वर्त्ततीति । (कै)

तेषां सुबन्तत्वादित्यभिमानः ॥

एतानि पदानीति । (कै)

समानाधिकरणानामित्यनपेक्ष्येदम् । वस्तुतोऽर्थपरमेतत् । यथा
मदीया मातेत्यत्र समासप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ सुद्धातं भो इति
पाठे आह

लक्षणाद्ग दोषः । एवं प्राप्तोदकग्राम इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो
लक्ष्यते प्राप्तपदं तात्पर्यग्राहकम् । प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकम् इति बोधोत्तरं
स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम् ।
उदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात् । प्राप्तेऽति तस्य
कर्त्रर्थकस्य कर्मणिलक्षणा प्राप्तौ चोदकस्य कर्तृतासम्बन्धेनान्वय इत्यपि

शेषो हि प्रथमा तदन्यपदार्थश्च कर्मादिरिति । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको
ग्रामः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः । यद्यपि तत्प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्धा-
त्वर्थं प्रति विशेष्यतोचिता तथापि व्यपेक्षावादिभिरगत्या समासे भिन्नैव

मित्यनेनैव प्रतिपादितत्वादिति दर्शयति । ‘सर्वेषु विभक्त्यर्थेष्विति’ । पदेन
प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैवान्य-
पदार्थग्रहणेन ग्रहणमिति भावः । अत एव प्राप्तोदकोऽयं ग्राम इति ग्राम-
शब्दानुप्रयोगः, अन्यथा यावानेवार्थो ग्रामपदस्य तावतो ऽभिधाने गतार्थ-

अथवेति । (कै)

अत्र सर्वचान्योऽर्थो व्यङ्ग्य इति बोध्यम् ॥

अभिजनशुद्धिरपि (कै)

इत्यपिरेवार्थं ॥ भाष्ये वाक्यशब्देन पदसमूहमात्रम् ॥

व्याप्तिसमाश्रयणेति । (कै)

पदार्थग्रहणसामर्थ्याद् व्याप्तिन्यायस्त्वैवानुसरणे नान्तरङ्गन्याय-
स्त्वेत्यर्थः । राजानं पुरुषमित्यत्र सावकाशस्तत्पुरुषः । बह्वब्रीहिरपि
बह्वपदे सावकाश इति प्रथमान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्त्वपदार्थेऽपि

न युक्तम् । उदकरूपकर्तृरनुक्तत्वेन तत्तत्तृतीयायां वैयधिकरण्याद् बह्व-
ब्रीह्यनापत्तेः । उदककर्तृकप्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्कर्मनाम्नो लक्ष्यत
इत्यपि न युक्तम् । प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्नः सत्त्वप्राधान्यस्य च भङ्गा-
पत्तेः । विशेषणो कर्त्तरि एकदेशत्वेनोदकान्वयासम्भवाच्च इति नयन्याय-
विदः तन्न । उत्तरे पदे एव लक्षणायां विनिगमकाभावात् । न च प्रत्य-
यानां सन्निहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्करणे विनि-

व्युत्पत्तिः स्वीकरणीया । सिद्धान्ते तु एकार्थीभावाभ्युपगमात्सर्वं मुख्यमि-
त्युक्तम् । ऊठरथो नड्वान् । उपहृतपशू रूद्रः । उद्धृतौदना स्थाणौ ।
चित्रगुः । वीरपुरुषको ग्रामः प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गतः ।

त्वान्न स्याद्यथा दन्ते चशब्दस्य, यदा तु समासेन विभक्त्यर्थे एव सम्बन्धा-
दिरभीष्यते तदा विभक्तिर्मानुप्रयोजि, त्रयस्यानभिहितत्वात्तद्वाचिनोऽनु-
प्रयोगः कस्मान्न स्यात् यदि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कथं ग्रामादिभिः सामा-
नाधिकरण्यं तल्लिङ्गसंख्यायोगे वा बह्वब्रीहिर्भवति प्राप्तोदको ग्राम उद्धृ-
तौदना स्थाणौति । उच्यते । विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धादेराश्रितत्वेन गुणत्वाद-

(अ. २ । पा. २ । आ. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

बज्रब्रीहिः प्राप्नोतीति तद्वावृत्त्यर्थमन्यग्रहणं त्रिकतश्चात्र शेष इति
भावः ॥ भाष्ये एकदेश्याह

नैतदस्तीत्यादि ॥ (भा)

तत्पुरुषः । (भा)

समानाधिकरणतत्पुरुषः । राजपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय
एव ॥ इतर एकदेश्याह

भवेदित्यादि ॥ (भा)

स्वरसमासान्तेति । (कै)

पर्यायेणेत्यर्थः । यद्वा कस्य चित्स्वरः कस्य चित्समासान्त
इत्यर्थः ॥ भाष्ये

गमिका राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य पुरुषे ऽन्यवारणाय पूर्वपदार्थेन
वाच्यम् । सर्वक इत्यादौ व्यभिचारात् । दधीयद्ददाति इत्यादौ दध्नि-
वत्त्वार्थान्वयापत्तेः । दधिवज्रपटुर्ददाति इत्यादौ दध्नि वज्रजन्यान्वया-
पत्तिः । पटावनन्वयापत्तिश्च । किं चैवमन्यपदार्थे वर्त्तमानानेकमुबन्ता-
भावेन बज्रब्रीहेरेवानापत्तिः । अपि चैवं घटादिपदेऽपि चरमवर्णस्याच्-
प्रत्ययरूपस्य लक्ष्ययैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकथोच्चेदापत्तिः । अवयव-

अनेकोक्तेर्बहुनामपि, चित्राजरतीगुः । तन्वीदीर्घाजङ्गः । इह प्रथमो
न पुंवत् । उत्तरपदत्वाभावात् । द्वितीयोऽपि न । अपूर्वपदत्वात् । उत्तर-
पदे नित्यसमासस्य तु नायं विषय इत्युक्तम् । एतच्च केषां चिन्मतम् ।

भेदोपचारात्सामानाधिकरण्यामाश्रयतश्च लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति शुक्लादि-
वत्, तथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला पटौ शुक्लः कम्बलः शुक्लैः शुक्ला इति । नन्वेवं
यथा शुक्लशब्देन कदा चिद्गुण उच्यते कदा चिद्गुणी तथा बज्रब्रीह्यावपि
प्राप्नोति । नैषोऽस्ति नियमो गुणशब्देन कदा चिद्गुणमात्रमभिधीयतइति

(अनेकमन्यप्रदार्थे । २ । २ । २४ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

अशेषत्वान्न भविष्यतीति । (भा)

पदतोऽर्थतो वा शेष इत्यभिमानः ॥ एतदर्थकं शेषग्रहणं प्रत्या-
ख्यातमित्याह

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

१“आकडार”सूत्रोक्तमित्यर्थः । पदतोऽर्थतश्च शेषे दीरावतीके
दोषः । पदत एव शेषे वीरपुरुषकादौ दोषः ॥

समासविधाविति । (कै)

१“संख्यावशेन” २“नदीभिश्च” ३“अन्यप्रदार्थे च संज्ञायां”

१ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

२ अ २ । पा १ । सू १६ ॥

३ अ २ । पा १ । सू २० ॥

४ अ २ । पा १ । सू २१ ॥

तल्लक्षणाद्यजानतामपि बोधात् तत्र सा चेत् प्रकृतेऽपि तुल्यम् । कस्यचि-
दवयवतल्लक्षणाज्ञानाद् बोधेऽपि न तत् तत् साधुत्वं सूत्रविरोधात् । सूत्रे
लाक्षणाकार्थान्वाख्यानस्यादृष्टत्वात् । व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वभङ्गा-
पत्तेश्च । किं चेवं प्रातिपदिकात् कर्मत्वादौ स्वादय इति शास्त्रतः प्रत्या-
सत्त्या लब्धायाः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेश्चल्लक्ष्यस्य
परस्परं प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वये एव तयोः साधुत्वस्य च भङ्गः । उत्तरपद-

परमार्थस्तु षाळभाष्यादिपर्यालोचनया नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ्
कृत इत्यत्र यथा । इष्टसिद्ध्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्यते न तु सर्वत्रेति
ओजःसहोम्भ इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तात्वाच्च । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव ।

पञ्चादिष्वदर्शनात्, नहि भवति देवदत्तस्य पटुरिति तद्वदिह्यापि नित्यमेव
गुणिग्लिता भविष्यति, एवमपि बहुव्रीहिणा यथा विभक्त्यर्थस्याभिधानात्
षष्ण्यादयो न भवन्ति तथा लिङ्गसंख्योरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया

(अ. २। पा. २। आ. २)

(अनेकमन्यपदार्थे । २। २। २४।)

“मध्यमध्यमधौराश्व” ^१“नञि”त्यत्रेति भावः ॥ पदतोऽर्थतश्च शेषार्थ-
कस्य तस्य प्रत्याख्यानं परंकार्यमिति पाठे ऽन्यग्रहणमावश्यकमित्याह
तत इति ॥ (कै)

नीलोत्पलं सर इति । (कै)

इदमुपलक्षणं वज्रपदकवज्रब्रीहिः । स्वपदार्थेऽपि स्यादित्यपि
बोध्यम् । परिनिष्ठितविभक्त्या समासमज्ञानतो भाष्ये ऽक्रियमाणे
इत्याद्युक्तिरिति बोध्यम् ॥

१ अ २। पा २। सू ६ ॥

मात्रस्य प्रकृतत्वात् । प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् । तज्जन्य-
ज्ञानविशेष्यत्वं च प्रकृत्यर्थत्वे । एतेन प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ यदुक्तान्तदप्य-
पास्तम् । किं च स्ववाच्यार्थघटितलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वस्य चित्र-
गुरित्यादौ कृत्तस्य भङ्गापत्तिः । व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तिरेवो-
चिता । एवम् ऊढरघादावपि विशिष्टशक्तिवादिनास्तु न कश्चिद् व्युत्पत्ति-
विरोधः सर्वव्युत्पत्तीनां भिन्नोपस्थितिजनकशब्दविषयत्वात् । तत्र विशेष-
विशेषणभाववैपरीत्यान्तर्भावेनैव संसर्गे ऽन्यपदार्थे च शक्तिकल्पना ।

चित्राजरदगुरित्यादि । अत एव चित्राजरत्वौ गावौ यस्येति विग्रहेष्येव-
मेव । अदृष्टसदृशप्रजमिति तु कर्मधारयोत्तरपदो द्वयोरेव बहुव्रीहिः ।
अपि च परमस्वधर्मः । स्वशब्दस्य निरपेक्षपूर्वपदत्वाभावात्ततो धर्मशब्दपरो
न तु केवलादिति नानिच् । कर्मधारयपूर्वपदे तु भवत्येवेति वक्ष्यते । किञ्च

न प्राप्तवन्ति, नैव दोषः । स्वार्थिकाष्टावादयः स्त्रियां यद्वर्तते तस्मात्स्वा-
र्थिकाष्टावादयो भवन्तीति तेन वज्रब्रीहिणाऽभिहितेऽपि स्त्रीत्वे भविष्यन्ति
एवं च कृत्वा ‘ऽनो वज्रब्रीहे’ रित्यद्युपपन्नं भवति, समासेन च बाह्यक्रिया-
पेक्षा या कर्मादिशक्तिरुद्ब्रूहितासमासप्रातिपदिकार्थमात्रस्यैवैकत्वादेरुक्त-

कंठकाल इत्यादिश्चेति । (कै)

बहुपदके बहुव्रीहिविधानं सावकाशमिति वक्तुं युक्तम् ॥

ततश्चेति । (कै)

न चैकसंज्ञाधिकारात् बहुव्रीहिसंज्ञया कर्मप्रवचनीयत्वबोधे
षलं स्यात् । किं च कर्मप्रवचनीयत्वस्य निरवकाशत्वेन तथा बाधा-
द्वहुव्रीहिसंज्ञैव न भविष्यतीति वाच्यम् । उपसर्गसंज्ञाया अपि
तद्व्रीत्या बाधात् परं कार्यत्वपक्षे समावेशसंभवाच्चेत्यभिमानः ॥

चित्रगुरित्यादौ स्वामिभावादिसम्बन्धेन चित्रगोविश्लिष्टः समासार्थस्तत्रा-
न्वयः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धश्चेत्युभयं समासार्थः । यद्वा संसर्गरूपो-
विभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहिः शक्यः । न च विभक्त्यर्थस्यासत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्या-
कार्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । गुणवचनवत् यत् द्रव्याश्रितो ऽसौ सम्बन्धः
तद्विङ्गसंख्याभ्यां तस्य योगाङ्गीकारात् । एवं समासेनाभिधीयमानः सम्बन्धः
सम्बन्धितादात्म्येनैवाभिधीयते । तत्र द्वित्वेऽपि सम्बन्धस्य सम्बन्धन्तरस्य
विशेषणतया शब्देनैवोपात्तत्वात् प्राधान्याच्च स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्था-
प्यत इति तद्वत्तद्विङ्गसंख्या भवतः ॥

प्रत्य

सुसूक्ष्मजटकेऽनेन सुनताजिनवाससा ।

समन्तश्रितिरङ्घ्रेण दयोर्दृत्तौ न सिध्यति ॥

अयं श्लोकः समर्थसूत्रे भाष्ये पठितः । सुसु सूक्ष्मा जटाः केशा

त्वादिति कर्मादिगतैकत्वादिति पादनाय वचनानि भविष्यन्ति चित्रगुं पश्य
चित्रगुणा कृतमिति, एवमपि प्रथमा न प्राप्नोति समासेन संख्याया
अभिधानात्, वचनग्रहणादेको द्वौ बहव इति बहुविध्यति, अथवा लिङ्ग-
मात्रं संख्यामात्रं बहुव्रीह्याभिहितं न विशेषस्तत्रावश्यं विशेषार्थिना

(अ. २ । पा. २ । आ. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

केचिदिति । (कै)

अत्रावृत्तिस्तु स्यादित्यनेन व्यपेक्षासत्त्वेऽप्येकार्थीभावाभावः
स्यादिति ॥

पदमिति । (कै)

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरत्रैकार्थीभावः स्यादित्यभिमानः । अत्र
व्याख्याने एकसंज्ञाधिकारेऽप्युक्तदोषो न संज्ञयोर्भिन्नाश्रयत्वात् ॥

विच्छिन्नत्वादिति । (कै)

अतिङ्ग्रहणं तु नानुवर्तते व्याख्यानादिति भावः ॥

योगद्वये एवेति । (कै)

तत्रैवातिङ्पदसंबन्धादिति भावः ॥

सम्बन्धसम्बन्धिनोः स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धाभावेन सम्बन्धितादात्त्ये एव
पर्यवसानं बोध्यम् । शब्दशक्तिस्वभावाच्च । पटस्य शुक्ल इत्यत्रेव न भेदेनात्र
विवक्षा । वाक्ये तु भेदेनैव विवक्षेत्यन्यत् । पक्षद्वयमपौढं भाष्ये स्पष्ट-
मितिबहवः । परे तु एवं सति प्राप्तादि पदेऽपि विशेषणविशेष्यभाव-

यस्येति चतुर्णां वज्रव्रीहौ “उग्रापोः संज्ञाकृन्द्सोर्बज्जलमि”ति वज्रलवचना-
द्ब्रह्मत्वम् । यद्वा जटावन्तो जटाः । अर्श आद्यच् जटाः कृता जटा इति

तदाची शब्दः प्रयोक्तव्यः । एवं च कृत्वा सह प्रकृत्यर्थेन विभक्त्यर्थे वज्रव्री-
हिणाऽभिधीयमाने ऽपि न कश्चिदोषः । कथं सामान्यमभिहितं विशेष-
स्यानुप्रयोगः सामान्यस्य तर्हि न प्राप्नोति देवदत्तः कश्चिदिति । सामान्य-
मपि विशेषो यथा विशेषेण विशेषान्तरं आवर्त्यते तद्वत्सामान्येन विशेषो
आवर्त्यते । अन्यथा सन्देहः स्यात्सामान्यमत्र विवक्षितं विशेषो वेति ।
प्राप्नोदको ग्राम इत्यादीनि द्वितीयाद्यर्थेषु यथाक्रममुदाहरणानि । ऊरु

गुणे संख्याया इति । (कै)

सुवन्तत्वस्य प्रत्येकसमाप्तत्वादिति तु वक्तुं युक्तम् । समासविधानं चेति पाठे चस्त्वर्थे ॥

द्व्यङ्गजातादाविति । (कै)

“कालाः परिमाणेनेति” सूत्रस्थेन “उत्तरपदेन परिमा-
णिना द्विगोः सिद्धय” इति वार्त्तिकेन सिद्धे बह्वनां तत्पुरुषे
इत्यर्थः । तदपि वचनमेतज्ज्ञापकसिद्धमेव नापूर्वमित्याशयेन भाष्ये
द्विगुग्रहणम् । तत्पुरुषोऽपीत्यस्य “कालाः परिमाणेने”त्येतद्विज्ञो-
ऽपि तत्पुरुष इत्यर्थ इत्यन्ये ॥

१ अ २ । पा २ । सू ५ ॥

यथासकल्पने गौरवं बज्रब्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधि-
करण्याभावात् एवञ्चानापत्तिश्च । किं चालौकिकविग्रहे एकार्थीभावरूप-
सामर्थ्यकल्पनया तत्र तन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयोः सामानाधि-
करण्याभावेन समासशास्त्राप्राप्तिः । स्वशक्यार्थघटितैकार्थीभावस्य चित्र-

वा तत्करोतीति गण्यन्तादेशश्च । एवं सुष्ठु नतम् अजिनं वास आच्छादनं
यस्य तेन समन्तानि श्रुतीनि रन्ध्राणि यस्येति विग्रहः । द्वयोर्दन्तौ हि

रथो येन । उपहृतः पशुर्थस्मै । उद्धृत ओदनो यस्याः । चित्रा गावो यस्य ।
वीराः पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहाः । ‘प्रथमार्थे तु न भवन्तीति’ । अनभि-
धानात् । एवमनन्तरादिषु न भवति चित्रा गावो यस्यानन्तरा इति ।
‘अनेकमिति किमिति’ । सुप्सुपेयधिकारादेव तत्पुरुषवद्बज्रब्रीहिरप्येकस्य
न भविष्यतीति प्रश्नः । ‘बह्वनामपि यथा स्यादिति’ । ‘अन्यथा सुप्सुपेति
संख्याया विवक्षितत्वाद्यथा तत्पुरुषो बह्वनां न भवति महत्कष्टं श्रित इति

ज्ञापकफलस्येति । (कै)

संख्याऽविवक्षारूपस्येत्यर्थः । यद्वा यथाकथंचित्सुबन्तत्वादिग्रहण-
रूपस्येत्यर्थः ॥ सर्वस्यापि समासस्य ग्रहणेन विधानादाह

विशिष्टेति ॥ (कै)

संख्याविवक्षेति । (कै)

मुख्यसुबन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् ॥

संख्याया अविवक्षेति । (कै)

यथाकथंचिद् द्वितीयान्तग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् ॥

न्वादौ कृतस्य भङ्गश्च । तस्मात् प्राप्तिकर्तृ-उदककर्म इत्यादि प्रकारेण
बोधः । उदके तन्निरूपकत्ववाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानम् ।
स्वर्गे ध्वस्त इतिवत् । अत एव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभाव-
कृतविशेषेऽनुक्तिर्भाष्ये विभक्त्यर्थस्य प्राधान्येऽपि धर्मिबोधकत्वमुक्तरीत्यैव ।

केशवासो रन्ध्रेभ्यः पूर्वं उदात्तः स्यात् । इध्यते तु सुसमन्तयोः प्रकृतिस्वर
इति भावः । एवं नीलोज्ज्वलवपुः । इह्यापि नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वरः । न

तथा वज्रव्रीहिरपि न स्यादिति भावः । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयं तद्विचार्ये-
त्युत्तरपदे द्विगुं शास्ति तज्ज्ञापयति बह्वनामपि समास इति । यद्येवं तत्पु-
न्येऽपि प्रसङ्गः । अथ चित्रगुरित्यत्रोत्तरपदस्याप्युपसर्जनसंज्ञा प्रयोजनं
कस्मान्न भवति सत्यनेकग्रहणे सुपेत्यस्य निवर्तितत्वादुत्तरपदमपि तेनैव
प्रत्याख्यते तदपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं भवति नान्यथा । एवं मन्यते
चित्रगुस्तिष्ठति चित्रगुं पश्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्त्ययोगेऽपि
वर्त्तिपदयोर्नित्यप्रथमान्तत्वादेकविभक्त्यैव सिद्धमुपसर्जनत्वमिति । 'सुसूक्ष्म-
जटकेनेति' । सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्तेति चतुर्णां वज्रव्रीहौ 'उग्रापोः

अवाध इति । (कै)

अन्यत्र मुख्यद्वितीयाद्यन्तग्रहणं “सुप्सुपे”त्यत्र तु ज्ञापकेन यथाकथंचित्सुबन्तग्रहणमिति तत्त्वमत्र तदापि द्वन्द्ववद्ब्रूहि-विधायके एवेष्टानुरोधात् । परिमाण्युत्तरपदकसमासविधौ चेति बोध्यम् ॥ “ग्रहणेन तत्पुरुष” इत्यत्र तत्पुरुषपदमव्ययीभावस्याप्युपलक्षणम् ॥

*यत्तु मीमांसकाः । ब्रूवन्नीहौ “चित्राणां गवाम् अयम्” इति विग्रह उचितो न तु “चित्रा गावोऽस्य” इति । वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वस्यानौचित्यात् । प्राप्तोदक इत्यादेरपि प्राप्तस्योदकस्यायम् इति विग्रहः । प्राप्तोदकसम्बन्धीतिबोधः । सम्बन्धश्च स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वादिरिति तन्न । एवं

च चित्रगुरित्यत्र उत्तरपदस्याप्युपसर्जनसंज्ञार्थमनेकग्रहणमिति वाच्यम् । प्रथमानिर्दिष्टत्वं विनापि एकविभक्त्यनेन तत्सिद्धेः । प्रधानस्यान्यपदा-

संज्ञाकन्दसोर्बहुलमिति बहुलवचनाद्भ्रूलम् । यदा सुष्ठु सूक्ष्मा जटा येषु ते सुसूक्ष्मजटास्तादृशाः केशा अस्येति पुनर्बहुव्रीहिः । एवं सुष्ठु गजाजिनं वास आच्छादनं यस्य तेन सुगजाजिनवाससा तृतीयान्तोदाहरणं श्लोके तथा पठितत्वात् ॥

* अरुणाशब्दो गुणवचनः पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दौ द्वावपि सामानाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ । तत्र गुणे संदेहः । किमेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण सह संबध्यते । उत प्रकृतेन द्रव्यमात्रेणेति ॥ ननु च पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोरपि गुणवचनत्वान्निवाच वाक्ये द्रव्यमस्ति कथं गुणवचनत्वमिति चेत् । उच्यते

ब्रूवन्नीहिसमासोऽयं मतुषर्थे विधीयते ।

सोऽस्यास्तीति च संबन्धे मतुषर्थीयः प्रवर्तते ॥

तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तदनुवृत्तावपि द्वयोः समासाभावार्थतदित्य-
स्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तन्निवृत्तिं विना सर्वेषामुपसर्जनत्वासंभवो
द्वयोः समासात्ताभवेति व्याख्यानात्तन्निवृत्तिरिति तत्त्वम् ॥

वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । (कै)

समासापेक्षयेति शेषः ॥

विधविग्रहस्य मत्वर्थे बज्जब्रीहिः कर्त्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः अप्रथमावि-
भक्त्यर्थे बज्जब्रीहिः शेषो बज्जब्रीहिः चिकितः शेष इति सुनिवचनविरुद्ध-
त्वात् । नचालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम् ।

र्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि वर्त्तिपदयोर्निवृत्त्यं प्रथमान्तत्वात् । न चैवं राज-
कुमारीं पश्येत्यादावप्यतिप्रसङ्गः । तत्र द्वितीयाद्यन्तेनापि कुमारीशब्देन

सुसूक्ष्मजटकेष्वेन सुगजाजिनवाससा ।

समन्तश्रितिरन्ध्रेण द्वयोर्द्वौ न सिद्ध्यति ॥

इति भाष्ये श्लोकः पठितः । तत्र तु श्लोकपूरणार्थं द्वितीयादिदेशः ।
अन्यग्रहणं बज्जब्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागार्थमसति तस्मिन् कण्ठेकाक्ष

गोमानित्वेवामादिषु हि गोषु प्रातिपदिकेनाभिहितान् तद्वत्त्वर्थे
मतुपाभिधातव्ये अवश्यं तावत्संबन्धः पूर्वतरमभिधातव्यः । कुतः

न हि गोभिरसंबन्धो गोमानित्वभिधीयते ।

तस्माद्विशेषणं तत्र संबन्धः पूर्वमिष्यते ॥

विशेषणं तावत्सर्वत्र पूर्वतरमभिधीयत इति स्थितम् । इह च
संबन्धो विशेषणमिष्यते न गोमात्रम् । असंबन्धेषु प्रत्ययानुत्पादात् । यदि
गोमात्रं विशेषणं भवेत् ततस्तान् प्रातिपदिकेनाभिहितान् विशेष्यं
प्रत्ययोऽभिदध्यात् ॥ संबन्धे पुनर्विशेषणे नियोगतः सोऽभिधातव्यः केन

यदपेक्षयेति । (कै)

विग्रहे यदेकविभक्तिकमित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या विग्रहीयपदान्तरा-
पेक्षया यत्तादृशमिति लभ्यते । नहि चित्रा गाव इत्येतत्तथेति
भावः ॥

अथेति । (भा)

यथाकथं चित्परायेण । अन्यस्य समासस्य समासपदाद्यत्किञ्चि-
देकविभक्तिकमित्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये

अलौकिके प्रविष्टानामेव पद्धान्तरे समासाभावे परिनिष्ठितानां तदर्थ-
बोधनाय प्रयोगसम्भवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितपदघटितलौकिक-
विग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात् । किञ्च न केवलमर्थबोधनायैव तद्वाक्य-

विग्रहाभ्युपगमात् । अन्यग्रहणं किम् । बज्रव्रीहिस्तत्पुरुषयोर्विषयविभागो
यथा विज्ञायेत । स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बज्रव्री-

हत्यादौ अधिकरणपदे सावकाशं बज्रव्रीहिं स्वपदार्थ इव नौलोत्पलं सर
इत्यादौ समानाधिकरण्ये तत्पुरुषो बाधेत । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे

चित् । न चास्य प्रातिपदिकमभिधायकमाकृतितमात्राभिधायित्वात् । न च
प्रातिपदिकार्थो गमकः । विनापि संबन्धेनोपपद्यमानत्वात् । केवलगोशब्दो-
च्चारणेऽपि चाप्रतीतेः । गोमत्पदोच्चारणेऽपि प्रत्ययवेल्लयामेव संबन्धबुद्धिः ।
अतश्च तदागमे हि तद् दृश्यत इत्यपि प्रत्ययार्थत्वम् । यच्च विशेष्ये वर्त्तते
तेन तत्प्रत्यासन्नं विशेषणमुपादातव्यम् । न च प्रातिपदिकं विशेष्ये वर्त्तते
यतस्तद्विशेषणभूतं संबन्धमुपाददौत ॥ प्रत्ययस्तु तत्र वर्तत इत्युपादत्ते ।
स चेदुपात्तस्तेनैव संबन्धिप्रत्ययसिद्धेरभिधानशक्तिप्रतिबन्धाद् विशेष्यानभि-
धानम् । न च विशेष्यप्रत्ययात्संबन्धप्रत्ययो भवति । प्राक् संबन्धादि-
श्रेष्ठत्वाभावात्सिद्धे च विशेष्यत्वेन संबन्धे न पश्चात्किञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्य-

(अ. २ । पा. २ । आ. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

कुतश्चिदेव । (भा)

समासार्थविग्रहे इत्युक्तिरूपहेतोः किञ्चित्पदं समासरूपमध्या-
हृत्येत्यस्य ज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थः । तदपेक्ष इति च शेषः ॥ अने-
नोक्तेऽप्यर्थे प्रत्यासत्तिमूलकत्वं दर्शितम् । अत एव सभार्थ इत्यादा-
वुपसर्जनत्वेन द्विखसिद्धिः । अन्यथा विग्रहीयसहपदे विभक्तेरेवा-
भावेन तदपेक्षया नियतविभक्तित्वाभावात्तदप्राप्तिः । मम तु
अनियतविभक्तिकसमासान्तत्वं सूत्रपादं लुका विभक्त्यनुत्पत्तेरेवा-
न्वाख्यानञ्च ॥

प्रयोगः । किन्तु समासादेवैकल्पिकत्वप्रदर्शनायापि तद्दर्शकं चोक्तरीत्या
चित्रा गावो यस्य इत्याद्येव न त्वदीयम् अत एवाविग्रहो नित्यसमास

हिर्वाधते । असति त्वन्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां
समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पलं सर

सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्वाधत इति न कश्चिद्दोषः । पदग्रहणं
किं पदार्थे यथा स्याद्वाक्यार्थे माभूत् कश्चित्कचिन्नयां सिष्णासुमाह नद्यां

प्रतीतिरिवास्त्य प्राप्नोति । तस्मात्प्रथमतरप्रत्याख्यत्वात्प्रत्ययार्थः संबन्धः ।
इतश्च प्रत्ययार्थः संबन्धः ॥

शब्दवृत्तिनिमित्ते हि भावप्रत्यय इष्यते ।

देवदत्तस्य गोमत्वं संबन्धश्च प्रतीयते ॥

यद्यैव शाबलेयस्य गोत्वं विशेषणं यथा च विशेषणभूता जातिर्भाव-
प्रत्ययेन निष्कृष्टाभिधीयत इति गोपदस्य सैव वाच्यत्वेनेष्टा ॥ तथा देव-
दत्तस्य गोमत्त्वमित्युक्ते गवि प्रतिपत्त्यभावात्संबन्धनिष्कर्षप्रतीतेश्च स एव
भावप्रत्ययार्थोऽध्यवसीयते ॥ यश्च भावप्रत्ययार्थः स प्रातिपदिकस्य विशेष्ये
वर्तमानस्य निमित्तम् । यच्च निमित्तं तद्विशेषणत्वान्मुख्यमभिधेयं लाक्षणिकं

राज्ञो या कुमारीति । (भा)

प्रथमान्तेनैव समास इति दूषणम् ॥

किं तर्हीति । (कै)

वाक्यसंस्कारे परिनिष्ठितविभक्त्यापि समास इति समाधानम् ॥

ततश्चेति । (कै)

तस्य चेत्यर्थः ॥

इति वृद्धाः । अन्यथा कुम्भकार इत्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्त्ता इत्यस्य सम्भवेन तस्य नित्यसमासत्वं भज्येत । कर्त्तृपदस्य न समासघटकतेति चेद-

इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत । पदग्रहणं किम् । ग्राहवती नदी । इह हि तत्र मा स्नासौदिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थग्रहणं किम्

ग्राह्याः सन्तीति । एतानि पदानि तस्मात्तत्र मास्नासौरिति वाक्यार्थं गमयन्तीति तेषां बङ्गव्रीहिसंज्ञा प्राप्नोति । अर्थग्रहणं किं यावता पदे

विशेष्यम् ॥ यदि च मतुपा संबन्धोऽभिहितः ततः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति गोमत्यातिपदिकादुत्पन्नो भावप्रत्ययः संबन्धमभिधातुमर्हति नान्यथा । तस्मादपि संबन्धोऽर्थः । एतेन सर्वे यौगिकाः कृतद्वितसमासेषु व्याख्याताः । सर्वत्र हि भावप्रत्ययः संबन्धमभिधत्ते । राजपुरुषत्वमौपगवत्वं पाचकत्वमित्यत एवैते यौगिकाः यतस्तेन निमित्तेन वर्तन्ते । तस्मान्मत्वर्थ-विषयत्वाद्बहुव्रीहेरेकहायन्यादिष्व्यैः संबन्धोऽभिधीयते । किं च

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बङ्गव्रीहिर्विधीयते ।

तत्रापि प्रत्ययार्थत्वासंबन्धस्य प्रधानता ॥

एकं हायनमस्या इति षष्ठ्यन्तेनान्यपदार्थः प्रदर्श्यते । षष्ठ्यर्थस्य च प्रत्ययार्थत्वादिह प्राधान्यम् । तद्रूपदर्शनार्थमेव सर्वनामप्रयोगः केवलाया विभक्तेरप्रयोगात्सर्वनामार्थप्रतीत्यभावाच्च । षष्ठाश्च स्वस्वामिसंबन्धसमूह-

पर्यायेणेति । (कै)

प्रयोगभेदेनापि यन्नैकविभक्तित्वमेव तत्र यथास्यादित्यर्थमिति भावः ॥ तदेवं प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेन समासापेक्षया विग्रहे यन्निघृत-
विभक्तिकमित्यर्थमाश्रित्यानेकग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातं ज्ञापकक्षेत्र-
परिहर्तुमनेकग्रहणं सूत्रकृता कृतमिति दिक् ॥ वाक्यमुपमृद्य
समासप्रवृत्तेस्तस्यापि बुध्याद्बलमस्तीत्यत आह

लौकिकसमासवृत्त्या चित्राणामित्यादेरपि तदघटत्वं तुल्यम् । न च चित्रा
गावो यस्य इत्यपि विग्रहोऽस्तु तद्वैकल्पिकत्वबोधकः । अर्थनिर्णयार्थं तु

यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । सत्यम् । कृत्स्ने
पदार्थे यथा स्यात् । अन्यथा चित्रगुरिति षष्ठ्यर्थसम्बन्धमात्रपरं स्यात् ।

पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् ।
अन्यथा प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव स्याद् न प्रकृत्यर्थे इत्ये तत्र यदुक्तमभेदोप-

विकारावयवादिसंबन्धो वाच्य इत्येतत्प्रसिद्धम् । अतोऽपि संबन्धाभिधानं
बहुव्रीहिणा ।

न चाप्यन्यपदार्थत्वं जातेरध्यवसीयते ।

न हि पिङ्गादिसंबन्धस्तस्या नाप्येकवर्धता ॥

यत्किं धर्मा ह्येते पिङ्गे अग्निगौ अस्याः । एकं ह्ययनमस्याः चित्रा
गावोऽस्येवेवमादयः । तासां च व्यक्तीनामनन्तत्वेन संबन्धानुपपत्त्येः । व्यभि-
चाराच्चावाचकः शब्द इत्युक्तम् । न ह्यद्य जातायां पिङ्गाख्यां प्रथमः प्रयोगो
भवेत् । अतोऽवश्यं सामान्यं किञ्चिद्वाच्यमाश्रयितव्यम् । न च तदिह
संबन्धादन्यदुपपद्यते । किं च ॥

वयोऽवस्थाभिधौ चेत यद्यपि त्वेकह्यग्निगौ ।

तथापि गुण एवासौ न द्रव्यमिति गम्यते ॥

लौकिके प्रयोगे इति । (कै)

लोके सर्वेषां चित्रगुपदशक्यत्वेन तस्य सामान्यशब्दत्वमिति सामान्येनैव विग्रहः कार्य इति विशेषवाक्यं न बुद्धिस्थमिति । यदा समासः सामान्येन तदा वृत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः ॥

स तद्विशेष एवेति । (कै)

इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भावः । अविश्वमित्यस्यासर्व-मित्यर्थः ॥ चित्रा गावो देवदत्तस्येति विग्रहेऽपि न देवदत्तः समासशक्यः किं तर्हि विभक्त्यर्थ एवेति भाष्ये पक्षान्तरमाह

अथवा विभक्त्यर्थ इति ॥ (भा)

मदुक्तोऽपि समासघटकपदघटितवाक्यासम्भव एव नित्यसमासत्वमिति न बज्रव्रीहेस्तत्त्वमितिवाच्यम् । फलद्वयार्थं युगपद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः । किञ्च

तथा च देवदत्तादिभिः सामानाधिकरण्यं न स्यात् । सामानाधिकरण्यानामेव बज्रव्रीहिः । त्रिकतः शेषस्योक्तत्वात् । तेनेह न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य

चाराद्धर्मियोऽभिधाने सिद्धेऽपि शुक्लादिवद्धर्ममात्रस्यापि कदाचिदभिधानं प्राप्नोति तदनेनापाक्रियते पद्मादिशब्दवन्नित्यं धर्मिनिष्ठो बज्रव्रीहिरिति

तस्मान्न द्रव्यशब्दः कश्चिदत्र विद्यत इत्यनुदाहरणत्वम् । न चान्य-दुदाहरणं संभवति साक्षाद् द्रव्यवचनशब्दाभावात् । सर्वत्र हि लुटि-शब्दानां जातिवचनत्वं यौगिकानां च संबन्धाभिधायित्वम् । यत्त्वेकान्तेन द्रव्यवचनः स्याद्वित्यलवित्यादिशब्दः स नैव वेदे प्रयुज्यते । तस्माज्जाति-गुणयोग्ययोरेव वा नियमः स्यादिति सिद्धान्तोक्तावपि योजयितव्यम् । अथवाधिकरणमेव निर्विषयत्वान्नारब्धत्वमिति ॥ उच्यते ॥

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।

न हि संबन्धवाच्यत्वं संभवत्यतिगौरवात् ॥

तद्वाचष्टे

कृत्स्नेति ॥ (कै)

गृह्यत इति । (कै)

स्वतन्त्रः सन् समासशक्य इत्यर्थः ॥

प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थ इति । (कै)

स च संबन्धरूपः सांभर्गिकविषयतानिरूपिता च तत्सत्त्वे
प्रकारतेति भावः ॥

अव्ययेनापीति । (कै)

अन्यथा 'पूरणगुणेति निषेधः स्यादित्यर्थः । अव्ययशब्देन
कृदव्ययमेव गृह्यत इति युक्त्यन्तरमप्युक्तं तत्रैव मयेति दिक् ॥

१ अ. २ । पा. २ । सू. ११ ॥

समासनम् एकौभाव इत्यर्थकसमासे पदप्रतिद्वन्द्विविग्रहपदस्य समास-
'घटकपदानां विभिन्नत्वेन ग्रह इत्यर्थकस्य त्वदुक्ते प्रयोगासम्भवात् । अनेन

पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येत्यादौ तु न भवत्यनभिधानात् । अव्ययानां वाच्यः ॥
उच्चैर्मुखः । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरणादचनमित्याहुः ।

प्रतिपादनेन बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामित्यादिरभिधानसिद्धस्यार्थस्य
प्रपञ्चः । 'उच्चैर्मुख इति' । उच्चैसोऽधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरणाद-

यद्येकहायन्यादिभिः शब्दैः संबन्धोऽभिधीयेत ततो नोदाह्रियेरन् ।
न त्वेतैः संबन्धोऽभिधीयते । कथम् अतिगौरवात् । इह हि संबन्धमात्रं
वाभिधेयं कल्प्येत तद्विशेषो वा । यदि तावत्संबन्धमात्रं ततः सर्वयोगिका-
नामेकविषयोपनिपातात्पर्यायत्वप्रसङ्गः ॥ अथ संबन्धविशेषः ततस्तस्य स्वतो
विशेषाभावादवश्यं संबन्धिकृत एव भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । संबन्धयि चानभि-

लिङ्गसंख्याभ्यामिति । (भा)

इदमुपलक्षणं चित्रगुर्वेदत्त इति समानाधिकरणेन व्यवहारो
न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

न्यायसिद्धान्तौति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्यं मानमन्यथा 'गुणवचनेष्व'स्य वाचनिक-
तया समासस्य 'आकडारसूत्रोक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन वचना-
प्रवृत्तावसंगतिः । गुणवचनत्वे तु यथातथाशब्दासंगतिः स्पष्टैव ॥

१ सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ २ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

हि वृत्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य विग्रहत्वं लभ्यते । न च
त्वदुक्ते तदस्तीत्यलम् । वृत्त्यर्थप्रदर्शनार्थे कल्पिते चित्रागावो यस्य इत्या-

त्रिकतः शेष इत्युक्तरीत्या प्रथमान्तस्यापेक्षितत्वात्तस्य चेहापि सत्त्वाच्छक्य-
मकर्तुमिदं वचनम् । अत एव वाक् च दृषच्च प्रिया यस्येति चिपदबहु-

चनम् । 'सप्तस्युपमानेति' । सप्तस्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपदं यस्य तस्य
शब्दान्तरेण समासस्तत्रस्थस्योत्तरपदस्य लोप इत्यर्थः । 'कण्ठेस्य इति' ।

धीयमानो न शक्तोऽप्यभिधीयमानं संबन्धं व्यवच्छेत्तुमित्यवश्यं सोऽप्यभि-
धातव्यः । न चैकस्मिन्संबन्धिनि संबन्धोऽवस्थितः । न च तन्मात्रेणान्य-
स्माद्व्यवच्छिन्नः प्रतीयत इत्युभावप्यभिधातव्यौ । तत्र गोमानित्येकः संबन्धो
गोशब्देनाभिधीयते । द्वितीयस्य कश्चिदभिधाता दृश्यते । तेन मनुष्या
विशिष्टं संबन्धमभिदधता तद्वन्तं सन्तं संबन्धिनमेकमनुक्ताभिधातुमशक्नु-
वता नियोगतः सोऽप्यभिधातव्यः ॥ ततश्च तमभिधाय संबन्धाभिधाया-
मतिगौरवं स्यात् ॥ अपि च ॥

संबन्धिनैव संबन्धः प्रत्येतुं यदि शक्यते ।

पुनस्तस्याभिधाशक्तिं कः श्रुतेः परिकल्पयेत् ॥

अभेदोपचारादिति । (कै)

आश्रयाभेदमापन्नविभक्त्यर्थ एव चित्रगवादिपदैरुच्यत इति

भावः ॥

संबन्धभिधीयत इति । (कै)

विशेष्यतयाऽऽश्रीयते चित्रगर्देवदत्त इत्यादावित्यर्थः ॥ ननु
गवामपि संबन्धित्वात्तद्गतलिङ्गसंख्ये किं न स्यातां तत्राह

तत्र द्विष्टत्वेऽपीति । (कै)

गवादिरूपस्वरूपितसंबन्धस्यैव बोधनेन स्वामिन एवाश्रय-
त्वात्तद्गतलिङ्गसंख्ये एव भवत इत्यर्थः । एवं च बह्व्रीहिः सामान्य-

दावपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासात् चित्रगोसम्बन्धीत्येव बोधः । व्यत्यास-
बोधनायैव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः इति प्रदर्शयते वृद्धैः । सर्वनामसंज्ञा-

ब्रीहौ कृते अवान्तरद्वन्द्वोऽभ्युपगतः । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिविभक्त्यर्थः ॥
वा चोत्तरपदलोपः ॥ प्रपतितपर्याः प्रपर्याः । नचोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिवि

‘सुपिस्थ’ इति कः । अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् । कण्ठस्थित इति पाठे तु
सप्तमीति योगविभागात्समासः । समानाधिकरणात्समासे सिद्धे वचन-

यदा च पूर्वतराभिहितसंबन्धिप्रतीत्यैव संबन्धोऽप्याक्षिप्तः तदा नैव
प्रत्ययेनापि सोऽभिधीयत इति शक्यं वक्तुम् ॥ तस्मादर्थाक्षिप्तेनैव संबन्धेन
भवितव्यम् । यत्तत्प्रतीते संबन्धे विशेष्यं न प्रतीयत इति । तत्र ब्रूमः ।

विशेषणादिना नेष्टो विशेष्यप्रत्ययोद्भवः ।

विशेषणं च गावोऽत्र न संबन्धः कथं चन ॥

देवदत्तो हि गोभिरवच्छिन्नो विवक्षितः ॥ तासु प्रातिपदिकेनोपात्ताः
सन्त्येव । यत्तु न संबद्धाभिरवच्छिद्यत इति । सत्यं नावच्छिद्यते तेनैव ताभिः

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

शब्दत्वमेवेति विशेषज्ञानायानुप्रयोग आवश्यक इति भावः ॥ ननु
बहुव्रीहेः संबन्धिपरत्वस्योक्तत्वेन “यदि तर्हीति” भाष्यानुत्थान-
माशङ्क्याह

यथेति । (कै)

एवं च “कथमभिहित” इति भाष्यस्य सर्वदेत्यादिबोधः ॥

द्रव्यशब्देनेति । (कै)

तदेव दर्शितं भाष्ये “सल्लिङ्ग” इत्यादिना ॥

अर्थस्यैव लाभादिति । (कै)

स चार्थः प्राधान्यादिभक्त्यर्थ एव ग्रहीयत इति भावः । अर्थ-
ग्रहणसामर्थ्याच्च संबन्धादिर्विभक्त्यर्थ आश्रयाभिन्न एव बुध्यत इति
तत्त्वम् ॥ एवं च पट्टादिशब्दवन्नियमेन गुणिपर एवायं न कदा

सूत्र (१ । १ । २७) भाष्येऽपि सर्व आदिर्येषां तानि इति विग्रहो दर्शितः ।
“सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् स चित्रगुः इत्यनेन स्वाभिप्राधान्यं

चोत्तरपदलोपः ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तिक्षौरादीनामुपसंख्यान-
मसुबन्तत्वात् ॥ अययत्वात्सिद्धम् । तथाहि । विभक्तिप्रतिरूपकत्वान्नि-

मुत्तरपदलोपार्थम् । तेन वैयधिकरण्येऽप्यत्र गमकत्वमस्तीति प्रदर्श्यते ।
‘उद्धमुखमिवेति’ । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशादुद्धस्योपमानतेत्युपमान-

संबन्धाक्षेपोऽर्थात्कथ्यते सर्वथा तावद्गोमच्छब्देन गोविशिष्टोऽयमित्येतद-
भिहिते कथमवस्थितास्ता गावस्तं विशिंघन्तीति तासामेवैष व्यापारो न
शब्दस्य । तथा हि ॥

न विशिंघन्ति गावोऽयं पृथिव्यामनवस्थिताः ।

तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्यप्यभिधीयते ॥

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

चिदपि गुणपर इति भावः ॥ “यदितर्ही”त्यादिभाष्यमेकदेशिनो
घटादिशब्देष्विव तदुपपत्तेः । पंचकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् ॥

न प्राप्नुवन्तीति । (कै)

उक्तार्थानामप्रयोगादिति भावः ॥

कर्मादिगतैकत्वेति । (कै)

दृश्यादिनिरूपितकर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकार्थगतैकत्व

इत्यर्थः ॥

प्रदर्शते” इति कैयटः । अत एव मासजात इत्यादेर्मासजातस्य यस्य स
इति विग्रहं प्रदर्शयन्ति । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः इति वाक्ये चित्रगुपदं

पातसंज्ञा निपातो ऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । इह द्वौ द्रोणौ अर्द्धद्रोणश्च अर्द्ध-
द्वतीया द्रोणा इति व्यवक्रियते तत्र अर्द्धद्वतीयो येषामिति बहुव्रीहिः ।

पूर्वपदमुद्गमुखशब्दः । अत्रोपमानोपमेययोर्वैयधिकरणवद्वचनमुत्तरपदलो-
पार्थं च । ‘उद्गमुख इति’ । उद्गो मुखमस्येति विग्रहः । न च प्राणी

न हि येन विनार्थात्मलाभो नास्ति तत्तदभिधातव्यं किं तर्हि यावता
विना विशिष्टबुद्धिर्नोत्पद्यते । गोभिश्चाप्रतीताभिः तद्वति बुद्धिर्नोत्पद्यते न
संबन्धेनापि । किं च ॥

वक्तृत्यापारमात्रं च संबन्धप्रत्यवेक्षणम् ।

स हि गोभिरसंबद्धं न गोमन्तं विवक्षति ॥

सर्वत्र हि वक्तृक्रमविपर्ययेण श्रोतुः क्रमो भवति । स हि प्रथमं
तावत्किं चिद्विशेष्यं विवक्षति ततस्तस्य केन चिद्विशेष्येण विनाभिधातुम-
शक्तेः विशेषणविवक्षां करोति ततः शब्दोच्चारणम् । श्रोता पुनः प्रथमं
तावच्छब्दं शृणोति ततो विशेषणं ततो विशेष्यं ततस्तदुपपत्त्यर्थानि वक्षन्त-
राणि प्रपद्यते । तेन यद्यपि वक्त्रा पूर्वं संबन्ध आलोचितः तथापि श्रोता

समासेनेति । (कै)

प्रथमा हि प्रतिपदिकार्थगतसंख्यामात्राभिधायिनीति
तत्सूचानुवृत्तमनभिहित इति तस्या एव विशेषणमिति भावः ॥
नियोग इत्यस्यार्थो

नियमेनेति ॥ (कै)

नियमाभावमुपपादयति

प्रतिनियतैवेति । (कै)

समयो हि सामान्यतो विभक्तिं बोधयति न प्रतिनियतां
कांचिदिति भावः ॥

तत्पदबोध्यपरम् । चित्रगोसम्बन्धो यो भवति स चित्रगुपदो बोध्य इति
बोधः । पचतीति पाचक इत्यादेः पाचकपदं पचतीत्येतत्सामानार्थमिति बोधः ।

उद्धूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बह्वचनं द्रोणशब्दश्च द्रोणयोर-
र्द्धद्रोणे च लक्षणया वर्तते इति सामानाधिकरणम् ॥

प्राणान्तरस्य मुखमुपपद्यत इति सामर्थ्यात् सादृश्यावगतिः । मुखेन च
मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमित्युद्धमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवति तस्मा-

पश्चादेवैनं ग्रहीष्यति । न त्वत्र वक्त्राप्यसौ पूर्वतरमवधास्तिः ॥ संबन्धेनोद्-
ग्रहीतयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वादतस्तदीयेनापि क्रमेणोत्तरकालमेव प्रतीयमानः
संबन्धो नार्थान्तिमत्त्वं परित्यजति । वस्तुधर्मश्चैषः यदसंबद्धा गावो न विशिष्य-
न्ति स तासां व्यापारो न शब्दस्य । तेन यं यथावस्थितं शक्नुवन्ति विशेष्यं
स तथावस्थास्यते । संबन्धश्चासौ विशेष्यत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थात्संबध्यते ॥

विशेष्यत्वेन संपन्नं तद्विशेषणसंगतम् ।

गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमच्छब्दोऽभिधास्यति ॥

(अ. २ । पा. २ । आ. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

यदीति । (कै)

यत इत्यर्थः । यतः प्रतिनियतैव समयान्न भवति तद्वटित-
समयाभावादित्यर्थः ॥

द्वितीयादयोऽपीति । (कै)

अर्थाभावेऽपि नियमपरिपालनाय विभक्तिश्चेत्यर्थमैवेति निय-
माभावादिति भावः ॥

प्रातिपदिकेति । (कै)

कर्मादिप्रातिपदिकार्यव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थः ॥

पचति पाकं करोति इत्यतोऽपि पचतिपदमेककर्तृकपाकक्रियाबोधकमिति
बोधः । एवमन्यत्रापि । एवं च वृत्तिविग्रहयोः समानार्थता स्पष्टैव ।
विग्रहश्च वृत्त्यर्थवृत्तिवैकल्पिकत्ववृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनोद्देशेन प्रवृत्तं

दुत्तरपदलोपो न वक्तव्यः । 'समुदायविकारषष्टा इति' । समुदायावयव-
संबन्धे प्रवृत्तिविकारसंबन्धे च या षष्ठी तदन्तात्परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य
समासस्य श्रृङ्खान्तरेण सह वज्रवीहिरित्यर्थः । 'किंशूड इति' । इदमपि

तस्मादप्यनभिधेयः संबन्धः ॥ किं च

विभक्तिवाच्यरूपेण संबन्धो नावगम्यते ।

रूपान्तरेण वक्तव्य इति नास्ति च लक्षणम् ॥

षष्ठीसप्तमीभ्यां हि यादृक् संबन्धः स्वप्रधानोऽसत्त्वभूतश्च प्रत्याख्यते न
तादृक् मत्वर्थीयेन । न च ह्यदभिहितो भावो द्रव्यवत् भवतीत्येवमिव
रूपान्तरोपादानं केचिदभिधेयति ॥ तत्र किमसत्त्वभूतसंबन्धाभिधान-
माश्रीयताम् उत संबन्धेवार्थलभ्य तद्विशिष्टोऽभिधीयतामिति तदुच्यताम् ॥

प्राक्प्रतीतैकसबन्धिविशिष्टेऽभिहिते परे ।

संबन्धिन्येव संबन्धः प्रतीत इति नोच्यते ॥

व्यतिकरो (कै)

व्यत्यासः ॥ अर्थाभावेऽपि समयाद्भवित्यतीत्युक्ता ऽर्थतो व्यवस्थे-
त्युक्तिरसंगतेत्यत आह

यथान्यत्रेति । (कै)

विरुद्धविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेरन्याय्यत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

अथवा सख्या नामेयमिति । (भा)

इयं यद्वैशिष्ट्येन प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः सापर-
प्रधाना इतरपरिकेदिकैव । तदेवाह

संख्येयमनया विशेष्यमिति । (कै)

संख्येयं द्रव्यं प्रातिपदिकार्थो ऽनया संख्यया विशेष्यं परिच्छे-
द्यतथा बोधनीयमेवं च यावत्संख्यं संख्येयं तावत्संख्याप्रतिपादिका
विभक्तिरुचिता विभक्तिमन्तरा तस्या अप्रतिपत्तेरिति भावः ॥

वाक्यम् । तेन लोके स्वातन्त्र्येणार्थबोधार्थं प्रयुक्ते यथास्थित एव विशेष्य-
विशेषणभावः ॥ तदुक्तं हरिणा—

“कचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्” ।

केशसमाहारे केशशब्दस्य वृत्तेः सिद्धम् । एवं स्वर्गविकारे स्वर्गशब्दस्य वृत्तेः
स्वर्गालङ्कार इति सिद्धम् । वचनं तु केशसमाहारचूडः स्वर्गविकारालङ्कार

यत्तु सिद्धे विशेष्ये न पश्चात्संबन्धप्रत्ययेन कार्यमिति । सत्वं नास्ति ।
विनापि तु तेन नान्तरीयकत्वात्प्रतीयत इति किं क्रियताम् । यच्च भाव-
प्रत्ययेनाभिधानादस्य मत्वर्थत्वमित्यत्रापि ब्रूमः ॥

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।

तदा मत्वन्तराभावात्संबन्धो वाच्य आश्रितः ॥

यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । (भा)

असंकरेणेत्यर्थः ॥ तदाह

यदा चिचगुरिति । (कै)

द्वावित्यादौ यथानुवादकं वचनं नियमेन तथाचापीति
भावः ॥ भाष्ये

अथवा वक्ष्यतीति । (भा)

एवं चोक्तेषु तेष्वसंकरेणैव सेति भावः ॥

षष्ठ्यर्थस्येति । (कै)

अयं भावः । प्रथमायाः समभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य चिचगो-
रूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्वार्थबोधनसामर्थ्येऽप्यतथाभूत-
संबन्धबोधे सामर्थ्यं नेति तद्वोधाय सम्बन्धस्योक्तत्वेऽप्यनुवादिका
षष्ठ्येव स्थानं प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्राभावादिति ॥

इत्युपक्रम्य

“आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः” ॥

इत्युत्तरपदस्य श्रवणं मा भूदिति । ‘प्रादिभ्यो धातुजस्येति’ । इदं न
वक्तव्यमेव प्रादयो हि ससाधनां क्रियां प्राज्जरथा निष्कौशाम्बिर्निर्वाराणसिः

गोमतो भावो गोमत्त्वमिति हि

यन्निमित्तमपेक्ष्यायं गोमच्छब्दः प्रवर्तते ।

स एव गोमतो भाव उच्यते त्वत्तादिभिः ॥

तत्र यस्तावत्प्रातिपदिकार्थी विशेषणं गावस्तासां तद्धतः पुरुषादत्यन्त-
भेदाद्भावप्रत्ययेनाग्रहणम् ॥ समवेतगुणग्राह्यौ हि भावप्रत्ययः । न चान्यो-

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

लिङ्गान्तरेति । (कै)

एवं च षष्ठ्यर्थस्य चित्रगुरित्वेन रूपे बहुव्रीहावयवभिचरितत्वेन
नियमेन षष्ठ्येव प्राप्नोतीत्यर्थ इति भावः ॥

प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । (कै)

तत्र चाभिहितत्वं हेतुः । एवं च प्रातिपदिकार्थत्वान्तद्वोधिका
प्रथमेति भावः ॥ एतद् ध्वनयितुमेव

अभिहितः सोऽर्थ (भा)

दृष्टुक्तम् । तेन च षष्ठ्यप्राप्तिव्रीजमप्युक्तम् । अनभिहिते शेष
एव षष्ठीविधानात् । अत एव घटशब्दान्न षष्ठी । अन्यथा तत्रापि
घटत्वसंबन्धस्य नियमेन भानात्षष्ठी स्यात् ।

इति दौव्यतीत्याद्यर्थविहिततद्वितानां साधनप्रधानत्वेन । सूत्रस्य-
दौव्यतीत्यादौ विग्रहवाक्यस्य च गुणप्रधानभावो विपरीतो दृष्टोऽन्यथा

प्राचार्य इति, एवं नञोऽस्यर्थानामित्येतदपि । 'सुबधिकार इति' ।
अस्तीति तिङन्तमिति मत्वा वचनं निपातत्वात्सिद्धम् उपसर्गविभक्तिप्रति-
रूपका निपाताः खरादिषु चास्तिशब्दः पठ्यते । इह किं सन्नञ्चारातीति ।

ऽभिधीयमानस्तत्र गुणः संभवति यो निमित्तभावाद्भाव इत्युच्येत । न च
पुरुष एव तस्य भाव इत्येवं व्यपदेशभेदं लभते । तेन भावप्रत्यय आनर्थक्या-
न्तदङ्गेष्वित्यर्थप्राप्तं संबन्धमवलम्बते । निमित्तत्वमपि च तस्य वस्तुलक्षण-
मस्तीत्यभिधेयनिमित्तासंभवे तदपि तावद् गृह्यतामित्येवमाश्रीयते ।
तस्मादकारणमेतत् । यौगिकानां सबन्धाभिधानशक्तिकल्पनायाम्

अतश्च दण्डिशब्देन संबन्धेवोच्यते तथा ।

तथैव यौगिकैः शब्दैः पिङ्गाद्यादिपदैरपि ॥

अन्तर्भूत (भा)

इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदाश्रयत्वं वा प्रतिपन्न इत्यर्थः ॥
ननु षष्ठ्या एवापत्तिः । कथम् प्राप्तोदक इत्यादौ द्वितीयादौ-
नामथापत्तेरिति चेन्न । तेषु प्राप्तोदककर्मत्वेन बोधस्तत्र विशेष्ये
तन्निरूपकत्वबोधेन विशेषणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादि-
प्रयोजककर्मत्वादेरबोधेन तदप्राप्तेः । षष्ठ्यर्थस्य तु षष्ठीप्रयोजक-
रूपेणैव भानमित्याश्रयात् ॥

वचनेनेति । (कै)

समानाधिकरणानाम् अप्रथमार्थे इति वचनाभ्यां चिकितः
शेषपक्षीयोऽर्थः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । शेषग्रहणं तु पदतोऽर्थतो
वा शेषबोधकं स्यात्तत्र फलाभावो दोषश्चेति वार्त्तिकतात्पर्यम् ॥

१ वज्रवीहिः समानाधिकरणानाम् ॥

२ कर्मप्रवचनेनाप्रथमायाः ॥

वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं भज्येतेतितदर्थः । यत्तु तत्र तद्विते विपर्ययो
दृष्ट इत्यर्थं वर्णनं भावप्रधानम् । अतिउन्तार्थविहितस्यापि सत्त्वप्रधानते-

वज्रवीहिरयं के सन्नज्ञचारिणस्तव । किं सन्नज्ञचारीत्वमिति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरौ ह्युच्यते तत्र कठसन्नज्ञचार्यहमिति सम्भावितमतिवचनम् ।

संबन्धस्य च भावत्वं व्याख्येयं तेषु पूर्ववत् ।

वज्रवीहिरतो ब्रथमभिधेयं न तद्गुणः ॥

यदप्येकं ह्यायनमस्या इत्यन्यपदार्थे षष्ठ्यर्थप्राधान्यात्संबन्धे वज्रवीहि-
रिति । तत्राभिधीयते

अभिधेयो वज्रवीहिर्यद्यप्यस्येति कथ्यते ।

तथापि प्रथमान्तेन तुल्योऽसौ संप्रतीयते ॥

अमूर्धेति । (कै)

१“स्ये च भाषायामि”ति तु “अनन्तरस्येति” न्यायेन १“तत्पुरुषे
कृतौ”त्यस्यैव बाधकमिति भावः ॥

उत्तरपदलोपार्थमिति ॥ (कै)

कण्ठस्थकालनितृत्वर्यमित्यर्थः ॥ मुखस्यैवोपमानत्वेनोद्गुमुखशब्द-
स्योपमानपूर्वत्वं कथमत आह

अवयवधर्मेणेति । (कै)

मुखगतोपमानत्वेनोद्गुस्यापि व्यवहारादिति भावः ॥

वैयधिकरण्यमिति । (कै)

वाक्ये समासे च सादृश्यसंबन्धेनान्वयः ॥ द्वयशब्दस्तथा संबन्धे-
नान्वयस्यैव द्योतक इत्यभिमानः ॥ १उपमानानीति सूचभाष्योक्त-
रीत्या सामानधिकरण्यमस्यैवेत्यत आह

१ अ ६ । पा ३ । सू १० ॥ २ अ ६ । पा ३ । सू १४ ॥

३ अ २ । पा २ । सू ५५ ॥

त्याशय इति तन्न । अक्षरस्वारस्यानुगुणं यत्पदपरामृष्टस्य प्रधानस्यैव
तच्छब्देन परामर्शात् । एकत्राधिकरण्ये पूर्वदृष्टगुणत्यागपूर्वकं गुणान्तरा-
यत्तु कठोऽहमिति न तस्याच्चात्यतिवचनं किं तच्छार्थिकम् अहं तावत्कठ
इत्युक्ते गम्यत एतन्ननुतेऽपि कठा इति । कठस्य हि कठा एव सत्रञ्च-

यदि त्वन्यपदार्थः षष्ठ्यन्त एव संबन्धी स्यात् ततो यथैव राज्ञः
पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यन्तात्वाद्वाजा पुरुषविशेषणं भवति । प्रथमान्तत्वाच्च पुरुषः
प्रधानरूपेण समासार्थी भवति । एवमेव चित्रगवादिशब्दैर्देवदत्तादि-
विशिष्टा गाव एव प्रतीयेरन् न चित्रगोविशिष्टो देवदत्तादिः ॥ तस्मात्

उत्तरपदेति ॥ (भा)

समुदायविकारवाचकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योत्तरपदेन समाम इत्यर्थ-
भ्रमं वारयति

समुदायावयवसंबन्ध इति ॥ (कै)

भाष्ये

यथा पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति । (भा)

अनेन त्रिकतः शेष इत्यर्थेऽपि शेषग्रहणं प्रत्याख्यातं तुल्यन्या-
यादिति बोध्यम् ॥ इदानीमनभिधाने सत्यपि “समानाधिकरणा-
नामि”त्यादिवचनारम्भे ऽन्यस्यापि कर्त्तव्यत्वमापादयति । भाष्ये

अथैतस्मिन् (भा)

इत्यादिना ॥

ङ्गीकारस्यैव विपर्ययपदार्थत्वाच्च । अत एव एतद्व्याख्यानार्था “तेन दीव्यति”
(४ । ४ । २) इत्यादौ निर्देशे गुणप्रधानभावो न विवक्षित इत्याह

चारिणो भवन्ति नान्ये समाने ब्रह्मणि व्रतचार्येव स ब्रह्मचारी भवति । के
स ब्रह्मचारिणस्तवेति वाक्येन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचनं समासेन तु प्रश्ने
कठा इति प्रतिवचनं कदाचिदपि न भवति वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्

“चिच्चाणां गवामयमिति” ईदृशेऽर्थे बह्व्रौहिर्वर्त्तते ॥ यद्यप्यन्यथा
विग्रहः तथाप्युत्तरकालमौदृगर्थदर्शनादेवमेव विग्रहोऽपि कर्त्तव्यः ॥ ततश्च
संबन्धविशिष्टाभिर्गीर्भिर्देवदत्तादिर्विशिष्ट इति समासार्था विज्ञायते ।
यथैव च राज्ञः पुरुष इत्यत्र यथा प्रयुज्यमानायां संबन्धः प्रधानभूतो-
ऽभिधीयते कृते च समासे निवृत्तायां विभक्तौ पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्येक-
प्रयोगदृष्टार्थापरित्यागात्संबन्धाधिक्यस्य च सामीप्यावगतविशिष्टार्थ-
प्रत्ययादेव सिद्धेर्न संबन्धपरः समासो भवति । एवमेव यद्यप्रयोगादेव

(अनेकमन्यपदार्थः । २ । २ । २४ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

वृत्तिपरिगणनम् । (भा)

वृत्त्याश्रयाणां परिगणनम् ॥

कष्टं श्रितमनेनेति । (भा)

१ गत्यर्थेति वा १ आदिकर्मणीति वा भावे क्तः । यदि कर्त्तरि
कर्मणि वा क्तः स्यात् तदोत्तरवचनाभ्यामत्रसमासः स्यादेव ।
ऊढरथादाविवेति बोध्यम् । मत्वर्थे वर्त्तमानमनेकमित्युक्ते सामाना-
धिकरण्यमपि लब्धमेवेति बोध्यम् ॥

तथा चोत्तरस्येति । (कै)

वाक्यं केन १ चित्संख्येति सूत्राभिप्रायतथा व्याख्यातम् ॥ तन्नि-
बध्नाति भाष्ये

१ अ १ । पा ३ । सू ११ ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ७१ ॥

३ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

पुञ्जराजः । अनेन तुल्यन्यायात् सर्वत्र वृत्त्यर्थप्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये
वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वाय विशेषणत्वादित्यत्यास इति सूचितम् । तथा

किं सन्नह्यचारीति समासेन सन्नह्यचारिणामभिधानात् । 'इह द्वौ द्रोण-
वर्द्धद्रोणश्चार्द्धतृतीया द्रोणा इति' । अर्द्धस्तृतीयो येषामिति वज्रव्रीहावु-
द्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनं द्रोणशब्दश्च द्रोणयो-
रर्द्धद्रोणोऽपि लक्षणया वर्त्तत इति सामानाधिकरण्यं च भवति ॥

वज्रव्रीहावपि न संबन्धप्राधान्यम् ॥ तच्च न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्नाप्यन्यतर-
स्येत्यन्यपदार्थभूतत्रयप्राधान्याध्यवसायम् ॥ स चान्यपदार्थः संबन्धी योग्यता-
वशेन जातिद्रव्यगुणक्रियाणामन्यतमः परिगृह्यते ॥ तद्यथा

चित्रव्यक्तिरियं जातिर्द्रव्यं नानागुणं त्विदम् ।

गुणोऽनेकाश्रयः कश्चिदियं त्वेकाश्रया क्रिया ॥

केचिदिति । (भा)

अत्र प्रथमान्तसंख्यापदं समानाधिकरणानामित्युक्तावपि व्यर्थं
स्यात् । द्वौ वा चयो वेत्यादावेकत्रैव समुदाये द्वित्वत्रित्वविकल्प-
प्रतीतेर्यथाकथं चित्सत्त्वात् । एवं द्विदशा इत्यत्राप्युद्भूतम् । अत्र प्रचे
उत्तरस्य योगस्य यद्वचनं करणं तस्यार्थः फलमुपपन्नमित्युच्यते ॥
अस्य कवभावार्थमावश्यकत्वमभिप्रेत्य स्वयमाह

च “तद्वहति” (४ । ४ । ७६) इति सूत्रे भाष्ये “वहत्वर्थे रथादिभ्यः
प्रत्ययविधिरनर्थकः “तस्येदम्” (४ । ३ । १२०) इति विहितत्वात्”
इत्युक्त्वा “वहती”त्यस्य क्रियाप्रधानत्वेन “वोढे”त्यस्य सत्त्वप्रधानत्वेन
शब्दभेदान्न प्राप्नोति “अन्यः शब्दो रथं वहति अन्यो रथस्य वोढा”
इत्याशङ्क्य “अर्थसामान्यात् सिद्धं य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो
रथस्य वोढेति” इति तद्वैयर्थ्यं दृढं कृत्वा “द्विरथ” इत्यादौ “यतोऽनुग-
भावार्थं तद्” इति सिद्धान्तितम् । “य एवार्थः” इत्यादेः रथ इत्यस्य
विग्रहभूते रथं वहति इत्यत्र योऽर्थः स एव तद्विग्रहभूते “रथस्य वोढा”
इत्यत्रेत्यर्थः । एवं च तद्व्याप्तिस्तत्रैव स्पष्टमुक्तः । एवं च कृत्तविग्रह-

सर्वत्र च योग्यत्वात्समानाधिकरणपदान्तरूपनीतोऽन्यपदार्थविशेषो
गम्यते ॥ तदिदं च्छायनमस्या इति जातेरनादित्वान्न विशेषणं संभव-
तीति व्यक्तिराश्रीयते ॥ ननु व्यक्तीनामानन्वयमभिचाराभ्यामनभिधानमुक्तं
नैष दोषः

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्ष्यम् ।

शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥

यत्र तावज्जात्यैवान्यपदार्थ उपलक्ष्यते तत्र तथैवैकया सङ्गद्गृहीतयो-
पलक्षिता व्यक्तयो देशादिभिन्ना अप्यभिधास्यन्त इति सुज्ञानः संबन्धः ॥ न

यद्वार्तिके इति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति ।

कर्मवचनेनेति । (भा)

कर्मवचनेनेत्यस्यायमर्थः । प्रथमाभिन्नविभक्तेरर्थं कर्मबोधकेन शब्देन प्रत्यासत्त्या कर्मवाचकस्य समास इति तेन व्यधिकरणे न दोषः । अन्यथा मत्वर्थे इत्यस्याभावे ।

योर्विषयतापि समाना । अत एव समर्थसूत्रे भाष्ये “महत् कष्टं श्रितः” इति विग्रहे कष्टश्रितयोः समासः कुतो न इत्याशङ्क्य “इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं यस्मिंश्चाप्यौ वाक्येन गम्यते महत् कष्टं श्रित इति न जातु चित् समासेनासौ गम्यते” इत्युक्तम् । तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च प्रतीतिस्तुल्यैव । तथापि महत् कष्टं श्रित इति वाक्ये कष्टपदार्थो विशेषणत्वानाक्रान्तः खल्विष्ट विशेष्यतया बुध्यते । समासे तु श्रितनिर्हृ-
पितविशेषणत्वाक्रान्तं तयैवेति न महत्पदार्थस्य तत्र विशेषणत्वम् । एवं च विषयता विशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासेन कथमपि भागमिति तदर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य कैयटः । यः कष्टं श्रितः स महत्कर्मकरोतीत्यादि

च तदुपलक्षिताभ्योऽन्यत्र प्रयोग इत्यव्यभिचारः ॥ यत्र तु व्यक्तिभिरेव व्यक्त्यन्तराणि विशेष्यन्ते तत्रापि मूलोपलक्ष्यं जातिरेवाभ्युपगम्यते ॥ सर्वथा दूरमपि विशेषणमात्रायामनुवर्तमानायां प्रथमोपलक्ष्यस्यामेदात्संबन्ध-
दर्शनमुपपत्त्यते । सर्वप्रथमसर्वान्त्ययोश्च शब्दार्थत्वम् । आन्तरालिकानां तु लक्षणासिद्धिज्ञानत्वादनभिधेयत्वम् । अतश्च पिङ्गत्वाक्षित्वाभ्यां स्वव्यक्तयो गुणावयवात्मिका लक्ष्यन्ते ताभिरवयवि द्रव्यमुपलक्ष्यते ॥ तच्च समासाद्यो भवति । स पुनः किमभिधेयो लाक्षणिक इति । प्राधान्येन प्रतीतेः सामाना-
धिक्यरण्याद् “अनेकमन्यपदार्थे” इति च स्मरणादेवतातद्धितमत्वर्थीयादि-

(अ. २ । पा. २ । आ. २) (अनेकमन्यपदार्थैः । २ । २ । २४ ।)

अवक्तव्यमिति । (कै)

सूत्रेणैव सिद्धेरिति भावः । “आद्यमेव लि”त्यादि “उपन्यस्यती”
त्यन्तः कैयटग्रन्थसु विन्यः । अस्यान्यवार्त्तिककारौयत्वात् “लुप्ता-
ख्यातेषु च” “वचनप्रामाण्यादि”ति समर्थसूत्रस्य वार्त्तिकस्य
“वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादि”ति भाष्ये व्याख्यानाच्च । एवं च सर्वथा

१ समर्थः पदविधिः (२ । १ । १) इति सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

२ किं तर्हि वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति । २ । १ । १ ॥

प्रतीयेत न तु महतः कष्टविशेषणत्वमिति । एवं चालौकिक इव
वृत्तिविग्रहभूते लौकिके एकार्थीभावारोप एतद् भाष्येण बोधित इत्यपि
केचित् । युक्तं चैतत् । अन्यथा कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात्
तद्देव विषयता भेदात् । विशेषणसमभिव्याहारे तु तत् सम्बन्धानुपपत्त्या
न श्रितादिरूपप्रधाननिरूपितविशेषणतयोपस्थितिः तदसमभिव्याहारे
तु तथैवोपस्थितिरेवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । समासतद्धृतकपदमात्रघटितविग्र-
हयोः समानार्थत्वे एतद्भाष्यतात्पर्यम् अत एव “कालाः परिमाणिना”
(२ । २ । ५) इतिसूत्रे “किंप्रधानोऽयं समास उत्तरपदार्थप्रधानम्”

भिरिवाभिधीयत इति केचित् । अपरेत्वाङ्गः ॥ युक्तं देवतातद्धितादावनन्य-
प्रयोजनत्वाशब्दाधिक्यस्यान्यपदार्थाभिधानम् ॥ न च तत्र प्रातिपदिकार्थेन
सोऽर्थः शक्यो लक्षयितुं व्यभिचारात् केवलाच्च प्रातिपदिकादप्रतीतेः । बङ्ग-
ब्रीहौ तु पूर्वोत्तरयोः पदयोर्विद्यमानस्वार्थत्वादन्यस्य चाभ्यधिकस्य शब्दा-
वयवस्याभावात् पिङ्गत्वाच्चित्वाभ्यामेव च द्रव्यप्रत्ययसिद्धेर्न शक्यमभिधेयत्वं
कल्पयितुमिति । न त्वेतद्यापित्वेन शक्यताश्रयितुम् । कर्मधारये ह्येतद्यापि-
त्वेन स्यात्सर्वथा लक्ष्यानिमित्तोपपत्तेः । इह तु चित्रगुरित्वेवमादिषु चित्र-
गोशब्दयोरन्यन्तव्यतिरिक्तार्थाभिधायित्वात् देवदत्तादिशब्दैश्च न श्रुत्या लक्ष-

“पञ्च भुक्तवन्तोऽस्ये”त्यत्र समासवारणाद्यानभिधानस्यावश्यकतया
 “पञ्चभिर्भुक्तमस्य” “दृष्टे देवे गतः” “तत्र गतं पश्ये”त्यादावप्यन-
 भिधानमाश्रित्य वार्त्तिकानां शेषग्रहणस्य च प्रत्याख्यानमेव
 युक्तमिति भाष्याशयः ॥

अव्ययानां च (कै)

इत्युक्तं नायं प्रश्नः समासमात्रविषय उचितः । तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थ-
 प्रधानताया “अव्ययं विभक्ति” (२ । १ । ६) इत्यादिषु सूत्रेषु भाष्ये
 उक्तत्वेन मासजातो दृश्यतामित्यादौ जतस्यैव कार्यसम्बन्धदर्शनात्
 प्राधान्यनिश्चये न च तन्मात्रविषयप्रश्नानुपपत्तेः । तस्मात् वृत्तिविग्रहयोः
 समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यतो विग्रहसमासोभयविषयः प्रश्न उत्तरं चेति
 विभाति । समासपदं च समासविग्रहोभयपरम् । न च विग्रहेऽपि
 जातस्य प्राधान्येऽजातस्य मास इतिषष्ठानुपपत्तिर्विशेषणादेव षष्ठीविधाना-
 दिति वाच्यम् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थ-

णाया वा सामानाधिकरण्यामवकल्पते । प्रागपि च देवदत्तादिशब्दादन्यपदार्थ-
 प्रतीतेः न वाक्यार्थत्वकल्पना । न च केवलं समासवेलायां यौ पदार्थावव-
 धारितौ तौ देवताद्यर्थसंबन्धिनौ यतो वाक्यार्थो देवदत्तः स्यात् । तस्मादवश्यं
 प्रतीतेः स्मरणाच्चान्यपदार्थोऽस्य वाच्य इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं च प्राधान्यम-
 विरुद्धं भविष्यति । अतस्त्वैवमादिषु बह्व्रीहैरन्यपदार्थाभिधानशक्तिर्दृष्टेति
 यत्रापि कथं चिद्वक्षणा संभवति तत्रापि पूर्वकृतप्रश्नव्यवसायादभिधेयत्वमेवा-
 भ्यवस्रीयते । तस्मादुपपन्नं पिङ्गाद्यादीनां त्रयवचनत्वम् । यत्वेकहायनीति
 वयोवचन इति तदनुपपन्नम् ॥ वयसो लक्षणायावगतेः । उच्चादिशब्दानां
 हि वयोवचनत्वम् । एकहायन्यादिशब्दाः पुनः कालविशेषयुक्तत्रयवचनाः
 सन्तो वयो लक्षयन्तः प्रवर्तन्ते । न ह्येकं हायनमस्या इत्येव वयो निर्दिश्यते

इत्यपि न कार्यम् । उच्चैरादीनां वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधान-
त्वाङ्गीकारेण सूत्रेण सिद्धेः । अन्यान्यपनिष्ठांशेऽनभिधानमाश्रित्य
प्रत्याख्येयानीति दिक् ॥

अस्तीति (कै)

तिङन्तमेवेति मत्वा भाष्ये

बोधकत्वरूपवियहत्वविवक्षायां विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि पूर्वजात-
संस्कारानिष्ठतेः । एवं च वियहे तदुत्तरपक्षेव मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीति-
वत् समासेऽपि विशिष्टोत्तरपक्ष्या तत्प्रतीतिसम्भव इत्याशयेन यथैव-
मन्येषूत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावुत्तरपदे प्रधानेऽन्तर्वर्त्तिनीविभक्तिस्तस्याः
समासे अवर्णं भवति यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुष इति इह पुनर्वाक्ये
षष्ठीसमासे प्रथमा केन एतदेवं भवति इत्याशङ्क्य योऽसौ मासजातयो-
रभिसम्बन्धः समासे निवर्त्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदि-
कार्थः सम्पन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमा इति अन्यथा विशेषणविभक्तेः
षष्ठाः प्रधानबोधकसमासादापच्यसंगतेः । कैयटोऽपि वृत्तिवियहयोः

किं तर्हि द्रव्यम् । तस्य ह्येकं ह्ययनं जातस्य न वयसः । तस्मादुभाभ्यामप्ये-
ताभ्यामात्मैकदेशोपात्तगुणविशिष्टद्रव्यप्रत्यायनादुपपन्नोऽयं संशयः । किम-
रुणिमा कृत्स्नप्रकरणगतक्रयाङ्गद्रव्यशेषत्वेन निविशते । अथवा समानवाक्य-
स्याख्यातपदप्रत्यायितक्रय एवैकहायन्यामिति । अत्राप्युद्बननादिवदाक्षेपः
संयुक्तश्रवणादसार्वत्रिकत्वे प्राप्ते तं परिहरति । एष गुणः क्रयेणैकहायन्या
वा समानवाक्योपादानात्संबध्यते । तत्र तावत्कारकविभक्तिनिर्देशादनाशङ्कनी-
यतरे सति द्रव्यसंबन्धे क्रयसंबन्धः श्रुतिबलीयस्त्वाद्वेत् । न चासावमूर्तत्वा-
न्निष्क्रियस्य गुणस्योपपद्यते । यदि त्वगत्या पुनर्द्रव्ये संबन्ध आश्रीयते तत्रा-
प्येकहायन्यामेकशब्दे परार्थवदित्येवं क्रयारुणिमानौ प्रति वैरूप्यं स्यात् ।

सुबधिकारे इति ॥ (भा)

अनपेक्ष्येति । (कै)

सोऽप्रामाणिक इति तत्त्वम् । एवं च तस्यातिङन्तत्वात् प्राति-
पदिकत्वेन सुबन्तत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः ॥

समानार्थत्वं न्याय्यमत्र तु वाक्ये जातो विशेषणं समासे तु मासनातो
दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थ-
प्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यते इति मत्वा पृच्छतीति प्रश्नद्वयाश्रयं वदन्नूत्तरेण
तयोः समानार्थत्वमभिप्रेति । तत्र सम्बन्धस्य समासे निवृत्तिः षष्ठ्य-
निमित्तत्वेन तत्र हेतुः अभिहितः समासेन । अत एवान्तर्भूतः सम्बन्धि-
विषयकोपस्थितिर्विषयत्वमन्तर्भावः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न
इति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनं षष्ठ्यभावनिमित्तकथनं च कारकप्राति-
पदिकार्थव्यतिरिक्तस्य शेषत्वात् । न च मासस्य जात इत्येव विग्रहोऽस्तु ।
एवं च वृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापि भवति षष्ठीप्रसक्तिश्च न । “षष्ठी”

भिन्नविभक्त्यर्थयोगश्चासन्नभ्युपगन्तव्यः । क्रियासंबन्धस्य कारकविभक्तिसाध्य-
त्वाद् गुणसंबन्धस्य च षष्ठ्यधीनत्वात् । अतश्च वाक्यगतेन संबन्धिना योग्य-
त्वाभावादसंबन्धमानः प्रकरणिना गृहीतः सर्वार्थे स्यादित्याशङ्क्यते ॥ तेन
तर्ह्ययमेवार्थो निश्चीयत इति क्रयसंबन्धो नाशङ्कितव्यः । तदर्थमाह । न
चाशङ्कनीयमर्थं प्रमाणभूतः शब्दोऽभिधास्यतीति । यदेतत्समानवाक्योपा-
दानकरणविभक्तिनिर्देशश्चैतेनापि क्रयैकहायनौविशेषणद्वुद्धिर्दृष्टा जायते ।
तेन शब्दप्रामाण्यादस्तुविस्वादाच्च किं समञ्जसं किमसमञ्जसमिति जायते
सन्देहः । तत्र प्राथम्याच्छब्दानुरोधेन तावत्क्रियासंबन्धमुपन्यस्यति ।
वैदिकशब्दस्यातिभाराभावात् । तत्र विनियोगबलेनास्य वस्तु सामर्थ्य-
सद्भावान्वेषणे यतिष्यामहे । तद्यदि केन चित्प्रकारेणोपपत्स्यते ततः क्रय

अन्यपदार्थविशेषणेनेति । (कै)

अन्यपदार्थो विशेष्यते विशेषेऽवस्थाप्यतेऽनेन तादृशेन कट इति-
शब्देनोत्तरं नोपपद्यते इत्यर्थः ॥

(२ । २ । ८) इति सूत्रेण सिद्धे “कालाः परिमाणिना” इत्येतत्तु
कालाः परिमाणिना समस्यन्ते न तु परिमाणकालेन इत्यर्थेन जातमास
इत्येतन्निवृत्त्यर्थमिति वाच्यम् । एतद् भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छे-
दकसमभित्याहारे परिच्छेद्यादेव षष्ठी सौकारेण तथा विग्रहासम्भ-
वात् । एवमवयवावयवि समभित्याहारेऽवयवत्वादिसम्बन्धेऽवयवविवाचकादेव
षष्ठीति बोध्यम् । तन्तूनां पट इत्यादौ तु जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी-
विशेषणत्वादित्यत्यासे च शब्दसंभाव एव वीजम् । अत्वेकार्थीभाववलाद्
वृत्तौ विशेषणत्वादि व्यत्यास इति तन्न । एकार्थीभावफलेषु भाष्येऽस्या-
गणनाद् वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गापत्तेश्च । एवमेव वज्रौहिवाक्येऽपि
षष्ठीस्थितिर्बज्रौहौ प्रथमादीत्यपि बोध्यमित्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः ॥

एव निवेशमङ्गीकरिष्यामः । अथ तु न कथं च नोपपत्त्यते ततो वाक्य-
भेदमभ्युपगम्यप्रकरणधर्ममेनमध्यवस्यामः । न चात्र वाक्यभेदः प्रत्यया-
द्यन्यतमावृत्तिलक्षणाः । कल्लर्हि विभागरूपः । त्रयवाक्यस्याभेदं विभाग-
लक्षणाभ्युपगम्येत्यर्थः ॥

यदा भिद्यत इत्येवं घञ्यं कर्मकर्तरि ।

अरुणाशब्द एवं च भेदो वाक्यस्य गम्यते ॥

एथक् भवद्वाक्यं भेदयतीति वाक्यभेदः । तादृशं चाभ्युपगम्य प्रकरण-
धर्माध्यवसानम् । एतदुक्तं भवति यावच्छ्रुतिवाक्ये व्याप्तिर्येते तावत्प्रकरण-
धर्मत्वं नास्ति । यदा तु वस्तुविसंवादाद्विद्वत्शक्तिनी ते निर्व्यापारे भवि-
ष्यतः तदा प्रकरणविनियोग इति ॥

दिगन्तराणि । (कै)

प्रकारान्तराणि ॥

विशेषणविशेष्यभावाभावात्त्विति । (कै)

परिच्छेदपरिच्छेदकभावा विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः ।
वस्तुतो विषयताविशेषवत्त्वरूपमेव तत्र तन्निविष्टमिति तेनापि
समास इति चिन्त्यम् ॥

व्यधिकरणप्राप्नोतीति । (कै)

प्रश्नविषयेणेति शेषः ॥ तत्र हेतुमाह

बहुव्रीहिः द्विधा । तद्गुणसंविज्ञानः (१) अतद्गुणसंविज्ञानश्च
(२) ॥ लम्बकर्णमानय इत्यादौ आद्यः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां विशेष-
णानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र इत्यर्थात् ॥ चित्रगुमानय इत्यादौ
अन्यः । विधेयान्वयिस्वष्टकावयवार्थकत्वं च तत्त्वम् । लम्बकर्णं भोजय
इत्यादावप्ययमेव । यदि विधेयान्वयित्वमेव विधेयक्रियाकाले संगहितत्व-
मपि तद्गुणसंविज्ञानत्वमित्युच्यते तदा लम्बकर्णं भोजय इत्यादावप्याद्यमेव ।
संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धौ यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वं प्रायो-
ऽन्यत्रान्य इत्यलम् ॥ बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्त्रीकारादेवाख्याधिकरणमुप-
पद्यते । तत्र हि “अख्याया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रौणाति” इति-
वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमख्यामावाक्याद् भित्वा प्रकरणे
सर्वत्रत्येषु निविशते उक्तक्रीणातिना सम्बध्यतदङ्गमेकहायन्या निविशत
इति संशयः । तत्र गुणस्यामूर्तत्वात् क्रयरूपक्रियासाधनत्वासंभवेन
एथम् भूतोऽविशेषात् प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निविशते । अख्यादिशब्दाश्च
गुणवचना एव । ननु तदाक्षिप्तद्रव्यस्य त्रयसाधनत्वसम्भ्रोऽन्यथाप्रकरणेऽपि
निवेशो न स्यात् ।

अहं कठ इति । (कै)

यतोऽहमित्यनेन सामानाधिकरण्यमतस्तेन व्यधिकरणमित्यर्थः ॥

विशेषाभावमिति । (कै)

प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाररूपस्य विशेषस्याभावमित्यर्थः ॥

अनुकरणमिति । (कै)

एवं च तद्विषयो न्याय इति मध्यमपदलोपौ समासः ।

अमूर्तत्वात् क्रियाभिः कारकत्वाच्च द्रव्यैः सम्बन्धासम्भवादिति चेन्न ।
 श्रौतैकहायान्यवरोधेन क्रये तदन्वयासम्भवात् । न च सत्यपि वलावले
 द्रव्यस्य वस्तुत एकत्वेन विरोधाभावादयुक्तमेतत् । अन्तरङ्गवहिरङ्गभावेन
 क्रमेणान्वये द्रव्यैक्यस्यैवाभावात् । एवं चाविशेषादखण्यपदलक्षितान्तर्दश्यादिभिं
 वा द्रव्यं प्राकरणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः सोऽयुक्तः स्यात् । एकहाय-
 नीतिसमस्तस्यापि लाक्षणिकत्वेन श्रौतत्वाभावात् । **निरपेक्षो हि रवः**
श्रुतिः । इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्षप्रतीतिकं लाक्षणिकम् ।
 अन्यथाखण्योपलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात् । न च लक्षणादिकं निवेव
 प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नेनाखण्यया न्योतिष्ठोमापूर्वसाधनीभूत-
 द्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति
 वाच्यम् । द्रव्यपरिच्छेदं भावयेद् इत्यंशस्य प्रकरणतोऽप्यलाभात् । तस्माच्छ्लक्ष-
 णया प्रकरणे निवेश इति वदोक्तमेव न्यायस्तत्र चानुपपत्तिरेव अखण्येति
 टाव निर्देशस्तु क्कान्दस इति पूर्वपक्षीमन्यते । आश्रयलिङ्गग्राहित्वादि च
 गुणवचनानां पूर्वपक्षीन् जानीते । आश्रयानिर्णयाच्च । न च स्त्रीद्रव्य-
 लक्षणायां टाप् । अखण्यपदलक्षिताद्रव्यमित्यस्य असंगतेः । प्राकरणिक-
 द्रव्यमात्रे निवेश इत्यसंगतेश्च । यत्तु टापसाधुत्वार्थे इति । तन्न । एक-
 वचनात्तत्सार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययानां साधुत्वमात्रार्थताया भाष्यकारा-

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

यत्तनुकरणस्य गतिवात्समास इति तत्र कृत्वस्थियोग एव
तत्प्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

अग्नौ करवाणि । (भा)

इत्यस्याग्नौ हविः करवाणीत्यर्थः ॥

कर्तर्यनुज्ञात इति । (भा)

“कुरु” इत्यत्र कर्तरि लोट् । एवं च तात्पर्यतः प्रधानस्य
कर्तृरेवानुज्ञा भवति इति भावः ॥

हिभिरनभ्युपगमात् किञ्च समासशक्त्यनङ्गीकारे एकहायनी
पिङ्गाक्षी पदयोरप्यरुणा पदतुल्यतया तत्र पूर्वपक्षा-
द्यकरणे वीजानापत्तिः ॥ मीमांसावार्तिककृतोऽप्येवमेव—

“सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।

न हि सम्बन्धवाच्यत्वं सम्भवत्यतिगौरवात् ॥”

इति तदुक्तेः । तन्मात्रवाच्यत्वमित्यर्थः । सम्बन्धस्य सांसर्गिकविषयतयैव
वाच्यत्वे तस्य सम्बन्धन्तरभानं विना भानायोगात् । विशेषणं च गावोऽत्र न
सम्बन्धः कथं च नेति तदुक्तेः । अत्र चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्य सखण्डत्वेन
तत्र वाच्यत्वकथं सम्बन्धिनश्चाक्षेपात् भानं स्वीकार्यमित्यर्थोऽतिगौरवा-
दित्यस्य शक्तिमदवयवकत्वे सति संसर्गबोधकशब्दत्वं यौगिकशब्दत्वम् ।
शक्तिमदवयवत्वं च राजपुरुषादौ लोकसिद्धम् । पाचकादौ शास्त्रसिद्धम् ।
जातेस्तु व्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति । अजा इत्यादौ टाप् सिद्धिः ।
अत एव प्राक्तेयस्य गौरिति कदापि न । सिद्धान्तस्तु अस्य गुणितादात्म्येन
गुणबोधकत्वम् । गुणिद्रव्यं च वाक्ये श्रुतत्वेन तन्निहितत्वादेकहायन्येवेतिवि-
शिष्टविधिपरम् । अत एव टाप् न्यायेन तस्मिन् सम्भवति छान्दसत्वकल्प-

कर्मापीति । (भा)

कर्मकारकमित्यर्थः ॥ तदाह

सकर्मकत्वादिति । (कै)

दृष्टान्तान्तरमप्याह भाष्ये

यथैव खल्वपीति ॥ (भा)

दार्ष्टान्तिकमाह

एवमिति ॥ (भा).

नाथा अयुक्तत्वात् । अत एव “गुणे शुक्लादयःपुंसि गुणिलिङ्गस्तु तद्वती” इति कोशःसंगच्छते । भेदेन भानेऽप्याश्रयलिङ्गग्राहिता वा “गुणवचनाना-
माश्रयतो लिङ्गवचनानो” व्युत्पत्तेः । एक हायनी च गौरेव क्रमप्राप्तत्वात्
गवा ते क्रीनातौतिमन्त्रलिङ्गात् । एतदभिप्रायेणैव वार्तिके उक्तं “गुणस्यैवास्त्य
द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वमित्यश्रयादीनां योग्यत्वादद्रव्यपरिच्छेद एव
व्यापारस्तत्रैषां कर्तृत्वादितरत्रकरणत्वं भविष्यति तत्राश्रयापदादेतदव-
गतम् । किञ्चिद्द्रव्यं परिच्छिन्दताश्रयगुणेन क्रयः साधयितव्य इति एकहा-
यन्यपि केनचिद्गुणेन मे परिच्छेदः कार्य इत्येतावदपेक्षते । उभयापेक्षा-
लक्षणाश्च सम्बन्धः शीघ्रतरं निवर्त्तते । तेन नष्टाश्रयदग्धरथवत्तयोरेव विनापि
षष्ठीसम्बन्ध इति संनिहितातिक्रमे कारणाभावाच्चैवमेव ज्ञायते इति ।
परिच्छेदश्च स्वतादात्म्येन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं वा एतदधिकरण-
सिद्धान्तसूत्रमपि कटं भीष्मं कुर्व इत्येतद्गुत्पादनावसरे तत्पुरुषप्रकरणे
उक्तं व्याख्यातं च इतिदिक् । अत एव इन्द्रपीताधिकरणं संगच्छते । तथाहि ।
प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहृतस्योपहृतभक्षयामीतिमन्त्र
इन्द्रदेवस्य सोमभक्षण एव नान्यदेवस्य सोमभक्षणम् । इन्द्रं पीतस्येति लिङ्गात् ।
न च “इन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात् स्याद्” (मीमांसाद-अ ३-पा २-सू ३६)

नहि तेषामिति । (कै)

“कठ” इत्यस्य कठशाखाद्येतेत्यर्थादिति भावः ॥ चरणं शाखा ।
तथा च तस्य प्रश्नस्यार्थमिदमुत्तरमिति बोध्यम् । नन्वसमासेन प्रश्न
इव समासेन प्रश्नेऽपि वज्रवचनान्तमुत्तरं कुतो नेत्यत आह भाष्ये

न खल्वपीति । (भा)

“सब्रह्मचारिणः” समासेन प्रतिनिर्देष्टुं प्राधान्येन बोधयितुमशक्यं
अतः समासेन प्रश्ने कठा इत्युत्तरम् इत्यर्थः ॥ प्रश्नवाक्ये यत्प्राधानं
तद्विषयं यथाकथञ्चिज्जिज्ञासानिवर्त्तकमुत्तरमिति तात्पर्यं तदाह

इति सूत्राद्भित्य कपित्थयोर्मातरि ढित्यमाहत्ववद् इन्द्राग्निपीते इन्द्रपी-
तत्वरूपलिङ्गस्यसत्त्वेन इन्द्राग्निदेवत्वसोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरितिवाच्यम् ।
अग्नीमस्मीकृतस्य पानासम्भवेन इन्द्रपीतशब्दस्य तृतीयातत्पुरुषेण सोम-
परत्वस्यायुक्तत्वेन दानलक्षणाया साधनं कृतेति चतुर्थीतत्पुरुषेण सोमपर-
त्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतया इन्द्राग्न्युद्देशकस्येन्द्रोद्देशकत्वाभावेनादोषात् ।
यत्तु इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्निपक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीत इति समासो
न स्यादिति श्रवरखामिनोक्तं तत्प्रोक्त्या । उपात्तपदप्रतीतिविषयत्वापेक्ष
एव “सापेक्षमसमर्थवत्” इत्यस्यप्रवृत्तेः पतञ्जलिनोक्तत्वात् । विशेषणस्या-
योगान्यथोग्र्यवच्छेदफलकत्वेन त्रौहिभिर्यजेत इत्यादाविवेन्द्राद्यैव दत्त
इत्यर्थेनेन्द्राग्निदेवत्ये मन्त्राप्रवृत्तेश्च । तथा च सूत्रम् “एकस्मिन् वा
देवतान्तराद्विभागवत्” (मीमांसाद—३-२-४०) इति । एकेन्द्रदैवत्य
एवायं मन्त्रः । यथादेवतान्तरसोमादस्य विभागोऽसम्बन्धस्तद्वदित्यर्थ
इति पूर्वपक्षे सोमपरत्वे हुतश्रित्यस्य भक्ष्यार्थमुद्भूतस्येन्द्रपीतत्वाभावेन
तत्सम्बन्धिलक्षणा सोमपरोपहृतशब्देन व्यधिकरणान्वयो वा स्यात् ।
एतच्चान्तस्यैव देवतायै दानेन सर्वस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव । इन्द्राय

वर्तिपदेति ॥ (कै)

कः समासार्थ इति । (भा)

वाक्यं न कोऽपीत्यर्थाभिप्रायेण भगवान्विदुषोति

समासार्थो नोपपद्यत इति । (भा)

वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादिति वक्तृत्वान्वयानुपपत्त्या क्रियायां
वर्तिपदार्थस्याप्यन्वयादित्यर्थः ॥

वसुमते गृह्णामीति मन्त्रलिङ्गादिभ्यः समुदायसम्बन्धबोधनात् सर्वस्यैव
दानं प्रक्षेपस्त्वंशस्यांशान्तरस्येत्यन्यो विनियोगो वचनवलादिति वार्तिक-
मतेऽप्येतदावश्यकम् । अवशिष्टमात्रस्य तद्वत्तत्वाभावात् । न च समुदाय-
दानेऽवयवस्यापि दानान्नलक्षणादि । अन्यथा समुदायदाने ततः पुनर्दान-
रेकदेशस्वीकारे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यम् । इन्द्राग्न्यादौ दानो-
द्देश्यत्वस्य समुदाये पर्याप्तिवत् तत् कर्मत्वस्यापि समुदाये एव
सत्त्वात् । स्वत्वत्त्वं सपरस्वत्वोत्पत्त्याश्रयत्वेन क्रियोद्देश्यतायाः समुदाये एव
सत्त्वात् । नान्तरीयके पुनः स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्तौ अवयवेष्वपीत्येकदेश-
स्वीकारे प्रत्यवायोपपत्तिः । नान्तरीयकमादाय औतथ्यवहारस्तु नान्तरीय-
कदानोद्देश्यत्वस्यापि प्रत्येकं सत्त्वेनेन्द्राग्निदेवत्ये सोमभक्ष्ये तव मन्त्रापत्तेः ।
यत्तु स्वीकारे पाधातोर्लक्षणा स च लाघवादैन्द्राग्न्यादिविषये उभयनिर्गमित
एक एव न प्रत्येकनिर्गमित इति । तन्न । इदं मम इत्याद्याकारकबुद्धि-
विषयत्वरूपस्य तस्य बुद्धेः प्रत्येकवृत्तितथोभयनिरूप्यत्वाभावात् निर्वापप्रभृति-
प्रतिपत्तिपर्यन्तममुकदेवतासम्बन्धीदमिति याज्ञिकव्यवहारस्तु देवतोद्देश-
नोपकल्पितत्वमात्रेण । उपकल्पननिरूपितोद्देश्यता च प्रतिपत्तिनाशेति
न तदुत्तरं तथा व्यवहारः । तस्माद् वक्तृव्रीहिः इन्द्रेण पीतो यस्मिन्निति
प्रातःसवनस्येत्यधिकृतं प्रातःसवनमन्यपदार्थः । न च कर्मसमुदायाधायकाल-

अन्यपदार्थशब्दस्य । (भा)

अन्यपदस्यैव योऽर्थः । न तु स्वपदस्यापीत्यर्थ इति भावः ॥

अत्र अर्धतृतीया इत्यत्र द्विवचनं स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

समासस्येति ॥ (कै)

अवयवेन विग्रह इति । (कै)

अवयवार्थेन वाक्यमित्यर्थः । वर्त्तिपदार्थोऽवयव इति यावत् ॥

नन्वर्धस्य द्वयोश्चेत्यनुपपन्नं समुदायस्यावयवानतिरिक्ततया अर्द्धं द्वयं च समुदाय इत्येवोचितम्

रूपस्य तस्य भक्षणासम्भव इति वाच्यम् । तेन तत् सम्बन्धि हविषो लक्षणाया उपहृतस्येत्याद्यन्वयाय तवाप्यावश्यकत्वात् । सवनीयं हविरन्यपदार्थ इति तु न युक्तम् । तस्मिन् ऊवशिष्टे इन्द्रपीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात् । अतीतासु गोषु चित्रगुरितिव्यवहाराभाववत् इन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तमादाय हविष इन्द्रपीत इति वज्रग्रीहिणाऽव्यवहाराच्च न च पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेव वज्रग्रीहित्वनिर्णय इति तदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम् । इन्द्रेण पीत इति तृतीया तत्पुरुषेऽपि “तृतीयाकर्मणि” (६ । २ । ४८) इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपस्यैव सत्त्वात् । देवानामग्निमुखत्वेन इन्द्राय स्वाहा इत्यादिमन्त्रेणाग्नौ दाहस्यैवन्द्रकर्तृकपानत्वान्न तदनुपपत्तिः । अतः पाद्यातोर्दानेन लक्षणेत्याशयात् । पूर्वपदे दानलक्षणायामपि चतुर्थ्यर्थे बहुलं च्छन्दसीति तृतीयान्तेनैव समासाच्च प्रकारान्तरेणापि पूर्वपदोपपादानस्य कृतत्वाच्च । किञ्च दानलक्षणायामपि इन्द्राय पीत इति चतुर्थी समासो दुर्लभः । “चतुर्थी तदर्थाथ” इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादर्थचतुर्थेव प्रकृतिविवृतिभाव एव च प्रवृत्तेर्भाष्यसम्मतत्वात् । साधनं कृतेत्यपि न । चतुर्थीतदर्थाथेति सूत्रे रक्षितग्रहणेन चतुर्थ्यन्तस्य तेन

१ अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति (भा)

चायुक्तमत आह

समुदायावयवानां चेति । (कै)

समुदायश्चान्यपदस्त्वैवार्थो नतु समस्यमानपदस्य स चावयवेभ्यो-
ऽभिन्नो ऽचान्यपदार्थः । अवयवगतबाहुल्यस्य च तत्चारोपाद्भवचन-
मिति भावः ॥

१ असिद्धितौयोऽनुससार पाण्डवम् ।

संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृणोऽस्य वर्धताम् ॥

समासाभाव बोधनात् । तादर्थ्यचतुर्थ्या कारकविभक्तित्वाभावेन तत्र
तेन समासस्य दुर्लभत्वाच्च । किंच तेन समासपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपैव बह्व-
व्रीहिवर्णित्येऽधिकरणोच्छेदः । न च चतुर्थीतदर्थ इत्यनेन तत्रापि
पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति वाच्यम् । तस्य स्वस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव
प्रवृत्तेर्भाष्यसम्मतत्वात् । प्रतिपदोक्ततादर्थ्यचतुर्थ्यन्तसमास एव तत्प्रवृत्तेश्च ।
प्रवृत्ते तु न तादर्थ्यचतुर्थी उपपदविभक्तेरितिन्यायात् । “क्तेच” इत्यत्रापि
तदर्थ इत्यनुवर्तते गोरक्षितमित्येव तदुदाहरणं न तु गोहितम् इत्यन्यत्र
निरूपितम् । अत एव चतुर्थी तदर्थ इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव
प्रवृत्तौ “क्तेच” इति ज्ञापकं भाष्योक्तं संगच्छते । समासे प्रकृतिमनङ्गीकुर्वतां
बहुव्रीहावप्यस्य पदार्थे लक्षणावधिकरणत्वात् । तदुदाहरणं पूर्वपदस्य
विभक्त्यर्थान्तर्भावेण लक्षणेति तत्पुरुषादविशेषः । न च दानार्थकपाधातो-
र्भावेक्तान्ताद् अर्श आद्यचि प्रीत इन्द्रो यस्येति बह्व्रीह्विर्दानसम्बन्धीन्द्र-
सम्बन्धिन इति बोधः । “आहिताग्नादि”त्वात् । प्रीतशब्दस्य परिनिपात
इति न बह्व्रीहौ लक्षणादयमिति वाच्यम् । धातोः सकर्मतया भावे
क्तस्यासम्भवात् । ननुपपत्तिप्रतिसन्धानमूलकतयैवं विधे वृत्तिद्वयकल्प-

दिवचनप्रसङ्ग इति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात् । तत्र वज्रवचन-
मिवात्रापि दिवचनं स्यादिति भावः ॥

स्वस्वामीति । (कै)

साक्षात्संबन्धोपलक्षणं कचिद्वर्तिशब्दस्य युक्तपर्यायत्वदर्शनादाह

असारेति । (कै)

अनेकार्थोऽयमिति भावः ॥

नाया लक्षणातोऽपि दृष्टत्वाच्च । तदुक्तं जैमिनिना “सर्वेषां वैकमन्त्र-
मैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात् सवनाधिकारो हि” (३ अ. २ पा. सू. ४३ ।
मीमांसादर्श-) इति “भक्तिपानत्वादि”त्यनेन तत्पुरुषनिराकरणं दान-
लक्षणा निराकरणं च । “सवनाधिकारो हि” इत्यन्यपदार्थप्रदर्शनमतस्तत्
सवनसम्बन्धिनां सर्वेषामैन्द्राणाम् अन्यैन्द्राणां च हविषां समन्त्रकं भक्षणं
यथा अन्नानामेक एव च मन्त्रः सर्वत्र इति तदर्थं इति तद् भाष्यादौ
स्पष्टमित्यलम्* ॥

* लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेऽन्यैन्द्राणाममन्त्रत्वम् । यथा देवतां
वा तत् प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ मीमांसादर्श—३ । २ । २७-२८ ॥

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके ।

केवलेऽन्यत्र वोहाच्च सर्वत्रोत यथाश्रुतम् ॥

येन्द्र एव समर्थत्वात्तूष्णीमेवास्य भक्षणम् ।

ऊहो वाऽन्येषु कर्मकेऽप्यस्तूहो भक्षमेदतः ॥

इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यताम् ॥

अवस्थानादिनिमित्त इति । (कै)

सर्वत्र संबन्धस्य क्रियाकारकभावपूर्वकत्वमिति उभयत्रापि
काल्पनिकोऽवयवावयविभावो व्यवहारनियामक इति भावः । यदा
सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽसन्नपि विकल्पात्मकज्ञानविषयः । पुरुषस्य चैत-
न्यमितिवत्षष्ठीप्रयोगनिमित्तमिति भावः ॥

नार्थस्येति । (कै)

एवं च दिवचनप्रसङ्गोऽपि नोदित इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपदश्याः दशानां समीपे ये सन्ति इति विग्रहः । अत्रायं समीप-
संख्यावत्परो दशपदार्थस्य स्ववृत्तिदशत्वसमीपसंख्यासम्बन्धेकान्वयः । दश-
समीपसंख्यावन्त इतिबोधः । ईदृशसम्बन्ध एवास्य साधुत्वं शब्दशक्ति-
स्वभावात् । “संख्यायायथा” इत्यादिसूत्रवणाच्च । अत एव नवैकादशवानेन
प्रत्याय्यन्ते न तु दशानां वृक्षादीनां समीपे ये गवादयः ते प्रत्याय्यन्ते ।
एतेन “आसन्नविंशा” “अदूरत्रिंशा” इति व्याख्यातम् ॥ द्वौ वा त्रयो वा
द्वित्राः । अत्र वा शब्दो विकल्पार्थकः । अत्र कार्ये विकल्पो न तु शब्दाद्
बोधेऽतः शब्दान्नयमेन बह्वनामुपस्थितेर्नित्यबहुवचनान्तता । अत्रापि
एककालं समभिव्याहृतान्वयिपदार्थासम्बन्धत्वरूपो विरोधो भासते प्रायो-
ऽयमेव सर्वत्र विरोधो वार्थः । क्वचिदेकाधिकरणावृत्तित्वरूपः । यथा शब्दो
नित्यो न वेति विप्रतिपत्तिवाक्ये । तस्य शब्दो नित्यत्वविरुद्धानित्यत्ववान्
इत्यर्थः । क्वचिदेककालावृत्तित्वरूपो विरोधो यथा “त्रौहिभिर्भजेत”
“यवैर्भजेत” इत्यादौ वा शब्दं विनापि तात्पर्यवशाद् देवदत्तो वामेनाक्ष्णा
पश्यतीतिवदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरनिषेधफलकत्वात् निरपेक्षत्वलाभेन
समुच्चयासम्भवाद् विकल्पो बुध्यते स च समभिव्याहृतकारकविशिष्टक्रियायां
भिन्नकालिकत्वरूपः । अत्र त्रौहिभिर्भजैर्वा यदुच्यमिति प्रश्नवाक्यं

अस्ति सहायेति । (भा)

एवं चैकस्त्रैवान्यपदार्थत्वं न तु द्वयवयवसमुदायस्येति भावः ॥

संयोगसमवायेति । (कै)

एवं च प्रकृते तद्गुणसंविज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वात्सोहितोष्णीष-
मानय इत्यादौ उपलक्षणार्थसाहित्यप्रयुक्तवचनादर्शनेन द्विवचना-
प्रसङ्गाच्च दुष्टोऽयं पक्ष इति भावः ॥

यागत्वावच्छेदेन यवनिरपेक्षग्रीहिकरणकत्वसंशयपरमुत्तरमपि तथैव परन्तु
तदयागत्वसामानाधिकरण्येन तत्परमित्याहुः ॥ अन्ये तूत्तरे वा शब्दोऽन्यत-
रार्थः । एवं च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छेद्यैकतरग्रहणादैच्छिको
विकल्पः । इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वाशब्दः सर्वात्मना पक्षान्तरप्रतिषेधार्थः ।
उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिबोधार्थ इति प्रवादः । द्वित्रा इत्यत्रापि
द्वित्यन्यतर इत्यर्थः । अन्यतरत्वमुपात्तेतरव्यावृत्तैकत्वरूपं तच्च क्वचिद्व्यक्तिगतं
क्वचिद्धर्मगतं तात्पर्यवद्भातम् । यत्तु स्वभिन्नभेद एवान्यतरत्वमिति तन्न ।
घटपटान्यतरमानय इत्यादितः कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्तेः । तस्मिन्न-
भेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव समुदितयोरपि सत्त्वाद् इत्याहुः ॥ तत्र धर्म-
गतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेन इति न्यायविरुद्धमिति द्वित्यन्यतरेत्यर्थकथ-
नमसङ्गतम् । किं च द्वित्रा इत्यादौ नित्यबहुवचनान्ततानापत्तिः । अन्यतरत्वे-
नानेकबोधे तु घटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिरित्यन्ये । क्वचित्तू-
द्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिकः समभिध्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोऽपि
वार्थः । यथा “दीर्घात्” “पदान्ताद् वा” (६ । २ । ७५ — ७६)
इत्यादौ । ग्रास्त्रीयव्यवस्थितविकल्पे तु उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
भावाभावबोधो लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था । स्यागुर्न वा इत्यादौ संशयात्मका-
ज्ञानजनके एकाधिकरणावृत्तित्वरूपो विरोधो वार्थः । अन्यतरकोटेः

अयमर्थ इति । (कै)

प्राग्व्याख्यात एतद्भाष्याच्चरार्थः । एवं च विग्रह उद्धृतावयव-
भेदस्य समुदायस्यान्यपदार्थत्वात्तादृश एव समासशक्य इति तत्र-
त्यायनाय बज्जवचनमेवेति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कर्तव्यमर्थतृतीया इति । (भा)

प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥

सर्वथा वाध्यत्वात् । अनेककोट्युपस्थितिरपि वा शब्दसमभिव्याहारादेव ।
स्थानुर्न इत्युक्ते स्थानुभिन्न इत्येव प्रतीतेः । क्वचित्तु एकाधेयाधिकरणत्वरूपो
विरोधो वार्थः । यथा घटे पटे वा सौन्दर्यमित्यत्र । केचित्तु द्वित्रा इत्यादौ
संशयविषयत्वं वार्थः । सन्देहविषयद्वित्वत्रित्ववन्त इति बोधः । त्रित्वेनापि
सन्देहविषयत्वाद् बहुवचनं शब्दो नित्यो न वा इत्यस्यापि नित्यत्वादि-
सन्देहविषय इत्यर्थः । संशयज्ञापनाय च तथोक्तिरित्याहुः । अपरे तु
वाशब्दसमभिव्याहारे परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते ।
तदेव विषयनिष्ठं संशयत्वं तदेव वाशब्दवाच्यमिदमेव विकल्पितरूपतद्विष-
यकत्वाच्च ज्ञानं संशयः । एवं च स्थानुर्न वा इत्यादौ स्थानुतदभावरूपः
संशय इति बोध्यम् ॥ द्वित्रा इत्यादौ द्वित्रिरूपसंशयसाधनिका क्रिया
इत्यादिरीत्या बोधः । अत एव भवेद् यदा बहूनामानयनं तदा बज्जव-
चनमुपपन्नम् । यदा द्वावानीयेते तदा न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य द्वौवेत्युक्ते
त्रयो वा इति गम्यते । त्रयो वा इत्युक्ते द्वौवेति गम्यते । “नैषापञ्चा-
धिष्ठाना वाग्” इति भाष्ये उक्तम् । अन्येतरार्थो वा शब्द इत्याशङ्का-
शयः । कैयटोऽपि विकल्पो वार्थ इति द्वित्रशब्दः कदाचिद्वयोर्वाचक
इति शङ्काशयमुक्तासंशयोऽत्र वार्थः । न तु विकल्पः । विरुद्धानेकवि-
षयत्वाद्विमर्शस्य पर्थ्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पञ्चाधिष्ठा-

योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरतीति । (भा)

यदवयवबुद्धिस्तद् बुद्धिं न व्यभिचरतीत्यर्थः । अन्यथा द्रोणा-
भाववृत्तित्वरूपो व्यभिचारोऽर्धद्रोणेऽप्यख्येवेति तदसंगतिः स्पष्टैव ॥

अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति (भा)

इत्यस्य द्रोणमिति शेषः ॥

नित्यमुच्यते इति आह । अनेकविषयत्वाद् अनेकविषयरूपत्वात् ।
विमर्शस्य संशयस्य इत्यर्थः । तत्र क्वचिद्वस्तवत् प्रमाणेनैकाकोटिर्वाधैव ।
यत्र तु न तथा बाधकं तत्रैच्छिकं पाक्षिकानुष्ठानं क्वचित् । यथा
ब्रौह्मियवविषये । क्वचिद् व्यवस्थया इत्यूह्यं संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वा-
देव संशयलक्षणपरे गौतमीये सूत्रे तद्वार्त्तिके कृता संशयपदे विरुद्ध-
त्वात् संशय्यते विषयोऽनेन इति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता । विषयोऽत्र विशे-
ष्यभूतः । अत एव “प्रमाणप्रमेय” इति सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु संश-
यस्य पाठः । अत एव प्रमादयो ज्ञानभेदा न तत्रोक्ताः ।

“मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यकार्यम् ।

आर्याः समर्यादमुदाहरन्तु ॥

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणाम् ।

किम्वा स्मरस्मेर विलासिनीनाम् ॥”

इति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग इति प्रकाशे उक्तम् । स
सन्देहालङ्कारादिकल्पालङ्कारश्च न तेन पृथगुक्तः । निश्चयान्तसन्देहा-
लङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः ॥

द्विरावृत्तादशा द्विदशाः । अत्र सुजर्थान्तर्भावेणावृत्तिक्रियान्तर्भावेण च
द्विशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्तिः । आवृत्तिजन्मगगने च द्विशब्दो द्वित्वसंख्या-
विशिष्टोत्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति बोधः । अन्यथादित्वान्वयो न स्यात् ।

अर्धाढकं कर्तृद्रोणेन विनेति (कै)

द्रोणबुद्ध्या विनेत्यर्थः ॥

द्रोणेन । (कै)

द्रोणबुद्ध्या ॥

एकाढकसङ्गावे । (कै)

तद्वुद्धिसङ्गावे ॥

दशत्वसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकत्वाच्च न तस्यां तदन्वयः संख्ये
अपि न । विरोधात् न हि दशद्वौ भवन्ति । तदुक्तं हरिणा—

न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सम्भवः ।

भेदाभावाद् न संख्यायां न विरोधात्तदाश्रये ॥

केशेषु केशेषु गृह्यत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । अत्र क्वाप्रत्ययो-
ऽधाहृतस्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः । गृह्यणकर्मत्वं च प्रत्यासत्त्याकेशा-
दिविशिष्टपुरुषयोरेव । परस्परगृह्यणादिरूपः । कर्मव्यतिहारः । समुदाय-
शक्यो बुद्ध्यादिरूपक्रिया च । एवं च परस्परकेशाधिकरणकतद्वत् । पुरुष-
कर्मकं गृह्यणोत्तरकालिकस्थितिकर्तृपुरुषकर्तृकाक्रियेति बोधः । क्रिया
युद्धादिरूपेति क्वचित् प्रकरणात् क्वचिद् युद्धादिवाचकपदसमभिव्याहा-
रान्निर्येयम् । यथा—

“मृधं किमच्छ्वकदण्डताण्डवम् ।

सुजामुजिह्वोमिभृतां दिदृक्षसः” ॥

इत्यादौ । एतेन

“कर्णाकर्णिं प्रथितमयशः”

इति व्याख्यातम् । कर्णाभ्यां कर्णाभ्यामाकर्ण्येदं प्रथितमित्यर्थः । एते-
नायं समासो युद्धक्रियायामेव इत्यपास्तम् ॥

संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः

संख्येये । २ । २ । २५ ॥

आत्वाभावाच्चेति । (कै)

ब्रह्मण इत्यात्वस्य ब्रह्मब्रह्मै निषेधात्सोऽपि ब्रह्मब्रह्मै हित्वानि-
श्चायक इति भावः ॥

कोऽयमिति (भा)

भाष्यस्य किंविग्रहकोऽयमित्यर्थं इति तात्पर्यम् ॥

कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति । (कै)

बोधविषयत्वस्यैव विकल्पं वाशब्दो द्योतयतीत्यभिमानः ॥

संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ संख्येयार्थया संख्या
व्ययादयः समस्यन्ते स ब्रह्मब्रह्मैः । दशानां समीपे ये वर्तन्ते त उपदशः ।
नव एकादश वेत्यर्थः । सामीप्यप्राधान्ये त्वय्ययीभाव इत्युक्तम् । उपविंशः ।
बहुब्रीहौ संख्येय इति डच् । त्रिविंशतेर्डिति । आसन्नदशः । अदूरदशः ।

“संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये” ॥ ‘उपदश इति’ ।
‘ब्रह्मब्रह्मै संख्येये डजब्रह्मणादि’ति डचि टिलोपः, दशानां समीपे ये
भवन्ति त उच्यन्ते ते पुनर्नवैकादश वा, पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं समासः,
उपशब्दोऽयमाराध्द्वेनैकार्थत्वासमीपे समीपिनि च वर्तते तत्र समीपि-
प्राधान्येऽयं ब्रह्मब्रह्मैः सामीप्यप्राधान्येऽयं विभक्तिस्मीपेत्वय्ययीभावः ।
‘उपदशं दन्तोष्ठा इति’ । अत्र धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्सामानाधिकर-

बहूनामानयनम् । (भा)

इत्यस्य बहूनामानयनान्वय इत्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

यदा द्वावानीयेते इति । (भा)

द्वावेवानयनान्वयित्वेन बुध्येते इति भावः ॥

अनिर्ज्ञाते इति । (भा)

परस्परं प्रतिचेपकद्वित्वचित्वन्त इति बोधे ऽनिर्णीतसंख्यात्वाद-
ब्रवचनं भवतीति भावः । तदाह

केचिदिति । (कै)

परस्परप्रतिचेपकत्वं हि वार्थः । कदा चिद् द्वयोर्बोधः कदा
चित्तयाणामिति । अनिर्णीतसंख्यार्थकत्वाद्वचनेन ब्रह्मवचनं साध्य-
मिति तदाशयः ।

अधिकदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । वार्थेऽयं समासः । ततश्च वैकल्पिकौ
द्वौ त्रयश्चेति पञ्च अस्माच्छब्दादुपतिष्ठन्ते । अत एव बह्ववचनम् । उक्तं च
“सैषा पञ्चाधिकाणा वागिति” । कार्यान्वये हि विकल्पो न त्वेच्छब्दजन्य-
बोधविषयत्वेऽपीति भावः । त्रिचतुराः । चतुरोऽच्प्रकरणे लुपाभ्यामुप-

ग्यम् । ‘उपविंशा इति’ । ‘ति विंशतेर्द्वितौ’ति लोपः, आसन्ना दशा-
नामासन्नदशास्तेऽपि नवैकादश वा, अधिकदशास्त्वेकादश, द्वौ वा त्रयो वा
द्वित्राः, वार्थेऽयं समासः, वार्थश्च यदि विकल्पः स्यात् ततो यदि द्वौ
भवतस्तदा बह्ववचनं न स्यात् तस्मात्संशयोऽत्र वार्थः, स चानियतसंख्या-
विमर्शः, तत्र तु त्रयोऽपि सर्वदा परिस्फुरन्तीति तदपेक्षं ब्रह्मवचनम्,
अथ वा पञ्चैवान्न सर्वदा भवन्ति कथं विमर्शज्ञानमुभयपक्षात्स्मि एकं

(संख्यायाथयसद्वादूराधिकसंख्याः

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

संख्येये । २ । २ । २५ ।)

अन्येत्विति । (कै)

संशयोऽचेति । (कै)

अनिज्ञात इत्यस्य निश्चयेनाविज्ञाते इत्यर्थ इति भावः । तथा
च संशयविषये इति फलितम् ॥

अर्थशब्देनाचेति । (कै)

प्रकरणादिति भावः ॥

अन्तर्भावितेति । (कै)

संख्यान्तो बद्धव्रीहिः । अत एवैको द्वावित्यप्युत्तरम् । अन्यथा
बद्धविषयप्रश्ने तदुत्तरासंगतिरिति भावः ॥

विरुद्धानेकेति । (कै)

विकल्पार्थ एव वाशब्दः । क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो न तु
बोधविषयत्वस्यापि स इति भावः ॥

संख्यानमि"त्यच् । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । अत्र दृत्तौ द्विशब्देन दशत्वा-
दृत्तिगता द्वित्वसंख्योच्यते । ननु द्वित्रा इत्यत्र वार्थः । द्विदशा इत्यत्र
सुजरथश्चान्यपदार्थ इति पूर्वैकैव सिद्धम् । न च मत्वर्थे पूर्वयोगः अमत्वार्थाथं
चेदमिति वाच्यम् । प्राप्तोदकादिषु मत्वर्थं विनापि तत्त्वविकारात् । सत्यम् ।
अन्यपदार्थप्राधान्ये पूर्वयोगः । इह तु वार्थसुजरथो न प्रधानम् ॥

च तत्र यथा द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आनौयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिङन्ते
च बद्धवचनमेव भवति, कस्य हेतोः मिश्रितेषु तयोर्द्वेतेः, एवं द्वित्रिपद-
मपि मिश्रितेषु वर्तत इति सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्, अतो बहुवचनमेव
भवति, आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्वयाणां वा यथारुचि भवति, वाक्यवदेव

विमर्शः । (कै)

परस्परप्रतिषेधः ॥

विकल्पे । (कै)

इयत्तानिर्धारणसंशये त्वनिर्धारणमिति भेदः । यदा संशय
एव वार्यः ॥

अनेकविषयत्वात् । (कै)

अनेकविषयरूपत्वात् ॥

विमर्शस्य । (कै)

संशयस्येत्यर्थः । संशयत्वं च विषयनिष्ठमित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते इति । (कै)

वाच इति शेषः । द्वित्रशब्दजन्यो बोधो नियमेन पञ्चविषय
इति भावः ॥ भाष्ये

द्विदशा इति । (भा)

अत्रापि ङजालाभावाभ्यां वज्रव्रीहिलस्य निश्चयः । द्वौ दश
एषामुन्मुग्धानामिति विग्रहे ङजनुपपत्तिः । संख्येये समासावर्त्तनात् ।
तस्माद्विग्रहविषय एवात्रापि प्रश्नः । तत्र स्वपदविग्रहपरित्यागेना-
स्वपदविग्रहः कस्मादित्यत आह

समासस्य चैषा हि आपदतस्तेषु मिश्रितेषु वृत्तिः, तेन द्वौ वा पुरुषा
आनीयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दाद् द्विवचनमेव भवति । 'त्रिचतुरा इति' ।
चतुरोऽन्वप्रकरणे व्युपाभ्यामुपसंख्यानमित्यच् । 'द्विदशा इति' । अत्र
द्विशब्देन दशत्वादृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यते न दशत्वसंख्या, एक-
त्वात्, नामिसंख्यायुक्ताः, वज्रत्वात्, तत्र वाक्ये सूचमन्तरेणाभ्यावृत्ते-

(संख्यायाव्यासनादूराधिकसंख्याः

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

संख्येये । २ । २ । २५ ।)

अयं भाव इति ॥ (कै)

नापि संख्येयानामिति । (कै)

तेषां बद्धत्वात् ॥

दशत्वावृत्तीति । (कै)

यद्यपि ^१“क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसूच्” एवं च दशत्वावृत्तौ-
त्यसंगतं तथाप्यावृत्तिक्रियाजन्मगणनमेवाचेति बोध्यम् । दशत्वा-
वृत्तौत्यस्य दशत्वावृत्तिजन्मगतेत्यर्थः । यद्यपि सुजन्तोऽप्यावृत्ति-
गतसंख्याबोधकस्तथापि संख्या संख्येयस्य वा प्राधान्येन बोधकः
संख्याशब्द उच्यते नायं तथा द्वित्वसंख्यावृत्तिकदशत्ववन्त इति
प्रतीतेरित्याह

सुजन्तस्येति ॥ (कै)

शब्दान्तरत्वात् । (कै)

संख्या संख्येयातिरिक्तबोधकत्वात् ॥

वर्गाविति । (कै)

^१“पञ्चदशतौ वर्गेवेति” निपातनात् वर्गगतद्वित्वप्रतिपादकतया
द्विशब्दः संख्यावाचीत्यर्थः ॥

१ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसूच् । ५ । ४ । १७ ॥

२ अ ५ । १ । सू ६० ॥

रनवगमात्सूच् भवति, ततश्चास्त्रपदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विदशा इति,
वृत्तौ तु स्वभावादेव सूचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्यां द्विशब्द एवाहेति
संख्यावाचित्वात्समस्यते । नन्वत्र वार्थः सुजर्यश्चान्यपदार्थ इति पूर्वैर्गैव
सिद्धं तन्न, सूचः स्वार्थिकत्वात्तदर्थो ऽपि पदार्थ एव । मत्वर्थे पूर्वयोगो-

अभ्यावृत्तिसंख्याभिधायीति । (कै)

आवृत्तिर्जन्मगतसंख्याभिधायीत्यर्थः ॥

आवृत्तिश्च समासश्चेति । (कै)

द्विशब्दस्तद्गतसंख्यायामेव वर्त्तत इति भावः ॥ भाष्ये

‘सुजन्तत्वादित्युच्यते इति । (कै)

तथा सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरित्युच्यते । न च वृत्तौ सुजन्त-
मस्ति तस्मात्केवलेनैव समासः ॥

सुजन्त इति । (कै)

संख्येति । (कै)

प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥

सुजर्थमिति । (कै)

यदुत्पत्तिगणने द्विशब्दस्मादुत्पत्तिविशिष्टां क्रियामित्यर्थः ॥

नहि शब्दैरिति । (कै)

तत्रतत्रार्थविशेषोपादानमबुधबोधनायात्वाख्याननिमित्तत्वेना-
श्रीयते नतु श्रुत्याधानाथ न ह्येतावता सर्वत्र तदुपादानमावश्यक-
मिति भावः ॥ भाष्ये समासेन तत्पतीतौ बीजमाह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “असुजन्तत्वात् । सुजन्तेत्युच्यते” इत्येवं पाठोऽस्ति ॥

ऽमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः । ननु प्राप्तोदकादिप्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्य-
र्थेषु यथाभिधानं भवतीत्युक्तम् एवं तर्हि प्रथमार्थोऽपि यथा स्याद-
ित्यमारम्भः, अथ प्रथमार्थं वर्जयित्वेतदनादृत्य यथाभिधानं भवतीत्युच्यते,
एवं तर्हि तस्यैव प्रपञ्चः संख्यायाः समासः, अन्ययानां तु चतुर्दशादिभिः

(संख्यवाक्यासन्नादूराधिकसंख्याः

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

संख्ये । २ । २ । २५ ।)

यावता संख्येयो यः संख्येय इति । (भा)

संख्येयत्वयोगो यः संख्यया संख्यायते गण्यते । संख्येयश्च पूर्व-
पदार्थसंख्यायाः प्रकृतेनोत्तरपदार्थः स च संख्यारूपः संख्येरूपो
वा । उभयथापि न ज्ञादिसंख्येयः । आद्यस्यैकत्वाद्वितीयस्य
दशत्ववत्त्वात् । अतः सामर्थ्यात् क्रियाजन्मरूपः सोऽर्थो वाच्य इति
सामर्थ्यादेव स समासेनोक्त इति भावः ॥ तद् ध्वनयन् व्याचष्टे

क्रियाभ्यावृत्तौति ॥ (कै)

भाष्ये

स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः (भा)

इति कर्मधारयः । संख्येयश्च क्रियाजन्मरूपोऽर्थः ॥

स चोक्त इति । (भा)

क्रियातज्जन्मरूपोऽर्थश्च समासेनोक्त इत्यर्थः । अनेन पञ्चकलः
पचतीत्यादौ क्रियोत्पत्तिः सुजाद्यर्थमिति बोधितम् ॥

अचोक्तत्वादिति । (कै)

वदतास्यैकार्थीभावकृतत्वं नेति सूचयति । अपृथगुपस्थितिर्हि सः
न तत्कृतत्वमस्य । एवमन्यपदार्थादयोऽपि न तत्कृता इति बोध्यम् ॥
नन्वनथा युक्त्वा वाक्येऽपि सुचप्रयोगो न स्यादत आह

संख्येयवाचिभिः समासो विधेय एव । केचित्तु ये विंशत्यादयः संख्याने
वर्तन्ते तैः पूर्वैर्गैव सिद्धम् अधिका विंशतिर्येषां त इमे ऽधिकविंशाः,
विंशतिसंख्या आसन्ना येषां ते आसन्नविंशा इति, तत्र सर्वनामसंख्ययो-
रिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तस्माद्विंशत्याद्यर्थमप्यथवादीनां
ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

वाक्येत्विति । (कै)

शब्दशक्तिस्वाभावादिति भावः ॥

अनेनैवेति । (भा)

दृत्तौ दशशब्दो दशदर्शकः सामर्थ्यात् । उद्धूतावयवभेदो वर्ग
एव समासार्थ इति नित्यवङ्गवचनान्तत्वमिति भावः । अधिका
विंशतिर्यासामिति किञ्चिदधिका विंशतिः संख्या यासामित्यर्थः ॥

भाष्ये

वार्थश्चेति । (भा)

सुजर्यसु विज्ञेय इति स नोक्तः ॥

संख्यानेति । (भा)

द्वौ दशतौविंशतिरिति दशतौ परिमाणमस्य विंशतिरित्यु-
भयथा तद्भुत्पत्तेरिति भावः ॥

संख्येयाभिधायित्वादिति । (कै)

“द्विदशा” इत्यादावपि द्विरावृत्तदशत्वसंख्यावन्त इत्यर्थात्संख्येय-
मेवान्यपदार्थ इति भावः ॥ “द्वित्रा” इत्यत्रापि द्वित्रान्यतरा
इति बोधाद्वार्थस्य प्राधान्यम् ।

अधिकविंशा । (भा)

इत्यादौ सर्वनामसंख्ययोरिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः
स्यादिति न शङ्क्यं तत्प्रकरणस्यानित्यत्वात्तत्र द्वि चा इत्यत्र
वार्थान्यपदार्थः । अधिकविंशा इत्यादौ च संख्येयमिति सर्वत्रान्य-
पदार्थ इत्येवं सिद्धं उजापि संख्येये वर्तमानवङ्गव्रीहेरित्यर्थेन सिद्धः

(संख्याव्ययासङ्गादूराधिकसंख्याः

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

संख्येये । २ । २ । २५ ।)

अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्याशयेन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां संख्यासंख्ये-
योभयपरतया सिद्धावपि दशादीनां संख्येयमात्रपरतया अधिक-
दशा इत्यादिपूर्वेण न सिध्यतीत्याह भाष्ये

भवेत्सिद्धम् (भा)

इत्यादि । यद्यपि “वज्रषु वज्रवचनमि”ति सूत्रे एकदिवज्र-
शब्दानां संख्यासंख्ययोभयपरता भाष्ये उक्ता तथापि सौत्रप्रयोग-
विषयमेव तदिति बोध्यम् ॥

सप्तम्येति । (कै)

तथा च सन्तीति । (कै)

क्रियाच्चेपाद्ये समीपे सन्ति ते लभ्यन्ते अन्यथा प्रथमान्तमेव
पठेदित्यर्थः । एवं च पूर्वपदार्थप्रधानोऽयमिति पूर्वेण न सिद्धि-
रितिभावः ॥ समासस्य समीपिप्रधानताया उक्तत्वेन कस्य समी-
प्यमर्थ इति अयुक्तमित्यत आह

धर्मेणेति । (कै)

समीपिशब्दाद् “ब्राह्मणा” दित्वात् व्यञ् इत्याशयः ॥

आराच्छब्दवदिति । (कै)

अनेकार्थत्वमात्रे दृष्टान्तः । अत्र निपातस्याप्युपमावाचकत्वं
द्रष्टव्यम् । अत एव तदर्थस्य विशेष्यतया न भानम् ॥

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

(संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः
संख्ये । २ । २ । २५ ।)

वार्थस्येति । (कै)

संख्येयस्योपलक्षणमेतत् । अधिकदशा इत्याद्यर्थं तदितिभाव्य-
कृतोक्तम् ॥ इदानीमिकेकार आह

मत्वर्थे इति । (भा)

एवं च पदानामसामानाधिकरण्याद्विना द्विदशा इत्याद्य-
सिद्धिरितिभावः । द्विचान् पश्य इत्यादौ परिनिष्ठितविभक्त्या
समासे शेषग्रहणबोधितप्रथमान्तत्वाभाव इत्यपि बोध्यम् ॥

कवभावार्थं वेति । (कै)

अनन्तरवज्ज्वीह्यधिकारापेक्षानुक्तसमासान्तरूपशेषत्वस्यैव वक्ष्य-
माणत्वादितिभावः । अनेन समासे तु शेषाधिकारस्तु समासा-
भावाच्चेति तात्पर्यम् ॥

शेषाधिकारेति । (कै)

न च समानाधिकरणानाम् इत्यादिवार्त्तिकप्रत्याख्यानरीत्या
शेषग्रहणमपि प्रत्याख्यातमेव स्पष्टं च “आकङ्गार” (१।४।१)
सूत्रादावुक्तम् । तत् कथमेतदर्थलाभ इति वाच्यम् अनभिधानस्य
दुर्ज्ञेयतया तदर्थमेतदर्थं च शेषग्रहणमावश्यकमित्याशयात् प्रत्या-
ख्यानं च प्रौढ्या । अनभिधानम् अगतिकगतिरिति “सत्”
(२।२।१२७) सूत्रे उक्तत्वात् ॥

(दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)
 (तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

“तत्र तेने”ति (२।२।२७) मध्यपतितसूत्रमतिक्रम्य योग-
 द्वयस्य सहविचारे कारणमाह

तुल्यन्यायत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

सहयोगयोरिति । (भा)

सहेन योगोऽस्येतिविग्रहेण स पुत्र इति समास उच्यते । तत्रा-
 पदार्थ इत्येवेति सहशब्दस्य साहित्यमेवार्थस्तद्वान् पित्रादिसु

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये समस्यन्ते स
 बहुव्रीहिः । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं दक्षिणपूर्वा । सर्वनाम्नो

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ सहेत्येतत्तुल्ययोगे वर्तमानं त्वतोयान्तेन सह
 वा समस्यते स बहुव्रीहिः । सपुत्र आगतः । सह पुत्रः । वोपसर्जनस्येति

“दिङ्नामान्यन्तराले” ॥ ‘दक्षिणपूर्वेति’ । अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वा-
 त्पूर्वैर्गैव सिद्धे वचनमिदं त्वमत्वर्थेपि यथा स्यात्प्रथमार्थेपि यथा स्याद्वैयधि-

“तेन सहेति तुल्ययोगे” ॥ तुल्ययोगइति । ‘तुल्ययोगः समान-
 सम्बन्धः’ ‘सपुत्र इति’ । ‘वोपसर्जनस्ये’ति सभावः । नन्वत्र पिता प्रधानम-

(अ. २ । पा. २ । आ. २) (दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।)
(तेन सहैति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

समासार्थ इतिभावः ॥ “समानाधिकरणानाम्” इत्यस्य “शेष”
इत्यस्य चापरामर्शनेदम् । अत एव वक्ष्यति मत्वर्थे “वा पूर्वस्थे”ति
नारम्भ्यम् इति कर्मधारयेणैव पुंवत्वमपि सिध्यति इतिभावः ॥

बहुव्रीहिसंज्ञैवेति । (कै)

द्वन्द्वकरणार्थं बहुव्रीहौ इत्यावश्यकं तत्र एतदभावप्रतिपदोक्तस्या-
भावात् । प्रतिपदोक्तत्वार्थमेव वा इदं कार्यमित्याशयः ॥

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । (कै)

भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

न शब्द इति । (कै)

तत्र ह्यन्यपदार्थं यत्किञ्चिदर्थमादाय स्यादेव भाषितपुंस्कत्व-
मिति भावः ॥

वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति भाव्यम् ॥ अत एव ठक्कसोश्चेति
वार्तिकस्योक्तिसम्भवः । यद्यपि तत्र श्रुत्या साहचर्याद्भवतुमेव गृह्यत इति
“नकोपधाया” इति सूत्रे कौयटहरदत्ताभ्यामुक्तम् । युक्तं चैतत् । ग्रन्थ्या
चरति धावन्या चरतीति प्राग्वहतीये ठकि गान्तिको धावन्तिक इति

सभावः । नन्वत्र पिताप्रधानमन्यपदार्थः । सत्यम् । व्यधिकरणयोः प्रथमार्थे
च यथा स्यात् । कपच मा भूदित्येवमर्थं वचनम् । तुल्ययोगेति किम् । स-

करणेपि यथा स्यात्, किं च ‘विभाषा दिक्समासे बहुव्रीह्या’ वित्यत्र दिग्नां
प्रतिपदोक्तस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणं यथा स्यात्, या पूर्वा सोत्तरास्योन्मग्नस्य तस्मै

न्यपदार्थोभिधेयः, सत्यं, व्यधिकरणयोः प्रथमार्थेपि यथा स्यादित्ययमारम्भः,
कवभावार्यं च, उक्तञ्चात्र कवभावः, ‘दशभिः पुत्रैरिति’ । इत्यम्भूतेत्यर्थः ।

(दिङ्नामान्यन्तरात्ते । २ । २ । २६ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)
 (तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । (कै)

शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । यद्वा व्यक्तिमात्रबोधस्ततो
 ह्रुत्तेति । दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं तदभाव एव वा ।
 न तु व्यवस्थाविषयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

व्यवस्थाशब्दौ । (भा)

इति भाष्यस्यापि व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकावित्यर्थः ।
 न हि स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्ति-
 निमित्तं भवति । दिक्शब्दानां सर्वनामत्वमवश्यमेष्टव्यमिति तात्प-
 र्य्यकस्य “यदि पुनर्दिक् शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युरि”तिभाष्यस्य
 तर्हि तद्भाषितं पुंस्त्वमिति शेषः । दिग्वाचकपूर्वादीनां पृथ्वी-
 मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि प्रवृ-
 त्तिरितिभावः ॥

यथा स्याद्भान्तृको धावत्को मा भूदिति । तथापि भाष्यं दृष्ट्वा वार्तिकद्वयोऽ
 प्रवृत्तेः । अत एव हि “एकतद्भित्तेचे”ति सूत्रस्याप्युक्तिः सम्भवो लभ्यत इति
 दिक् । भवन्मयः । सर्वकाम्यति । सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादिरुक्तौ पूर्व-

हैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभौ । विद्यमानतावाची सहशब्दः दशसु
 पुत्रेषु विद्यमानेऽस्त्वित्यर्थः । तुल्ययोगवचनं प्राथिकम् । ज्ञापकात् । यदयं

उत्तरपूर्वाय देहौत्वच मा भूदित्येवमर्थम्, अतस्तदर्थोप्ययमारम्भः, कव-
 भावार्थं च ‘शेषादिभाषे’ त्वच शेषाधिकारविहितस्य बहुव्रीहैर्ग्रहणम्

‘प्राथिकमिति’ । ज्ञापकात्, यदयं ‘विभाषा साकाङ्क्षे’ ‘कन्दस्यनेकमपि
 साकाङ्क्षं’, ‘पूर्वादिभिः’, ‘सपूर्वाच्च’ ‘सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा’ ‘विभाषा

(अ. २ । पा. २ । आ. २) (दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।)
(तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

व्यवस्थाकृताविति । (कै)

व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्ते समाने इत्यर्थः ॥

न तु रूढ्येति । (कै)

शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षरूढ्येत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्त-
विशेषानपेक्षदिगृह्यशब्दत्वं हि तत्त्वमितिभावः ॥

विषयवशादिति । (कै)

दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थः । अस्य दिक्शब्दत्वमित्यनेना -
न्वयः ॥ भाष्ये

यदादिश इति । (भा)

यदादिस्मृतिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्यन्तीत्यर्थः । आका-
शवदेकस्यैव दिक्पदार्थस्यौपाधिकाभेदः । उपाधिश्च पृथिवीमध्यं

भागतया प्रविष्टस्यैवायं पुंवद्भावः । न त्वन्यस्या “भस्त्रैषादे”ति लिङ्गात् ।
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका सर्वाः । न चान्तरालस्यान्यपदार्थ-
त्वात्पूर्वस्यैव सिद्धमिति चेन्न । अप्रथमार्थे तदित्युक्तत्वात् । वैयधिकरण्याच्च

“विभाषासाकांक्षे” “विभाषासपूर्वस्ये”त्यादिनिर्देशात् । तेन सकर्मकः
सलोमक इत्यादि सिद्धम् ॥

‘अनेकमन्यपदार्थ’ इत्यत्रैव शेषग्रहणमनुवर्तते तेनात्र क्व न भवति, सर्व-
नाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणा “विभाषा दिक्समास” इति यदा सर्व-
नामसंज्ञा नास्ति तदापि भवति ॥

सपूर्वस्येति, विद्यमानार्थेपि समासो निर्दिशति तज्ज्ञापयति प्रायिकं
विशेषणमिति ॥

(दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)
 (तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

तन्मान्तस्थाश्च चलारः पर्वताः । एवं च तत्राद्युदयाचलमनिहित-
 त्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । अवधिस्तु परं पृथ्वीमध्यमेकमेव ।
 एवं चावधित्वं सिद्धं दिक् शब्दत्वं च विशिष्यतया दिक् बोधकं
 शब्दत्वमेवेति अभिमानः ॥

दिशि दृष्ट इति । (भा)

दिशि रूढ्या दृष्ट इत्यर्थः ॥

यो दिशमिति । (भा)

दिगतिरिक्तमर्थं प्रवृत्तिनिमित्ततयापि यो नाश्रयत इत्यर्थः ।
 एवं च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्तिमात्रशक्ततयाचा-
 समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कलाभाव इतिभावः । सर्वनामत्वं तु
 भवत्येव पृथिवीमध्यात्तत्तत् पर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदेश एव
 पूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन व्यवस्थाविषयत्वाच्चेतिदिक् ॥ भाष्ये

कवभावार्थो वेति । (भा)

शेषाधिकारस्थबज्जनीहावेव तद्विधेरितिभावः ॥

“विभाषादिक्समास” इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थमपीदम् । तेन
 या पूर्वा सोत्तरा यस्य मुग्धस्य तस्मै उत्तरपूर्वायेत्यत्र न विकल्पः । कव-
 भावार्थं च । तथा हि “शेषादिभाषे”त्यत्र तन्नाट्यत्वाद्याश्रयणेन एकः
 शेष उपयुक्तादन्यः अपरः शेषाधिकारः । तेनोत्तरपूर्वादौ न कप् । इह
 शेषग्रहणाननुवृत्तेः । द्वितीयशेषग्रहणात् प्रियपथः प्रियधुर इत्यादौ न
 कप् । यत्तु तत्र तेनेदमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं शेषाधिकार एव गृह्यते न
 तूपयुक्तादन्य इति । तत्तु तत्रत्यभाष्यस्योक्तिसम्भवमात्रपरम् । नामग्रहणं
 रूढार्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्राश्च कौवेर्याश्चान्तरालमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २। २। २७ ॥

युद्धक्रियायामेवेति । (कै)

इदं च खोक्तोदाहरणविशेषाभिप्रायम् । अत एव “कर्णाकर्णि-
प्रथितमथश” इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते । अत एव भाष्ये

क्रियाभिधानाद् (भा)

इत्यवोक्तम् ॥

सिद्धः समास इति । (कै)

पूर्वसूत्रेण कचित्तु पूर्वेणेति पाठोऽपि । “सरूपत्वादिति”
विरूपाणां त्वनभिधानात् समासो नेति भावः ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ समस्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते
च प्रहरणविषय इदं युद्धमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे स वज्रप्रोहिः ।
इतिकारणात्लौकिकविवक्षातात्पर्यकात् ग्रहणप्रहरणकर्मव्यतिहारयुद्धानि
बन्धन्ते । गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणं केशादि प्रहरणं दण्डादिकर्मव्यतिहारः ।

“तत्र तेनेदमिति सरूपे” ॥ ‘इतिकारण इत्यादि’ । ततः समासा-
लौकिकस्य यदि विवक्षा भवति एवमर्थे समासो भवति नान्यार्थमित्येवमर्थं
सूचयितुमितिशब्द इत्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । लौकिकमर्थ-
मिति’ । कः पुनरसौ लौकिकोर्थ इत्याह । ‘ततश्चेत्यादि’ । एतदेव विवक्ष्योति

(तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

समूहान्यथानुपपत्त्येति । (कै)

“सुसुपा” इत्यधिकारात् तस्मात्पदसमूहवृत्तित्वादिति भावः ॥

अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति । (कै)

सुवृत्त्यपेक्षत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

पूर्वदौर्घार्थं चेति । (कै)

भाष्ये इतिशब्दादिदमपि लभ्यमित्येके ॥

पक्षान्तरेत्विति । (कै)

प्रत्याख्यानपक्षत्वार्थः ॥

परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । केशेषु गृहीत्वा युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि ।
मुष्टौमुष्टि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्तं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । “इच्छकर्मव्यति-
हार” इतीक्ष्मासान्तः । तदन्तमव्ययं तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्छप्रत्ययस्य पाठेन
अव्ययीभावत्वात् । “अन्येषामपि दृश्यत” इति पूर्वपदस्य दौर्घः । अत एव
मुष्टासुष्टौति प्रामादिकम् । न च सूत्रे इदंशब्दात् प्राक् आकारः प्रश्लिष्य-
तामिति वाच्यम् । भाष्यकैयटाद्यसम्मतत्वात् । अस्यसौत्वादावतिप्रसङ्गाच्च ।
परिशिष्टे तु आच्च गुणिन इति सूत्रितम् । गुणोऽस्त्यस्येति गुणी नामीति
व्याख्याय मुष्टासुष्टौत्युदाहृतं तदपाणिनीयम् । सरूपग्रहणं किम् । हलैश्च

‘यच्चजेत्यादि’ । गृह्यतेस्मिन्निति ग्रहणं केशादि, प्रहरणं दण्डादि, कर्म
व्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ‘स चाव्ययमिति’ । तिष्ठद्गु-
प्रभृतिषु पाठेनाव्ययत्वात् । नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात्पुर्वेणैव सिद्धं न
वैयधिकरण्यादेकशेषप्रसङ्गाच्च । तथाहि । ग्रहणप्रहरणे च केशादीनां
सहविवक्षितत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तोऽनेन वचनेन बाध्यते कथं न

न तूपयुक्तादिति । (कै)

इत्यभिमान इति शेषः ॥ उपयुक्तादन्यः शेष इत्यर्थस्य “शेषा”-
दिति सूत्रे भाष्यकृतैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । आवृत्त्या शेषाधि-
कारस्यादित्यप्यर्थ इति पूर्वसूत्रस्य “कवभावार्थं वेति” वार्त्तिकाद्
ज्ञायते तस्मात् “कवभावार्थं वेति” अत्रैकदेश्युक्तिः । वैयधिकर-
णात् पूर्वेण न सिध्यतीति अस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेऽनेनापि कवभावः
सिध्यतीत्याशयेन ॥

समुल्लेख युद्धम् । इदमपि सूत्रे वैयधिकरणार्थं प्रथमाविभक्त्यर्थं एकशेष-
बाधनार्थं च । कवभावार्थं चेति तु भाष्येभ्यश्चयमात्रम् । शेषग्रहणस्य प्राग-
नुक्तपरतायाः पक्षमे स्पष्टत्वात् ॥

समुद्भवविचक्षायां बहुव्रीहिसंज्ञा समुद्भवेकशेषे नोपपद्यते, ननु चासत्यस्मि-
न्पूर्वयोगेनैव परत्वादेकशेषो बाधियते, न शक्यते बाधितुम् अन्तरङ्ग
एकशेषो बहुव्रीहिसंज्ञान्यपदार्थापेक्षत्वाद्द्विरङ्गः ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ॥

भाष्ये

चार्थ इत्युच्यते । (भा)

उभयत्रापि साहित्यसमूहो विशेषः स च समाहारेऽनुद्धृतावयव-
भेदः । अन्यत्र तु विपरीत इत्याशयेनेदम् । यद्यपि चार्थोऽसत्त्वभूतो
विशेषणं च तथापि चार्थे इत्यस्य तत्सदृशे इत्यर्थ इति बोध्यम् ॥
पूर्वपक्ष्याह

चार्थे द्वन्द्वः ॥ धवखदिरौ इत्यादौ इतरेतरद्वन्द्वे उद्धृतावयवभेदः
समूहः समासार्थः । अत एव “चार्थे द्वन्द्वः” इति सूत्रे भाष्ये चार्थे
विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य तद्वदेवालिङ्गसंखातामाशङ्क्य शब्दशक्तिसभावेन
गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वा परिहृतम् । बहुव्रीहौ
अन्यपदार्थस्यैव अत्रापि चार्थस्यैव प्रधान्यौचित्यात् । अत एव “गोस्त्रियोः”

चार्थे द्वन्द्वः ॥ प्रागनुक्तसमासमनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा
समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेत रेतस्योगसमाहाराच्चार्थाः । पर-
स्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्प्रति सम्बन्धिन्यन्वयः समुच्चयः । यथा
“अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तप्यति सुराया इव

“चार्थे द्वन्द्वः” ॥ ‘समुच्चयेत्यादि’ । यदा परस्परनिरपेक्षाः प्रदार्था
एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चयन्ते तदा समुच्चयः, यथा “अहरहर्नयमानो
गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तप्यति सुराया इव दुर्मदी”ति, दुर्मदी
यथा सुराया न तप्यति तथा यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः । अत्र

पाठेनापीति । (भा)

अपिना पाठेन तस्याः कर्तुमशक्यत्वसूचितम् । स्वरादिचाद्यो-
राकृतिगणत्वात् । अभिधेयवद् विशेष्यवत्लिङ्गादिकं वक्तव्यं विशेष्यस्य
चार्थस्य लिङ्गादिराहित्यात् तदक्तुमशक्यमिति भावः ॥ नेदं भाष्यं
समाहारविषयं तच्च नपुंसकतैकवचनयोर्नियतत्वात् । तस्मादितरे-
तरयोगविषयं तच्च तत्र चार्थस्य विशेष्यत्वे संगच्छते नान्यस्येति
बोध्यम् ॥

समुच्चितद्रव्याश्रये इति । (कै)

समाहारे तु लिङ्गं वाचनिकम् । वचनमपि द्वन्द्व इत्यादौ
एकवचनशब्देन योगतः समाहारस्य निर्देशा ज्ञापकसिद्धमिति ।
इतरेतरयोगविषये एव पूर्वपक्षसिद्धान्ताविति भावः । एवं चेतरे-
तरयोगे समाहारे द्रव्येणाभेद एवोच्यते इत्याहुः ॥

इति सूत्रे भाष्ये “कुक्कुटमयूथौ” इत्यत्र ऋक्समाशङ्क्य “द्वन्द्वे प्रतिषेधो
वक्तव्यः” इत्युक्तम् । समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधान्यात् प्रथमानिर्दिष्ट-
त्वाच्चोपसर्जनत्वम् इति कैयटेनोक्तम् । “प्रमाणप्रमेय” इत्याद्यसूत्रे न्याय-
भाष्यकारोपि “चार्थे द्वन्द्वः समास” इति । अतः “सर्व एते प्रमाणादयो
विज्ञेया इति सिद्धम्” इति वार्तिकं च ॥ तेन हि समासस्य चार्थे इतिः

दुर्मद इति, अत्र नयतिक्रियायामेकस्यां शवादीनां समुच्चयः । गन्धमा-
नत्वा तु चशब्दस्याप्रयोगः । यदा तु एकस्य प्राधान्यमितरस्यानुषङ्गिकता

नयतिक्रियायामेकस्यां शवादीनां समुच्चयः, गन्धमानत्वाच्च चशब्दस्याप्रयोगः,
एवं राजा गौश्वान्वश्चेति द्रव्ययोः, रक्तः शुक्लश्चेति द्रव्ये गुणयोः, रक्तः पटः

चार्थसङ्गावादिति । (कै)

अत एव तद्विग्रहे चस्य प्रयोगः । याज्ञिकत्वसमानाधिकरण-
वैयाकरणत्ववान् याज्ञिक इति बोधः इति भावः । स च वाक्ये च-
शब्दवत्तात् समासे समासवत्तादिति बोध्यम् ॥

वैयाकरणशब्दस्यैवेति । (कै)

अभ्यर्हितत्वात् समायां तु अस्मात् चाद् याज्ञिकशब्दस्यैव स
स्यादिति बोध्यम् ॥

विशेषेति । (कै)

चार्थे इति व्यधिकरणधर्मवाचके सावकाशम् ॥ भाष्ये

अशेषत्वादिति । (भा)

उक्ता । तेन च समूहस्य ज्ञेयत्वलाभः । अन्यथा समासान्तरे इव चकारा-
घटितवाक्ये इव चात्रापि समासे कथं सर्वेषां ज्ञेयत्वलाभः स्यात् ।
एवं च पदाबोधे अर्थे समासस्य शक्तिरित्युक्तमिति दिक् । पाणिपादम्
इत्यादिसमाहारे त्वनुद्भूतावयवभेदः समूहो विशेष्य इति बोध्यम् ।
उद्भूतावयवभेदत्वं चावयवगतसंख्याधारोपवृत्तं तद्विपरीतमनुद्भूतावयव-
भेदत्वम् उभयत्रापि द्वन्द्वे समूहोनावयवव्यतिरिक्तः । धवखदिशं धवखदिशौ
इति स्वदैरेवाभिधानात् । अवयवातिरिक्तस्तु यूयं वनम् इति शब्दा-

तदान्वाचयः । यथा भिक्षामटं गां जानयेति । अत्र हि अदर्शनाद्वा-
मानयन्नपि भिक्षामट इत्येव । अनटंस्तु भिक्षां न । गामानयति तथा

कुण्डलं चेति गुणे व्रथयोः समुच्चय इत्यादि द्रष्टव्यं, यदानेकस्य प्राधान्या-
त्तदनुशोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदान्वाचयः, यथा भिक्षामटं गां जानयेति,

समासघटकपदबोधप्रधानार्थस्यैव चार्थसम्बन्धित्वे द्वन्द्वः । प्रधानप्रधानयोरिति न्यायादित्याशयोऽत्र गूढः ॥

सुकृतदुष्कृते इति । (कै)

१कृताकृतशब्दयोस्तयोर्द्विरिति भावः ॥ नन्वत्र वैयधिकरण्यात् कथं तेन नञित्यस्य प्राप्तिरत आह

कर्मसामान्यं चेति । (कै)

कर्मसामान्यस्य विशेषाश्रयत्वादिति भावः ॥

भिन्ने । (कै)

धर्माधर्मलक्षणे ॥

१ उपस्नातं स्थूलस्निग्धं तूष्णीं गङ्गं महाङ्गदम् ।

द्रोणं चेदशक्नो गन्तुं मात्वा तातां कृताकृते ॥

न्तरेणैवोच्यते । एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेण इति भेद इत्यपास्तम् । यत्तु इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं तच्च समुदायशक्यम् । उत्तरपदलक्षम् इति तु वज्रब्रीह्युक्तरीत्या निरसनीयम् । समुदायलक्ष्यम् इति तु न युक्तम् । उपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि प्रतीतेः । समाहारे तु तद्विशेष्यं साहित्यस्य इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽभावे तु द्वित्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेदकसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभः स्यात् । ननूपस्थिते योग्य एव तदन्वय-

अटन्नपि नान्विध्य गामानयति । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्र समुच्चयान्वाचययोगेन समासः । असामर्थ्यात् ।

अत्र ह्यदर्शनादनानयन्नपि गामटेत्येव भिक्षाम्, अष्टस्तु भिक्षां न गामानयति, अटन्नपि नान्विध्य गामानयति, इतरेतरयोगस्तु परस्परापेक्षाया-

‘समुच्चिते इति । (कै)

क्रियायां समुच्चिते । केचित्तु कृताकृत इत्यस्य पापपुण्ये
क्रमेण कृताकृत इत्यर्थमाहुः ॥

अतिप्रसङ्ग इति । (कै)

द्वन्द्वसंज्ञातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

‘गामश्च पुरुषं पशुम् । (भा)

इति वाक्येऽपि परस्परसाहित्यरूपेतरैतरयोगे पदानां वृत्ते-
र्द्वन्द्वसंज्ञास्यादिति भावः ॥

१ “समुच्चिते प्राप्तिमिति” इत्यख्यौयविवरणे पाठोऽस्ति ॥

२ अहरहर्नयमानो गामश्च पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न हृष्यति सुराया इव दुर्मदौ ॥

नियमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा । अत एव घटेन जलमाहर
इत्यादौ क्षेत्रेतरस्यैव योग्यतयान्वयो न तु क्षेत्रेतरत्वप्रकारको बोधः ।
न च घटाकाशद्वित्वादेः । प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वेनाकाशेऽपि
सत्त्वेन आकाशप्रपदाद् द्विवचनाद्यापत्तिवारणाय संख्याया अन्वयितावच्छे-
कव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वये तेषां साधुत्वमवश्यं
बोध्यम् ॥

एकार्थीभावे हि सति पुष्पवन्तौ पश्येत्यादाविव एकपदोपात्तौ मिलि-
तावेव अन्वितातां न तु प्रत्येकम् । धवखदिरौ । वाग्दृषदम् । शेषः

मवयवभेदानुप्रगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सति भवति,
यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यमिति, तथैकापात्रेऽपि तद्भवति, तद्भूता-

दुःखेनेति ॥ (कै)

क्षेत्रेनेत्यर्थः । अल्पपाने न मदोत्पत्तिर्यस्येति फलितम् ॥

सुराया इति । (भा)

शेष षष्ठी । सुरथा इत्यर्थः ॥

इन्द्रादीनामिति ॥ (कै)

भाष्ये लोकानां पालका इत्यध्याहार्यमितिभावः ॥ धवखदिर-
योरिव अत्रापि विवचा स्यादत आह

अर्था इति ॥ (कै)

१ “सुरया” इत्यपि भाष्ये दृश्यते ॥

अत एव एकोन द्वाविद्याद्युपपद्यते । द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकोभय-
वृत्तिधर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । अन्यथा केवल-
समवायस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वेन तदनुपपत्तिः । समवायस्तु नाना । तस्यैकत्वे
तु तद्व्याप्यत्वविशिष्टापत्तिः सम्बन्धोऽस्तु । एवं च धवखदिराविद्यादौ
साहित्यभानमावश्यकम् । अन्यथान्वयितावच्छेदकधवखदिरत्वादिव्याप्यद्वि-
त्वद्वयादिप्रतीत्यापत्तिः । तथाचैकैकखदिरादित्वात् पर्यायेण तथाप्रयोगा-
नुपपत्तिरितिवाच्यम् । घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यसम्बन्धेनान्वये एक-

किम् । नीलोत्पलम् । इह हि एकस्मिन्धर्मिणि अनेकधर्मसमुच्चयात्
द्वन्द्वः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पटुच्चासौ खड्गश्चेत्यादावपि द्वन्द्वे सति

वयवभेदत्वाच्च द्विवचनवज्जवचने भवतः, तादृशानामेवावयवतिरोधानसं-
हितिरूपेणान्वये तत्समाहारो यथाच्छ्रोत्रोपानहमिति, संहतिप्रधानत्वात्वे-

युगपदनुभवाभावादिति । (कै)

परस्य स्वज्ञानसदृशज्ञानसमर्पणाय शब्दप्रयोग इति भावः ॥
विप्रतिषिद्धत्वादेव युगपदेव युगपदभिधानानुपपत्तौ प्रश्नानुप-
पत्तिरत आह

आरादिति ॥ (कै)

तच्च दूरसमीपयोर्वर्त्तते ॥

पुरेति ॥ (कै)

चिरातीतभविष्यदासन्नयोर्वर्त्तते ॥

सुखप्रतिघातेन (भा)

घटाभिप्रायेणापि घटौ इत्यापत्तेः । तस्माद् द्वित्वं द्वयोरेव पर्याप्तमेकोन-
द्वावित्यादिप्रतीतिवज्जात् पर्याप्तेः । प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्वं
स्वीकार्यं प्रत्येकावृत्तेरपि वनत्वादेः समुदाये वृत्तित्ववत् । अन्तःकरण-
विशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्ववच्च ।
यदा द्वित्वादिसमवायस्यैव तादृशत्वमेको न द्वावितिप्रतीतेः समवाय-
विषयताया एवानुभवाद् द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्याप्तिरिति नामा-
न्तरम् । अन्यथा साहित्यभानाङ्गीकारोऽपि तत्र प्रत्येकधर्मयोरेव
सम्बन्धितावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधोपापत्तिरिति चेन्न । घट-

द्वन्द्वे घौत्यादिनियमापत्तेः । विशेषणमित्यादिना तत्पुरुषे तु काणखञ्जव-
दनियमः सिद्ध्यति । परं कार्यमिति पाठे चेदम् । एकसंज्ञाधिकारे तु

कवचनम् । 'तत्रेत्यादि' । स्यादेतत् । समुच्चये परस्परानपेक्षत्वेऽपि गवा-
दीनामेकक्रियाद्वारकं सामर्थ्यं दध्योदनादिवदस्येवेति, तत्र युक्तं, दध्योद-

इत्यादिना सुखप्रतिवर्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या । दुःख-
जनकत्वं दुःखप्रतिवर्धिकायांस्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं सूचि-
तम् । एवं दुःखसुखजनकसामग्र्योर्निर्णयेन सुखदुःखप्रतिबन्धक-
त्वादि च सूचितम् । एतेन भारोत्तीर्णे गौणः सुखव्यवहार इत्य-
पास्तम् ॥ षष्ठीसमासे कवर्थसामानाधिकरण्यमत आह

वृत्ताविति ॥ (कै)

अयं भावः । सामानाधिकरण्यं नामत्वित्यतयैकद्रव्योपस्थापकत्वं
तच्चापि पृथक् पूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थितेरिति ॥

न दोष इति । (कै)

अनयैव रीत्या विरूपाणामपीत्येक शेषोऽपि करणीयः । द्वन्द्वा-
रम्भसामर्थ्येन वाक्यौयस्य समानार्थस्यैवाश्रयणादिति बोध्यम् ॥ ननु

इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्य संख्यायाः प्रकृत्यर्थावच्छेदकस्याप्यत्वदर्शना-
त्तदुपस्थाप्य संख्यात्वावच्छेदेनेव तत्त्वकल्पनेन द्वन्द्वे तद्यापकस्य पदार्थताव-
च्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । किं चान्वययोग्यतावच्छेदक-
धर्मवत्त्वेनोपस्थिते एव द्वित्वादेः साकाङ्क्षात्वात्तद्भानमावश्यकम् । किं च
दत्तचैत्रौ पचत इत्यादौ आख्यातोपात्तद्वित्वान्वयेऽन्वयितावच्छेदकलाभाय
तद्भानमावश्यकम् । सुबुधात्तद्वित्वमेव तथेति तु न युक्तं चैत्रो मैत्रश्च

विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवति । सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व
एव । यथा प्रमाणप्रमेयेत्यादौ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यत्र च न ह्यत्रामे-

नादावेकत्वात्क्रियायाः, इह तु कर्मभेदात्क्रिया भिद्यते, तथा च 'समुच्चये-
ऽन्यतरस्या' मित्यत्र आह्नमट मठमटेत्यादिकं कर्मभेदनिबन्धनं क्रियाभेद-

अत्र पक्षे इत्येव वाक्यसमासार्थमिति तत्रापि सामानाधिकरण-
मख्येव इत्यत आह

लौकिकं चेति ॥ (कै)

स्वतन्त्रेणार्थबोधाय प्रयुक्तमित्यर्थः । इदं त्वलौकिकवृत्ति-
समानार्थकमेवेति भावः ॥ शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिषिद्धत्वाभावा-
दाह

विप्रतिषिद्धार्था इति ॥ (कै)

तदप्युपपादयति

परस्यरेति ॥ (कै)

भाष्ये

निवर्तयतीति । (भा)

शब्द इत्यादावनन्वयापत्तेः । च शब्दस्तु न द्विवचनधकः कोशभाष्यादा-
वमुक्तेः । चार्थे द्वन्द्वविधानेन द्वन्द्वात् च शब्दस्येव द्विवचनस्याप्यनापत्तेश्चेति
तन्न । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मावच्छिन्नान्वयेऽपि द्वित्वादेशाकाङ्क्षा-
योग्यतयोः सत्त्वेनाक्षतेः । क्वचित् संख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वाप्यत्वेऽपि
सर्वत्र तत्त्वकल्पने मानाभावाच्च । मम तु न दोषः । द्वित्वादिसम्बन्धस्य
प्रत्येकावृत्तेरेव समुदायवृत्तित्वास्वीकारात् । समूहस्य विशेष्यतयाभा-

दान्वयो विवक्षितः । यद्यपि सामान्यविशेषयोर्वाचनिको द्वन्द्वनिषेध-
स्तथाप्यनित्यः स इति त्वदाद्येकशेषसूत्रव्युपपादितम् । अनेकं किम् ।

माश्रित्योदाहरिष्यते, अन्वाचये त्वप्रधानमेव चार्थे वर्तते न प्रधानमित्यने-
कस्य पदस्य चार्थे वृत्त्यभावादपि समासाभावः, इह पटुश्चासौ खञ्जश्चे-

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

(चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।)

बुद्धित इति शेषः ॥ ननु निवृत्तौ तात्पर्यभेदात् तदितर-
भेदस्तद्वान् वा न चेन्नित्यन्तिदुर्लभोऽत आह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

विरुद्धानामिति । (कै)

न हि सहानुभवासम्भवः शब्दात् सहबोधे प्रतिबन्धक इति
भावः ॥

एकासंज्ञेति । (कै)

नाङ्गीकारेण द्विवादेः समूह एव भानात् । पटावित्यादावेकशेषेऽपि
द्वन्द्ववत् समूहे एव विशेष्ये तदन्वयः । किञ्च साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमा-
णप्रमेय इत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वासिद्धिरेव सहितद्विधादिज्ञानेऽपि शास्त्रार्थ-
सिद्धेः । परस्परसहितानां सर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यस्य समूहस्य विशेषणत्व
एव सिद्धेः । एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात् । समूहस्य विशेषणत्वेऽपि
एवमेव । न ह्यनेकघटपटराशौ अस्य राशेर्वटं पटम् आनय इत्युक्ते इमं
राशिमानय इत्यत इव सकलघटाद्यानयनं नियमेन प्रतीयते । अत एव
समासस्यालिङ्गासंख्यत्वादिशङ्कापरमुक्तभाष्यं संगच्छते । तत्र नेतृभाष्य-
समाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गैकवचनयोः सत्त्वात् । तस्याश्रयगत-

होतपोढनेष्टोद्गातारः । न ह्यत्र द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वः कर्तुं शक्यः ।
होतपोचोरप्यानडापत्तेः । वाक्कक्षदृषदमित्यादौ त्वगादेरपि टजापत्तेः ।
न चोत्तरपदे नित्यसमासोपसंख्यानान्तथापि तदापत्तिः । सद्यत्समुदाये

त्येकस्मिन्मिर्ण्यनेकधर्मसमुच्चयार्थसद्भावात्समानाधिकरणयोरपि द्वन्द्व-
संज्ञाप्रसङ्गः, ततश्च 'द्वन्द्वे घौ'ति नियमः स्यात्, विशेषणमित्यादिना तु
तत्पुरुषकरणे खञ्जपटुरित्यपि सिद्ध्यति, नैषः दोषः । एकसंज्ञाधिकारा-

एको वाचकः शब्द इत्यर्थः ॥ ननु वाचः क्रमो न वाच्यप्रतीति-
योगपद्यविरोधीत्यत आह

अभिधानक्रमेति ॥ (कै)

अभिधेयक्रमः । (कै)

अभिधेयज्ञानक्रमः ॥

क्रमवदर्यावगमादिति ॥ (कै)

क्रमवतोऽर्यावगमस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

लक्षशब्दः सार्थको निवृत्त इति । (भा)

लिङ्गसंख्याग्राहित्वाभावाच्च । इतरेतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रय-
गतलिङ्गसंख्याग्राहित्वोक्त्याऽवयवतादात्म्येन भानं स्पष्टमेवोक्तम् । एताव-
तैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति व्यवहारः । समूहस्यावयवेष्वो भेदेना-
प्रतीतेः । किंच दशसाध्योत्थापनकभावोत्थापनक्रिया तत्कर्तृत्वं च प्रत्येक-
सम्बन्धमपि इतरसाहित्येनैव बुध्यते । तत्र चैकेनोत्थापयति समूह-
उत्थापयतीति च प्रयोगः । तत्राद्ये एकशब्दोऽसहायपरः । एवं द्वित्वा-
दिकमपि प्रत्येकसम्बन्धमेव । इतरसाहित्यरूपसमूहबुद्धिश्च तदुत्पत्तिः ।

प्रवृत्तस्य द्वन्द्वस्य एकाज्द्विर्वचनन्यायेनावयवे पुनरप्रवृत्तेः । उपसंख्यान-
स्यान्यत्रोपक्षयात् । न चैवं वाक्त्वचस्यगृह्यद्वे होतापीतानेष्टोद्गातार-
इत्यादि न स्यादेवेति वाच्यम् । द्वयोर्द्वयोरेव सहविवक्षयां द्वन्द्वे समुदाययोः

द्विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भविष्यति, अन्यथा नीलं च तदुत्पलं चैता-
दावपि द्वन्द्वः स्यात् यद्वा शेष इति वर्ततेऽतो विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वान्न
भविष्यति, सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव पदुखज्जावागताविति ।

अर्थेन सहनिवृत्त इत्यर्थः । स्वार्थे कः ॥ ननु तस्य निवृत्तावपि
एकेन शब्देन समासरूपप्रातिपदिकेन द्वौ बोधितौ इति द्विवचनं
भविष्यति इति चेन्न । समासस्य समूहे शक्तावपि सूत्रादीनाम-
वयवत एव बोधेन एकप्रातिपदिकजन्यबोधविषयत्वाभाव इत्यभि-
मानात् “तस्माद्” इति विनिगमनाविरहादुभयोरप्यनेकार्थत्व-
मित्याशयः । आगमेन अनाशङ्कनीयप्रमादवेदवाक्येन । एतेन द्यावा
इत्यादावपि द्विवचनानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् पूर्वस्मात् को विशेषः इत्य-
पास्तम् ॥ भाष्ये

इतरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षाबुद्धिः । अपेक्ष्यते सापेक्षासमूहस्तद्विषया-
बुद्धिरित्यर्थः । लोके द्वावित्यादिप्रयोगे चैकशेषं विनापि द्वादिशब्दानां
समूहबोधकत्वम् । अत एव द्वन्द्वैकशेषयोश्चार्थसमूहभानाङ्गीकारस्तद-
ज्ञाने तदबोधात् स्पष्टं चेदं “सरूप” सूत्रे भाष्ये ॥ “तस्य पूरणे” इति
सूत्रे भाष्येऽप्युक्तमन्योऽन्यं वाच्यमाश्रित्य सर्वस्मिन् द्यादयः प्रवर्तन्ते इति ।
अन्योऽन्यम् । अन्योन्यसापेक्षम् । वाच्यं संख्येयमाश्रित्यपूरणप्रत्ययान्त-
पञ्चमादिप्रकृतयः पञ्चादयः सर्वस्मिन् प्रत्ययवाच्यसहिते वर्तन्ते । तत्र
तत् संख्याश्रयसमूहस्य प्रकृतिवाचकात् तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययो

एनः सहविवक्षायां तदुपपत्तेः । पूर्वत्राप्यनेकग्रहणफलं दत्तमेव । तस्मा-
द्यथायथं समासान्तपुंवद्भावस्वरानडां प्रवृत्तिरप्रवृत्तिश्चानेकग्रहणफलं
स्थितम् । अनेकस्य चार्थे वृत्तिस्तु जहस्त्वार्थायां वृत्तौ मिलितस्यैव ।

‘सूत्रान्यगोधाविति’ । चशब्दस्याव्ययत्वेऽपि तदर्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य
समावादेव लिङ्गसंख्यायोगः, कथं पुनरत्र द्विवचनं, यावता शब्दपौर्वा-
पर्यादर्थाभिधानेऽपि पौर्वापर्यन्ततश्च सूत्रशब्दः सद्धार्येन निवृत्तः न्यग्रोध-

द्यावाह इति । (भा)

१“द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेन” इति मन्त्रस्थमिदम् । ह शब्दो-
ऽसमासद्योतकः । इतरेतरापेक्षयोर्भवचापि द्विवचनम् । द्वितीये

चिदस्मै (भा)

शब्देन व्यवधानात् समासाभावः । प्रधाने द्यावापृथिव्यावि-
त्याद्यमन्त्रार्थः ॥ यथोक्तं सूचितं कैमुतिकन्याच

१ द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभि आवे भवतः सत्यवाचा ॥ म१०.
सू१२. ऋ१.

वाचको यथा वाचोर्णां शाखा वृक्षस्यावयव इत्यर्थः । अनेन हि तत् तत्
संख्यावत्त्वेन परस्परसापेक्षसमूहप्रतीतिः स्पष्टमेवोक्ता सर्व एव द्वाद-
योऽन्योन्यमपेक्षन्ते इति च तत्रोक्तम् । तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव
वाच्यः । अत एव पञ्चादयोऽनित्यं बहुवचनान्ता एव । ननु

द्वित्वादियोनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वकायतः ।

विना तेन न संख्यानामन्यासामस्तिसम्भवः ॥

एकत्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसम्भवाद् द्वित्वादीनामेकत्वम् ।
योनिः कारणं तेन विना न्यासासम्भवं दर्शयितुः भेदा इति । तत् पूर्वकाः

पदान्तरे तु प्रत्येकम् । तदेतदुच्यते । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति ।
अधिकरणं वर्तिषदार्थः । तस्य युगपद्वचन इत्यर्थः । अत एव आङ्गश्च

शब्द उपस्थितः, एक एवार्थस्तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, तथा चा-
‘द्यन्तौ टकितौ’विति क्रमेण प्रतीतिमङ्गीकृत्य यथासंख्यमित्यस्य प्रवृत्तिः
न च क्रमेण द्वयोरर्थयोः प्रतीतौ द्विवचनं भवति यथा वा वाक्ये सप्तस्य

उक्तष्टेति । (कै)

एवं च युगपदधिकरणवचनायाः सत्त्वखेदमनुमानमनुमा-
पकमित्यर्थः ॥

साहचर्यादौति । (कै)

“द्यावा ह क्षामा” इति वाक्ये परस्परसाहचर्यात् “द्यावा चिदस्मै
पृथिवी” इत्यत्र साहचर्यं द्विवचनानुपपत्त्या च तथा कल्पना-
श्रीयते चेत् किं समासे वक्तव्यमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वेनेति । (कै)

अभेदमूलकैकत्वपूर्वका इत्यर्थः । तस्मादेकत्वमाद्यं द्वित्वादयस्तु पदार्था-
न्तर संनिधौ तत् पूर्वका जायते । तदेवाह

एकत्वे वृद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि ।

एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेवं वा तत्प्रतीयते ॥

एकत्वद्वयविषयावृद्धिर्द्वित्वादेः कारणं तच्च द्रव्यस्यैव समवायिकारण-
त्वात् प्रत्यासत्त्यभावाच्च । समवायिकारणत्वासम्भवेन तस्यानिमित्तकारणत्व-
मेव । समवाय्यसमवायिकारणभिन्नसामान्यसमाख्यया निमित्तमित्युच्यते ।
यद्वा एकत्वाभ्यामेव द्वित्वसमुत्पन्नमेकत्वद्वयबुद्ध्या तु तज्ज्ञानम् एतदेव
मीमांसकमतम् ॥ द्वित्वादिसंख्ये मतभेदमाह

वाङ्मयं कालिङ्गश्चेत्यत्र सहविवक्षायां तेनैव वृद्धयिति लुकि अङ्गवङ्गकलिङ्गा
इति सिध्यतीति लुक्प्रकरणे भाष्य एव स्पष्टम् । यत्किञ्च सूत्रे सेयं

न्यग्रोधश्चेति, अत्र न्यग्रोधार्थप्रतीतिदशायां ज्ञातार्थस्याप्रतीतिरेव कार-
णम्, अस्तु तर्हि युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वः । किमिदं युगपदधिकरण-
वचन इति, अधिकरणं वर्त्तिपदार्थः, अधिकरणे युगपद्वचनं युगपदि-

(चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

द्वन्द्वरूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेदः समूहरूपोऽर्थः । सूत्रादि-
शब्दक्रमोच्चारणेन यद्यपि क्रमेण बुध्यते तथापि द्वन्द्वरूपैकप्राति-
पदिकजन्यबोधविषयताया द्वयोः सत्त्वेन द्विवचनाद्युपपत्तौ युगपदचने-
ऽभाव इति भावः । एवं च खण्डनवादी स्वमते द्विवचनादिकमुप-
पाद्ययुगपदधिकरणवचनतावादं दूषयितुं तन्मतमनुवदति

सक्षोऽपि द्व्यर्थः न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः इति । (भा)

इति तव मतमिति शेषः ॥

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।

द्वेक्योरिति निर्देशे प्राप्ते रामस्तथा स हि ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वद्वित्वमुत्पाद्यते । किन्तु तयोः समुदाय एव
द्वित्वम् । तत्रावयवाश्रयो भिन्नकारावभासः । संघाश्रयश्चैकाकारावभासः ।
यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते । तथैकत्वसमुदायो द्वित्वशब्देन नोच्यते ।
यथा परस्परापेक्ष एकत्वे एव द्वित्वम् । अन्यं दूषयति एकत्वद्वित्वं परे
“द्वेक्योः” इति निर्देशे एकत्वत्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वात् बह्ववचनापत्तिस्तथा-
ङ्गीकारे इत्यर्थः । अस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपे द्वित्वम्
एवं त्रित्वादयोऽपि इत्येव न्याय्यम् । ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् “द्वयोर्द्विवचनम्”
इत्याद्यनुपपन्नम् । तत्रोक्तम् ।

युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरूपमादा चेति भाष्य उक्तम् ।
तस्यायमाशयः । अस्तु जहत्स्यार्थता तथापि ध्वौ च खदिरौ चैत्यादिवि-

करणवचनं, तत्र द्वन्द्वो भवति, केन पुनर्युगपद् द्वयोर्वचनम्, एकैकेन पदेन,
एतदुक्तं भवति, यावतां पदानां द्वन्द्वो यदि तावतामन्योन्यार्थाभिधानं
युगपद्भवत्येवं द्वन्द्वो भवतीति, अत्र हि द्विवचनबह्ववचनान्यथानुपपत्तिरेव

यदि तर्हीति । (भा)

यद्येवं स्त्रीकुरूपे इत्यर्थः । यत्तु लघुविवरणे सचः सचशब्द-
घटितो द्वन्द्वरूपः समुदाय इत्यर्थः । “द्वयर्थ” ज्ञवचनसमुदायार्थः ।
एवं न्यग्रोधोऽपि इत्यपि व्याख्येयमिति तन्न । न्यग्रोधोऽपत्यंशस्य
वैयर्थ्यापत्तेः । “यदि तर्हि” इत्यादेरनुत्थानापत्तेश्च । न च प्रागुक्ता-
शयमविदुषो युगपदचनतावादिनोऽयं पूर्वपक्ष इति वाच्यं तत्
समाधानकालं पूर्वोक्तस्वाशयप्रकटेनैव समाधानस्योचितत्वेन या-
भ्यामेवान्नैकोद्धार्यस्ताभ्यामेवापरोऽपीत्यादितत्समाधानपरग्रन्थसंगतेः ।

एकोऽपि गुणभेदेन संघो भेदं प्रकल्पयेत् ।

गुणाः समूहावयवास्तेषां भेदेन स्वात्मनः ॥

एकस्यापि द्वित्वादभेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम् ॥ ननु
“पंक्ति विंशति” इति सूत्रे भाष्ये विंशत्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थ-
योश्चाज्ञानमितिप्रश्ने द्विशब्दादयं दशदर्थदभिधायिनः श्रुतिप्रत्ययो द्वौदशतौ
विंशतिः । विंशत्यादयोदशदर्थे चेत् सामानाधिकरण्याभावेन विंशति-
गवमिति समाज्ञानापत्तिः । विंशतिर्गाव इत्यस्य चासिद्धिः । दशतोर्द्वित्वा-
द्विवचनं च प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्धान्तिनोक्तम् । समुदाये एते विंशत्यादयो
भविष्यन्ति कथं सङ्घ इति वर्तते । न च प्राग्विसमूहः सङ्घः इति वृत्त्याणां

ग्रहो ऽसङ्गतः प्रक्रियादशायामपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात् ।
अन्यथा षष्ठ्यैतत्पुरुषादेरपि प्रथमस्यैव राजा चासौ पुरुषश्चेत्यादिविरहा-

प्रमाणं, विग्रहे चापि दर्शनात्, विग्रहे खल्वपि युगपदचनता दृश्यते
प्रमिचयोर्वरुणयोः, द्यावाचिदस्यै पृथिवी नमेते इति, किं पुनः समासे यत्र
चान्या चान्या च शक्तिः प्रादुर्भवति, कथं पुनः स्रक्षशब्देन न्यग्रोधाभिधानं

(चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

तत् ग्रन्थस्वारख्येन युगपदधिकरणवचनतावादिन एवैतत् पूर्वपक्षे
सिद्धान्तितप्रतीतेः ॥ ननु सञ्चन्यग्रोधयोर्भूयार्थत्वमिति वदतोऽन्य-
वाचकत्वमसिद्धमत आह

लौकिकादिति ॥ (कै)

नन्वस्यान्यारूपत्वाभावेन सञ्चस्य न्यग्रोधत्वादित्यनुपपन्नमत आह

सञ्चशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये सञ्चशब्दस्य न्यग्रोधार्थः ॥

विंशतिरिति न सिद्धेत् । सङ्घः समूहः समूदाय इत्यनर्थान्तरं द्वयोर्दशतोः
सङ्घो विंशतिरिति । न च विंशको गोसङ्घ इति न स्यात् । विंशतिशब्देनैव
गोसङ्घस्योक्तत्वात् । तत्र परिमाणिना उज्ज्वलानामपत्तेरिति वाच्यम् । द्रव्याणां
द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशतुसङ्घस्य दशतो गवां च पारमार्थिको भेदो नास्ति
केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते । बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाच्च शब्दाबुद्धिमेवा-
र्थकारामूपजनयन्तोऽस्तव्यपि वास्तवे भेदे भेदमुपगमयन्तीत्यदोषात् ।
दशतोः द्वादशादिंशतिशब्दाद्द्रव्यसंघे परिमाणिनिष्ठनसिद्धेः वास्तवमभेद-
मादाय सामानाधिकरण्यं च सिद्धं विंशतिर्गाव इति गवां दशतश्च
तात्त्विकभेदाभावाद् गवामपि दशतसङ्घगुणित्वेन गुणिना गुणविशेषणे
गवां विंशतिरिति षष्ठी । समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादिकवचनं

पक्षिः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादीनां निर्विषयतापत्तिश्च । स्यादेतत् । भूत-
पूर्वगत्या तन्निर्वाह उत्तरपदार्थप्राधान्यादिवत् । अलुक्समासे तु षष्ठा

तेन वा तस्य, साहचर्यादिति, यद्वा तद्वा निमित्तं भवतु, यद्यपि च लोका-
व्यवहारे केवलस्य सञ्चशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं न दृष्टं न्यग्रोधशब्दस्य
वा सञ्चाभिधायित्वम्, द्वन्द्वावयवानां तन्नेकार्थाभिधायित्वं न केषलानामित्य-

संक्षेपेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते । (भा)

इत्युक्तम् ॥ तच्च दर्शनमुपपादयति

लोकव्यवहारे संक्षेपेति । (कै)

पूर्वोक्तेन शब्दप्रयोगक्रमेणार्थज्ञानक्रमादुभयः क्रियान्वयः द्विवचनं
च न स्यादित्यभिमानः ॥ भाष्ये

तुल्यं हि कारणम् इति । (भा)

दर्शनरूपं कारणमपि तुल्यमित्यर्थः । तदाह

सिद्धम् । सामानाधिकरण्येऽपि विंशतिर्गाव इत्यादौ विंशतिसंख्या-
समुदितं द्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं समाप्तेति गावोधनमित्यादिवत्
तद्वैकल्यस्य विशेष्ये आरोपेणैकवचनसिद्धिरत एव द्रव्यगतलिङ्गसंख्या-
ननुवृत्तिः । प्राक्श्रुतादेषां स्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च । शतस्यनपुंसकत्वम् ।
विंशती विंशतय इत्यादित्वेकशेषे साध्येवेति कैयटः । तदुक्तं भाष्ये एते
विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति । भाववचनाः सन्तो गुणवचना
भवन्ति । गुणवचनाः सन्तोऽवशिष्टा भवन्ति । अन्यैर्गुणवचनेषु कदाचिद्
गुणो गुणिविशेषको भवति यथा पटः शुक्ल इति कदाचिद् गुणिना गुणो
विशेष्यते पटस्य शुक्ल इतीति भाववचनत्वं संहननक्रियावचनत्वात् ।

आक्रोश इत्याद्यनुवादसामर्थ्यादेव निमित्तापायन्यायो नाश्रयिष्यते । मैवम् ।
ज्ञापकस्य सामान्यविषयतायां लाघवेन द्वन्द्वावयवेऽपि द्विवचनाद्यलाभात्

दोषः, नियतविषयाच्चापि शब्दार्था भवन्ति यथा आटशब्दस्यैकशेष एव
स्वसरि वृत्तिः पुत्रशब्दस्य दुहितरि, एतेनैवदपि निरस्तम्, एकेनोक्त-
त्वात्तत्स्यार्थस्य परस्य प्रयोगो नोपपद्यत इति, कथं द्वन्द्वावयवादामेव पर-

तुल्यो लोकेति ॥ (कै)

पुनर्भाष्ये शङ्कते

नवै लोके इति ॥ (भा)

किं युक्तमेतदिति । (कै)

“युक्तं पुनरि”त्यत्र काका प्रश्नो व्यङ्ग इति भावः ॥

भिन्नरूपत्वादिति । (कै)

अत्रो दृश्यतामित्यादौ सविभक्तिसमासे निर्विभक्तिकमित्यर्थः ॥

गुणवचना इत्यस्य तत् सादृश्यात् तच्छब्दव्यवहार्या इत्यर्थः । गुणवचनाः सन्त इत्यादिना तत् सादृश्योपपादनात् । अत एव गोविंशत्यादिषु षष्ठीसमास सिद्धिः । गुणवाचित्वे हि “पूरणगणेति” निषेधः स्यात् । मुख्यगुणत्वेन कैयटादिभूतो व्यवहारस्त्वसंगत एव । भाष्यविरोधात् । एवं च विंशतिद्रव्यसमुदाय एव विंशतित्वमिति भङ्गान्तरेण प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधनायोक्तम् । तथाच द्वादयोऽपि तत्तद् द्रव्यसमुहवचना इत्युक्तमेव । असमूह एव चैकत्वम् । “अर्हात्” सूत्रे भाष्येऽपि भेदमात्रं संख्या आह इत्युक्तम् । भेदो वैलक्षण्यमिति कैयटः । एकत्वस्याभेदबोधकत्वात् तथा व्याख्यातम् । तदुक्तं हरिणा ।

निमित्तापायन्यायस्यानित्यत्वाच्च । न चैवं तद्वाजलुगसिद्धिः । तेनैवेति सौत्रमंशं बह्वचने पर इति व्याख्यां च प्रत्याख्याय बह्वु वर्तमानस्येत्यर्थस्य

स्परसन्निधानादेशा शक्तिर्वह्निसन्निधाविव एते द्रवता, नो खलु वह्निविगतौ भवति, यदि तर्हि अत्रोऽपि द्वयो न्यग्रोधोऽपि द्वयो बह्वत्वाद्बह्वचनं प्राप्नोति, नात्र चत्वारोऽर्थाः किं तर्हि याभ्यामेवात्रैकोद्वर्थस्ताभ्यामेवाप-

भिन्नशक्तित्वादिति । (कै)

तत्र भिन्नोपस्थितिजनिका शक्तिः । समासे एकोपस्थितिजनिका
वा इत्यर्थः ॥

सञ्ज्ञेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति । (भा)

सञ्ज्ञशब्देन न्यग्रोधार्थरूपस्योक्तत्वाद्यग्रोधशब्दप्रयोगो नोपपद्यत
इत्यर्थः ॥ युगपदभिधानमनुक्तिश्च विरुद्धेत्यत आह

न्यग्रोधशब्देति ॥ (कै)

भारोद्यञ्चिति । (कै)

“भेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धनः”

इति द्विवादिभेदव्यवहारकृतेकत्वमभेदव्यवहारकृदिति हेनाराजः ।
विजज्ञाणं विजज्ञाणसमूहरूपत्वं च द्वादश आङ्गः । असमूहरूपत्वं चैकशब्द
आह । एवं च हरिणा कथमेकत्वं समुदायरूपत्वमुक्तमिति चेत् सत्यम् ।
परमतेन तथाभिधानात् । अत एवोपक्रमे ।

“संख्यावान्सत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।

सधर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा” ॥

इत्युक्तम् । सधर्मः संख्यारूपो धर्मः व्यतिरिक्त इति वैशेषिकमते, तेषां
द्रव्याश्रिता गुणरूपा संख्या । ह्यमतमाह तेषामाद्यैवेति तेषां सत्त्वभूता-

स्यापयिष्यमाणत्वात् । अत एव जहत्स्वार्थायामपि लुक् स्थिति । सभ्यति
प्रतीयमानं यद्भूजत्वं तदाश्रयस्य तद्राजेनप्रागभिधानात् भूतपूर्वगतेश्च

रोऽपि । स्यादेतत् । उभयोरत्र पर्यायत्वे यथा सञ्ज्ञन्यग्रोधौ सञ्ज्ञन्यग्रोधा-
विति द्विर्बचने प्रतीतिरेवं सञ्ज्ञन्यग्रोधावित्यत्रापि प्राप्नोति, तन्न, युगप-
दुत्पादात्, तद्यथा द्वयोरक्ष्णोर्युगपद्विस्फारितयोः पुरोवर्त्तिन्यर्थद्वये युगप-

इतरसंनिधाने एव शक्त्याविर्भावो न तु केवलस्यापीति भावः ॥

किमिमौ सञ्ज्ञावेवेति (भा)

भाष्यस्य मुख्यौ सञ्ज्ञावित्यर्थः ॥

तत् कुत इति । (कै)

तस्मान्न्यग्रोधप्रतीतिरेव न स्यादतो न्यग्रोधशब्दप्रयोग आवश्यक इति बोध्यम् ॥ गौणस्याप्यस्य सञ्जन्यग्रोधावित्यादौ लोकव्यवहारे परस्य प्रसिद्धत्वात् मुख्यसमकक्षतया भाष्ये संदेह उक्त इत्यन्ये ॥

यानां समूहस्य समूहभिरत्यन्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्तं तथा संख्यात्वान् । असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादिति । तत्रैव संख्यात्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणः प्रत्यय उपपन्नः । एतेन पदार्थमात्रादनुपाधेर्विलक्षणप्रत्ययानापत्तिरित्यपास्तम् । संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वाद् इति पुञ्जराजादयः । तत्र दादावनुद्धूतावयवभेदः संख्या तद्विपर्ययतश्च तदाश्रयः । यद्वा समूहत्वेन आधारताद्वित्वेन चाधेयता संख्यागतैकत्वस्य तु विशेष्येनारोपः शब्दशक्तिस्वभावात् । दशचब्दश्च दशसम्बन्धि समूहबोधकः । अनुद्धूतावयवभेदः सविशेष्यः समूहत्वेन च विशेष्यता संख्या च सर्वपदार्थ मेदिका । स्वस्यापि मेदिका गुणक्रियादिभेदिका च ।

तथापि वाच्यत्वात् । न हि तद्वितवृत्तौ एकशेषवृत्तौ च तद्राजोऽर्थवान् । तद्राजात्तद्राजद्वन्द्वे तु वैकल्पिको लुगिति वक्ष्यते । एवं स्थिते द्वन्द्वैकशेष-

देका प्रतीतिर्जन्यते तथेहापि द्रष्टव्यं, ननु यदा सञ्ज्ञशब्दो न तदा न्यग्रोधशब्दो यदा न्यग्रोधशब्दो न तदा सञ्ज्ञशब्द इति कथमत्र युगपद्वापारः, स्मृतिस्थयोर्भुगपद्वापाराददोषः, पदाणि हि श्रुतमात्राणि स्वस्वमर्थं स्मार-

प्रतीताविति । (कै)

समुदायेन द्वयोरुपस्थितिरित्येवानुभवो न तु प्रत्येकं व्यर्थता-
नुभव इत्यर्थः ॥

समासस्य चानेकार्थेति । (कै)

अनेकार्थबोधकत्वादित्यर्थः ॥ उद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधान-
शक्तिरूपयोः पर्याप्ताश्रयप्रयोगवद्भिरपि पदैः क्रमेणैकैव बुद्धिः
समूहानुगमनवदिति भावः ॥

“क्रिया भेदाय काशस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका”

इत्युक्ते । एकविंशत्यादयोऽपि संख्यानतराख्येव न संख्यासमूहः संख्या
कार्यानापत्तेः । स्वाङ्गसमुदायादौ स्वाङ्गादिकार्याभावाद् इत्यलम् ॥ एवं
चेतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणमिति सूत्रभाष्याद्यसम्मतम् । एतेनोपस्थित-
धवखदिरयोरेव द्वित्वान्वयः । एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूपस्य
वा साहित्यस्य पश्चादेव भानेन तत्र वृत्तिकल्पनाया अनौचित्यात् । अन्य-
तरस्यान्यतरत्वान्वयविवक्षायां पश्य धवखदिरौ क्तिनीति तु न असामर्थ्येन
समासाप्राप्तेः । एकरूपेणैकविशेष्यान्वयित्वरूपसामर्थ्यस्यैव द्वन्द्वनिमि-
त्तत्वात् । द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयोरेकत्रान्वयस्यैवौचित्याच्च । हतः सर्वे

योरलौकिकवाक्येऽपि द्विवचनादिदुर्लभम् । लौकिके विग्रहे तु दूरापास्तं
तदिति दुःखेत्यनेनोक्तम् । एतेन राजा चासौ एरुषश्चेत्येव विग्रहन्तो

यन्ति पश्चादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेऽपि परामृष्टेषु स्मृतिस्थान्यभिदधति,
तस्यैव स्मृतौ युगपदारोह्यात्मभावत्येव युगपद्वापारः, या च सा पदा-
र्यानां स्मृतिः सा क्रमभाविनीति तत्त्वमेवैव यथासंख्यादिव्यवस्था युगप-

द्विवचनमित्यर्थ इति । (कै)

अत एव पृथिवीत्यस्य प्रगृह्यलोपपत्तिरिति भावः ॥ द्वितीयबोधस्तु एकत्र क्षामापदेन । अपरत्र द्यावापदेन । अत एव “सन्नमेत” इति द्विवचनोपपत्तिः । देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च तिष्ठत इति वत् ॥

परस्परनिरपेक्षा इति । (कै)

न्यग्रोधश्छिद्यतां स्रजश्च इत्युक्ते न्यग्रोधस्य छेदनान्वये स्रजा-
पेक्षाया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यर्थः ॥ नन्वेतावतोक्ते
“अहरहर्नयमान” इत्यादौ कथं समासप्रसङ्गो वारितोऽत आह

मृत्तिकयेत्यादावेवं रीत्या समासो नागभिधानात् । किं च नात्र द्वन्द्वः ।
एकरूपेण तथान्वयाभावात् । नापि तत्पुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे
मानाभावात् । “चार्थे द्वन्द्व” इत्यस्य चार्थे सति यथा विशेष्यान्वयस्तथा
विशेष्यान्वये सति द्वन्द्व इत्यर्थः । “समर्थ” सूत्रे तन्त्रेण उभयविधसामर्थ्य-
ग्रहणं परन्तु ॥ व्यवस्थितसमुच्चयान्वाचययोस्तु न समासोऽगभिधानात् ।
“क्षौमे वासानावग्निमादधीयाताम्” इत्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु
यत् कर्त्तव्यं तदनथा सह इति वाक्याद् इत्यपास्तम् । तदुक्तसूत्रस्या-
शब्दत्वाच्च । धवखदिराविद्यादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थान-
न्वयापत्तेश्च । संनिहितार्थबोधकत्वमिति तु बह्व्रीहिप्रकरणे दूषितम् ।

मीमांसकाः परास्ता इति दिक् । इह एकविंशतिर्द्वाविंशतिरित्यादौ
राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्यकटिणिषु संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्टस्तस्माद्

रभिधानेष्युपपद्यते, तदेवं युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति स्थितम् ।
इहैकविंशतिर्द्वाविंशतिरिति, यद्ययं द्वन्द्वस्याद् एकं च विंशतिश्चेतीत-
रेतरयोगे द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः, समाहारे च ‘स नपुंसक’मिति नपुं-

तत्र चेनेति ॥ (कै)

चेनाप्यचेनापीति । (कै)

चं विनापीत्यर्थः ॥ कश्चित् “विनापि चेन” इत्येव पाठः ॥

ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात् कथं समासप्राप्तिरत आह

सामर्थ्यं हीति । (कै)

कृतः सर्वो मृत्तिकया इत्यादौ समासापत्तेः । किं च क्रिया-
द्वारके सामर्थ्यं दध्वादनादाविव सामर्थ्यस्य द्वारं भूतक्रियायाः

धवे द्वित्वानन्वयापत्तेश्च । न चानुशासनिकसन्निधानग्रहणेन यदुत्तरं
यः प्रत्ययोऽनुशिष्टः स तद् घटकार्थतदर्थैतदन्यतरगतसार्थबोधक इति
धवेऽप्यन्वयो योग्यतादेर्नियामकत्वाच्च । अर्धपिप्पलीं राजपुरुषं पश्य
इत्यादौ न दोष इति वाच्यम् । व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवाद् एकरूपेणैक-
क्रियान्वयित्वसमनिघतसमस्यमानपदार्थसमूहभानानुरोधेन वृत्तेरावश्यक-
त्वाच्च । अत एवात्र विग्रहवाक्ये इव चादिप्रयोगो न इत्युक्तम् । “चार्थे
द्वन्द्व” इति तु “अनेकमन्यपदार्थे” इति वत् शक्तिग्राहकमेव । एते
चार्थे इत्यस्यैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्ये सति द्वन्द्व इत्यर्थ इत्यपास्तम् ।
एकक्रियान्वयित्वे च शब्दशक्तेरभावाच्च । “अग्निषोमावि” त्यादौ समु-
दितस्य देवतात्वाद्यत एव संगच्छते । न च चैवो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावा-

द्वन्द्व एवायम् । स च समाहारे । नेतरेतरयोगे । अनभिधानात् । पुंस्वनु-
लोकात् । यदा त्वेकाधिका विंशतिरिति शाकपार्थिवादिसमासः क्रियते

सकप्रसङ्गः, अत एव एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति शाकपार्थिवादि-
त्वात्समासः क्रियते, नैवं शक्यं ‘राजन्यबहुवचनद्वन्द्वकटशिषु संख्ये’ति

(चाथ द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

पृथक् प्रयोगनिष्पत्तिः । किं चेवं सति सूत्रस्य चार्थपदविग्रहमुक्त्वा पुनस्तदर्थप्रश्ने समुच्चयोल्लेखासंगतिरेव । गर्भार्थेन सौत्रेण तदप्रतीतेः । किं च “गामयं पुरुषं पशुम्” इत्यत्र सर्वत्र नैरपेक्षे समुच्चयोऽपि कथं समुच्चये एकत्र सापेक्षत्वात् ॥ भाष्ये

लक्ष्यश्च इत्युक्ते इति । (कै)

न्यग्रोधो दृश्यतामित्युपक्रमोक्तौ तु न लक्ष्यश्च इति गम्यते इति भावः ॥

ख्यातोपात्तसंख्यानवयाय चार्थसमूहस्य विश्लेष्यत्वाय च चस्य तदाचकत्वं वाच्यम् । एवं च चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रैव षड्धा प्रतिरितिवाच्यम् । तदात्मकत्वेन समूहप्रतीत्याभेदनिबन्धनषड्यप्राप्तेः । सच समूहः क्वचिद् ब्राह्मणः क्वचिद् बौद्ध इत्यन्यत् । पुष्पदन्तादिपदेऽपि समूहः शक्योऽत एव द्वित्वान्वयः पुष्पदन्तावित्यस्य प्रकृतिस्तान्ताऽदन्ता वा । एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरो इत्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदर्शनात् पुष्पवन्तावित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्चेकयोक्त्या इत्युक्तेः । समूहस्य शक्यतायाः स्पष्टमेव लाभात् । पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्य्यसमूहे शक्तिमित्याकारः शक्तिग्रहोऽतो न तत् एकतरमात्रबोधो नापि शक्त्यानन्त्यम् । यत्तु भेदश्चार्थ इति तन्न । तद्वोधाननुभवात् । चेन कापि तदर्थाप्रतीतेः । चार्थः साहित्यं

तदा समासान्तोदात्तत्वमपीष्यत इति पाञ्चमिकभाष्ये वज्रव्रीहौसंख्येये ढञित्यत्र स्थितम् ॥

पूर्वपदप्रकृतिस्त्रो न स्यात्, तस्माद् द्वन्द्व एवायं स च समाहारे नेतरैतरयोगे, अनभिधानात्, नपुंसकत्वन्तु लिङ्गमग्निष्यं लोकाश्रयत्वाद्धिङ्गस्येति न भवति ॥

न्यग्रोधश्च इत्युक्ते इति । (कै)

अत्रो दृश्यतामित्युपक्रम्य न्यग्रोधश्च इत्युक्ते इत्यर्थः ॥ अत्राचये
मलोपश्च इत्युक्ते इति पाठः ॥

सापेक्षोऽयमिति (भा)

प्रधानीभूतक्रियेत्यर्थः ॥ तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

इतरस्य इत्यस्य तदा इत्यादिभिन्नकृतयाभिन्नक्रियान्वयितया
तत्रैव सामर्थ्याभावे युक्त्यन्तरमाह

अनेकस्य पदस्येति । (कै)

परं भिन्नानामित्यन्यत् । शिवरामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेद-
वतोरेवोपाधिनिर्मेकैऽभेदप्रतिपादनान्नविरोधः । समूहश्च समूहिभ्यो
भिन्नाभिन्न इति निरूपितम् । सहिताभ्यां कृतमित्यादेः समूहबुद्धि-
विषयाभ्यां कृतमित्यादिक्रमेणार्थः । धवखदिरौ द्विन्वि इत्यादौ क्रियान्वय
एव समूहस्य । क्रियोत्पत्तिस्तु समूहेऽसम्भवात् प्रत्येकमेव । एवं पित्रोः
आजं कुर्यादित्यादावपि । इदमेवाभिप्रेत्यतुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहि-
त्यमिति प्राञ्चः । यथा तुल्ययोरेककालमेकधर्मसम्बन्धानिमित्तकं तुल्यत्वं
तद्विना तुल्यत्वासंभवात् । तथैककालमेकक्रियान्वयित्वनिमित्तं साहित्यं
समूह इत्यन्तरार्थः । समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासः । ईश्वरं गुरं च भजस्व
इत्यादौ समुच्चये । एकस्यान्यसहितंस्यान्वयित्वनिमित्तसाहित्येऽप्येकस्य
केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयेन चार्थेऽनेकसुबन्तस्य वृत्त्यभावात् । एक-
धर्मावच्छिन्ने इत्युक्तेर्वस्तुतो भजनस्य भिन्नत्वेऽपि न दोषः । अनेकस्य

(चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

इदं समुच्चयेऽपि बोध्यम् ॥ एवं च समुच्चयेऽप्यनेकस्य चार्थ
वृत्तिलाभावात् समासपरिहार इति प्रागुक्तमसंगतमेवेति बोध्यम् ।
एवं च समुच्चयेऽपि ॥

परस्परापेक्षाणामिति । (कै)

एतेन व्यपेक्षा सामर्थ्यवादे दन्देऽनुपपत्तिरित्यपास्तम् । पर-
स्परान्वयित्ववत् इतरान्वये परस्परापेक्षत्वस्यापि व्यपेक्षात्वात् ।
सा च प्रकृतेऽस्थेवेति भावः ॥ एतद्विपर्ययश्च समुच्चयादौ दर्शित एव ।
“परस्परापेक्षाणाम्” इत्यनेन समुच्चयाद् वैलक्षण्यमुक्तम् । अत एव
भाष्ये “सूचश्च इत्युक्ते गम्यते एतद्व्यगोध्यश्च” इति समुच्चयस्वाकारः
प्रदर्शितस्तेनह्येकः परसाहित्यमपेक्षतेऽपर इतरसाहित्यमित्युक्तम् ।

केवलस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यान्यसहितस्यावृत्त्या तदन्वयः । स च विशेष्य-
तया विशेषणतया वा । आद्ये - देवः पचति हसति चेत्यादौ । अन्यस्तुक्ते
समुच्चये । चैत्रो मैत्रश्च पचतीत्यादौ नित्यमेकवचनान्वाख्यातप्रयोग एव ।
चरहितस्य केवलस्यैवान्वयात् । च सहितेनाप्यनुद्भाववयवभेदसमूहस्यैव
प्रतीतिः । किं चात्र समासे एकपदोपस्थाप्य समूहस्यैवाकालमेवेतरान्वयस्य
पुष्पवन्तादौ क्लृप्तत्वेन समूहयत्त्वस्यैव भङ्गापत्तिः । अत एव भिच्चा-
मट गांचानय इत्यन्वाचयेऽपि न समासः । अत्र चकारसमभिव्याहृते
आनुषङ्गिकत्वमितरसाहित्यं च भासते । आनुषङ्गिकत्वं चान्यनिष्पादक्य-
त्वनिष्पाद्यत्वम् एवं च तद्व्याप्यत्वं फलति । एवं चानुषङ्गिकं भिच्चाटनसहितं
गवानयनमिति बोधः । प्रायेणान्वाचयः चस्य क्रियान्वये भवति । यत्र तु
क्रियान्वय्यपि द्वयं हसन्ति च पचन्ति च इत्यादौ तत्र परस्परसाहित्याव-
गमान्नानुषङ्गिकत्वप्रतीतिः । एवं समुच्चये च समभिव्याहृतस्य किंचिद-

अपि चानेन समुच्चये साहित्यविशेषणमित्युक्तम् । न्यग्रोधसहितः
स्रज इति तदर्थः । अतोऽपि तत्र न समासः । चार्थप्राधान्ये एवैतत्
समासप्रवृत्तेः । इतरेतरयोगस्य स्रजश्च न्यग्रोधश्च इत्युक्ते गम्यत
एतत् । स्रजोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि स्रजसहायः इति
आकारः । अनेनोद्धृतावयवभेदसाहित्यस्य विशेषता इति दर्शितम् ।
एवं च समुच्चयान्वयाचयश्चकारो द्योतकः । अन्तयोस्तु वाचकः । तत्र
तदर्थस्य विशेषत्वादिति बोध्यम् । तस्मात् “गामश्चम्” इत्यादौ न
समुच्चयः । विनिगमनाविरहेण सर्वेषां परस्परसाहित्यावगतेः ।
अहरहः शब्देन तथैव प्रतीतेः । चार्थसाहित्यावगतिसङ्गावेन समास
प्राप्तिशङ्का । उत्तरं तु चशब्देन साहित्यं वाक्ये यत्र प्राधान्येन

प्रधान्यं प्रतीयते । त एव समकक्षयोरेकस्य समुच्चयत्वे दुःखं दृश्यते ।
इतरेतरयोगेन मिलितस्यैकधर्मावच्छिन्नेतरान्वयः । ध्रुवखदिरौ छिन्धि
इत्यादौ तथैवानुभवात् । मेहनं च समूहरूपता । अत एव तद्विग्रहवाक्ये
चद्वयप्रयोगः तेन ह्यन्योऽन्यस्मिन् अन्योऽन्यसाहित्यं गम्यते । तेन समूह-
रूपता सिद्धिः । अत एव चैत्रश्च मैत्रश्च पचत इत्यादौ नित्यं द्विवचनाद्य-
न्ताख्यातप्रयोग एव । एकैकत्वेन द्वित्वादेर्विरोधेऽपि समूहबुद्धिविषय-
गतनानेकत्वैरविरोधात् । एकधर्मावच्छिन्नेत्युक्तेः । अजां ग्रामं गच्छति
इत्यादौ न समासः । क्वचिदेकचकारप्रयोगेऽपि प्रकारान्तराद्विहीततात्-
पर्यवशात् परस्परसाहित्यावगतिर्भवत्येव । यथा सांकाशकानां पाटलि-
पुत्रकानां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादौ । स्पष्टं चेदं “द्विवचन-
विभज्योपपद” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । एवं क्वचिच्चकाराभावेऽपि तत्
प्रतीतिर्यथा “अहरहर्गन्धमानो गामश्च दुःखं पश्यम्” इत्यादौ अहरह-

(चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।)

(अ. २ । पा. २ । व्या. २)

भासते वृत्तौ चाभावे च समासे तत्र समासशास्त्रप्रवृत्ति चकृतार्थे
वर्त्तमानानेकसुबन्तसत्त्वात् । “गामश्वम्” इत्यादौ तु अहरहः-
शब्देन साहित्यं गम्यते न तु चेनेति भाष्यार्थः । समुच्चयेऽपि शाब्द-
बोधे एकत्रैव साहित्यं बुध्यते । एकोत्तरं च प्रयोगात् । इत्यनेक-
सुबन्तस्य प्रधानभूतचार्थे वृत्त्यभावात् समासाभाव इत्ययमर्थश्च
भगवता समुच्चयान्वयाचयस्वरूपनिरूपणेनैव तस्य प्रधानभूतचार्थे
वृत्त्या दर्शितम् । अत एव सन्निधोगशिष्टपरिभाषापि न्यायसिद्धेति
भाष्यतात्पर्यम् ॥ “इन्द्रस्त्वष्टा वरुणम्” इत्यादावपि परस्परसाहित्ये-
नैव लोकपालकत्वं बुध्यते इति बोध्यम् ॥

तत्रापीति । (कै)

परन्वन्तुभूतावयवभेदमिति भावः ॥ भाष्ये

पदसमभिव्याहारात् तत् प्रतीतिः । क्वचित्तु चद्वयसत्त्वेऽपि न तत्
प्रतीतिः । वाक्यालङ्कारमात्रार्थत्वात् तयोः यथा “यदग्नये च प्रजापतये च”
इत्यादौ । मन्त्रलिङ्गेन तत्र प्रत्येकं देवतात्वस्यैव प्रतीतिः । समाहारेऽनुद्गू-
तावयवभेदः समूहो विशेषोऽत एव तत्रैकं वचनं सिद्धम् । द्वन्द्वश्च प्राणी-
त्यादिप्रकरणं तु नियमार्थं इति भाष्ये स्पष्टम् । पाणिपादं वादय इत्यादौ
वादनकर्मत्वन्तु वस्तुतस्तस्य पाणिपादाभिन्नत्वाद् बोध्यम् । यत्तु अत्र
समाहारो न भासते द्विवचनादित्यनुशासनेनासाधुत्वबोधनाच्चेति तन्न ।
सर्वत्र तद्बोधकानुशासनाभावात् । एकवचनविधायकाभावात् । समा-
हारद्वन्द्वगर्भतरेतरशयोगे द्विवचनानापत्तेश्च इत्यलम् । स्यादेतद् — “अह-
रहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्” इत्यादौ “इन्द्रो वरुणस्त्वष्टादित्य एते
लोकपाला” इत्यादौ च चार्थसंप्रत्ययात् द्वन्द्वः प्राप्नोति । चार्थे चशब्दस्य

समाहारेति । (भा)

पृथग्वाक्यम् । अत्र सचोऽपि न्ययोधसहाय इत्याद्यनुक्त्यते ।
अनुद्धृतावयवभेदसाहित्यावगतिरितिविशेषोऽनुद्धृतावयवभेदमेव
साहित्यं समाहारशब्देनोच्यते ॥ तदाह

क्रियते इति । (भा)

द्वन्द्व इति शेषः ॥ सूचारम्भे प्रयोजनान्तरमाह

तचायमपीति ॥ (भा)

द्वन्द्वैकवद्भावः । (भा)

इति ग्रन्थेन पञ्चान्तरगौरवं प्रदर्श्यत इत्याह

द्वन्द्वस्य च इत्युभयोरेव साधुतायाः शास्त्रेण बोधनात् । अद्ये “अहरहः”
इत्यनेन अन्ये “लोकपाला” इत्यनेनेतरेतरयोगप्रतीतिः । ननुयुगपद-
धिकरणवचने द्वन्द्व इति न्यासेन न दोषः । अधिकरणं वर्त्तिपादार्थौ
तयोर्युगपत् पदद्वयेनाभिधाने द्वन्द्व इति तदर्थः । एवं च रामकृष्णावित्यादौ
रामपदेन रामकृष्णयोः कृष्णपदेन च तयोरभिधानाद् भवति द्वन्द्वः ।
गामश्वमित्यादौ तु गवादयो भिन्नैः शब्दैरेकैकरूपा एव पृथक् प्रत्याव्यन्ते
इति न दोषः । विरूपाणामित्येकशेषस्तु नात्र द्वन्द्वविधिसामर्थ्येन समा-
नार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणतां विनापि समानार्थताया-
मेवैकशेषात् । पदौ मृद्यावित्यत्र एवत्त्वमपि न वृत्तेः प्रागपि यत्र
सामानाधिकरण्यं तत्रैव तत् प्रवृत्तेः सहभूतयोरेव युगपदर्थद्वयबोध-
सामर्थ्यमिति नान्यतरवैयर्थ्यं द्वन्द्वविषयं चैतद् अतः केवलरामपदाद्

युगपदिति ॥ (कै)

न च विषयेति । (कै)

नियमार्थमित्यर्थः ॥ वस्तुतो “द्वन्द्वैकवद्” इत्यस्य सर्व्वोद्बन्धो
विषयैकवदितिवचनं न कार्य्यमित्येवार्थ इति न दोषः ॥

न कश्चिद्दोष इति । (कै)

एकादीनां नित्यवज्जवचनान्तत्वादिति भावः ॥ न केवलाप्रवृत्ति-
रिति समयाद्वचनमिष्यत एव अत आह

द्विवचनमिति । (कै)

उभयोः संख्यापरत्वे द्विवचनं संख्येयपरत्वे वज्जवचनप्राप्नोति
इत्येतेकवचनमिति भावः ॥

रामं कृष्णं च इति वाक्यघटकात् चेनोभयबोधः । वेदेतु क्वचिद् वाक्येऽपि
सा “द्यावा ह क्षामा” इत्यादौ । एकैकेनार्थद्वयाभिधानेऽपि “तिथ्यपु-
नर्व्वसोः” इति सूत्रस्य बहुवचनस्य इत्यनेन “सर्व्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्
भवति” इति ज्ञापनात् । पक्षे ध्रुवखदिरमित्यादौ सिद्धिरिति चेन्न ।
“क्षेयं पुगपदधिकरणवचनता दुःखा दुरुपपादा च” इत्यादिना भाष्ये
एव तस्या दूषितत्वात् । तत्र दुःखत्वं प्रतीतवानुपारोहात् । तथाहि
वृद्धयवहारात् द्वि शब्दार्थनिर्णयः । न च स्रक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं
लोके दृश्यते । न च स्रक्षशब्दस्य लक्षणा न्यग्रोधशब्देनैव तल्लाभात् ।
द्विवचनाद्यन्तप्रयोगस्यान्यथासिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षद्वित्वादित्तः समु-
दायात् प्रतीतेः । “दुरुपपादा” इत्यस्य “दुष्टं निःसारम् उपपादनं

षष्ठीसमास इति । (कै)

सहस्राणां शतमिति विग्रहः । “संख्याया अल्पीयस” इति शतस्य पूर्वनिपातः । “तदस्मिन् अधिकम्” इति सूत्रे ध्वनितमेतत् ॥ भाष्ये

अस्तु तर्हि द्वन्द्व (भा)

इत्यस्य सोऽपीत्यर्थः ॥ “पूर्वसिद्धं त्विति” वार्त्तिकोक्तेस्तद्भावकल्पने मानाभावात् ॥

तिष्ठपुनर्वस्वोरिति । (कै)

एकविंशत्यादावितरेतरयोगस्तु न । अनभिधानादिति बोध्यम् ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषाभ्यां स्वरभेदस्त्वित्यत एवेति केचित् । परे तु तत्पुरुषत्वे स्वरो न सिध्यति इत्याशङ्क्य

यस्याः सा निष्प्रमाणा” इत्यर्थः । न च “द्यावा ह क्षामा” इत्यादौ व्यासे दर्शनात् समासेऽपि सेति वाच्यम् । तस्य हान्दसत्वेन तत्र “सुपां सुप” इत्येव सिद्धिः । न च समासात् द्विवचनबहुवचनोत्पत्त्यर्थे तदावश्यकता पूर्वमुपपदितत्वात् । समुच्चयान्वाच्ययोः समासाभावार्थमपि न सा । उक्तरीत्याऽसामर्थ्येनैव तत्र समासवाराणात् । आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेति अङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ “तद्राजस्य बज्रमु तेनैवास्त्वियाम्” इति लुक् तु तद्राजप्रत्ययार्थसमूहगतबज्रत्वविवक्षायां तद्राजप्रत्ययस्य लुग् इत्यर्थात् तं विनापि सिध्यतीति चेत् सत्यम् । चेन कृतस्यार्थस्याभावात् समासाप्राप्तेरिति भाष्ये एव समाधानात् । यत्र विग्रहे चेन बोध्यं साहित्यं

अस्तु तर्हि द्वन्द्व इति (भा)

वाक्योक्तेः । खरभेदो नेष्टः । उपक्रमे “कोऽयं समास द्वन्द्व” इति
सिद्धान्त्युत्तरञ्च द्वन्द्व एवेत्येवार्थः ॥

सिद्धन्विति । (भा)

सिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरित्याहुः ॥

तत्रैव द्वन्द्वो न चात्र तथा अहरहरादिपदसमभिव्यवहारेण तस्य तत्र
बोधेऽपि चकाराबोध्यत्वात् उक्तार्थत्वाच्च तत्र चकाराप्रयोग इति दिक् ॥

“उपदशं दन्तोष्टम्” दशसमीपोदन्तोष्ट समाहार इति बोधः ।
समाहारे दशसमीपत्वं च स्ववृत्तिदशत्वसंख्या समीपसंख्यावदवयवकत्वेन ।
अत्र बज्रग्रीहेर्नालुप्रयोगस्तस्य नित्यबज्रवचानन्तत्वेन दन्तोष्टमित्यनेन अन्य-
थायोग्यत्वात् ॥

उपसर्जनम्पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥

विपर्ययप्रयोग इति । (कै)

पदयोर्विपर्ययेण प्रयोग इत्यर्थः ॥ सूत्रप्रत्याख्यानं उत्तर-
ग्रन्थानुत्थानमाशङ्क्याह

इदानीमिति ॥ (कै)

न भिद्यते इति । (कै)

वाक्यापेक्षया प्रधानत्वरूपभेदवान् भवतीत्यर्थः ॥ तदाह

राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इति । (कै)

व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलकसम्बन्धः । एवं च राजनिरूपितभेद-
निबन्धवान् भवतीत्यर्थः । विशेषणनिष्ठ एव सम्बन्ध इति भावः ॥
परे तु षष्ठी सुबन्तेन समस्यते इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या येन सुबन्तेन
समासस्तन्निरूपितसम्बन्धार्थकषष्ठ्येव गृह्यते इति तदेव षष्ठ्यन्तं

“उपसर्जनं पूर्वम्” ॥ ‘अनियमो हि स्यादिति’ । यद्यपि विपरीत-
प्रयोगो लोके न दुष्टः परस्परविरोधात् वाक्यवत्सम्भाव्येतेत्यर्थः इह राज्ञः

(उपसर्जनमूर्ध्वम् । २ । २ । ३० ।) (व्य. २ । पा. २ । आ. २)
 प्रथमानिर्दिष्टं न प्रधानमिति । एवं चार्थात् “पूरणगुणेति”
 सूत्रस्य समानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यातप्राथम्येव समानाधिकरणेन
 षष्ठीसमासप्राप्तत्वे “षष्ठी” (१ । २ । ८) सूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणाद्

अर्थाभेदाद् (भा)

इति भाष्यस्यायमर्थः । अर्थस्य पुरुषस्य राज्ञाभेदाभावात् राज-
 निरूपितभेदनिबन्धनसम्बन्धवत्त्वाभावात् किन्तु धनादिनिरूपित-
 सम्बन्धत्वादिति सम्बन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वादित्याहुः ॥ यत्तु “अर्था-
 भेदाद्” इति अप्रधानपदोपसर्जनपदयोरिति शेष इत्याहुस्तत्र ।
 “प्रथमानिर्दिष्टम्” (१ । २ । ४३) इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ।
 वाच्यसम्बन्धिनिरूपिताप्राधान्यस्यात्रापि सत्त्वाच्च । पूर्वकार्यासिध्या
 तयोः पर्यायताया अग्रक्यस्वीकारत्वाच्च ॥

पुरुषस्य पुत्रो राजपुरुषपुत्र इति षष्ठीसमासशब्दे द्वयोरपि प्रथमा-
 निर्दिष्टत्वेऽप्युपसर्जनसंज्ञा ऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति, पुरुषश्चात्र राजा-
 येक्षया प्रधानमिति पूर्वनिपातनिश्चयः ॥

अल्पाच् तरम् । २ । २ । ३४ ॥

तरपः श्रवणाविचारानुपपत्तिमाशङ्क्याह

किमिति ॥ (कै)

तन्नेतरनिर्देशे सन्नन्यग्रोधावित्यादिसिद्ध्यर्थं यत् किं चिदपेक्ष-
याल्पात्त्वमतिशयस्वरूपात्तापेक्षया । अतन्नेत्वल्पत्वमेवोपात्तापेक्षयेति
बोध्यम् । अत एव शङ्खदुन्दुभिवीणानामित्यस्य सिद्धिस्तत्पक्षे
तन्नात् “द्वयोः” इत्यस्याविवक्षावद् अतिशयस्याप्यविवक्षौचित्या-
वित्याहुः ॥ भाष्ये

अल्पाच्तरम् ॥ अत एव निपातनात्त्वार्थे तरप् कुलचुत्वयोरभावश्च ।
इदं अल्पाच् पूर्वं स्यात् । धवखदिरौ । कथं तर्हि प्राप्तादे धनपतिराम-
केशवानामिति । धनपतेश्च रामकेशवयोश्चेति विग्रहः । पूर्वार्थमाल्पा-

“अल्पाच्तरम्” ॥ अत एव निपातनात्त्वार्थे तरप् कुत्वाभावश्च,
यदि तु प्रकर्षे तरप् चेत्तदा धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु सन्निहितेषु
द्विवचनोपपत्त्याभावादस्याप्रवृत्तावनियमः स्यात्, द्वयोरेव तु स्यात् सन्न-
न्यग्रोधाविति । ‘शङ्खदुन्दुभिवीणा इति’ तूर्याङ्गानामित्येकवद्भावो न
भवति, तूर्यशिल्पोपजीविनामेव तत्र ग्रहणात्, नियतद्रव्यविवक्षायां
जातिपरत्वाभावा-“जातिरप्राणिनामि”त्येतदपि न भवति, शङ्खवीणाभ्यां

दुन्दुभिश्चब्दस्यापीति । (भा)

न चैतत् प्रवृत्त्यभावेऽपि द्वन्द्वेऽपीत्यस्य प्रवृत्त्या दुन्दुभिश्चब्दस्यैव पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यपिरसङ्गत इति वाच्यम् । पूर्वद्वन्द्वे ततो-
वीणाशब्देन द्वन्द्वे तद्वदेतस्य पूर्वनिपातप्राप्त्या तदुक्तेः । तद्धन-
यन्नाह

कदाचिदिति ॥ (कै)

“अथातन्त्रम्” इति भाष्याशयमाह

अतन्त्रे इति ॥ (कै)

अल्पाच्त्विति । (कै)

परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥

चतरं विप्रतिषेधेन ॥ वागश्रौ वागिन्द्रौ । एवमग्रेऽपि । कथं तर्हि
अधीतिबोधाचरणप्रचारणैरिति । अधीत्या च बोधादिभिश्चेति विग्रहे
भविष्यति । यदा । अनित्यमिदं प्रकरणम् । लक्ष्यगृहेत्वोः क्रियायाः,

दुन्दुमेर्द्वन्द्वे दुन्दुभिश्चब्दवीणा इत्यपि भवति, एवं मृदङ्गश्च शङ्खपणवौ च
मृदङ्गशङ्खपणवाः, धनपतिश्च रामकेशवौ च प्रासादो धनपतिरामकेशवा-
नामित्यादि भवति, तथा होता च पोता च नेष्टा चोद्गाता चेति बहूनां
युगपद् द्वन्द्वे तृतीयस्योत्तरपदमनन्तरमिति तस्यैवानङ् भवति नेतरयोः
होतृपोतृनेष्टोद्गातारः, द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे अयाणामप्यानङ् भवति होतापोता-
नेष्टोद्गातार इति, एवमन्यत्रापि द्वन्द्वक्रियायामानुपूर्व्यविशेषान्नूपविशेषो

मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । (भा)

पचद्वयेऽपि भाष्योक्तरीत्यैव साध्यम् । अतन्त्रपचेत्वारोपितत्वा-
दस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥ मृदङ्गशङ्खतूणवा इत्यतिशये तरप्
परापरो दृष्टार्थः । “स्वरिताद्” इति सूत्रे ‘उदात्तानाम्’ इति
बहुवचननिर्देशवत् ॥ तन्त्रेतरनिर्देशे बहुषु नियमाय भाष्ये उक्तम्

अल्पाजिति वक्ष्यामीति । (भा)

यतः कुतश्चित् सर्वस्याप्यल्पाच्त्वात् सामर्थ्यादतिशयप्रतीतिरेवं
च द्वयोरित्यंशाभावात् शङ्खदुन्दुभीत्यादिसिद्धिः । एवं च द्वयोरित्यं-
शत्यागपूर्वकमतिशयो विवक्षित इति तात्पर्यम् । मृदङ्गेत्यादौ
त्रयाणां समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात इति बोध्यमिति पाठः ॥

नियतद्रव्येति । (कै)

जातिप्राधान्ये हि तदाश्रयणं व्यक्तीनां विनिगमनविरहेण
नान्तरीयकत्वाद्वोध इति भावः ॥ तदाह

समुद्राभाङ्ग इत्यादिनिर्देशात् । तेन ससौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम् ।
लोचनाधरकृतादृष्टतरागेत्यादि सिद्धम् । ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षरा-
णामानुपूर्व्येण निपातो वक्तव्यः ॥ हेमन्तशिथिरवसन्ताः । कृत्तिकारो-

वेदितव्यः । पूर्वाभ्यामल्पाच्तरमित्येतत्पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाद्भूतौ न
पठितं, इन्द्रे घौ’ त्यस्यावकाशः पटुगुप्तौ, ‘अल्पाच्तरमि’त्यस्यावकाशः
ज्ञान्यग्रोधौ, वागग्रौ इत्यत्रोभयप्राप्तौ अल्पाच्तरमित्येतद्भवति । अजाद्य-
दन्तमित्यस्यावकाश उष्ट्रखरम्, अल्पाच्तरमित्यस्य स एव, वागिन्द्रा-
वित्यत्रोभयप्राप्तावल्पाच्तरमित्येतद्भवति । ‘ऋतुनक्षत्राणामिति’ । ऋतू-

लक्षणेति । (कै)

एतदुदाहरणावच्छिन्नधिलजात्यवच्छिन्ने कचित् प्रवृत्त्याचरि-
तार्थत्वात् । एकस्य युगपदवध्यवध्यमङ्गावाप्तमवाच्च । अन्तस्यावधि-
त्वेऽपि एवास्य व्यवधानाच्च पुनस्तत्रैवाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

व्यक्तिपक्ष इति । (कै)

एतदुदाहरणावच्छिन्नं तत् तद् व्यक्तिविषयलक्षणभेदेन तेषाम-
चारितार्थात् पुनः पुनः प्रवृत्तिरस्यैवेति भावः । वस्तुतो वाचनिक-
भेदेदम् । जातिपक्षेऽप्यवृत्तिं विनैव तज्जात्याग्रयसर्वविषयकत्वसम्भ-
वात् ॥ “उदगयनस्थौ” इत्यस्यानुपयोगादाह

हिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ । लब्धक्षरं पूर्वम् ॥ कुश-
काग्रम् । अभ्यर्हितञ्च ॥ मातापितरौ । वासुदेवार्जुनाभ्यां वृत्तिरिति निर्देशे-
नेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । वर्णानामनुपपूर्व्येण ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय-

---

नामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम् । मातापितराविति ।
व्याचार्यः श्रेष्ठो गुरुणां, मातेत्येक इति स्मृतिः । पितुर्द्वैशगुणं माता
गौरवेणातिरिच्यत इति च । ‘अद्भामेधे इति’ । सत्यां अद्भायामर्थक्रिया-
कारिणी मेधेत्यभ्यर्हितत्वं अद्भायाः । ‘दौक्षातपसी इति’ । दौक्षार्थं तप
इत्यभ्यर्हितत्वं दौक्षायाः, लब्धक्षरादपि तपसो विप्रतिषेधादभ्यर्हित-
मित्येतदेव भवति । समानाक्षराणामित्यत्र नास्तीति’ । तेन ऋतु-
नक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णग्रहणं न कृतमिति भावः । वर्णानामुत्पत्तिकृत-

लौकिकेति ॥ (कै)

प्रदर्शनेति । (कै)

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्” (ऋ-म१०. सू ६०. ऋ १२.)

इत्यादिवेदेदर्शनात् ॥ अल्पीयस इत्युचितमत आह

अर्थस्येति ॥ (कै)

एतच्चेति । (कै)

अत एव तत्पुरुषेऽप्येकादश इत्येव । ब्रह्मन्नीहौ द्वित्रा इत्यादि-
विद्विष इत्याहुः ॥

विट्श्रुदाः । आतुश्च व्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ । संख्याया अल्पी-
यस्याः ॥ एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्विषयकम् । द्वित्राः । द्वाविंशतिः । होकथो-
रिति तु सौत्रो निर्द्देशः ॥

मानुपूर्त्यं श्रुयत एव मुखतो ब्राह्मणमखजद्वाज्ज्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यं
पद्भ्यां शूद्रमिति । ‘संख्याया अल्पीयस्या इति’ । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेत्याहुः ।
अल्पीयस इति पाठे अल्पीयसोर्यस्य वाचिकाया इत्यर्थः । ‘नवतिशत-
मिति’ । द्वन्द्वः होकथोरिति तु सौत्रो निर्द्देशः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुवीहौ । २ । २ । ३५ ॥

यदा विश्वस्येति । (कै)

देव इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वसम्भवः । विश्वं देवो यस्येति विग्रहः ।

“न संज्ञायाम्” (५ । ४ । १५५) इति कप् निषेधः ॥

सप्तमीविशेषणे बज्रवीहौ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बज्रवीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं तदेदं बोध्यम् । अन्यदा तु सप्तमीग्रहणं विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः । कथं तर्हि तः परो यस्मात्स तपर इति, कथं च जहत्स्यार्थेति । इह हि जहत् स्वं पदं यं स जहत्स्यः सोऽर्थो यत्रेति बज्रवीह्विगर्भो बज्रवीहिः । तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातः स्यात् । सत्यम् । सूत्र-भाष्यादिप्रयोगाद्वाजदन्तत्वं बोध्यम् । मिथोनयोः समासे तु संख्यापूर्व शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ एतदर्थमेव हि संख्यासर्वनाम्नोरिति नोक्तम् । ह्यन्यः । अन्यः । वा प्रियस्य पूर्वत्वम् ॥ गुडप्रियः प्रियगुडः । गङ्गादेः परा सप्तमीष्टा ॥ गङ्गुकण्ठः । क्वचिन्न । वह्नेगुडः । आकृतिगणायम् ॥

“सप्तमीविशेषणे बज्रवीहौ” ॥ ‘कण्ठेकाल इति’ । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं प्रयुज्यते तदा सप्तमीग्रहणेन प्रयोजनम्, अन्यदा तु विशेषणत्वादेव सिद्धम् । ‘सम्प्रधारणायामिति’ । इदमस्तु इदमेवेति निरूपणा सम्प्रधारणा ‘परत्वादिति’ । शब्दपरविप्रतिषेधादित्यर्थं, एवमर्थमेव च संख्यासर्वनाम्नोरिति नोक्तम् । ‘गङ्गादिभ्य इति’ । गङ्गादयः प्रयोगतो द्रष्टव्याः ॥

द्विशुक्ल इति । (कै)

द्वौ शुक्लगुणकौ यस्य इत्यर्थः । अत्र हि द्वयोर्गुणवाचिनाद-
नियमो विशेषणत्वस्य । पुत्रभार्या शब्दावपि गुणचनाविति भाष्या-
शयः । अन्यपुंस्त्वधर्मभोग्यस्त्रीत्वयोर्गुणत्वादित्यन्ये ॥

निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

यदयमिति । (भा)

भाष्ये वज्रव्रीहौ आच्छादनभिन्नजात्यादिभ्यः परमुत्तरपदं
ज्ञान्तमन्तोदात्तं कृतादौन् वर्जयित्वा इति सूचार्थः ॥

निष्ठा ॥ निष्ठान्तं वज्रव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः । जातिकाल-
सुखादिभ्यः परा निष्ठा बोध्या ॥ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनादिति
ज्ञापकात् । सारङ्गो जग्धोऽनया सारङ्गजग्धी । क्तादल्पाख्यायामित्यनु-
वर्तमाने अस्माङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष् । मासजाता । सुखजाता । कथं तर्हि
कृतकटः । पीतोदकः । गङ्गादेरिति वत्प्राप्तबाधमात्रे तात्पर्यमिति वृत्ति-
कारः । कथं चारुस्मितमिति । नपुंसके भावे क्त इत्यस्य न पूर्वनिपातः ।
निष्ठाशब्दोपादानेन बिहितस्यैवैह ग्रहणादित्याहुः ॥

“निष्ठा” ॥ ‘अवसुक्तोपागतत्वा इति’ । लरःप्रवृत्तित्वात्तत्त्वं । ‘ननु
चेत्यादि’ । यथा चित्रगुरिति’ । गुणद्रव्यशब्दयोश्च निपाते गुणशब्दस्य
विशेषणत्वं क्रियाद्रव्यशब्दयोरपि क्रियाया एव विशेषणत्वं, तत्तच्च पूर्वसौब-
सिद्धमिति भावः । ‘विवक्षानिबन्धनत्वादिति’ । यदा कृतं किञ्चिदनेनेति
निर्ज्ञाते कट इति प्रयुज्यते तदा कटो विशेषणमिति मन्यते । ‘कटे

कड़ाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥

कड़ारशब्दस्येति । (कै)

बहुवचनसामर्थ्यादजहल्लक्षणाच्छ्रिण इतिवदाश्रयणीया इत्यर्थः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ।
पादश्च समाप्तः ॥

कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति' । एवं विग्रहे कृतस्य विशेषणत्वा-
शङ्कैव नास्तीति भावः । क्वचित् वाशब्दो न पठ्यते तत्र विवक्षानिवन्धन-
त्वादित्युक्ते तामेव विवक्षां दर्शयतीति व्याख्येयम् । 'जातिकालसुखादिभ्यः
परवचनमिति' । ज्ञापकात्सिद्धं, जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनादित्याह,
तज्ज्ञापयति जात्यादिभ्यः परा निष्ठा निपततीति । 'शार्ङ्गजगधीति' ।
शार्ङ्गं जगधमनयेति बहुव्रीहिः । 'क्तादल्पाख्यायाम्' 'अस्त्राङ्गपूर्वपदादे' ति
डीष् । अत्राङ्गः । निष्ठाशब्देन या विहिता निष्ठा तस्या ग्रहणं तेन
सुस्थितं चारुहसितमित्यादौ नपुंसके भावे क्त इत्यस्य परनिपात इति ॥

कड़ाराः कर्मधारये ॥ कड़ारादयः शब्दाः कर्मधारये पूर्वं प्रयोज्याः ।
कड़ारो जैमिनि । जैमिनिकड़ारः । कड़ारं, गडुल, काण, खड्ग, कुण्ड,
खोड, खलति, गौर, वृक्ष, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गलतनु, जठर, बधिर, मठर,
कुञ्ज, बर्बर, कर्मधारये किम् । कड़ारपुरुषको ग्रामः ॥

“कड़ाराः कर्मधारये” ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यत इत्याह ।
कड़ारादय इति ॥

महाभास्यप्रदीपोद्घोतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायब्रौजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥

स्ववाचेति । (कै)

प्रयोजककर्त्रेत्यर्थः । करणभूतयेत्यर्थो वा स्वशब्देतरे भवाच्च-
स्वरूपार्थयोः प्रसिद्धत्वेऽपि तस्यानेकार्थत्वात् सिद्धानभिमतमर्थं
तन्मुखेन वाचयित्वा सूत्रप्रत्याख्यातुं प्रश्न इति भावः ॥

अर्थचतुष्टयासम्भवादिति । (कै)

तद्विषयत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ भाष्ये

अनभिहिते ॥ अधिकारोऽयम् । तिङ्ङित्तद्धितसमासैरिति वक्त-
व्यम् ॥ तेन तिङाद्युक्ते कर्मणि द्वितीया न तिङ्, सेव्यते हरिः ।

“अनभिहिते” ॥ अनभिहितशब्दोऽयमनेकार्थः, तथाहि । अभिपूर्वस्य
दद्यातेर्हि नोतेत्येतद्रूपं सम्भवति, अभिपूर्वस्य दद्यातिर्बन्धनेऽपि दृष्टः, अश्वा-
भिधानीमादत्त इति, उच्चारणेऽपि, अभिहितः प्रलोक इति, प्रतिपादनेऽपि

विहितस्याभावादभिहिते इति । (भा)

लौकिके प्रयोगलाघवानादरेण भवत्येव तथाप्रयोगः ॥ विहि-
तस्य तु नेत्याशयेन तदुक्तं

न सम्भवतीति । (कै)

ताभ्यामितिशेषः ॥ कस्यापि तद्धितस्यान्यायेनोत्पत्त्यसम्भवाद्
व्यर्थं विशेषणं तथाह

उत्सर्ग इति ॥ (कै)

विरोधकाभावादिति । (कै)

परदेशरोधकाभावादित्यर्थः ॥

अण इति । (कै)

इदमुपलक्षणम् इञ् इति बोधे सप्तपर्णशब्दे समासे द्वित्वा-
भावात् कथं वीष्णावगतिस्तत्राह

समासेन त्विति ॥ (कै)

ननु सर्वथोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूचारम्भानुप-
पादनात् किं अत्रावदिति ग्रन्थेनात आह

कृत्, कृतः कटः । तद्धितं, श्रुतेन क्रीतः श्रुतः श्रुतिकः । श्रुता-
चठन्यतावश्रुते । समासः, प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । परिग-

अभिहितोऽर्थ इति । हिनोतिरपि गतौ वृद्धौ च वर्तते, इह तु वक्ष्यमा-
णानां कर्मादीनां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासम्भवात्प्रतिपादनवचनोऽभिहितशब्द
इत्याह । 'अनभिहिते निर्दिष्टेऽनुक्त इति' । वचिरत्र प्रतिपादनवचनः ।

आरम्भवादीति । (कै)

तथा च तद्याये फलाभावेन तद्यायसत्त्वे न मानमित्यभि-
मानः ॥ भाष्ये

न चात्रास्ति नेति । (भा)

वर्त्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन संसृष्टत्वात् पृथक्त्वाभावेन वहिर्भू-
तास्त्रिसामानाधिकरण्याभाव इति भावः ॥ यत्तु कैयटेनाख्यर्थस्य
तत्रैवान्यपदार्थे एवान्तर्भूतत्वादित्युक्तं तदनुपयुक्तवज्रग्रीहावख्यार्था-
नन्तर्भावस्य “मतुप्” सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । तत्र हि तद्धितार्था-
दावपेक्षया पञ्चगुरित्यादौ वज्रग्रीहेरन्तत्वमुक्तं विशिष्टस्य
षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादख्यर्थोऽवस्थापेक्ष्यो द्विगुणा षष्ठ्यर्थमात्रापे-
क्षस्य वज्रग्रीहिरिति कैयटः ॥

स्वार्थस्य संसृष्टत्वादिति । (कै)

अन्यपदार्थेनेति शेषः । स्वार्थे वर्त्तिपदार्थः । अत्रोपसंक्रान्तत्वं
हेतुः । तच्च नियमेन विशेषणत्वम् । भाष्ये

द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् (भा)

इत्यस्य “तस्यापत्यम्” इति सूत्रस्य द्वितीयपदवाच्यमर्थ-
मित्यर्थ इत्याशयेनाह

गणं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारम् । इह विशेष्यात्कटादुत्पन्नया
द्वितीयया गतार्थत्वाद्विशेषणात् द्वितीया न स्यात् । परिगणनसाम-

‘उक्तार्थानामप्रयोग इति’ । यथा सामान्येनात्रभिहित इत्येवावबुध्यमाने
कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्र कटशब्दाद्विशेष्यवाचिन उत्प-

समर्थानामिति ॥ (कै)

न चाचेति । (कै)

सप्तपर्णशब्दस्तु तादृशे वृत्तविशेषे रूढ इति भावः ॥

पङ्क्त्यौ पङ्क्त्याविति । (भा)

अष्टापदं शादि फलमित्यमरः ॥

पूर्वाचार्येति । (कै)

स्वमते तु विकरणा द्योतका इत्यभिमानः । वस्तुतो बङ्गक-
चोरपि द्योतकविषयेऽप्ययं न्यायः । द्योतकविषयेऽपि एकेन द्योतिते
उक्तार्थानामिति न्यायेनापरद्योतकाभाव इति बोध्यम् ॥ भाष्य-
कारस्तु “येन नाप्राप्ते योविधिरारभ्यते सतस्यापवाद” इति लक्षणा-
सारेण तत्रकौण्डिन्यायमूलकेन सत्यपि सम्भवे बाधनमिति
तद्भावः । तन्मतेऽप्ययं न्याय आवश्यकः । यद्योक्तं “समासेना-
भिहितः सुजर्थ” इति द्विद्वा इत्यादौ सुजेति ॥

इदानीमिति । (कै)

दृष्टानामन्यथामिद्धिपरिहाराय जात इत्यर्थः ॥

अन्यस्य त्विति । (कै)

शास्त्रविहितस्येत्यर्थः । लौकिके प्रयोगलाघवानादरादिति भावः ।

ध्यातु भवति । स्यादेतत् । कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति पक्षे
सर्वेभ्यो द्वितीया उचितैव । अख्यैकहायनीन्यायेन हि पार्श्विकः

द्यमानया द्वितीययाऽनवयवेन कटगतस्य कर्मत्वस्याभिहितत्वाद्भीष्मादिभ्यो
द्वितीया न स्यादिति मन्यमानः पुच्छति । ‘केनानभिहित इति’ ।

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

एवमेव व्यतिखुनीत इत्यत्रापि समावेशः । ततो हि पूर्वमात्मने-
पदं ततः स्पष्टं तत्प्रतीतये व्यतिप्रयोगोऽपि ॥

अपूर्वो (कै)

इत्यत्र द्विवचनं तु विरुद्धविभक्त्यपेक्षया विभक्तेः अन्योपसिद्ध-
त्वात्कृतं विहितो न स्यात् । न भवितुमर्हतीत्यर्थः । “अर्हं कृत्यद्वयश्च”
इति चादर्हं लिङ् ॥

एकत्वादीनामिति । (कै)

संख्यावाक्यविभक्तिविधानयोरेकवाक्यत्वपक्षे एकत्वादीनां विशेषे-
व्यत्वमवच्छेदित्यर्थः ॥ आदिना द्वित्वादि । तदाह

कर्मणीति ॥ (कै)

एकस्य यदिति । (कै)

एकत्वात्प्रयोज्यो यत् कर्म इत्यर्थः । द्वेकयोरिति षष्ठीति
भावः । इदं चिन्त्यम् । वज्रजित्यत्र सप्तमीदर्शनेन द्वेकयोरि-
त्यस्यापि सप्तमीत्वौचित्यात् । तस्मात्प्रातिपदिकार्थसैकत्वे सति
तद्गतकर्मत्वशक्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थ उचितः । अयं च चतुष्कं
संख्यानं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे । त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया
भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य ततः कर्मण एकत्वे तदेकवचनमित्यर्थः

परस्परवच्छेदः । अत एव हि सकृत्त्वत्वावित्यादौ कारकपूर्वत्वप्रयु-
क्तो यण् सिध्यति । पूरणगुणेत्यत्र समानाधिकरणग्रहणाज्ज्ञापकात् ।

इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह । ‘तिङ्कृतद्धितसमासैरिति’ । वज्रशु-
प्रयुक्तेषु केषां चिद्वर्जनेन केषां चित्कार्यान्वयप्रतिपादनं परिसंख्यानं,

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

संख्याबोधकस्य । इदमेवाभिप्रेत्याग्रे एतन्मते कर्मण एकत्वे इत्या-
दिक्कमेणार्थं दर्शयिष्यति भगवानित्याहुः ॥

नार्थ इति । (कै)

प्रधानार्थस्योक्तत्वेन विशेषणीभूतार्थानुक्तावपि तेन न्यायेनाति-
प्रसङ्गविरहात् तन्मात्रबोधनस्य प्रथमया सिद्धत्वाच्चेति भावः ॥

तदभिधानायेति । (कै)

उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भावः ॥

तेषामेवेति । (कै)

तथा च संख्याया विभक्त्यर्थत्वमसम्भावितमिति भावः ॥

सप्तमीनिर्देश इति । (कै)

ननु द्वितीयायाः सूत्रे श्रुतत्वात्तदपेक्षयैव सप्तमी उचिता न
त्वेकत्वापेक्षया किं च संख्यायाः प्रायेण विशेषणत्वस्यैव दृष्टत्वादे-
कत्वविशिष्टे कर्मण्येत्येवार्थ उचित इति चेन्न । कारकस्य प्राति-
पदिकार्थत्वेन तत्र विधानानुपयोगाच्चुद्धुनियमार्थत्वापेक्षया एक-
त्वविशेषणतया विधित्वद्वारा आर्थनियमस्यापि सिद्धिरिति
विधित्वाय तथैवान्वय उचित इत्याशयात् । तत्र पक्षे यथा
प्रातिपदिकेनोक्ते द्वितीयादयो भवन्ति तथा तिङाद्यभिहितेऽपि

अभेदान्वयस्थले विशेष्यविभक्तिर्विशेषणादपि भवतीति पक्षेऽप्येवम् ।
सङ्कल्पत्वाविति तु कारकेणाभेदेनान्वयतो विशेषणस्यापि कारकत्वानपा-

प्रत्युदाहरणेषु सर्वत्रद्वितीया न भवति । 'कटं करोतिभीष्ममित्यादि' । कटः
कृतो भीष्म उदारो दर्शनीय इति, करोतेत्यव्ययमानः क्तप्रत्ययोऽनवयवेन

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अनभिहिते । २ । १ । १ ।)

स्युरित्येतदर्थं स आवश्यकः ॥ एकत्वादय इत्यस्य ते एवेत्यर्थः । एवं च संख्यारहितं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे सूत्रमावश्यकमित्युक्तं भवति । तदितरपक्षेषु च न कर्तव्यमिति । पञ्चकपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति “बहुष्विति” सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । पञ्चकपक्षे सुपां द्योतकत्वादाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयस्य दृष्टत्वादभ्यहितेऽपि स्यादतः स आवश्यकः । वस्तुतस्तु एकत्वादयो विभक्त्यर्था इत्यस्य सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वेन बोधिता इत्यर्थः । एवं कर्मादयो विभक्त्यर्था इत्यस्यापि । यद्यपि द्योतकविषये कचिद् द्विर्वद्धं सुबद्धमिति न्यायेन समावेशो दृष्टस्तथापि प्रकृते लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामित्येवाश्रीयते । परं तु अयं न्यायः सूत्रोक्तप्रधानविषय इति भावः । उक्तार्थानामिति न्यायस्य द्योतकविषयेऽपि सञ्चारो दृश्यतेऽधिपरी इति सूत्रे भाष्ये । अपूपौ दावित्यादौ व्यभिचारस्य तत्रैवोक्तः ॥ ननु प्राधान्यादेकत्वादीनामेव निमित्तत्वं न कर्मादीनामत आह

कर्माद्याश्रितानामिति ॥ (कै)

माभूवन्नितीति । (कै)

वाक्यसमाप्ताविति शब्दः ॥ भाष्ये

यात्समाधेयम् । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । किञ्चानभिहिताधिकारेणापि नार्थः । नहि कठः कृत इत्यादावतिव्याप्तिः । कृतप्रत्ययेनैव

सर्वकर्माभिधत्ते तद्वद् द्वितीयापीति यो मन्दधीर्मन्यते तं प्रतीदं परिगणनं, सूत्रादृशस्तु प्रति न वक्तव्यमेव । तथाहि । प्रातिपदिकादुत्पद्यमाना

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति । (भा)

सामर्थ्यमत्रोक्तार्थानामप्रयोगरूपम् ॥ स्वपक्षेनाथं दोष

इत्याह

एकत्वादीनां त्विति ॥ (कै)

द्वितीयादिषु वैषम्यं दर्शयति ।

द्वितीयादयस्त्विति ॥ (कै)

अनभिहितैकत्वाद्यभिधानायेति । (कै)

“प्रातिपदिकार्थ” सूत्रे उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदि-
कार्यविशेषणत्वासम्भवेनैकत्वादिति विशेषणत्वमिति भावः ॥

कर्तुरेकत्वमिति । (कै)

येऽपि क्रियायामेव तिङ्वाच्यकारकगतसंख्यामारोप्य तत्रैव
तिङ्र्थसंख्यानवय इति वदन्ति । तेषामपि आरोपमूलतया
सोक्तप्रायैवेति बोध्यम् । अन्यथा तिङ्र्थाश्रयगताया उक्तत्वेऽपि
चैत्रत्वविशिष्टरूपनामार्थगताया अनुक्तत्वेन तदसंगतिरेव स्यात् । न
च क्रियायाः स्वत एकत्वेन तदारोपानपेक्षत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य
कथमुक्तत्वम् । तस्यापि साधने द्वित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तके
तदनारोपे सत्त्वात् । अन्यथा पक्षत इत्यादौ द्विवचनाद्यनापत्तिः ।

कर्मत्वस्योक्तत्वात् । उक्तार्थानामप्रयोगात् । तद्यथा बज्रपटुरित्यादौ
बज्रोक्तार्थत्वात् कल्पनादयः । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा

द्वितीया यदाकारविशिष्टोऽर्थः प्रातिपदिकेनाभिधीयते तदाकारविशिष्टस्यैव
कर्मभावमाचष्टे, कटशब्देन कटत्वजातिविशिष्टोऽर्थोऽभिधीयते न भौषा-

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

मम तु आरोपितयाप्युत्तरया संख्यया बाधान्न दोषः । आवृ-
त्तिगतसंख्यारोपेण सहस्रदक्षिणत्वादिवत् । एवं च द्वित्वाद्यभाव-
बुद्धौ द्रव्यस्य निःसंख्यत्वाभावेन साधने एकत्वमवगतमेवेति भाष्या-
शयात् ॥ ननु तिङ्मुपोर्युगपद्वृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वेन तिङोक्ता
इत्यसंगतमत आह । भाष्ये

परिगणनं चेति । (कै)

तथा च तिङ्कृदित्यादिपरिगणनबोधितापवादविषयपर्यालो-
चनया तिङुत्पत्तिपर्यन्तं सुप् प्रतीक्षत इत्यर्थः ॥ अस्तिर्भवन्तिपर
इत्यस्य न्यायसिद्धत्वमाह ।

सर्वत्र चेति ॥ (कै)

लोकयोरिति सूत्रस्यान्यत्र सावकाशत्वात्सामर्थ्यासिद्धिमाशङ्-
क्याह ।

प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति ॥ (कै)

अभिहिते प्रथमाभाव इति (भा)

भाष्यस्याभिहिते प्रथमाया भावस्य प्रवृत्तेस्त्वयाङ्गीकारादि-
त्यर्थः ॥ भीष्मादीनामपि कर्मत्वात्कथं प्रथमाप्राप्तिरत आह ।

द्वितीया कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाधियते । निरवकाश-
त्वात् । न च वृद्धः ज्ञात इत्यादिरवकाशः । तत्रापि प्रतीयमाना-

द्याकारविशिष्ट इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति
तथा तदाकारविशिष्टस्य कर्मत्वाभिधानाय द्वितीया भविष्यति, क्षप्र-
त्ययस्तु प्रकृत्यर्थस्य न कर्मतामाचष्टे किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति यस्य

विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति । (कै)

प्रधानगतकर्मत्वोक्तौ विशिष्टगतमपि तदुक्तमेव विशिष्टस्य
तदपेक्षयातिरिक्त्वाभावादिति शङ्कितुरभिमानः ॥ आरम्भे
दोषाभावमाह ।

आरम्भवादिनस्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

सामर्थ्यादिति । (भा)

भौशादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थः ।
विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूप-
सामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशिष्टं कर्मैत्युक्तिव्याघातः । तच्च न
कटपदोत्तरद्वितीययाभिहितमिति भावः ॥ तदाह ।

तच्च च यथेत्यादिना । (कै)

विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनेच्छायामयं प्रयोगस्तत्प्रतिपादनं
च नोभयत्र द्वितीयां विनेति भावः ॥ अत्र पक्षे भौशपदात्
कर्मत्वाद्यनालिङ्गितशुद्धगुणस्त्वैवोपस्थितिरितरस्य तद्वैशिष्ट्यप्रतीतौ
पश्चाद्विशिष्टस्यैककर्मत्वशक्तिमत्तयोपस्थितौ च भौशाद्युत्तरद्विती-
यापि सहकारिणीति तात्पर्यं तदाह

स्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथ नीलमिदं न तु
रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यकेष्वस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्

कर्मभावस्तमिति युक्तं यदनवयवेन सर्वकर्माभिधत्ते । ननु च कर्मादयो
विभक्त्यर्थस्तेषां च तिडादिभिरभिहितवचनमनर्थकम् अन्यत्रापि विहि-
तस्याभावादभिहिते, यत्राप्यनभिहिताधिकारो न क्रियते तत्रापि

नन्यत्वदिति । (कै)

तद्विशिष्टत्वं कटस्येत्यनन्तरं विशिष्टस्य कर्मत्वं चेति शेषः ॥
यथा कटे करोतीत्यत्र विशिष्टकर्मत्वं न प्रतीयते । एवं भीष्मः
कटं करोतीत्यत्रापि विभिन्नविभक्तित्वाद्विशिष्टाप्रतीत्या तत्र
प्रतीयत इति भावः ॥

पश्चादिति । (कै)

तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्वं किं तु क्रियायां कर्मत्वेनान्वि-
तयोर्मेनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भाव इत्येके । परे तु
साक्षात्फलाश्रयादेरपि द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकमेवं
च भीष्मस्यापि पृथक्कर्मशक्तिविशिष्टस्यैव बोधनं भीष्मपदात् ।
द्रव्येणाभेदान्वयान्तु तस्याः शक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशिष्टाग्रहो भीष्म-
कटयोर्बोधश्च विशेषणविशेष्यभावेनैव । कारकाणां भावनान्वय
इत्यस्य च साक्षात् स्वशक्तिनियामकाश्रयद्वारा वेत्यर्थान्तरिरोधः ।
तदेव ध्वनयन् कैयट आह ।

प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे । तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु । न च
ततोऽपि परत्वात् षष्ठीप्रसङ्गः । अशेषत्वात् । उच्यते । परिगणनं
तावत्प्रत्याख्यातमेव भाष्ये । सूत्रं तु कर्तव्यं कट इत्यादिसिद्धये ।

शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे नैव विहितं भवति तद् यथा बज्रपटुरिति
बज्रचोक्तत्वादौषदसमाप्तेः सत्यपि सम्भवे कल्पवादयो न भवन्ति,
द्विदंश्च द्विदशाः समासेनोक्तत्वात्सुजर्थस्य सुज् न भवति, पटुगुप्तौ
द्वन्द्वेनोक्तत्वाच्चार्थस्य चशब्दो न प्रयुज्यते, तद्वदत्रापि तिडादिभिरभि-
हितत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति । नन्वभिहितार्थस्यापि प्रयोगो

क्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः
पश्चात्त्वैकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति । (कै)

पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः । अक्षरस्वारस्यात्
पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे इत्यस्य च साक्षात्परंपरया वेति शेषः ।
द्रव्यगुणयोः करोतिना संबन्ध इत्यत्रापि स एव शेषः पूरणीयः ।
संबन्धश्च तदर्थफलश्रयत्वरूपः । एतेनात्रपक्षे प्रथमं सर्वेषां भावना-
न्वयः पश्चात्पार्श्विकः परस्परं मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध
इति परास्तम् ॥

ज्ञानद्वयकल्पनागौरवाच्चानुभवाच्चैकवाक्यतयेति (कै)

कैयटेन शाब्दस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य स्वीकाराच्चेत्याहुः ॥

क्रियान्तरे । (कै)

तद्विशेषे आसनग्रथनादिरूपे ॥

ईप्सिततमत्वादिति । (कै)

साक्षात् क्रियान्वयैव हीप्सिततमम् । एवं करणसंज्ञापि
साधकतमत्वाद् द्रव्यस्यैवेति बोध्यम् ॥ परेत्विदं चिन्त्यम् । अश्वेन

इह हि प्रथमां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी स्यात् । न
च कृत्येनोक्तार्थत्वान्नेह षष्ठीति वाच्यम् । संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे
सूत्रारम्भात् । कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वयोर्गो मध्येकवचनमिति हि

दृष्टो ऽपूपौ द्वाविति, सत्यम् । अयं तु न्यायः यदुताभिहिते
विहितं न स्यात् नहि व्यसनितया शब्दः प्रयुज्यते ऽपि त्वर्थाभि-
धानाय, स चेदर्थः शब्दान्तरेणाभिहितः किमिति शब्दान्तरं प्रयुज्यते,

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

यथा दीपिकया ब्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्त्या कारकान्तरापेक्षयैवप्रकर्षो न तु स्वकचायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात् । गां पयो दोग्धीत्याकडारसूत्रभाष्यासंगतेश्चेति दिक् ॥

अथवेति । (कै)

सामानाधिकरणं नाम अनेकस्य पदस्य विशिष्यतयैकार्थबोधकत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थस्यापि भेदादेकार्थत्वं भज्येत तस्मादिशिष्यसमानशक्तिकत्वं तदभिन्नविशेषणानामिति नियमात्तत्समानविभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत्तत्समानाधिकरणत्वमपि विभक्त्युत्पत्तौ नियामकमिति ॥ तदुपपादयति

ततो यथेति । (कै)

यथा मैत्रीभङ्गभिया सधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानवासीऽलङ्कारादीन् करोति । एवं सामानाधिकरण्यभङ्गभिया स्वशक्तिं तत्तारोण्य स्वसमानविभक्तिकत्वं संपादयतीति भावः ॥ नत्वेवमेव कृतः कट इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह । भाष्ये

वाक्यार्थः । तथा च षष्ठीवाच्यस्य कर्मैकत्वादेः कृत्येनानुक्तत्वाद् दुर्वारा षष्ठी । कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु मास्तु सूत्रमिति स्थितम् ।

अक्षिप्तिकोचादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो नैव प्रयुज्यते किं पुनः शब्देनवाभिहिते, अपूपौ द्वावित्यादौ तु द्वावानय कौ द्वौ ताविति सामान्योपक्रमे वाक्यमिति यथा कथंचिदुपपादनौयं, तस्मान्नार्थ एतेनेत्याशङ्क्य संख्यापि विभक्त्यर्थ इति दर्शयन्नाह । 'बहुषु बहुवचनमि-

अस्ति खल्वपीति (भा)

अभीज्ञादिगुणगत इत्यस्य तद्गुणविशिष्टगतमित्यर्थः ॥

गुणगतं कर्मत्वमिति । (भा)

भाष्ये कर्मशब्दः शक्तिपर इति भावः । अयं भावः । तस्य धातोरुत्पत्त्यर्थप्रकृतिगतधर्माभावादन्यगते तत्राभिधातव्ये यद्यत्प्रकृतिवाच्यक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तिमत् तत्सर्वगता साभिधीयत इति युक्तम् । द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकादुत्पत्त्या स्वप्रकृतिभूतप्रातिपदिकार्थकर्मत्वज्ञाभावात्तदेव बोध्यन्नान्यदिति । भीष्मं कटमित्यादौ ॥ आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिरूपदोषाभावादेश इत्यनुपपन्नमत आह ।

वक्ष्यमाण इति । (कै)

तिङ्भिहिते वचनसामर्थ्याद्दोषपरिहारेऽपि प्रकृत्यभिहिते दोषः । तथा अनभिहितैकत्वादिके वृत्त इत्यादौ तस्याश्चारिता-र्थ्यादित्याह

अनभिहितैकत्वादीति । (कै)

एकं पश्येत्यादौ द्वितीया तु कर्मणो अनभिहितत्वादेकत्वे ङक्तेऽपि भविष्यतीति मत्वा प्रथमाभावापत्तिरेव कृता ॥ ननु

आरब्धे तु सूत्रे पर्युदासोऽयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । असमर्थसमासापत्तेः । वाक्यभेदापत्तेश्च । प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाया

त्येवमादिनेति । अयमर्थः । त्रिकःप्रातिपदिकार्थ इत्यस्मिन्दर्शने कर्मादिवदेकत्वादिसंख्याविभक्त्यर्थः, तत्र कर्मादीनां युगपद्विभक्तिभिरभिधीयमानानां परस्परं विशेषणविशेष्यभावमनापन्नानां केवलप्राति-

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीनां निमित्तत्वं कथमतस्तदुप-
पादयति ।

यस्यापीति । (कै)

प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणीति सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेनैकत्वविशिष्टकर्मशक्तावित्यर्थः ॥

वाचिकेति । (कै)

बोधिकेत्यर्थः । द्योतकत्वपक्षस्यैवोचितत्वादेकत्वादीनां विशेषण-
तयैव भानात् । एवं चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थं
तदपेक्षयातिरिक्तं यच्चैकत्वं वृत्त इत्यादौ तच्चैव स्थान् न त्वेक
इत्यादौ । इत्याह

ततश्चेति । (भा)

उक्तार्थानामित्यस्य प्रधानार्थविषयत्वादेकत्वे उक्तेऽपि प्रधान-
कर्माभिधानाय द्वितीयादीनामेतन्मतेऽपि सिद्धिरिति तदनाप-
त्तिर्नाकारि । एतद् भाष्यं हरिणाप्येवमेव व्याख्यातमित्याह ।

तदुक्तमिति । (कै)

निमित्तप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

आसिक्क्रियायाश्चैकमधिकरणं प्राप्तादाख्यं तच्च सदेः परेण घञा अभि-
हितमिति सप्तमौनिषेधापत्तेश्च । पर्युदासे तु आसिक्क्रियानिरूपितम्

पदिकार्थगतानामभिधानं वृत्त एको वृत्तः कर्म पशुरेकः, पशुः
करणमिति वाभिधानं, पञ्चाच्चैकक्रियान्वयबलेन परस्परसम्बन्ध इति
प्राभाकरा मन्यन्ते । भाट्टास्तु परस्परसम्बन्धस्य स्वतन्त्रस्यानेकार्थ-

द्वे एकत्व इति । (कै)

द्वयोरपि तयोर्ब्राह्मणौ द्वावित्यादाविवैकरूपेणैव भानाच्च
बोधावृत्त्यनुभवविरोधौ । इयं च कल्पना शब्दशक्त्याश्रयेत्याह

एवं शब्देति ॥ (कै)

अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्वविशिष्टद्रव्याभिधानाद्दोषस्तदव-
स्थोऽत आह

गुणोपसर्जनमिति ॥ (कै)

द्रव्योपसर्जन इति । (कै)

गुणगुणिनोरभेदाच्चैकः पट इति सामानाधिकरण्यम् ॥ ननु
प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तेनैव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं
किं तत्र विभक्त्येत्यत आह

केवलस्येति । (कै)

अयं भावः । दृढव्यवहाराच्छक्तिग्रहः दृढव्यवहारस्य विभक्त्यन्ते-
नैवेति विभक्तिसमभिव्याहृते गृहीतायाः शक्तेस्तदभावे अनुदोधात्
पदार्थानुपस्थित्या संख्येयमविशेषितम् । एवं च पदार्थोपस्थित्यन्य-
थानुपपत्त्या ऽभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति लोकाव्यवहारे प्रयुज्य-

धिकरणशक्तिमन्मभिहितामाश्रित्य सप्तमीविधिः प्रवर्त्तते । आसने
आस्ते शयने शेते इत्यादौ तु लटः प्रकृतिभ्यां कियोपस्थितौ तद्यो-

स्यात्ताः पादा माषा इत्यादावभिधानदर्शनेऽप्येकशेषमन्तरेणादर्शनाद्यजेते-
त्यादौ च कृत्तिकार्ययोर्युग्मपल्लिङ्गाभिधौयमानयोरपि विशेषणविशेष्य-
भावस्य प्राप्ताकारैरप्यभ्युपगमात्तद्वदेव विशिष्टाभिधानं सन्त्यते । अस्मा-

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

मानानामेव साधूनां साधुत्वान्वाख्यायकमिदं शास्त्रमिति वृद्धव्यव-
हारे एव किं मूलमिति न शङ्क्यम् । भाष्ये

न नियोगत इति । (भा)

न नियमत इत्यर्थः ॥ प्रातिपदिकार्थस्याशेषत्वात्कथं तत्र
षष्ठीत्यत आह ।

कर्मादीति । (कै)

तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमानः ॥

अव्यतिरिक्तस्येति । (कै)

अतिरिक्तेन विशिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिन्नस्येत्युच्यते । एवं च
कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः शेष इति नात्र षष्ठी तदतिरिक्तस्य
कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः ॥ अर्थाभावेऽपि समयपरिपालनाय
विभक्तौ कथमर्थतो व्यवस्थेत्यत आह

सामर्थ्यादिति ॥ (कै)

तदेवोपपादयति ।

एक इत्येति । (कै)

विरुद्धविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तिर्न्यायेति भावः ॥ पक्षद्वयेऽपि

यम् अनुद्भूतशक्तिकं वस्तुमात्रं कृता उच्यते । तस्य च वर्तमानैककार्त्तिक-
तिङ्प्रकृत्युपस्थाप्यक्रियानिरूपितशक्त्युद्भवप्रतिपादनाय सप्तमौति दिक् ।

कामप्ययमेव पक्षः । तत्र कर्मादयो विशेषणमेकत्वादयो विशेष्याः
कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति, विपर्ययो वा एकत्वादि-
विशिष्टं यत्कर्म तत्र द्वितीयेति, तत्र यद्यपि कर्मादिप्राधान्यपक्षे

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

दोषाभावप्रतिपादनात्सङ्ख्या सुवर्थ इति दर्शने सूत्रम् । कार्यदर्शनान्तरे
नेति स्थितम् । तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्तिं बोधयितुमाह

तदेवमिति । (कै)

सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति सूत्रे प्राधान्यात्तस्या विभक्त्येत्यता
कारकं तु तद्विशेषणत्वेन तथेति दर्शनमित्यर्थः ॥ भाष्ये

तिङ् क्रियते कट इति ॥ (भा)

न चात्र सङ्ख्याकारकयोरुभयोरप्युक्तेः सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति
पक्षेऽपि नेदमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिङ्ग्रहणं व्यर्थमिति
वाच्यम् । संख्यायाः क्रियायामेवान्वयेन कारकगतसङ्ख्यायाः शब्दे-
नानभिधानादित्याशयः । एवं च पक्षयोदनं देवदत्त इत्यादौ
तिङोक्ता एकत्वादय इति प्रथमा न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्यमे-
कदेशुक्तिरिति यथा कथं चिद् व्याख्येयमिति सूचितम् ॥
तिङ्कृतोरिव तद्धितसमासयोः कस्मिंश्चिद्विभक्त्यर्थे विधानादाह

अपत्यापत्यवदिति ॥ (कै)

तद्धितोक्तत्वादिति । (कै)

तद्धितान्तोक्तत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेतयोः संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थ-

स्यादेतत् । यद्ययं पर्युदासस्तर्हि पक्षौदनो मुख्यत इति न सिद्धेत् ।
भुजिप्रत्ययेनाभिहितेऽप्योदने क्ताप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीयापत्तेः ।

तिङादिभिः प्रधानभूतानां कर्मादीनामभिहितत्वादप्रसङ्गो द्वितीयादीनां
संख्याप्राधान्यपक्षे कर्मादिष्वभिहितेष्वपि प्रधानभूतसंख्यामिधानाय
द्वितीयादयः स्युरेव । प्राभाकरे तु पक्षे कर्माद्यंशमिधानेऽपि संख्या-

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

लेनाशेषत्वान्न षष्ठीप्राप्तिः । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि तत्र शेषः । न च कर्मादिव्यतिरिक्त एव शेष इत्याशयेनैते उदाहरणे । यद्वा । संबन्धो न प्रातिपदिकार्थः । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयभिन्नत्वादिति वाच्यम् । घटपदाद् घटघटत्वयोः संबन्धस्य भानेन तत्र षष्ठ्या दुर्वारतापत्तेः । तत्र हि नैतदन्यतमेनाभिधानमिति चेत्सत्यम् । वाक्ये ऽस्य संबन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वं दृष्ट्वा ऽत्राप्यप्रातिपदिकार्थत्वमित्यभिमानात् । किं च का तर्हि स्यात् शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न समयाच्च द्वितीयैवेत्यग्रिमग्रन्थेन कटं भीष्ममित्यादौ अभिहितत्वादप्राप्तद्वितीयासाधनार्थं परिगणनमित्येतत् खण्डनपरेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतयोरुदाहरणत्वाभावस्यापि कथनेन तद्धितसमासोदाहरणमधिकमित्यर्थस्यापि कथनात् । “अनेकमन्यपदार्थं” इति सूत्रे भाष्येऽप्यनयोरनुदाहरणत्वं सूचितम् । न च श्रुतेन क्रीतः शतः प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदक इत्यादि तद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यम् । प्राप्तोदक इत्यादौ प्राप्तोदककर्मेत्यादिप्रकारेणैव बोधस्तच्च विशेष्ये तन्निरूपकत्वबोधेन विशेषणमादाय तात्पर्यावसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेः शब्दादबोधेन द्वितीयाद्यप्राप्तेः । एवं च विशेषणत्वव्यत्यासोऽपि न । उपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामा-

भावे हि क्लृप्तिरिति वक्ष्यते । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रसज्यप्रतिषेधः सुवचः । किन्तु प्रागुक्तदोषानिस्तारः । अत्रो-

ग्रस्यानभिहितस्याभिधानाय द्वितीयादयः स्युरिति । ‘अनभिहितकर्माश्रयेष्विति’ । अनभिहितानि कर्मादीन्याश्रयो येषां तेऽस्त्वित्यर्थः । एतेन कर्मणीत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वादीनामाधारतया न पुनरभि-

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

(अ. २ । पा. ३ । व्या. १)

नाधिकरणस्य च न बाधः । चित्रगुरित्यादौ चित्राणां गवामय-
मित्यादौ यथा तस्य षष्ठौप्रयोजकता तथाचापि स्यात्तेनैव रूपेण
भानादिति बोध्यम् । एवं यथा क्रीतशब्दे धातुना क्रियोपस्थाप्यते
न तेन रूपेण श्रत्यशब्देनेति न तदर्थे इतरकारकान्वयः । इदं च
कर्तृकर्मणोरित्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । अतो न तदर्थकर्मणो विभक्ति-
प्राप्तियोग्यता । एवं च सांप्रतमित्यादिनिपातेरपि न तेन रूपेण
क्रियायाः कारकस्य चोक्तिरिति न तदन्वयिनि विभक्तिप्रसक्तिः ।
अतो निपातेनाभिहितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिरित्यपि चिन्त्यमेव । “नारद
इत्यबोधिस” इत्यत्रापि नारद इतीत्यनेन औद्गुण्ययज्ञानाकारानु-
वादात्तत्र न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यलम् ॥ परिगणनफलमाह भाष्ये

उत्सर्गे हीति ॥ (भा)

तद्भाष्ये ।

सामान्येनेति ॥ (भा)

एकयोगक्षेमत्वादिति । (कै)

एकार्थबोधकस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

कर्मादीनामभावादिति । (भा)

अनभिहितकर्मादीनामभावादित्यर्थः ॥

चते । प्रधाननिरूपितशक्त्यभिधाने प्रथमैव । अनभिहिते नेति प्रस-
न्यप्रतिषेधात् । आसने आस्ते शयने शेत इत्यत्र तु न प्रधानशक्तेर-

धेयतयेति दर्शितम् । ‘अनभिहित इति’ । यदि प्रसन्नप्रतिषेधः
स्यात्ततो द्वयोः क्रिययोः कारकेन्यतरेणाभिहितेऽपि विभक्त्यभावप्रसङ्गः,
प्राप्ताद आस्ते इत्यत्र सदिक्रियाया आक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्राप्तादाख्यं

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

अन्येति । (कै)

प्रथमेत्यर्थः । एतमभिसंबन्धं सामानाधिकरण्यरूपमितरसंबन्धा-
नवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावः सामानाधिकरण्यम् ॥

द्वितीया भविष्यतीति । (कै)

अस्याग्रथ उक्तः ॥

तस्मान्नार्थ इति । (कै)

भौमादिभ्यो द्वितीयादेः प्रकारान्तरेण वारणवद्वावर्त्यान्तर-
स्याभावाच्चेति भावः ॥ यत्तु एतद्वत्त्वेन निपातेनाप्यभिधानमिति
वदन्ति । तदयुक्तम् । उक्तरीत्या निष्फलं च विभक्त्यर्थं यद्व्ययं
तेन समासविधायकासंगतिश्चेति दिक् ॥

तन्निराकरणयेति । (कै)

ननु परिगणनप्रत्याख्यानमूलकोऽयं दोषः । घञः कृत्वेन
परिगणनेऽपि दोषतादवस्थादिति भावः ॥

नास्तीति । (कै)

अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ ननु
क्रियाभेदे शक्तेर्भिन्नत्वात्सदिनिरूपितस्याभिहितत्वेऽपि व्याप्तिनिरू-
पितस्याभिहितत्वाविद्विरित्यत आह ।

भिधानं येन प्रथमा स्यात् । एतच्च स्वादुमि शमुल्लिति सूत्रे कैयटादौ
स्पष्टम् । हरिरप्याह ।

तच्चान्यतरेण सद्विप्रत्ययेन घञाभिहितं प्रसौदन्यस्मिन्प्राप्ताद इति
तच्चाभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न स्यात् पर्युदासे त्वासि-
प्रत्ययेन यद्वन्भिधानं तदाश्रया सप्तमी सिद्धति । ननु च प्राप्तादा-

द्रव्यं चेति ॥ (कै)

तद्व्यतिरेकेणेति । (कै)

गुणसमूहो द्रव्यमिति भावः ॥

नतावत्प्रत्यक्षमिति । (कै)

शक्तेरतीन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥

स्वरूपेति । (कै)

शक्तिस्वरूपेत्यर्थः ॥ अत एव संबन्धस्य दुर्यहत्वात् तत्पूर्वक-
मनुमानमपि नेत्याह ।

तत्पूर्वकस्येति ॥ (कै)

ननु यथा दाहके सत्यपि दाहादिकार्यस्य कादाचित्कत्वानु-
पपत्त्या शक्तिरवगम्यते तद्वदिहाप्यसु अत आह

कार्यं चेति । (कै)

द्रव्यस्वरूपेति । (कै)

ननु तद्व्यतिरिक्तशक्त्यायत्तमित्यर्थः ॥

शक्तिसाधनपक्षं चेति । (कै)

एकस्यैव परस्परविरुद्धकर्तृकर्मादिव्यपदेशः शक्तिं गमयति । एवं

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥

स्यस्य द्रव्यस्य कारकत्वादभिहितत्वादित्यत्वं नास्ति । नैव दोषः, शक्तिः
कारकं तत्र सदिक्रियाशक्त्यभिधानेऽप्यसिक्रियाशक्तेरनभिधानं, नन्वेवं
प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि या शक्तिरभिहिता तत्र मा भूद्विशक्तिर्या त्वनभि-

चैकानिरूपितशक्तेरभिधाने तच्छक्त्यन्तरस्यानुक्तत्वमेवेत्येतदाशयः ॥

पर्युदासपक्षे कुत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

प्रसज्येति । (कै)

द्रव्यं कारकमित्यपि बोध्यम् ॥

एकैवासनक्रियेति । (कै)

तथा च तन्निरूपिता शक्तिरप्येकैवेति भावः ॥ प्रत्यभिज्ञायैक-
त्वावगतेः कथमन्यत्वमत आह

भिन्नपदेति । (कै)

प्रत्यभिज्ञा तु साजात्यनिबन्धनेति भावः ॥ नन्वेवमनभिहित
इति सूत्रं व्यर्थमत आह

एकपदेति । (कै)

अत एव गोप्राय हन्ति कृतं कटमानय भीमादिभेतीत्यादौ
चतुर्थादय इति भावः । तथा च पदभेदमर्थे आरोप्य तन्निरूपित-
शक्तिभेदोपीत्यभिप्रायः ॥ एकस्येत्यस्यार्थमाह

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तददनुक्तापि प्रतीयत इति ॥

हिता तत्र भविष्यति । उच्यते, अनभिहिते कर्मणीत्येकत्वादौनामा-
धारनिर्देशः संख्या च द्रव्यधर्मो ऽतो ऽनभिहिते कर्मणीत्यादिभिरपि
शक्तिद्वारेण द्रव्यमेवोच्यते, अनभिहिता या कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूतं
यद्द्रव्यं तस्यैकत्वादियु विभक्तय इति । एवं च यदि प्रसज्यप्रतिषेधः

आसनमित्यचेति ॥ (कै)

आसनत्वसिद्धानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्येनाग्निसाधनत्वमाह

आस्यत इति । (कै)

आस्ते इति खोक्तस्य व्याख्यानम् ॥

संनिधीयत इति । (कै)

अस्मिन्नितिप्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टवस्तुन आसिक्रियासन्निधान-
मन्तरेणासनत्वायोगादासिक्रियासाधनत्वं ह्यप्रकृत्यर्थस्यासेः स्वाधि-
करणद्रव्यद्वारेष्ट्वं तदाह ।

एवं सामर्थ्यादिति । (कै)

कर्त्ता भवतीत्यस्य कारकं साधनं भवति स्वप्रकृतिकल्पादनार्थ-
द्वारेत्यर्थः ॥

यतइति । पर्युदासेष्यनभिहितां प्रधानशक्तिमाश्रित्यैव विधिः प्रवर्त्तते ।
एतेनपक्वं सुष्ठु दत्तं गृह्णातीत्यादिपक्षद्वयेऽपि समर्थितं भवति । वस्तुतस्तु
पक्त्वा मुज्यत इत्यादौ ओदनस्य पचिभुजिभ्यां न युगपच्छब्दोऽन्वयबोधः ।

स्यात्ततोऽभिहितशक्तिद्वारेण त्रयस्याभिहितत्वात्प्रतिषेधः स्यात्, पर्युदासे
त्वनभिहितशक्तिद्वारेणाविधिरिति स्पष्ट एव फलभेदः, यत्र तर्हि
शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथम् आसने आस्ते शयने शेत इति,
अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्धृतशक्तिक-
मभिहितमिति तस्य शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिर्भविष्यति, यदि
तर्हि पर्युदासो ऽयमिति निरूप्यते इह पक्त्वा मुज्यते ओदन इति

एकस्याच्चासेरिति । (भा)

भाष्ये आसि श्रेतेरप्युपलक्षणम् ॥ नन्वेवं व्युत्पन्नप्रकृतिभूतासि-
क्रियायास्तुङ्गान्नोपात्ता आसिक्रिया साधनमिति भाष्योक्तं न
सिद्धमित्याशङ्कते ।

नन्विति । (कै)

केचित्तु आसनक्रियायास्तस्मिन्नित्यासनमिति व्युत्पत्तिः ।
प्रकृतिभूत आस्तिरित्यर्थः । तदर्थस्यापि लोके प्रयोगदर्शनात् । एवं
श्रेतेरपि तिष्ठत्यर्थो जलाशय इत्यादौ उभयत्रायासिग्रहणमुप-
लक्षणमेवं च भाष्यं समञ्जसमेवेत्याहुः ॥

वस्तुमात्रमिति । (कै) :

नासादिक्रियाधिकरणत्वेन तद्वोधः ॥ किं त्वासनत्वेनेत्यर्थः ।
तदेवाह

अनुद्भूतशक्तिकमिति ॥ (कै)

किन्त्वन्यतरेण शाब्दः, अपरेणार्थः । तत्र च प्रथमाद्वितीययोर्व्यवस्थैव ।
पक्ता भुज्यते ओदनः । अर्थादोदनमेव पक्वेति । न हीष्टकाः पक्वे-
त्यादि सम्भवति । न चोपस्थितपरित्यागोनुपस्थितकल्पना च न्याय्या ।

भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहित ओदने क्ताप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीया
प्राप्नोति भावे हि क्ताप्रत्ययः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधा-
नमाश्रित्य प्रतिषेधः सिद्ध्यति, उच्यते, नाचौदनस्य युगपदुभाभ्यां शाब्द-
एवान्वयः किं तर्हि भुजिनैव सन्निधानात्तु पचिन्नान्वयः, केवलशब्द-
व्यापारनिरूपणे तु किमिष्टकाः पक्वौदनो भुज्यते उतौदनमेवेति न

शब्दव्युत्पत्तये इति । (कै)

अनुलोमादिवद्गुहा एवेत्यर्थः ॥ अत एव पक्व इत्यादौ केनेति कर्त्तृकाङ्क्षावदासनमित्युक्तेन तदाकाङ्क्षा । अत एवासिः साधनमित्यस्य साधनान्तरनिरासे तात्पर्यमुक्तम् ॥ प्रयोजनं वदन् विचारस्य प्रकृते संगतिमाह

यदि द्रव्यमिति । (कै)

अत्र द्रव्यमित्यस्य शक्त्यनाविष्टं द्रव्यमित्यर्थः ॥ ननु वृक्षशब्दोपात्तस्याधिकरणत्वेऽपि यच्छब्दोपात्तस्य कर्त्तृत्वं भविष्यति शब्दभेदेन भेदाद् अत आह

अर्थ भाव इति । (कै)

शब्दभेदमात्रेणार्थभेदाच्चिद्विरिति भावः ॥ वृक्षे देवदत्तस्तिष्ठति वृक्षं पश्येत्यादौ दोषाच्च ॥

द्रव्यमिति । (कै)

शक्तिरहितं शुद्धद्रव्यमित्यर्थः ॥

ओदनं पक्वेति प्रयोगे तु भुज्यत इत्यत्रार्थे ओदनस्य कर्मता । अत एव घटं कर्तुं शक्यत इत्यपि भवत्यवेति पस्पशायां कैयटः । तस्मा-

ज्ञायते, अतः शब्दव्यापारापेक्षयाभिधानमेवेति द्वितीया न भविष्यति, अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्, कृत इत्यादिषु द्वितीयादयो मा भूवन्निति सूत्रारम्भः, यदि चात्रापि स्युः क्रीदानीं प्रथमा स्यात् । नन्वनवकाशत्वात्प्रथमा भवन्ती कृतः कट

तन्निबन्धनेति । (कै)

एकरूपत्वनिबन्धनेत्यर्थः ॥

नानार्थक्रियेति । (कै)

अर्थक्रियानिरूपितभिन्नकारणत्वनिबन्धन इत्यर्थः ॥

नानाशक्तौति । (कै)

एवं च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोष इति ध्वनितः । अत्र हि पक्षे अभिहितायां शक्तौ नेत्यर्थः । तत्र या शक्तिरभिहिता तस्यां मा भूत्प्रत्ययः । या त्वनभिहिता तद्बोधनाय स्यादेव प्रत्यय इति बोध्यम् ॥

सूचं प्रत्याख्यातमिति । (कै)

एकत्वादयो विभक्त्यर्था इति पक्षेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये

अनवकाशत्वादिति । (भा)

नन्वेवं कृतः कट इत्यादावेव न कटं करोतीत्यादावित्यत्र किं

त्यर्थादासे एकवाक्यत्वं समाससौष्ठवं चेत्वेव । गुणरूपन्तु पक्षद्वयेऽपि तुल्यमिति स्थितम् । एतेन विषयद्वयोऽपि संवर्धं स्वयं क्लृप्तमसाम्यत-

इत्यादावेव भवतीति न पुनः कटं करोतीत्यादावपीति, कुतोऽयं नियमः, उच्यते, कृतः कट इत्यादौ यद्यपि कृतशब्दसन्निधाने कटस्य कर्मता प्रतीयते तथापि तत्र वाक्यार्थत्वादव्यतिरिक्त एव प्रातिपादिकार्थ इति प्रथमा भविष्यति यथा वीरः पुरुष इति, कटं करोतीत्यत्र तु कटशब्देनैव कर्मशक्तिमानऽर्थोऽभिधीयत इति व्यति-

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

विनिगमकमिति चेन्न । न मात्रग्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थाधिक्ये
प्रथमाया अप्रवृत्तेः कृत इत्यादौ तद्वटकप्रत्ययेनाभिधानेनाधिका-
भाव इति भावः ॥

अस्तिर्भवन्तीपर इति । (कै)

प्रथमाया अपि कर्मणि द्वितीयेत्यादिषाहचर्चण क्रियायोग
एव प्रवृत्तेरिति भावः ॥

ज्ञानं च सत इति । (कै)

बुद्धिसत इत्यर्थः ॥ अनवकाशत्वमुक्त्वा विप्रतिषेधोपन्यासोऽसं-
गत इत्यत आह

सावकाशत्वमभ्युपगम्येति । (कै)

नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ रक्तत्वादिनिवृत्तिपरं वाक्ये
सत्त्वाया अनावश्यकत्वादस्तिर्भवन्तीपर इत्यस्याभावात्साहचर्यं च सर्वत्र
न व्यवस्थापकमित्यभिमानः । वैतण्डिकोक्तिरियमिति तात्पर्यम् ।

मिति आख्यातम् । साम्प्रतमिति निपातेनाभिहितत्वात् । युक्तमिति
हि तदर्थः । परिगणनं तु प्रत्याख्यातमेव । इह हरदत्तेन भाट्टमते

रिक्तत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमा न भविष्यति । नन्वकारकेषु साव-
काशा प्रथमा यथा वृक्ष इति, तन्न । अत्राप्यस्तीति प्रतीतेः,
कर्तृत्वान्तृतीयाप्रसङ्गः, यत्र ह्यन्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तीति
गम्यते लब्धसत्ताकस्य हि विशेषणान्तरयोगो भविष्यति, अत्रापि
यत्र विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्यं न क्रियासम्बन्धे यथा नीलमुत्पलं न

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अन्विहिते । २ । ३ । १ ।)

अनेन वस्तुतो निरवकाशत्वमेवेति सूचितम् । उक्तरीत्या तत्रापि सत्ताचेपात् । अत एव तिङ्स्मानाधिकरणे प्रथमेति न्यासः संगच्छत इति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संमज्ज इत्यनेकमिति सूत्रोक्तरीत्या प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थकारकव्यतिरिक्तत्वरूपशेषत्वाभावादिति भावः ॥

षष्ठी प्राप्नोतीति । (कै)

न च कृत्यानामिति विभक्तेन षष्ठीनिषेधात्कथं तत्प्राप्तिः । न च नात्रोभय प्राप्तिः । तदधिकाराभावेनोभयप्राप्तेरपि सत्तादिति वाच्यम् । एकसूत्रपक्षे दोषात् । योगविभागस्तु भाष्यकृता वक्ष्यते न वार्त्तिककारेण ॥

कारकविशिष्टा संख्या विभक्त्यर्थ इत्युक्तं तत्तु कर्त्तृधिकरणस्य यथाश्रुत-
भाष्यस्वरसमनुसृत्य कथञ्चिन्नेयम् । वस्तुतस्तु भाट्टमते प्रकृत्यर्थेन संख्य-

रत्नं राज्ञोऽयं पुरुषो न देवदत्तस्येति, नञ्च न नीलमुत्पलमस्ति राज्ञः
पुरुषोऽस्तीति प्रतीतिरतोऽस्त्येवाकारकमवकाश इत्युच्येत एवमपि विप्र-
तिषेधात्प्रथमा भविष्यति, द्वितीयादौ नामवकाशो यत्र प्रातिपदिका-
र्थस्य व्यतिरेकः, कटं करोतीति प्रथमायास्त्वकारकमवकाशो नील-
मुत्पलमिति, कृतः कट इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रथमैव भविष्यति ।
ननु तामपि बाधित्वा परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, शेषलक्षणा षष्ठी

यद्येकत्वादय इति । (कै)

प्राधान्येनविभक्तिद्योत्या संख्यैव कारकं तद्विशेषणत्वेन तदेदं
सूत्रं कार्यमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥ उक्तार्थानामिति
न्यायः शास्त्रोपात्तप्रधानार्थविषय एव । कारकस्य प्राधान्येन तत्त्वे तु
व्यर्थम् ॥ ननु तदापि द्योतकसमावेशस्य दृष्टत्वात् कृतः कट इत्यादौ
क्रियते कट इत्यादौ च तद्वारणाय स आवश्यक इति चेन्न ।
आद्ये विशेष्यत्वेन भावेन तस्य द्योत्यत्वासंभवादन्त्ये क्रियां प्रति यस्य
विशेषणत्वेऽपि कटपदार्थं तत्त्वाभावेन तदुत्तरदितीयाद्योत्यताया
असंभवाच्चेति दिक् ॥

या च करणत्वादिशक्तयो विशेष्याः । अत एवैकशक्तिकोडीकृतानेक-
विधिस्तत्रतत्र स्वीकृत इति दिक् ॥

प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगादशेषत्वान्न भविष्यति । इह
तर्हि कर्त्तव्यः कट इति कृत्ययोगे प्रथमां बाधित्वा 'कर्त्तकर्मणोः
कृतौ'ति षष्ठी स्यात् तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्त्तव्यः, तदेवं
संख्याविभक्त्यर्थ इत्यस्मिन्पक्षे कर्त्तव्यं सूत्रमिति स्थितम् ॥

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

सामीप्यसंबन्धे इति । (कै)

समयाशब्दशक्यस्यापि सामीप्यस्य तत्प्रधानार्थनिरूपितसंबन्धत्वमपि । यथा राज्ञः स्वमित्यत्र स्वत्वस्येति भावः । सामीप्यान्तर्यादीनां न षष्ठ्यर्थत्वमिति तु समभिव्याहृतपदार्थभिन्नसामीप्यादिपरम् ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ द्वितीयादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते । समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् । पूर्वाचार्यव्यवहाराच्च । इह स्वादिसूत्रेणैकवाक्यतया विधिः भिन्नवाक्यतया नियमो वा । सोऽपि प्रकृतान्तर्यानेष्वप्यत्र प्रत्ययनियमो वार्थनियमो वेति सर्वे पक्षाः साधवः । उक्तं च ।

सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति ॥

व्याख्यातं चेदं प्रथमे ॥ इह च तिङामिति स्वरसात्पुस्वपि कर्माद्येव वाच्यं न तु कर्मत्वम् । न च तिङ्स्वपि कर्मत्वमेवार्थ इति वाच्यम् । तयोरेवेत्युत्तरसूत्रेऽपि तथात्वापत्तौ घटः कृत इत्यादावभेदान्वयानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथा च लःकर्मणि, कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्वरसोपि सङ्गच्छते । घटमित्यत्र च घटः कर्मेत्यादान्वये आनयनादौ

“कर्मणि द्वितीया” ॥ ‘द्वितीयादयः शब्दा इति’ । सनिकायप्रसिद्धिरेषेत्यर्थः । ‘उभयसर्वतसोरिति’ । उभयसर्वशब्दयोस्तिसिलन्तयोः प्रयोग इत्यर्थः । उभयशब्दैकदेश उभयशब्दोनुक्ततः । उभयशब्दस्य तसिलन्तस्याभा-

उपर्यर्थे वर्तते इति । (कै)

उपरि सामीप्ये वर्तते इत्यर्थः ॥

संबोधनेति । (कै)

संबोधनविभक्तेः पदान्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥

उभसर्व इत्येताभ्यामिति (भा)

भाष्यस्य एतत्प्रकृतिकाभ्यामित्यर्थः ॥ उभशब्दान्तसोनुत्पत्त्यास्या-
युक्तत्वं परिहरन्नुक्तस्यार्थस्य वार्त्तिकाद्यथा लाभस्तथा दर्शयति

कर्मत्वेन संसर्गेण विशेषणत्वम् । तथा च प्रकारतया संसर्गविधया वेति
द्विधाकर्मत्वादिभानमित्येकः पक्षः । शक्तिः कारकमिति भाष्यस्वरसात्सैव
वाच्यत्वपरः । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थतया आधार आधेयं वा द्वितीयार्थः ।
ओदनं पचतीत्यत्र हि ओदनरूपो य आधारस्तद्विशिष्टा विस्फित्तिर्भासते
वैशिष्ट्यं त्वाधेयता ओदनधेया वा विस्फित्तिरर्थः । आधेयरूपप्रत्ययार्थस्य
प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात् । आधेयत्वमेव च संसर्ग इति पक्षान्तरम् ।
आकृत्यधिकरणन्यायेनाधारत्वाधेयत्वे एवार्थे इति चापरम् । संसर्गा
एवैते । तात्पर्यग्राहिका एव परं विभक्तय इति मतान्तरम् । सर्वेऽप्यमी
पक्षा हेलाराजीयादौ तत्रतत्र स्थिता भाष्यादिसम्भन्ताश्चेति दिक् ।
ओदनं पचतीत्यादौ,

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाभेदितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

वात् तस्य द्विवचनटावविषयत्वात्, धिगित्यविभक्तिको निर्देशः । 'आभे-
दितान्तेष्विति' । कृतद्विवचनेष्वित्यर्थः । 'उभयतः सर्वत इति' । पक्षम्या-
स्तसिन् । 'धिगिति' । निन्दार्थीयम् । 'उपर्युपरीति' । 'उपर्यध्यधः ससा-

उभसर्वयोरिति ॥ (कै)

ननु वृत्तिविषये पूर्वमेवायचः प्रवृत्तेरुभप्रकृतिकत्वं न तस्य
इत्यत आह

उभयेति ॥ (कै)

उभेति । (कै)

तद्वटितोभयशब्दलाक्षणिकमिति भावः ॥

अस्यार्थः । उभयशब्दसर्वशब्दयोस्तत्तिलन्तयोः प्रयोगे द्वितीया
कार्या । उभशब्देन ह्युभयशब्दो लक्ष्यते अन्यथा तत्तिलसम्भवात् ।
उभशब्दो हि द्विवचनटाव्निषय इत्युक्तम् । धिगित्यत्र सप्तम्या लुक् ।
प्रकृतिवदशुकरागमिष्यतिदेशात् । न त्वविभक्तिकः । गवित्ययमाहेत्यत्र
यथा पदान्तत्वाभावात्क्षोपः शाकल्यस्येत्यस्याप्रवृत्तिस्तथेह जशत्वाप्रवृत्ति-
प्रसङ्गात् । न चायं गान्त एवेति वाच्यम् । कस्य च दइत्यस्याप्रवृत्तौ
धकिदित्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । आम्नेडितान्तेष्विति । कृतद्विवचनेष्वि-
त्यर्थः । उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् ।
उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधिलोकम् । अधोधो लोकम् । कथं तर्हि,
उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः । उच्यते । उपरिबुद्धीनां उत्तानबुद्धी-
नामुपरि चरन्तीत्यर्थः । एवं आम्नेडितान्तत्वाभावान्न द्वितीया । यद्वा ।
प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणम् । तेन
वौष्णादिवचने सति नास्य प्रवृत्तिः । ततोऽन्यत्रापीत्युक्तम्, तान्परिगणयति

मीप्य' इति द्विवचनं, ततोऽन्यत्रापीत्युक्तं, तानेवान्यान्परिगणयति । 'अभित
इत्यादि' । 'अभितो ग्राममिति' । उभयत इत्यर्थः । 'परित इति' । सर्वत
इत्यर्थः, 'पर्यभिभ्यां चे'ति तत्तिल, आभिसुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रति-

ननु कर्मप्रेति । (कै)

अन्यथा कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्येव सिद्धं स्यादित्यर्थः ॥

वृत्तिकारः, अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेप्रीति । अभितः कृष्णम् । उभयत इत्यर्थः । परितः कृष्णम् । सर्वत इत्यर्थः । पर्यभिभ्या-
च्चेति तसिन् । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ऽभि-
तःशब्दोस्ति सोपौह गृह्यते । समयानिकषाशब्दौ समीपपर्यायौ । ग्रामं
समया निकषा वा । हाशब्दः श्लोकवृत्तिः । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य
श्लोचत इत्यर्थः । बध्पवादो द्वितीया । सम्बोधने त्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमेव । हा
तातेति यथा । एतेन धिङ्मुखेति प्रयोगो व्याख्यातः । बुभुक्षितं न
प्रतिभाति किञ्चित् । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न तु कर्म-
प्रवचनीयः । एवमन्येऽपि वृश्निग्रहणात्साधनीयाः । तद्यथा, चैत्रं यावच्छी-
तमिति । परमपुरुषाराधनमृते इति च । तथा च चान्द्रसूत्रम्, ऋते
द्वितीया चैति, चकारात्पञ्चमी । सा चास्मच्छास्त्रे अन्यारादित्यनेन
विधास्यते ॥

रूपको निपातोभितःशब्दोस्ति सोपि गृह्यते, समयानिकषाशब्दौ समीप-
वचनौ गृह्यते, हाशब्दः श्लोकादिवृत्तिः, हा कन्ये इत्यादौ कारकविभक्ति-
त्वादन्तरङ्गत्वात्सम्बोधनविभक्तिर्भवति । 'बुभुक्षितं न प्रतिभातीति' ।
प्रतिरत्र क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न कर्मप्रवचनीय इति पठ्यते ।

तृतीया च होश्चन्दसि । २ । ३ । ३ ॥

असोदाहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हविःपरस्तत्रद्वितीया । तत्समा-
नाधिकरण्यवागूशब्दादनेन तृतीयापि । विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धत्वाच्च
सामानाधिकरण्यमिति सूत्रमतम् भाष्यमतं च । “एवं तर्हि
तृतीयापि सिद्धे”त्यादेर्भाव्यस्योक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् ॥
ननु जुहोतेः प्रीणात्यर्थत्वेऽग्निहोत्रशब्दस्याग्न्यर्थत्वे करणत्वात् तृतीया
सिद्धिमाशङ्क्याह

तृतीया च होश्चन्दसि ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च
चन्दसि । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते ।
यस्याग्निहोत्रमधिश्चित्तममेध्यमापद्यते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये ह्ययत्
इति व्युत्पत्तेश्च । जुहोतिः प्रक्षेपे । अस्मिन्नेव च प्रयोगे यवागूशब्दा-
त्तृतीया । अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । विरुद्धार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वा-
न्नामार्थयोरभेदान्वयः । यवाग्वाग्व्यं हविरग्नौ देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिप-
तीत्यर्थः । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो हि ज्योतिष्यपि

“तृतीया च होश्चन्दसि” ॥ ‘यवाग्वाग्निहोत्रमिति’ । क्व पुनरग्नि-
होत्रशब्दो वर्तते हविषि, तेष्वग्निहोत्रमधिश्चयेत्, अग्निहोत्रं शरशरा-
यत्, तदाङ्ग्यस्याग्निहोत्रमधिश्चित्तममेध्यमापद्येतेत्यादिषु दर्शनात् जुहो-
तिरपि प्रक्षेपे एकस्मिन्नेव प्रयोगे यवागूशब्दात् तृतीया अग्निहोत्रशब्दाद्
द्वितीया यवाग्वाग्व्यं हविर्देवतोद्देशेन प्रक्षिपतीत्यर्थः । अयं योगः शक्यो-
ऽवक्तुं, कथम्, अग्निहोत्रशब्दो ज्योतिष्यपि वर्तते अग्निहोत्रं प्रज्वलित-

देवतेति । (कै)

अग्निहोत्रशब्दो हविःपरः । तद्विशेषणं यवागूरिति भावः ॥
यद्यपि अग्नौ हविरिति चिन्त्यं पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादिश्रु-
तिविरोधात् । तस्माद्वैधवाधारे प्रक्षेप इत्येव युक्तं तथापि प्रकृ-
ताभिप्रायमेतत् । तत्र यवाग्वाः कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्यर्थः ॥
चकारेण द्वितीयाविधानात् प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

किमप्राप्तेति ॥ (कै)

प्रयोजनान्तरभिद्विमेतस्यावश्यकत्वाद् सत्येतस्मिन्नित्ययुक्तमत आह

नहीति । (कै)

एवं च बुद्ध्वावसति तस्मिन्नुपायान्तरपरमिति भावः ॥ “एवं
तर्हि तृतीयापी”त्यादिभाष्यं पूर्वपक्षयुक्तिः । अर्थभेदात्ता न युक्तेति
स्फुटत्वाद् भाष्ये नोक्तम् ॥

वर्तते । अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति दर्शनात् । ह्वयतेस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च ।
जुहोतिश्च । प्रीणने । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदा यवाग्वाग्निं प्रीण-
यतीत्यर्थः । यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाग्व्यमग्निहोत्रं हविर्द्रव्यं प्रक्षिप-
तीत्यर्थ इति । मीमांसकास्त्वाहुः । अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयं तत्पत्त्यं
चान्यशस्त्रमिति न्यायात् । दृश्यते च स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं

मिति जुहोतिरपि प्रीणने तद्यदा यवागूशब्दात् तृतीया तदा यवाग्वाग्नि-
होत्रं प्रीणयतीत्यर्थः, यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाग्व्यं द्रव्यमग्निहोत्रं
हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः । मीमांसकास्त्वाहुः । अग्निहोत्रशब्दः कर्म-
नामधेयमिति दृश्यते च स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा-

(अ. २ । पा. ३ । आ. १) (तृतीया च होश्चन्दसि । २ । ३ । ३ ।)

अग्निधिति । (कै)

वज्रवचनेन सामानाधिकरण्यावगतेरर्थान्तरासम्भवात्प्रीणात्यर्थ-
त्वमित्यर्थः । यत्तु मीमांसका अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं
तत्प्रत्यन्यायात् स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाविति
दर्शनाच्च । एवं च करणभूते होमे सामानाधिकरण्याग्निहोत्रस्य
करणत्वात् तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थमिदं यवाग्वा अपि
करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति । तत्र सूत्रानुगुणं नापि भाष्यानु-
गुणं कर्मणीत्यनुवृत्तेः । पाणिनीयस्मृतेर्वचनरूपत्वेन जैमिनीयन्या-
यरूपत्वेन तद्वाधकताया अस्या उचितत्वाच्च । एवंच यवाग्वाग्निहोत्रं
जुहोतीत्यादिवाक्ये नामधेयत्वाभावोऽत एव यवागूमग्निहोत्रं जुहो-
तीत्यादिसिद्धिरिति दिक् ॥

दर्शपूर्णमासावित्यादि । एवं स्थिते भावार्थाधिकरणन्यायेन करणकोटि-
निक्षिप्ते होमे सामानाधिकरण्यापन्नस्याग्निहोत्रस्य करणत्वात्तृतीयायां
प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थमिदं वचनमिति तत्तु सूत्रसन्दर्भविशुद्धम् । कर्म-
णीति ह्यनुवर्तते ॥

वित्यादि तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च श्रुतानि च एतद्वा अग्निहोत्र-
मन्येद्युर्ह्ययते अजरामर्यं वा एतद्यदग्निहोत्रमिति च त इत्याहुः । करण-
त्वात् तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थं वचनम्, इदं च सूत्रानुगुणं न
भवति कर्मणीति हि वर्तते ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥

अन्तरेणेति । (कै)

तृतीयान्ताभिप्रायेण प्रश्न इत्याह

अन्तरेति । (कै)

नतशब्दोऽज्ञातार्थक इति भावः ॥

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेणाश्रयणाच्चिन्त्यमिदम् ॥ लाक्षणिक-
त्वन परिहारे तेनैवान्तरेणेत्यस्य व्यावृत्तौ भाष्यानुपपत्तिस्तदवस्था
पूर्वस्मादविशेषश्चेत्यत आह

अथवेति । (कै)

साहचर्यमत्र सादृश्यम् ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तराशब्दः
सप्तम्यन्तस्य मध्य इत्येतस्यार्थं वर्तते । अन्तरेणशब्दस्तु तत्र च विनार्थं च ।
अन्तरा त्वां मां च हरिः । मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलचामरयो-
र्द्वयं सः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ननु मध्यस्यावध्यपेक्षतया यथा-

“अन्तरान्तरेण युक्ते” ॥ ‘अन्तरान्तरेणशब्दावित्यादि’ । ननु यथा
नौर्नावि बद्धा नेतरेतरजाणाय भवति तादृगेतत् द्वयोरपि निपातत्व-
यभिचारात् सत्वं, साहचर्यात्सजात्यं लक्ष्यते सजातीयविजातीयभावे
सजातीयप्रत्ययो भवति तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्भवति
न त्वाचार्यपरशुरामयोः, यद्वान्तराशब्देनातृतीयान्तने साहचर्यादन्तरेणो-
त्यस्याप्यतृतीयान्तस्य ग्रहणं स च निपात एव, तथान्तरेण शब्देनाटावन्तेन

कोऽन्यः सहाय इति (भा)

भाष्यप्रयोगे इति शेषः । यथा कार्यं सदृशस्यैव सहायत्वं तथा प्रयोगेऽपीति भावः ॥

परस्परेति । (कै)

अन्तरासाहचर्यादन्तरेणेत्यदतीयान्तं तत्साहचर्यादटावन्तमेवेति निपातयोरेव ग्रहणसिद्धिरिति भावः । न च परस्परसाहचर्यादनव्यययोरेव ग्रहणं कृतो नेति वाच्यम् । व्याख्यानात् । यत्त्वव्यययोः स्वरादौ चादौ वा पाठेन परस्परसाहचर्यसंभवेऽप्यनव्यययोः पाठाभावात्साहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति । तन्न । उक्तभाष्येण सादृश्येन सादृश्यस्य सहप्रयोगे नियामकताया उक्तत्वात् । वस्तुतस्तु युक्तग्रहणात् संबन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षयोरेवैतद्योर्ग्रहणम् । न च टावन्तान्तराशब्दस्तथा । अनावृतदेशत्वेन परिधानीयत्वेनैव च तेन बोधादिति भाष्याशयः ॥

अस्य गोर्द्वितीयेनेति । (कै)

द्वितीयशब्दोऽत्र सहायवाची मध्ये इत्यर्थकेनान्तरेणेत्यादिना कमण्डलोरपि योगात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

वधिभूताभ्यां युष्मदस्मदर्थान्यां चामरद्वयेन च योगस्तथा आधेयेनापि सह । तस्मादाधेयादपि द्वितीया स्यात् । मैवम् । तत्रान्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः । तस्माद्विशेषणादियं षष्ठ्यपवादभूता द्वितीया न तु विशेष्या-

साहचर्यादन्तराशब्दस्याप्यटावन्तस्यैव ग्रहणं स च निपात एव । 'षष्ठ्यपवादो योग इति' । असत्यस्मिन्योगे शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति सति तस्मिन्नुपयुक्तत्वात् षष्ठी न भवतीत्यपवादत्वमेतत्, 'मध्यमाधेयेति' । आधेय-

अन्तरेति । (कै)

अन्तरेत्यादेर्मध्यवर्तीत्यर्थः ॥ ननु

कमण्डलोरिति । (कै)

अभेदस्य सत्त्वेऽपि तस्य षष्ठौप्रयोजकत्वाभावेन तदपवादविभ-
क्तिप्रयोजकत्वमपि नेति भावः ॥

आधारार्थत्वादिति । (कै)

आधारस्य तन्त्रत्वादित्यर्थः । तस्य तत्परतन्त्रत्वे समानन्याये-
नाधेयपरतन्त्र आधार इति कमण्डलोरपि तद्योग इति भावः ॥

नत्वाधाररूपेति । (कै)

आधारशक्तिप्रधानेत्यर्थः ॥

तत्स्थानमिति । (कै)

अन्यथा तत्र स्थानमिति वक्तव्यं स्यादिति भावः ॥

कमण्डलुयोगेति । (कै)

अत्यन्तभेदप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः ॥

दपीति स्थितम् । अथ टावन्तेनान्तराशब्देन तृतीयान्तेनान्तरेणेत्यनेन च
योगे कुतो नेति चेत् । प्रतिपदोक्ततया तयोरेवेह ग्रहणात् परस्पर-
साहचर्याच्च । तद्यथा, गुरुभागवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्नत्वाचार्यपरशु-

परतन्त्रमित्यर्थः, सप्तम्यन्तस्य मध्यशब्दस्यार्थे वर्तत इति यावत् । 'अन्तरा
त्वां च मां च कमण्डलुरिति' । तव च मम च मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः । अत्र
यथा मध्यस्यावध्यपेक्षायामवधिभूताभ्यां युष्मदस्मज्झां योगस्तथाऽधारस्याधेय
परतन्त्रत्वादाधेयेन कमण्डलुनापि योगात्ततोऽपि द्वितीया प्राप्नोति, नैव
दोषः कमण्डलुरित्यत्र तिष्ठत्यस्तीति वा क्रियापदानुषङ्गात्कमण्डलुः कर्त्ता स
च विडामिहित इति प्रथमेव भविष्यति कारकविभक्तित्वात्, तदेतत्सह-

उद्धृताधारेति । (कै)

तस्य चाधेये आधाराधेयभावेनैवान्वये साधुत्वं न तु केन चिदभेदान्वये इति भावः । उपपदविभक्तेरिति न्यायमूलकं न वाचनिकमित्याह

सा चेति ॥ (कै)

क्रियाद्वारक इति । (कै)

सर्वत्र सम्बन्धस्य किञ्चित् क्रियाकारकभावमूलत्वाद् यथा स्वत्वं क्रयादिनिबन्धनमिति भावः । युक्तिरत्र शिथिला सर्वत्र प्रथमाया एवापत्तेर्युग्मदाद्यर्थेऽपि सत्ताकर्तृत्वस्याव्यभिचारात् । न चैवं सूत्राणां वैयर्थ्यं न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मस्तस्माद्वचनमेवेदम् । अत एव नमस्यति देवानित्यत्रानेन न्यायेन द्वितीयां वक्ष्यति भाष्यकृत् । तत्र हि क्रियाकारकभावेनैवान्वयादित्यन्ये । न च विशेषणे सम्बन्धस्योद्धृततया प्रतीतेस्तत्रैव षष्ठ्यपवादत्वेन सम्बन्धार्थिकैव द्वितीयेति वाच्यम् । प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव इत्याशयात् । उपपदविभक्तेरिति वचनात्तु षष्ठ्यपवादत्वमेव न प्रथमापवादत्वमित्युत्तराशयः । प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वं क्रियाजनकेऽर्थे तस्या अपि विधानादिति बोध्यम् । तदुक्तं “कमण्डलोः कर्तृत्वं तिङाभिहितमिति” ॥

रामयोः । तेन किमनयोरन्तरेण गतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः । युक्तग्रहणान्नेह । अन्तरा त्वा मां च कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णान्न द्वितीया । अन्तरेत्यनेनान्वयात् ॥

युक्ते प्रधानं इत्यत्रोपपादयिष्यामः । निपातयोर्ग्रहणादिह न भवति किं तेन तयोरन्तरेण ज्ञातेन, विशेषवचनोद्यम् अन्तरायां पुरि वसतीति सुप्लस्य प्राकार इति नात्र सुप्लस्यान्तराशब्दार्थेन योगः किं तर्हि प्राकारेण ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

लाद्यर्थमित्युत्तरं लादिभिरभिधानं यथा स्यादिति भाष्ये
पाठमभिप्रेत्याह

ननु कर्मणीति । (भा)

अकर्मकधातुभिर्योग इति तु न विधायकमिति प्रागेव निरू-
पितम् । लाद्यर्थमित्युत्तरं भाष्ये पाठान्तरं लादिभिरभिहिते
द्वितीया मा भूदिति त्वयुक्तं प्रकारान्तरेण लप्राप्तेरभावात् ॥
नन्विदं वार्त्तिकं सकर्मकाकर्मकविषयमकर्मकविषयं वा । नाद्यः ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासमास्ते ।
यद्यपीह कर्मत्वादेव सिद्धम् । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणा-
मित्युक्तेस्तथापि सकर्मकार्थं गुणद्रव्याभ्यां योगार्थं चेदम् । मासमधीते ।
मासं कल्याणी । मासं गुडधानाः । क्रोशमधीते । क्रोशं कुटिला नदी ।
क्रोशं पर्वतः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । कृत्वोर्थप्रयोगे
कालेऽधिकरण इति षष्ठी ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” ॥ मासमधीत इति । ननु कर्मत्वादे-
वात्र द्वितीया सिद्धा, कथं, कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्,
अवश्यं कर्मसंज्ञाश्रयणीया आस्यते मास आसितव्य आसित मास इति
कर्मणि लः कृत्यक्तखलर्था यथा स्थिति, सत्वम्, इदमप्यवश्यं वक्तव्यं द्रव्य-
गुणाभ्यामत्यन्तसंयोगे द्वितीया यथा स्यादिति तत्र क्रियात्यन्तसंयोगेऽपि
परत्वाद्नेनैव युक्ता द्वितीया मासस्येति ‘कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण’
इति षष्ठी ॥

(अ. २ । पा. ३ । आ. १) (कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ।)

मासं पठति वेदं देवदत्त इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि लाद्यापत्तौ मासः पचते वेदं देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्तेः । नान्यः । सङ्कोचे मानाभावात् । सकर्मकार्थं कालाध्वनोरित्यस्यावश्यकत्वेन न तर्ही- दानीमिदं सूत्रं कर्तव्यमिति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति चेदुच्यते । सर्वविषयं वार्त्तिकं सूत्रं च न कार्यमित्येव तात्पर्यम् । न च मासं पचते वेदं देवदत्तेनेत्यस्यापत्तिः । उभयसन्निधौ अन्तरङ्गे मुख्ये च द्रव्यकर्मण्येव लप्रवृत्तिरिति न दोषः । द्रव्यकर्मणोऽन्तरङ्गत्वं च धात्वन्तरार्थानङ्गस्वार्थकर्मत्वेन वार्त्तिकप्रामाण्येन “गौणे कर्मणि दुह्यादेरि” त्यादिवद् भाष्यप्रामाण्येनात्राप्येवं विकल्पनाश्रयणाच्च । एवं च प्राकृतमेवेति पक्षेऽपि न दोषः । अत्र पक्षे आस्यते मास इति कर्मणि ले यत्राक्रिययेति वक्ष्यमाणरौत्या ऽवश्यकतेनाप्यनेन द्वितीया तु नात्यन्तसंयोगस्य व्याप्तिरूपस्य धातुनोक्तत्वात् ॥

यद्येवमिति । (कै)

अकर्मणि कर्मशब्दप्रयोगेण वत्यर्थावगतौ अतिदेशस्वाभावादेव साश्रयसिद्धेरिति भावः ॥

तद्रूपासङ्ग इति । (कै)

कर्मशब्दरूपस्यासङ्गः सम्बन्धः संज्ञात्वमित्यर्थः ॥

धात्वर्थाङ्गे इति । (कै)

आसनपूर्वके व्यापने धातोर्दृष्टिरित्यर्थः ॥ नन्वनया रौत्या कटमास्ते इत्यपि स्यादत आह

नियतत्वाच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेशी वार्त्तिकाश्रयमाह

(कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. १)

एवं मन्यते (भा)

इत्यादिना ॥ तद्वृषयति ।

नैवं शक्यमिति ॥ (कै)

पुनर्वार्त्तिकारम्भ आवश्यक एवमपीत्याशङ्कते

यदि तर्हीत्यादिना । (भा)

तर्हि तद्वक्तव्यं कर्मवदिति यदुक्तं तदित्यर्थः ॥ उत्तरयति
सिद्धान्तौ ।

न वक्तव्यमिति ॥ (भा)

अकर्मकाणामित्युच्यते इति । (कै)

गत्यादिसूत्रे इति शेषः । तत्र योगविभागेन सजातीयोपेक्ष-
नियमेन सिद्धे तत्सूत्रे ऽकर्मकग्रहणात्कालादिभिन्नकर्मरहितार्थ-
बोधकानामेव शास्त्रे ऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणमिति बोध्यत इति
भावः ॥ अकर्मकग्रहणं सामर्थ्यादत्यन्ताविद्यमानकर्मकग्रहणार्थमेव
स्यादत आह

न चेति । (कै)

एवं च तदर्थासम्भव इति भावः ॥ तस्मान्नत्सामर्थ्यान्निषेधप्रति-
योगिसमर्पककर्मशब्देन मासादीनामग्रहणं तदाह

त एवमित्यादि ॥ (कै)

क्वचिदिति । (कै)

कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याख्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थः । इदं
गतिसूत्रे निरूपितम् ॥

यद्यपीति । (कै)

अकर्मकाणामित्यस्य कर्मानन्वय्यर्थप्रतिपादकानामित्यर्थ इत्य-
भिप्रायः ॥

तथापि धातूनामिति । (कै)

धातूनामन्यपदार्थत्वात् कश्चित्कर्मस्पर्शोऽप्यकर्मकत्वहानेः । साम-
र्थ्यान्नविद्यते द्रव्यकर्म येषामिति विग्रह इति भावः । अर्थाना-
मन्यपदार्थत्वेऽपि भाष्योपपत्तिरुक्तैवेति चिन्त्यम् ॥

तदर्थानामेवेति । (कै)

अधिकार्ये वृत्तावपि तदर्थस्यात्यागादिदमुक्तम् ॥

द्रव्ये इति । (कै)

विषयसप्तमौयम् । सामर्थ्याद् द्रव्यरूपकर्मरहिता इत्यर्थ इति
भावः ॥ शिष्टं भाष्यं कैयटश्च गत्यादिसूत्रे व्याख्यातौ । एतद्भा-
ष्यस्य वास्तवार्थोऽपि तत्रैवोक्तः ॥ ननु तुल्यन्यायेन कालकर्मणा सक-
र्मकव्यवहारस्याप्यभावे तत्र कर्मणि लो न स्यादत आह

यत्र त्विति । (कै)

तत्सन्निधौ तु न तेन व्यवहार इति मासः पठ्यते वेदमिति न
प्रयोगः ॥ तर्ह्यनयैव कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिसिद्धौ सूत्रं न
कार्यमिति पृच्छति भाष्ये ।

न तर्हीति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

यचाक्रिययेति । (भा)

न च मासमास्ते इत्यादौ प्राकृतकर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी-
बाधनाथं तत्राप्यावश्यकत्वेनाक्रिययेति असंगतम् । क्रियाकारक-
भावेन यचान्वायाभावस्तदर्थमित्यर्थात् ॥

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥

निष्ठा । (कै)

समाप्तिः ॥

साधनापवर्गे इति । (कै)

साधनोपरमकृतक्रियात्यागेऽपीत्यर्थः ॥

क्रियाया एवेति । (कै)

स्वत एवेत्यर्थः । स च फलत्वप्राप्तावेव भवतीत्यर्थः । साधने
आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियायाः समाप्तिः स
क्रियापवर्गः प्रयोजनालाभेन क्रियाया आवृत्त्यावश्यकत्वेऽपि आल-
स्यादिना क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्ग इति भेद इति भावः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनो-
रन्त्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः । अपवर्गे
किम् । मासमधीतो नायातः ॥

“अपवर्गे तृतीया” ॥ ‘अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्ति-
रिति’ । तत्रैवापवर्गशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भावः । ‘कर्तव्यावृत्ताविति’ ।
अशक्त्यादिना कर्तुंशपरमादित्यर्थः, तत्र मध्ये क्रियाविच्छिन्नेति प्रवृत्त्यपायो
न त्वपवृत्तेति ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।

२ । ३ । ७ ॥

प्रदेशादिति । (कै)

स चेह

इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति । (कै)

यद्यपि तस्य स्थितिक्रियायामधिकरणत्वं न तथापि बोध-
क्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये “यत इति” पञ्चमीति
बोध्यम् ॥

क्रोशाल्लक्षम् (कै)

इत्यखेतः क्रोशादूर्ध्वं विद्यमानं लक्षमित्यर्थः ॥ तद्ध्वनयन्नाह

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां
सप्तमीपञ्चम्यौ स्तः । अद्य मुक्तायं द्यहे द्यह्वादा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येयं
कालः । इहस्थोयं क्रोशे क्रोशादा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मणोर्मध्येयं
देशः । कालाध्वन्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवति । अस्वरितत्वात् ॥

“सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” ॥ ‘कारकमध्ये इति’ । मध्यस्याव-
धिद्वयापेक्षत्वाद् द्विवचनान्तेन समासः कालाध्वनौश्चैतद्विशेषणमित्याह ।
‘कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनाविति’ । अद्य मुक्तेत्यादि’ । ननु चात्र देव-
दत्त एकः कर्त्ता तत्कथं कारकयोर्मध्ये काल इत्याह । ‘कर्तृशक्त्योरिति’ ।
स्यादेवं यदि द्वयं कारकं स्यात् शक्तिश्च कारकं सैह भिद्यते एका अद्य
भुजेः साधनमपरा द्यहभुजेः तेनानयोर्मध्ये काल इत्यर्थः । ‘कर्तृकर्मणो-
रिति’ । इधूनस्यतीतीष्वासः पुरुषः स कर्त्ता इध्वसने व्यधने स्थाने वा कर्म

(कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. १)

कर्मापादानयोरिति । (कै)

भाष्ये साधनशब्देन तद्गता शक्तिरुच्यते इत्याह

शक्तिरिति ॥ (कै)

शक्तेरतौन्द्रियत्वादाह

क्रियानुमितशक्तीति ॥ (कै)

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । १ । ३ । ८ ॥

पुनर्द्वितीयेति । (कै)

वार्त्तिकेनेति शेषः ॥ भाष्ये

तावदयुक्तमप्रतेरिति । (भा)

तत्रत्यः प्रतिपक्षेणेत्यमिति सूत्रस्यप्रतिपर्यनुनामुपलक्षणमित्यर्थः ॥ भाष्ये

वर्जनार्थ एवेति । (भा)

तच्चैवार्थे तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥

लक्ष्यम् । 'कर्मापादानयोरिति' । कर्म तदेव सामर्थ्याद्भूम्यमानं धनुरपदानं यतः शरा अपयन्ति । कर्माधिकरणयोर्वेति' । कर्म तदेवाधिकरणमिहेति निर्दिष्टः प्रदेशः, इहकालाध्वानौ द्वौ सप्तमीपञ्चम्यावपि द्वे ततश्च संख्यातानुदेशः प्राप्नोति कालात्सप्तमी अध्वनः पञ्चमीति अत आह । 'संख्यातानुदेश इत्यादि' । 'अस्वरितत्वादिति' । स्वरितेन लिङ्गेन यथा संख्यमित्येतत्तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

कर्मप्रवचनीय युक्ते द्वितीया ॥ स्पष्टोऽर्थः । हरिं प्रति पर्यनु वा ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् ।

२। ३। ६॥

अन्यतरस्य वेति । (भा)

अधिरीश्वरे इति ईश्वरसंबन्धे ऽधेः कर्मप्रवचनीयत्वविधानेन
संबन्धस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयोः कर्मप्रवचनीययुक्तत्वेऽपि यस्य
चेश्वरवचनमित्यस्यावृत्तौ मानाभावेनान्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भावः ॥
तात्पर्यग्राहकाभावात् । भावप्रधानत्वे ऽपरितुष्यन्नाह

अथवेति । (भा)

प्रवृत्तिनिमित्तेनैश्वर्येण हि ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचन-
शब्देनैश्वर्यमुच्यत इत्यर्थः । यद्गतमैश्वर्यं तद्वाचकात्सप्तमी ॥

तत्रेति । (कै)

तदेतिपाठ उचितः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते
इत्यनुवर्तते । यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे
पर्यायेण पञ्चमीसप्तम्यौ स्तः । प्रकृतसूत्रार्थस्तु यस्मादधिकं यस्य चेश्वर-

“यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी” ॥ यस्मादधिकं तद-
स्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः ।
‘उपखार्यां द्रोण इति’ । ‘उपोधिके चे’ति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । ‘यस्य

(यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।) (अ. २। पा. ३। आ. १)

एतत्सूचेति (कै)

तदेकदेशं यस्य चेश्वरवचनमित्येतदित्यर्थः ॥

ब्रह्मदत्ताधीना इति । (कै)

अषडचेत्यादिनाभ्युत्तरपदत्वात्खः । अत एव परिग्रहीत्रधीन-
मिति वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगोपपत्तिः ॥ नन्वेवमधिनाय्यधीभावो न
स्यादत आह

विभक्त्यर्थेति ॥ (कै)

संमन्यत इति । (कै)

तृतीय उक्तोर्थ उपपत्तियुक्त इत्यनुमोदत इत्यर्थः ॥ अनु-
मोदनाकारमाह । भाष्ये

नित्यमित्यादि । (भा)

परिग्रहीत्रधीनम् परिग्रहीत्राधारकमित्यर्थः ॥

प्रथमा चेति । (कै)

भाष्ये तु शब्दश्चार्थ इति भावः । सूत्रारम्भे तस्य वैयर्थ्यप्रथ-

वचनं कर्मप्रवचनीययुक्ते यत्र सप्तमी स्यात् । उपपशब्दे हरेर्गुणाः । परा-
र्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिनोः पर्यायेण सप्तमी । तथाहि ।
ईश्वर इत्युच्यते येन तदीश्वरवचनं ऐश्वर्यम् । अथ ऐश्वरशब्दो भावप्रधानः ।

ऐश्वरवचनमित्यादि' । इयमनेनोच्यते इयोरपि भवति तत्रापि पर्यायेणेति
तत्र इयोरपि तावद्भवति कथम् ईश्वर उच्यते येन तदीश्वरवचनमैश्वर्यम्,
अथ वा ईश्वरशब्दो भावप्रधानः ईश्वरत्वस्योक्तिरीश्वरवचनं अस्य स्वामिन

(अ. २. पा. ३। आ. १) (यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।)

भानुपपत्तिश्चेति दोषदयमिति तृतीयो वदतीति तात्पर्यम् ।
एतत्सूत्रसत्त्वे हि अधिरोश्वरे इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकं
कार्यम् । तथा चाधेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगस्योक्तरीत्या स्ववा-
चकेऽपि सत्त्वाद् द्वितीया प्राप्नोतीति दोषः । एतत्सूत्राभावे तु
ऐश्वर्यविषयोऽधेः क्रियायोगाभावेन गत्यादिसंज्ञाबाधरूपफलाभावात्
कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अप्यभावेन कर्मप्रवचनीययोगाभावाद् द्विती-
याप्राप्तौ प्रथमा सिध्यतीति भावः ॥ भाष्ये

का तर्हि स्यात्षष्ठीसप्तम्यौ (भा)

इत्यादिरेकदेशुक्तिः ॥

अधिपतिदायाद इति । (कै)

यस्य यो दायादः स तद्दानादिस्वामित्वात्स्वामीति लोके व्यव-
ह्रियत इति ईश्वरपर्यायाविभाविति भावः ॥

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

भेदसंबन्धेनेतरान्वयित्वाभावादित्यर्थः ॥ ननु ईश्वरत्वद्योतकस्ये-
श्वरापेक्षया कर्मप्रवचनीयस्याधेः कथं पञ्चालसंबन्धद्योतकत्वे येन ततो
द्वितीया स्यादत आह

यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थः । अथ वा यस्येति स्वं निर्दिश्यते यस्य
स्वस्य ईश्वर उच्यते ततः स्वादित्यर्थः । पर्यायेण चैवं विभक्तिः श्रेष्ठविषये
कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भात् विशेषणादेवोत्पन्नया सप्तम्या द्विसृष्ट्यापि सम्ब-

ईश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा यस्येति स्वं निर्दिश्यते यस्य
स्वस्येश्वर उच्यते ततः स्वात्सप्तमीत्यर्थः । पर्यायेण वा भवति श्रेष्ठविषये

(यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।) (अ. २। पा. ३। आ. १)

अधिरोश्वर इत्यधेरिति । (कै)

ऐश्वर्यं विषयार्थद्योतकस्याधेरिति तदर्थं इति भावः । एव च परस्परप्रतियोगिकसंबन्धस्य परस्परनिष्ठस्य तेन द्योतनादस्त्वेव तन्ना-
प्तिरिति भावः । उभयगतस्य संबन्धस्येति । विशेषणादुत्पन्नया
षष्ठ्यैवेति भावः ॥ भाष्ये

अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति । (भा)

अधिद्योत्यो ब्रह्मदत्तनिष्ठः संबन्ध इत्यर्थः । एवमप्येऽपि ।
चक्षुमयचापि वाक्यालंकारे ॥

ईशितव्यस्येति । (कै)

ऐश्वर्यविषयाधेः कर्मप्रवचनीयत्वमिति तदर्थः । षष्ठी तु
विशेषणादुत्पन्नाप्युभयगतं संबन्धं सामर्थ्याद्बोधयति । परञ्च तद्बो-
धकविभक्त्यविधानादत्र तु परचापि तद्बोधकविभक्तिप्राप्त्या विशेष्य-
निष्ठसंबन्धबोधकत्वं न विशेषणविभक्तेरिति तात्पर्यम् । द्वितीया
प्रथमापवादिकापीत्यभिमानः ॥ सूत्रे स्वपदानुपादाने कथं स्ववच-
नात्प्राप्तिरत आह

न्यस्याभिधानात् । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यतया विशेषणादेव
प्रत्ययौचित्याच्च । विशेष्यात्तु प्रथमैव । अधिरामे भूः । सप्तमीश्रौण्डै-
रिति समासपक्षे तु रामाधीनेति भवति । अथङ्क्षेत्यादिना खः । विभ-

---

कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भादेकत उत्पन्नया विभक्त्याद्विदुस्यापि संबन्धस्या-
भिधानात् । 'अधिब्रह्मदत्त इति' । 'सप्तमी श्रौण्डै'रिति समासपक्षे ब्रह्म-

(अ. २। पा. ३। आ. १) (यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६ ।)

यस्येति । (कै)

तत्र द्वितीया प्राप्नोतीत्यन्तं भाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।
अत्र पक्षे द्वितीयावारणायाह भाष्ये

एवं तर्हीति ॥ (भा)

स्ववचनादिति । (कै)

वार्त्तिकमेवैतद्दोषवारकमपीति व्याचष्ट इत्याह ।

अन्यथा व्याख्यातमिति ॥ (कै)

भाष्ये

एवमपीति । (भा)

अधेः स्वंप्रति कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥ ननु संज्ञा-
विधानसामर्थ्याद् द्वितीया प्रथमां बाधते इत्यत आह

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्विति । (कै)

तद्योगे ऽपवादविधेस्तस्याः संज्ञाया द्वितीयाविधावनुपस्थान-
मित्यर्थः ॥ उपपदविभक्तेरिति न्यायेनेव षष्ठीशेष इति सूत्रे वक्ष्य-

तत्पर्यवृत्तित्वे त्वय्ययीभावः । अधिरामम् । स्वादिभक्तौ अधिसुवि रामः ।
इह सूत्रे यस्य चेश्वरवचनमित्यंशः प्रत्याख्यातो भाष्ये । तथाहि । स्वामि-
न्याधारे भूः स्थिता तस्यां च स्वामी तत्रा यदा यदधिकरणत्वेन विवक्ष्यते

दत्ताधीना इति भवति विभक्त्यर्थवृत्तित्वेऽधिब्रह्मदत्तमित्यय्ययीभावः । अयं
योगः शक्योऽवक्तुं स्वामिन्याधारेपञ्चालः स्थिताः स्वेत्याधारेषु ब्रह्मदत्तः स्थितः
तत्र यदा यदधिकरणं तत्र सप्तमी भविष्यति एवं च कृत्वा 'धिरौश्वर'

(यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।) (अ. २। पा. ३। आ. १)

माणया पुरुषादिप्रधानपदात् षष्ठीवारकयुक्त्याप्यत्र द्वितीया वार-
चितुं शक्येति बोध्यम् ॥

यथाधिकरणत्वमिति । (कै)

केचित्तु अधिकरणसप्तम्यां संज्ञासूत्राभावेन द्वितीयायाः प्राप्त्य-
भावेन सूत्रप्रत्याख्याने तात्पर्यं सति स्वंप्रति कर्मप्रवचनीयत्वं
नोपन्यसेत् तस्मात् स्वस्वामिभावविवक्षायामाधारत्वाविवक्षायां
सप्तम्यर्थं “यस्य चेश्वरवचनम्” “अधिरीश्वर” इति च सूत्रद्वयं
कार्यं विनिगमनाविरहेण च सूत्रद्वयस्योभयत्रार्थं तात्पर्यमित्येव
भाष्यतात्पर्यं लभ्यते न तु प्रत्याख्याने । “अधिरीश्वरे” इत्येतदौ-
श्वरत्वे द्योत्ये ईश्वरे द्योत्य इति वा व्याख्येयमन्त्ये स्वं प्रतिकर्मप्रव-
चनीयत्वं लभ्यते किं चाधिकरणसप्तम्यां पञ्चालेषु द्वितीयावारक-
युक्तेव पञ्चालेषु सप्तम्यां ब्रह्मादत्तादपि वारचितुं शक्यत्वेन स्ववच-
नात् सिद्धमित्यस्यायुक्तत्वे एवं भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥

तदा तत्र सप्तमी भविष्यति । एवं चाधिरीश्वर इति संज्ञासूत्रमपि न
कर्तव्यम् । न चा गत्युपसर्गत्वबाधार्थं तत् । ऐश्वर्यविषयस्य अघेः क्रिया-
योगाभावेनैव तदप्राप्तेः । उत्तरार्थमिति चेत्तर्हि योगविभागो न कार्यः ॥

इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भावकृत्वा ऐश्वर्यविषयस्याधिः क्रियया नैव युज्यते
अतो गत्युपसर्गत्वबाधार्थापि न युज्यते ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टा- यामनध्वनि । २ । ३ । १२ ॥

तर्ह्यधादिभ्यो द्वितीयापि न स्यादत आह ।

द्वितीयेति ॥ (कै)

भाष्ये

वीवधमिति (भा)

“पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ” इत्यमरः ॥

“पर्याहाराध्वमार्गेषु समौ विवधवीवधौ” इति नानार्थकोशः ॥

भाष्ये

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ अध्वभिन्ने गत्य-
र्थानां कर्मणि एते स्तस्त्रेष्टायां सत्याम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति ।
गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति । कर्मण्येति किम् । अश्वेन व्रजति ।
चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् । पश्यान्

“गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि” ॥ ‘चेष्टाक्रियाणा-
मिति’ । वस्तुत्याख्यानमेवत्, सूत्रे तु सप्तमौ चेष्टायामिति । ‘परिस्पन्दन-
क्रियाणामिति’ । परिस्पन्दन एव चेष्टा शब्दः प्रसिद्ध इति भावः ।
स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणाशङ्कयामाह । ‘अध्वन्यर्थग्रहणमिति’ ।
सप्तमीनिर्देशादिति भावः, सप्तमीनिर्देशे ह्यनध्वनि कर्मण्येत्वन्वयः, नान-

(गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टाया- (अ. २ । पा. ३ । आ. १)
मनध्वनि । २ । ३ । २२ ।)

पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यमिति । (भा)

एवकारो भिन्नक्रमः । इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थः ॥

प्रत्याख्यातमिति । (कै)

तथा चैतन्मात्रफलसाधकतदचनारम्भेऽतदचनप्रत्याख्यानं न
चमत्कारकारीति भावः ॥

न्यायस्येति । (कै)

तत्फलस्यान्यथा साधनेन तदचनप्रत्याख्यानाच्चापूर्वं तत्कर्तव्यं
भवतीति भावः ॥ तदेव ध्वनयन्त्याख्यानारमाह

अथवेति ॥ (कै)

न्यायमेवं दर्शयति ।

गच्छति । आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ आस्थितः । सम्प्राप्तः । गन्ता
अधिष्ठित इत्यर्थः । तेन यदा उत्पत्त्यात्मन्या एवाक्रामितुमिच्छते तदा भव-
त्येव चतुर्थी । उत्पत्त्येन पथे गच्छति । अजान्नयति ग्राममित्यत्र तु न
चतुर्थी । अगत्यर्थत्वात् । प्रतीयते ह्यत्र गतिः । न त्वसौ नयतेरर्थः ।

ध्वनः प्रकृतेरिति अर्थ एव कर्म नाध्वशब्दः, तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी
न भवति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति । 'आस्थितः संप्राप्त इति' ।
गन्ताधिष्ठित इत्यर्थः । 'यत्र त्विति' यदोत्पत्त्येन पथैवाक्रामितुमिच्छते तदा
भवत्येव चतुर्थीत्यर्थः । इह कस्मान्न भवति अजां नयति ग्राममिति अग-
त्यर्थत्वात् प्रतीता ह्यत्र गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थः प्रापयवाचित्वात्, इह तर्हि
स्त्रियं गच्छतीति चतुर्थी प्राप्नोति, सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात्, असंप्राप्तं

(अ. २ । पा. ३ । आ. १) (गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चोष्टया-
मनध्वनि । २ । ३ । १२ ।)

तत्र पदेति ॥ (कै)

भेदे इति । (कै)

संयोगानुकुलव्यापाराद् यदा भेदो विवक्ष्यत इत्यर्थः । एतच्च
“कर्त्तरि कर्म”ति सूत्रे “संप्रदानसंज्ञा” सूत्रे च निरूपितं तत
एवावधार्यम् । संयोगश्च कर्त्तृनिष्ठ एव फलत्वेन विवक्ष्यते इत्यपि
बोध्यम् । अन्यथा परत्वात्कर्मत्वमेव स्यादित्याहुः ॥

यदात्वमेवेति । (कै)

ग्रामनिष्ठसंयोगानुकुलत्वेनैव यदा विवक्षेत्यर्थः ॥

अत एवेति । (कै)

प्रापणवाचित्वात् । एवं स्त्रियं गच्छतीत्यत्रापि न चतुर्थी । असम्प्राप्त-
प्रेक्षाभावात् । अनध्वनीति ह्यपनीय असम्प्राप्त इति पूर्यते । द्वितीया-
ग्रहणमपवादविषयेऽपि यथा स्यात् । तेन वृद्धोगलक्षणा षष्ठी न भवति
अन्यथा चतुर्थीत्येव ब्रूयादिति वदन् वृत्तिकारो ग्रामं गन्तेति त्वजन्तयोगे
उदाजहार । इदन्तु भाष्यविरुद्धम् । तथाहि । सन्दर्शनादिभिराप्य-

यदस्तु गमनेन संप्रेष्यते तस्मिन्कर्मणीति वक्तव्यं स्त्री तु संप्राप्तैवेति
चतुर्थ्यभावः, अध्वनञ्चानपवादः, संप्राप्तो ह्यध्वा यदा त्वसंप्राप्तः संप्रेष्यते
तदा भवितव्यमेव चतुर्थ्येत्युक्तं पुरस्तात् । ‘न चतुर्थ्येवति’ । नञः काङ्क्षा
प्रयोगादिकल्प्येत्यनेनान्वयः, कर्मणि चतुर्थ्यां विकल्पितायां तथा युक्ते
कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया भविष्यतीति भावः । ‘ग्रामाय गन्तेति’ ।
द्वितीया तावत्कृद्योगे षष्ठीं बाधते तथा च तुल्यकक्षा चतुर्थीं द्वन्द्वेन

(गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टाया- (अ. २ । पा. ३ । आ. १)
मनध्वनि । २ । ३ । १२ ।)

चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादकर्तृकर्मणोरिति षष्ठी-
विषये क्लृप्तोऽपि द्वितीयार्थमिति न व्याख्यानीयं प्रत्याख्यानेन
भिन्नफलत्वादित्यन्वयः । अप्रत्याख्यानीयमिति पाठान्तरे तु
चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाविधा-
नार्थमिति न भवति । तस्य तथात्वे हि प्रत्याख्यानेन सह भिन्न-
फलत्वादित्त्वं सूत्रमप्रत्याख्यानीयं स्यादिति योजना । एवं च
भाष्यमते ग्रामस्य गतेत्यादौ षष्ठ्येवेति भावः ॥

अथवा नयतिरिति । (कै)

एतन्नगतीत्यत्र निरूपितम् ॥

मानत्वात्क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति क्रिययाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं सिद्धं
सन्दर्शनादीनां गमनस्य च भेदाविवक्षायां तु द्वितीयापि सिद्धेति सूत्रमिदं
प्रत्याख्यातं भाष्ये । एवं हि वदता क्लृप्तोऽपि षष्ठ्येवेत्यते । अत एवाकेनो-
रिति सूत्रे ग्रामं गामीत्युदाहृतं भाष्ये ॥

प्रतिपाद्यत इति चतुर्थ्यपि क्लृप्तोऽपि भवतीति भावः । अयं योगः शक्यो
वक्तुं, कथं, संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिमं कर्म तत्र
यदा गमनस्य संदर्शनादीनां च स्वरूपभेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादि-
कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य ग्रामस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी, अभेदविवक्षायां
तु गमनस्य कर्मत्वाभावादग्रामः कर्मेव भवतीति द्वितीया सिद्धा नार्थ एते-
नेति भाष्यकारस्य पक्षः तत्र क्लृप्त्ययोगे षष्ठ्येव भवति ॥

चतुर्थीं सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

तदर्थशब्दार्थमाह ।

तच्छब्देति ॥ (कै)

कार्यं प्रयोजनमिति । (कै)

वज्रब्रीहिः । कार्यप्रयोजकमित्यर्थः ॥ ब्राह्मणाय दधीत्यादौ
दध्ना ब्राह्मणकारणत्वाभावादुक्तम् ॥

विशिष्यकार्येति । (कै)

भोजनविशिष्टो ब्राह्मणस्तत्रापि कार्यमिति भावः ॥ सो ऽर्थो
यस्येति वज्रब्रीहिस्तु नोक्तः । तत्पुरुषस्यान्तरङ्गत्वात् ।

यथा घष्ठीति । (कै)

विशेषणनिष्ठतयैव सम्बन्धस्योद्भूततया प्रतीतेरिति भावः ॥
विभक्त्याभिधानेऽपि तिङादिभिरनभिधानाद्धेतौ तृतीया स्यादेवे-
त्यत आह ।

चतुर्थीं सम्प्रदाने ॥ स्पष्टम् । विप्राय गां ददाति । तादर्थ्ये उप-
संख्यानम् ॥ यूपायदारु । इह दारुशब्दाद्धेताविति तृतीया तु न भवति ।

“चतुर्थीं सम्प्रदाने” ॥ ‘तादर्थ्ये इति’ । तच्छब्देन कार्यं प्रति निर्दि-
श्यते तस्मा इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभि-
धीयते तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति ख्यत्वा कार्यकारणसम्बन्धोऽभिधीयते

प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चेति । (कै)

षष्ठीविषये हेतुतृतीयाविधानादिति भावः ॥

प्रातिपदिकार्थेति । (कै)

हेतुत्वेनेतरान्वये च तृतीया भवत्येतदर्थस्य च कश्चिदर्थं तेना-
न्याभावादिति भावः ॥ उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णाति ।

तस्यापीति ॥ (कै)

उपकार्यं हीति । (कै)

विद्यमानमेव यत्किञ्चिदुपकारविशिष्टं कार्यमित्यर्थः । तेन
घटाय दण्ड इत्यादि नेत्याहुः । मोक्षाय हरिं भजतीत्यादौ
क्रिययायमिति संग्रदाने चतुर्थी बोध्या ॥

गम्यमानविभक्तित्वादिति । (कै)

“चतुर्थीतदर्थ”ति सूत्रेण ज्ञाप्यमानविभक्तित्वादित्यर्थः । तद्वि
ज्ञापकं कार्यवाचकाच्चतुर्थ्यां सत्यामेव सङ्गच्छते इति भावः ॥

तदनुवादेनेति । (कै)

षष्ठीविषये हि सा । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव । ननूपसंख्यानस्यावश्यकत्वे
सूत्रं व्यर्थमेवेति चेन्न । हरये रोचत इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् ।

समासकृतजितेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात्, तत्र द्विषत्वेऽपि
सम्बन्धस्य षष्ठीवद्विशेषणादेव चतुर्थी भवति यूपाय दार्विति हेतुतृतीयापि
विशेष्यान् भवति हेतुहेतुमद्भावस्यापि चतुर्थ्यैव प्रत्याश्रितत्वात् षष्ठीविषये

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(चतुर्थीं सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।)

तदर्थानुवादेनेत्यर्थः ॥ नित्यशब्दत्वेनान्यत्रोक्तेनात्रापीतरैतराश्र-
यपरिहारः सुकरस्तथापि कार्यवादेऽपि परिहर्तुमाह ।

तत्तर्हीति । (कै)

चतुर्थीविधायकमन्यद् वचनमित्यर्थः ॥ वस्तुत इतरेतराश्रयत्व-
मेव नेत्याह ।

न खल्वपीति । (कै)

यदि चतुर्थीं समासं विनान्यः समासो न स्यात् स्यादेवेतरे-
तराश्रयः । अस्ति चात्र षष्ठीसमास इत्याश्रयः ॥ नन्वत्र षष्ठी
कथमित्यत आह ।

सम्बन्धसामान्येति । (कै)

तादर्थ्येन बोधे चतुर्थीं सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीति भावः ॥
षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये शब्दशक्तिस्वभावान्नित्यसमास इत्याशये-
नाह । भाष्ये

गुरोरिदमिति ॥ (भा)

भाष्ये

कृपिसम्पद्यमाने च ॥ विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः । स हि सम्पद्यते प्रादु-
र्भवति । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षायां चतुर्थीं

च हेतुत्वतीया, इह तु प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्म्यमेव भवति, यदि
तर्हि तादर्थ्यं उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदाने चतुर्थी योऽपि ह्युपा-
ध्यासाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थः स भवति, अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यं

यान्येनेति । (भा)

रूच्यर्थानामित्यादिना । कर्मणायमभिप्रेतीति संज्ञाविधानं तु
 “दाग्नगोघ्नौ संप्रदान” इत्यर्थः । तत्संप्रदानकं दानमिति बोधार्थं
 च । दानकर्मणो गवादेः संप्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वा-
 भावे चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियान्वयानापत्तिरिति तदन्वयार्थं चेति
 दिक् ॥ भाष्ये

यद्यमिति ॥ (भा)

यद्यपि समासः प्रकृतिविकृतिभाव एव तथापि तज्ज्ञाया
 चतुर्थीं सर्वत्रेति भावः ॥

क्लृपि सम्पद्यमाणे च ॥ (वा)

सम्पत्तिशब्देन अभूतप्रादुर्भावरूपा उत्पत्तिरुच्यते इत्याह ।

सम्पत्तिरिति ॥ (कै)

नन्वेवं प्रकृतिविकृत्योर्भेदसत्त्वेनाभेदान्वयोतुभवसिद्धौ भज्यते-
 त्यत आह

अभेदविवक्षायान्तु प्रथमैव । भक्तिर्ज्ञानं कल्पत इति केचित् । अन्ये
 त्वभेदविवक्षायामपि चतुर्थीत्याहुः । जनिकर्तुरित्यपादानत्वविवक्षायान्तु

‘रूच्यर्थानां प्रीयमाण’ इत्याद्यर्थम् । ‘क्लृपिसंपद्यमान इति’ । संपत्ति-
 रभूतप्रादुर्भावरूपोत्पत्तिरिह गृह्यते तत्र यद्रूपमुपजायते ततो विकारा-
 चतुर्थी । ‘मूत्राय कल्पते यवागूरिति’ । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षायां

विकारस्य चेति । (कै)

तथा च प्रकृतिवाचकसमानाधिकरणत्वात्प्राप्तप्रथमाविभक्तेरप-
वादोऽयमिति भावः ॥ विरुद्धार्थकविभक्तिराहित्याच्च सामानाधि-
करणेनान्वय इति बोध्यम् ॥ ननु सामानाधिकरणप्रकृतेरपि
चतुर्थी स्यादत आह ।

यच्च रूपमिति ॥ (कै)

अपादानविवक्षेति । (कै)

अपादानपदे न शक्तिः कल्पेरुत्पत्त्यर्थत्वे इदम् । अत्र वदन्ति
कल्पत इत्यादेः परिणमत इत्यर्थः । परिणामस्तु रूपान्तरप्राप्तिः ।
तदेकदेशे रूपान्तरे मूत्रादर्विकारस्याभेदेनान्वयेन ततो द्विती-
यायां प्राप्तायां तद्बाधेन चरितार्था चतुर्थी । अभेदविवक्षायां
परत्वात् प्रथमया बाध्यते । यवागूर्मूत्रं कल्पत इत्येव हि तदा ।
ध्वनितं चेदं हरदत्तेन । कल्पेरुत्पत्त्यर्थत्वे जनिकर्तुरिति प्रकृतेः

पञ्चमी । भक्तेर्ज्ञानं कल्पते इति । केचित्तु तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति ।
उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ प्राणिनां शुभाशुभयोः सूचको भूतविकार उत्पातः ।

चतुर्थी, अभेदविवक्षायां तु मूत्रं संपद्यते, यवागूरिति प्रथमैव भवतीति
केचिदाहुः । अन्येत्वभेदविवक्षायामेव चतुर्थीमिच्छन्ति, यदा तु 'जनिकर्तुः
प्रकृति'रित्यपादानत्वं विवक्षते तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति,
केचिदाहुः मूत्रं संपद्यते यवाग्वा इति । अन्ये तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति

(चतुर्थी सम्यदाने । २ । ३ । १३ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ १)

पञ्चम्यामपि विवृतिवाचकात्परत्वादुपपदविभक्तेरिति न्यायाच्च
 प्रथमैवेति दिक् । अन्येत्त्वित्यत्रेयमेवावृत्तिः । “प्रकृत्यादिभ्य” इति
 तृतीयावत् प्रथमापवादोऽप्येषेत्यपरे । यद्यपि दाह्यूपचोरिव यवा-
 गूमूत्रयोः प्रकृतिविकारभावोऽस्ति तथापि यवाग्वा मूत्रार्थत्वाभावाच्च
 तादर्थ्यचतुर्थ्यास्य गतार्थता । ^१“एवमुत्पातेन ज्ञापिते” इति
 वचनस्य सार्थक्यमूह्यम् ॥

हितयोगे चेति । (वा)

इदं “तस्मैहितमि”ति निर्देशाज्ज्ञापकात्सिद्धमित्याहुः ॥ अरो-
 चके रोगाख्यायामिति एवञ्च लोकोक्तो नपुंसकत्वं ततो मत्वर्थ
 इति । सर्वत्रामयस्योपसंख्यानमित्यामयशब्दादिनिः । अन्यत्रा-
 पीति दीर्घः ॥

१ वाताय कपिलाविद्युदातघायातिलोहिनी ।

कृष्णा सर्वविनाशाय (पीता वर्षाय विज्ञेया) दुर्भिक्षाय सिताभवेत् ॥

वाताय कपिला विद्युत् । हितयोगे च ॥ चतुर्थीसमासविधानज्ज्ञाप्यते ।
 ब्राह्मणाय हितम् ॥

मूत्राय संपद्यते यवाग्वा इति । ‘उत्पातेनेति’ । प्राणिनां शुभाशुभ-
 च्छचको भूतविकार उत्पातः । ‘अरोचकिन इति’ । अरुचिररोचक’
 रोगाख्यायामिति एवञ्च, बज्रलवचनादस्त्रीलिङ्गता ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्- योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

पूर्ववौति । (कै)

पुनर्विधानार्थेन चेनेदं सिद्धमिति कश्चित् ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् ।
दृश्ये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्त्तनीयसी । प्रधानभूतक्रिया-
सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वात् । नमस्करोति देवान् । कथन्तर्हि नमस्कार देवेभ्य
इति, रावणाय नमस्कुर्यात् इति च भट्टिः । अत्र माधवः । साक्षात्प्रभृतिषु
पाठाद्वैकल्पिकं नमःशब्दस्य गतित्वम् । तत्र गतिसंज्ञापक्षे उपसर्गवद्
द्योतकतया कृञ् एव प्रणतिरर्थः । तत्कर्मणि द्वितीया नमस्यति देवा-
नितिवत् । अगतिवत् तु करोति क्रियाकर्मभावापन्नं विशेष्यभूतं प्रणाम-
माचष्ट इति देवादावकर्मणि नमःस्वस्तीति चतुर्थ्यैवेति । अत्रेदं वक्तव्यम् ।
उक्तरीत्या चतुर्थीसमर्थनेऽपि नमसो गतिसंज्ञाभावान्नमस्पुरसोर्गत्योरिति
सत्त्वं न स्यात् । तथा च प्रयोगानिर्वाहस्तदवस्थः । तस्मात्क्रियार्थीपपदस्य
चेति चतुर्थी बोध्या । देवान् प्रसादयितुमित्यर्थात् । वर्धमानस्तु, आद्वाय
निगल्भत इति वत्क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति चतुर्थीत्याह । प्रजाभ्यः स्वस्ति ।

“नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च” ॥ ‘अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहण-
मिति’ । अलमित्यर्थग्रहणं तत्रापि पर्याप्तिग्रहणमित्यर्थः । तत्र तावदर्थ-
ग्रहणं तस्मै प्रभवतीति निर्देशात्, इह चालं कुर्वते कन्यामित्युपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्वर्त्तनीयसीति द्वितीया भविष्यति, एवमलमोदनेनेत्यत्रापि
करणे तृतीया, ओदनेन न किं चित्साध्यमित्यर्थावगमात्, तेन भूषणप्रति-

(नमःखस्तिखाहाखधालंवषड्-
योगाच्च । २ । ३ । १६ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

अलं रोदनेनेति । (कै)

रोदनं मा कुर्वित्यर्थः । एवं चात्र तृतीया कथम् । तस्मा-
द्रोदनेन साध्यं नास्ति । अतस्तन्मा कुर्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति (भा)

वार्त्तिकस्य द्वेधा व्याख्याऽनेन प्रभवादियोगे षष्ठ्यपीति
ध्वनितम् ॥

अद्यये खाहा । पिठभ्यः खधा । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्या-
प्त्यर्थग्रहणं तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रसुः समर्थः शक्त इत्यादि । कथन्तर्हि
प्रसुर्बुभुषुर्बुवनत्रयस्येति माघः । उच्यते । पर्याप्त्यर्थस्यैवालमो ग्रहणं न तु
अलं रोदनेनेत्यादौ वारणार्थस्यापीति व्याख्यानान्तरं भाष्ये स्थितम् । एवञ्च
व्याख्याभेदात्प्रभवादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । अत एव सूत्रकारो द्वेधा
निरदिक्षत् । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः, स एषां ग्रामणौरिति च ।
तथाच भट्टिः । नाप्रोथीदस्य कश्च न पुप्रोथास्मै न कश्चनेति । प्रोथृ
पर्याप्तावित्यस्य रूपम् । अलं रोदनेनेत्यत्र तु करणे तृतीया । रोदनेन न
किं चित्साध्यमित्यर्थावगमात् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः ।
तेनाग्निर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थेव भवति । खस्ति गोभ्यो
भूयात् । अन्यथा खस्तियोगे चतुर्थी अवकाशः । खस्तिजाल्मायास्तीति ।
तत्कथने कुश्लार्थैराग्निष्वीत्यस्यावकाशः । खस्तिभिन्नाः कुश्लार्थाः ।
उभयप्रसङ्गे परत्वात् षष्ठे षष्ठी स्यात् ॥

षेधयोःग्रहणात्ययान्तिरेव ग्रहणम् । 'चकारः पुनरित्यादि' । कथंथा
खस्तियोगे चतुर्थी अवकाशः खस्ति जाल्माय, जाल्मत्वादाग्नौरभावाद्भूत-
कथनमेतत्, कुश्लार्थैराग्निष्वि चतुर्थी चेत्यस्यावकाशो ऽन्ये कुश्लार्थाः,
कुश्लं देवदत्तस्य कुश्लं देवदत्ताय, खस्ति गोभ्यो भूयादुभयप्रसङ्गे परत्वा-
त्यक्ते षष्ठी स्यात् ॥

मन्थकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।

२ । ३ । १७ ॥

भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यपि प्राण्यप्राणिषु उभयत्रायाद्येनैव सिद्धे उत्तरयोगेनाद्य-
स्यानित्यताज्ञापनात् कचिदेव प्रवृत्तिरिति । न त्वां काकमि-

मन्थकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ प्राणिवर्जे मन्थतेः कर्मणि
चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां ढणं मन्ये ढणाय वा । मन्थतिग्रहणं
किम् । न त्वां ढणं चिन्तयामि । श्यना निर्देशान्नेह । न त्वां ढणं मन्ये ।
मनु अवबोधने । तनादेहः । न च मन्येति यका निर्देशः किं न स्यादिति
वाच्यम् । अनभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं
कर्म सम्भवति । श्यन्नपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवक्षितः ।

“मन्थकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु” ॥ ‘मन्थतेः कर्म मन्थकर्मैति’ ।
मन ज्ञान इत्यस्य दैवादिकस्य धातोः श्यना उपलक्षणं न तु प्रयोगस्यस्य
श्यनन्तस्यानुकरणमित्यर्थः । तेन श्यनोभावेऽपि भवति ढणाय मत्वा रघु-
नन्दनोऽपि बाणेन रक्तः प्रधनान्निरास्यदिति । श्यना तु तानादिकस्य मनु
अवबोधन इत्यस्यैव निरासः । ‘अनादरस्तिरस्कार इति’ । न त्वादराभाव-

(मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा-

(अ. २ । पा. ३ । व्या. १)

ऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ।)

त्यादौ नातिप्रसङ्गस्तथापि योगविभागं विनापि सर्वसमाधानं
वक्तुमयमुपक्रमः ॥ अत्र भाष्ये

येषु प्राणिषु नेष्यते (भा)

इत्यत्र वज्रवचनेन शुककाकातिरिक्तप्राणिन्यपि निषेधो
ध्वनितस्तदभिप्रत्यैव वृत्तौ शृगाल उदाहृतः ॥ भाष्ये

नत्वां नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नायमिति । (भा)

यावद् यतो नायं नावा स्वल्पनीकया तार्थमपि त्वया मह-
त्यापि न तीर्णमतस्त्वां नावमुडुपमपि न मन्ये इत्यर्थः ॥ नौशब्दे-

तेन दृष्टाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्तः प्रधानाङ्गिरास्थदिति भट्टि-
प्रयोगः संगच्छते । अनादरश्चात्र नादराभावमात्रमपि तु तिरस्कारः,
कुत्सेति यावत् । अधर्मानृतादिवज्रजः प्रतिपक्षवाचित्वात् । स च द्वेधा ।
उत्कृष्टस्यापकृष्टेनोपमानात् । यथा दृष्टाय मत्वेति । दृष्टमिव मत्वेत्यर्थः ।
क्वचित्तु निषेधयोगेनोपमानायोग्यत्वप्रतीतेः । यथा न त्वां दृष्टं मन्ये इति ।
दृष्टतुल्यमपि त्वां न मन्ये इत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः । अत्रात्यन्तमनादरः

मात्रं, कथम्, अन्ततादिवचनः प्रतिपक्षवाचित्वादिति भावः । मन्यकर्मणि
प्रकृष्टतुल्यतग्रहणमिति वार्त्तिकं, यद्वाचिनस्त्वतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षण
यदि कुत्सा प्रतिपादयितुमिच्छते तदा चतुर्थी भवति न तु सामान्यविव-
क्षायां, तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थी विधानं संपद्यत इति
मत्वाह । 'न त्वा दृष्टायेति' । मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाऽप्राणि-

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा-

ऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ।)

नोदुपं स्वल्पनौकोच्यते त्वां शब्दार्थसु महती नौरेवं ह्यनादरो
भवतीत्याहुः । एवं नत्वान्न मन्ये यावद्भुक्तं न आहुमिष्यस्य
यतः आहुं आहुीयैर्विप्रैर्न भुक्तमतस्त्वामपूपरूपमन्नमोदनमपि न
मन्ये इत्यर्थः ॥

प्रकथ्य कुत्सितेति । (कै)

परावरयोगे चेति ह्या । अतिशयविशिष्टकुत्सितत्वे प्रतिपाद्ये
इत्यर्थः ॥ तदाह

पूर्वत्र त्वनादरमात्रम् । उभयत्रापि सूत्रेण सिद्धम् । वार्त्तिककारस्त्वाह ।
प्रकथ्य कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमिति । यदाचिनश्चतुर्थीं ततोऽपि यदि कुत्सा
न तु साम्यमात्रं तदा चतुर्थीत्यर्थः । एवञ्च प्रतिषेधयुक्तायामेव कुत्सायां
चतुर्थीविधानात् प्रागुक्तभट्टिप्रयोगो विरुध्यते सूत्ररीत्या तु सः । तथा
चापि शलिरपि मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषा, प्राणिष्वित्यसूत्रयत् ।
अप्राणिष्वित्यपनीय अनावादिव्यति पाक्यमिति भाष्यम् । नौकाकान्न-
शुकशृगालाः नावादयः । तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि

स्वित्यापि शलिरधीते स्म, न तत्र प्रतिषेधापेक्षा, तथा च भट्टिप्रयोगो
निदर्शनीयः । 'अश्मानं दृषदमित्यादि' । तत्त्वाख्यानमेतत् । 'यस्य माता
न पश्यतीति' । दर्शनयोग्यम् । 'व्यवस्थितविभाषा चेति' । ननु येषु
प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्तीति किं व्यवस्थितविभाषया, वृत्ति-
कार एवात्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्यति । 'न त्वा नावमिति' । नावा तार्थ-
मुदकं नाथं तद्यदैव तीर्णं तदैव नावमपि सन्तीं त्वां नाहं नावं मन्ये प्रयो-

यद्वाचिन इति । (कै)

त्वां तृणमिव मन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्त्वाद् वार्त्तिकारम्भ
इति भावः । अपिश्लिवाक्येनोपमानवाचकात्ततोऽपि तिरस्कारे
चतुर्थीत्युच्यते ॥

इति शिवभट्टसुतसतौगर्भजनागोजीभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

चतुर्थी न । न त्वां श्रुने मन्य इत्यत्र तु प्राणित्वेऽपि चतुर्थी भवत्येवेति
दिक् । अनादरेति कर्मणो विशेषणम् । अनादरद्योतकं यत्कर्मेति । तेन
तृणादरेव चतुर्थी न तु युद्भदः, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा ॥

जनस्य निष्प्रज्ञत्वादिति भावः, एवं यावन्न भुक्तं आहमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
'प्राणिषु तूभयमिति' । विषयविभागेन । 'एतदपीति' । एतदेव साक्षा-
त्ययोजनमन्यत्र नावादित्वादेव सिद्धेरित्यवोचाम ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायब्रूजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

क्रियापदेति । (कै)

क्रियानध्याहारे विभक्त्यन्तरबाधनाय वार्त्तिकमिति भावः ।
अभिरूपादिकं तु गुणो न क्रियेति तात्पर्यम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ रामेण बाणेन हतो बाली । प्रकृत्यादिभ्य
उपसङ्ख्यानम् ॥ प्रकृत्याभिरूपः । क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकरणयोरभा-
वात् षष्ठीह प्राप्ता । ननु गम्यमानकरोति क्रियाकरणत्वात् सिद्धम् ।

“कर्तृकरणयोस्तृतीया” ॥ ‘प्रकृत्याभिरूप इति’ । क्रियाया अश्रव-
णात्कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठी प्राप्नोति । ‘प्रायेण याज्ञिका इति’ । प्राय-
शब्दो बह्वर्थः, बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । ‘गार्ग्योस्मृति’ । प्रथमा षष्ठी
वा प्राप्नोति’ । ‘समेनेति’ । अत्र द्वितीया प्राप्नोति । ‘द्वित्रोणेनेति’ ।

षष्ठ्यर्चेति । (कै)

प्रकृतिसम्बन्धोऽभिरूप इति बोधादिति भावः ॥

प्रथमा षष्ठी वेति । (कै)

गोत्राभिन्नगर्गापत्यमिति बोधे आद्या । सामान्यविशेषभावसम्बन्धीनं गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानिति बोधेऽन्येति भावः । गोत्र-
शब्देनागस्त्यष्टमसप्तम्यपत्यम् । परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरभेदोपचारेण
द्विद्रोणाभिन्नमिति । अर्थात् पञ्चके संख्याया अतिदशन्ताया
इति कन् ॥

करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनाय-
सभिरूपः कृतो न त्वलङ्कारादिनेत्यर्थात् । इदन्तर्हि प्रायेण याज्ञिकाः ।
प्रायशब्दो वक्ष्यः । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । ननु याज्ञिकशब्दाभिधेय-
मध्ययनं प्रति बाङ्गल्यं करणम् । सङ्घीभूय यज्ञमधीयत इत्यर्थात् ।
यत्रापि विशिष्टवेषं कञ्चिद्दृष्ट्वा प्रायेणायं याज्ञिक इत्यध्यवस्यति । तत्रापि
गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वात् सिद्धम् । आचारादिबाङ्गल्येन

द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं पात्रादिः, द्वौ द्रोणौ कृतेत्यर्थः, अत्रापि
द्वितीया प्राप्नोति । 'पञ्चकेनेति' । पञ्चपरिमाणस्य पञ्चकः सङ्घः, तत्र
सङ्घसङ्घिनोरभेदविवक्षायां पशूनि त्वनेनैतत्समानाधिकरणमित्यत्रापि द्विती-
यैव प्राप्नोति । 'साहस्रेणेति' । सहस्रपरिमाणः सङ्घः साहस्रः, सर्व-
मन्यतूर्ववत्, इत्युपसंख्यानमारभमाणस्याभिप्रायः, प्रत्याख्यानं तु इह
तावत्पञ्चत्याभिरूप इति गम्यमानापि क्रियाकरणादित्यपदेशस्य निमित्तम् ।
इह च करोतिक्रिया गम्यते, करणान्तरव्युदासाय च प्रकृतेः करणत्वं

एष तत्र प्राय इति । (भा)

तत्रोदाहरणे एष प्राचपदार्थो येन हेतुना तेऽधीयत इत्यर्थः ॥

तच्चाध्ययनस्येति । (कै)

अधीयत इति क्रियाध्याहार इति भावः । बह्वभिरध्ययने ग्रहणधारणयोः सौकार्यं भवतीति बाहुल्यं तत्त्वेन विवक्षितमिति बोध्यम् ॥

एतेनाहं संज्ञाये इति । (भा)

अहं “माठर इति” गोत्रेण परैः संज्ञाये इत्यर्थः ॥

अप्रयोगे हेतुमाह

याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञाप्यत इत्यर्थात् । केचित्तु प्रायेणशब्दो विभक्ति-
प्रतिरूपको निपातो नूनमित्यर्थे वर्तत इत्याहुः । दृश्यते च प्रायेण
सामग्र्यविधौ गुणानामिति । प्रायेण निष्कामति चक्रपाणाविति च । इदं
तर्हि गोत्रेण गार्ग्यः, प्रथमा षष्ठौ वा प्राप्नोति । नन्विहापि अनेनाहं
ज्ञाये इत्यर्थात्सिद्धम् । इहन्तर्हि समेन विषमेणैति, अत्र समविषमाभ्यां
द्वितीया प्राप्ता । ननु पथोऽपि गमने करणत्वात् समेन पथेयर्थोस्तु ।

विवक्षितं स्वभावेनयमभिरूपः कृतो न वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थः । प्राये-
णेत्ययमर्थो ऽस्मिन् ग्रामे ये विप्राः सन्ति ते बाहुल्येन यज्ञमधीयत इति
तत्र याज्ञिकशब्दामिधेयमध्ययनं प्रति बाहुल्यस्य करणत्वं सङ्गीभूय यज्ञ-
मधीयत इत्यर्थः, इह तर्हि कथं विशिष्टवेषं कं चित् दृष्ट्वाध्यवस्यति
प्रायेणायं याज्ञिक इति । अत्राप्ययमर्थो ऽस्मिन्स्तावद्याज्ञिकानामाचारादि-
बाहुल्यमुपलभ्यते ऽतोनेनाचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयं जनैर्ज्ञाप्यत इति,

प्रतीयेति । (कै)

अत्र केचित् । एवं रीत्या कारकत्वादित्युत्पादने “हेतावि”
ते सूत्रस्ये “त्यम्भूतलक्षण” इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तिर्यदि तत्र द्रव्या-
ग्रन्थविवक्षायां सार्थक्यं तर्ह्यत्रापीति प्रत्याख्यानमत्रासिद्धान्त्येक-
दृशुक्तिरेव समन्वयसामान्यविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थमावश्यकत्वाच्चे-
याजः । अनभिधानेन भगवता प्रत्याख्यातमित्यन्ये ॥

दन्तर्हि द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् गृह्णाति । दयो-
र्गणयोः समाहार इति द्विद्रोणं पात्रादिः । द्वौ द्रोणौ कृत्वेत्यर्थः । इह
द्वतीया षष्ठी वा प्राप्ता । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्गः । तत्र सङ्ग-
वृद्धिनोरभेदविवक्षायां पशूनित्यनेन सामानाधिकरण्यात् द्वितीया प्राप्ता ।
एतदपि प्रत्याख्यातं भाष्ये । द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्दः तस्य च
तत्वं प्रति करणत्वं द्विद्रोणादीनां च यन्मूल्यं तेन द्विद्रोणाद्येव क्रियत इत्यर्थ-
तोऽपि नास्तीति ॥

। त्र प्रतीयमानज्ञानं प्रति करणत्वं, केचित्प्रायेणशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको
नपातो ज्ञातमित्यस्यार्थे वर्त्तत इत्याजः, दृश्यते च प्रायेण सामग्र्यविधौ
गणनामिति, प्रायेण निष्काममिति चक्रपाणाविति च । ‘गोत्रेणेति’ । अने-
र्हं ज्ञाये इति ज्ञानक्रियायामस्मीति भवनक्रियायां वा गोत्रस्य करण-
शब्दः । ‘समेनेति’ । पथो गमने करणत्वं समेन पथेत्यर्थः । ‘द्विद्रोणेनेति’ ।
द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्दस्तस्य च क्रयं प्रति करणत्वं द्विद्रोणादीनां
मूल्यं तेन द्विद्रोणाद्येव क्रीयत इत्यर्थभेदोऽपि नास्ति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ॥

ननु माषाणामिव तिलानामपि वापक्रिययेषितत्वाद्प्राधान्य-
मसिद्धमत आह

तथायुक्ततयेति । (कै)

वस्तुतः सहार्थविशेषणत्वमप्राधान्यमिति न दोषः ॥ ननु वाक्या-
पेक्षया कर्मत्वेन मिश्रीकरणस्य च तदर्थत्वेनाप्राधान्याद्यायविरुद्धा
द्वतीयेत्याशङ्क्याह

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वोपपादनमेव पूर्वमित्यादि । पूर्वं मिश्रणक्रिया-
सम्बन्धे तदर्थत्वमपि न स्यादिति भावः ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ सहार्तेन युक्तेऽप्रधाने द्वतीया स्यात् । पुत्रेण
सहागतः पिता । पितुरत्र क्रियासम्बन्धः शब्दः, पुत्रस्य तु अर्थ इति

“सहयुक्तेऽप्रधाने” ॥ क्रियागुणद्वयैर्द्वयोः सम्बन्धे सति सहशब्दस्य
प्रयोगो भवति, अतः पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौनि क्रियादिसम्बन्धे
यथाक्रममुदाहरणान्युपन्यस्तानि । नन्वत्र सर्वत्र सहार्थस्वभावादेव पितुः
पुत्रस्य वा गमनादिना सम्बन्धः प्रतीयते तत्कृतः पितुः प्राधान्यं,
केचिदाहुः । यस्य क्रियादिसम्बन्धो विशिष्टकालः प्रज्ञातः स यदान्यस्या-
प्रज्ञातविशिष्टकालक्रियासम्बन्धस्य तत्प्रतिपादनार्थमुपादीयते यथायं पुरुषः
कदागत इत्यपेक्षायां राज्ञा सहामत इति पुरुषागमनं विशिष्टकालमुप-

न तु पुत्रस्येतीति । (कै)

तस्य सहार्थबलादनुमीयमानं कर्तृत्वमिति तृतीयाया अप्राप्तिरिति भावः ॥

एकेन शब्देन । (कै)

क्तेन ॥

गुणप्रधानयोरिति । (कै)

प्रतीयमानोपात्तक्रियापेक्षत्वेन तादृशयोः कर्त्रोरित्यर्थः ॥
भाष्ये

अप्रधाने । (कै)

इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तरीत्यर्थः ॥

प्रधानकर्त्तरि (भा)

इत्यत्रोच्चारितशब्दबोध्यक्रियाकर्त्तरीत्यर्थः ॥ तदेवाह ।

तस्याप्राधान्यम् । सहे ऽप्रधान इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणार्थग्रहणम् ।
पुत्रेण सार्धम् । विनापि सहशब्देन तदर्थागतौ स्यादेव, तथा च सौत्र

यादयितुं वाक्यं प्रवर्त्तत इति पुरुषस्य प्राधान्यं राज्ञस्तूपलक्षणत्वेनोपात्तत्वादप्राधान्यमिति, एवं तु भृत्यैः सह राजागत इत्यत्र न स्याद् नहि भृत्यागमनं प्रसिद्धकालं येन तत्कालत्वं राजागमनस्य प्रतिपाद्येत, यत्र चोभयोरप्यज्ञातः क्रितादिसम्बन्धस्तत्रापि न स्यात् पुत्रेण सहागतः पितेति, तस्माद्वक्तव्यमप्राधान्यमत आह । 'पितुरत्रेत्यादि' । पूर्वे प्रज्ञातोप्रज्ञातो वा यस्य क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते तस्य प्राधान्यं यस्य तु सहार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीयते तस्याप्राधान्यं, कस्य पुनः शब्देनोच्यते कस्य वा प्रतीयते,

प्रतीयमानगमौति । (कै)

साहित्यानुपपत्त्यर्थः ॥ प्रविश पिण्डीमित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षविभक्तेर्दृष्टत्वादिति भावः । सादयसु न तथा धातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । एकान्वयित्वाद्धि समानाधिकरणासाहित्यं हि पुत्रस्थाध्याहृतागमनसम्बन्धज्ञान एव बोद्धुं शक्येन त्वन्यथेति तात्पर्यम् ॥ षष्ठ्यत्र बाधिकेत्युत्तरदर्शनादेवदत्ते तृतीयार्थं सूत्रमिति भाति तदनिष्ट मित्यत आह

ल्युटेति ॥ (कै)

भाष्ये

षष्ठ्यचेति । (भा)

एवं चोभयोस्तृतीयाप्रसक्त्यभावेन नियमार्थत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ ननु षष्ठीबाधनार्थमेव तर्हीदभावश्यकमत आह

प्रयोगः । वृद्धोयूनेति । प्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः । तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वेन प्रथमोपपत्तेः ॥

यस्य विवक्ष्यते, एतदुक्तं भवति । द्वयोस्तावत्क्रियासम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोगः, तत्र यदा द्वयोरपि क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते सहागतौ पिता-पुत्राविति तदा द्वयोरपि प्राधान्यान्न भवति, तदा त्वेकस्य क्रियादिसम्बन्धं शब्देन प्रतिपिपादयिष्यत्यपरस्य सहार्थात्त्वयापुपपत्त्या तदा तस्याप्राधान्यात्तद्वाचिनस्तृतीयेति, एवं च कृत्वा सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति तद्यपि प्रस्तरस्य प्रहरणसम्बन्धः प्रज्ञातः सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीति शाखायास्त्वज्ञातः तथाप्युक्तेन न्यायेन शाखाशब्दात्तृतीया सिद्ध्यतीति विभक्ति-

सा च प्रधानेति । (कै)

प्रधाने चारितार्थसम्भवादिति भावः ॥

भवत्येवेति । (कै)

अत्र वदन्ति । तृतीयाषष्ठ्योः को विशेषो यत् तृतीया-
ऽप्रधानेऽपि षष्ठी नेति । एवं च पुत्रेण सहागमनमित्यादौ
षष्ठी बाधनेन तृतीयार्थं सूत्रमावश्यकमिति । अन्ये तु कृद्योगे
षष्ठीकृद्योगश्च तत्प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण । एवं च शाब्दकृतप्रकृत्यर्थान्व-
यिनोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी नप्रतीयमानात् । सम्बन्धयोरिति
भाष्योपपत्तिमाहः ॥

क्रियाया अभावादिति । (कै)

अस्ति क्रियासत्त्वेऽपि साहित्यवत्तात् स्थौल्यमेव पुत्रे प्रती-
यते न तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति भावः ॥

व्यवसायो न वाच्यः । ननु पुत्रेण सहागत इत्यादौ पितुरेव कर्तुः क्तादिभि-
रभिधानं न त्वप्रधानस्य पुत्रादेस्तस्यापि तु सहार्थसामर्थ्यात्कर्तृत्वं प्रतीयत
इत्यनभिहिते कर्तरि कर्तृकरणयोरिति तृतीया सिद्धा, इह तर्हि पुत्रेण
सहागमणं पितुरिति 'कर्तृकर्मणोः कृतौ'ति षष्ठी प्राप्नोति, इह च तिलैः
सह माषान्वपति तिलान्माषान्वपतीत्यर्थप्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति, इह च
पुत्रेण सह स्थूलः पुत्रेण सह गोमानिति द्रव्यगुणसम्बन्धप्रतिपादन एव
तात्पर्यमिति क्रियागन्धस्यैवाभावात्कर्तृगन्धोऽपि नास्तीत्यारभ्यमेवावश्यं
सूत्रम् । 'सहार्थेन योगे विधानादिति' । युक्तग्रहणादर्थग्रहणं लभ्यते
ऽन्यथा सह प्रधान इत्येव वाच्यं स्यात्, विनापि सहशब्देन दृढो यूनेति

कारकविभक्तिरिति । (कै)

तिष्ठत्यादिक्रियानुषङ्गात् स्थूल इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति
भावः ॥ संयोगश्च विशेष्यतया विशेषणतया वेति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

तदपवादत्ववारणायैदं वचनमेवेति चिन्त्यम् ॥

गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति । (कै)

एकान्वयित्वादिसमानाधिकरणाखण्डोपाधिरूपसाहित्यस्य सह-
शब्दार्थतया पूर्वमन्वयिज्ञानावश्यकत्वादिति भावः ॥

बाधित्वेति । (कै)

स्वामित्वमपि गोनिरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगोऽपि गवा-
मिति भावः ॥

निपातनादिति क्व चित्युच्यते, इहाप्रधानवचनं प्रधानतिवृत्त्यर्थं क्रियते
पितुस्तृतीया मा भूदिति तत्र प्रातिदिकमात्रापेक्षत्वादान्तरङ्गत्वात्प्रथमा
भविष्यति नार्थीप्रधानवचनेनेति मन्यमानः पृच्छति । 'अप्रधान इति
किमिति' । 'शिष्येन सहोपाध्यायस्य गौरिति' । यथात्राप्रधाने षष्ठी-
विषये तृतीया एवं प्रधानेऽपि स्यादिति मन्यते । अत्राहुः । यथा ग्रामं
न गच्छतीत्यादौ ग्रामगमनयोः पूर्वमभिसम्बन्धः पश्चान्नञा प्रतिषिध्यते
एवमुपाध्यायस्य पूर्वं गवा सम्बन्धः पश्चात्तत्सम्बन्धविशिष्टस्य गोः सहार्थेन
योगः, अन्यथा कस्य सहत्वं प्रतिपाद्येत, अतो गवा सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वा-
दुपाध्यायात् षष्ठी भविष्यतीति नार्थ एतेन ॥

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥

अङ्गशब्दस्यार्थं आद्यजन्तवे शङ्कानुपपत्तेराह

अङ्गशब्द इति । (कै)

अप्रसिद्धत्वात् स न गृह्यत इति भावः ॥

अचि घञि वेति । (कै)

उभावपि भाव इति भावः । एरजित्यच् ॥ नन्वेवं काणशब्दो-
चिषामानाधिकरणमनुपपन्नमत आह

येनाङ्गविकारः ॥ येन शरीरविकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् ।
अर्थ आद्यजन्तः सूत्रे अङ्गशब्दः । तद्विकारलक्षकश्च प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव
एव गृह्यते सन्निधानात् । स चार्थाद्विद्यत एव न ह्यविद्यतेनावयवेन

“येनाङ्गविकारः” ॥ अङ्गशब्दोऽवयववाची प्रसिद्धस्तत्त्वज्ञायं सूत्रार्थः
स्याद् येन गुणेनाङ्गस्याद्यादेर्विकारस्ततस्तृतीयेति ततश्चाद्विकाशमस्तेत्वा-
दावेव तु स्यात् कायादेर्गुणवचनादेव च स्याद् अक्षणा काय इत्यादावक्ष्या-
देर्न स्यादित्यालोचान्यथा व्याचष्टे । ‘अङ्गशब्दोऽत्रेत्यादि’ । अर्थ आद्यच्
प्रत्ययान्तः शरीरवचनोऽङ्गशब्दः सूत्रे उपात्त इत्यर्थः । येनेति च ग्रदपेक्ष-
मङ्गिनोऽङ्गित्वं स हेतुत्वेन निर्दिश्यते, हेतुत्वेनेतिवदन्येनेति हेतौ तृतीयेति
दर्शयति । ‘विद्यतेनेति’ । सामर्थ्यादेवैतल्लभ्यते न ह्यविद्यतेमङ्गमङ्गिनो
विकारं प्रति हेतुः । ‘अक्षणा काय इति’ । कथं पुनः पुरुषः कायो याव-

काणगुणेति ॥ (कै)

लुग्विधानादिति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । गुणगुणभयाभिधानसमर्थे एव तत्प्रवृत्तेः ।
न ह्यक्षणाः काणमिति कदाचिद्भवति । कर्मघञन्तः काणत्वगुणवि-
शिष्टाच्चवाचीति परे ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

शब्दतोऽङ्गविकाराप्रतीतेरिति भावः ॥

अचप्रत्ययान्त इति । (कै)

अप्रसिद्धस्यापि व्याख्यानाद् ग्रहणमिति भावः ॥

शरीरस्य विकारः सम्भवति । तदेतदभिसन्धाय वृत्तावुक्तम् । येनाङ्गेन
विद्यतेनेत्यादि । अक्षणा काणः । पादेन खड्गः । पाणिना कुणिः । सामा-
न्योपक्रमे वाक्ये अक्षणेत्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा, निरूपयति वा काणो वेति । तत्र

तात्तिधर्मः काणता तेनाक्ष्येव काणं भवति न पुरुष इत्याह । 'अवयव-
धर्मेणेति' । तदेवं यदङ्गगतो विकारोऽवयवधर्मः समुदाय आरोपादङ्गिनः
प्रतिपाद्यते तत्र यदङ्गगतो विकारस्तत्तत्तृतीया भवति । कथं पुनरक्षिशब्दः
प्रयुज्यते यावता काणशब्दोऽक्षिगतमेव विकारमाचक्षे, तत्र काणो देवदत्त
इत्युक्तं नैव संदेहो भवति किं स्वयमेव काणः किं वाक्षणाः काणतयेति,
नाप्येवं संदेहः किन्वाक्षणाः काणतयासौ काणः किं वा पादस्येति, तदनर्थको-
ऽक्षिशब्दस्य प्रयोगः, एवं पादेन खड्गः, पाणिना कुणिरित्यादौ प्रादादौ-
नाम् । उच्यते । अक्ष्याद्युपक्रमे वाक्ये अक्षणेत्युक्ते न ज्ञायते किं निरूपयति

विकृतमङ्गमिति । (कै)

सामर्थ्यादिति भावः ॥ तदेवोपपादयति ।

न हीति ॥ (कै)

समुदायोऽङ्गौ द्योत्यते इति (भा)

भाष्ये । विकृत इत्यादिः ॥

तस्यैव । (कै)

अवयवस्यैव ॥

विकारप्रतिपत्तिरिति । (कै)

शाब्दीति भावः । आर्थी तत्प्रतीतिस्तु न द्वितीयानिमित्त-
मिति ध्येयम् ॥

काण इत्यादिप्रयोगो न विरुध्यते । यद्यप्यस्यैव काणं तथापि तद्योगा-
च्छरीरेऽपि व्यवहारो निरुद्धः । यद्यपवादो योगः । अक्षिसम्बन्धिकाण-
त्ववानित्यर्थात् ॥

किं वा काण इति, तत्र निरूपयत्यादिनिवृत्तये काणशब्दप्रयोगः, यथा
द्वावानय कौ तौवावित्युक्ते ब्राह्मणाविति । 'अङ्गविकार इति किमिति' ।
'अङ्गग्रहणं प्रति प्रश्नः, क्वचित्तु तथैव पाठः । 'अक्षि काणमस्येति' ।
नन्वत्र परत्वात्प्रथमा भविष्यति । न । असत्यङ्गग्रहणेऽत्रैव स्याद् मुख्यो
ह्यत्र विकारः, उदाहरणे तु गौणो ऽवयवधर्मस्यावयविन्यारोपात् ॥

इत्यंभूतलक्षणे । २ । ३ । २२ ॥

भाष्ये

इत्यंभूतलक्षणे इति । (भा)

इत्यंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तत्स्ये लक्ष्यवाचिपदघटित-
पदस्ये सति लक्षणवाचकान्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ तदाह
यदा लक्षणवाचीति । (कै)

लक्ष्यवाचिनःशब्दस्य लक्षणवाचिनः समासं विना लक्षणवा-
चिनस्तत्स्थत्वं न सम्भवतीत्यत आह

लक्ष्यवाचिसमासेति । (कै)

लक्ष्यवाचिघटकसमासेत्यर्थः ॥ कमण्डलुपाणिशब्दो वज्रग्रीहिणा
लक्ष्यच्छात्रवाची तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणवायोगात्पारिशेष्यादाह
कमण्डलुशब्दादिति । (कै)

इत्यंभूतश्चात्रप्राम्नात्तस्य लक्षणं कमण्डलुरिति भावः ॥
वज्रग्रीहौसमुदायस्य संबन्धित्वेन संबन्धो बोध्यः ॥

इत्यंभूतलक्षणे ॥ कश्चित् प्रकारं प्राप्त इत्यंभूतस्तल्लक्षणे तृतीया
स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्ववान् ॥

“इत्यंभूतलक्षणे” ॥ इदं शब्दात्सन्निहितवाचिनः प्रकारवचने याल्,
‘इदमस्यसु’रिति यमुप्रत्यये कृते इत्यमिति भवति, न चात्र किञ्चित्सन्नि-
हितमस्तीतीत्यंशब्दः सन्निहितपरित्यागेन प्रकारविशेषमाचष्टे, भूप्राप्ता-
वात्मनेपदी च, आ घृषादेति गिजभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तप्रत्ययस्तदाह-
‘कश्चिदिति’ । तस्येति कर्मणि षष्ठी, लक्ष्यते येनेति लक्षणं, येन श्वेत-
च्छत्रादिना राजत्वादिप्रकारविशेषापन्नतयान्यो लक्ष्यते तदित्यंभूतलक्ष्यम् ।
‘तत्रेति’ । वर्त्तमानादित्यर्थः । ‘कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति’ । छात्रो-

तत्र चेतन्यपदार्थान्वय इति । (कै)

अपेक्षावादे शङ्केयं तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलुज्ञाप्यत्वे-
नान्वयः सुवचः पाण्यधिकरणकमण्डलुज्ञाप्यश्चात्र इत्यर्थः स्यादिति
भावः ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

एतेन लोपविषयमेव तज्ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥

तत्स्थे इत्थं भूतलक्षण इति (वा)

वार्त्तिकस्वारखेनावयवात् तृतीयापत्तेः प्रतीयमानत्वात् । एतेन
समुदायात्तृतीयापत्तौ तात्पर्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् ॥

प्रातिपदिकानवयवत्वादिति । (कै)

तन्माध्यपतितन्यायादकज्वद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि कण्ठमादिवच्छा-
स्तेनावयवत्वाबोधनादवयवत्वे मानाभावादिति भावः । पूर्वं लक्षण-
त्वाविवचया प्रथमान्तत्वेन समासे जाते पञ्चाक्षरलक्षणत्वविवचायामत्र
तृतीयापादनं कृतपूर्वीकटमिति वदिति बोध्यम् । केचित्तु
कमण्डलुपाणिग्रन्दादत्र तृतीयापत्तिः । कमण्डलुपाणित्वस्यैव लक्ष-
णत्वात्सङ्गदसौ कमण्डलुपाणिग्रन्दात्तो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भव-
तीति “अनुलक्षण” इति सूत्रे भाष्यात् तदेवेत्यस्य कमण्डलुपा-

पाध्याययोगच्छतोऽश्वात्रस्य हस्ते कमण्डलुर्भवति, कमण्डलुना क्वात्रोऽय-
मिति ज्ञातवानित्यर्थः । यद्येवमीदृशे ज्ञाने कमण्डलोः करणत्वादेव तृतीया
सिद्धतिः, एवं तर्हि यदायं प्रमाता प्रमितिदशायामेवात्मनः प्रमितिविशेषं
प्रतिपादयितुं वाक्यं प्रयुङ्क्ते कमण्डलुनायं क्वात्र इति तदा ज्ञानक्रियायां
अप्रतिभासादप्रतिपाद्यत्वाच्च करणत्वासम्भवः, उदाहरणं त्वेवं व्याख्येयं,
कमण्डलुना क्वात्र इत्येवं रूपं ज्ञानमभूदिति, कोऽर्थो, ऽत्राक्षीदिति निर्दि-
ष्टस्य द्रष्टृज्ञानविशेषोऽत्र कथ्यते न प्रयोक्तुरित्यर्थः, इह कमण्डलुपाणि-

णितमेवेत्यर्थो अन्यथा स एवेति वदेत् । कमण्डलुयुक्तपाणिज्ञाप्य-
स्तदवयवीति बोधः स्यात्कमण्डलुयुक्तार्थकमण्डलुपदेन समानाधि-
करणो वज्रव्रीहिः । अन्यथा तन्मध्यपतितन्यायेन तद्ग्रहणेऽपि-
तदवयवत्वं नेत्यस्यापातरमणीयत्वेन लुग् दुर्वार एव । अत एवेच
एकाचोमिति सूत्रे भाष्ये

नरमन्य इत्यादौ (भा)

समासप्रातिपदिकसंज्ञोत्तर जातस्याप्यमः “सुपोधात्वि”ति लुग्
विधिसामर्थ्येनेत्युक्तमित्याहुः ॥ भाष्ये

पृथग्भावादिति । (भा)

एकार्थीभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डलोरुपस्थित्या तस्य
लक्षणत्वेन क्वात्तेऽन्वयासंभव इति भावः ॥ तदेतद्वक्ष्यति कैयटः ।

नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यमिति । (कै)

विशेषणत्वानाक्रान्तौपस्थितिरित्यर्थः ॥ प्रागुक्ताग्रयानभिज्ञः
शङ्कते ।

किं वक्तव्यमिति । (कै)

अत्रार्थं सूत्रारूढामभ्युच्चययुक्तिमप्याहैकदेशी भाष्ये

प्राधान्येनेति । (भा)

श्लाघ इति बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति, न च प्रत्यय-
लक्षणोनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधः, ‘न डिंसंबुद्धो’रिति
लिङ्गात्, न च ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’रिति संप्रत्ययब्राह्मणात्तृतीयाया
लुग्लभ्यते, तस्याः समासप्रातिपदिकं प्रत्ययवयवत्वादित्यत आह । ‘इह न
भवतीति’ । ‘समासेन्तर्भूतत्वादिति’ । समासार्थं प्रति गुणभूतत्वादित्यर्थः ।
इत्थंभूतस्य लक्षणं यत्प्रधानं तत्र तृतीया वज्रव्रीहौ तु वर्त्तिपदानां स्वार्थोप-
सर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वास्ति प्राधान्यम् ॥

संज्ञोऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । २३ ॥

अन्यपदार्थेन योगे स्वामिनः पञ्चमी स्यादत आह

भूतपूर्वेति ॥ (कै)

अन्ययुक्त इति । (कै)

अन्यत्वप्रतिथोगीत्यर्थः ॥ पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदानीमन्यो गवां स्वामी-
त्युदाहरणार्थः । उभयप्राप्तये गवा तुल्येन च स्वामिनं संबन्धमुप-
पादयति ।

गवां य इति ॥ (कै)

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा
स्यात् । पित्रा पितरं वा संज्ञानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्यान इति तद्ध ।
कृद्योगे तु परत्वात्षष्ठी । पितुः संज्ञाता । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, आध्याने
परत्वादधिगर्थेति षष्ठी मातुःसंज्ञनातीति । तन्न । तच्च शेषाधिकारात् ।
कर्मत्वविवक्षायां तृतीयाद्वितीययोरवश्याभ्युपेयत्वात् । भिन्नविषयता यस्या
विप्रतिषेधस्यान्याय्यत्वाच्चेति दिक् ॥

“संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि” ॥ ‘संज्ञानीत इति’ । ‘सम्प्रतिभ्यामना-
ध्यान’ इत्यात्मनेपदं, ‘ज्ञाजनीते’ जादेशः । आध्याने तु अधीगर्थ-
द्वयेष्वामिति षष्ठी भवति मातुः संज्ञानातीति, कृद्योगे त्वनाध्यानेऽपि
परत्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी भवति मातुः संज्ञातेति ॥

हेतौ । २ । ३ । २३ ॥

व्यापारानाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतुः ॥

योग्यतामात्रयुक्त इति । (कै)

व्यापाराविष्टं क्रियामात्रविषयं च करणं व्यापारावेष्टे च क्रियाविषयत्वमेव फलोपधानमेवेति ततो भेद इति भावः ॥

न त्विति । (कै)

वृत्तिकारवदिति भावः ॥

अन्येत्विति (कै)

मतेऽनुयाहकाभावोऽरुचिबीजम् ॥

हेतौ ॥ हेतुर्थे तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । विद्यया यशः । हेतु-
रिह लौकिकः फलसाधनीभूतः न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति ह्यत्रिमः । तस्य
चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात्कर्तृकरणयोरित्येव तृतीयायाः सिद्धत्वात् । न
च लौकिकहेतोरपि करणत्वात्तुल्यो दोष इति वाच्यम् । लौकिकस्य द्रव्या-
दिसाधारण्यात् निर्यापारसाधारण्याच्च । करणस्य तु क्रियामात्रविषय-
त्वात् । व्यापारनियतत्वाच्च । आह च । “द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं
नियतक्रियमिति । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरुच्यत इति च” ॥
तथा फलमपीह हेतुशब्देन गृह्यते । अध्ययनेन वसति । इदञ्च प्रत्यय
इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥

ननु ल्यबोपविधायकस्यात्र शास्त्रे ऽदर्शनात् ल्यबोप इत्य-
संगतमत आह

यचेति । (कै)

वाक्यैकदेशन्यायेनेति भावः ॥ ल्यबग्रहणं त्वा उपसर्गणम् ।
आसनात्प्रेक्षत इत्यस्यासने स्थितेत्यर्थः ॥

तचेति । (कै)

ल्यबन्ताभावेऽपि गम्यमानक्रियापेक्षकर्मत्वादिति भावः ॥ गम्य-
मानक्रियापेक्षया ऽपादानत्वं भविष्यतीत्यत आह

क्रियाया इति ॥ (कै)

यदाश्रित्येति । (कै)

यदवधिलेनाश्रित्येत्यर्थः ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ स्पष्टम् । प्रासादागच्छति । ल्यब्लोपे कर्मण्यधि-
करणे चोपसंख्यानम् ॥ प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य
आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तिनिमित्तं

“अपादाने पञ्चमी” ॥ ‘प्रासादादिति’ । अत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगे ऽप्यर्थो
गम्यत इति द्वितीया प्राप्नोति । ‘आसनादिति’ । सप्तम्यत्र प्राप्नोति ।
प्रत्याख्यानं तु प्रेक्ष्यं चक्षुषा पदार्थानां ज्ञानं, तैजसं चक्षुर्बहिर्निःसृत्य
विषयान् गृह्णाति निःसरणाङ्गके च प्रेक्षणे धातुर्वर्त्तते तत्राङ्गभूतनिःसरणं
प्रति प्रासाद उपपत्तिविषयमपादानं भवति । प्रासादात्प्रेक्षत इति कोर्थः,
प्रासादप्रदेशाच्चाक्षुषं तेजो निःसार्यपदार्थान् गृह्णातीति । ‘प्रत्याख्यानयो-

तचेति । (कै)

तत्र वर्त्तमानाच्छब्दादित्यर्थः ॥ तद्युक्तात्कालादित्युचितमत-

आह

काले विषये इति ॥ (कै)

युक्तो मासादिरिति । (कै)

मासकार्त्तिक्योश्चावध्यवधिमद्भावः संबन्धः । आग्रहायण्यास्तु न
तद्युक्तत्वमिति भावः ॥

अथवा पञ्चमीति । (कै)

तच्छब्देन पञ्चमी परामृश्यते ॥ “तद्युक्तञ्च” तत्प्रकृत्यर्थः ॥
“तस्मात्”परे परावयवके कालेऽभिधेये कालवाचिनः सप्तमीत्यर्थः ।
आग्रहायण्याश्चार्थं परत्वं न शाब्दं तत्तुमासस्यैवेति भावः ॥

दर्शनं चक्षुरिति । (कै)

करणे व्युडिति भावः ॥

प्रविशप्रिखीतिवत् । तेन कुतो भवान्, पाटलिपुत्रादित्यादि सिद्धम् । इह
हि प्रत्यक्षादिसिद्धमागमनमुषजीत्यावधावेव प्रश्नोत्तरे प्रवर्त्तते । एतेन
प्रश्नाख्यानयोश्चेति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । अपेक्षितक्रियाया दानत्वेनैव
सिद्धत्वात् । अन्यथा कश्चन्द्र इत्यादावतिथ्यापेक्ष । यतश्चाध्वकालनिर्माणं

‘चेति’ । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्यते यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते इह न
भवति कस्यायमर्थो राज्ञोर्थ इति कुतो भवानिति क्रियाया अभावा-
दनपादानत्वात् फलवद्वचनप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमागमनादिक्रियामपेक्ष्येदं
प्रयुज्यते तत्र प्रयोक्तुराख्यातुश्च मनसि विपरिवर्त्तमानमागमनं प्रत्यपेक्षित-
क्रियमपादानं पाटलिपुत्रादीति । ‘यतश्चेति’ । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वका-
रयोः परिच्छेदस्तत इत्यर्थः । गवीधुमन्नाम नगरं, सांकाश्यं तपोवनं, वृत्ति-

तेजो रूपमिति । (कै)

अपक्रमणसामर्थ्यमनेन दर्शितम् । विषयग्राहिणो नयनरश्मयः
सूर्यरश्मिवत् प्रासाददेशस्थपुरुषनयनादपक्रम्य यावद्विषयदेशं
गच्छन्तीत्यर्थः । एवं प्रासादात् प्रेक्षते चक्षुः प्रासादादपक्रम्य
विषयं जानीते इत्यर्थः । प्रासादस्थपुरुषाच्चिर्गमनं प्रासादादिति
व्यवहियते इति बोध्यम् । प्रासादमारुह्य भुङ्क्ते इत्याद्यर्थं प्रासादाद्
भुङ्क्ते इत्यादीनामनभिधानमिति बोध्यम् । प्रासादस्थपाचाच्चिर्ग-
तमन्नं भुङ्क्ते इति भाष्यरीत्यार्थ इत्यन्ये ॥

प्राप्त्यविषयग्राहित्वादिति । (कै)

परावरयोगे चेति क्त्वा । बौद्धो यथा कथं सिद्धिभागो
बोध्यः ॥ भाष्ये

अन्या चान्या चेति । (भा)

दर्शनक्रियेत्यर्थः ॥

तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या । वनाद्गामो
योजनं योजने वा । कार्तिका आग्रहायणी मासे । कृत्तिकाभिर्युक्ता
पौर्णमासी कार्तिकी । पौर्णमास्या लुब्धविशेष इति लुब्ध न भवति ।
सास्मिन्पौर्णमासीत्यधिकारे विभाषाफास्युनीश्वरणाकार्तिकीचैत्रौभ्य इति

कायुक्ता पौर्णमासी कार्तिकी, पौर्णमास्यां 'लुब्धविशेष' इति लुब्ध न भवति
'सास्मिन्पौर्णमासी' त्यधिकारे विभाषा फास्युनीश्वरणाकार्तिकीचैत्रौभ्य,
इतिनिर्देशात्, अग्रे द्वायनमस्या इत्याग्रहायणी, प्रज्ञादेराकृतिगणत्वा-
त्त्वार्थिकोऽयं, आग्रहायण्यश्वत्यादिति निपातनाश्रयत्वम् । 'तद्युक्तादिति' ।
तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थः ।

(अ. २ । पा. ३ । आ. २) (अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।)

अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनमिति । (कै)

दर्शनपदेन वृत्तिरेवाभिमता । कैयटोक्तव्याख्याने तु चतुर्थकि-
रिति विशेषं बोध्यम् । वृत्तिपरत्वेन व्याख्याने चिरं ज्ञानानुभ-
वानापत्तिरिति पूर्वपक्षः । तावत्काष्ठं स्थिरत्वेनाद्यमुत्तरं द्वितीयं
तु स्पष्टमेवेति ध्येयम् ॥ सत्यपि द्वित्वे विभक्त्यन्तस्यैव द्वित्वापत्तेः
कर्मव्यतिहारभावेन समासवद्भावाप्राप्तेरेकशेषेण बाधाश्च इन्द्राप्रा-
प्तिकथमन्यान्येतीत्यत आह

भाष्यकारेति । (कै)

तत्प्रामाण्यात्कर्मव्यतिहाराभावेऽपि वङ्गलग्रहणात् कचित्समास-
वद्भाव इत्यर्थः । कृतवीप्सादिर्वनस्यान्यस्येत्यस्य प्रादुर्भावशब्देन षष्ठीस-
मास इति परे ॥ प्रभृतिपदप्रयोगेऽपि तदर्थयोगेऽपि वा कथं
पञ्चमीत्यत आह

निर्देशात् । अग्रे ज्ञायनमस्या इति आग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्
स्वार्थिकोऽण्, आग्रहायण्यश्रत्यादिनिपातनास्त्यम् । तद्युक्तादिति । तेन
पञ्चम्यन्तेन अर्थद्वारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थः । अत्र

यदा तथा पञ्चम्या युक्तो योर्थः कार्त्तिक्यादिस्ततः परो यः कालो मासादि-
स्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः । अर्थतश्च परत्वं न शब्दत इति व्यवहितेऽपि भवति,
कार्त्तिक्याग्रहायण्योर्मध्यवर्त्ती मासः कार्त्तिक्याः परो भवति । 'अध्वन इति'
तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते, प्रत्याख्यानं तु वाक्यैकदेशस्यात्र प्रयोगः, तदयमर्थः ।
गवीधुमनः निःसृत्य यदा चत्वारियोजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यं,
चतुर्थं योजनेषु गतेषु सत्सु सांकाश्यमिति, गतानीति च कर्मणि निष्ठा

(अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. १)

भाष्यकारवचनादिति । (कै)

इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते इत्येवं रूपात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति भावः । न प्रयुज्यते इत्युक्त्वा प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति सूचितं तदप्यवधिमादायेत्येवं रूपप्रभृत्यर्थयोगे एव प्रवर्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च तमादायेत्यर्थः ॥ अधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्यत आह

ततश्चेति । (कै)

कार्तिकीमादाय मासे गते आग्रहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भावः ॥ तत्र

प्रातीति (कै)

एतदर्थमेव ततः सांकाश्यमिति वाक्यभेद इति भावः ॥

भाष्ये कार्तिक्याः प्रभृतीति प्रयोगात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः । प्रभृतीत्यर्थग्रहणम् । तत आरभ्येत्यर्थ इति कैयटात् । “स्लान्धात्प्रभृत्येव सपञ्चवानीति” कुमारः ॥

यदा जनैर्योजनानि गतानि भवन्ति ततस्तेः सांकाश्यं प्राप्यत इत्यर्थः । यदाऽध्ववर्त्तिनां निःसरणं शमनं वाध्वन्यारोप्य निःसृत्य गतानीति ल्यपः कर्त्तरि क्तस्य च प्रयोगः, तस्य प्रतीयमाननिःसरणक्रियापेक्षयापादानत्वं, गतानीति च प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमा, गतेषु सत्त्विति ‘यस्य च भावेन भावलक्षणा’ मिति सप्तमी, आग्रहायणी मासइति कार्तिक्याः परञ्च मासे गते सति आग्रहायणी भवतीत्यर्थः, तत्र दिग्गोमलक्षणा पञ्चमी, सप्तमी पूर्ववत् ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

तदर्थोपलक्षणमिति । (कै)

मध्यमपदलोपिसमासादिति भावः ॥

अतस्शब्दस्यार्थस्येति । (कै)

व्यधिकरणषष्ठ्या आश्रयणाश्रयत्वे हेतुं दर्शयन् अतस्शब्दे
प्रत्ययत्वव्यभिचारं दर्शयति

तस्यतेरिति । (कै)

न च प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया 'ङ्गस्ये'ति सूत्रभाष्य-
पठितया प्रतिपदोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव लाभे सिद्धे
प्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्तदर्थलाभे इति वाच्यम् । तदनित्यत्वज्ञाप-
नेनापि चारितार्थात् ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य ।
उत्तरतः । दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् । एवं पुरःपुरस्तादुपर्युपरिष्ठात् ॥

“षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” ॥ अत्र तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य क्विप्यतसितिरूपसम्भ-
वेपि प्रत्यक्षश्रुतत्वात्प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति
सिद्धं नार्थः प्रत्ययग्रहणेन । ‘पुरस्तादिति’ । पूर्वाधरावराणामसिपूरध-

संभवाच्चेति । (कै)

चो हेतौ ॥ भाष्ये

अन्यस्तेन समानार्थः । (भा)

इत्यस्य तेनापि योगे सिद्धमिति शेषः ॥

अथ प्रत्ययेति । (भा)

परिभाषयैव सिद्धे इत्यर्थः ॥ लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्त-
त्वमस्यैवेत्यत आह

प्रत्ययग्रहणमिति । (कै)

अञ्चेलुंगीति लुक् ॥

वक्ष्ये' 'मस्ताति चे'तिपूर्वशब्दस्य पुरादेशः । उपर्युपरिष्ठादिति । ऊर्ध्व-
शब्दस्योपशब्द आदेशो रिक्परिष्ठातिचौ प्रत्ययौ भवतः, ततः पञ्चाद्वसौति
भाष्यकारप्रयोगात्प्रसङ्गो ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतर- स्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

नञः प्रतिषेधार्थत्वेऽसंगतिरत आह

कावेति ॥ (कै)

अनधिकारत्वेऽन्यारादित्यस्यासंगतिरत आह

योगात्परेष्विति । (कै)

भाष्ये

द्वितीयाषष्ठीविषये इति । (भा)

एनपा द्वितीया । (२ । ३ । ३१) “षष्ठ्यतसर्थे”त्यत्र चेत्यर्थः ।
सौत्रक्रमत्यागे न्यायसिद्धपूर्वनिपातत्यागे च बीजं चित्यम् । केचित्तु
“एनपा द्वितीया” “षष्ठ्यतसर्थेने”त्येवाष्टाध्यायीपाठः । एवं च
‘पृथग्विने’त्यनेन द्वितीयाविधानमपीति । एनपेति योगविभागात्
षष्ठ्यपीति वृत्त्युक्तं चिंत्यमित्याहुः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्च-
यार्थम् । निपातानामनेकार्थत्वात् । मण्डूकश्रुत्या पञ्चम्यनुवर्तते । एभिर्योगे

“पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्” ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणेन पक्षे
यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानात् तृतीयया सुक्ते शेषत्वात्पक्षे षष्ठी प्राप्नोति, अथ
स्यादनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमिति,
एवमप्यनन्तरा द्वितीया समुच्चयेत, अथापि योगविभागेनास्या अपि

(पृथग्विनानानाभिस्तृतीया-

(अ. २ । पा. ३ । आ. २)

न्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ।)

अन्यतरस्यां ग्रहणमिति । (कै)

अव्ययानामनेकार्थत्वात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थः ॥ आग्रयानभिज्ञः
ग्रह्यते भाष्ये

अस्त्यन्यदिति । (भा)

यद्यपि संबंधानुवृत्तौ मण्डूकानुवृत्तौ वा अनुवृत्तिसामर्थ्यादेव
पञ्चम्यामपि सिद्धायाम् अन्यतरस्यां ग्रहणं चित्यप्रयोजनं षष्ठी तु
नेष्यते भाष्यकृता तथापि तद्विना तयोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तद्वोधनायैव तद्
ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ तद्वनयन्नेवाथवान्येत्यादिपक्षद्वयमाह

बाध्यते इति । (कै)

इह तु तृतीयया न बाध्यते चत्वारिण्यन्यतरस्यां ग्रहणादिति
भावः ॥ भाष्ये

यत्नादिति । (भा)

अत्र चान्यतरस्यां ग्रहणं यत्नोऽस्तीति भावः ॥

तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । वृत्तिकारस्त्वाह । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभा-
गाद् द्वितीयापीष्यत इति । पृथग्रामेण रामाद्रामं वा । एवं विना नाना ।
हिरण् नाना च वर्जनं इत्यमरः । नानानारीर्निष्फला लोकयात्रेति प्रयोगः ॥

सिद्धिः, एवमपि तदनन्तरा षष्ठौ समुच्चीयेत न कथं चन पञ्चमी सा चेष्यते
तत्कथमित्याह । ‘पञ्चमीग्रहणमिति’ । ‘इहेति’ । न पूर्वयोर्योगयोः मण्डू-
कगतयोऽधिकारा भवन्ति, यद्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्पञ्चमी, अन्यतरस्यांग्रहणं
तर्हि किमर्थं समुच्चयार्थं तत्र किं समुच्चीयत इत्यपेक्षायां पञ्चमीग्रहण-
मिहानुवर्त्तत इत्युच्यते । ‘योगविभागः कर्त्तव्य इति’ । असत्यपि मुनित्रय-
वचने प्रयोगबाहुल्यादेवं व्याख्यातम् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।

२। ३। ३५ ॥

भाष्ये

पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । (भा)

पञ्चम्यन्तदूरान्तिकार्थेयुक्तादित्यर्थः । सामान्यतो दूरान्तिकार्थ-
युक्ताप्रतिषेधे पूर्वसूत्रस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरत एवात्र
वार्तिके पञ्चमीविधानमिति सार्थकं दूरान्तिकार्थेरिति पूर्वसूत्रेण
षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तिः पूर्वसूत्रेण दूरान्तिकार्थैः षष्ठीत्यनेन षष्ठ्यैवेति

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ एभ्यो द्वितीया स्याच्चकारात्पञ्चमी-
द्वितीये । प्रातिपदिकार्थे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरादूरेण वा ।
अन्तिकमन्तिकादन्तिकेन वा । उत्तरत्राप्येतदनुवृत्त्या तत्तद्विषयेऽपि द्विती-
यादयः स्युः । तथा चाधिकरणेऽपि प्रयुज्यते । दूरादावसथान्मूत्रमिति ।
आवसथस्य दूर इत्यर्थः । असत्त्ववचनग्रहणमनुवर्तते । तेनेह न । दूरः
पश्याः । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वमिति ॥

“दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” ॥ ‘प्रातिपदिकार्थे विधानमिति’ ।
अर्थान्तरस्यानिर्द्देशादिति भावः । नन्वनिर्द्देशेऽप्यर्थान्तरस्य शेषविषये पूर्व-
विभक्तिविषये च विधानमेतद्युक्तं प्रथमा विषये तु परत्वात्सैव प्राप्नोति ।
नैष दोषः । उत्तरत्राप्येतदनुवर्तते तेनोत्तरविभक्तिविषयेऽपि सर्वत्र यथा-
भिधानं भवति, तथा च दूरादावसथान्मूत्रमित्यधिकरणेऽपि भवति, आवस-
थस्य दूर इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थे विधानमित्येतत्तदाहृतविषयं द्रष्टव्यं,
तथा च सत्त्ववचनेभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्तीति वक्ष्यति, प्रातिपदि-
कार्थ एव तु विधाने यथायथमित्यनुपपन्नं प्रथमैव भवतीति वाच्यं स्यात् ॥

न तु पञ्चमी । अनेन निषेधादिति भावः ॥ ^१“दूरादावसथादि”-
त्यनयोः सामानाधिकरणभ्रमं निराकरोति

आवसथस्येति । (कै)

दूरात् यामस्येत्यादौ त्वनभिधानात्पञ्चमी नेति भावः ॥

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

इन्विषयस्य (कै)

इत्यस्य इनो विषयस्येति समासः ॥ प्रकृतित्वेन च स इनो
विषयस्तदाह

१ दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।

दूराच्च भाष्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः । कटे आस्ते ।
दूरान्तिकार्थेभ्यः प्राग्विभक्तित्रयमुक्तम् । अनेन च सप्तमीति तेभ्यश्चतस्रो
विभक्तयः फलिताः । क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम् ॥ इति इन्नन्तः
शब्दः । विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः । अधीतौ व्याकरणे ।
अधीतमनेनेति विग्रहः । आद्धमनेन भुक्तमित्यतो ऽनेनेति वर्त्तमाने इष्टा-
दिभ्यश्चेति सूत्रेण कर्त्तरौनिप्रत्ययः । ततस्तद्वितार्थेन सहैकाधीभूतस्याधी-

“सप्तम्यधिकरणे च” ॥ ‘क्तस्येन्विषयस्येति’ । इन्नन्तः शब्दो विषयो
वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः । ‘अधीतौ व्याकरण इति’ । अधीतम-
नेनेति विग्रहे आद्धमनेन भुक्तमित्यतोऽनेनेति वर्त्तमाने ‘इष्टादिभ्यश्चे’
तौनिप्रत्यये कृते तद्वितार्थेन कर्त्ता सहैकाधीभूतस्याधीतस्य निष्कृष्य व्याकर-
णादिना सम्बन्धाभावात् क्तप्रत्ययेनानभिहिते व्याकरणादौ गणभूतयापि

इन्नन्तस्येति । (कै)

ज्ञानप्रकृतिकेन्नन्तस्येत्यर्थः ॥

अत्र व्याकरणस्येति । (कै)

पूर्वमविवक्षितकर्मतया भावे क्ते पश्चात्कर्मसंबन्धेन कर्मणाऽन-
भिहितत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्याशयः । कर्मणि क्तप्रत्ययान्तात्तु वा इति
रथविकन्यायात् । एतेन कर्मणि क्तप्रत्यये व्याकरणशब्दात् प्रथमै-
वेति निरस्तम् ॥

तस्य निष्कृष्य व्याकरणादिना सम्बन्धाभावात् । क्तप्रत्ययेनानभिहितं
व्याकरणम् । तत्र कृतपूर्वीकटमितिवद् द्वितीया प्राप्ता । गुणभूतयापि
हि अध्ययनक्रियया कर्मणः सम्बन्धो न विरुद्धः । सहाधीतवान् व्याकरण-
मित्यादौ यथा । आह च, “अवियद्वा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति” ॥ न विविच्य ग्रहो यस्याः
सा अवियद्वा । गुणीभूतेत्यर्थः । ननु कालकर्मणोऽपि सप्तमी प्राप्नोति
मासमधीती व्याकरण इत्यादौ । मैवम् । तस्य बहिरङ्गत्वात् । न चैवं
तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । तद्विधाने लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिपक्ष-

प्रकृतिवाच्ययाध्ययनक्रिययाऽधीतवान् व्याकरणमितिवत् कर्मतया सम्बध्य-
माने कृतपूर्वीकटमितिवद् द्वितीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । इह
मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वात्सप्तम्यभावः । ‘साधु-
र्देवदत्तो मातरौति’ । अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्मातापितृविषयत्वेऽपि क्रियाया
अभावादधिकरणत्वाभावादचनं, साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेनार्थमत्र
साधुग्रहणं, तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति, अर्चाग्रहणं तत्र निपुणार्थं, कथं
तर्हि तत्र प्रत्युदाहरिष्यते अर्चायामिति किं साधुर्भृत्यो राज्ञ इति ।
उच्यते । राज्ञो भृत्येन सह शाब्दोऽन्वयो न साधुना राज्ञो भृत्यः स
साधुरिति, तत्र राजनि वान्यत्र वेति नैतच्छब्देन स्पृश्यते प्रत्यासत्त्या तु

‘अधिकरणत्वविवक्षायामिति । (कै)

अस्तौत्यध्याहारेण कर्तृद्वारा व्यापाराश्रयत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

तच्चोपपादितं “कालाध्वनोरि”त्यत्र ॥ उभयचानेनैव सप्तम्यां
भिद्धायामर्चाग्रहणं तत्र व्यर्थमत आह

अर्चाग्रहणं त्विति । (कै)

तत्र साधुग्रहणं तु साधुप्रयोगेऽप्यर्चायां प्रत्यादियोगे निषेधार्थं
न चानेन दुर्वारा तस्यामर्थ्यनास्याप्यप्रवृत्तेरिति केचित् । क्रियाया
एव कारकाहत्वादसङ्गतिमाशङ्क्याह

१ “अधिकरणविवक्षया” इत्यपि दृश्यते ॥

स्याश्रयणात् । साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले ।
अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्मात्रादिविषयत्वेऽपि क्रियाया अभावेनाधिकरण-
त्वाभावादचनम् । साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धे अनर्थार्थमत्र साधुग्रहणम् ।
तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति । सूत्रे अर्चाग्रहणन्तु निपुणार्थम् । साधुग्रहणन्तु
तत्र वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रस्याप्रवृत्तेरिति ध्येयम् । अर्हाणां कर्तृत्वे अनर्हाणा-
मकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च । सत्सु तरत्सु असन्त आसन्त इत्यादि । यद्यपीदं “यस्य
च भावेने”त्येव सिद्धम् । तथापि लक्ष्यलक्षणाभावाविवक्षायामपि यथा
स्यादिति वचनमित्याहुः । निमित्तात्मकयोगे ॥ निमित्तमिह फलम् । तदा-
चिनः सप्तमी स्यात् । यदि तस्य कर्मणा सह योगो योगविशेषः संयोगसम-

राजविषयमेव साधुत्वं गम्यत इत्येतावता तत्प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । ‘कार-
कार्हाणामिति’ । कारकशब्दो भावसाधनः, कारकत्वाह्वाणामित्यर्थः ।
‘ऋद्धेऽस्त्विति’ । ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकाह्वाः, लक्ष्यलक्षणाभावा-
विवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम् । ‘दरिद्रेष्वासीनेऽस्त्विति’ । दरिद्रा-
भोक्तं नार्हन्तीत्यकारकाह्वाः । ‘तद्विपर्ययेति’ । कारकाह्वाणामकार-

कारकशब्द इति । (कै)

शक्तिपरः स इति परे । उत्तरसूत्रेण “यस्य च भावेन” इत्यनेन क्रियाफलमिति व्याख्यानादिति भावः ॥ भाष्ये “सृष्ट्वा” इत्यस्य विद्यादिगुणसमृद्धा इत्यर्थः । “संयोग” इत्यस्य व्याख्यानं “संबन्ध इति” समवायस्यापि संग्रहाय ॥

वायात्मकः । “चर्मणि दीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः” ॥ चर्मफलकं दीपिकर्मकं हननमित्यर्थः । अत्र हेतुत्वतीया प्राप्ता । तत्र हि फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते । अध्ययनेन वसतीत्यादिसिद्धय इति प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्थितम् । अत्र दीपि-चर्मणोः समवायः संबन्धः । चमरशब्दाज्जातिलक्षणा डौष् । पुष्कलकः शङ्खः । स सीम्नि सीमाज्ञानार्थं हतो निहतः निखत इत्यर्थः । निहन्यमानेन शङ्खना सह सीम्नः संयोगः संबन्ध इति हरदत्तादयः । दुर्गवाक्यप्रबोधे तु कुलचन्द्रस्वाह । सीमा अण्डकोशः पुष्कलको गन्धमृगः । उक्तं च मेदिनीकोशे, सीमा घाटस्थितिच्चेष्टखण्डकोशेषु च स्तियामिति । अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकौलथोरिति च । कर्मयोगे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

कत्वेऽकारकाद्याणां च कारकत्व इत्यर्थः । ‘निमित्तात्कर्मयोग इति’ यत् क्रियाप्रयोजनं यदर्थः क्रियारम्भस्तत्फलमिह निमित्तं, तद्वाचिनः सप्तमौ भवति यदि तस्य निमित्तस्य कर्मणा कर्तुरौप्सिततमेन सह समवायादिलक्षणाः सम्बन्धो भवतीत्यर्थस्तत्र हेतुत्वतीयायां प्राप्तायां वचनं, तत्र हन्ति-कर्मणा दीप्यादिनां चर्मादेर्निमित्तस्य समवायः सम्बन्धः । ‘चमरीमिति’ । चमरशब्दाज्जातिलक्षणा डौष्, पुष्कलकः शङ्खः स सीम्नि सीमाज्ञानार्थं हतो निखत इत्यर्थः, तेन च निहन्यमानेन शङ्खना सह सीम्नः संयोगः सम्बन्धः । कर्मसम्बन्ध इति किं, वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

(यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

(अ. २ । पा. ३ । आ. २)

२ । ३ । ३७ ।)

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

२ । ३ । ३७ ॥

भूय इति । (कै)

अनुमायकत्वं लक्षणत्वं तत्प्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष इति भावः ॥

यथाम्रीति । (कै)

तथा च उदयति सवितरि तमो नष्टं धूमे सति वह्निर्भवती-
त्यादावेव स्यात् इति भावः ॥ भाष्ये

द्वितीयो भाव आरभ्यते (भा)

इत्यस्योच्यत इत्यर्थः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्य-
ततः सप्तमी स्यात् । निर्जातकाला क्रिया अनिर्जातकालायाः क्रियायाः

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” ॥ इह भूयो दर्शनाश्रयो लक्ष्य-
लक्षणभावो यथामिधूमयोः, तत्सोदित आदित्ये तमो नष्टम् उदिते
चन्द्रमसि समुद्रः प्रवृद्ध इत्यादावेव स्याद् इह त्वग्निषु ज्वयमानेषु गत
इत्यग्निहवनं यदा गमनेन सह पुनःपुनर्न दृष्टचरं तदा न तत्तस्य लक्षण-
मितीह न स्यादित्याशङ्क्याह । ‘प्रसिद्धा च क्रियेति’ । प्रसिद्धिरेव

लक्षणशब्द इति (कै)

नाथं शब्दोऽनुमापकत्वेनाभिमतलिङ्गपर्यायः । किन्तु वृत्तं
प्रतिविद्योतत इत्यादाविवानिर्ज्ञातज्ञापनवृत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये

सकृदपि यन्निमित्तत्वायेति । (भा)

तत्कालादिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यर्थः ॥

तदेव । (भा)

कमण्डलुपाणित्वमेव ।

अनिर्ज्ञातकालस्येति (कै)

अनेन मानान्तरेण यस्य स्वरूपं ज्ञातं तस्य कालविशेषज्ञापनायं
शब्दप्रयोगे एकस्य प्रवृत्तिं सूचयति । “राक्षपरागे स्त्रायादि”-
त्यादौ कालवाचकादधिकरणे एव ॥

कालपरिच्छेदकत्वात् लक्षणमित्युच्यते । गोषु दुह्यमानासु गतः । एवं
देशपरिच्छेदिकापि सति गुणो द्रव्यत्वमस्ति ॥

क्रियायाः क्रियां प्रति लक्षणत्वे उपयुज्यते न पुनर्दर्शनम्, एतदुक्तं भवति
निर्ज्ञातकाला क्रियाऽनिर्ज्ञातायाः क्रियायाः सकृदपि कालपरिच्छेदेहेतुत्वे-
नोपात्ता भवत्येव लक्षणमिति ॥

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥

विभागो भेदः । गोभ्यो गौरेव कथं विभक्तत्वमत आह

गोमण्डलादिति (कै)

पृथक् क्रियते भेदेन बोध्यते ॥

अवधारणमाश्रीयत इति । (कै)

माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य इत्यादौ माथुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राणित्वेनान्तर्भावेऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावादिभाग एवेति भावः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ विभागो विभक्तं निर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव न तु शब्दोपात्तसामान्यरूपाक्रान्तता तत्र निर्द्धारणाश्रयात् पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आद्यतराः । न ह्यत्र गवां कृष्येत्यादिष्वेव सामान्य-विशेषभावः किन्तु शब्दोपात्तधर्मयोर्विरोध एव । इदञ्च सूत्रं बुद्धिकल्पित-मपायमाश्रित्यापादानप्रकरणे प्रत्याख्यातम् । आह च । “बुद्ध्या समीहितैक-त्वात् पञ्चालान् कुरुभिर्चदा । पुनर्विभजते वक्ता तदापायः प्रतीयत” इति ॥

“पञ्चमी विभक्ते” ॥ “विभक्तमस्तीति” । निर्द्धार्यमाणात्, एतदुक्तं भवति, निर्द्धार्यमाणस्य निर्द्धारणाश्रयस्य च विभागे सति निर्द्धारणं भवति ततश्च सर्वत्रैव निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्तीति सामर्थ्यादेवधारणमाश्रीयते यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभाग एव न केन चिदात्मभाव इति, तेन गवां कृष्ये-त्यादौ यद्यपि गोमण्डलात्कृष्या गौः पृथक् क्रियते तथापि गवात्मनान्तर्भावो-स्तीति न भवति, उदाहरणे तु माथुराणां पाटलिपुत्रेषु प्राणित्वेनान्तर्भावे-ऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावादिभाग एव भवति, प्रत्याख्यातं चैत-त्त्रमपादानप्रकरणे “बुद्ध्या समीहितैकत्वात्पञ्चालान् कुरुभिः पृथग् चदा विभजते वक्ता तदा ऽपायः प्रतीयत” इति ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।

२ । ३ । ४३ ॥

प्रतिपरीति (कै)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूचस्थाः प्रत्यादय इति भावः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चा-
यां गम्यमानायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो वा । पुण
कर्मणि शुभे । अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः कः । अर्चं पूजायामस्माद्धौ-
वादिकाद् गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः । चौरादिकात्तु ग्यासअन्येति युच् स्यात् ।
अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । साधु-
शब्दप्रयोगे त्वनर्चायामपि सप्तमी भवत्येव । साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्त्ति-
कादिति प्रागेवोक्तम् । अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ नेह । साधुनिपुणो
वा मातरश्च प्रति पर्यनुवा ॥

“साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः” ॥ साधुशब्दः कृवापाजिमौ-
त्युत्तः, पुण कर्मणि शुभइत्यस्मान्निपूर्वादिगुपधेति के निपुण इति भवति,
अर्चं पूजायामित्यस्माद्धौवादिका ‘गुरोश्च हल’ इत्यकारः, चौरादिकात्तु
युच् भाव्यम् । अप्रतेरित्यत्र प्रयोगइत्यध्याहार्यं तदाह ‘न चेत्प्रतिः प्रयु-
ज्यत इति’ । ‘साधुर्भवो राज्ञ इति’ । पूर्वमेवैतद् दृषितमुपपादितं च,
निपुणः पुत्रो मातुरिति तु तत्त्वकथने न्याय्यं प्रत्युदाहरणम् ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।

२ । ३ । ४४ ॥

स्यतेरिति (कै)

“द्यतिस्थितौ”त्वे कृते

अस्य सितमिति । (कै)

कारकं कर्मकारक्यतिषङ्गो रज्जादिभिः सम्बन्धेन गौणार्थस्त-
त्परत्वरूपः । अत एव पूर्वमुत्सुकसाहचर्यादित्युक्तम् । तत्परं
प्रसितासक्ता इत्यमरः ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सममौ ।
प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । तत्परं प्रसितासक्तावित्यमरः ।
उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितोपि तत्पर एवेह गृह्यते तेन प्रकर्षेण सितः शुक्त
इत्यर्थं न भवति ॥

“प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” ॥ षिञ् बन्धने प्रकर्षेण बद्धः प्रसि-
तस्तदाह । ‘यस्तत्र नित्यमवबद्ध इति’ । नित्यमित्यनेन प्रशब्दस्यार्थमाचष्टे,
अवबद्ध इवावबद्धः, यो हि यत्र प्रसक्ताः स तत्रावबद्ध इव भवतीति
भावः । तेन प्रकर्षेण सितः शुक्लतर इत्यस्य ग्रहणं न भवतीति प्रदर्शितं
भवति । ‘केशेषु प्रसित इति’ । तत्पर इत्यर्थः ॥

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

एतत्सूत्रप्राप्तये प्रक्रियामाह

पुष्पेण युक्त इति सर्वेति । (कै)

ततश्च पुष्पं प्रतीक्षते पुष्पाय स्पृहयति पुष्पस्य समीप
इत्यादि प्रयोगा नाभिधेरन्निति भाव इति सर्वं निर्मलम् ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्तञ्जया लुप्यमानस्य
प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीया सप्तम्यौ स्तोधिकरणेयौ । मूलेनावाहयेद्देवी
श्रवणेन विसर्जयेत् ॥ मूले श्रवणे इति वा । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो
लुबविशेषइति लुप् । अधिकरणे किम् । पुष्पः । पुष्पं प्रतीक्षते । पुष्पाय
स्पृहयति । अत्र केचित् सूत्रे पञ्चम्यर्थे सप्तम्यौ । लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन

“नक्षत्रे च लुपि” ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्तञ्जया लुप्यमा-
नस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानादिति सूत्राक्षरान्वयः, यच्चोच्यते । नक्षत्रे
लुपीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन इत्यर्थ इति, तत्रोत्तराभ्यां
प्रत्यगुनीभ्यां नोत्तरा गच्छेदिति विशेषणान्न स्यात्तस्यालुबन्तत्वात्, कथं तर्हि
लुबन्तान्नक्षत्राभिधायिनः शब्दादिति वृत्तिः, प्रायोवृत्त्यैतदुक्तं लुबन्तार्था-
भिधायी प्रायेण लुबन्तो भवति, लुबन्तार्थाभिधायिनः शब्दमात्रादित्यर्थः ।

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

इति व्याचक्षुः तेषां लुबन्तविशेषणान्न स्यात्, उत्तराभ्यां फाल्गुनीभ्यां नोत्तराभ्यां गच्छेदिति अथेति ह्रस्वदत्तः ॥

‘लुबन्तादिति’ । लुबन्ते समाभावस्येति वज्रव्रीहिः, स्थानिद्वारकं च लुपोऽन्त्यावधवत्वं द्रष्टव्यम् । अधिकरण इति वर्त्ततइति’ । एवं च पुष्यं प्रतीक्षते पुष्पाय स्पृहवति पुष्यस्य समीपइत्यादावपि न भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

—••••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—••••—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्याद्भुत्तान इव बौध्वात् ॥

—••••—

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन- मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।

—••••—

तद्ग्रहणमन्तरा तदर्थे प्रथमा नियमालाभात् प्रश्नानुपपत्तिरत
आह

ङ्याबिति ॥ (कै)

अन्तरेणापीति । (कै)

अर्थ इत्युक्तापि कस्यार्थ इत्याकाङ्क्षायां यतः स्वादिविधिस-

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे
लिङ्गमात्रादिषु च प्रथमा स्यात् । दन्वान्ते श्रुतत्वात्प्रत्येकं मात्रशब्दः सम्ब-

---

“प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” ॥ ‘प्रातिपदिकार्थः
सत्तेति’ । अत्र जिष्टक्षितस्येदं लक्षणं न प्रातिपदिकार्थमात्रस्य, गौः शुक्लः
पाचको दित्य इत्यादावसम्भवात् । योर्थः सन्नेव केवलं न जात्यादिरूपो न

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

दर्थे इति लाभादिति भावः ॥ तत्सत्त्वेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाष-
याद्व्यताद्यर्थे तत्लाभः ॥ नन्वव्ययानामप्यर्थवत्त्वान्तेनैव सिद्धमत आह

असतीति ॥ (कै)

यत्नादिति । (कै)

प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादस्य संख्यावाक्यैरेकवाक्यतायामपि
प्रकृतार्थापेक्षानियमाश्रयणादर्थनियमाश्रयणाद्वाऽसंख्यादव्ययाद्वचन-
सिद्धिरिति भावः ॥

अथवेति । (कै)

लिङ्गे वर्तमानात्प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थः । सर्वत्र लिङ्गं
प्रकृत्यर्थे इति भावः । इदं चिन्त्यं प्रातिपदिकार्थग्रहणाभावे
लिङ्गमात्रे इत्यर्थापत्तौ स्त्रीपुमानित्यादावेव स्यात् न वृच
इत्यादौ जात्यादेरप्यधिकस्य भानात् । तस्मादाद्यव्याख्यैव ज्ञायसी ॥

जात्यादिरिति । (कै)

आदिनाश्रयः जातिपदं च प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् ॥

ध्येते । स चावधारणे । मात्रं काल्पेवधारणइत्यमरः । प्रातिपदिकार्था-
दीन्धेव तन्मात्रमित्यस्यपदविग्रहः । मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः । प्राति-
पदिकार्थः सत्ता । उक्तं हि । तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति । तां

लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तियोगी स इह प्रातिपदिकार्थत्वेन विवक्षितो यथा-
व्ययार्थ इत्यर्थः, अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुरौदृशस्तादृश
इति गौः शृङ्ग इत्यादौ तु सत्त्वरूपेर्लिङ्गग्रहणादेव सिध्यतीति भावः ।

यस्मिन्नर्थे इति । (कै)

प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधानाभावात्तद्व्यतिरिक्तः शेष इति न
लभ्यत इति भावः ॥

नन्वसंख्येति । (कै)

षष्ठीविधायकस्यापि द्व्येकयोरित्यादिभिरेकवाक्यत्वादिति
भावः । वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयाभावशेषः प्रातिपदिकार्थरूपः
प्रथमाया विषयः ॥

सर्वत्रेति । (कै)

न तदपेक्षः शेष इत्याशयेनैकदेश्याह

षष्ठ्यत्रेति । (भा)

एवं चाद्यव्याख्याने विनास्य भाष्यस्यासङ्गतिः ॥ पर एकदेश्याह

इदं तर्हीति (भा)

इदं सर्वमेकदेश्युक्तिरित्यग्रे स्फुटं भविष्यति । उच्चैर्नीचैरित्यग्रे-
कदेश्युक्तिः । “अव्ययादाप्सुप” इति ज्ञापकात्सिद्धेरिति बोध्यम् ॥

प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते इति च ॥ उच्चैः । नीचैः । अत्र हि
परिमाणविशेषोपहितं सत्तामात्रं प्रतीयते इत्याहुः । अन्ये तु नियतोप-
स्थितिकः प्रातिपदिकार्थ इत्याहुः । अस्मिन्पक्षे वृत्तः कुद्यं भित्तिरित्यादी-

अन्ये त्वाहुः अन्यव्यतिरेकाभ्यां यस्य योर्थः प्रतीतो यमर्थं प्रातिपदिकं न
व्यभिचरति येन विना प्रातिपदिकस्याप्रयोगः सर्वः प्रातिपदिकार्थः, सत्ता-
ग्रहणं तूपलक्षणं तेन सत्ता मोक्ष, श्रौवत्यं शुक्लो गुणः पाचको दित्यो
गौः शुक्ल इत्यादिकमप्युदाहरणमिति । नन्वत्र सर्वत्र लिङ्गग्रहणादेव सिद्धं,

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४ । ५ ।)

ननु प्रादिपतिकलेऽप्यवयवानां लिङ्गाबोधकत्वेन व्यभिचारात्
तत्प्रातिपदिकार्थः इत्यत आह

सत्त्वभूतेति । (कै)

प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य हि तत्तत्प्रातिपदिकार्थे इत्यर्थो न तु
प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नार्थ इति असंभवादिति भावः ॥

अधिकविशेषेति । (कै)

द्रव्यजातिभ्यामधिकेत्यर्थः ॥

स्त्रीत्वाद्यधिकमिति । (कै)

स्त्रीत्वादिकमधिकं यचेत्यर्थः ॥

यमर्थमिति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य प्रातिपदिकस्य योऽर्थोऽवधारितः
प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्तदधिकव्यावृत्त्यर्थमात्रग्रहणमिति भावः ॥
द्रव्यमात्रापेक्षयाधिकव्यावृत्तौ घट इत्यादावपि न स्यादिति
तात्पर्यम् ॥

नां नियतलिङ्गानां प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्येव सिद्धम् । लिङ्गमात्र इति
तु तटस्तटौतटमित्याद्यर्थम्, । न ह्यत्र पुंस्त्वादि नियतोपस्थितिकम् । अतः
लिङ्गमात्राधिक्येऽपि विधीयते । परिमाणमात्रे त्रयो व्रीहिः । इय हि

न, मात्रग्रहणं क्रियते तच्चावधारणार्थं पयोगमात्रं तृतीयतौतिवत्, ततश्च
स्त्रीपुमान्पुंसकमित्यादावेव तु स्याद् यत्र लिङ्गमेवार्थं सत्तेत्यादौ तु जात्याद्य-
धिकार्थसद्भावान्न स्यात् । अथ कन्यामात्रं वक्ष्यतीतिवन्मात्रशब्दस्य व्याप्ति-
वचनत्वात्लिङ्गमात्रे प्रथमा लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा भवतीति व्याख्यानादधि-

न प्रातिपदिकार्थ इति । (कै)

कुमारलख्येव नियमेन भानात्तदर्थता न तु लिङ्गस्येति भावः ॥

अत्र स्त्रीत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तत्त्वम् ॥

तटस्तटमिति । (कै)

अस्य त्रिलिङ्गत्वेन प्रातिपदिकात्कस्यापि लिङ्गस्य नियमेनानु-
पस्थित्या तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभाव इति भावः ॥

जातिरेवात्रेति (कै)

अत्र प्रकृतसूत्रे जातिग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरप्रातिपदिकार्थ-
प्रातिपदिकार्थशब्देन विवक्षितः । जातिपदमाश्रयस्याप्युपलक्षणम् ।
एवं च भाष्योक्तान्यप्युदाहरणानीति तद्भावः ॥ अन्तरङ्गत्वाच्च तयो-
रेव प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणं लिङ्गादीनां तु प्रायेण द्योतक-
सापेक्षप्रतीतिकतया वहिरङ्गत्वमिति तदाशयः । एतदेवाभिप्रेत्य
प्रातिपदिकार्थः सत्तेति वृत्तावुक्तम् उक्तव्याख्यादयं चिन्त्यमेव ।
अनेकलिङ्गत्वेऽपि स्वमोर्नपुंसकादिति शास्त्रबलेन लिङ्गे प्रातिपदि-
कत्वाच्चत्वस्यैव सर्वसम्मतत्वेन तटादिशब्देऽपि प्रातिपदिकार्थग्रहणेन

ब्रौणलक्षणं यत्परिमाणान्तत्परिच्छिन्नो ब्रौह्मिरित्यर्थः । प्रकृत्यर्थस्य ब्रौणस्य
प्रत्ययार्थे परिमाणे व्यभिचारेण संसर्गेण विशेषणता प्रत्ययार्थस्य ब्रौहिषु परि-
च्छेद्यपरिच्छेदकभावेन संसर्गेण विशेषणमिति बोध्यम् । वचनमात्रे, एकः

कार्यसद्भावेऽपि प्रथमा भवतीत्युच्यते हन्तैवं वृत्तं पश्येत्वादौ कर्मादिसद्भा-
वेऽपि लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा स्यात्, कर्मण्येव द्वितीयेत्यस्मिन्प्रत्ययविषया-
पेक्ष कर्मादीनां द्वितीयादिष्वनिश्चितत्वात् । 'वचनमेकत्वादीति' पूर्वाचार्य-

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

सिद्धिरत एव द्वितीयाद्यन्ते लिङ्गबोधः । नहि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे वृत्तादिशब्दवाच्यप्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते न तटादिवाच्यमित्यत्र जातिरेवात्रेत्युक्तातिरिक्तं निमित्तमस्ति । एवं चालिङ्गाव्ययानि लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि । अन्ये तु लिङ्गाद्याधिक्यस्येति बोध्यम् । येषुपि गौर्वाहीक इत्यादौ गोसदृशे लक्षणं वदन्ति तेषां मते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदुत्तरत्वप्रत्ययेनाभिधीयमानत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माकं तु शक्यतावच्छेदकारोपेणैव तत्तद्बोधकपदे एव लक्षणेति वादिनां शङ्कैव न ॥ भाष्ये

अथ परिमाणेति । (भा)

द्रोणादयो यदि परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिरिति प्रश्नाग्रयः ॥ उत्तरन्तु लक्षणया परिनेयवृत्तिता यदा तदर्थमितीत्याह

दौ बहवः । वचनं सङ्ख्या । तथैव प्राचां व्यवहारात् । तत्र प्रकृत्या उक्तायामपि सङ्ख्यायां यथा स्यादित्येतदर्थमिदं वचनम् । इह सूत्रे अर्थलिङ्गयोः प्रथमेत्येतावदेवावश्यकम् । इतरन्तु अर्थम् । तथाहि प्रातिपदिकग्रहणं तावदावश्यकम् । उदात्तं प्रातिपदिकादि स्वादयो विधीयन्ते । तत्रार्थे

प्रसिद्धेरिति भावः । 'उच्चैरिति' । अत्र प्रथमायां सत्यां ग्राम उच्चैस्त्वस्मिन्नादौ 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे'ति तेमयादिविकल्पो भवति, पदत्वं तु षष्ठापि सिद्धं, यस्मिन् ह्यर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेषः । नन्वसङ्ख्यात्वादयमर्थस्य कथं षष्ठी स्यात्, एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठाः सङ्ख्यायामनियतत्वात्, प्रत्ययनियमेऽपि तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चिन्त्यमस्यैकत्वा-

यदा मानमेयेति ॥ (कै)

व्यभिचारादिति । (कै)

मेयस्यापि द्रोणत्वारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधे तद्बोधेऽपि परिमाणस्य भानात् नित्यतः परिमाणे वृत्तौ मेयार्थत्वाभावेन व्यभिचारौ स इति भावः । प्रातिपदिकेन नित्यतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिकार्थः । परिमाणशब्दे च कर्मणि ल्युट् परिमेये इत्यर्थ इति तात्पर्यार्थः ॥ एवं हि सिंहो माणवक इत्यादौ संज्ञा न स्यात् । सिंहसदृशार्थस्य व्यभिचारेणाप्रातिपदिकार्थत्वात् ।

तस्मात् द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि

यथा स्यादिति (भा)

भाष्यस्य विभक्त्यर्थस्य परिमाणस्य परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन ब्रीह्यादौ भेदान्वये यथा स्यादित्यर्थः ॥ प्रातिपदिकार्थं प्रथमायां तु नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधेन तथान्वयो न स्यात् कैयटादिमतेऽपि इत्यत्र मेयवृत्तित्वेऽपि यथा स्यादिति लक्षणया भाष्यव्याख्याया आवश्यकत्वाच्च ॥ सूत्रभाष्यज्ञतोः सिंहो माणवक

इत्यपेक्षायां यस्मात्त्वादिविधित्तदर्थ इति लभ्यते एव । परिमाणमप्यनर्थकं, गौर्वाहीक इत्यादाविव मूल्यार्थमात्रे प्रथमायां सत्वां पदान्तरसमभिव्याहारेण गौणार्थप्रतीत्युपपत्तेः । वाहीके गोत्वस्येव ब्रीह्यादौ द्रोणत्वा-

दिभिः परस्परमेव व्यावर्त्तनात्, विधिवान्वयपक्षे तु स्यादिसूत्रेण भिन्नवाक्यस्य 'बहुषु बहुवचन'मित्यादेः सङ्ख्यासम्भवे विध्यर्थत्वात् । ननु डगप्रप्रातिपदिकात्त्वादयो विधास्यन्ते तत्रार्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थइत्यपेक्षायां यस्मात्त्वादिविधित्तदर्थ इति विज्ञास्यते नार्थः प्रातिपदिकग्रहणेन, तत्राय-

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

इत्यादेरज्ञानकल्पना चाधिका यदा यो नियतोपस्थितिकः स
तदा प्रातिपदिकार्थ इति स्वीकृत्य तदकरणस्यैव न्याय्यत्वं च ।
मञ्जाख्यायां शाब्दबोधवैलक्षण्यसूत्रे तद्वहणम् । न च परिमाणं
प्रातिपदिकार्थ इति तत एव तस्माभात्तत्र प्रथमाविधानं व्यर्थं
द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेऽपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात् ।
न च तव मते द्रोणो ब्रौहिमानयेत्यपि स्यात् प्रातिपदिकार्थ-
साहचर्यान्नाम्नोः सम्बन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थेऽन्वये एव परि-
माणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात् । अत एवाभिहिते प्रथमेत्यादि-
लक्षणेः समफलता । मन्मते हि सिंहो माणवक इति वत्
द्रोणो ब्रौहिरित्यपि लक्षणया साधुशब्दबोधकतवैलक्षण्यानादरे-
णापि तत्र तत्र वार्त्तिकप्रवृत्तेर्दर्शनादिति न्यायः । प्रवृत्तिनिमित्तं
मुख्यं तदाश्रयश्चेति द्वावेव प्रातिपदिकार्थशब्देनात्र विवचिताव-
त्यन्तरङ्गत्वादतः परिमाणग्रहणं लक्ष्यार्थोपलक्षणमिति कैयटाश्रयं
मन्ये । अपरे तु प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमित्यस्य ज्ञापकासिद्धि-
रित्याश्रयः । तदज्ञानान एकदेश्याह

देरारोपसंभवात् । एवं वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । न केवला प्रकृतिः प्रयो-
क्तयेति प्रत्ययः परस्वेति सूत्रे वक्ष्यमाणतया प्रत्ययस्यावश्यकत्वात् । अन-
न्वितवचनप्रयोगापेक्षया अनुवादकप्रयोगस्यैव न्याय्यत्वात् । मात्रग्रहण-

मप्यर्थः । लिङ्गग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति कुमारी सौमेत्यादावप्यत एव सिद्धं
प्रातिपदिकग्रहणे तु क्रियमाणे सौमादिशब्दानां स्त्रीयुक्तार्थाव्यभिचारेऽपि
प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्तदर्थं प्रथमासिद्ध्यर्थं लिङ्गग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् ।

उच्चैरित्यादि । (कै)

एकदेशुक्तित्वादेव “तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे”ति वार्त्तिकेन सद्भाष्येणैतत्सूत्रस्थेनाव्ययादाविति सूत्रस्थेन ज्ञापकादव्ययेभ्यः सर्वा विभक्तय इत्यादि भाष्येण च न विरोधस्तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तरं न कल्प्यमित्येव भाष्यतात्पर्यम् । एवं प्रत्याख्यातप्राच्यं प्रातिपदिकग्रहणं ज्ञापकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ प्रथमाया अपि सत्त्वेन च तत्प्रयुक्तकार्यसिद्धिः तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेवेति च नियमाच्च वार्त्तिकमतेऽपि दोषः । अथ लिङ्गेत्यादेर्वचः कुण्डमितीत्यन्तस्य इत्यन्ये ब्रुवत इति मतेन कैयटोक्त एवार्थः । एतद्वैतैव च द्रोणादिशब्देन सिध्यति । ते हि द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तका अपि द्रव्यनिष्ठलिङ्गमिव परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकायां अतः परिमाणग्रहणम् । न च तेषां तन्निष्ठपरिमाणत्वं बोधकत्वे प्रमाणाभावः । सूत्रभाष्यप्रामाण्येन । अनुभवादिना च तदङ्गीकारात् । तच्चोन्मानादीनामप्युपलक्षणं तद्धनयन्नुदाहरति ।

मपि व्यर्थम् । सम्बोधने चेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः । ननु वीरः पुरुष इत्यादौ अमेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात् प्रथमा न स्यादिति चेन्न । संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानु-

उच्यते । प्रातिपदिकग्रहणं तावदर्थपदेनासम्बद्धमित्यत्रैव वक्ष्यते, लिङ्गग्रहणमनेकलिङ्गार्थं, तटस्तटं तटी कुमारः कुमारौ कुण्डं कुण्डः कुण्डिका, अन्यथा येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तदर्थमात्रे विधीयमाना प्रथमानालिङ्गेभ्यस्तत्तद्विशेषमन्तरेण प्रयुज्यमानेभ्यो न स्यात् अथ मात्रग्रहणमकृत्वा व्याप्तिवचनं वाङ्गीकृत्याधिकांशसद्भावेऽपि प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४ ।

द्रोणः खारी आढकमिति । (कै)

अत्र कैयटव्याख्याने नव्यव्याख्याने च भाष्ये ऽन्वयि ब्रीह्यादि-
पदानुपादानेन न्यूनता । नव्यव्याख्याने द्रोणो ब्रीहिमानयेति प्रथो-
गापत्तिश्च । आनुमानिकसाधुत्वबोधकवचनकल्पने गौरवञ्च । प्राति-
पदिकार्थलिङ्गसाहचर्येण परिमाणस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वौचित्यं
चात एव इन्द्रोपपत्तिः । कैयटव्याख्याने यदा यो निधतोपस्थितिक
इत्याश्रित्य तदकरणापत्तिश्च । जातितदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थ-
पदेन ग्रहणेन भेद्यपरत्वेऽपि सिद्धिश्च । किं च यत्रैतानि समुदि-
तानि भवन्ति तत्रैव स्यादित्यनुपदवक्ष्यमाणभाष्यविरोधः । तस्य
हि यत्र स्वादिविध्युद्देशे एतानि समुदितानि वाच्यत्वेन भवन्ति
तत्रैव स्यादित्यर्थो ऽक्षरस्वारस्येन लभ्यते । पदस्यैव लक्षणेति सिद्धान्ते
द्रोणो ब्रीहिरित्यस्य कैयटरीत्यानुदाहरणत्वाच्च । न च द्रोणादि-
शब्दानामित्यन्ताविशेषावच्छिन्नयन्त्रादिपरिमितब्रीह्यादिपरिच्छेदक-
द्रोणत्ववदादिबोधजनकत्वात्परिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत एव

पपत्तेः । वार्तिककारस्वाह । अभिहिते प्रथमेति । वृत्तस्तिष्ठति कृतः
कटः श्रव्यः प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ तिखादिभिरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमा
भवतीत्यर्थः । एवञ्च वीरः पुरुष इत्यादौ सत्यप्याधिक्यमभिहितत्वात्

स्यात्, यद्येवं वृत्तं पश्येत्प्रादौ कर्माद्याधिक्येऽपि स्यात्प्रत्ययनियमपत्तेः, तदिह
वृत्तौ कुमारी कुण्डमित्युदाहरणं वृत्तशब्दस्वार्थादुदाहृतः । ननु माभुक्मात्र-
ग्रहणं मा च भुक्लिङ्गग्रहणं मा च कारि 'संबोधने चे'ति सूत्रं सर्वत्रार्थ-
इत्येव प्रथमा भविष्यति, न चैवं कर्मादिष्वपि प्रसङ्गः कर्मणि द्वितीयेवेत्येव-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

ज्ञाभान्तत्र प्रथमाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । ज्ञाघवेन तत्प्रमा-
नाधिकरणद्रोणत्वादेरखण्डोपाधिरूपस्य जातिरूपस्यैव वा प्रवृत्ति-
निमित्तत्वात् । तत्तु भासमानमपि लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव । द्रोणः
परिमाणमिति तु द्रोणादिशब्दानामनेकार्थत्वाभिर्णयाथ द्वौ
ब्राह्मणाविति वदेति वदन्ति ॥ ननु शब्दे कार्यसिद्धयर्थं वचन-
ग्रहणमत आह

अर्थे इति । (भा)

प्रातिपदिकार्थादिवचनादिति सूचे तु प्रकृतेरधिकरणत्वविव-
क्षायां सप्तमीति भावः । गंगाः शतमित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदा-
वृत्तेरनुचितत्वेनास्तु षडुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः प्रकृते कथमत आह

प्रथमेति । (कै)

प्रथमा सिद्धैवेति । तथा चाविधीयमानत्वात्प्राधान्या ऽसिद्ध्या
पूर्वन्यायानवतार इति भावः ॥

प्रथमा सिद्धेति । न च वृत्तः वृत्त इत्यादावव्याप्तिः । अस्तीत्यव्याहारात् ।
अत्र भाष्यम् । अभिहितेनाभिहितेतिप्रसङ्ग इति तथाहि । प्रासादव्या-

मर्थनियमस्याश्रयत्वात्, एवमपि राज्ञः पुत्रस्य इति वक्ष्यर्थेऽपि स्यात्, शेष-
लक्षणा हि वक्ष्यी उपप्रयुक्तादन्यस्य शेषस्तत्र यदि प्रकृत्यर्थस्याधिक्येऽपि
प्रथमा स्यात् ततस्तस्यापि प्रथमा विधायुपयुक्तत्वात् वक्ष्यी न स्यात् । अथ
वचनसामर्थ्यात्स्वामिभावादौ वक्ष्यी भवति लिङ्गाधिक्येऽपि स्याद् अतो
मात्रग्रहणं तावत्कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे लिङ्गग्रहणं 'संबोधने चेति
सूत्रं' च कर्तव्यं तदाधिक्येऽपि यथा स्यादिति । 'परिमाणग्रहणं किमिति' ।

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गमरिमाणवचन-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

नियमायेति । (कै)

कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमे ऽनियतकर्मादिषु प्राप्तप्रथमा-
वारणाय प्रातिपदिकार्थमात्रेणातत्संबन्धनमित्यर्थः ॥ ननु प्राधान्या-
प्राधान्ये निर्णेतुमशक्ये विधीयमानस्योद्देश्यार्थतयोद्देश्येऽपि प्राधा-
न्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव यागोद्देशेन विधीयमाना अपि
ब्रीह्यादयो गुणत्वेन व्यवह्रियन्तेऽत आह

अथवेति ॥ (कै)

नन्वनभिहिताधिकारेऽपि संख्याविधेस्तन्मध्यपतितत्वाभावोऽत आह

बहुधिति । (कै)

इहाधिकृतेनानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादेः सर्वस्य
प्रातिपदिकेनाभिहिततया संख्यैव विशेष्यत इति भावः ॥ ननु
परिगणनान्न दोष इत्यत आह

स्तद्वत्त्वञ्च सदिक्रियायाश्चासिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्राप्तादाख्यं तच्च सदस्-
त्पन्नेन घञाभिहितम् । आसेर्लटा त्वनभिहितम् । तत्र सप्तमीं बाधित्वा

अर्थ इति वा लिङ्गइति वा सिद्धिं मन्यते । 'द्रोणः खारीति' । अयं भावः ।
जेनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तस्मिन्नर्थे प्रथमा, द्रोणादयश्च लौहं दारुमर्थं
परिमाणमेवार्थं न व्यभिचरन्ति; यदा तु द्रोणादिपरिमिते ब्रीह्यादौ वर्तन्ते
तदा तस्य व्यभिचारित्वान्न स्यात् । नच लिङ्गग्रहणादपि सिद्धिः; तदाधिक्य
मात्रे हि तेन स्यादिति, परिमाणग्रहणं चोन्मानादीनामुपलक्षणं, तेन
घृतं पलमित्यादावपि भवति । अथ लवणेन संसृष्टो लवणः सूपो लवणं
प्राक्तमित्यत्र कथं प्रथमा, लवणशब्दो हि लवणाजातीयमेव द्रव्यं न व्यभि-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

परिगणनस्य चेति ॥ (कै)

वचनग्रहणादिति । (कै)

एवं चात्र सूत्रेऽनभिहित इत्यास्यासंबन्ध एवेति भावः ॥

मात्रग्रहणादिति । (कै)

मात्रग्रहणं कुर्वन्तः सूत्रकृतः प्रत्ययनियम एवाभिप्रेतः । न च प्रत्ययनियमेऽपि प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमेन कर्मादिषु तद्वारण-संभवात्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधि-करणार्थान्तरः स्यात् । एव गां दोग्धि पथ इत्यादावपादानत्वादि-शक्तिबोधोऽपि द्वितीया भवति । एवं च कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे इत्येवं नियमाकारः । तथा प्रातिपदिकासत्त्वे एव प्रथमा न तु तदसत्त्वे इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु

परत्वात्प्रथमा स्यात् । अतिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्युच्येत । तदपि न । देवदत्तः पचतीत्यादिषु तिङां दौर्लभ्यापत्तेः । तथाहि । देवदत्तः पच् लट्

चरति व्यभिचरति तु संख्यम् । उच्यते । साधारणशब्दोऽयं लवणजाती-यस्य संख्यस्य चाक्षादिशब्दवत्, एवं च 'लवणास्तुमि'ति वचनाद्विज्ञायते तत्र यथा दधिदाधिकशब्दयोः प्रथमा भवत्येवमत्रापि भविष्यति, इह तर्हि कथं शुक्लः पठ इति, शुक्लशब्दो गुणमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु तदन्तं पठस्य शुक्ल इति दर्शनात्, अत्रापि 'गुणवचनेभ्यो मनुषो लुग् वाच्य' इति वचनात्साधारणशब्दतैव, इह तर्हि कथं गोर्वाहीक इति, गोशब्दो हि साक्षादिमन्तमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु वाही-

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिभाषावचन-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४ । ५ ।)

प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति माचयद्वयस्यावश्यकत्वात् । न
 चेवं संख्याधिक्येऽपि प्रथमा न स्यात् । द्व्येकयोरित्यादिभिरस्यैक-
 वाक्यतया तदाधिक्ये प्रवृत्तेऽर्थनियम इति । अत्र पक्षे तु तुल्य-
 न्यायाः “तुल्योधने चे”ति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणमनभिहित इति सूत्रे
 समयादेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति दिक् ॥

सामानाधिकरण्यादिति । (कै)

तथोः पदयोरेकार्थवृत्तित्वात्तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकवृत्तित्वाच्चे-
 त्यर्थः ॥

विशेषणविशेष्यभावस्य । (कै)

विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य ॥ भाष्ये

इति स्थिते यावत्तिङो न कृतास्तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमै-
 वेति नियमो न प्रवर्तते । तथा च देवदत्तशब्दादविशेष्योत्पन्नाः सर्वे खादयः

कम्, अत्रापि बाह्योके सास्त्रादिमद्रूपारोपाद्गोशब्दः प्रयुज्यते तत्र यथा
 सास्त्रादिमद्रूपेभ्योऽपि बाह्योक्तवृत्तेरपि भविष्यति । यद्येवं त्रयोः खारीत्या-
 दावयोरमेव भविष्यति लवणादिशब्दवत्साधारणशब्दाः स्युर्गौर्वाह्यौक इत्या-
 दिवद्गौया वा गङ्गायां घोष इति वस्त्राक्षयिका वा नान्या गतिरस्ति सर्वथा
 सिद्धा प्रथमा । किं च परिमेयवृत्तिभ्यो द्वितीयादयो यथा भवन्ति तथा
 प्रथमापि भवति । अथ प्रत्येकं परिमिता त्रीहय इत्येवं प्रातिपदिकार्थ-
 यतिरेकेऽपि यथा स्यादिति परिभाषाग्रहणं, यद्येवं प्रत्येकं द्वितीया
 न स्यात्, शेषविवक्षायां च बली न स्यात्, प्रास्थिक इति तद्वित्तञ्च न
 स्यात्, तदेतत्परिभाषाग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । ‘उक्तैष्यपीति’ । अन्यथा-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकार्थनिष्कर्षपरिमाणवचन-
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति । (भा)

अतिरिक्तार्थेन विशिष्ट इत्यर्थः ॥ “मयूरब्यंसकादित्वा”त्स-
मासः ॥ भाष्ये

वीरत्वमिति । (भा)

वीरशब्दादर्श आद्यजन्तः । वीरवत्त्वं वीरसम्बन्धस्तन्निरूपित-
विशेष्येति यावत् । यतो वीरत्वं वीरनिरूपितविशेष्यत्वं पुरुषे-
ऽधिकं भासते ऽतः पुरुषार्थोऽधिकार्थविशिष्ट इत्यर्थः । एवं वीरे
पुरुषनिरूपिते विशेषणत्वमधिकमिति बोध्यम् । तथा वीरत्वं
पुरुषे इत्युक्त्वा स्ववृत्तिवीरत्वपुरुषत्वयोः साहित्यरूपो वीरपुरुषयो-
र्विशेषणत्वे विशेष्यत्वनियामकः संबन्ध उक्तः सोऽपि वाक्यार्थ एव
तदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादनं “चार्थे द्वन्द्व” इति सूत्रे
भाष्ये कृतम् । एवं च वीरत्वपुरुषसमूहवान् वीरपुरुष इति बोधः ॥

सन्धेवेति शब्दज्ञानचौ स्याताम् । तन्निमित्तभूतस्याप्रथमान्तेन सामानाधि-
करणस्य सत्त्वात् । तिङ्विधेस्तु लिङादिष्ववकाशः । स एव प्रथमैवेति

नभिहिताधिकारा ‘द्वृज्जुषु वृज्जवचन’ मित्यादिनास्यैकवाक्यत्वात्तिङ्कृत-
द्धितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यातत्वादेकादिशब्दैरेकत्वादीनाम-
भिहितत्वादुक्तार्थत्वाद् वा न स्यादिति भावः । ‘एको द्वौ बहव इति’ ।
अथ कथमेकं वचनैकेन कृतमित्यादौ द्वितीयादयो भवन्ति नहि तत्र
कश्चिद्यतोक्तिः । उच्यते । तत्रार्थद्वयमस्ति कर्मादय एकत्वादयश्च, तत्रैक-
त्वादीनामभिधानेऽपि कर्मादिप्रतिपादनाय द्वितीयादयो भविष्यन्ति, इह
त्वन्भिहितार्थान्तराभावान्न स्यात् । नन्वत्राप्येकादिभिः शब्दैरेकत्वादि

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

अनपेक्षितः शब्दान्तरेति । (कै)

अनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गेणोपहितः प्रापितो विशेषणभावः
स्वार्थे येन तस्मादित्यर्थः । पुरुषसंसर्गेण हि वीरार्थस्य तन्निरूपित-
विशेषणतेति भावः ॥

एवमिति । (कै)

पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थसंसर्गेण तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थः ।
मात्रपदेनान्तरङ्गार्थकृतमेवाधिक्यं व्यावर्त्यते न तु बहिरङ्गकृत-
मिति भावः ॥ भाष्ये

आधिक्यमिति । (भा)

स्वार्थे व्यञ् ॥

वाक्यार्थः । (भा)

वाक्यशक्यः । विषयतानामपि शक्यत्वं मञ्जूषायामुपपादितम् ॥
ननु विभक्त्यन्तरान्विते ऽपि सुन्दरं कटमित्यादौ प्रथमा स्यादत आह

नियमस्यापि विदो लटो वेत्यादेस्तु विदिमात्रप्रयोगे चरितार्थता । यथा
वेत्य वेदेत्यादि । स्यान्नित्यपि मध्यमोत्तमयोर्विधानादर्थान्तरादप्युक्तत्वाद्वा

विशिष्टं द्रव्यमभिधीयते तत्रैकत्वादिगुणस्य निष्कृष्याभिधानाय प्रथमा
भविष्यति यथा गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाच्छुक्लादिशब्दात्पटत्तिनिमित्तभूतस्य
गुणस्य निष्कृष्याभिधाने भावप्रत्ययः पटस्य श्रौक्लमिति, तदेवं वचनग्रहण-
मपि शक्यमकर्तुम् । प्रातिपदिकग्रहणं किमिति । उक्तोत्र प्रष्टुरभिप्रायः ।
'निपातस्यानर्थकस्येति' । अन्यथार्थाभावान्न स्यादिति भावः । 'प्रसम्भव
इति' । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते, पदत्वं, यथामप्येतत्सिद्धं, तथाहि ।
कर्मादिषु द्वितीयादयो विहितः प्रकृत्यर्थमात्रे प्रथमा तत्र प्रकृत्यर्थाभावे

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४ । ५ ।)

तिङ्कदिति । (कै)

अभिहिते इत्यत्र चार्थनियम एवाश्रीयत इति उच्चैरित्यादौ
न दोषः ॥

प्रथमा प्राप्नोतीति (भा)

परत्वादिति भावः ॥ न च शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनु-
रुध्यत इति न्यायेनायं दोषो वारयितुं शक्य इति वाच्यम् ।
क्रिययोरत्र गुणप्रधानभावाभावादित्याहुः ॥ भाष्ये

तिङ्समानाधिकरणे इति । (भा)

न चोच्चैरित्यादौ प्रथमानापत्तिः तिङ्समानाधिकरणे प्रथमै-
वेत्यर्थः । नियममात्राश्रयणेनादोषात् ॥

उक्तं पूर्वणेति । (वा)

पूर्वग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ पूर्वणाचार्येणेति कश्चित् । अनेनानभिहित-
सूत्रोक्तं “विप्रतिषेधादे”ति वार्त्तिकं प्रौढ्येति सूचितम् । तिङ्-

निर्ज्ञातस्य प्रयोगानावश्यकत्वाच्च । प्राक्तिकश्चायं दोषः । श्रुतादिविधौ हि
अप्रथमेत्यादिः पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वेति द्वैतम् । तत्र द्वितीये उक्त-

स्वस्वामिभावादिसंबन्धसद्भावे चोपयुक्तादन्यत्वात्सिद्धा घट्टी । न च तस्या
एकत्वादिसु नियमः, उक्तोत्तरत्वात्, तदेवमर्थलिङ्गमात्रे प्रथमेत्येतावदेवा-
वश्यं कर्त्तव्यं, मात्रग्रहणमपि न कर्त्तव्यं, कर्माद्याधिक्ये कस्मान्न भवति,
ज्ञापकात्, यदयं ‘संबोधने चे’त्याह, यदि ह्याधिक्येऽपि स्यात्तदनर्थकं
स्यात्, उत्तरार्थे हि संबोधने सामन्वितमित्येव वक्तव्यं किं योगविभागेन,
इहावधारणार्थान्मात्रग्रहणा ‘संबोधने चे’ति ज्ञापकादाऽधिक्ये प्रथमया

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

(अ. २ । पा. ३ । आ ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

समानाधिकरणे प्रथमाया अप्रथमासमानाधिकरणे श्रुतशान्तो-
र्विधानस्य च वाक्यसंस्कारे एव प्रवृत्तिरित्याह

देवदत्तेति ॥ (कै)

ननु एकवाक्यतया विधानमिति पक्षे तिङ्प्रसमानाधिकरण्या-
भावात् प्रथमाया इव कर्माद्यभावाद् द्वितीयादीनामप्यभावेन
द्वितीयादिषामानाधिकरण्ये विधीयमानश्रुतादेरप्राप्तौ तिङ्गु-
जातेषु प्रथमा भविष्यतीत्यत आह

यावत्तिङ् इति । (कै)

भिन्नवाक्यतया ऽविशेषेणोत्पन्नानामर्थनियम इति भावः ॥

सर्वे स्वादयः स्थिता इति । (कै)

विनिगमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहालम्बनबुद्धिविषयतया स्थिता
इत्यर्थः ॥

दोषस्यासङ्गतेः प्रथमाया अपि सत्त्वेन श्रुतादिनिषेधसम्भवात् । यत्तु भाष्ये
पर्युदासपक्षे विभक्तिनियमे दोषो नेत्युक्तञ्चिन्त्यम् । तत्र हि द्वितीया

न भवितव्यं ततश्च वीरः एवम् इत्यादौ पदसामानाधिकरण्ये विशेषण-
विशेष्यभावस्याधिकार्थस्य प्रतीतेः प्रथमा न प्राप्नोति, न वाक्यार्थत्वात्,
यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थः पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठाभ्यामुभाभ्यां प्रथमा विधीयते
पश्चात्त्वाकाङ्क्षावशेनान्योन्यान्वये विशेषावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वा-
त्ययमप्रवृत्तं संस्कारं न बाधत इत्यर्थः । अपर आह । अभिहिते प्रथमेति
कक्ष्यं कर्तव्यं तिङादिभिरभिहिते कर्त्रादौ वृत्तस्तिष्ठति कृतः कटः
शतः प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ प्रथमा भवतीत्यर्थः, तत्र वीरः एवम्

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्ग परिमाणवचन

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

द्वितीयाद्यन्तेति (कै)

अप्रथमेति पर्युदासेन प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तसमानाधिकरणे
इत्यर्थकेन शत्रादेर्विधानमिति भावः ॥ नन्वेवमपि कर्मण्येव द्विती
येत्यादिनियमात्कथं द्वितीयादीनां स्थितिरत आह

कर्मणीति । (कै)

वार्त्तिककारस्यार्थनियम एव सङ्गत इति भावः ॥ नन्वपवादे-
नोत्सर्गस्य बाधाविशेषात्पञ्चदशोपन्यासः किमर्थोऽत आह

इहेति । (कै)

उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिबाधप्रकारविषयमिति भावः ॥ द्वयमिति
लक्षणेकचक्षुष्कदर्शनं लक्ष्यैकचक्षुष्कदर्शनञ्चेत्यर्थः । तदेवाह

सर्वविषयस्त्रीकारेणेति । (कै)

सत्येवं मन्यते शास्त्रेण सर्वत्र प्राप्तस्य विषयविशेषे ऽपवादेन

कर्मण्येवेत्यादि वचनव्यवस्थाश्रयणात् देवदत्ते द्वितीया मा भूत् । यस्तौ तु
स्यादेव । सा हि शेष एवेति नियम्यते । यत्र च विभवत्यन्तरस्य नियमो

इत्यादावाधिक्येयभिहितत्वात्सिद्धा प्रथमेति, अत्र को दोषः, यत्र क्रिया
नास्ति तत्र न स्यात् वृत्तः स्रुतः, तत्रापि क्रियाऽस्ति कथं वृत्तः स्रुतः,
अस्तीति गम्यते, इह तर्हि प्राप्तदशास्त इति सदि क्रियाया आसि
क्रियायाश्चैकमधिकरणं प्राप्तादाख्यं तच्च सदिप्रत्ययेन घनाभिहितं प्रसौद-
त्वस्मिन्प्राप्ताद इति आसिप्रत्ययेन तिष्ठानभिहितं तत्र सदिप्रत्ययेन
यदभिधानं तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोति, यत्र च विशेषणसंबन्धे तात्पर्यं नील-
सुत्यर्णं न रक्तामिति तत्रापि न स्यात् क्रियाया अभावात् । अन्यत्वाह,

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४ । ५ ।)

निवृत्तिरिति कतिपयेति लक्ष्यैकचक्षुष्को हि लक्ष्यदर्शनात्प्रागेवो-
त्सर्गस्यापवादविषयातिरिक्तं विषयं निर्णयति

विषयविभागायेति । (कै)

किं विषये निश्चिता प्रवृत्तिः किं विषये बाधकवाधेति
विषयविभागायेत्यर्थः ॥

पूर्वं ह्यपवादा इति । (कै)

अपवादशास्त्राणीत्यर्थः ॥ अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्धिविषयः
भवन्तीत्यर्थः । ततस्तद्विषयत्वाभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गो
बुद्धिविषयः सन् लक्ष्यं संस्करोतीति भावः । द्वितीये त्वपवा-
दशास्त्रविषयं स्वयमेव त्यक्तोत्सर्गशास्त्रेण तद्विषयमिदं लक्ष्यं
संस्करोति । शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इत्यस्मादेव
ज्ञायते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न प्रवृत्तः स शेषः । ततश्च तिष्ठः सामानाधिकरण्यात् प्राक् शेषलक्षण-
मथां सत्यां दुर्वारौ शब्दज्ञानचाविति ॥

तिष्ठसमानाधिकरणे प्रथमेति लक्षणं तिष्ठन्तेन यत्समानाभिधेयं देवदत्तः
पचतीति तत्र प्रथमा प्रासादव्यास्त इत्यत्र तु वैयधिकरण्यात्तदभावः, वीरः
पुरुष इत्यादौ चाधिक्येऽपि तिष्ठसमानाधिकरणं प्रति योग्यत्वाद्भवतीति
अत्र को दोषः, इह देवदत्तः पचतीति देवदत्तः पच् लट् इति स्थिते
चावत्तिष्ठामुत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिष्ठसमानाधिकरण्याभावात्प्रथमेवेति निय-
मस्याप्रवृत्तौ देवदत्तशब्दादविशेषेण विहिताः स्वादयः स्थिता इति शब्दज्ञा-
नचोर्निमित्तस्याप्रथमासमानाधिकरणस्य विद्यमानत्वाच्चावेव स्यातां तिष्ठां

प्रतीक्षत इति । (भा)

अपवादविषयत्वं ज्ञात्वा तच्च तिङ्बुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः ॥

पाक्षिक इति । (कै)

पक्षे भव इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वात् षञ् ॥

कतरस्मिं पक्षे इति (कै)

भावः । सदोष इति शेषः ॥

विभक्तिविषये चापीति । (कै)

अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो नियमो भवत्येव नियमस्थानेकाश्रितत्वादिति भावः ॥ विभक्तेरर्थान्तरसम्बन्ध-
निवर्तको विभक्तिनियमः । अर्थस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्तको-
ऽर्थनियम इति भेदः ॥ तच्च पक्षचतुष्टयं पर्युदासार्थनियमौ पर्यु-
दासविभक्तिनियमौ । प्रसज्यप्रतिषेधार्थनियमौ । प्रसज्यप्रतिषेध-
विभक्तिनियमौ चेति । तच्चाद्ये एव दोषोद्भावनमिति भावः ॥
पक्षद्वयेऽपि । पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपक्षद्वयेऽपि ॥

त्वभावः स्यात्, न च तिङ्बुद्धेरानर्थक्यं, लिङादिषु सावकाशत्वात्, प्रथमै-
वेति नियमस्यापि स एव विषयः स्यादिति दोषः । पक्षे चायं दोषः, कत-
रस्मिन् पक्षे, ऋटः श्रद्धशानचावित्यत्र द्वौ पक्षौ अप्रथमेति पर्युदासः प्रस-
ज्यप्रतिषेधो वेति, तथा 'कर्मणि द्वितीये' त्यादावपि प्रकरणे द्वैतं
भवति विभक्तिनियमः स्यादर्थनियमो वेति तद्यदार्थनियमः पर्युदासस्या-
श्रीयते तदा ऽयं दोषः, कथं, कर्मणि द्वितीयेवेत्यस्मिन् नियमे द्वितीया-
दीनामनियतत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रेपि भावात्तदाश्रयौ श्रद्धशानचौ-

प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । (कै)

यदि प्रथमासमानाधिकरणभिन्ने इति पर्युदास आश्रीयते तदाऽपि न दोषः । अन्यसामानाधिकरण्ये प्रथमासमानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन तच्चावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावादित्यपि बोध्यम् ॥ नन्वर्थनियमे शतशानचोरभावेऽपि सर्वत्र विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह

शतशानचोरिति । (कै)

अनियतायाश्चेति ॥ (कै)

यदा हि विभक्तौत्यस्य भाव्यस्य यथास्थितसूचन्यासे इत्यर्थः । प्रत्ययनियमस्यैव सूत्रसम्मतत्वात् तत्र च प्रथमाया विशेषपुरस्कारेणानियतायाः प्रातिपदिकार्थमात्रप्रतिबद्धायाः सन्निधानमस्येवेति भावः ॥ ननु वार्त्तिकन्यासेऽयं ग्रन्थः । तज्यासे एतन्नियमस्वीकारे

प्राप्तः प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयः प्रतिषेधः प्रवर्तत इति न दोषः शतशानचोरभावान्तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्त्तितत्वात्, यदा तु द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियमः कर्मण्येव द्वितीयेति तदा तदभावे तासामभावादनियतायाश्च प्रथमायाः सन्निधानात्यर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च नास्ति शतशानचोः प्रसङ्गः, तदभावे च तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्तत्रैव प्रथमा भवतीति नियमेन कर्मादिषु प्रथमाव्यावृत्तिरिति न दोषः । ननु च विभक्तिनियमे कर्माद्यभावेन यद्यपि द्वितीयादीनां तत्राभावस्तथापि प्रेषणस्यै प्राप्नोति, तथाहि । यदि तिङ्क्षामानाधिकरण्य एव प्रथमेत्यस्या-

(अ. २ । पा. ३ । व्या. ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।

प्रथमावाक्येऽप्येवमेव नियमापत्तौ देवदत्तवबुक् इत्यवस्थायां विभ-
क्तिसामान्याभावेन पर्युदासपक्षे प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तत्वाभावेन
शत्रादेरप्राप्तावपि प्रसज्यप्रतिषेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्याभावेन
निषेधाप्रवृत्तौ तौ स्यातामिति चेन्न । वार्त्तिकमते शत्रादिविधौ
प्रसज्यप्रतिषेध एव प्रथमाविधौ नियमा एवेति न दोषः । सूत्र-
मते त्वभयथापि न क्षतिरिति तात्पर्यात् ॥

द्विषमात्मागेव द्वितीयादिवत् षष्ठ्यापि नियता स्यात्स्यात्तत्राप्रसङ्गस्तस्याः
सा तु शेषलक्षणा यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो न कृतः स शेषः ततश्च
तिङ्सामानाधिकरण्यात्माक्षेपत्वात् षष्ठौ प्राप्नोतीति तत्सामानाधिकर-
ण्याच्छ्रद्धान्नाच्चेव स्यातां पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोषः प्रथमाया
अपि भावात् । सत्त्वं द्वयोरपि पक्षयोः पर्युदासे भवत्येव दोषः, भाष्ये तु
विभक्तिनिमित्ते पर्युदासेपि न दोष इत्यनास्थावाद्ः पार्त्तिक एव दोष
इत्यत्रैव तात्पर्यं, क्षन्तव्यं च किञ्चिदुद्ग्रह्याभिधानमित्यपरम्यते ॥

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

किमप्रधानमिति । (कै)

“शिष्य विप्रश्नः” इत्यतो घञि “शिष्य असर्वोपयोग” इत्यतो वा घञि निष्पन्न इत्यर्थः ॥

तच्चापि षष्ठोपसङ्ग इति । (कै)

न चेतस्य कर्मलाघवविचाराणां चारितार्थेन क्रियाकारकभावेनावश्ये तत्तद्विधिभिर्बाधाक्लृप्तापत्तिः । अभिहितविषये ऽपि प्रथमया बाधादिति वाच्यम् । “ज्ञो विदर्यस्य करणे” (२ । २ । ५१) इत्यादिषु शेष इत्यनुवृत्तेस्तद्विषये क्रियाकारकभावेनावश्येऽपि परत्वात्षष्ठोपसङ्ग इति तदर्थान्न दोषः । शेषशब्दो ऽन्यवाची । तस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायामुपस्थितकर्मादय एव प्रकरणात् गृह्यन्त इत्याह

कर्माद्यनन्तरमिति ॥ (कै)

ननु कर्मादिव्यतिरिक्तार्थासंभव इत्यत आह

षष्ठी शेषे ॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुत्रस्य । ननु प्रत्ययनियमपक्षे शेष एवेत्यवधारणार्थमस्तु नाम शेषग्रहणम् । अर्थनियमपक्षे तु षष्ठास्यान्यस्य च

“षष्ठी शेषे” ॥ उपयुक्तादन्यः शेषः, कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्ता इत्याह । कर्मादिभ्योन्य इति । ननु न कर्मादिभ्योन्यः प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकः संभवति कथं क्रियामन्तरेण संबन्धानुपपत्तेः,

स्वस्वामीति ॥ (कै)

क्रियाकारकेति । (कै)

स्वत्वहेतुदानादिक्रियाकारकत्वपूर्वक इत्यर्थः । यत एवंविधोऽतः
कारकेभ्यो ऽन्य इत्यर्थः ॥

विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति । (कै)

क्रियाकर्मत्वमूलकविशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः । एतेन क्रिया-
कारकभाव एव संबन्धत्वेन विवक्षित इत्यन्यात्थं पक्षार्थेन सांसर्गिकेव
विषयता । वक्ष्यति च भाष्यकारः ।

राज्ञः पुरुष इति । (भा)

अत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इति ॥

संबन्धाभावादिति । (कै)

दानादिना स्वीकरणातिरिक्तसंबन्धाभावादित्यर्थः । सर्वत्र तस्य
संनिमित्तस्य च कर्मादे रवश्यं भावादित्यन्वयः ॥ ननु 'राज्ञः पुरुष'
इत्यत्र राजा पुरुषस्य किं चिद्दातीति राजा कर्त्ता पुरुषः संप्रदानं
भवतु नाम राज्ञो वस्तुम् । विप्रस्य गौः । विप्रस्य तिला इत्यादौ
तु तदसंभवाच्छेषत्वं भविष्यतीत्यत आह भाष्ये

प्राप्तौ षष्ठेवेति नियमसम्भवात्किन्तेनेति चेन्न । उत्तरार्थमवश्यकर्तव्यस्य
शेषग्रहणस्य स्पष्टार्थमिदं नैव ग्रहणम् । न चाप्रधानार्थं शेषग्रहणम् । तेन

सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तानां कर्मादीनां चावश्यभावात्, तथाहि । राज्ञः पुरुष
इति राजा कर्त्ता राजा इत्थं पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात् । 'वृक्षस्य
शाखेति' । लोकप्रसिद्धा वृक्षोधिकरणं, तार्किकप्रक्रियया तु शाखा,

एतत्स्वं नामेति । (भा)

तत्र याच्ञाशब्दो न पूर्वतः प्रतिग्राही लक्षते ॥

अपहरणादिति । (कै)

यथा युद्धे चञ्चिदादीनाम् ॥ क्रयविनिमययोर्भेदमाह

परिवर्तनादिति ॥ (कै)

न विवक्षत इति । (कै)

न हि यद्यदसुखित्यास्ति तत्तदभिधातव्यं यदेव विवक्षितं तदेव कार्यकृदिति भावः ॥ वृत्तस्य शास्त्रेत्यादावप्याधाराधेयभावमूलको-
ऽवयवावयविभाव इति बोध्यम् । असतो विवक्षायाः प्रकृते न
संगतिरत आह

दृष्टान्तेति ॥ (कै)

भाष्ये

तत्र षष्ठी प्राप्नोतीति । (भा)

पर्यायेणेति भावः । परञ्चेति नियमेन यौगपद्यासंभवात् ॥
ननु स्याद्विवाक्येन षष्ठ्यामपि पर्यायेण प्राप्तायां पुनः षष्ठीविधान-
मप्राप्तांशे विध्यर्थं न तु नियमार्थमित्यत आह

द्वयोः पर्यायेण वा न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्येनाप्रधानादेव
षष्ठा न्याय्यत्वात् । अप्रकृतार्थं पुरुषं प्रति तु राज्ञ इति षष्ठ्यर्थस्य विशेषण-
त्वमुचितमेवेति दिक् ॥

देवदत्तस्य गौरित्यादौ तु प्रतिग्रहणादौ कर्तृत्वं प्रतीयते देवदत्तः प्रति-
ग्रहीता क्रेता विनिमाता उपहर्ता वेति, उच्यते, नटस्य प्रहस्यतीत्यत्र
तावत्क्रियाकारकसंबन्धरूप एव शेषः, कथम्, 'व्याख्यातोपयोग' इत्युप-

समे इति । (कै)

एवं च मीमांसकमतसिद्धौ ऽयं नियम इति भावः । व्याकरणे तु परिसंख्यापि नियमपदेनोच्यते । अर्थनियमे ऽपि उत्तरार्थं शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥

शक्यमकर्तुम् (भा)

इत्यस्मान्नाकर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ननु शेषग्रहणाभावे ऽपि दोषवत्त्वेन न्यासान्तरस्य चादर्शनेनेति चेदित्यनुपपन्नमत आह

व्याकरणान्तरे त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

व्यतिरिक्तः (भा)

इत्यस्य प्रातिपदिकार्थातिरिक्तया राजनिरूपितविशेष्यतया सहित इत्यर्थः । यत्तु षष्ठ्यर्थसंबन्धस्यांशेनोभयनिष्ठतया प्रतीतेस्तेन प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन सहित इत्यर्थ इति तन्न । पुरुषे स्वाभिक्तं स्वत्वमपि षष्ठ्याभिहितमिति पुरुषशब्दात् षष्ठी नेत्यग्रिमभाष्येण तस्य षष्ठ्यर्थत्वोक्त्या वाक्यार्थत्वकथनानुपपत्तेः ॥ भाष्ये

षष्ठी स्यादिति । (भा)

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वात् षष्ठ्येव स्यादित्यर्थः ॥

योगग्रहणान्नटस्यापादानसंज्ञा नास्ति दुह्यादिपरिगणनाच्चाकथितत्वे ऽपि कर्मसंज्ञा नास्ति, तदयं नटः कारकमेव शेषः, तच्चोक्तं क्रियायास्तद्विमिधानं च सर्वत्र भावान्नान्यः प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक इति । तन्न, प्रतिग्रह-
क्रयादिजन्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धस्य स्वस्वामिभावादिसंबन्धस्यापि दुरपलाप-

संबन्धस्य (कै)

विशेष्यविशेषणभावस्य ॥ भाष्ये

यदत्राधिक्यमिति । (कै)

उक्तरूपम् पदांतरसंनिधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्यार्थत्वं संबन्धित्वम् ॥

उक्तम् । (भा)

संबन्धकृतं राजनिरूपितं विशेष्यत्वम् ॥

राज्ञः संबन्धित्वावगमः । (कै)

संबन्धकृतो विशेषणत्वावगमः । एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तन्नियामकसंबन्धोऽपि वाक्यार्थ एवास्त्विति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

संबन्धित्वम् । (कै)

विशेषणत्वम् ॥

अनियतप्रतियोगीति । (कै)

अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थः ॥ तदाह

त्वात् । यदि च परस्परमुपकार्योपकारकभावाभावे संबन्धानुपपत्तेः क्रिया-
 कारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्तीत्युच्येत, अस्तु तथा न कश्चिद्दोषः,
 नहि यद्यदस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्यं यदेव तु विवक्षितं तदेव
 खनिमित्तां विभक्तिं प्रसूते तत्र स्वस्वामिभावादिसंबन्धविवक्षायां सन्नपि
 क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यत इति द्वितीयाद्यभावे षष्ठी भविष्यति एवं च
 मातुः स्मरति न माषाणामश्रीयादनुकरोति भगवतो नारायणस्येत्यादौ

राजा परोपकारित्वेनेति । (कै)

विशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥

न स्वनिष्ठत्वेन (कै)

न स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया ॥ भाष्ये

पुरुषे सोऽर्थ इति । (भा)

किञ्चिदन्यपदार्थनिरूपितं विशेष्यत्वम् ॥ शब्दार्थयोर्नित्यत्वात्

शब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह

किं तर्ह्यर्थस्येति । (कै)

अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्दे ऽर्थकृतत्वमिवार्थं शब्दकृतत्वं
नेति भावः ॥

प्रतिपिपादयिषया (कै)

इत्यस्य विषयीकरणाकरणाभ्यामित्यनेनान्वयः ॥

राजनि सो ऽर्थ इति । (भा)

विशेषणत्वं संबन्धस्येत्यर्थः ॥ तदाह

तत्रेति ॥ (कै)

परोपकारित्वेन । (कै)

विशेषणत्वेन ॥

अथमागोऽपि क्रियाशब्दे मातृसंबन्धं स्मरणमिति संबन्धमात्रं विवक्षितं
कर्मत्वं तु सदप्यविवक्षितमिति षष्ठी भवति । उक्तं च ।

संबन्धः कारकेभ्यो ऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां सोऽभिधीयते ॥

षष्ठी भवतीति ॥ (कै)

तस्य विशेषणतानियामकसंबन्धबोधिका । तद्गतविशेषणताबो-
धिका च षष्ठी भवतीत्यर्थः ॥

पुरुषस्य तूपकार्यतयेति । (कै)

अविवक्षितत्वेनेति शेषः । राजादिपदासन्निधानेन तस्योप-
कार्यतयान्यनिरूपितविशेष्यतया ऽविवक्षितत्वेन खनिष्ठतया स्वार्थमा-
त्रनिष्ठविशेष्यतया विवक्षितत्वादन्तरङ्गत्वात्प्रथमेत्यर्थः ॥

द्विष्ट इति । (हरिः)

असौ संबन्धः ॥

परार्थत्वात् (हरिः)

परं विशेषणत्वम् अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वाद्विशेषणतानियाम-
कत्वादित्यर्थः । भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबन्धं विना
विशेषणत्वासंभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात् ॥

१ द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानस्य प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥

इति । 'षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः स्वस्वामिभावासंबन्धः
षष्ठ्यर्थः स च द्विष्टस्तत्र यद्यप्येकस्मादप्युत्पन्नयापि षष्ठा द्विष्टस्यापि संबन्ध-
स्यावगमात्तुमाभ्यां षष्ठी न भवति तथापि कदा चिद्विशेष्यादपि प्राप्नोति
प्रथमा च न प्राप्नोति संबन्धस्याधिकस्य भावात् न वा वाक्यार्थत्वात्, यदत्र
पुरुषस्याधिक्यं स वाक्यार्थः राज्ञ इत्येतत्पदसन्निधानात्पुरुषस्य संबन्धः
प्रतीयते पुरुषप्रार्तिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्त्तत इति तत्र प्रथमा च भविष्यति

तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते । (हरिः)

उद्धृततया प्रतीयत इति । तत्र षष्ठीत्यर्थः । विशेष्यस्य तु
स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षेति भावः । तत्र
विशेषणशब्देन षष्ठ्यादिना प्रतीयमानः ॥

प्रधाने ऽप्युपयुज्यते । (हरिः)

तस्य द्विष्टलस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादि-
पदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थः ॥

किं पुनस्तदिति (भा)

भाष्ये

सो ऽर्थ (भा)

इत्यत्र तच्छब्दार्थः कः किं विशेषणत्वमेवातोऽन्योऽपीति प्रश्नः ।
उत्तरम् ।

स्वामित्वमिति । (भा)

स्वामित्वं तत्कृतं विशेषणत्वं चेत्यर्थः ॥

स्वस्वामिसंबन्ध इति । (कै)

तन्मूलकं विशेषणत्वं चेत्यपि बोध्यम् । स्वस्वामिनोः संबन्धः
स्वस्वामित्वोभयरूपः स चैकदेशेन स्वनिष्ठः स्वामिनिष्ठश्चेति
बोध्यम् ॥

षष्ठी च न भविष्यतीति, एतदुक्तं भवति, राज्ञ इति केवलपद उच्चार्यमाणे
संबन्धित्वमनियतप्रतियोगिकमवगम्यते पुरुषपदसन्निधौ तु सविशेषस्य
प्रतीतिरिच्छेतावत्, ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया षष्ठी

समासेति । (कै)

स्वशब्दादेश्वर्ये आमिनचि खामिन्शब्द इति भावः ॥ भाष्ये

किं कृतमिति । (भा)

स्वत्ववदाचकपदानुपादानादिति भावः ॥ उत्तरयति ।

स्वकृतमिति । (भा)

सामान्यतः स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थः ॥ नन्वेवं पुरुषशब्दो-
पादानं व्यर्थमत आह

पुरुषेति ॥ (कै)

ननु खामित्वप्रतिपिपादयिषायां राजा खामीति प्रयुज्यतां
किमिति षष्ठीप्रयोगः । प्रयोगयोर्विषयविभागश्च कः सामान्यनिरू-
पितं खामित्वं च कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति । भाष्ये

तद्यथेति ॥ (भा)

क्रियाकृताः ॥ (भा)

क्रियासामान्यनिरूपिताः ॥

उपजायन्ते ॥ (भा)

विवक्षन्ते ॥ तदेवाह

भवति । ननु च षष्ठ्युच्चारणानुच्चारणकृतो यो विशेषो ऽङ्गभवान् पुरुषपदादपि
षष्ठीमुच्चारयतुं गंस्यते स विशेषः । नैतत्सुसूच्यते । नहि शब्दस्य भावाभावा-
भ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किन्तर्हि विद्यमान एवार्थः प्रतिपिपादयि-
षितश्च वाचकपदप्रयोगे हेतुर्भवति तत्र गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षित-
त्वात्तदन्ते षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यत्वात्स्वनिरूपितत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा

आश्रीयन्त इति ॥ (कै)

यदेत्यादि । (कै)

उभयत्रापि भवतीत्यस्य तदेति शेषः ॥

शक्तिलक्षणार्थातिरेक इति । (कै)

अयं भावः । सर्वे पदार्थाः सर्वशक्तिमन्तः शक्तिभिश्च धर्मिणा भेदाभेदौ तत्र भेदविवक्षायां विभक्तयः । अभेदविवक्षायां तु करणादिशब्दैरभिधानं भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रिया-विशेषे वा विशेषणत्वे चान्वयविवक्षामेव भवतीति । इयमेव च

क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षया । (कै)

तस्यां विशेषणत्वविवक्षया ॥

प्रातिपदिकार्थता । (कै)

विभक्तिसमभिव्याहारं विनापि तदर्थता ॥

अपरोपकारित्वेनेति । (कै)

इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥

स्वनिष्ठतया ॥ (कै)

स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दाष्टान्तिके योजयति

भवति, तत्र च संबन्धो गुणे पदं निधाय प्रधानमपि स्पृशति गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तोन्यथानुपपत्तेः रूपान्तरमाश्रयति प्रधानं तु स्वनिष्ठ-त्वेन न रूपान्तरं भजते, उक्तं च ।

द्विष्टोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानः सन् प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥

तदेवमिति । (कै)

एवं च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणभावेऽपि विभक्त्यर्थ इति बोध्यम् ॥

संज्ञामेवेति । (कै)

संज्ञाव्यवहारः करणत्वादिव्यवहारस्तमेवेत्यर्थः । विभक्त्यभावेन
ग्रास्त्रीयसंज्ञाया अनुपयोगात् ॥

स धर्मः । (हरिः)

शक्तिरूपः ॥

नाभिधीयते । (हरिः)

सामान्यतो विशेषतो वा पृथक् नाभिधीयते । फलाश्रय-
त्वादिनैव ततो बोधादिति भावः ॥

उपकारः । (हरिः)

स्वप्रकृत्यर्थस्येतरविशेषणतानियामककर्मादिपदेन संबन्धपदेन
चोक्तस्य न शक्तिरूपता नापि संबन्धरूपता । अत्र कर्मादिशब्दै-

१ स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिभिरेवासावंपकारः प्रतीयते ॥ हरिः ।

इति । यदा तु पुरुषस्याप्राधान्यं राज्ञश्च प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा
पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव, यदा च राज्ञः पुरुषस्य गृहमिति तत्पुरुषस्य
गृहादिसंबन्धो विवक्ष्यते तदैकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो
न विरुद्धत इति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति, राज्ञ इति हि यथा राजपुरुषयो-
रेव संबन्धोभिहितो न पुरुषस्य गृहस्य च, इह पक्षे प्रातिपदिकार्थं
'कर्मणि द्वितीये' त्यादौ चार्थनियमपक्षे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।)

नाभिधीयते इत्युक्त्या कृदन्ते सर्वत्र तदनभिधानमिति लभ्यते । न हि कृतकर्मशब्दयोः कश्चिद्विशेष उभयत्रापि कर्मणि प्रत्ययात् ॥

विभक्त्यादिभिः (हरिः)

इत्यत्रापि शब्द आश्रयवाचीति बोध्यम् । उक्तमाश्रयमजानानो “यस्मादधिकमि”ति (२।३।६) सूत्रोक्तरीत्या “अधित्रह्णदन्ते पञ्चाला” इत्यत्रापि पञ्चालशब्दाद् द्वितीयैव । प्रकृते पुरुषपदा-
त्षष्ठी शङ्कते । भाष्ये

‘यद्येवं तर्हीति ॥ (भा)

ननु षष्ठ्या उभयत्रापत्तिवद्वितीयादीनामप्युभयत्रापत्तिः कुतो न कृतेत्यत आह

शक्तिस्त्विति । (कै)

संबन्धस्य तु स्वत्वस्वामित्वोभयरूपतयोभयवृत्तिरिति भावः । यद्यप्येवं क्रियाकारकभावं संबन्धोद्विष्ट एव तथापि “कर्मणी”त्यादि-
शास्त्रबलादिह स्वामित्वस्यैव तत्र शक्तेरपि तदर्थत्वान्न दोषः ।
क्रियावाचकस्याप्रातिपदिकत्वादपि न तदापत्तिरिति बोध्यम् ॥

---

१ उपलब्धभाष्यपुस्तकेषु “यथैव तर्हि” इति पाठो दृश्यते ।

कर्मादयो नियताः शेषोऽनियतः, ततश्च स्वादिस्त्रजेण द्वितीयादिषु यथां च शेषे प्राप्तेषु षष्ठीत्येतावदप्युच्यमानं नियमार्थं सम्पद्यते यथैव भवतीति, यत्र च षष्ठी च प्रत्ययान्तरं च प्राप्नोति तत्रैवंविधो नियम इत्यर्थाच्छेद एव भविष्यतीति उत्तरार्थमेव तदवश्यं शेषग्रहणं कर्तव्यं, त्रिकपक्षे तु स्वार्थे

षष्ठाभिहित इति (भा)

भाष्ये ऽयं भावः । कथं भीष्म इत्यादौ प्रकारान्तरेण द्वितीया-
साधनात्परिगणनमनावश्यकं राजपदोत्तरषष्ठ्या स्वामित्वस्योक्तावपि
पुरुषे स्वत्वं विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वाप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमय-
र्थाद्यातमिति ॥ नन्वर्थलब्धेऽपि स्वामित्वे राज्ञः स्वामित्यादौ षष्ठी
दृश्यते किं च वार्त्तिकमते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यतः पूर्व-
मुक्तमभिप्रायं स्मारयति ।

गुणप्रधानभावेनेति । (कै)

रूपान्तरं विशेषणतानियामकसंबन्धवत्त्वं पदान्तरासमभिव्याहारे-
ऽपीति भावः ॥

प्रधानं त्विति । (कै)

पदान्तरासमभिव्याहारे इति शेषः ॥

रूपान्तरम् । (कै)

अन्यनिरूपितविशेष्यतानियामकसंबन्धं तस्या एवाप्रतीत्येति
भावः । अनया रीत्या पञ्चालशब्दाद्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यं
तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषसंबन्धी राजेति तदा बोध इति भावः ॥

षष्ठी मा भूदिति द्वितीयादौनामिव कर्मादिः शेषो वाच्यत्वेन विधातव्यः,
तथा प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादौनामनियतत्वात्तेष्वपि षष्ठां प्राप्तायां शेष एव
षष्ठी न कर्मादिष्विति षष्ठी नियमार्थं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अधीगर्थदयेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥

एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीति सिद्धान्ते सूत्रार्थः ।
कर्मादीनामविवक्षा च शेष इति बोध्यम् ॥ ननु मातुः कर्मत्वा-
विवक्षायां किं निमित्तेन संबन्धेन मात्रादेः स्मरणे ऽन्वय इत्यत
आह

मातुरिति । (भा)

अवस्थाने विषयत्वभावेन माता कर्त्री स्मरणमधिकरणं तन्नि-
मित्तकं विषयत्वं संबन्ध इत्यर्थः ॥

अन्येत्विति । (कै)

स्वकर्मत्वहतो विषयविषयीभाव एव संबन्ध इति भावः ॥
कर्मव्यतिरिक्तस्याभावादादिशब्दवैफल्यमत आह

अधीगर्थदयेषां कर्मणि ॥ एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । इक्
स्मरणे, ककार इहैव विशेषणार्थः । अधिशब्दोच्चारणान्तु सामान्यापेक्ष-

“अधीगर्थदयेषां कर्मणि” ॥ इक् स्मरणे ककारोच्चैव विशेषणार्थः,
अधिपूर्वस्यैवोच्चारणमेवमेवायं प्रयोक्तव्य इति ज्ञापनार्थम्, ‘शेषत्वेन विव-
क्षित इति’ । ननु शेषत्वेन विवक्षिते पूर्वैकैव सिद्धा षष्ठी यथा न माषा-
णामश्रीयादनुकरोति भगवतो नाराणस्येति, सत्वं, प्रकरणं तु नियमार्थम्,
अस्मिन्निषये षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न लुप्यत इति, किं कृतं भवति

(अघीगर्शद्वेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

आदिशब्द इति ॥ (कै)

द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति । (कै)

द्वितीयापवादषष्ठीविधिनिमित्तभावेनेत्यर्थः । दिवविषये “वि-
भाषोपसर्ग” “द्वितीया ब्राह्मण” इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्याच्च प्रक-
रणे शेषग्रहणानुवृत्तिर्नेति वार्त्तिकारम्भः । पदाभावे लक्षदैवानभि-
हितत्वात् षष्ठी । यदा कर्मणि तदा ऽभिहितत्वात्प्रथमैव तदाह

कर्मणि त्विति ॥ (कै)

विनापीति । (कै)

अब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तशब्दप्रयोग इवेत्यर्थः ॥ वत्यभावे सिद्धि-
मुपपादयति ।

नाप्राप्ते इति । (कै)

वस्तुतस्तु अयं लचित्रो ब्राह्मण इत्यादौ लोके वतिं विना-
प्यतिदेशविषये स्वाश्रयानिवृत्तिदर्शनादिदं चिन्त्यम् । किं तु वत्य-

ज्ञापकं इडिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति । अत एव स्मृत्यर्शद्वेषा-
मिति नोक्तम् । सूत्रभङ्गपक्षेऽपि हि कित्त्वं कर्त्तव्यमेव इत्येवमिदं इत्यत्र

समासो निवर्त्तितो भवति मातुः स्मरणमिति, एवं पूर्वसूत्रे परत्र च
प्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यं, समासे सति ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’रिति षष्ठी
लुप्येत, तेन प्रतिपदविधानषष्ठी न समस्यत इति सिद्धं भवति, कथं तर्हि
विशेषस्तृतेः संशय इति समासः, उच्यते, शेषषष्ठा एव समासनिषेधः,
इह तु ‘कर्त्तृकर्मणोः कृतीति’ कर्मरूपविवक्षायामेव षष्ठी समासो

अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (अधीगर्थदयेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ।)

भावे ऽकर्मसंज्ञेयं स्यात् । तथा च स्वाश्रयं न स्यादिति भाष्य-
तात्पर्यम् ॥ भाष्ये 'कर्मवद्भावस्य' फलान्तरमाह

कर्माभिधाने हीति । (भा)

हिंस्रार्थे ॥

इत्येके इति । (कै)

तत्रेष्टापत्तिरित्यत्रारुचिः ॥ भाष्ये

अविवक्षिते कर्मणीति । (भा)

एवं चाविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे लादयः सिद्धा इति
भावः ॥ नन्वेवं शेषषष्ठ्यैव सिद्धे प्रकरणमिदं व्यर्थमत आह

प्रकरणञ्चेति । (कै)

मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात् पूर्वसूत्रेऽपि शेष इत्यस्य संबन्धो बोध्यः ॥

१साधनैरिति । (हरिः)

करणकर्मकारकैः ॥

१ साधनैर्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ हरिः ॥

विशेषणार्थम् । एरित्युक्तेः कटीगतावित्यत्र प्रस्लिष्टस्यायतेर्ग्रहणापत्तेः ।
मातुः स्मरणम् । सर्पिषोदयनमौशनं वेत्यादिवृत्त्यादिग्रन्थेष्विह प्रकरणे

भविष्यति, कः पुनरत्र विशेषः शेषषष्ठाः समासः स्यात्कारकषष्ठा वा,
अयमस्ति विशेषः कारकषष्ठाः समासे द्वात्सरो भवति शेषषष्ठाः समासे

(अधौगर्थदशेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

व्यपदिष्टे इति (हरिः)

विगतोपदेशे विगतव्यवहारशेषत्वेन विवक्षित इति यावत् ॥

श्रूयमाणक्रिये इति । (हरिः)

स्वरूपकथनम् । तच्च शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासस्य
द्वारत्वेनेदं अर्थमादिकर्मणि कर्तरि क्तप्रत्ययान्तस्य क्तादिभिः
समासवारणार्थत्वात् न हि तत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी “न लोकेति”
निषेधादिति बोध्यम् ॥

उदाहरणं प्रत्युदाहरणञ्च यद्यपि तिङन्तं दृश्यते तथापि तत्सर्वमुपलक्षण-
तया ऽभियुक्तैर्याख्यातमेव ॥

तु समासान्तोदात्तत्वं स्यात्, अन्तोदात्तसमासनिवृत्तये प्रकरणं यत्र च
कारकषष्ठौ प्रतिषिध्यते यथा मातुः स्मृतमिति तत्र समासोपि मा भूत्,
एवं चात्र प्रकरणे ये ऽनुपात्ताः यानि चात्र प्रत्युदाहरणानि तेषूभयेष्वपि
निष्ठावोगे शेषवशाः समासो ऽन्यत्र कारकवशा अपीति वेदितव्यम् ।
‘गुणैरिति’ । गुणेषु शेषत्वेन विवक्षितेषु अस्य नियमस्याभावात्समासो
भवत्येवेत्यर्थः । इयमेवास्मिन्प्रकरणे प्रत्युदाहरणगतिरिति ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ।

२ । ३ । ५४ ॥

कर्मणि षष्ठीविधानेन भावकर्तृकादित्यनुपपन्नमत आह

ल्यब्लोप इति ॥ (कै)

तत्प्रत्याख्यानपक्षे ऽप्याह

अथवेति ॥ (कै)

कर्तृत्वासंभवादिति । (कै)

असत्त्वभूतस्य भवत्यर्थान्तिरिक्ते कर्तृत्वासंभवादिति भावः ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा । रुजो भङ्गे । भिदादिपाठात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वाङ् । रुजाशब्दो व्याधौ कृत्ः । सूत्रे भाववचनानामिति कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः ।

“रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः” ॥ रुजोभङ्गेभिदादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वा ऽङ् ‘भाववचनानामिति’ । नाथमर्थो भाववाचिनामिति धातूनां भाववाचित्वाद्यभिचारात् किं तर्हि भावशब्देन घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते । वचन इति कर्तरि ल्युट्, तत्र प्रकृत्यर्थो न विवक्ष्यते न हि रुजार्थानां भावो वक्ता प्रतिपादयितोच्चारयितो वोपपद्यते तस्मात्प्रत्ययार्थ एव कर्ता विवक्षितः, भावो वचनः कर्ता येषामित्यर्थः, तदाह । भावकर्तृकाणामिति । ‘चौरस्यामयतीति’ । अयं रोगे घुरादिः ‘नान्ये मितो ऽहेताविति’ घुरादौ वचना ‘ज्जनीजृष्णसुरज्जोऽमन्ताश्चे’ति मित्वं न भवति

(रुजार्थानां भाववचनामज्वरेः ।

(अ. २ । पा. ३ । व्या. ३)

२ । ३ । ५४ ।)

कर्तरौति । (कै)

वङ्गलवचनादित्यर्थः ॥

अन्यैर्त्वाति । (कै)

वाङ्गलकाङ्क्षधिकरणवङ्गत्रौ ह्याश्रयणं वरमित्यभिमानः ॥

रुजाशब्द इति । (कै)

अन्यथा रुजार्थानामिति निर्देशोऽनुपपन्न इति भावः ॥

धातुमात्रेति । (कै)

धातुर्थमात्रे इत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोपपत्तिरिति भावः ॥ तिङन्तं प्रत्युदाहरणं वार्त्तिकमते शेषग्रहणानुवृत्तेस्तन्मतेऽभावात् ॥

तर्हि वक्ता सम्भवति । तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाह्य वचिर्बोध्यः । अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम् ॥ रोगस्य चौरज्वरः । चौरसन्तापो वा । रोगकर्टकचौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः । तपेर्हेतुमस्मृन्तादेरच् । इह समासो भवत्येव ॥

‘ज्ञपमिच्चै’त्यारभ्य नान्येमितोहेता वितः प्राग्ये पठितास्तयवचुरादिषु मितो भवन्ति नान्य इत्यर्थः । ‘आमय इति’ आङ्पूर्वस्य मीनातेरच्, मीनाति-मिनीतीत्यात्वस्य निमिमिलियां खलचोरिति प्रतिषेधः । ‘नदीकूलं रुजतीति’ । अत्र नदी कर्त्री न भावः । ननु रुजाशब्दा व्याधौ क्लृप्त इति नात्र प्रसङ्गः एवं तर्हि प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता इदं तु प्रत्युदाहरणं श्लेषागुरुष्वं रुजतीति व्याधिना कासादिना ग्राह्यतीत्यर्थः । ‘ज्वरयतीति’ । ज्वर रोगे घटादिः, ‘सन्तापयतीति’ । ‘हेतुमति चे’ति णिच्, सन्तापोऽत्र भावः कर्त्ता च ॥

द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥

भाष्ये

पूर्वेणापीति (भा)

“विभाषोपसर्ग” (२।३।५८) इत्यनेनेत्यर्थः ॥ “दिव” इति सूत्रे शेषग्रहणानुवृत्त्या शेषषष्ठी तत्त्वाविज्ञायां द्वितीयेतीदमपि सिद्धमतमाह ।

अत्र च शेष इति । (कै)

“दिवस्तदर्थस्येति” (२।३।५८) सूत्रे इत्यर्थः । अत्र शेष इत्यस्य संबन्धे “विभाषोपसर्ग” इति सूत्रं समासविकल्पफलकं वाच्यं तथा च नोपसर्ग इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यात् । “विभाषोपसर्ग” इत्यत्र शेष इत्यस्यासंबन्धे तु वेदेऽपि तेनैव कर्मणि द्वितीयायाः सोपसर्गं सिद्धत्वेन आपाद्यरूपाभावेन निरूपसर्गं ऽपि कर्मत्वविवक्षायां दिव इत्यस्याप्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धतया “द्वितीया ब्राह्मणे” इत्यस्य

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया वा स्यात् । षष्ठ्यपवादः । ग्रामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । सोपसर्गस्य क्वन्सि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरूपसर्गार्थं आरम्भः ॥

“द्वितीया ब्राह्मणे” ॥ मन्वव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । ‘ग्रामस्य तदहः सभायामिति’ । ग्रामस्य सभायामित्यन्वयः, तदहःरित्येतदुदाहरणं,

(द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ ३)

वैयर्थ्यापत्तिः । कृति त्विदं न प्रवर्तत इति पुनर्विधानं समासाभावा-
 येत्यपि न वाच्यमिति भावः ॥ परे तु दिव इति सूत्रे शेष इत्यस्य
 निवृत्तिर्याख्यानादेव नोपसर्ग इत्यत्र “विभाषोपसर्ग” इत्यतः पद-
 लाघवाभावान्निङन्ते रूपद्वयार्थं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च । कृति
 “प्रतिपदविधानेति” निषेधात् षष्ठीसमासाभाव एव । अत एव
 तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यातमित्याहुः । परे तु दिव इति सूत्रे शेष
 इति संबन्धाद् एव “कर्मादिष्वकर्मकवदचनमिति” वार्त्तिकरीत्या
 शतस्य दीव्यत इति भावे इष्टः प्रयोगः सिध्यति । अत एव सकर्मका
 अधीगर्थादयः प्रेथब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते इति कैयटः ।
 शेष इत्यनुवृत्त्या वार्त्तिकप्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव
 भाष्यतात्पर्यम् ॥

अत्र चेति । (कै)

कैयटस्यापि । अत्र प्रकरणे इत्यर्थः । एवं चात्रत्यं भाष्यं वार्त्तिक-
 करीत्या । एवं च “ज्ञो विदर्थस्य” “कृत्वोर्थे”ति सूत्रे च न शेष-
 पदसंबन्धो मानाभावात् । अत्र च मण्डूकानुवृत्तिरत एव यदा
 कर्मविवक्षितमित्येवोक्तमन्यथा कर्मादिविवक्षितमिति वदेदित्याहुः ॥

‘स्वमोर्नपुंसका’दिति लुक्, ‘अहन्नि’ति कृत्वम् । ‘अनुपसर्गस्य नित्यं यथां
 प्राप्तायामिति’ । दिवस्तदर्थस्येत्यनेन, अथ सोपसर्गस्यापि पूर्वेषु यथांमपि
 प्राप्तायां नित्यद्वितीयां कस्मान्न भवतीत्याहुः । ‘सोपसर्गस्येत्यादि’ ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्र- दाने । २। ३। ६१ ॥

हविषः प्रस्थानासम्भवादाच्च

यदेति ॥ (कै)

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ इष्यतेर्देवादिकस्य गत्यर्थस्य लोप-
थ्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति तस्याहचर्याद् ब्रुविरपि तथाभूतो गृह्यते ।
देवतासम्प्रदानं यस्यार्थस्य तच्च वर्तमानयोः प्रेष्यब्रूहीत्येतयोः कर्मणोर्हवि-
र्विशेषस्य वाचकाच्च्ब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये द्वागस्य हविषो वपाया
मेदसः प्रेष्यातुब्रूहि वा । प्रेष्यब्रुवोः किम् । अग्नये द्वागं हविर्वपामेदो
जुज्झि । हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् ।
मायवकाय पुरोडाशान्प्रेष्य । हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणो प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ इन्द्राग्निभ्यां द्वागं हविर्वपामेदः प्रस्थितं प्रेष्य । इह सूत्रे
शेषग्रहणं न सम्बध्यते । तिङन्तेन समासस्याप्रसक्तत्वात् । इदञ्च भाषाया-
मपि प्रवर्तते । उत्तरत्र कन्दोग्रहणात् ॥

“प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने” ॥ ‘इष्यतेर्देवादिकस्येति’ । इषु
गतावित्यस्य श्रयणा निर्देश इच्छतीष्णात्योरिच्छाभीक्ष्ण्यार्थयोर्निवृत्त्यर्थः ।
तद्विषय एवेति । लोपमध्यमैकवचनान्तः । ‘देवतासंप्रदान इति’ । देवता
संप्रदानं यस्यार्थस्य तच्च वर्तमानयोः कर्मणि कारक इत्यन्वयः, ‘हविषो’
हविर्विशेषवाचिन इत्यर्थः । ‘प्रेष्येति’ । ब्रूहिप्रेष्येत्यादिना जुतः । ‘अग्नये
गोमयानि प्रेष्येति’ । गोमयं हविरेन द्वापि न चोदितं, ‘हविषः प्रस्थित-
स्येति’ । प्रस्थितशब्देन यद्विशेष्यते तस्येत्यर्थः, इदं च भाषायामपि भवति
उत्तरत्र कन्दोग्रहणात् ॥

(चतुर्थ्यर्थे वज्रलं कन्दसि । २ । ३ । ६२ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

चतुर्थ्यर्थे बहुलं कन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥

खर्वेण । (भा)

अग्निदग्धशरावेण । अञ्जलिरपक्वशरावो वा विहित इति बोध्यम् । खर्वो वामनः । रजस्वलाप्रस्तावे तैत्तिरीयश्रुतौ न सहा-
सीत नास्यः अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रति सुच्यास्तेषो
खल्वाङ्गरभ्यञ्जनं वा वस्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काम-
मन्यदित्युपक्रम्य

यां मलवद्वाससमित्यादि । (भा)

“मलवद्वाससं” रजस्वलाम् ॥

संभवति (भा)

गर्भाधानार्थमुपगच्छन्ति ॥

ततो जायते सोऽभिशस्तः । (भा)

मिथ्यारोपितपातकः ॥

चतुर्थ्यर्थे वज्रलं कन्दसि ॥ षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा-
कालकादावाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । वज्रलग्नहृणाचन्द्र-

“चतुर्थ्यर्थे वज्रलं कन्दसि” ॥ ‘या खर्वेणेति’ । रजस्वलायाः खर्वपाना-
दिप्रतिषेधार्थायमर्थवादः । तच्चर्हि वक्तव्यं षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति, न वक्तव्यं,

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (चतुर्थ्यर्थे वज्रलं कृन्दसि । २ । ३ । ई२ ।)

अरण्ये इति । (भा)

संभवतीत्यनुवर्त्तते ।

स्तेनः । (भा)

चौरः ॥

पराचौम् । (भा)

लज्जादिना पराग् वलितवदनामन्यचित्तां वा ॥

तस्यै ह्रीतमुखी । (भा)

लज्जावनतवदनस्तस्यैव व्याख्या ॥

अप्रगल्भः । (भा)

अप्रगल्भ इत्यर्थः ॥

मारुकः (भा)

मरणशीलः ॥

अभ्यङ्क्ते (भा)

तैलादिनेति शेषः ॥

दुश्चर्मा । (भा)

कुष्ठी ॥

प्रलिखते । (भा)

चित्रादि लिखति ॥

मसश्चतुर्थी । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीत्यपि वक्तव्यम् ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ।

यत्प्रत्ययवचनात्सिद्धम् ॥

योगविभागात्सिद्धं, चतुर्थ्यर्थे इति नाथं समासः किं तर्हि चतुर्थी अर्थे इति योगो विभक्त्यर्थः, षष्ठीत्यनुवर्त्तते, अर्थे षष्ठी भवति चतुर्थी चेति, तत्र

(चतुर्थ्यर्थे वज्रलं कन्दसि । २ । ३ । ६२ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

खलतिः । (भा)

अकेशगिराः ॥

अपमारौ । (भा)

अपमृत्युयुक्तः ॥

अञ्जनम् । (भा)

नेत्रयोः कज्जलदानम् ॥

श्यावदन् । (भा)

मलिनदन्तः ॥

या कृणति । (भा)

औषध्यादीन् किनति ॥

उद्वन्धुकः । (भा)

गले रज्जुं बध्वा मरणशीलः ॥

उन्मादुकः । (भा)

उन्मत्तशीलः ॥ एतदग्रे श्रुतौ । या खर्वेण पिवति तस्यै खर्व-
स्तिष्ठो रात्रीर्ब्रतं चरेत् । अञ्जलिना वा पिवेदखर्वेण वा पात्रेण
गोपोथायाहल्यायै जार मनाय्यै तन्तुरिति । तस्मात्तिष्ठो प्रजायै
रात्रीर्ब्रतं चरेत् । अहल्याया जारेत्यर्थे ऽहल्यायै जारेत्यादि ॥

स्वार्थ एव षष्ठीचतुर्थ्यार्विधानमनर्थकमित्यन्योन्यसन्निधानादन्योन्यार्थे विभ-
क्तिद्वयं विज्ञायते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

यथोक्तेति । (कै)

“तस्य कर्मकर्त्तव्यम्” (भा) इत्यस्यार्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तार्थकत्वं निरस्यतीति भावः ॥ ननु कर्त्तृकर्मत्वे क्रियापेक्षे न धात्वपेक्षे इति धातोरित्युक्तमत आह

इहेति ॥ (कै)

वाचकं धातुमिति । (कै)

न च खवाचकाक्षेपे ऽपि धात्वाक्षेपे मानाभावः । खनतीत्याद्यर्थं जायमानानां तद्धितानामपि क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावा-

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ शेष इति निवृत्तम् । ह्ययोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । भवतः प्रायिका । अपां खष्टा । कर्तृकर्मणोः किम् । प्रत्यये भेत्ता । स्यादेतत् । इह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते । तद्वाचीह धातुरेव । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः । कृतस्तिङश्च । तत्र तिङः प्रयोगे नलोक्तेति प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात् ह्ययोग एव षष्ठी भविष्यति तत् किं

“कर्तृकर्मणोः कृति” ॥ ‘इह क्रियायाः साधनं भवतीति’ । कर्तृ-
कर्मभ्यां क्रिया सन्निधाप्यते, धातुरेव क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः
कृतस्तिङश्च, तत्र तिङ्प्रयोगे नलोकाव्ययेति लप्रतिषेधेन भाव्यं स चावश्यं
लप्रतिषेधः कर्त्तव्यः, ये कृतो लादेशास्तदर्थम्, ओदनं पचन् ओदनं पच-
मानः, यपिः सोमं, ददिर्गा इति, इह तु नार्थः कृद्ग्रहणेनेति मत्वा पृच्छति ।

(कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

चकत्वात् । तदर्थाश्रयादिव्यपि कर्तृत्वादिप्रयुक्तकार्यदर्शनाच्च ।
 अयमेव “तस्य कर्मकर्त्र्यम्” इति वक्तुराशय इति वाच्यम् । एत-
 द्भाष्यप्रामाण्येन कारकलोपयोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न तु तद्धितादि-
 वाच्येति निर्णयेनादोषात् । एवञ्च देवदत्तेन श्रुत्योऽथ अभ्रिको
 भूमित्यादयो ऽपप्रयोगा एव । अत एव हिर्गुगादियोगे न द्विती-
 यादयः । न चाधिका खारी द्रोणेनेत्यनापत्तिः । तत्र प्रकृत्यादि-
 त्वाद्धेतौ वा तृतीयायाः सत्त्वेनादोषादिति पञ्चमे निरूपयिष्यामः ॥
 भाष्ये

अकृतो ऽव्ययस्य ये इति । (भा)

अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यत्किञ्चित्क्रियानिरूपिते ये कर्तृकर्मणोः
 इत्यर्थः सूत्रस्यापि अव्ययप्रयोगे नेत्येवार्थः ।

कृद्यग्रहणेन । मैवम् । तद्धितान्तस्य वारणीयत्वात् । यथा कृतपूर्वीकट-
 मिति । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव
 कर्मणो ऽभिहितत्वात् द्वितीयया न भाव्यम् । एवं तदपवादभूतया यथापि ।
 इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किञ्च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो
 दुर्लभः । एवं तद्धितोपीति चेत् । अत्रोक्तं हरिणा । विशेषकर्मसम्बन्धे
 निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः । विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्त्तते ॥ अकर्मकत्वे

‘कृतोति किमिति’ । ‘कृतपूर्वी कटमिति’ । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्य-
 स्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव कर्मणोऽभिहितत्वान्नैव द्वितीयया
 भाव्यम्, एवं च तदपवादः यथापि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहिताधिकारात्,
 कृतशब्दस्य च कटसापेक्षस्य समासो दुर्लभः, एतेन तद्धितो व्याख्यातः,
 तस्मादयमसाधुरेव प्रयोगः । सत्यम्, विशेषविवक्षायां नैव समासतद्धितौ

तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति । (भा)

इदन्तकर्तृत्वकर्मत्वमेवैतयोर्न त्वय्यकर्तृत्वकर्मत्वमेतयोरित्यर्थः ॥
तदुपपादयति ।

न लोकेति । (कै)

सन्देहे तत्पुरुषस्यैव न्याय्यत्वं कृत्यदोषादाने तु अन्यपदार्थस्य
सृष्टत्वाद्ब्रह्मब्रह्मिणेवेति भावः ॥ भाष्ये

प्रतिषेध- (भा)

शब्दो नियमशास्त्राणां निषेधे पर्यवसानमभिप्रेत्येत्याहुः ॥

एकत्वस्याविवक्षामिति । (कै)

उद्देश्यनिमित्तगतत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

सत्येवं ज्ञान्ते भावाभिधायिनि । ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति
कर्मणाम् ॥ अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः । क्रिया सम्बध्यते
तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थितेति ॥ अस्यार्थः । कृतादिभिः शब्दैः कटादिसमभि-
याहारात् विशिष्टकर्मसम्बन्धे निष्कृष्य सुक्तेऽपि अनुभूतेऽपि कृतः पूर्वं
कटोर्नेनेत्यवस्थायामिति भावः । तस्यामवस्थायां कृतिविरहात् । कर्मसामान्य-
वचनोऽयं एव कृतशब्दः प्रवर्तते कृतिं लभते । अविवक्षितकर्मतायां नेह

भवतो, यदा तु कृतं पूर्वमनेनेति कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते तदा
सापेक्षत्वाभावात्समासः, केन 'सुसुप्ते'ति, ततः 'पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चे'-
तीनिःप्रत्ययः, न च कटस्य क्तेनाभिधानं करोतेत्यद्यमानः क्तप्रत्ययः कर्म-
सामान्यमेवाह विशेषकर्मसंबन्धात् तस्याभिधानं न चात्र तद्धितेनैकार्थी-
भूतस्य निष्कृष्य कटेन संबन्धः सम्भवति, क्रियया तु गुणभूतयापि कारकाणां

कृतो ये इति । (भा)

कृदन्तशक्तिग्रहसहकारेणोपस्थितायाः क्रियाया ये इत्यर्थः ॥

तद्वितेनेति । (कै)

तद्वितान्तशक्तिग्रहसहकारेणोपस्थितक्रियाया ये इत्यर्थः ॥

एतद्वाक्यभवनाभावे हेतुमाह तत्र

द्वितीयेति ॥ (भा)

कटापेक्षत्वादिति । (कै)

कृत इत्यस्य विशेष्यतया कटसापेक्षत्वादित्यर्थः । अन्यथा क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षतया ऽसंगतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । नित्यसापेक्षस्थले ऽपि कचिदेव समाप्तो न सर्वत्रेत्याशयमन्ये ॥ भाष्ये

पक्षत इत्यादावपि कर्मसामान्ये प्रत्ययाभ्युपगमादिति भावः । अविवक्षित-कर्मणां भावे प्रत्यय इति मतान्तरमाह, अकर्मकत्व इति । ननु कर्मसामान्ये भावे वा क्तप्रत्यये कृते सापेक्षत्वाभावात्सुप्तेति समाप्ते कृते पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चेति कर्त्तरि इतिप्रत्ययोस्तु नाम । कटस्य तु प्रथमपक्षे क्तेनाभिधानं दुर्वारम् । यथा शक्यश्च क्षुद्रपक्षन्तुमित्यत्र क्षुधः कृत्यप्रत्ययेन । मैवम् ।

सबन्धो भवति यथा कटं कृतवानिति, कृतपूर्वीशब्दश्चायं पूर्वकृतमनेनेत्यस्मिन्नर्थे व्युत्पादितः पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थः संपद्यते, तत्र करोति-क्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम्, अबभिहितं च तदिति कृदग्रहणे षष्ठी स्याद्, यत्र च निष्ठान्तेन शब्देन कर्तृकर्मणो संबन्धस्तत्रैव निष्ठाश्रयः प्रतिषेधो यथा कटं कृतवान् कृतः कटो देवदत्तेनेति, इह तु कृतस्य कटेन

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (कर्तृकर्मणोः कृतिः । २ । ३ । ६५ ।)

यो ऽसौ कृतकटयोरिति । (भा)

यः कृतकटयोः सामानाधिकरण्यरूपसम्बन्धो वाक्ये दृष्टः स
उत्पन्ने प्रत्यये इति निवर्त्तते निवृत्त इति बुद्धिविषयो भवति
भावविषयकृतशब्देन वृत्तिसत्त्वान्नान्यार्थदर्शनात्तद्वितार्थनैकार्थी-
भूतस्य कृतस्य कटेन सम्बन्धाभावादिति भावः ॥ ननु विशेषा-
तिरिक्तसामान्यसद्भावे मानाभावात्कथाल्लक्षणश्रयः केनाभिहित
इति ज्ञानकाले तदर्थफले ऽन्वितस्य कटस्थानभिहितताया वक्तुम-
शक्यत्वाच्च “कर्मसामान्ये” इत्यसङ्गतमत आह

भावे वेति । (कै)

अविवक्षितकर्मतया अकर्मकत्वं फलांशे प्रागाश्रयविशेषान्वया-
विवक्षेवाच्च कर्माविवक्षेत्याहुः ॥

तद्वितार्थनैकार्थीभूतस्य कृतवदार्थस्य निष्कृष्य कटेन सम्बन्धाभावात् ।
तदेतदाह, ततः क्रियावतेति । नन्वेवं क्रिययापि योगाभावे कथं द्वितीये-
त्याशङ्क्याह । अविग्रहेति । विशिष्य ग्रहो ग्रहणं तद्विहिताप्राधान्येना-
ग्रह्यमाणापीत्यर्थः । अयं भावः । गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां सम्बन्धो
दृश्यते । यथा कटं कृतवानिति । कृतपूर्वींशब्दस्यायं पूर्व कृतमनेनेत्यस्मिन्नर्थे

संबन्धो न भवतीत्युक्तमेव, अथ तु वस्तुतो निष्ठान्ते पदे धातुवाचक्रियापेक्षे
ये कर्तृकर्मणो तयोः प्रतिषेधस्तथा सति नेदं छद्ग्रहणस्य प्रयोजनं तेनैत-
दपि निरस्तम्, असति छद्ग्रहणे कटं कारयति पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञ-
दत्तेनेति शिञ्चप्रकृतेः पचैरर्थं प्रति कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रसङ्गः सति तु छद्-
ग्रहणे शिञ्चोक्तत्वात् न भवतीति कथमिव निरस्तं, न लोकेत्यत्र नैवं ज्ञायते

(कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

कृतं पूर्वमनेनेति । (कै)

अर्थप्रदर्शनमात्रमेतत् । नत्वयं प्रयोगः साधुः । प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं
भाष्ये सामानाधिकरणनिवृत्त्युक्तेर्वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिक-
रण्येन प्रयोगस्यैव साधुत्वात् ॥

कर्मत्वमिति । (कै)

अख्यनभिहितं कटस्य कर्मत्वमित्यर्थः ॥

विशेषकर्मेति । (हरिः)

१ विशेषकर्मसम्बन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः ।

विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥

अकर्मकत्वे सत्येव क्लान्ते भावाभिधायिनि ।

ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा ॥

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थिता ॥ हरिः ॥

व्युत्पादितः । पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थः सम्प्रत्यये । तत्र करोतिक्रियापेक्ष-
मस्ति कटस्य कर्मत्वम् । अनभिहितञ्च तत् । अतो ऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी
स्यादेवेति स्थितम् । स्यादेतत् । ओदनः पच्यतेतमां, गुरुर्धरित्रीक्रियतेत-
रान्वयेत्यादावपि ओदने धरिच्यादेः कर्मणः क्रिययैव योगाद् द्वितीयैव

लप्रकृतिभूतस्य धातोर्ये कर्तृकर्मणौ इति किं तर्हि लान्ते पदे या क्रियोच्यते
प्राधान्येन गुणभावेन वा तत्र ये कर्तृकर्मणौ तयोः षष्ठी न भवतीति तेनेद-
मप्यप्रयोजनम्, अथ स्याद् न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययविशेषणार्थं कृद्ग्रहणं
तेनोच्चैः कटानां स्रष्टेत्यत्राकृतोप्यव्ययस्य प्रयोगे निषेधाभाव इति तदपि

(अ. २ । पा. ५ । आ. ३)

(कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।)

कृतः कटो ऽनेनेत्यस्यामवस्थायां कृतशब्देन विशेषकर्मकटादि-
“सम्बन्धे” ॥

निर्मुक्ते ऽपि । (हरिः)

अनुभूते ऽपि तस्यामवस्थायामसामर्थ्येन वृत्तिविरहाद् ॥

विशेषनिरपेक्षः । (हरिः)

भाववचनः ॥ “अन्यः” एव ।

कृतशब्दः प्रवर्तते । (हरिः)

वृत्तिं लभत इत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयन्नविवक्षितकर्मतया भावे
क्त इत्याह ।

अकर्मकत्वे इति । (हरिः)

एवं विशेष्यनिरपेक्षत्वे विशेष्यरहितसामान्यस्याभावादित्यर्थः ॥

स्यात् । क्रियाविशेषणीभूतेन लकारार्थेन कर्मान्वयश्चेत् क्तार्थेनाप्यस्तु ।
क्रियायाः कारकेष्विव शक्तेरपि शक्तिमत्युत्थिताकाङ्क्षकत्वाविशेषात् ।
किञ्चास्तु नाम कथञ्चित् क्तार्थपरित्यागेन वृत्तिः । राजपुरुषादौ संख्या-
विशेषस्य मासजातादौ गुणप्रधानभावादेश्च बह्व्यस्य गदर्शनात् । तथापि
कृद्यग्रहणं व्यर्थमेव । न लोकेति निष्ठायोगे निषेधासिद्धेः । निष्ठान्तधातूपात्त-

न, अथयेन कर्तृकर्मणो विशेषयिष्यामो ऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणो तयोः मष्टौ
नेति, न चाकृत उच्चैः कर्तृकर्मणो सम्भवतः, इह तर्हि करोतीति कृदिति
कृच्छब्देन कर्त्तव्यते तत्र कर्तृकर्मणोरित्येव मध्यामपि सिद्धायां पुनर्विधानं
गुणभूतेषु कर्त्तरि यथा स्याद्भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति,
भिदेष्टुन्तात्पर्यादिना गवुच्, अत्र गृथस्य प्राधान्यात्प्रयोजककर्त्ता प्रधानं
प्रयोज्यकर्त्ता तु प्रकृत्यर्थस्य गुणभावादुक्तभूत इति प्रधानेतरसन्निधौ प्रधा-

(कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

१ अत्र ज्ञानं भावाभिधायि तदिति कचित्पाठः सुयुक्ततरः । सप्त-
म्यन्तपाठे भावाभिधायिनि सति समासे तद्धितोत्पत्तिरिति शेषः ॥
एवं सति तद्धितोत्पत्तौ यथा सामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति ।

ततः क्रियावतेति । (हरिः)

कर्मणां कटादीनां क्रियावत्कर्तृके इतिना तदन्तोपस्थाप्य-
क्रियया योगो भवतीत्यर्थः ॥ तन्नोपपत्तिमाह ।

अविग्रहेति । (हरिः)

विशिष्य प्राधान्येन ग्रहो ग्रहणं तद्ग्रहिताप्राधान्येन गृह्यमाणा-
पीत्यर्थः । गुणभूतक्रियया वा कारकाणां सम्बन्धदर्शनादिति
भावः ॥ तदुक्तं भाष्ये ।

१ हरिकारिकायाम् ।

क्रियायोगे न भवतीति हि तदर्थः । ग्रामं गतवानित्यादावपि कारकाणां
क्रिययैवान्वयात् । न च पाचयति यज्ञदत्तो देवदत्तेनेत्यत्र णिच्प्रकृत्यर्थं प्रुति
कर्तुः प्रयोज्यात्पक्षौ वारयितुं कृद्ग्रहणम् । णिच् तु न कृदिति
वाच्यम् । लयोगे नेत्येव निषेधसिद्धेः । लप्रकृत्या लान्तपदेन वा या क्रियो-
पात्ता तद्योगे नेत्यर्थात् । सा च क्रिया गुणभूता प्रधानभूता वेत्यत्र

नादेव स्यात् कृद्ग्रहणादप्रधानादपि भवति, एतदपि नास्ति प्रयोजनं,
तृतीयावत् सिद्धं, तद्यथा पाचित् ओदनो देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रधा-
नाप्रधानयोर्द्वयोरपि कर्त्रोस्तृतीया भवति तत्कस्य हेतोः एकग्रन्थवाच्यत्वा-
भावेन विरोधाभावात् तथा यद्यपि भविष्यति, इह तर्हि प्रयोजनम्,
'उभयप्राप्तौ कर्मणौ'ति बहुव्रीहिर्यथा स्याद् अन्यथान्यपदार्थस्यानुपात्त-
त्वात्तत्पुरुषः स्यात्तत्र चानिष्टं वक्ष्यते, यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्, अथ

अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति । (भा)

सामान्येन तदावृत्तिरिति । (भा)

अविवक्षितकर्मतया धात्वर्थमात्रवृत्तिना भावक्रान्तेनेत्यर्थः ॥

विशेषार्थिनेति । (भा)

कर्मविशेषजिज्ञासानिवर्त्तकयत्नवतेत्यर्थः । एषा च विवचा प्रयोगानुसारात्कचिदेव तेन घटं क्रियते घटं कृतमित्यादि नापादनीयम् । कद्रुहणे कृते तु न दोषः । कर्मणः कृदन्तमात्रोपस्थाप्यक्रियान्वयाभावात् । स चास्योक्तरीत्या न कापि पृथक् प्रयोग इति तन्मात्रस्य शक्तिग्रहाभावात् । अत एव तण्डुलानां पाचकपुत्रः पाचकतर इत्यादौ न दोषः । निषेधसूत्रे ऽपि लादिषाह-

नाग्रहः । गौणमुख्यन्यायस्तु नाश्रीयते । लक्ष्यानुरोधात् । स्वरितेनाधिकः कार इति व्याख्यानाच्च । अत एव तत्र तृतीया लभ्यते । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्यत्रोभाभ्याङ्कर्तृभ्यां षष्ठ्ययत एव । तस्माद्वर्थं कद्रुग्रहणमिति । अत्राङ्गः । कृत्येव यथा स्यात्तद्विताधिक्ये मा भूदिति कद्रुग्रहणम् । व्याकरणं प्राज्ञः । प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेण एवञ्च वदतां मते ओदनस्य पाचकतम इत्यत्रापि षष्ठी नेति लभ्यते । कृतपूर्वीतिवत्कृत्यपूर्वी-

वानुपात्तेऽप्यन्यपरार्थे व्याख्यानाद्भङ्गव्रीहिर्भवित्यति यथैकाचो द्वे प्रथमस्येति तदेतत्कद्रुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । केचिदाङ्गः । इहैव तद्वितनिवृत्त्यर्थं कद्रुग्रहणमिति, प्रजानातीति प्राज्ञः प्राज्ञ एव प्राज्ञः 'प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थिकेणि कृते व्याकरणं प्राज्ञ इत्यत्र षष्ठी न भवति, ननु क्रियमाणेऽपि कद्रुग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता भवत्येव कृतोत्र प्रयोगो न ह्यचैतच्छब्दं वस्तुं प्रत्ययार्थेनैकाचौभूतस्य कृदन्तस्य निष्कृष्य व्याकरणेन संबन्धो

(कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

चर्यान्निष्ठांशेऽपि तथार्थ इति न निषेधप्रवृत्तिः । कटं कृतं पाचक-
पुत्र इत्यादौ च निषेधप्रवृत्तिरत एव भाष्ये “करोतेः कटेन
सामर्थ्यमित्युक्तं” न तु कृतशब्दस्य कटेनेत्युक्तम् । एवं च सकर्मक-
धातावीदृशविवक्षाया भावे क्तप्रत्यय ईदृशसमासविषय एव नान्य-
चेति भाष्यस्वरसाङ्गभ्यते “भ्रान्तं देशमि”त्यादौ तु “गत्यर्थकर्म-
के”तिभावे क्तो बोध्यः ॥

एतच्च विशेषापेक्षायामिति । (कै)

अत्रैव प्रधानन्यायो न तृतीयादिविधाविति विशेषापेक्षायामि-
त्यर्थः । विरोधाभावे हेतुरेकशब्दवाच्यत्वाभावः । तदुपपादकं
भिन्नशब्दवाच्ययोरित्यादौति बोध्यम् ॥

त्यादेरभ्युपगमे तु तद्यादाद्यन्तेन समासादिनौ कृते कृद्ग्रहणस्यावर्त्यतापि
सम्भवति भाष्यं त्विहोदासीनमेवेत्यभियुक्तप्रयोगा अन्वेषणीयाः । यत्तर्हि
ययै रामोदमुत्तममिति भट्टिः । उच्यते । अनित्येयं षष्ठी । तदर्हमिति
निर्देशात् । द्विकर्मकेभ्यस्तु कर्तरि कृति कृते “प्रधाने नियताषष्ठी गुणे
तूभयथा भवेदि”त्यकथितसूत्र एवोक्तम् ॥

न संभवतीति प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेनार्थान्तराभावात् । नैष दोषः । कृद्-
ग्रहणसामर्थ्यात्कृदन्तेनैव योगे षष्ठी विज्ञास्यते इह तु कृता तद्धितेन
चैकरूपः संबन्ध इति न भविष्यतीत्यलमतिक्षोदेन । ‘शेष इति निवृत्त-
मिति’ । तेनाप्राप्ता षष्ठी विधीयत इत्यस्याः समासो भवतीति कृद्योगा च
षष्ठी समस्यत इति न वक्तव्यं भवति ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

नियमेनानेनेति । (कै)

नियमप्राप्ताणां निषेधे तात्पर्यादन्यथानुवादवैयर्थ्यापत्तिरिति

भावः ॥

स्त्रीप्रत्यय एवेति । (कै)

भाष्ये

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यं गवां दोहोऽगोपेन । अकारणयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् ॥ भेदिका विभित्वा वा रुद्रस्य जगतः । कथन्तर्हि क्तिना बाधा न भवतीति स्थागापायचोभाव इति सूत्रे वृत्तिः । तथा सुटा सौयुटो बाधा न

“उभयप्राप्तौ कर्मणि” ॥ उभयशब्देन प्रकृतत्वात्कर्तृकर्मणी संबद्धोते । ‘उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति’ । न तत्पुरुषः । ‘उभयोः कर्तृकर्मणोः षष्ठी प्राप्तौ सत्वामिति’ । अत्र प्रयोजनं वक्ष्यति । ‘कर्मण्येवेति’ । विपर्ययस्तु नियमो न भवति उभयप्राप्तावेव कर्मणीति एवं हि पूर्वसूत्रे कर्मग्रहणमनर्थकं स्याद् अनेनैव विप्रलब्धविधानमाश्रयणीयं स्यादिति भावः । ‘आश्चर्यं इति’ । सकर्मकेभ्यो भावे कृति विहिते कर्मणि कर्त्तरि च षष्ठी प्राप्ता नियमेन कर्त्तरुपनीयते, प्राप्तिग्रहणाच्च प्राप्तिमात्रे नियम इति कर्तृकर्मणोः प्रयोगेऽपि कर्त्तरि तृतीया भवति, ‘अन्तर्धा येनादर्शनमिच्छतीति’ अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्य उभयोः प्राप्तिः, अत्र चानन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति कर्तृकर्मणोरिति प्राप्तिर्नियम्यते शेषषष्ठी तु

(उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

अकाकारयोर्भेदिका चिकीर्षेति कृतिरिति च (भा)

स्त्रीप्रत्यये एवोदाहरणदानादिति तदाशयः ॥

अपरे त्विति । (कै)

नोदाहरणमादरणीयमिति तद्भावः ॥

भवतीति सुट्तिथोरित्यत्र वृत्तिः । अत्र रक्षितः । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्य-
यस्येह ग्रहणं प्राथम्यात् । बाधाशब्दे तु गुरोश्चहल इत्यकार इत्याह
करणात्वविवक्षायां ढतीयेति वा बोध्यम् । शेषे विभाषा । स्त्रीप्रत्ययविषय-
मेवेदमित्येके । विविक्षा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा । केचिद-
विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥

कर्त्तर्यपि भवत्येव विषयस्य प्रयोजनं पक्षे ढतीयाश्रयणं कर्मापि यदा
शेषत्वेन विप्रक्ष्यते तदा तत्रापि शेष षष्ठी भवत्येव तस्याश्च 'कर्मणि
चे'ति निषेधाभावात्समासोऽपि भवति, निषेधस्य तु प्रयोजनं कृत्वरो मा
भूदिति एतदपि सूचितं 'पूर्वेण षष्ठी प्राप्तौ नियम्यत इति' आश्चर्यमिद-
मित्येतावदेकं वाक्यं किं तदित्याह । 'ओदनस्येति' । अत्र पाके ओदनस्य
कर्मत्वं प्रादुर्भावे च ब्राह्मणानां कर्त्तृत्वमित्यनेकत्वात्कृदुभयप्राप्तिर्भवति ।
'भेदिका चेति' । पर्यायादिषु खुच् । 'चिकीर्षेति' । 'अप्रत्ययात्' ।
अत्रोभयत्रापि कर्त्तरि ढतीया न भवति षष्ठी तु शेषविवक्षायापि सिद्ध्यति
समासोऽप्यत्र भवति धर्मजिज्ञासा देवदत्तस्य शिष्यस्याचार्यश्रुश्रूषेति शेषे
विभाषेति तत्र यदा नियमेन कर्त्तरि ढतीया तदा 'कर्मणिचे' ति
निषेधात्पाणिनिना सूत्रकृतिः आचार्येण शब्दानुशासनमित्यसाधुः समासः,
पाणिनेः सूत्रकृतिराचार्यस्य शब्दानुशासनमिति तु साधुः ॥

क्तस्य च वर्त्तमाने । २। ३। ६७ ॥

नपुंसके भाव इति । (कै)

इदं वार्त्तिकं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कालोदासीन
“नपुंसके भावे क्त” इति सूत्रविहितक्तयोग एव । तेन भूते भावे
क्तेन योगे तृतीयैवेति वार्त्तिकमतम् । यद्यपि शेषत्वविवक्षयापि
सिद्धं तथा ऽपि कर्तृत्वप्रकारके बोधे षष्ठ्यर्थमिदमिति वार्त्तिका-
शयः । भाष्यकारस्तु तादृश एवार्थं साधुत्वमङ्गीकृत्य प्रत्याचक्षौ ॥
भाष्ये

यद्येवमिति । (भा)

एवं शेषत्वविवक्षया षष्ठ्यङ्गीकारे ॥

अधिकरणवाचिनश्चेत्यचेति । (कै)

एतत्सूत्रोदाहरणविषयीभूतगत्यर्थे इत्यर्थः ॥ तत्र हि क्तोऽधि-
करणे च भ्रौव्यगति इति विशेषविधाना “नपुंसके भावे क्त”

क्तस्य च वर्त्तमाने ॥ वर्त्तमानार्थक्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । नलोकेति
निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति

“क्तस्य च वर्त्तमाने” ॥ ‘राज्ञां मत इति’ । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे’ति
वर्त्तमाने क्तः, शेषविज्ञानादित्युपसंख्यानं प्रत्याचक्षे, सदप्यत्र ह्यत्रस्य
कर्तृत्वमविवक्षया तिरोधीयते संबन्धित्वमात्रमेव तु विवक्षित्यते ततश्च न

(क्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

इत्यस्याप्रवृत्तिरेवेति वार्त्तिकमते वार्त्तिकेन षष्ठी न प्राप्नोति
 शेषत्वविवक्षयाश्च भावविषये ऽभाव एवेति वार्त्तिकमते चैशब्दा-
 प्रत्याख्यातमते च शेषे षष्ठी स्यादिति “चातुःशब्दमि”त्यर्थः ॥
 तदाह ।

तच्च शेषेति । (कै)

कर्माविवक्षया ऽकर्मकत्वे इत्यादीनि चत्वारि रूपाणि । सकर्म-
 कत्वे तु अहिना सृष्टो ग्राम इति पञ्चमीमपि बोध्यमिति केचित् ॥

सप्तमीप्रयोगेणेति । (कै)

“इहे”ति सप्तमीप्रयोगेणैवेदं दर्शितम् । इहपदार्थस्यैव चेदं
 विवरणं भाष्ये इति बोध्यम् ॥

किं तर्हि भाव इति । (कै)

इदमिहाहिः सृष्ट इत्युदाहरणे, कर्तरौत्यस्योपलक्षणम् ॥

वर्त्तमाने क्तः । कथन्तर्हि नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठी । क्ताचस्य हसित-
 मिति शेषविज्ञानात्सिद्धम् । कर्तृत्वविक्षायां तृतीयैव । क्तात्रेण हसित-
 मिति ॥

भाषाणामश्रूयादितिवत्सिद्धा षष्ठीत्यर्थः । ‘तथा चेति’ । उपसंख्यानं
 त्वेतन्न सिद्धातीति भावः ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् ।

२ । ३ । ६६ ॥

अपनीयेति । (कै)

सल्लिट् ग्रहणे तस्य फलाभावादित्यर्थः ॥ लग्रहणेनैव सत्कानच्
कसूनां सिद्धत्वात्किं सल्लिट्ग्रहणेनेत्यत आह

किंकिनौ चेति । (कै)

लेत्यस्य लादेशयोग इत्येवार्थः । लयोग इति तु न शङ्क्यम् ।
आदेशे लत्वस्यान्विधित्वेन स्थानिवत्तायोगात् ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् ॥ जिष्टचित्तरूपविनाशप्रसङ्गात् तृणा-
मिति यत्वं न कृतम् । एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । कर्तृकर्मणोः कृतीति
प्राप्ता प्रतिषिध्यते । लादेशाः, ओदनं पचन् पचमानः पेचानः पेचिवान् ।
काथन्तर्हि बभ्रवश्चं पपिः सोमं ददिर्गा इति । नहि किंकिनौ लकारौ नापि
तदादेशौ । नैष दोषः । किंकिनौ लिट्चेत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते

“न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम्” ॥ जिष्टचित्तरूपविनाशप्रसङ्गात्
तृणमित्यत्र यत्वाभावः । ‘उ उकेति’ । अनेनोकारप्रसङ्गे दर्शयति तत्र
लञ्चेति पूर्वदन्वे उकारस्य पूर्वनिपातः स्यात् परनिपातेऽपि लवुकेति स्यात्
तस्मात्परयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पञ्चाल्लुब्धस्य दन्धः कार्यः, उकारेण च कृतो
विशेषणान्तदन्तविधिः, व्यपदेशिवद्भावात्केवलस्यापि ग्रहणम् । ‘श्रद्धाग्रान-

(न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतनाम् ।

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

२ । ३ । ६६ ।)

लिट्कार्यातिदेशादिति । (कै)

द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ तद्वदतिदेशादिति तदुक्त्यावित्यर्थः
इति भावः ॥

व्याख्यास्यामीति । (कै)

संज्ञां न व्याख्यास्यामि किं त्वतिदेशं व्याख्यास्यामीत्यर्थः ॥
ननु लिङ्गदतिदेशे ऽपि कथं लमात्राश्रयषष्ठीनिषेधो ऽत आह ।

विशेषेति । (कै)

संज्ञाप्रकरणाभावादिति मत्वत्युक्तम् ॥ भाष्ये

न तु लिट्संज्ञा । विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यत इति । उ, कटं
चिकीर्षुः । कन्यामलंकरिष्णुः । उक, वाराणसीमागामुकः । कसेर्भाषायाम-
निषेधः ॥ लक्ष्म्याः कामुकः । अव्यय, कटं कृत्वा । तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः ॥
पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य विष्टपोविष्टपुष्पिन् । निष्ठा, औदनं
मुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थ, त्वया सुकरम् । ईषत्यानः सोमो
भवता । तन्निति प्रत्याहारः श्रुतज्ञानचावित्वारभ्य तनो नकारात् । तेन

चाविति । तेन ज्ञानजर्थं तन्निति प्रत्याहारो नाश्रयणीय इति भावः ।
'किंकिनौ चेति' । ननु लग्नहणेन लकारास्तदादेशाच्च ग्रहणीतुं युक्ताः कटं
कारयांचकार औदनं पाचयति किंकिनोस्त्वयुक्तं ग्रहणम् अलत्वादलादेश-
त्वाच्च । नैष दोषः, किंकिनौ लिट् चेत्यनेन लिट्त्वातिदेशः क्रियते न
लिट्संज्ञा तत्र कारयां पचान इत्यादौ लिटि तदादेशे च दृष्टः प्रतिषेधः
किंकिनोरपि भविष्यति । उदाहरणेषु सर्वत्र कारकवधाः प्रतिषेधः शेष-

उकारेति (भा)

कारप्रयोगेण वर्णग्रहणमिति ध्वनितम् । तत्फलमाह

उकारान्तेति । (कै)

शब्दरूपं विग्रेथ्यमादाय तदन्तविधिः । स च प्रत्यय एव
साहचर्यादिति भावः । तेन कन्यामलङ्कारिष्णुरित्यादि सिद्धम् ।
प्रत्ययाप्रत्यययोरिति तु वर्णग्रहणे न प्रवर्तत इति बोध्यम् ॥

शानम्प्रभृतीनामपि ग्रहणम् । सोमं पवमानः । पूड्यजोः शानन् । नटमा-
घ्नानः । ताच्छ्रैल्यादिषु चानश् । अधिघन् पारायणम् । इङ्धार्योरिति
श्रुता । तृन्, पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम् । द्विषः श्रतुर्वा । सुरस्य सुरं
वा द्विषन् । सर्वत्र कारकप्रथाः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव ।
ब्राह्मणस्य कुर्वन् । सत्यानुरक्ता नरकस्य जिष्णवः । क्वाचस्य हसितम् ।
जनिकर्तुरित्यादि । इत्वाकूणां दुरापेथे त्वदधीना हि सिद्धयः । अपि
वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयमिति च । यदा । इत्वाकूणां

षष्ठी तु भवत्येव ब्राह्मणस्य कुर्वन् ओदनस्य पचन् अपां पेसरसि नरकस्य
जिष्णवो गुणैः तानि द्विषद्दीर्घनिराकरिष्णुरिति । 'आगामुकमिति' ।
लक्षपतपदेत्यादिनोकञ्, रक्षांसि वाराणसी प्रत्यागमनशीलानि भवन्ति,
शापादिमोक्षार्थमित्यर्थः । 'दास्याः कामुक इति' । द्वितीयानितृत्वर्थे वचनं
षष्ठी तु शेषविज्ञानादेव सिद्धा । 'पुरा सूर्यस्येति' । भावलक्षणा इत्यादिना
तोसुन् । 'विहृप इति' । 'हृपितदोः कसुन्' 'पूड्यजोः शानन्' ताच्छ्रै-
ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश् 'इङ्धार्योः शञ्जक्किष्णौ'त्येतेषु न इति नानु-
वर्तत इति स्थापयिष्यते तेन लग्नग्रहणादसिद्धिरिति मत्वाह । 'टन्निति' ।

(न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थद्वयनाम् ।

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(२ । ३ । ६६ ।)

एतेषां चेति । (कै)

“पूज्योः शाननि”त्यादीनामित्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रतिषेधार्थमिति (भा)

षष्ठ्याः सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकवार्तिकमिति भावः ॥

तदेव विध्यर्थमिति । (भा)

नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे षष्ठौविध्यर्थमित्यर्थः ॥

सिद्धय इत्यन्वयो न तु इत्वाकूणां दुराप इति । तथा वागधिपस्य विस्मय-
मित्यन्वयो न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति दिक् । इह उच्च उक्तञ्च
ऊकाविति व्युत्पाद्य लञ्च ऊकौ चेति विग्रहीतव्यम् । ऊकारेण च कृतो
विशेषणान्तदन्तविधिः । व्यपदेशिवद्भावात्केवलेनापि निषेधः ॥

‘प्रत्याहारग्रहणमिति’ । ‘द्विषः श्रुतुर्वा वचनमिति’ । ‘द्विषोमित्र’ इति
योः शब्दप्रत्ययस्तत्प्रयोगे विकल्पेन प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रत्याख्यानं तु
शेषविवक्षायां षष्ठ्याच्च द्वितीयेति सता च समासप्रतिषेधात्समासे कृत्व-
रार्थं कारकषष्ठौ विधेयेत्यपि नास्ति ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ।

२ । ३ । ७० ॥

स्वरितत्वेति । (कै)

“यथासंख्य”सूत्रे स्वरितेनेत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

भविष्यदधिकारेति । (कै)

इदञ्च तुमुन् एवुलावित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ भविष्यदर्शकस्यापि
ग्रहणमिति पदान्तरमपि तत्र स्पष्टम् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः । भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्णार्थे नञ्
योगे षष्ठी न स्यात् । एधानाहारको व्रजति । व्रजङ्गामौ । द्वितीयासमास-
प्रसङ्गे व्युत्पादितमेतत् । आधमर्ण्यं, शतं दायी । भविष्यदिति स्वर्यते ।
तेन भविष्यदधिकारविहितस्य ग्रहणान्नेह, वर्षशतस्य पूरकः । पुत्रपौत्राणां
दर्शकः । अयं हि एवुल्लुचावित्यविशेषेण विहितो न तु तुमुन् एवुलाविति-
वद्भविष्यदधिकारस्थः । इह यथासंख्यं वारयितुं भाष्ये योगो विभक्तः ।
अकस्य भविष्यति, इत आधमर्ण्यं चेति ॥

“अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः” ॥ अकस्य भविष्यति काबे इगस्तु
आधमर्ण्यं चेति संख्यातानुदेशस्तु व्याख्यानान्न भवतीति भावः । ‘ग्रामं
गमौति’ । ‘भविष्यति गम्यादयः’ । ननु च नात्र षष्ठाः प्रसंगः कथं गत्यर्थं
कर्मणीत्यत्रोक्तं द्वितीयाग्रहणं किं न चतुर्थ्येव विकल्प्येत अपवादविषयेपि
यथा स्याद् ग्रामस्य गन्तेति, सत्वं, श्रौते तावत् प्रतिषेधे लभ्यमाने किं
द्वितीयाग्रहणसामर्थ्याश्रयणेनेति मन्यते ॥

कृत्यानां कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

भाष्ये

भावकर्मणोरिति । (भा)

तत्र भावे ऽकर्मकादिधानेन कर्मणो ऽभाव एव । कर्मणि तु सकर्मकादिधाने ऽपि तस्याभिधानमेवेति भावः । न च कर्त्तव्य-पूर्वीकटमित्यादौ अविवचितकर्मतया भावे तथे पश्चात्कर्मसन्निधाने भावेऽपि संभव इति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्येन कृत्यविषये तथा विवचाया अभावादित्याहुः ॥

भव्यादीनामिति । (भा)

तत्र हि कर्त्तरि कृत्यः । गेयो माणवकः सान्नामित्यत्र कर्मणि विकल्पाभावाच्चेत्यर्थः ॥

तन्निवृत्त्यर्थमपीति । (कै)

कृत्यानां प्रयोगे कर्त्तव्येव षष्ठी न कर्मणि सा च वेति कस्मान्न व्याख्यायत इत्यर्थः । यद्यप्येवं व्याख्याने गेयो माणवकः सान्नामिति न सिध्यति तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्य तत्र

कृत्यानां कर्त्तरि वा ॥ षष्ठी वा स्यात् । कर्त्तकर्मणोः कृत्येति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । कर्त्तव्यमिदं कृष्णेन कृष्णस्य वा । कर्त्तरीति किम् ।

“कृत्यानां कर्त्तरि वा” ॥ ‘कर्त्तरीति किमिति’ । ‘तथोरेव कृत्यत्त-खलर्था’ इति वचनादकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणि कृत्यानां विधानात्कर्त्तरेव तैरनभिधानं सम्भवतीति कर्त्तकर्मणोर्द्वयोरधिकारेपि

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (कृत्यानां कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।)

दोषाभाव इति भावः । अत्र पक्षे विधिसम्भवे निधमानुपपत्तिरनु-
भयप्राप्तिविषये भवतः कटः कर्त्तव्यो भवता कटः कर्त्तव्य इत्यादाव-
सिद्धिं च मनसि निधाय भाष्ये उक्तम् ।

एवं तर्हीति । (भा)

कर्त्तृकर्मणोर्द्वयोरपीति विकल्पस्त्वनुभयप्राप्तिविषयः । अक्रष्टव्या
ग्रामं शाखा देवदत्तेनेत्यस्यैवेष्टेरित्याशयः । वृत्तिस्वरसोऽप्येवमेव ॥
भाष्ये

ग्राममाक्रष्टव्य (भा)

इत्यस्य देवदत्तेनेति शेषः । उभयप्राप्तावित्यस्य सम्बन्धाऽज्ञानेन
वा तच्चेदमुदाहृतं देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्त्तव्यमिति कर्त्तरि
वेत्यस्योदाहरणम् ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोतीति (भा)

निषेध इति शेषः ॥ ननु च

उभयप्राप्तिरिति । (कै)

उभयप्राप्ताविति तत्पुरुष इति भावः । वज्रघ्नौहिरित्युत्तरम् ।
पर्यायेणेति कर्त्तरि भव्यादीनां विकल्पेन विधानादित्यर्थः ॥

गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेवेति कर्त्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म ।
इहापि भाष्ये योगविभागः कृतः । तद्यथा, कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्तौ,

कर्त्तर्येव षष्ठी भविष्यतीति प्रश्नः । 'गेय इति' । भव्यगेवेत्यादिना कर्त्तरि
यत्प्रत्ययः । 'साम्नामिति' । कर्मणि नित्यमेव षष्ठी भवति । 'उभयप्राप्तौ
कृत्य इति' । उभयोः कर्त्तृकर्मणोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृत्ये तत्र द्वयोरपि
कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी न भवतीत्यर्थः । 'क्रष्टव्येति' । कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने

(कृत्यानां कर्त्तरि वा । २ । ३ । ४६ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ ३)

बहुव्रीहीति । (कै)

कदाचित्कर्मणि कृत्यसत्त्वेन कृत्यप्रत्ययभेदादेककृत्ये युगपदु-
भयप्राप्तिर्नास्तीति भावः । अनेन भाष्येण यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवो-
भयप्राप्तिरिति सूचितम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
पादश्च समाप्तः ॥

नेत्यनुवर्तते । नेत्या ब्रजंगावः कृष्णेन । इह प्रधाने कर्मणि गवाख्ये कृत्यः ।
अप्रधानकर्मणः कर्तुञ्च । कृत्येनानभिधानात्षष्ठी प्राप्ता निषिध्यते । ततः
कर्त्तरि वा ॥ षष्ठी स्यात् । अन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

कर्मणि कृत्यप्रत्ययो न त्ववधान इति तस्मिन् कर्मणि कर्त्तरि च प्राप्ता षष्ठी
न भवति, एतच्च योगविभागास्तुभ्यते, कथं, कृत्यानामित्येको योगः, अत्रो-
भयप्राप्तौ नेति च वर्तते, युगपदुभयप्राप्तीनां कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न
भवतीत्यर्थः । ततः कर्त्तरि वा, अत्र षष्ठीत्येवानुवर्तते अन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां व्याघ्रीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ॥

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥

तद्वितार्थेत्यत्र विहितस्य सर्वस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगोरेव
ग्रहणे मानाभावः । तन्मात्रग्रहणे ऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे
वज्रवचनप्राप्तेर्वक्ष्यमाणरौत्या भावसाधनत्वे ऽपि तद्व्याप्तेः प्रश्नानुप-
पत्तिरत आह

इहेति । (कै)

कर्मसाधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव भाष्ये निराकृतम् ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ वक्तौति वचनम् । बाहुलकात्कर्तरि ल्यट् ।
सामान्ये नपुंसकम् ॥ समाहारद्विगुरेकार्थप्रतिपादकः स्यात् । तद्वितार्थेति

“द्विगुरेकवचनम्” ॥ अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचनं गृह्येतानु-
प्रयोगत एकवचनं न स्यात् पञ्चपूत्तीयं शोभनेति, तस्याद्विगुत्वाद् ‘द्विगो’-

द्रव्यमिति । (कै)

गुणादीनामाधारत्वादित्यर्थः ॥ एकद्रव्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरणस्य शब्दधर्मत्वादाह

संख्याशब्देनेति ॥ (कै)

उच्यते इति । (कै)

अत एव द्विगुपदेन सामानाधिकरणं पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगोरिति पञ्चमी स्यादिति भावः । वचनमिति च सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् ॥

द्विग्वर्थस्येति । (कै)

एवं चातुप्रयोगे ऽपि सिद्धिरिति भावः ॥ षष्ठीसमासेऽयानुपपत्तिमाशङ्क्याह

एकशेषविषय इति ॥ (कै)

एक शेषे च (भा)

इति तु भाष्ये विषयसप्तमी भाष्यस्वारस्यात्तु विषयसप्तम्यन्तेन “सुसुप्ते”ति समास इति ज्ञेयते ॥ भाष्ये

सूत्रे हि भावसाधन एव समाहार इति स्थितम् । तथा च न्यायसिद्धमेतत् । कर्मसाधनताभ्रमं वारयितुमारभ्यते स नपुंसकमित्यस्य प्रवृत्त्यर्थं च ।

इति पञ्चम्या च निर्देशः स्यात् अतोन्वयस्यैकवचनस्येदं ग्रहणमिति मत्वाह, ‘एकस्य वचनमेकवचनमिति’ । वक्तृति वचनं, ‘कृत्यल्युटो बहुल’मिति कर्तरि ल्यट्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति कर्मणि षष्ठाः समासः,

नैतत् द्विगोरिति । (भा)

द्विग्वर्थस्येत्यर्थः ॥

समुदायस्येति । (कै)

उद्धृतावयवभेदस्येत्यर्थः ॥ यद्यपि “ग्रिथ्यमाणं लुप्यमानार्थाभि-
धायीति” अयमपि द्विग्वर्थ एव तथापि न दोष इत्याह

बहिरङ्गत्वाच्चेति । (कै)

वज्रवचनसमभिव्यवहारेणैवास्य प्रतीत्या जातसंस्कारानिवृत्ति-
रित्याशयमन्ये ॥ पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये वा परिसमाप्तौ
तद्वितार्थं द्विगुत्वानपायात्किं विचारेणेत्यत आह ।

यदि तावदिति ॥ (कै)

समानमिति । (कै)

अयमेव पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं चेति भाष्यस्यार्थः ॥

दृश्यते च भ्रमनिवृत्तयेऽपि सूत्रकृता यत्नः । यथा उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम-
द्वन्द्व इति । तत्र द्वि अद्वन्द्व इत्यस्य द्वन्द्वग्रहणं नानुवर्त्तत इत्यर्थो भाष्ये
स्थितः ॥

तत्र चैकस्यार्थस्य वाचकं भवतीति सामान्येनोपक्रमः पश्चात्किं तदित्य-
पेक्षायां द्विगुरित्यस्य पुल्लिङ्गस्य संबन्ध इत्येकवचनमिति नपुंसकोपपत्तिः,
एतदेव व्यनक्ति । ‘एकस्यार्थस्येति’ । एवं च द्विगुरेकार्थस्य वाचको भवति
यदि द्विग्वर्थ एको भवति, न च वस्तुतोनेकार्थस्य वचनप्रतेनाप्येकार्थत्व-
मापादयितुं शक्यमिति सामर्थ्यादितिदेशो विज्ञायते तदाह । ‘तदनेन

समाह्रियमाणत्वादिति । (कै)

समुदायरूपत्वादित्यर्थः । समुदायसमाहारौ च पर्यायाविति
भावः ॥

निवृत्तिर्न सिध्यतीति । (कै)

समाहारानुवादेनैकत्वविधानादप्येतन्न सिध्यतीति भाष्याच्चरार्थः ॥
प्रत्येकमेव समाप्तिरित्यत्र विनिगमकमाह

नहीति । (कै)

एवं च न वा समाहारैकत्वादिति निष्पन्नम् । किं च समासे
संख्याविशेषानवगतेः समुदायमादाय बहुवचनोपपत्तिरपि नेति
भाष्याग्रयः ॥

तिरोहितेति । (कै)

लक्ष्यानुरोधादिति भावः । अत्र पक्षे द्रव्यानयनं तु नान्त-
रीयकत्वाद् द्रव्याल्लयोरभेदन्यायेन वा अवश्यं च भावसाधन एव
समाहारशब्दस्तत्राश्रयणीयः । अन्यथा पञ्चखद्दीत्यादावनुपसर्जनत्वाद्
ह्रस्वो न स्यात् । एवं च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेदं सूत्रमिति

प्रकारेणेति । तदिति वाक्योपन्यासे किमुक्तं भवतीत्याह । 'द्विग्वर्थ एक-
वद्भवतीति' । 'समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणमिति' । तद्वितार्थे यो द्विगुस्त-
स्यैकवद्भावो माभूदित्येवमर्थं पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इति, अथ
क्रियमाणेऽपि समाहारग्रहणे इह कस्मान्न भवति पञ्चपूली च पञ्चपूली च
पञ्चपूल्य इति, शिष्यमाणास्य द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्नोति, न वा
बहिरङ्गत्वाद्, बहिरङ्गोऽयं द्विग्वर्थः सत्येव द्विगुत्वेकशेषात्प्रागभावादेकशेषे

बोध्यम् ॥ समुदाये शब्दसमाप्तौ पञ्चगवः पटा इत्यादौ तद्वितार्थ-
ऽपि समाहारसम्भवात्कथं तेनापि तद्भाष्येतिरत आह

समाहारेण व्यपदिष्टस्येति । (कै)

प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्वितार्थद्विगोश्च तत्त्वाभावादिति भावः ॥

पञ्च पूल्य इत्यनेन नेदं तुल्यमित्याह

यदा बहूनामिति ॥ (कै)

असमाश्वसतेति । (कै)

वस्तुतः समासेऽन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थसंख्यानवगमेन सर्वत्र समासादेक-
शेषेणैव बह्ववचनादौति भाष्याशयः । अत एव “एवं तर्हि”त्यादि-

सति यश्चादुपजायमानत्वादन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विगुर्ये चरितार्थं
एकवद्भावो ऽत्र न भविष्यति, यद्येवं पञ्चगवः पटा इत्यत्राप्येवमेव भवि-
ष्यति, सत्यं यदा पटाः प्रत्येकं पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः, यदा तु बहवः पटा-
संहताः पञ्चभिर्गोभिः क्रीयन्ते तदाऽयमेकशेषस्याविषयः, यदि तर्हि
समाहारद्विगोर्ग्रहणं नार्थोऽनेन, कथं, समाहरणं समाहारः समूहस्तस्यैक-
त्वाद्ग्रहणं वनमित्यादिवदेकवचनं भविष्यति, यदि तर्हि समाक्रियत इति
समाहार इति कर्मसाधनः समाहारशब्दस्तदा ऽपेक्षितपरस्परः पञ्चपूलाः
समासार्थ इति बह्ववचनप्रसङ्गे ऽतिदेश आरभ्यते, तदाह, प्रत्यधिकरणं
वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगुरेकवचनविधानमिति, अधि-
करणं द्रव्यम् । संख्यावाची पञ्चादिशब्दः, यत्संख्याविशिष्टं द्रव्यमभिधीयते
तदभिधानयोग्यं वचनमुत्पद्यते पञ्चपूलीशब्देन पञ्चपूलाः समाक्रियमाणा
उच्यन्तेऽतः समासार्थस्य पञ्चादिभिः सामानाधिकरण्याद् द्विवचनबहुवच-

(द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।)

(अ. २ । पा. ४ । आ. १)

परिहृतं “वे”त्यन्तं भाष्यं संगच्छते । अन्यथा तदसंगतिरित्यन्ये ॥

उत्तरपदद्विगुस्तु न समाहारग्रहणस्य व्यावर्त्य इत्याह

उत्तरपदत्वे त्विति ॥ (कै)

सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । (कै)

तत्त्वे सत्यपि स्वगतसंख्याद्यभावान्न ततः प्रत्यय इति भावः ।
पञ्चगवप्रिय इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वाभावाच्च न प्रातिपदिकत्वमित्य-
पिना सूचितम् ॥

नप्रसङ्गे एकवचनं विधीयत इत्यर्थः, संख्यासामानाधिकरण्यादित्यनेन कर्म-
साधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति, भावसाधने तु वैयधिकरणं पञ्चानां
भूतानाम् । न वा समाहारैकत्वादिति, अयमर्थः, तिरोहितावयवभेदः
समूहरूपः समाहारो द्विगवर्थस्तस्यैकत्वादनादिवदेकवचनसिद्धेर्नात्र सूत्रेण
प्रयोजनम् अवश्यं च तद् भावसाधनः समाहार आश्रयणीयः । अन्यथा
पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखदीत्यत्र वा टावन्त इति स्त्रीत्वपक्षे
खट्वाशब्दस्यानुपसर्जनत्वाद् ऋखो न स्यात्, अनुपसर्जनत्वं चाप्रथमानिर्दि-
ष्टत्वादनेकविभक्तित्वाच्च, भावसाधने तु पञ्चानां खट्वानां समाहारः,
समाहारं समाहारेणेति समासार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि खट्वाशब्दस्य
नित्यं षष्ठ्यन्तादेकविभक्तिं चेत्युपसर्जनत्वाद् ऋखत्वं सिध्यति, एकवचन-
मित्येतत्तत्तत्तत्तत् कर्तव्यमेव । ‘पञ्चभूमीति’ ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः
स्त्रियां भाष्यत’ इति स्त्रीलिङ्गत्वाद् ‘द्विगो’रिति ङीप् ॥

दन्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।

२ । ४ । २ ॥

पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमङ्गशब्दसम्बन्धे युक्तिमाह

नहीति ॥ (कै)

एवं च पूर्वपक्षात्सिद्धान्ते को विशेष इत्यत आह

दन्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ प्राण्यङ्गानां दन्व एकार्थः स्यात् । एवं तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानाञ्च । प्राणिपादम् । मार्दङ्गिकप्राणविकम् । रथिकाश्चारोहम् । इह प्राणिसेनयोरङ्गं नामावयवः । तूर्यस्य तु अङ्गनामोपकारकं बोध्यम् । मार्दङ्गिकेत्यादौ मृदङ्गवादं शिल्पमित्यर्थे शिल्पमिति ठक् । प्राणिपादमित्यादौ जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धे व्यति-

“दन्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्” ॥ इह यस्य दन्वस्य कश्चिदवयवः प्राण्यङ्गवाची कश्चित्तूर्याङ्गवाची कश्चित्सेनाङ्गवाची यथा प्राणिमार्दङ्गिकाश्चारोहा इति स व्यतिकीर्णावयवोऽपि प्राण्यङ्गादीनां दन्वो भवत्येवेत्येकवद्भावः प्राप्नोति तत्राह ‘अङ्गशब्दस्येत्यादि’ । ननु पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेव परिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं सम्भवति, एवं तर्ह्यङ्गानामेव रूपस्य बहुवचनान्तस्य सतोऽङ्गशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धो न तु प्रत्येकपरिसमाप्तस्य पञ्चाद्वज्जवचनसंबन्धः । ‘त्रौणि वाक्यानि संपद्यन्त इति’ । सूत्रं तु तेषामेव ग्रहणकवाक्यमिति भावः । तत्र प्रथमेन वाक्येन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गयोरेव दन्वः कृतस्तस्यैकवद्भावो विधीयते द्वितीयेन तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव तृतीयेन सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेवेति न संकरप्रसङ्गः,

(दन्वच्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

तस्मादन्यथेति । (कै)

अङ्गानामित्येवंरूपवज्जवचनान्तस्य सतः प्रत्येकं समाप्तिरित्यर्थः ।
पूर्वपक्षे प्राण्यङ्गस्य तूर्याङ्गस्येत्यादिवचनव्यत्या व्यतिकरः शङ्कितः ।
सिद्धान्ते तु प्राण्यङ्गानामित्यादिवज्जवचनान्तलक्ष्यसंस्कारकवाक्यात्
फलाभावात् प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव समास एकवद्भाव इति विशेष

करनिरासार्थं वचनम् । हस्त्यश्च हस्त्यश्वाचेत्यत्र तु सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्प-
शुलक्षणे विकल्प इति विभाषादुक्त्यत्र भाष्यकैयटयोः स्थितम् । अथ
कथं रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलमिति । नपुंसकङ्गस्त्वने हि भाष्यम् ।
उच्यते । रथादिसहिताः करिण्य इति मध्यमपदलोपी समासो बोध्यः ।
यद्वा । रथश्च वाजी चेत्यादि विग्रहः । जातावेकवचनम् । फलसेनादीनां
वज्जप्रकृतिरिति वक्ष्यमाणात्प्राज्ञैकवद्भावः । एतेन पातितैरथनागाश्चैरिति ।

तथा तूर्याङ्गानामिति दन्व एकवद्भवतीत्यपेक्षते, अत्राङ्गशब्द उपकारक-
वचनः पूर्वत्रोत्तरत्र चावयववचनः सेनाङ्गानां चेति पूर्ववदपेक्षा । 'प्राणि-
पादमिति' । अत्र जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासार्थं
वचनम् । 'मार्दङ्गिकपाणविकमिति' । 'शिल्प'मिति ठक्, । 'वीणा-
वादकेति' । 'नित्यं क्रीडाजीविकयो'रिति समासः, विपक्षौ परिवादिनौ
तज्जीविकः परिवादकः । पणवमृदङ्गमित्यादौ तु 'जातिरप्राणिना'मित्येव
सिद्धम् । 'रथिकाश्वारोहमिति' । कथं रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुल-
मिति, यावत्तैकवद्भावे सति नपुंसकङ्गस्त्वने भाष्यम्, निरङ्कुशाः कवयः
रथवाजिपत्तिसहिताः करिण्यो रथवाजिपत्तिकरिण्यस्ताभिः समाकुल-
मिति वा समर्थनीयम् । दन्वस्त्वेत्यारभ्य 'विभाषा समीप' इत्यन्तस्य
प्रकरणास्यानारम्भणीयतां शङ्कते । 'इतरेतरयोग इत्यादि' । 'सिद्धमेवैक-
वचनमिति' । ततश्चानारम्भणीयं प्रकरणमिति भावः । परिहरति ।

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ।)

इति भावः । केवलप्रातिपदिकस्य पदान्तरेणान्वयायोगादिभक्त्य-
न्तर्लैवान्वयो वाच्यस्तथा च श्रूयमाणविभक्तिं त्यक्त्वा विभक्त्यन्तर-
कल्पने गौरवाद्भुवचनान्तर्लैवाङ्गशब्दस्यान्वय इति तात्पर्यम् ॥

वाक्यचर्यामिति । (कै)

वहुवचनान्ताङ्गशब्दघटितमित्यर्थः । अत्र तूर्याङ्गशब्देन वादका

इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे इति माघश्च व्याख्यातः । इहापि मध्यम-
पदलोपादेकवचनान्तेन विग्रहाद्वा । यदा कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । तथा च
तिङ्स्त्रीणि जीणीति सूत्रे लुटःप्रथमस्येति सूत्रे च भाष्यम् । उभयं द्वीष्यते
बह्वनि शक्तिकिटकानीति । माघटिप्पणे रथतुरङ्गाश्वेभे निषीदन्तीति
शिन्यन्तेनोपपदसमाम इति समाधानान्तरं सारम् । यद्यपि चार्थे द्वन्द्व

‘इदं त्विति’ । कः पुनरसौ विषयविभाग इत्याह । ‘प्राण्यङ्गादीनामिति’ ।
कथं पुनः प्राण्यङ्गादीनां द्वन्द्व एकवचनो भवतीत्यस्य वचनस्य प्राण्यङ्गादीनां
समाहार एवेत्यर्थो भवतीति, वचनव्यक्तिभेदात्, एवं ह्यत्र वचनं व्यज्यते
य एकवचनो द्वन्द्वः स एषां भवतीति न पुनः प्राण्यङ्गादीनां यो द्वन्द्वः
इत्यनूद्य तस्यैकवचनता विधीयते, एकवचनान्तश्च द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः स
प्राण्यङ्गादीनामपि ‘चार्थे द्वन्द्व’ इत्येव सिद्ध इति स एवैषामिति नियमः
संपद्यते, दधिपय आदिष्वपि येषां ब्रह्मप्रजापत्यादीनामनेन प्रकरणेन
नियमस्याप्राप्तिस्तेषां तावच्चार्थे द्वन्द्व’ इत्यनेन प्राप्तो द्वन्द्वः प्रतिषिध्यते य
एकवचनो द्वन्द्वः स एषां न भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयेण येषामपि
दधिपयसौ इत्यादीनां ‘जातिरप्राणिना’मिति नियमस्य प्राप्तिस्तेषामन-
न्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति यद्यपि नियमस्य प्रतिषेधो
युक्तस्तथापि ब्रह्मप्रजापत्यादिभिः साहचर्यादेकवचनो द्वन्द्व इत्येतावन्मात्र-
स्यापेक्षयात्समाहारद्वन्द्व एव प्रतिषिध्यते न नियमः, वृत्तादिविभाषा-

(द्वन्द्व प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)
 एव गृह्यन्ते । मृदङ्गशङ्खपणवा इति “अध्याचतरम्” (२ । २ ।
 २४) इति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् तत्साहचर्याच्च “सेनाङ्ग”शब्देन
 रथाद्यारूढानामेव ग्रहणं संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति “येन
 विधिरिति” (१ । १ । ७२) सूत्रस्थभाष्यस्वरसाच्च “फलसेना”
 (वा-६ । ४ । १२) इत्यत्र तु सेनाशब्देन हस्तिरथादय एवेत्याहुः ॥

इत्येवेतरेतरयोगे समाह्वारे च द्वन्द्वो विहितः । समाहारस्यैकत्वाच्च
 सिद्धमेकवचनं तथापि नियमार्थमिदं प्रकरणम्, प्राण्यङ्गादीनामेकवचन-
 द्वन्द्व एव । समाहारद्वन्द्व एवेत्यर्थः । न च समाह्वारे एषामेवेति विपरीतं
 ग्राह्यम् । तिष्यपुनर्वसोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्वि समाहारैक-
 वचनव्यावृत्तये क्रियते तिष्यपुनर्वसिदमिति ॥

प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यामः । अथैवं कस्मान्न विज्ञायते इतरेतरयोगपक्षे-
 ऽप्राप्त एकवद्भावो विधीयत इति । उच्यते । यदीतरेतरयोगविहितद्वन्द्व-
 स्यैकवद्भावो विधीयत इन्द्राच्चुदघहान्तेत्यादिना समाहारनिबन्धनं कार्यं
 न स्याद् दधिपय आदिषु तु यस्य द्वन्द्वस्यैकवचनप्राप्तिस्तस्य प्रतिषिध्येतेति
 समाहारद्वन्द्वस्यैकवचनतायां प्रतिषिद्धाद्यामपि द्वित्वबहुत्वाभावाद् द्वि-
 वचनबहुवचने न स्यातामतो नियम एवाङ्गीकर्तव्यः, अत्र च व्याख्यानमेव
 प्रकरणम्, अथ नियमोऽपि भवन्नेवमेव कस्माद्भवति प्राण्यङ्गादीनां समाहार
 एवेति न पुनः प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति, उच्यते । एवं हि
 विज्ञायमाने दधिपय आदिषु येषामनेन प्रकरणेन नियमो न प्राप्नोति तेषु
 प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, तिष्यपुनर्वसोरिति बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यात्
 तद्वित्समाहारद्वन्द्वपक्षे तिष्यपुनर्वसिदमित्यत्रैकवचनस्य प्रसङ्गे द्विवचनं
 भाभूदित्येवमर्थम् । यदि च त्वदुक्तो नियमः स्यात्तिष्यपुनर्वसोरत्र प्रकरणे-
 ऽङ्गान्तिर्तितयोः समाहारद्वन्द्वाभावादनर्थकं तत्स्यात्, अतो वृत्तिकारोक्त-
 मेव नियमस्वरूपमिति निरवद्यम् ॥

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

प्रतिपत्ता । (कै)

अनुवादे चरणानाम् ॥ चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । चरणशब्दः कठकालापादिषु शाखाभेदेषु मुख्यः । तदध्यायिषु पुरुषेषु गौणः । उभयेषां चैषां गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातिसंज्ञा । तत्र शाखाभेदवाचिनां जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावस्य सिद्धत्वाद्गौणोऽपि पुरुषवृत्तिरेवेह गृह्यते । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । इह यदा कठकालापेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति संवादं कृत्वा तच्च विस्मृत्य कश्चिदास्ते तत्र प्रतीदमुच्यते । ननूदगात्कठकालापन्तलिमास्यत इति । अतो भवत्यनुवादः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वास्मिनिः ।

“अनुवादे चरणानाम्” ॥ चरणशब्दः कठकालापादिषु शाखाभेदेषु मुख्यस्तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण उभयेषां चैषां ‘गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातिसंज्ञा तत्र शाखाभेदवाचिनो ‘जातिरप्राणिना’मित्येकवद्भावस्य सिद्धत्वाद्गौणोऽपि पुरुषवृत्तिरेव गृह्यत इत्याह । ‘चरणशब्दः शाखानिमित्तक इति’ । शाखाध्ययननिमित्तक इत्यर्थः । गौण इति क्वचित्पठ्यते क्वचिन्न । ‘प्रमाणान्तरावगतस्येति’ । शब्दादन्यत्रमाणं प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षादि । ‘सङ्कीर्तनमात्रमिति’ । मात्रशब्दो ऽवगतिव्युदासाय, नन्वर्थप्रतिपादनाय प्रयोगः स चेदर्थः प्रमाणान्तरेणावगतः किमिति शब्दः प्रयुज्यते, कार्यान्तरविधानार्थं यदा हि कठकालापेषूदितेषु आवाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति

श्रोता अद्यतन्याम् इति । (भा)

अद्यतनीति लुङः संज्ञा ॥

कठचरकाल्लुक् । तदधीते तद्वेदेत्यण् । प्रोक्ताल्लुक् ! कलापिशब्दात्कलापि-
नोऽण् । नान्तस्य टिलोपे सन्नद्धाचारौत्यादिना टिलोपः । अध्येत्रणो लुक् ।
एतेन कौथुमो व्याख्यातः । यदा तु उदयप्रतिष्ठे नानूद्येते, किन्तु अज्ञाते
ज्ञाप्येते तदा प्रत्युदाहरणम् । उदगुः । कठकालापाः । स्थेयोरद्यतन्यामेवेति
वाच्यम् ॥ स्थेयोः किम् । अनन्दिषु कठकालापाः । अद्यतन्यां किम् ।
उद्यन्ति कठकालापाः ॥

संवादः कृतो भवति स च विस्तृत्योदास्ते तदा तं प्रतीदमुच्यते ननूदस्थान-
त्कठकालापं किमास्यत इति । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, वैशम्पायनान्ते-
वासित्वास्मिनिः, 'कठचरकाल्लुक्, कलापिशब्दात्कलापिनोऽण्' नान्तस्य
टिलोपे सन्नद्धाचारौत्यादिना टिलोपः, उभयत्राध्येत्रणो लुक्, एतेन
कौथुमो व्याख्यातः 'यदा तु प्रथमत एव शब्दोपदेश इति' । प्रमाणान्तरे-
णानवगतस्य शब्देनाद्यं प्रत्यायनमित्यर्थः । 'उदगुरिति' । 'आत' इति
मेर्लुस् 'उत्स्यपदान्ता'दिति पररूपत्वम्, अद्यतनीति लुङः पूर्वाचार्यसंज्ञा ।
'अनन्दिषुरिति' । टुनदि समृद्धौ, सिजभ्यस्तेति जुस् ।

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः।

२। ४। ७॥

जनपदे विशेष इति । (कै)

जनपदस्थानविशेष इत्यर्थः ॥

ग्रामप्रतिषेध इति (भा)

ग्रामग्रहणेन नगराणां ग्रहणं नेत्यर्थः ॥ भाष्ये

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ अग्रामा इत्येकवचनस्य स्थाने सौत्रं बहुवचनम् । विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनान्देशवाचिनाश्च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । सूत्रे चत्वारोऽपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविनि द्वन्द्वे बोध्याः । नदीदेश इत्यसमासनिर्देशः । उध्यश्च इरावती च

“विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः” ॥ विशिष्टलिङ्गानामित्यस्य विवरणं भिन्नलिङ्गानामिति, विपूर्वः शिबिभिदिना समानार्थः, तथा च भेदकं विशेषणं मेघं विशेष्यमित्युच्यते क्तेन नञ्विशिष्टेनेत्यत्रापि भेदद्वारेणैवाधिक्यमर्थो व्याख्यातः, यस्य हि नञ् भेदकः स नञाधिको भवति । ‘नदीवाचिनामित्यादि’ । कथं तर्हि सूत्रे विशिष्टलिङ्गादिशब्दानां द्वन्द्वेन सामानाधिकरण्यामित्याह । ‘नद्यवयव इत्यादिना’ । अग्रामावयवोऽग्राम इत्यपि

(विश्विलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः । ३ । ४ । ७ ।) (अ. २ पा. ४ । आ. १)

उभयतश्चेति । (भा)

यो ग्रामाणां प्रतिषेधः । उभयतोर्ग्रामसर्वावयवकस्य ग्रामा-
न्यतरावयवस्य वेत्यर्थः । नगरसर्वावयववे च

उध्येरावति । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गाः किम् ।
गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । नदीदेश इति किम् । कुक्कुटमयूरौ । अग्रामाः
किम् । जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ । अत्र
पूर्वपदार्थस्य अग्रामत्वेऽपि उत्तरपदार्थस्य ग्रामत्वात्तदाश्रयः प्रतिषेधः ।

द्रष्टव्यम्, अग्राम इति चैकवचनस्थाने बहुवचनम् । 'असमासनिर्देश
एवायमिति' । समासे हि यतिकीर्णावयवो द्वन्द्व एकवत्यात्, 'गङ्गाकुव-
क्षेत्रे इति' । समासो हि भवन्नितरेतरयोगे चेद् द्विवचनप्रसङ्गः, समाहारे
चेन्नपुंसकत्वप्रसङ्ग इति भावः । 'उध्येरावतीति' । उज्ज्व उत्सर्गे, 'भिद्योध्यौ
नदे' । 'देशः खल्वपीति' । उदाह्रियत इति शेषः । 'जाम्बवशालूकिन्या-
विति' । जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः, तत्रोभयतश्च ग्रामाणामिति
प्रतिषेध एव भवति ग्रामोभयावयवस्तु द्वन्द्वो नोदाहृतः । 'जनपदो हि देश
इति' । जना यत्र सञ्चरन्ति स देश इत्यर्थः । अवश्यं जनपदो देश
इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह । 'तथा चेति' । ग्रामे नाध्येयम् । अभक्ष्या
ग्रामकुक्कुटा इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते तद्वदिहापि नगराव-
यवस्यापि द्वन्द्वस्यात्र प्रतिषेधः स्यात्, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं 'प्राचां
ग्रामनगराणां'मिति ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति इह
शास्त्रे ग्रामग्रहणे नगरं गृह्यतइति, नैतत्सुसूच्यते वक्ष्यति हि तत्र ग्रामत्वा-
देव सिद्धे नगरग्रहणं प्रवृत्तिभेदज्ञापनार्थं ग्रामग्रहणमङ्गविशेषणं पूर्वेषुका-

(अ. २। पा. ४। आ. १) (विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः। २। ४७।)

“अनगराणामिति”

प्रतिषेध इति भावः ॥ तदाह

ग्रामनगरेत्यादि ॥ (कै)

तदुक्तं, उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्य इति । नदीग्रहणमदेशत्वात् ।
जनपदो हि देशः । अत एव पर्वतानां न । कैलासश्च गन्धमादनं च
कैलासगन्धमादने ॥

मशमी, नगरग्रहणं तूत्तरपदविशेषणं पूर्वपाटलिपुत्रक इति, वाह्वीकग्रामे-
भ्यश्च उदीच्यग्रामाच्चेत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणं न स्यात्तस्मादाह
ग्राम इत्यत्र नगरप्रतिषेध इति । ग्रामाश्रयस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः
इत्यर्थः । ‘उभयतश्चेति’ ग्रामनगरात्मके उभयस्मिन्स्यति ग्रामाश्रयः
प्रतिषेध एव वक्तव्यो न पुनर्नगराश्रयः प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ॥

अर्हार्थे इति । (कै)

अनेन क्षुद्रशब्देनोरगोऽप्यर्हार्थः । तेन जन्तुशब्दस्य कर्मधारय इति ध्वनितम् ॥ भाष्ये

स्वं शोणितं नास्तीति । (भा)

यथा जल्लूकप्रभृतीनाम् ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिङ्गम् । आनकुलात् क्षुद्रजन्तवः ॥

“क्षुद्रजन्तवः” ॥ क्षुद्रशब्दोयमस्येव कृपणे क्षुद्रोऽयं पुरुष इति, अस्यङ्गह्वीने श्रौलह्वीने च ‘क्षुद्राभ्यो वे’ति, अस्ति परिमाणापचये क्षुद्रा-स्तन्दुला इति, इह तु जन्तुशब्दसमभिव्याहारादन्तिमस्य ग्रहणमित्याह ‘अपचितपरिमाणः क्षुद्र इति’ । अल्पशरीर इत्यर्थः, अपचयस्यापेक्षि-कत्वादनवस्था माभूदिति स्मृतिमुपन्यस्यति । ‘क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादिति’ । यस्यास्थीनि न विद्यन्ते सोऽनस्थिः, स्मृत्यन्तरमाह । ‘अथ वेति’ । क्षोत्तव्यः क्षुद्रः, अर्हार्थेऽपि स्थायितश्चैत्यादिना रक् प्रत्ययः, यः क्षुद्यमानोऽपि न म्रियते यथा जल्लूका स क्षुद्रजन्तुः यस्तु म्रियते स पापनिमित्तत्वाद् क्षोदार्हः, क्षुद्र एव य इति व्युत्पत्तिवशादेवायं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स्मृत्यन्तरमाह । ‘शतं वेति’ । प्रवृत्तिरञ्जलेरर्द्धं येषां शतं प्रवृत्तौ भवति शतेनार्द्धा-ञ्जलिः पूर्यत इत्यर्थः । स्मृत्यन्तरमाह । ‘केचिदानकुलादपीति’ । नकुल-पर्यन्ताः क्षुद्रजन्तव इत्यर्थः । ‘इतरासान्तदिरोधादिति’ । अनस्थ्यादिभिः स्मृतिभिर्भेदं प्रयोगा उपदर्शिता न ते सर्वे ताभिः संगृह्यन्त इत्ययमत्र विरोधः ॥

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ६ ।)

येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ६ ॥

यत्नेनेति । (कै)

पुनर्विधानार्थनेत्यर्थः ॥

येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ॥ येषां नित्यं वैरं तेषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । गोव्याघ्रम् । गजसिंहमित्यादि । विरोधो वैरं न तु सहानवस्थानादिः । क्वायातयावित्यादावतिव्याप्तेः । शाश्वदिति त्रैकल्यामाह । तच्चभवाइत्यर्थे कालावृत्त् । तान्तात्यरत्वेऽपि निपातनादिकादेशः । अथयानां भमात्र इति प्राप्तस्य टिलोपस्थाभावश्च सामान्यापेक्षामिकस्य केनावाधे ज्ञापकमिदम् । तेन कान्दविकादि सिद्धमिति कश्चित् । वस्तुतस्तु कन्दुःखेदनी तत्र संस्कृतं भक्षा इत्यण् । कान्दवम् तदस्य पण्यमिति ठक् । शाश्वतिकः किम् । चैत्रमैत्रौ कलहायेते । एतेन देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममश्रेति भारविप्रयोगो व्याख्यातः । तेषां हि अमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्कोविरोधो न तु नित्यः । मश्वनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् । इह पशुशकुनिद्वन्दावकाशो महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः । येषांचेत्यस्यावकाशः श्रमणब्राह्मणम् । मार्जारमूषकम् । अश्वमहिषं काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशुशकुनि विभाषा प्राप्ता चकारेण पुनर्विधानाद्येषां चेत नित्यमेव भवति ॥

“येषां च विरोधः शाश्वतिकः” ॥ ‘विरोधो वैरमिति’ । न सहानवस्थानादिः, क्वायातयावित्यादावपि प्रसङ्गात्, पूर्वस्त्राच्चानुवृत्तेन जन्तु-ग्रहणेन विरोधस्य विशेषणात् जन्तूनां हि विरोधो वैरमेव भवति ।

(शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥

प्रत्यय इति । (कै)

दिग्शब्देभ्य इत्यादिना ऽस्तातिः तस्य च लुगिति भावः ॥

डोम्वा इति । (कै)

अशाननिकटे ये च सन्ति मृतवस्त्रचितिकाष्ठादिसंग्राहका-
स्यण्डालसदृशास्ते डोम्वा इत्युच्यन्ते । “तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृत्”
इति श्रुतेः शूद्राणां यज्ञकर्मणि बहिष्कृतत्वं विरुद्धमित्यत आह

‘शाश्वतिको नित्य इति’ । शाश्वदिति त्रैकाल्यमाह, ‘तत्र भव’ इति
कालादृञ्चि तान्तादपि निपातनादिकादेशः, अथयानां भमात्रे टिलोपा-
भावश्च, गोपालस्यापत्यानि गौपालयः, अत्र कादाचित्को विरोधः ।
‘चकारः पुनरित्यादि’ । पशुशकुनिद्वन्द्वावकाशो महाजोरभ्नं महाजोरभ्नाः
हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः, विरोधिनामेकवद्भावस्यावकाशः अमण्यब्राह्मणं
मार्जारमूषिकम् । अश्वमहिषं काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशु-
शकुनिविभाषा स्यात्, चकारादयमेव भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ अवहिष्कृतानां शूद्राणां द्वन्द्व एकव-
त्स्यात् । तच्चायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । शूद्रशब्दोऽत्र चैवर्णिकेतरपरः न

“शूद्राणामनिरवसितानाम्” ॥ शूद्रशब्दोऽत्र चैवर्णिकव्यतिरिक्त-
जातिमात्रवचनो न वृषलपर्यायः, निरवसितप्रतिषेधात् । ‘निरवसित-

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (श्रुद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ।)

श्रुद्राणामिति । (कै)

पूर्वोक्तश्रुतिस्वाग्निहोत्रादिविषयेति भावः ॥

तद्वादीनामिति । (कै)

तेषां प्रतिक्रोमत्वादिति भावः । श्रुद्रशब्दो ऽत्र सूत्रे चैवर्णिके-
तरपर इति बोध्यम् ॥

स्मृतिकारैरिति । (कै)

“भस्मना शुध्यते कांस्यमि”त्यादि ॥

तु शुद्धत्वजातिपरः । अनिरवसितानामिति प्रतिषेधात् । निरवपूर्वात्त्यतेः
कर्मणि क्तः । निरवसानं बहिष्करणं तच्चेह पात्रादिविच्छितम् यैर्भुक्ते पात्रं
न शुध्यति भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृतिकारोक्तसंस्कारेणापि । ते
पात्र बहिष्कृताः । अनिरवसितानां किम् । चण्डालमृतपाः ॥

इति । निरवपूर्वात्त्यतेः कर्मणि क्तः, तत्र प्रकृत्यर्थमाह । ‘निरवसानं
बहिष्करणमिति’ । अनेकार्थत्वाद्वातूनामुपसर्गवशादेति भावः । पात्रा-
द्वहिष्करणमिह विवक्षितमित्याह । ‘यैरिति’ ‘संस्कारेणापीति’ । भस्मना
शुध्यते कांस्यमित्यादिना स्मृतिकारैरुक्तेन न शुध्यति तेन तत्र भोक्तुं न
क्षमन्त इति ततो बहिष्कृता भवन्ति ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥

भाष्ये

यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तमिति । (भा)

द्वन्द्वप्रयुक्तमिदं कार्यं गणे यथोच्चारितशब्दविषयमित्यर्थः ॥
तत्फलितमाह

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ एतानि द्वन्द्वरूपाणि कृतकवद्भावाणि साधूनि
स्युः । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् ।
एषां पशुद्वन्द्वविभाषायां प्राप्तायां वचनम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकैरातम् ।
पुत्रपौत्रम् । श्वचाण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् उद्धरम् ।
शाटीप्रच्छदम् । इहाप्राणिजातिवाचिनामबहुप्रकृत्यर्थः पाठः । उद्धशशम् ।
मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भपूतीकम् ।

“गवाश्वप्रभृतीनि च” ॥ द्वन्द्वरूपाणीत्यन्वयात्प्रभृतीनीति नपुंसकोप-
पत्तिः, गवाश्वप्रभृतीनि कृतकवद्भावान्येव पठ्यन्ते तेषामनेन साधुत्वमात्रं
विधीयते न त्वेकवद्भाव इत्याह । ‘गवाश्वप्रभृतीनीति’ । गवाश्वदीनां
चतुर्गाम्यश्वद्वन्द्वे विभाषायां प्राप्तायां वचनम्, एवमुद्धरम् उद्धशशमिति
दर्भशरादीनां ढगोलपपर्यन्तानां ढगद्वन्द्वे विभाषायां प्राप्तायां दासीदासा-
दीनां ‘पुमान्स्त्रिये’ त्वेकशेषाभावोऽपि निपातनात्, शाटीपटीकमित्यादी-
नामप्राणिजातिवचनानामबहुप्रकृत्यर्थः पाठः, अन्येषां कुञ्जवामनादीनाम-

गणे इति ॥ (कै)

यथोच्चारितमित्यस्य फलमाह

यदा त्विति ॥ (कै)

अर्जुनपुरुषम् । ढणोलपम् । दासीदासम् । अत्र पुमान्स्त्रियेत्येकशेषो न ।
कुटीकुटम् । मांसशोणितम् । भागवतीभागवतम् । गवांश्चप्रभृतिषु यथो-
च्चारितं द्वन्द्ववृत्तमिति वार्त्तिकम् । गणपाठे रूपभेदां विवक्षितं न तु
पूर्वोत्तरपदनिर्द्देशमात्रे तात्पर्यमित्यर्थः । तेन अवङ्मादेशाभावपक्षे न
भवति । अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गोश्चः ॥

प्राप्तिवचनम् । 'यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तमिति' । गणे यादृशाः कृतावङ्मादेशाः
पठितास्तादृशानामेव द्वन्द्ववृत्तं द्वन्द्वकार्यमेकवद्भावलक्षणं भवति । 'रूपा-
न्तरेष्विति' । 'अवङ्स्फोटायनस्ये'ति विकल्पितत्वाद्यदा नास्ति तदेत्यर्थः ।
एतेन गणपाठे रूपभेदां विवक्षितं न पूर्वोत्तरपदनिर्द्देशमात्रे तात्पर्यमित्युक्तं
भवति ॥

(विभाषा वृक्षमृगवृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्य- (अ. २ । पा. ४ । व्या. १)
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

विभाषा वृक्षमृगवृणधान्यव्यञ्जन- पशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरो- त्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥

इन्द्रप्रकृतिर्वर्त्तिपदानि तेषां बङ्गले चिप्रमूर्तिष्वेव स्यादत आह

बहव इति ॥ (कै)

पदार्थाः । (कै)

तादृशपदार्थप्रतिपादकाः शब्दाः तदर्थानां बङ्गत्वगमकस्यैक-
वद्भाव एव । यदा बदरत्वेनैवानेकेषां भानमेकवद्भाववत्त्वादिति

विभाषा वृक्षमृगवृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरा-
णाम् ॥ २ । ४ । १२ ॥ वृक्षादीनां सप्तानां इन्द्रः । अश्ववडवेत्यादि इन्द्रचयं च
विभाषा एकवत्त्वात् । वृक्षादौ विशेषाणां ग्रहणम् । तथाहि । वृक्षादि-
शब्दैः प्रत्येकं इन्द्रो विशेष्यते । न चैको वृक्षशब्दो इन्द्रः । न च द्वयोः सह-

“विभाषा वृक्षमृगवृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्त-
राणाम्” ॥ २ । ४ । १२ ॥ अत्र वृक्षादिभिः प्रत्येकं इन्द्रो विशेष्यते न चैको
वृक्षशब्दो इन्द्रः, न च द्वयोः सहप्रयोगः, एकशेषात्, न च पर्यायाणामपि
सहप्रयोगः, ‘विरूपाणामपि समानार्थानां’ मेकशेषवचनात्, नापि विशेषेण

(स. २ । पा. ४ । आ. १) (विभाषा वृक्षमृगद्वयधान्यवृक्षनपशुशकुन्य-
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

नैकार्थाभावविरोधः ॥ एतत्सूचानुपात्तं फलं द्वन्द्वेहोपादानं वज्र-
प्रकृतिवन्नियमायेत्याह

जातिरिति । (कै)

न च जातिप्राधान्य एव जातिरित्यस्य प्राप्तिस्तत्र च न वज्रवचनं
तस्या एकत्वात् । अत एव चीरोदकं संयुक्त इति “अन्तादिवच्चे”ति
(६ । १ । ८५) सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः संगच्छते । “जात्याख्यायाम्”
(१ । २ । ५८) इति सूत्रं च भगवता प्रत्याख्यातमिति वाच्यम् ।
जातिप्राधान्ये एव जातौ व्यक्तिद्वारकपरम्परया संख्यान्वये तत्सम्भवात्
तदेवं जातिप्राधान्ये व्यक्तिद्वारकपरम्परया संख्यान्वये बदरामलक-

प्रयोगः । एकशेषात् । एवं पर्याययोरपि । विरूपाणामपि समानार्थाना-
मेकशेषारम्भात् । नापि वृक्षश्च धवस्त्रेयादिसामान्यविशेषयोर्वाचनिकद्वन्द्व-
निषेधस्योक्तत्वात् । न च प्राच्यभरतेष्विति निर्देशादनित्यः स इति वाच्यम् ;
तथापि वृक्षधवमित्यादिप्रयोगादर्शनेन निषेधस्यैव प्रकृते प्रवृत्तेः । तस्मा-
द्विशेषाणामेवेह ग्रहणं स्थितम् । सूक्ष्मन्यग्रोधम् व्यक्ष्मन्यग्रोधाः । वृक्षधव-

सहप्रयोगो वृक्षश्च धवस्त्रेति, वृक्षशब्देनैवाशेषविशेषाच्चेपादवादिशब्द-
प्रयोगस्य निष्कलत्वात्, कथं तर्हि गोबलीवर्द्धावित्यादौ सामान्यविशेषयो
सहप्रयोगः, बलीवर्द्धशब्दसंनिधौ गोशब्दस्य स्त्रीगवीष्वेव वृत्तेर्द्वयोरपि
विशेषवचनत्वादिति चेद् इहापि तर्हि धवपदसंनिधौ वृक्षशब्दस्य तद्व-
तिरिक्तविषयतया द्वन्द्वप्रसंगः, किं च वाक्येऽपि कथं सहप्रयोगः ब्राह्मणा
आगता वसिष्ठोप्यागत इति, प्राधान्यख्यापनार्थमुक्तार्थस्यापि प्रयोग इति
चेद् द्वन्द्वेऽपि तर्हि प्राप्नोति, तस्मादनभिधानमेवाश्रयणीयम् । नहि वृक्षधव-

(विभाषा वृत्तमृगणधान्यवृत्तनपशुशकुन्य- (अ. २ । पा. ४ । आ. १)
अश्ववडपूर्वापरधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

मित्येव । पाठान्तरे । आद्यव्याख्यायां वदरामलकानीत्यपि । व्यक्ति-
प्राधान्ये तु वदरामलकानीत्यपि । जातौ साक्षात्सङ्ख्यान्ये वदरा-
मलके इत्येव व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्तेरेकलविवक्षायां वदरामलके
वदरामलकमित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम् ॥

व्याचक्षत इति । (कै)

अन्यत्रेत्यस्येह पाठसामर्थ्यादिकल्पो बह्वप्रकृतित्वं चानेन विधे-
यमिति लभ्यत इति बोध्यम् । अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये
विभाषेत्युक्तम् ॥

तम् । बह्वप्युच्यते । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ब्रीहियवम् । ब्रीहियवाः ।
दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिक्पिञ्जलम् ।
तित्तिरिक्पिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे ।
अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । अत्र वार्तिकम् । बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्य-
तिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यलणानामिति ॥ अत्र बह्वप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकव-

मिति लोकेऽभिधानमस्ति, अतो वृत्तविशेषवाचिनां ग्रहणम्, एवं मृगा-
दिष्वपि द्रष्टव्यम् । 'इत्येतेषां द्वन्द्व इति' । एतेषामित्येकापि षष्ठी विषय-
भेदाद्विद्यते, वृत्तादीन्शकुनिपर्यन्तान्प्रत्यवयवषष्ठी अश्ववडवादीन् प्रति
निर्द्धारणषष्ठी, येऽत्राप्राणिनस्तेषां 'जातिरप्राणिना' मिति नित्यं समा-
हारद्वन्द्वे प्राप्ते उभयत्र विधीयते यो विभाषाप्राप्तैकवचनो द्वन्द्वः स एषां
भवतीति वचनव्यत्याश्रयणेन तेषामेव वृत्तादीनामन्यैः सह द्वन्द्वे यथाप्राप्त-
नित्यो विकल्पितो वा एकवद्भावो भवति ब्रीहिकुशञ्जलमिति, जातिर-
प्राणिनामिति नित्यः, ज्ञानशब्दस्पर्शा इत्यत्राद्यववाचित्वा 'जातिर-

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (विभाषा वृद्धमृगद्वयधन्यवृद्धनपशुशकुन्य-
श्ववडवपूर्वाप्रराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

अन्येत्विति । (कै)

वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विकल्पो न वाचनिकः किन्तु “विभा-
षावृद्धे”ति सूत्रप्राप्तिविषयानुवादकः । तस्मादेषां च एकवद्भवति
यश्च विभाषा एकवद्भवति स सर्वोऽपि वृद्धप्रकृतिरेवेति वाच्यम्
इति वार्तिकव्याख्यानभाष्यार्थः । एवमेव “यूक्तालिङ्गा” इत्यपि
भाष्यव्याख्येयः । अत एवाग्रे “वृद्धप्रकृतिरेव यथास्याद्” इत्येव
प्रयोजनमुक्तं न तु फलचुद्रजन्यं विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति
तदाशयः । अत्राद्यव्याख्येयं युक्ता । भाष्यकारेण फलचुद्रजन्योर्वि-
भाषाप्रकरणे पाठः कर्तव्य इत्युच्यतेऽतो न वार्तिकप्रयोजनकथन-
भाष्यविरोधो “यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच्चै”वमेव युक्तमित्याहुः ॥

दित्यर्थः । नेह । बदरामलकौ । रथिकाश्चरोहौ । वृद्धन्यग्रोधावित्यादि ।
इदं वार्तिकं विध्यन्तरशेषभूतं न तु स्वातन्त्र्येण विधायकम् । विधित्वे हि
स नित्यश्चेत्तर्हि वनस्पत्यादीनामेतत्सूत्रोपात्तानामपि वृद्धप्रकृतित्वे विकल्पं
वाधित्वा नित्यं स्यात् । अवृद्धप्रकृतिकत्वे च सूत्रो विकल्पः स्यात् ।

प्राणिना' मित्यस्याप्रवृत्तौ 'चार्थे दन्द' इत्युभयत्र प्राप्तो भवति, पशुग्रहणं
हस्त्यश्वादिषु परत्वात् सेनाङ्गलक्षणास्य नित्यविधेर्वाधनार्थम् । मृगशकुनि-
ग्रहणं किमर्थम् । न ह्येतेषामनेन प्रकारेण नित्य एकवद्भावः प्राप्तो यद्वाध-
नाय विकल्पोऽभ्यनुज्ञायते, अन्यत्र प्राण्यभावादेशामुभयत्रैव दन्द इति नियमो
न सम्भवति, अथैषामेवोभयत्र दन्द इति नियमः स्यात्, क्व तर्ह्येषां स्यात्,
न क्वचिदिति चेत्, यद्येवं 'चार्थे दन्द' इति सामान्यलक्षणमनवकाशं स्यात्

(विभाषा वृक्षमृगद्वयधान्यवृक्षनपशुशकुन्य- (अ. २ । पा. ४ । आ. १)
 श्ववडवयूवापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

सेनाङ्गत्वेऽपीति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तत्र सेनाङ्गशब्देन हस्त्यारोहादीनामेव ग्रह-
 णात् । अत्र तु सेनाशब्देन हस्त्यश्वादीनां ग्रहणं भाष्यप्रामाण्यात् ।
 अत एव संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते ।
 वज्रप्रकृतित्वाभावान्नैकवदिति तु न युक्तवज्रभिरेव तैः संग्रामस्य
 निष्पाद्यत्वात् । वनस्पतिशब्देन वार्तिके वृक्षग्रहणमेतत् सूत्रानुपा-
 त्तानामपि पाठात् । प्रकरणविषयत्वनिश्चयेन सन्देहानुपपत्तिरत
 आह

वैकल्पिकत्वे तु फलादीनामपि जातिरप्राणिनामित्यादिलक्ष्यान्तरप्राप्तनि-
 त्यमेकवद्भावं बाधित्वा वज्रप्रकृतिकत्वे विकल्पः स्यात् । न च बदरामलकं
 बदरामलकानीति भाष्यदर्शनादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र बदरामल-
 कानीति क्वाचित्कः पाठः । सोपि बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते जातिलक्ष्यो
 नित्य एकवद्भाव इति आख्येय इति कैयटेनोक्तत्वात् । यत् नित्य एकवद्भावे

विशिष्टविधानमेव तदानीमाश्रयणीयं स्यात् प्राण्यङ्गादीनां समाहारे दधि-
 पय आदीनामितरेतरयोगे वृक्षादीनामुभयत्रेति, अथैषामेवोभयत्रेत्यने-
 नान्येषामुभयत्रापि द्वन्द्वो वार्यते, अन्यतरत्र तु भवत्येव, एवमपि क्वात्यत्रेति
 न ज्ञायते 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती'ति चानुपपन्नं स्यात् । उच्यते ।
 यत्तुल्यजातीयानामेवायं विकल्पस्तत्रैव नियमः प्रवर्त्तते मृगविशेषवाचिनां
 मृगविशेषवाचिभिरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहान्यतरत्रेति, नान्यमपि न
 ज्ञायते कान्यतरत्रेति, स्यादेतदेवं यद्युभयत्रैषां द्वन्द्व इति श्रुतं स्याद् इह
 तु विभाषैकवचनो द्वन्द्व इति श्रूयते ततश्च यो विभाषाप्राप्त एकवचनो

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (विभाषा वृत्तमृगवृत्तध्यान्यञ्जनपशुप्रकुन्य-
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

येषामिति । (कै)

एतत् सूत्रोपात्तविषय एव सन्देह इति भावः ॥ भाष्ये

नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति । (भा)

अस्य नियमेन वारणेऽपि नित्यप्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अविशेषेणेति । (भा)

एकैकवचनं द्वन्द्वविषयं यद्युच्छास्त्रं प्राप्नोति तद्वृत्तप्रकृतरेवेत्यर्थः
इति भावः । एतेन वदरामलके इत्यत्र जातिरित्यस्याप्रवृत्तावपि
“चार्थ” इति विभाषास्यादित्यपास्तम् ॥

परस्त्वैव सिद्धेऽश्वग्रहणं न कार्यमित्याशयेन वार्तिकमित्याह

प्राप्ते विलम्बोऽनेन क्रियत इति मतान्तरं कैयटेनोक्तम् । तदापाततः॥ वद-
रामलके विवृत इति तदुत्तरभाष्यविरोधात् । उक्तरीत्या प्रकृतवार्तिकस्य
वृत्तप्रकृतिके विकल्पविधिपरत्वे हि अन्यत्र नित्य एकवद्भावो दुर्वारः
स्यादिति दिक् । तच्चापि यदि विभाषावृत्तेत्यत्र पठितत्वादस्यैव शेषः
स्यात्तदा वनस्याद्यादिष्वबहुप्रकृतित्वे विकल्पाभावेऽपि जातिरप्राणिनामिति

द्वन्द्वः स मृगविशेषवाचिनां मृगविशेषवाचिभिरेव नान्यैरिति वचनव्यक्तौ
व्यक्तमेव ज्ञायते ऽन्यैः सहैतरेतरयोगद्वन्द्व इति, अथास्यां वचनव्यक्तौ
विभाषाग्रहणं किमर्थं यावता विभाषैकैकवचनान्तो द्वन्द्वः प्राप्तस्तत्रैताव-
देवास्तु य एकवचनो द्वन्द्वः स एषामेभिरेवेति । उच्यते । असति विभाषा-
ग्रहणे वचनव्यक्त्यन्तरमपि सम्भाव्येत एषामेभिः सहैकैकवचन एव द्वन्द्व
इति यथा प्राण्यङ्गादिषु सति तु तस्य नियमस्यासम्भवादभिमतो नियमः

(विभाषा वृत्तमृगदण्डान्यथञ्जनपशुशकुन्य- (अ. २ । पा. ४ । आ. २)
 अश्ववदपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

पशुत्वादिति ॥ (कै)

नाचेति । (कै)

पूर्वविप्रतिषेधादश्ववदवग्रहणमेव न्यायमित्याशयः ॥ नपुंसक-
 त्वस्य प्रतिपदविधित्वं समर्थयते

तच्छब्देनेति ॥ (कै)

भाष्ये

ज्ञास्यामीति । (भा)

अन्तर्भावित्वार्थज्ञापयिष्यामीत्यर्थः ॥

नित्यो विधिः स्यात् । तस्मात्पूर्वप्रकरणशेषोऽयम् । एषां फलादीनां दन्दोऽनेन
 लक्ष्यान्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेवेति । तेन लक्षन्ययोधावित्यत्र
 अयं विकल्पो जातिरप्राणिनामिति नित्यञ्च न भवति । एवं ब्रौह्मिचवौ
 कुशकाशावित्यादि । प्रकृतसूत्रोपात्तानान्तु इत्थं विषयविभागः । येऽत्राप्रा-
 णिनस्तेषां जातिरप्राणिनामिति नित्यं प्राप्ते विकल्पो विधीयते । स च

संपद्यते, एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यत्रापि नियमस्वरूपं विज्ञेयम्, पशुद्वन्द्व
 इत्येव सिद्धेऽश्ववदवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं तत्र प्रतिपदविधानादश्ववदव-
 मित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववदवा' वित्येतद्वाधित्वा 'स नपुंसक' मित्येतदेव
 भवति, तच्छब्देन द्वेकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वमेक-
 वद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति पूर्ववदश्ववदवावित्येतत्तु एकवद्भावभावा-
 पक्षे प्रवर्तते अश्ववदवौ अश्ववदवान् इति, एतदेवाभिप्रेत्य वृत्तिकारस्तत्र
 वक्ष्यति अश्ववदवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्त इत्यादि । बहुप्रकृतिरिति ।

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (विभाषा वृत्तमृगट्यधन्यथजनपशुप्रकुन्थ-
श्रवहवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

इह नित्य इति । (भा)

विनिगमनविरहात्प्राणज्जादीनामेव समाहारः । तेषां समा-
हार एव इत्येवं द्विविधोऽपि नियम इति भावः । अन्यथैतत्प्रयो-
जनखण्डनपरभाष्येणैषामेव समाहार इति नियमस्यैव लाभात् ।
एतद् विषये इतरेतरयोगाद्यावृत्त्या इन्द्रश्चेत्यारभ्यैतत्पर्यन्तनित्यो
विधिरित्यादिकैयटासंगतिः स्यात् । भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनख-
ण्डनपरम् ॥ भाष्ये

यदयमिति । (भा)

तेषां तैरेव । तथा च वृत्तादीनामन्यैः सह इन्द्रे यथा प्राप्तं नित्यं विकल्पो
वा तद्यथा व्रीहिकुशमृक्षमित्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यः । स्रक्षशब्द-
स्पर्शे स्रक्षशब्दस्पर्शा इत्यत्र तु चार्थे इन्द्र इत्युभयत्र । न चेह जातिरप्राणि-
नामित्यस्य प्रवृत्तिः । अत्रयजातित्वात् । अप्राणिनामिति हि पर्युदास
इत्युक्तम् । पशुग्रहणन्तु हस्यश्वादिषु सेनाङ्गलक्षणास्य नित्यविधेर्बाधना-

बहवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्त्तिपदार्थाः प्रकृतिः कारणं यस्य इन्द्रार्थस्य
स बहुप्रकृतिः, तदर्थमभिधायित्वा इन्द्रोऽपि बहुप्रकृतिः, नेदं स्वतन्त्रं
लक्षणं स्वातन्त्र्ये नित्यं चेद्वनस्पत्यादीनामपि । एतत्पूर्वविहितं विकल्पं
बाधित्वा बहुप्रवृत्तित्वे नित्यं एकवद्भावः स्याद विकल्पे प्राणादीनामपि
जातिरप्राणिनामित्यादिलक्षणात्तरेण प्राप्तं नित्यमेकवद्भावं बाधित्वा
बहुप्रकृतित्वे विकल्पः स्यात्, अतो लक्षणान्तरस्य शेषोऽयन्तत्रापि यदि
विभाषा वृत्तेत्यत्र पटितत्वादस्यैव शेषत्वं स्यात्ततो वनस्पत्यादिष्वबहु-

(विभाषा वृक्षमृगद्वयधान्यवज्जनपशुशकुन्य- (अ. २ । पा. ४ । आ. १)
 श्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

एवं चैकवद्भावप्रकरणं व्यर्थमिति भावः । सर्वशब्देऽसङ्कुवहृत्ति-
 रित्यभिमानः ॥ एवञ्चान्यतरनियमस्य ज्ञापकान्निरासेऽन्यतर एव
 स्थित इत्याशयेनाह

प्राण्यङ्गादीनामिति । (कै)

“सर्वो द्वन्द्व” (भा) इत्यत्र सर्वशब्द एतत्प्रकरणस्य सूत्रानुपा-
 त्तविषय इति भावः ॥

लिङ्गमशिष्यमिति । (भा)

शास्त्रोक्तलिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारदर्शनादिति भावः ॥ भाष्ये

उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । (भा)

र्थम् । मृगशकुनिर्यद्वयं त्ववशिष्यते । तत्रेत्यं वचनं व्यज्यते । यो विभाषा-
 प्राप्ता एकवचनो द्वन्द्वः स मृगाविशेषाणां तैरेव नान्यैरिति । तेनैषामन्यैः
 सह इतरेतरयोग एवेति फलितम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यत्रापि
 पशुद्वन्द्वत्वादेव सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम् । तेनैकवद्भावपक्षे

प्रकृतित्वे एतद्विकल्पाभावेऽपि जातिरप्राणिनामिति नित्यो विधिः स्यात्,
 फलादिषु तु न दोषः, एतद्विकल्पप्राप्त्यभावात्तद्व्यञ्जकान्तरप्राप्तेरेव
 नियमनात्तस्मात्सर्वस्यैव प्रकरणास्यार्थशेषस्तदेतदाह । एषां बहुप्रकृति-
 रेवेति ‘एषां फलादीनां द्वन्द्वोनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भावन्
 वज्जप्रकृतिरेवैकवद्भवतीत्यर्थः । ‘बदरामलक्ने इति’ । अत्र ‘जातिर-
 प्राणिनामिति न भवति । ‘रथिकाश्चारोहाविति’ । अत्र सेनाङ्ग-
 लक्षणाः । ‘सूक्ष्मयोगोधाविति’ । अत्रायं विकल्पो ‘जातिरप्राणिना’नित्यस्य

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (विभाषा वृत्तमृगाद्वान्यव्यञ्जनपशुशकुन्य-
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थः । स च कचिदेकवद्भाव-
भावेन कचिन्नित्यत्वाभावेन । एवं च मृगादीनां व्यतिकरे इतरे-
तरयोग एवोत्तरसूत्रविषयेऽधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति
ध्वनितम् । तदुपपत्तिस्तथोर्विभाषा एकवचनो द्वन्द्वः स मृगाणां
मृगैरेव द्वन्द्वेऽन्यत्र नेति वचनव्यक्त्याऽन्यत्र विशेष्यभूतैकवचनद्वन्द्वस्यैव
निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात् । एवं “विप्रतिषिद्धं च”
(२ । ४ । १२) इत्यत्रापि य एकवचनो विभाषा द्वन्द्वः स यदि
विरुद्धार्थानां चेद्व्यवाचिनामेवेति वचनव्यक्त्या द्व्यवाचिनामि-
तरेतरयोग एव फलति ॥

पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्वाधित्वा सनपुंसकमिति प्रवर्तते । तच्छब्दो हि एक-
वद्भावभाजं परामृशति । तेन एकवद्भाववन्नपुंसकत्वमपि प्रतिपदविहितः
सम्पद्यते । पूर्ववदश्ववडवावितित्वेकवद्भावविरुद्धपक्षे प्रवर्तते । अश्ववडवौ ।
अश्ववडवान् ॥

न भवति, अवनस्पतीनां तु वृक्षविशेषाणामवज्जप्रकृतित्वेऽप्ययं विकल्पो
भवत्येव । आम्नपलाशम् आम्नपलाशौ, अन्ये तु वनस्पतिग्रहणं वृक्षमात्रोप-
लक्ष्यं मन्यन्ते । ‘रुक्मिष्ठौ हंसचक्रवाकाविति’ । अत्राप्यस्य विकल्पस्या-
भावः । ‘यूकालिक्षे इति’ । ‘क्षुद्रजन्तव’ इत्यस्याभावः, ग्रीहियवौ कुश-
काशावित्यत्र तूभयोः ॥

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

समाहारविषये “उपदशं पाणिपादम्” इत्येव । इतरेतरेतु
“उपदशाः पाणिपादाः” इत्येवेत्येते । विपरीतमपि प्राप्नोतीत्या-
शयेन प्रश्न इत्याह

अनुप्रयोगे इति ॥ (कै)

भाष्ये

नैतदस्तीति । (भा)

सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानेऽपि अनुप्रयोगानियमस्तदवस्थ
एवेति नेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । प्रश्ने “उदारण” शब्दोऽपि
प्रयोजनपर एवेति भावः ॥

विभाषा समीपे ॥ अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छिन्नौ
समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोक्तम् । उपदशा
दन्तोक्ताः । अथयंविभक्तौत्यादिना सुबन्तसामान्येन विधीयमानोऽव्ययीभावः
सङ्ख्यापि भवति । वज्रव्रीहिस्तु सङ्ख्ययाव्ययसन्नेत्यादिना विशिष्य
विहितः । तत्रैकवद्भावपक्षे अव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते । एकार्थस्य त्वेकार्थ

“विभाषा समीपे” ॥ अधिकरणैतावत्त्व इत्यधिकारात्समीपस्य
एतस्मिन्निति गम्यते, वृत्तौ त्वर्थमात्रं दर्शितम् । ‘अधिकरणैतावत्त्वस्य
समीप इति’ अत्र च भावप्रधानः समीपशब्दः, अधिकरणैतावत्त्वस्य
सामीप्येन परिच्छिन्तावित्यर्थः । अत्र विस्पष्ट एव नियमस्य प्रतिषेधः,
नहि विभाषा समाहारद्वन्द्व प्रतिषेध्यः । ‘अव्ययीभावो विहित इति’ ।
अथयं विभक्तौत्यादिना । यद्यप्यत्र सङ्ख्यायेति नास्ति, सङ्ख्यापि तु

नन्वर्थस्येति । (कै)

एवं च समाहारद्वन्द्वपक्षेऽव्ययीभावस्य बज्रग्रीहेर्वानुप्रयोगेऽपि
द्वन्द्वार्थस्यैकवत्त्वादुपदशमित्येव भविष्यतीति भावः ॥

अव्ययत्वादिति । (कै)

अव्ययत्वेनासंख्यत्वादित्यर्थः ॥

सत्यपि वेति । (कै)

नाव्ययीभावात्” (२।४।८३) “तृतीयासप्तम्योः” (२।४।८४)
इत्याद्यारम्भादसंख्यत्वमव्ययीभावातिरिक्ताव्ययविषयमिति भावः ॥

अथेति । (कै)

अर्थस्यैकवत्त्वान्नित्यबज्रवचनान्तस्याप्युपदशशब्दस्यैकवचनान्त-
संपत्तावपि पाणिपादस्येतिषष्ठ्यन्तसमभिव्याहारे उपदेशस्येति
षष्ठ्याश्रयेतेति भावः । वस्तुतो नियमे मानाभावेनोभयत्रापि उभ-
यानुप्रयोगः स्यात् । तथाच इतरेतरयोगे “उपदशपाणिपादा”
इत्यपि स्यादिति भाष्यार्थः ॥

एवान्तरङ्गः । ऐकार्थ्यञ्च सामीप्यप्रधानत्वात् । यद्यप्यव्ययीभावो निःसंख्य-
स्तथापि भेदाभावरूपमैकार्थ्यं बोध्यम् । सामानाधिकरण्यन्तु सामीप्यतद-
त्तोरभेदविवक्षया । अधिकरण्यैतावत्त्वन्तु समाहारसमाहारिणोरभेदविव-
क्षया । यद्वा न्तरे तु बह्वर्थस्य बह्वर्थ्या बज्रग्रीहिरेवानुप्रयुज्यते बह्वर्थत्वञ्च

भवत्येव । ‘बहुग्रीहिरिति’ । सङ्ख्यावाक्ययासन्नेत्यादिना । तच्चैकवद्भावपक्षे-
ऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत इति । ऐकार्थ्यस्यकार्थ्यं इति भावः, ऐकार्थ्यञ्च तस्य
सामीप्यप्रधानत्वात्, यद्यप्यव्ययीभावोव्ययत्वान्निःसङ्ख्यस्तथापि भेदाभावरू-
पमैकार्थ्यमस्येव । सामानाधिकरण्यं च सामीप्यतदत्तोरभेदाश्रयेण प्रति-

एकवचनस्य त्विति । (कै)

तावतैव नाव्ययीभावादित्याद्युपपन्नसंख्यासंबन्धज्ञापकमिति भावः । पञ्चमीद्वितीयासप्तमीग्रहणं तु स्यष्टार्थमेव पूर्वाचार्यानुरोधाद्वा । तदनुरोधफलं च तेषां प्रमादबोधनं क्वचित् स्वरूपप्रमाणबोधनं क्वचिदिति बोध्यम् ॥ नन्वव्ययार्थं संख्याया अभावादेकार्थं इत्यनुपपन्नमत आह

अभेदैकत्वेति । (कै)

तथाच भेदसहचरितद्वित्वाद्यभावरूपमैकार्थ्यसमीपप्रधानाव्ययीभावस्येत्यर्थः । एतेन समासेऽपि अन्तर्वर्तिसंख्याया अभानं बहुवचनादि तु एकशेषेणेति बोध्यम् ॥

तस्य समीपे प्राधान्यात् । यदि तृभयत्राव्ययीभाव एवानुप्रयुज्येत । तदा तस्याव्ययत्वाद्वहुत्वाभावाद्वहुवचनं न स्यात् । सत्यपि वा तस्मिन्नमभावे कृते उपदशा इति न स्यात् । बहुव्रीहेरेवानुप्रयोगे तु उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् । उपदशं पाणिपादस्येति चेव्यते । तस्माद्यथोक्तमेव मनोरमम् ॥

पाद्यम्, अधिकरणैतावत्वमपि समाहारसमाहारिणोर्भेदाविवक्षयैवोपपाद्यम् । 'इतरत्र बहुव्रीहिरिति' । बहुर्थस्य बहुर्थ इति भावः । बहुर्थत्वं च तस्य समीपि प्रधानत्वात् । ननु द्वन्द्वर्थस्यैकबद्धावादानुप्रयोगस्याप्येकवचनता सिद्धा किमेतया क्लिष्टकल्पनया । उच्यते । अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगे तस्याव्ययत्वाद्वहुत्वाभावाद्वहुवचनं न स्यात्, सत्यपि वा तस्मिन्नमभावे कृते उपदशा इति न स्यात्, बहुव्रीहेरेव चानुप्रयोगे उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात्, उपदशस्याणिपादस्येति चेव्यते ऽतो यथोक्तमेव साधीयः ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः। २। ४। १६॥

इदानीन्तनसंज्ञायामतत्पुरुषादेरपि सम्भवादाह

अनादिरिति ॥ (कै)

अत्रेति । (कै)

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ अधिकारोयम् । कर्मधारयशब्दो भाव-
प्रधानः । इन्द्रगर्भो नञा बहुव्रीहिः । न विद्येते नञ् च कर्मधारय-
शब्देभ्ये यत्र स तत्पुरुष इत्यर्थः । वक्ष्यति विभाषासेनासुरेत्यादि । तत्पुरुषः

“तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः” ॥ असन्देहार्थं नञ्कर्मधारयस्तत्पुरुष
इति न्यासादनञ्कर्मधारय इति पदच्छेदः । अत्र कर्मधारयशब्दो भाव-
प्रधानः । नञ् कर्मधारयश्च नञ्कर्मधारयो तौ न विद्येते यस्मिस्तत्पुरुषे सो-
ऽनञ्कर्मधारय इति वज्रव्रीहिः । तत्पुरुषे त्वस्मिन्नञमात्रस्य तत्पुरुषस्या-
भावात्तद्युक्ततत्पुरुषो नञ्शब्देन लक्षणीयः स्यात्, लिङ्गवचनयोश्चान्यतरस्य
व्यत्ययो वाच्यः स्यात्, अतो वज्रव्रीहिरेव न्यायः, वृत्तौ वस्तुमात्रं दर्शितं
‘नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वेति’ । ‘विभाषासेनेति’ । अनन्तरेषु
सूत्रेष्वस्य नातीवोपयोगः, संज्ञायां कश्चेत्यत्र तावदनादिः संज्ञा गृह्यते न
वा तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वा उपशीनषु संज्ञास्ति, उपज्ञोपक्रम-
मित्यत्रापिषष्ठ्यैतत्पुरुषादिना तदादित्वासम्भत्ययः । ‘काया वाङ्मय’ इत्य-

(तत्पुरुषोऽनङ्कर्मधारयः । २ । ४ । १६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

शास्त्रस्थानादित्वादिति भावः ॥

न च समूहिभिरिति । (कै)

तदंशे नित्यसाकाङ्क्षादिति भावः ॥

किम् । दृढसेनो राजा । नञ्रह्यतः किम् । असेना । कर्मधारयत्वरहितः
किम् । परमसेना । मध्यमसूत्रेऽप्यमधिकारो नातीवोपयुज्यत इति तत्रैव
वक्ष्यामः ॥

चापि पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं षष्ठीतत्पुरुषमन्तरेण न गम्यते । सभा-
जेत्यत्र तु राजानमुध्यपूर्वेति वचनाद्गजसमासस्य कर्मधारयस्य च सभान्त-
स्थाप्रसङ्गः । इन्द्रस्य तु प्राप्नोति । ईश्वरश्च सभा च ईश्वरसमे इति, अतस्त-
त्रापि तत्पुरुष इत्यस्यांशस्योपयोगोऽस्त्येव, 'अशाला चै'त्यत्र समूहवचनः
सभाशब्दः समूहस्य च समूह्यपेक्षा स्फुटतरेति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव भविष्यति
नान्यस्य, ब्राह्मणश्च सभा च ब्राह्मणसमे असभा परमसमेति, अतो
विभाषा सेनेत्यत्रैवास्य साक्षादुपयोग इति भावः ॥

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।

२ । ४ । २६ ॥

तत्पुरुषे विधिलेन चारितार्थसम्भवादाह

द्वन्द्वेति ॥ (कै)

विध्यर्थमिति । (कै)

अवयवार्थातिरिक्तः समुदायोऽलिङ्ग इति पक्षे इदम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

उद्धृतावयवभेदः समूहः समासार्थः । लिङ्गेनैव लिङ्गवान् इति पक्षे इदम् ॥ इदं पक्षद्वयं षष्ठ्यन्तपक्षे । सप्तम्यन्तवे तु विध्य-

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ एतयोः परपदस्यैव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविने । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली । स्यादेतत् । यदि समासार्थस्य परवलिङ्गत्वमनेनातिदिश्यते तर्हि पूर्ववद-

“परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” ॥ किमर्थमिदम्, इह द्वन्द्वे त्रीणि दर्शनानि । अवयवार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थो न तु तद्व्यतिरिक्तः समुदायो नामेलिकम् । अवयवार्थव्यतिरिक्त एव समुदायो द्वन्द्वार्थः, स चावयवलिङ्गेन लिङ्गवानिति द्वितीयम्, स एव स्वयं लिङ्गभूय इति तृतीयम् । तत्र पूर्वके दर्शनद्वये विभिन्नलिङ्गावयवद्वन्द्वे युगपदुभयलिङ्गानुपपत्तेः पदार्थावेष्टा लिङ्गद्वयप्रसङ्गे परस्यैव लिङ्गं भवतीति नियमार्थं भवति । तृतीये

(परवस्तिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)
 र्थत्वमेवेति बोध्यम् ॥ इदं द्वन्द्वांशेन समाहारविषये । तस्य विशि-
 ख्यनपुंसकत्वाविधानात् किन्तु इतरेतरयोगविषयषष्ठीति द्वन्द्वतत्पु-
 रूषयोरित्यत्रायं सन्देहः । तत्र षष्ठीपक्षे उद्धृतावयवभेदसमुदायस्य
 समासार्थत्वात् । अवयववचनवत्तन्निमित्तानेकलिङ्गाप्राप्तौ नियमाया-
 यमित्याह

नियमश्चेतीति ॥ (कै)

समुदायार्थो नास्ति इति । (कै)

उद्धृतावयवभेदस्य तस्य द्वन्द्वार्थतया नावयवार्था इत्यन्ततिरिक्तः
 स इत्यर्थः॥

अपेक्षितपरस्परौ (कै)

इत्यनेन समूहरूपतासमासार्थस्योक्ताविरुद्धलिङ्गावयवार्था वा

अवडवाविति सूत्रेणापि न्यायस्यात्ममासस्यैवातिदेष्टव्यम् । ततश्च टाप्
 अथेत समासार्थस्य पुंस्त्वेपि उत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वानपगमात् । यत्तु गोस्त्रि-
 योरिति ऋस् इति तन्न । चार्थे द्वन्द्व इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषां
 प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽपि प्राधान्यादुपसर्जनसंज्ञाविरहात् । अन्वर्थसंज्ञा हि सा ।

तु समासार्थस्यालिङ्गस्य परवस्तिङ्गता भवतीति विध्यर्थः । तत्पुरुषोऽपि
 द्विविधः, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽर्धपिप्पल्यादिः, उत्तरपदार्थप्रधानो राज-
 कुमार्यादिः, तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने प्राधान्यादेव परवस्तिङ्गस्य सिद्धत्वात्पूर्व-
 पदार्थप्रधाने विध्यर्थे भवति, तत्र वृत्तिकारेण विधिपक्ष आश्रितस्तदाह ।
 'परस्य यस्तिङ्गं तद्भवतीति' । एवं हि सूत्रस्यैकरूपा वचनव्यक्तिर्भवति,
 इतरथा तत्पुरुषे विधिरूपा द्वन्द्वे नियमरूपेति वचनव्यक्तिर्भेदः स्यादिति
 भावः । 'द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य वेति' । एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति

(अ. २ । पा. ३ । आ. १) (परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ३ । २६ ।)

इत्यनेनोद्धृतावयवभेदता तस्य सूचिता । सचावयवसंख्यावदवयव-
लिङ्गग्राहीति मते निथमार्थत्वमुक्तम् ॥

पर्यायेणेति । (कै)

विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वस्थले इत्यर्थः ॥

यद्येवमिति । (कै)

परस्यैव लिङ्गं न पूर्वस्य इत्यर्थादतिर्नापपद्यत इति भावः ॥

केवलाकेवलेति । (कै)

समस्तासमस्त इत्यर्थः ॥

भाष्ये

दैवकृतमिति । (भा)

उपमितसमासः समानलिङ्गपदयोरेवेति । अत्रापि न दोष
इति भावः ॥

अत एव राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्या इत्यत्र न ऋस इत्युक्तम् । अत एव
च कुकुटमयूर्यावित्यत्र न ऋसः । ननु मास्त्वन्वर्थता । तथा चान्त्रवडवाविति
सिद्ध्यति । राजकुमार्याः कुकुटमयूर्यावित्यत्र तु ऋसे कृते पुनः स्त्रीप्रत्ययात्

दर्शयति । समन्यां त्वयमर्थो भवति द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वलिङ्गं
भवतीति । तत्र कार्यिणोनुपादानात्परशब्दस्य च सम्बन्धिप्रत्ययान्तदाक्षि-
प्तस्य पूर्वपदस्य लिङ्गविधिर्भवति यद्वा द्वन्द्वे तत्पुरुषे च विषये परस्यैव लिङ्गं
भवतीत्यन्तरार्थः । तत्रापि पूर्वपदस्यैव लिङ्गविधिः । अत्र पक्षे मयूरी-
कुकुटावित्यत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः
प्राप्नोति । कुकुटमयूर्यौ राजकुमारी अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदे स्त्रीप्रत्य-

(परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

सप्तमीति । (कै)

अवयवषष्ठ्यभिप्रायेणेत्यन्ये ॥

स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । (कै)

अतिदेशविरुद्धत्वात् स्त्रीप्रत्ययापि निवृत्तिरित्यर्थः ॥ अतिदि-
श्यमानधर्मप्रयुक्तकार्यविशेषमप्याह

कुक्कुटेति ॥ (कै)

नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यमत आह

पूर्वपदप्रतिषेधे चेति ॥ (कै)

व्यतिरिक्तसमुदायेति । (कै)

तथा च परपदार्थलिङ्गसदृशल्लिङ्गसमुदायरूपार्थस्येत्यर्थादत्युप-
पत्तिरिति भावः । समासात्स्वत एव लिङ्गस्यान्यत्वाद्वाच्यं विशेषणं
समासस्यातिदिश्यत इति च वक्तुं युक्तमत आह

सिद्धम् । तदुक्तम्, परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति । तथाहि ।
लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययार्थश्च गृह्यते । तन्नाद्याश्रयणात् । एवञ्च
द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य च परस्येव लिङ्गं स्यात् । तदभिधायी प्रत्ययश्च

यप्रसङ्गः । किं पुनरस्मिन्पक्षे किञ्चिदिष्टं सिध्यति आहो स्तिदोषान्तरमेव,
सिध्यतीत्याह । 'इह पूर्वकायः, अर्धज्रोण इति' । यत्र पूर्वपदं नपुंसकमुत्तर-
पदं च पुंलिङ्गं तत्र परस्य लिङ्गे पूर्वस्यातिदिष्टे समासस्यापि तदेव भवति,
न च पूर्ववदिह किं चिदनिष्ठमापद्यते । द्वन्द्वेऽपि पूर्वके दर्शनद्वये गुण-
कर्मणौ द्वयगुणावित्यादौ यत्र पुंनपुंसकाभ्यां भिन्नलिङ्गे पूर्वोत्तरपदे यत्र
वाऽवर्णान्तं स्त्रीप्रत्ययान्तं वा पदं न भवति गतिस्थाने योषित्पुरुषौ तित्ति-

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (परवस्तिङ्गं दन्ततत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।)

समासार्थेति ॥ (कै)

स्वलिङ्गबाधनायेति । (कै)

स्वलिङ्गञ्च नपुंसकमित्यभिमानः । यदि तु वनं सेनासङ्घ इति वत्तस्थानेकलिङ्गत्वं तदात्रापि पक्षे नियमार्थत्वमेवेति बोध्यम् ॥

वचनान्तरे इति । (कै)

द्विवचनविषयमेव निपातनस्य तत्साहचर्यालिङ्गातिदेशेऽपि तत्रैव स्यादित्यभिमानः ॥

समुदायार्थे इति । (कै)

इतरेतरयोगेऽप्युद्धृतावयवभेदः समुदाय एव समासार्थ इति भावः ॥

परस्यैवेति सूत्रार्थः । तथा च यत्र त्रय्यगुणौ गुणकर्मणौ इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो न सम्भवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते । उभयसम्भवे तूभयम् । यथा कुक्कुटमयूर्यावित्यादौ । ततश्च औपदेशिकस्य ऋसत्वेऽप्यातिदेशिकस्य अवनं भविष्यति । न च एनर्ऋः शङ्क्यः । अनुपसर्जनत्वात्तदन्तस्याप्राति-

स्त्रिंशत् इति तत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे दन्तस्य पर्यायेण द्वयोरपि लिङ्गे प्रवृत्तेऽपि सर्वमिष्टं सिध्यति, पूर्ववदेव न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । व्यतिरिक्तो दन्तार्थः स्वयं लिङ्गशून्य इत्यत्र तु पक्षे दन्तार्थस्यालिङ्गत्वं तदवस्थमेवेति दोषान्तरमेव । 'दन्तस्य तत्पुरुषस्य चेति' । दन्तार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थः । तेनानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं भवति । यदि तर्हि षष्ठाश्रयणेन समासार्थस्य परवस्तिङ्गमतिदिश्यते 'पूर्ववदश्ववडवा' वित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गं समासार्थेऽतिदिश्येत ततश्चोत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वं

(परवस्तिङ्गं दन्ततत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

कुक्कुटमयूरी इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ऋखले कृते “दीर्घादि”तिनिषेधानवतारा-
त्पूर्वमवर्णदीर्घापत्तिरिति भावः । “दन्तेनेति” निषेधे तु अश्ववड-
वेत्यत्रापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तस्यानुपसर्जनत्वादिति । (कै)

समुदायात्तस्यातिदेशादित्यर्थः । अत एव तदन्तस्याप्राप्तिपदि-
कत्वमपि बोध्यम् ॥ अयं हेतुर्लिङ्गविशिष्टभावासत्त्वान्नित्यः ॥

यकारचयश्रवणेति । (कै)

न च पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या तदपि दृष्टमेव लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्र-
वृत्त्या पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

पदिकत्वाच्च । न चैवमपि दत्तागार्यायणौ दत्ताकारीषगन्धे इत्यत्र
ऋखले कृते समासात्पुनः प्रकथ्यडौ स्यातामिति वाच्यम् । भस्याडे तद्धित
इति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिसम्भवादित्यापत्तेरिति । मैवम् । दत्ता च युवतिश्च
दत्तायुवतौ इत्यत्र तिप्रत्ययद्वयश्रवणापत्तेः तत्राभत्वेन पुंवङ्गावायोगात् ।

स्थितमेवेति टापः श्रवणप्रसङ्गः । सप्तमीपक्षे तु ‘पूर्ववदश्ववडवा’ वित्यत्रापि
पूर्वपदार्थलिङ्गसुत्तरपदार्थस्यातिदिश्यत इति वडवाशब्दस्य पुंस्त्वातिदेशात्
स्त्रीत्वाभावे टापो निवृत्तिः सिध्यति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम्,
न तावत्पूर्ववदश्ववडवा’विति निपातनमाश्रयितुमुचितम्, वचनान्तरे ऽन-
तिदेशप्रसङ्गाद् अश्ववडवान् अश्ववडवैरिति । एवं तर्ह्यश्ववडवपूर्वापराध-
रोत्तराणामित्यत्र टापोनुच्चारणान्निपातनादश्ववडवयोर्दन्ते टाभिवर्तिष्यते ।
अपर आह । ‘वार्थे दन्त’ इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषामेव वर्तिपदा-

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (परवस्तिङ्गं दन्ततत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।)

भस्याढ इति । (कै)

व्यङ्ग्योस्तद्धितत्वादिति भावः ॥

अन्वर्थेति । (कै)

अप्रधानस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥

अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति । (कै)

व्यक्ताकृत्योरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भावः ॥ अन्वर्थत्वानङ्गीकारे तु ह्रस्वविधायके द्वन्द्वेनेति वचनकरणान्न दोष इति भावः ॥

*ननु तद्यतिरिक्त इति । (कै)

अत्यन्तं व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । अत एवापेक्षितपरस्परविविक्तमङ्गच्छते ऽनेन समूहरूपतावयवयोः सूच्यते । अत एव पञ्चचये

---

* उपलब्धकैयटपुस्तके 'न तु व्यतिरिक्त' इति पाठो दृश्यते ।

तस्मादुपसर्जनत्वं द्वन्द्वे नास्त्येव अन्वर्थत्वादिति स्थितम् । अश्ववडवावित्यत्र स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ उपायान्तरं वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते । विभाषावृत्तमन्तेति सूत्रे ऽश्ववडवेत्यत्र टापो निवृत्तिर्निपात्यते । तदुक्तम्, समासादन्य-

---

र्थानां प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वा 'द्वोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ऋस्त्वन् भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति कुक्कुटमयूर्याविति, अस्तु, का रूपसिद्धिः, परवस्तिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ, कोऽर्थः, लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोर्यस्य तन्नेष्टकशेषेण बोध्यते तदयमर्थो भवति द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य परस्येव लिङ्गं भवति तदभिधायी प्रत्ययश्च परस्येव भवति ताभ्यामिति ।

(परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । ३ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)
 बोधाविशेषः । अन्यथा फलभेदः स्यादेतेनायं कैयटः साहित्यमि-
 तरेतरयोगे विशेषणमित्येवंपर इति वदन्तः परास्ताः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्ताविति भावः ॥

अवयवार्थव्यतिरिक्तो वेति । (कै)

व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः ॥

स चावयवलिङ्गेनेति । (कै)

अवयवसंख्यया संख्यावानित्यपि बोध्यम् ॥

स चालिङ्ग इति । (कै)

उद्धृतावयवभेदेऽपि तल्लिङ्गत्वे मानाभाव इति भावः । नपुं-
 सकलिङ्ग इति वक्तुमुचितम् ॥

लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनं निपातनात् सिद्धमिति ॥ द्विगुप्रा-
 तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ पञ्चसु कपालेषु संख्युतः
 पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः ।

तत्र च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकर्मणौ अर्द्धद्रोण इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो
 न संभवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते उभयसम्भवे तूभयं यथा कुक्कुटमयूर्या-
 विति, ततश्चौपदेशिकस्य ऋखत्वेऽप्यातिदेशिकस्य अवयवं भविष्यति, तस्य
 चानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वात्पुनर्ऋखत्वाभावः, इह तर्हि
 दत्तागार्यायण्यौ दत्ताकारीषगन्धे इति ऋखत्वे कृते समासात्पुनः व्यर्थ्यडौ
 प्रभूतः, स्तां, 'भस्याडे तद्धित' इति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिर्भविष्यति । यत्र

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (परवस्तिङ्गं दन्दतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।)

अथवेत्यादि (भा)

भाष्यञ्च “यदि पुनर्थयाजातीयमि”त्यादिनोक्तार्थस्यैवानुवाद-
परमिति बोध्यम् ॥

यदिपुनरि- (भा)

त्यादिग्रन्थस्यापि विधिपरत्वात् खलिङ्गबाधनायेति व्याचक्षणे-
नोपाध्यायेन विधित्वमुक्तप्रायमेव ॥ अन्ये तु

यदि पुनरिति (भा)

भाष्यस्य समासस्येति पदकर्तव्यता परता दन्दतत्पुरुषयोरिति
पदावृत्तिपरता वा ॥

अथवेत्यादेशश्च (भा)

तत्प्रत्याख्यानपरतेति वदन्ति ॥

अलंकुमारिः । निष्कौशाम्बिः । भाष्ये त्वेतत्प्रत्याख्यातम् । तथाहि । तत्पुरुष-
ग्रहणं न करिष्यते । परवस्तिङ्गं दन्दस्येवेव । कथं पूर्वकायोर्द्धपिप्लौति ।
एकदेशिसमासोऽपि नारभ्यते । कर्मधारय एवायं पूर्वश्चासौ कायश्च अर्द्ध-
श्चासौ पिप्लौ चेत । ततश्च प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भवति । न

तर्हि एवङ्गावो नास्ति अभवाद् यथा दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती इति
तत्र द्वयोः स्त्रीप्रत्यययोः अवगणप्रसङ्गः, तस्मादुपसर्जनङ्गस्त्वं दन्दे न
भवति । अन्यर्था ह्युपसर्जनसंज्ञा प्रधानस्य विधीयते, दन्दे चावयवार्थाना-
मेव कार्यान्वयादप्राधान्याभावः । परवस्तिङ्गमिति चार्थ एवातिदिश्यते-
ऽश्ववड्वाविति च निपातनादित्येतदेव सम्प्रति । ‘द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादि’ । स
तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यस्तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते परवस्तिङ्गं

(परवर्त्तिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

अतः पूर्वपदस्येति । (कै)

अप्राप्तेरित्यर्थः ॥

आश्रयभेदादिति । (कै)

समुदायरूपस्य केवलस्य चाश्रयस्य भेदादित्यर्थः ॥ मध्ये तु पक्षे भाष्यानुग्रहश्चिन्त्यः । एकदेशिसमासानारम्भे ऽपीह तत्पुरुषग्रहणे प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्थो ऽत आह

द्वन्द्वस्येत्यावदिति ॥ (कै)

भेदविवक्षायां षष्ठीत्यस्याभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह

अयमर्थ इति । (कै)

एवञ्च परत्वादित्यस्योक्तवृत्तादित्यर्थ इति भावः ॥

च षष्ठीसमासबाधनार्थमेकदेशिसमासो ऽवश्यास्त्वय्य इति वाच्यम् । इष्टत्वादनभिधानाच्च । तथाहि । द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यतरस्याग्रहणात्सूत्रकारस्यापि षष्ठीसमास इष्टोर्ध्वशब्देनापि षष्ठीसमासो भाष्यकाराणामिष्ट

द्वन्द्वस्येत्येव, कथं पूर्वकायः अर्धपिप्पलीति, एकदेशिसमासो नारप्यते, कर्मधारय एवात्र भविष्यति पूर्वञ्चासौ कायश्च अर्धं चासौ पिप्पली चेति । पूर्वादयः शब्दा एकदेशे वर्तन्ते कायादयस्तु समुदाये कथमेवां सामानाधिकरण्यम्, अवयवेन समुदायोपचारात् । तदेवं कर्मधारये कृते प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भविष्यति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेन नाप्येकदेशिसमासेन, षष्ठीसमासप्रसङ्ग इति चेन्नेष्टत्वादनभिधानाच्च । तत्रैतत्स्यात् । यद्यपि पूर्वकाय इत्यादीनि रूपाणि कर्मधारयेणापि सिध्यन्ति

एवमादीति । (कै)

भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वेऽपीदृशप्रयोगसिद्ध्यर्थमेवोपचाराश्रयणमिति

भावः ॥

मुनिद्वयाच्चेति । (भा)

एवञ्च सूत्रत्रयविषयेऽपि षष्ठीसमासस्य साधुत्वे कर्मधारयस्य
चेति भावः ॥

पिप्पल्यर्धमित्यपी- (भा)

त्यपिना सूत्रत्रयोदाहरणसंग्रहो बोध्यः ॥

इति प्रागेवोक्तम् । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्य-
तीति । इदञ्च प्रत्याख्यानं दुर्बलम् । अनभिधानाश्रयणमगतिकगतिरिति
संग्रहयविधौ भाष्य एवोक्तत्वात् ॥

तथापि मुख्यार्थदृष्टिषु कायादिशब्देषु यथा पूर्वं कायस्येवेवमादि वाक्यं
भवति तथा कायपूर्वं इत्यादि षष्ठीसमासोऽपि स्याद् अतस्तन्निवृत्तये
एकदेशिसमास आरब्ध इति तच्च नैवम्, इष्टत्वादनभिधानाच्च । तत्र
तावद् द्वितीयतृतीयेत्यन्यतरस्यांग्रहणात्सूत्रकारस्य षष्ठीसमास इष्टो
भिच्चाद्वितीयमिति, 'अर्धं नपुंसक'मित्यत्रापि भाष्यकार आह इष्यतेच
षष्ठी समासोऽपि तद्यथा ऽपूपार्धं मया भक्षितमिति, अस्ति च पैङ्गले सूत्रे
प्रयोगः स्वार्द्धं चार्धमिति । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानात् षष्ठी समासो
न भविष्यति ॥

रात्रान्हाहाः पुंसि । २ । ४ । २६ ॥

अनुवाकादय इति । (भा)

रात्रान्हाहाः पुंसि ॥ एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । रात्रेः पूर्वो
भागः पूर्वरात्रः । एकदेशिसमासः । अहः सर्वैकदेशेत्यच् समासान्तः ।
पूर्वाहः । राजाहःसखिभ्य इति टच् । अन्धोन् एतेभ्य इत्यन्हादेशः । अन्धो-
दन्तादिति गत्वम् । द्यहः । न संख्यादेःसमाहार इत्यन्हादेशाभावः । अन्ध-
मुखोरेवेति टिञोपः । परवस्त्रिङ्गापवादोऽयं योगः । वृत्तौ तु एते पुंसीत्यु-
क्तम् । तत्राप्येतदन्ता इत्यर्थो बोध्यः । यत्तु रात्रादीनामेवानेन पुंस्वे कृते
तदन्तस्य परवस्त्रिङ्गमित्येव सिद्धिमिति । तन्न । समाहारे नपुंसकत्वापत्तेः ।
परवस्त्रिङ्गत्वापवादो हि स नपुंसकमिति योगः । न च नपुंसकत्वे इष्टा-
पत्तिः । द्विरात्रस्त्रिरात्र इति वृत्तिकारीयोदाहरणविरोधात् । तद्धि
समाहारे द्विगुरिति सर्वैर्याख्यातम् । अमरोपि प्रायुक् । ते तु त्रिंशद-

“रात्रान्हाहाः पुंसि” ॥ ‘इत्येते पुंसि भाष्यन्त इति’ । केचिदाहुः ।
रात्रादीनामेवानेन पुंस्वं विधीयते तदन्तस्य तु परवस्त्रिङ्गमित्येव सिद्ध-
मिति, एवं तु समाहारे ‘स नपुंसक’मित्येतदेव स्यात् परवस्त्रिङ्गापवाद-
त्वात्तस्य, तस्माद्वावाच्यन्तस्य समासस्यैवेदं लिङ्गविधानं युक्तम्, एवं हि
समाहारेपि परत्वादित्थमेव प्रवर्त्तते । इत्येते पुंसि भाष्यन्त इत्यत्र त्वेतदन्ता
इत्यर्थो द्रष्टव्यः । ‘त्रिरात्र इति’ । समाहारे द्विगुः, अहः सर्वैकदेशेत्यच्

अनुवाको वाक्यमिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह

तत्र विशिष्टमिति ॥ (कै)

होरात्र इति, मासेन स्यादहोरात्र इति च । तस्मात्तदन्तस्यैवायं पुंस्त्व-
विधिः । यद्यपि संनिधानात्परवर्त्तिंगताया एवायमपवादस्तथापि परत्वाद्वा-
पुंसकतां बाधते । अत्रेदं चिन्त्यम् । उक्तरीत्याहोरात्र इत्यत्र पुंस्त्वमस्तु ।
द्विरात्रादौ हि वृत्तिकारहरदत्ताद्युक्तं पुंस्त्वमसङ्गतम् । तत्र विशिष्टस्त्रीव-
ताविधेः । तथा च लिङ्गानुशासनसूत्रम् । अपथ्यपुण्याहौ नपुंसकौ ॥ संख्या-
पूर्वा रात्रिरिति । अमरोप्याह । रात्रेः प्राक् संख्यायाम्बितमिति,
गणरात्रं निश्वस्य इति च ॥ अनुवाकादयः पुंसौति वक्तव्यम् ॥ अनुवाकः ।
श्रुतवाकः । सूक्तवाकः । वाक्यविशेषस्यैताः संज्ञाः । कर्मणि घञन्ता इति
नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

समासान्तः । पूर्वाह्न इति । अह्नः पूर्वा भागः एकदेशिसमासः । 'राजा-
ह्नःसखिभ्यश्च' । 'अह्नोह्न एतेभ्य' इत्यङ्गादेशः 'अह्नोऽन्ता'दिति
यात्वम् । 'ह्यह्न इति' । 'न संख्याऽदेः समाहार' इत्यङ्गादेशाभावः, 'अह्नश्च-
खोरेवे'ति टिलोपः । 'अनुवाकादयः पुंसौति' । वाक्यविशेषस्य ताः
संज्ञाः कर्मणि घञन्ता इति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥

उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवल्लिङ्गत्वाच्च सूत्रेणैव सिद्धमत आह
राचाह्राहा इति । (कै)

“पथः संख्येति” वार्त्तिके कृतसमासान्तपथिन् शब्दस्यैव ग्रहणं
साहचर्यादिति बोध्यम् । तेनातिपन्था इत्यादौ न दोषः । सत्यथ
इत्यादौ तु “स्वतिभ्यामेवेति” नियमात्समासान्तो ऽस्येवं तदेव
“संख्याव्ययादेरि”त्यस्य व्यावर्त्यमित्याहुः ॥

पूर्वकालत्वादिति । (कै)

सूत्रप्रत्याख्यानपरमेव वार्त्तिकमिति भावः ॥

द्विगोरप्राप्तमिति । (कै)

वस्तुतो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र सम्बन्धबोधकमिदं सम्बोधन-
प्रथमैवेति न प्रथमामात्रमित्यर्थः ॥

समाहारद्विगोश्चेति । (कै)

समूहसमूहिनोरत्यन्तभेदाभावात्त्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वा-
ख्यानाच्च तस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ इदं नपुंसकं स्यात्तत्पुरुषे । समासान्तरे तु
अपथो देशः । अपथा नगरी । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः ॥

“अपथं नपुंसकम्” ॥ ‘पथः संख्याव्ययादे’रित्यस्यापरकालभावि-
त्वादयमारम्भः । ‘अपथमिति’ । ‘पथो विभाषे’ति यदा समासान्तप्रति-

यदा पञ्चगाव इति । (कै)

अथं पचसु तत्रैव भाष्ये दूषितः । चार्थबोधकसमाहारपदे-
ऽपि कर्मसाधनतापत्तौ बह्वपद्रव इति चिन्त्यमेतत् ॥

कृते इति । (भा)

अन्यथादन्तत्वाभावान्तत्वादिति भावः ॥

न तु समाह्रियमाण इति । (कै)

एवञ्च कर्मसाधनव्युत्पत्तिरसङ्गतेति तामवष्टभ्य स्त्रियां पञ्च-
खट्वेत्यपि रूपमिति न वाच्यमिति बोध्यम् ॥

परत्वादिति । (कै)

यौगपद्यासम्भवरूपविरोधाभावाच्चिन्त्यमिदम् ॥ सन्नियोगशिष्टत्वे
पञ्चतच्चमित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह

च शब्देनेति ॥ (कै)

“नलोपः प्रातिपदिकेति” नलोपसिद्धिमाशङ्क्याह

उत्तरेति ॥ (कै)

तादर्थ्यं इति (कै)

पात्रान्तादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ अत एव वृद्धिसूत्रे (१।१।

१) सूत्रशब्दस्यापात्रादित्वे कैयटसंमते ऽपि न त्रिसूत्रौत्यादि-
प्रयोगविरोध इति बोध्यम् ॥

षेधो न भवति तदक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः । समासान्तनिर्देशाच्च
तदभावपक्षे पुंस्त्वमेव भवत्यपत्या इति । ‘तत्पुरुष इति वर्तत इति’ ।
एतदर्थमेव ‘स नपुंसक’मित्यस्यानन्तरं न कृतम् ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृती- यादौ । २ । ४ । ३२ ॥

कथितानुकथनस्यान्वादेशत्वे वार्त्तिकानुत्थानादाह

पश्चादिति ॥ (कै)

तृतीयादौ विहितादेशस्य द्वितीयादावप्रसक्तेराह

एनादेश इति । (कै)

सूत्रत्रयस्याप्यन्वादेशविषयत्वादित्यर्थः । एवञ्च समानाधिकरण-
ग्रहणेन कथितानुकथनमेवान्वादेश इति बोध्यते ॥ एवञ्चोत्तरवा-
र्त्तिकं व्यर्थमत आह

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ अन्वादेशविषयस्येदमनुदात्तो-
द्देशः स्यात्तृतीयादौ । प्रतेर्बभूविचक्षणं शंसामि, माभ्याङ्गा अनु, इह
बभूशब्देनोक्तयोरिदमा परामर्शेऽप्यन्वादेशो भवत्येव । अन्वादेशश्च कथि-
तानुकथनमात्रं नत्विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तेः । न
चैवमीषदय इति श्लोके यच्छब्देनोक्तस्य पुनः कथनादेतमातमित्यत्रैनादेशः

“इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ” ॥ ‘अन्वादेशोऽनुकथनमिति’ ।
शब्दार्थकथनमेतत्, यादृशस्वत्राभिप्रेतस्तादृशं पश्चाद्व्यति । ‘आभ्यां
कात्राभ्यामिति’ । आदेश एषः । ‘अथो आभ्यामिति’ । एषोऽन्वादेशः ।
अथोऽशब्देन चात्रान्वादेशोऽभिधीयते । ननु तृतीयादावयमादेशस्तत्र च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८१७
 (अ. २ । पा. ४ । आ. १) (इदमोऽन्वादेशेऽश्वनुदात्तस्तृतीयादौ ।
 २ । ४ । ३२ ।)

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

तदेवाह भाष्ये

तद्द्वेष्ट्यमिति । (भा)

तथा च स्वतात्पर्यं वार्त्तिककृता वार्त्तिकान्तरेण व्याख्यात-
 मिति भावः ॥

कथितमि- (कै)

त्यस्याज्ञाते सत्कथितमित्यर्थः । तेन “तमातमि”त्यादौ नादेश
 इति बोध्यम् ॥

नापि चेति । (कै)

अभ्युपेत्यवादेनेदम् ॥ भाष्ये

स्यादिति वाच्यम् । किञ्चिद्विधायान्यद्विधातुमनुकथनस्यैवान्वादेशत्वात् ।
 ईषदर्यादिदृष्टेस्त्वनुवादेऽप्यविधानात् । अष्टादेशवचनं साकच्कार्थम् ।
 अन्यथान्वादेशे ऽज्ञातार्थविवक्षायामिमकाभ्यामित्यपि प्रसज्येत । ननु
 त्यदाद्यत्वेन सिद्धौ विधानसामर्थ्यात्सर्वादेशोऽस्तु किं शित्वेन । मैवम् ।
 आभ्यामेभिरित्यादौ विकाराभावार्थतापत्तेः, मोराजीतिवत् । नन्वाभ्या-
 मिन्द्रप्रकृतमित्यादावन्वादेशत्वविवक्षाविरहे यथा ऊडिदमिति विभक्त्येदा-

टायामोसि चैनादेशो वक्ष्यते ऽन्याः सर्वा हलादयस्तत्र हलि लोपेनैवा-
 भ्यामित्यादिरूपं सिद्धं नार्थ आदेशवचनेन, तत्राह । ‘आदेशवचनमिति’ ।
 अज्ञातार्थविवक्षायामकचि कृते ‘हलि लोप’ इत्यत्र ‘नाप्यक’ इत्यतोक्त
 इत्यधिकारादिद्रूपलोपो न स्यात्, सत्यपि च तस्मिन्नाभ्यामित्यादि रूपं न
 सिद्धेयत्, तस्मात्साकच्कार्थमादेशवचनं, साकच्कार्थं चास्मिन् शित्कारणे

(इदमोऽन्वादेशेऽशुनुदात्तस्तृतीयादौ ।

(अ. २ । पा. ४ । आ. १)

२ । ४ । ३२ ।)

राचिरधीतेति । (भा)

द्रव्यकर्मणाऽविवक्षितत्वात्कालकर्मणि क्तः । सम्बन्धस्याविवक्षणा-
दत्यन्तसंयोगाविवक्षणाद्वा षष्ठ्यपवादः “कालाध्वनोरिति” (१।३।५)
द्वितीया न कृता ॥ मकारस्यादेशे विकारवचनानर्थक्यानुपपत्ति-
रित्याह

त्यदादित्वादिति । (कै)

परत्वात्त्यदाद्यत्वं मन्यते ॥ भाष्ये

ये ऽन्ये इति । (भा)

दीर्घत्वादयः पररूपद्वेत्यर्थः ॥ भाष्ये

त्तता तथा भाष्यां गा इत्यत्रापि कुतो नेति चेन्न । तत्र प्रकृतेरनुदात्त-
विधानात् । ऊडिदमिति सूत्रे चान्तोदात्तादुत्तरपदादिति सूत्रादन्तो-
दात्तादित्यस्यानुवर्त्तनात् । तथा चान्वादेशे आभ्यामित्यादेः सर्वानुदात्तता
इतरत्र त्वन्तोदात्ततेति विवेकः । स्यादेतत् । सवेकाच इत्युदात्तेनेह
भाष्यम् । सुः सप्तमीबहुवचनमिति भाष्ये वृत्तौ चोक्तत्वात् यत्तूडिदमिति
सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । इहान्तोदात्तादित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्सवेकाच इत्यपि
न प्रवर्त्तते । न च यदीमेना उग्रत इति श्रुतौ व्यावृत्तौ सामर्थ्यापक्षयः ।

सर्वादेशार्थम् । न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । यदि ह्ययमन्त्यस्य
विकारः स्याद्वचनमिदनर्थकं स्यात् त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धेः । अर्थवद्वादेशप्रति-
षेधार्थम् । अन्त्यस्यापि विकारवचनमर्थवदेव, येन्य आदेशा आभ्यामित्यादौ
दीर्घादयस्ते माभूवन्नित्यकारस्याप्यकारवचनं स्याद्यथा ‘मो राजि सप्तः का’
विति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । ननु च कृते ऽप्यकचि

अनुस्वारादय इति । (भा)

प्रशाम्द्वल्यतीत्यादौ “नो नो धातोरिति” (८ । २ । ६४)
नत्वाभाव आदिशब्दार्थः ॥ “अ अ इति” (८ । ४ । ६८) निर्देशे
विपरीत गौरवमत आह

समुदायादिति । (भा)

तस्याः “सुपां सुलुगिति” (७ । १ । ३९) लुक् । वस्तुतः
शौचत्वादिभक्त्यनुत्पत्तिरेव वक्तुमुचिता । कृतैकादेशस्यादेशत्वे विव-
क्षितासिद्धिरत आह

एकाज्यग्रणेनैव तद्वाटन्ते । एकाच इत्यस्य चावश्यानुवर्त्यत्वात् । अन्यथा
ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि । मत्स्यं नदीन उदनि क्षिपन्तमित्यत्राति-
प्रसङ्गात् । आसन्निव्यादयो ह्यन्तोदात्ता एवादेशाः सूत्रे पठिता इति ।
अत्रेदं वक्तव्यम् । आभ्यामित्यत्र सावेकाच इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्तिः
सप्तमीवज्जवचनेऽप्येवमिति रूपं न तादृगिहास्ति । तथा चात्रैवान्तोदात्त-
ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्कामर्थ्यविरहः । तथा च माभ्याङ्गाः, तदस्य प्रियम्,
तदस्मै नयमित्यादेः सिद्धावपि भिसादौ दोषस्तदवस्थ एव । एभिरग्रे,
सुन्वन्ति सोमात्वचसित्वमेधाम्, प्रेणातदेषां निहितं, एषु धावीरवदित्यादौ
हि ए इत्येव रूपमस्त्येव । तथा च तत्र विभक्त्युदात्तप्रसङ्गः । न च

अनेनादेशे सत्याभ्यामित्यादिरूपस्य साधारण्यादज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणा-
धीना, यद्येवमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु प्रकरणादिनैवाज्ञाताद्यर्थः प्रतिपत्स्यते-
ऽतोऽनुदात्तत्वमेव विधेयं नादेशः, उच्यते । असत्यादेशे प्रकरणादिक-
मन्तरेणाकचैव कश्चिदज्ञातादिकं प्रतिपादयेत्, मैवं प्रतिपद्यददित्यादेश-
वचनम् । उत्तरार्थं च । अनुदात्तवचनं किमर्थं, यावतोऽद्विदम्पदादौति

(इदमोऽन्वादेशेऽश्वनुदात्तस्तृतीयादौ । (अ. २ । पा. ४ । आ. १)
२ । ४ । ३२ ।)

तत्रेति । (कै)

कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भावः ॥

अत्र न कर्तव्य (भा)

इत्यादिरेकदेशुक्तिः । व्याख्यानसापेक्षत्वात्प्रक्रियागौरवाच्च शकारस्यैव लघुत्वात् ॥

व्यवस्थितेति । (कै)

अयमेव भाष्ये वैचित्र्यशब्दार्थ इति भावः ॥ वस्तुतो ऽभिधान-
लक्षणाः “कृतद्धितसमासा” (१ । २ । ४ ६) इति “अकर्त्तरि
चे” (३ । ३ । १ ८) ति सूत्रभाष्योक्तेरनभिधानादकजित्वेव भाष्यार्थः ॥

सावेकाच इत्येतत्सूत्रस्य कैयटपर्यालोचनयेयापत्तिरिति वाच्यम् । अन्येत्विति
वदता कैयटेन तन्मते ऽस्वरसाविष्करणात् । तद्वीजन्तु वज्रतरवैदिक-
प्रयोगविरोध एव । अथोच्यते सावेकाच इति सूत्रे हरदत्तोक्तरीत्या सुः
प्रथमैकवचनमेव । न च त्वयेत्यत्रातिप्रसङ्गः । साववर्णेति निषेधात् ।
शेषे लोपश्लोप इति पक्षे तु सावेकाच्त्वाभावात्प्राप्तिरेव नास्ति ।
रूपविवक्षापि विफला । एवञ्च एभिरित्यादौ प्राप्तिरेव नास्तीति ।
तदपि न । रूपविवक्षाभावे दोषभ्यामित्यत्रातिप्रसङ्गात् । तैत्तिरीये हि

विभक्तेशुदात्तत्वं शेषनिघातेनैव सिद्धम्, अनुदात्तवचनं विभक्त्यन्तस्यानुदा-
त्तार्थम्, शेषनिघातेन हि प्रकृतेरेवानुदात्तत्वं सिद्ध्यति । कथं पुनरिदम-
स्तृतीयादावशादेशो भवति स चानुदात्त इत्यनेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं
विधातुं शक्यम् । नानेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं विधीयते किं त्वनेन
प्रकृतेरनुदात्तत्वे कृते ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्तादित्यधिकारादसति विभक्ते-

किञ्चेति । (कै)

निष्कलमप्यन्वादेशेऽकज्विधानमिति भावः । “किञ्चे”त्याद्यपि चिन्त्यम् । तदर्थं कुस्मितपदघटितस्वाकज्घटितस्य वा साधुत्वेन तदुत्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात् । अनभिधाने तु न दोषः । कुस्मिताभ्यामाभ्यामित्यर्थस्य वाक्यैकदेशन्यायेन बोधादित्याहुः ॥

अस्ताभ्यां स्वाहा दोषभ्यां स्वाहेति मध्योदात्तं पठ्यते । एवं स्थिते सुः सप्तमीवहुवचनमेव ग्राह्यम् । अन्यथा इन्द्रोयातो वसितस्य राजेयत्र या इत्यन्तोदात्तं न स्यात् । नहि प्रथमैकवचनं यद्रूपं यानिति तदिहास्ति । अत एव गोशुनोः प्रतिषेधः सार्थकः । तदेवमन्तोदात्तानुवृत्तिसामर्थ्यं प्रथमैकवचनग्रहणं वा श्रृणुमित्येवंरूपस्य षास्त्रहरदत्तग्रन्थबलव्यस्य समाधानद्वयस्यापि दुष्टत्वादेभिरित्यादि कथन्निर्वाह्यमिति प्रकृतः पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते । सावेकाच इत्यत्राप्यन्तोदात्तादित्यस्यापकर्षाप्नोक्तदोषः । दृष्ट्यादावननुवर्त्तितस्याप्यनुवृत्तिस्तु वज्रघा वृष्टैव । अत एव तुरस्तुस्तुने स्तुवीतेत्यादिसिद्धये प्रतीत्यस्य निवृत्त्यै सार्वधातुकग्रहणमिति स्थिते ग्राम्यतीति श्यनम् इटं वारयितं तिडीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्ष्यते ॥

यदात्तत्वेऽनुदात्तो सुप्रपिता’ वित्यनुदात्तत्वादाभ्यामित्यादि पदं कृतम्मेवानुदात्तं भवति । यद्यन्वादेशोनुकथनम् इहापि प्राप्नोति देवदत्तं भोजय इमं च यज्जदत्तमिति, अस्ति ह्यत्रान्वादेशः, तत्र ‘द्वितीया टौस्तेन’ इत्येनादेश प्राप्नोत्यत आह । ‘नेहेति’ । ‘एकस्यैवाभिधेयस्येत्यादि’ । तत्रैवान्वादेशशब्दः प्रसिद्धतर इति भावः ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ।

२ । ४ । ३३ ॥

तद्विनापि सर्वानुदात्तत्वमिदं दर्शयति

अत्रेति ॥ (कै)

अनेन भाष्ये

लित्त्वरे (भा)

इत्यस्य प्रकृतेः प्रत्ययनिमित्तके इत्यादिः ॥

निघाते (भा)

इत्यस्य प्रत्ययस्येत्यादि । एतदोऽनुदात्तत्वेनेत्यत्रैतदित्यस्याश इति शेष इति दर्शयति । अन्यार्थं तदादेशेनापहारात्तस्यानुदात्तत्वा-
सम्भव इति बोध्यम् । एतदोऽनुदात्तत्वेनेति कचित्पाठः ।

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ अन्वादेशविषये एतदोऽस्त्र स्यात्
चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः
अथोऽत्राधीमहे अतो न गन्तास्मः । अत्रात इति पदे सर्वानुदात्ते । ननु
पञ्चमे एतदोऽनिति भाष्यसम्मतः पाठः । न्यासरीत्या वृत्तिपाठोऽप्येवमेव ।
पदमञ्जरीरीत्या तु एतदोऽनिति वृत्तिपाठः । उभयत्रापि अकारे सिद्धे
किमनेनेति चेत् । प्राञ्चमिकस्योदात्ततयाऽनुदात्तार्थमिह पुनर्वचनमिति

“एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ” ॥ ‘पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति’ ।
प्राञ्चमिकोऽप्रादेश उदात्तः स्याद् अनुदात्तश्चेत्यते इत्यनुदात्तार्थं पुनर्वचनं,
त्रतसोरिति वचनं निमित्तभावार्थम् अन्यथा त्रतसौ चानुदात्तावित्यन्वाचयो
विज्ञायेत, यत्र त्रतसौ पश्यसि तत्र तावनुदात्ताविति । किमर्थं पुनस्त्रत-
सोऽनुदात्तत्वमिष्यते यावताऽत्रात इत्यादौ त्रतसोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्त्वरे

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (एतदस्त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ।)

तदाऽग्रनुदात्तत्वेनेत्यर्थः । “येन नाप्राप्तिन्यायेना”ग्रनुदात्तत्वे ऽस्य
लित्ववरापवादत्वान्नित्यलोक्तिरसङ्गतेत्यत आह

एतच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये

उदात्तभावो नास्तीति । (भा)

अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भावः ॥ अपवादविषयपरिहा-
रेणोत्सर्गप्रवृत्तेः कथं प्रत्ययस्वरौऽत आह

अपवादाप्रवृत्ताविति ॥ (कै)

णमुलूलोपाविति । (कै)

परैरिति शेषः ॥

गृह्याण । ऋतसोरिति वचनं निमित्तभावार्थम् । अन्यथा ऋतसौचानुदा-
त्तावित्यन्वाचयो विज्ञायेत । स्यादेतत् । ऋतसोः कृतयोः प्रकृतयोर्लित्वरः ।
ततः शेषनिघातेन ऋतसोरनुदात्तत्वं सिद्धम् । अग्रमात्रस्य त्वनुदात्तत्वं
विधीयताम् । मैवम् । ऋतसोर्हि कृतयोर्येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वान्नि-
त्यत्वाच्चानुदात्तोऽप्युदात्तः स्यात् । ततस्तद्विधानसामर्थ्याल्लित्वरस्याप्रवृत्ता-
वुत्सर्गः प्रत्ययस्वर एव ऋतसोः स्यात् । यथा गोष्पदमित्यत्र णमुलूलोपेन
सहविधानाल्लित्ववराप्रवृत्तौ प्रत्यायाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे-
णान्तोदात्तं पदं भवति । तस्माच्छतसौ चानुदात्ताविति कर्तव्यमेव ॥

कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यग्रनुदात्तः करिष्यते । यद्येवं लभ्येत
कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यम्, इह हि ऋतसोः कृतयोर्लित्वरश्च प्राप्नोति
अनेन चानुदात्तोऽप्युदात्तश्च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वान्नित्यत्वाच्चानु-
दात्तोऽप्युदात्तः कृते तद्विधानसामर्थ्यादपवादस्य लित्वरस्याप्रवृत्तावुत्सर्गः
प्रत्ययस्वर एव ऋतसोः स्यात्, यथा गोः पदप्रमित्यत्र णमुलूलोपेन सह
विधानाल्लित्ववराप्रवृत्तौ प्रत्यायाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तो-
दात्तं पदं भवति, तस्माच्छतसौ चानुदात्ताविति वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

ननु इदमो ऽपि विध्यत इत्यनेन तदुपायः क इति प्रश्नस्य
प्रतीयमानत्वात्तदुत्तरं वाच्यं न विदमो ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्य-
मिति विप्रतिपत्तिरुचिता । अग्रे विधिनिषेधयोरभावाद् अह
न कर्त्तव्यमित्युत्तरमिति । (कै)

एवञ्च नेयं विप्रतिपत्तिरपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमानं
प्रश्नं तदिदमो ग्रहणं कर्त्तव्यमिति विशेषाकारेण कृत्वा तस्योत्तर-
माहेत्यर्थः ॥

इदम् शब्दादिति । (कै)

एतेनेदमखलो ऽभावादेतदित्यत्र तत्सम्बन्धाभाव इत्यपास्तम् ॥

द्वितीयाटौस्वेनः ॥ द्वितीयायास्तौसौञ्च परत इदमेतदोरेनादेशः
स्यात्स चानुदात्तः अन्वादेशे । इदमोत्र मण्डूकश्रुत्या ऽनुवृत्तिः । अथैनमत्रेः ।
एनेन । एनयोः । कथन्तर्हि अइउणित्यत्रोदाहृते हे रोहिणीति श्लोके
एनादेश इति चेत् । अयं ओगीतटं स्पृशति एनं निवारयेति व्यत्यासेन
योज्यम् । आशीविषेण रदनच्छददंशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न शङ्क-

“द्वितीयाटौस्वेनः” ॥ अनन्तरत्वादेतद एवैनादेशः प्राप्नोति, इदमो-
पीष्यते तदिदमो ग्रहणं कर्त्तव्यं, न कर्त्तव्यम्, इदमोन्वादेश इत्यत इदम
इत्यनुवर्तिष्यते, एतदस्त्वतसोरित्यत्रापि संबन्धात्तस्यापि त्रतसोरादेशप्रसङ्ग-
स्तत्राह । ‘इदमो मण्डूकश्रुतिन्यायेनानुवृत्तिरिति’ । इदमप्यत्र वक्तव्यम्,
इदमो ह्यप्रत्ययेन बाधितत्वात्तलो ऽसम्भवात्ततसोरित्यत्रासम्बन्ध इति ।

हप्रत्ययेन । (कै)

इदमो ह इति विहितेन । तथा तसिल्विषये ऽपि इदम
इशं बाधित्वा ऽयमेव स्यात् ॥

एकग्रहणकेति । (कै)

इदमस्तृतीयादौ एतदस्ततसोश्चानुदात्तो भवतीत्येवं रूप-
मित्यर्थः ॥

एनदत्तव्य इति । (भा)

भाष्ये तथा च सूत्र एवैनदत्तव्यः । तकारोच्चारणसामर्थ्याच्च
नपुंसके लुग्विषये ऽपि भविष्यति तकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्यदाद्यत्व-
बाधापेक्षया लुक्प्रवाधस्य “न लुमतेति” (१। १। ६३)
निषेधस्य बाध एवोचित इति भावः । नचैनदस्यदाद्यत्वापवाद-

मित्यादौ त्वन्वादेशत्वस्याविवक्षा बोध्या । अमृन्नुप इत्यादावनद्यतनत्वस्य
यथा । अथ कथं प्रक्षालयैतत्परिवर्तयैनदिति । नपुंसकैकवचने एनदिति
वक्तव्यात् । वस्तुतस्तु सूत्रएवैनदत्तव्यः । एनं एनौ इत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन
सिद्धम् । एनंश्रित इति द्वितीयासमासे त्वेच्छित इत्येव भवति । नत्वेत

यदि परमनुवृत्तिसाग्रर्थ्यात्तस्याप्यादेशेन भाष्यं, न चासति ञलि तद्विधान-
मुपपद्यत इति ञलः सत्ता परिकल्प्यते, तदपि न । उत्तरार्थमप्यनुवृत्ति-
सम्भवादिति । ‘एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यमिति’ । एनादेशे कृते
‘ऽतोमि’त्वम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोष्यत एनदादेशो वक्तव्यः । यद्येवमयमेव
सर्वत्रास्तु नार्थ एनादेशेन, कथम् एनं एनौ एनान् एनेन एनवेरिति,
त्यदाद्यत्वे कृते भविष्यति, नपुंसकैकवचने तु नित्यत्वात्त्वमोर्नपुंसकादिति
लुकि कृते एनदिति स्यादिति सिद्धम्, इह त्वेनं श्रित इति द्वितीया-

(द्वितीयोऽस्त्वेनः । २ । ४ । ३४ ।)

(अ. २ । पा. ४ । व्या. १)

त्वान्तत्र कृते त्यदाद्यत्वं दुर्लभं द्वितीयेत्यादि सप्तम्या “आर्धधातुक”
(२ । ४ । ३५) इति साहचर्येण विषयसप्तमीत्वेनापवादत्वस्यै-
नाभावात् । वस्तुतो यद्येनदित्यादिः पूर्वपक्ष्युक्तिरिति विषयसप्तम्यां
मानाभावेनैनादेशः कार्य एवेति बोध्यम् ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीजन्तु नपुंसकलुकीवाचापि लुकि सामर्थ्यादेनदादेश-
प्रवृत्तिरङ्गाधिकारानिर्देशे ऽपि भविष्यतीति भाष्याशयः । बह्नि-
रङ्गत्वन्तु न लुग्विषये दुर्बलतानियामकमिति दिक् । वस्तुतो-
ऽप्रयुक्तत्वालक्षणस्यायमविषय इति भाष्यार्थ इति बोध्यम् ॥

एनदा । सुपोधात्विति लुका बह्निरङ्गेणाप्यन्तरङ्गाणां बाधनात् । न चैवं
प्रक्षालयेनदित्यपि न स्यादिति वाच्यम् । अमो लुका लुग्वत्वेऽपि तकारो-
च्चारणसामर्थ्यादेनदादेशप्रवृत्तेः । न चैवमेतच्छ्रितेपि एनदापत्तिः । एक-
पदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे खमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बह्निरङ्गे समासलुकि
अप्रवृत्तेः ॥

सभासे यद्यप्येनादेशोऽप्याप्येनदादेश उभाभ्यामपि न भावं, कथम्, अन्तर-
ङ्गानपि विधीन् बह्निरङ्गो लुग्विषये तस्मादेतच्छ्रित इति भवति । ‘एकमेव
विधानमिति’ । अयं दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तामात्रमुपलक्ष्यते न तु
किञ्चिद्विधीयते, एवमौषदर्थ इत्यादिना आकारस्य स्वरूपमात्रं निर्दिश्यते न
तु किञ्चिद्विधीयते ॥

आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

व्यक्ताविति (कै)

परसप्तम्यामुचिततया तत्पक्षस्यैवाश्रयणमुचितमिति भावः ॥

तथापि भूवीति । (कै)

अत एव जग्धादिभित्युक्ता ऽपि “भयमि”त्याद्येव भाष्ये
उदाहृतं वचरेष्यपक्षक्षणेनैतत् ॥ एतौ यदुत्सर्गत्वाभावादाह

उत्सर्गशब्देनेति ॥ (कै)

भाष्ये

शयतः श्रवणमिति । (भा)

एतत्कार्यस्य वृद्धादेरित्यर्थः ॥

आर्धधातुके ॥ अधिकारोयं शब्दत्रयेति यावत् । विषयसप्तमी
चैयम् । तेनार्धधातुकोत्पत्तेः प्रागेवादेशेषु प्रवृत्तेषु यथायथं प्रत्ययाः ।
तथाहि । अस्तेर्भवम् । परसप्तम्यान्तु एष्यति कृते भाष्यमिति स्यात् ।
कजेः प्रवेयम् । एष्यति तु प्रवैयमिति स्यात् । चक्षिड आख्येयम् । एष्यति

“आर्धधातुके” ॥ ‘वध्यादिति’ । आशिषिजिङ्, ‘जिडाशिषी’त्यार्ध-
धातुकसंज्ञा । ‘हृन्यादिति’ । विध्यादिजिङ् । विषयसप्तमी चैयमिति’ ।
सामान्यनिर्देशोऽयं तत्र आपित्वाद्भित्यत्वाच्च न तेन सह देशकालकृतं पौर्वापर्यं
सम्भवति तस्माद्विषयसप्तमी । यदि तु व्यक्तिनिर्देशेन परसप्तमी स्याद्भयमि-

आकृतौति । (कै)

एवञ्चाधर्धधातुकत्वजातिविषये आदेशा नतु प्रत्यये परे इति
भाष्यादेशेषु कृतेषु पञ्चाद्यदेव भविष्यतीति भावः ॥

जातिपक्षस्येति । (कै)

सर्वेषां निमित्तवाचकशब्दानां जातिपरत्वं स्यादित्यभिप्रायेण
दोषदानमिति भावः । दित्यधित्ययोर्धति “यतो नाव” (६ । १ ।
२२३) इत्याद्युदात्तत्वं ण्यति “तित्त्वरितमि”ति स्वरितत्वमिति भेदः ॥

ज्ञापकत्वादिति । (कै)

सर्वदेशस्थाश्रयाश्रितत्वादिति भावः ॥ तच्च व्यापारैकत्वाद्देशकृतं
नित्यत्वात्कालकृतमिति विभागः ॥

सप्तम्या चेहेति । (कै)

“तस्मिन्निति” (१ । १ । ६६) शास्त्रवत्त्वादत्र शास्त्रे विषयसप्तम्य-
भावं मन्यते ॥

युक्ति आख्याय्यमिति स्यात् । ब्रुवस्तु अजन्तत्वाद्यति वच्यमिति स्यात् ।
वाच्यमिति चेद्यते । स्यादेतत् । आङ्गधिकारस्थे आर्धधातुकाधिकार एव
जगध्यादयो विधीयन्ताम्, मैवम् । अक्षतुरध्विजगे अध्यगोष्ठ बभूव विव्य-
तुरित्यत्र घञाद्यादेशानामसिद्धतया उपधालोपाहोपेत्यवुग्यणामभावापत्तेः ।

त्यादि न स्यात् । तथाहि । अजन्तत्वादस्यादीना ‘मृहलोर्ण्यदि’ति ण्यति
कृते तत्र परत आदेशैर्भाष्यं तत्र द्वयोर्ध्वौ कृतायां तृतीयस्य च युक्ति
भाष्यं प्रवैयं आख्याय्यमिति प्रसज्येत । इह च ‘ब्रुवो वचि’ ब्रुवोऽजन्त-
त्वाद्यति कृते वचादेशे च वच्यमिति प्राप्नोति विषयसप्तम्यां तु नैष

भूतपूर्वस्येति । (कै)

अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतयाङ्गाधिकारे सामान्याश्रयत्वस्य वक्तुमशक्यतया “एल्लोपाविच्छेदगुणे” (वा-६ । ४ । ४८) त्यादि पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकभाष्येण अतोऽलोपा (६ । ४ । ४८) दीनां स्थानि-
वत्त्वपरभाष्यविरोधेन चास्य भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वमिति केचित् ।
वस्तुतो विषयसम्प्रत्यामपि परनिमित्तत्वं वक्तुं शक्यमिति न दोषः ।
अङ्गसंज्ञासूत्रेऽपि (१ । ४ । १३) यस्माद् यस्य प्रत्ययस्य विधानं
तस्मिन्निवृत्त एवाङ्गत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याश्रयः ॥ भाष्ये

सति पौर्वापर्ये इति । (भा)

न च व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यमत एव “हलन्ताच्चेति” (१ । १ ।
१०) सूत्रे व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं कैयटेनोक्तमतः कथमिदं भाष्यमिति
वाच्यम् । तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रेऽप्रयोजकत्वस्य मया बोधि-
तत्वात् । परम्परारामन्वस्थासम्बन्धताया “अनेकमन्यपदार्थे” (२ ।
२ । १४) इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः ॥

न चातोऽलोपादयोप्यत्रैव विधीयन्तामिति वाच्यम् । गतो गतवानित्यत्रानु-
नासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावादतोऽलोपापत्तेः । यदि त्वार्धधातुकोपदेशकाले
यदकारान्तमिति व्याख्यायते ऽसिद्धवत्सूत्रञ्च प्रत्याख्यायते तदा ऽन्यतर
आर्धधातुकाधिकारः शक्योऽकर्तुम् । नन्वेकस्तेदार्धधातुकाधिकारस्तर्हि

दोष इत्याह । ‘तेनेति’ । यथा प्राप्तमिति । यो यतः प्राप्नोति स
ततो भवतीत्यर्थः । ‘असिद्धवदन्नाभा’दित्यस्य भावाभावव्यवस्थार्थम् । अत्र
आङ्गाधिकारे च द्विर्दार्धधातुकाधिकारः क्रियते । यदि ह्येतेऽप्यादेशास्तत्रैव
विधीयेरन् ज्ञातुरधिजगे ऽध्यगौष्ठ बभूव विद्यतुरिति घसाद्यादेशा-

आर्धधातुकावयवा इति । (कै)

अत एवैषां यङ्लुगन्ते प्रयोगा नेत्याहुः । लुक्कार्धधातु-
कावयवत्वाभावात् ॥

प्रतीतिश्चिति । (भा)

प्रयुज्यमानास्त्रित्यर्थः ॥

न केवलेति (भा)

सङ्केतात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एवञ्च तस्य
व्यावहारिकत्वादनित्यत्वसम्पन्नमित्याह ।

व्यवहारेति ॥ (कै)

विषयसप्तमीत्वपरसप्तमीत्वे कथं व्यवतिष्ठेयातामिति चेन्न । सूत्रद्वयारम्भ-
पक्षेऽप्याङ्गस्यैकस्यैव ज्ञापकत्वे नोभयरूपताश्रयणात् । यथा चैतत्तथा
नपदान्तसूत्रे उपपादितम् ॥

नामसिद्धत्वादुपधातोपाहोपेतत्वगुण्यो न स्युर्यदि त्वतोलोपादयोप्यत्रैव
विधीयेरन् गतो गतवानित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावादतो लोपः
स्यादित्येषा दिक् ।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ।

२ । ४ । ३६ ॥

तकारादिप्रत्ययमाचेति । (कै)

सूत्रे विषयसप्तमीति युक्तं वक्तुम् ॥ भाष्ये

उपदेशिवद्वचनमिति । (भा)

उपदेशी क्त्वा तद्वत्त्वपो वचनं कार्यमित्यर्थः । भाविन्येव समासे क्त्वो ल्यवादेश इति भावः ॥

अनादिष्टार्थम् । (भा)

हिलाद्यादेशाभावार्थमित्यर्थः ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ल्यबिति लुप्तसप्तमीकं पृथक् पदम् । अन्तेर्जग्धिरादेशः स्यात्त्वपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थो न लुप्तबन्धः । लुप्तप्रसङ्गात् । एवं ब्रुवोवचिरित्यादौ । प्रजग्ध्य जग्धम् । जग्धौ सिद्धेन्तरङ्गत्वात्तिकितौति ल्यबुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा

“अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति” ॥ ल्यबिति पृथक् पदं लुप्तसप्तमीकम् । इह पदद्वयापेक्षं समासमपेक्षमाणो ल्यब्वहिरङ्गः क्त्वाप्रत्ययमात्रापेक्षस्तु जग्ध्यादेशोन्तरङ्गः, तच्च क्त्वावस्थायामेव जग्धौ कृते प्रजग्ध्येति सिद्धं नार्थो ल्यब्यग्रहणोऽन । एवं तर्हि ल्यब्विषयेऽप्यन्तरङ्गत्वात्ति कितौत्येव सिद्धे जग्धौ ल्यबिति यदुच्यते तज् ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणामपि विधीनां हि प्रभृतीनां

(अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

प्रधायेत्यादि (कै)

हित्वे त्वादिष्टानादिष्टेष्वाकृतेषु यथा स्यादित्येषो ऽनादि-
ष्टार्थमित्यस्यार्थ इति भावः ॥

हित्वादिष्विति । (भा)

आदिना हित्वदत्वेत्त्वदीर्घत्वानि गृह्यन्ते । वार्त्तिके यदिति
सामान्ये नपुंसकं जग्धिरिति यः स इत्यर्थः ॥

अकस्मात् । (भा)

न कस्माच्चित्प्रयोजनादित्यर्थः । अनर्थक इति भावः ॥ कुत-
स्ताच्च

सिद्धमिति ॥ (कै)

भवति बाधनम् ॥ तथाहि । पदद्वयसापेक्षं समासं प्रतीक्षमाणो ल्यब्व-
हिरङ्गः ततः प्राक्तिकितीति सिद्धौ जग्धिः । ल्यब्व्यह्वणन्तु हित्वदत्वात्वे-
त्वदीर्घत्वश्रुडिटाभन्तरङ्गाणामपि बाधं ज्ञापयति । दधातेर्हिः, जह्वातेस्व
क्वि, हित्वा । नेह । विधाय । दोदद्वोः, दत्त्वा । नेह प्रदाय । जनसन-
खनांसन्भूलोः, खात्वा । नेह । प्रखन्य । प्रखाय । इह हि ये विभाषेति

ल्यपा भवति बाधनमिति । विधाय विहाय प्रदाय प्रखाय प्रखन्य प्रस्थाय
प्रकन्य आपृच्छ्य प्रदीय प्रपृच्छ्येतेषु विधिषु 'दधातेर्हिः' 'जह्वातेस्व
क्वि' 'दो दद्वोः' 'जनसनखनां सन्भूलोः' 'द्यतिस्यतिमास्थामिति किति'
'अनुनासिकस्य क्विभूलोः क्ङिति' 'क्वोः श्रुडनुनासिके च' 'आर्धधातुकस्येड्व-
क्वादे'रित्येते विधयः क्त्वावस्थायामेव प्राप्ता बहिरङ्गेन ल्यपा बाध्यन्ते । एष

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (अदो जग्धिल्यमिति किति । २ । ४ । ३६ ।)

अद इति । (कै)

सामान्ये नपुंसकं यतो ऽत इति च शेषः ॥

एष एवार्थ इति । (भा)

अन्येन निबद्ध इति शेषः । मथा निबध्यत इति वा ॥

विकल्पः । द्यतिस्यतिमास्थामिति किति । स्थित्वा । नेह । प्रस्थाप्य ।
अनुनासिकस्यक्लिभलोरिति दीर्घः । ज्ञान्वा । नेह । प्रक्रम्य । क्वोः श्रुट् ।
एष्टा । द्यूत्वा । नेह । आपृष्य । प्रदीथ्य । इट् । देवित्वा । नेह । प्रदीथ्य ।
वस्तुतस्तु ल्यबृह्मणं बान्तरङ्गबाधं ज्ञापयितुं किन्तु विध्यर्थं व्यर्थमेव वेति
निरूपितमचः परस्मिन्निति सूत्रे ॥

एवार्थः श्लोकान्तरेण भाष्ये कथितः । जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकरणम् ।
अकरणं निष्पद्योन्नमिति व्यर्थः । 'सिद्धमदस्ति कितौति विधानात्' । अदो
जग्धिविधानमित्यर्थः । ज्ञापकायं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह । 'हिप्र-
भृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यबभरतीति कृतं तदु विद्धि' । ल्यबभरतीति,
ल्यबादेशो ह्यरति व्यपनयति बाधत इत्यर्थः । उ इति निपातोवधारणे ।
एतदेवास्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥

हलन्तलक्षणोति । (कै)

हलन्तलक्षणाया प्रतिप्रसवभूतेत्यर्थः ॥

औपसंख्यानिके इति । (कै)

बहुलं तणोत्यनेनेति भावः ॥

स्थानिवद्भावादिति । (कै)

स्थानिवदादेश (१।१।५६) इत्यनेन ॥

असौपस्येति । (कै)

“अचः परिसिन्धि” (१।१।५७) त्यनेन । एवञ्च “जनि-
बध्योश्च” (७।३।२५) ति सूत्रे वधिग्रहणं न कार्यमिति भावः ।
स्वतन्त्रो वधधातुस्तु नास्त्येव । अत एव व्यञ्जनान्तेऽवधीदित्यदौ
“वृद्धिप्रतिषेधो वक्तव्य” इति सङ्गच्छते ऽन्यथा तस्य वृद्धेर्दुर्वार-
त्वेन तदसङ्गतिः ॥

हनो वध लिङि ॥ हन्तेर्वध इत्यादेशः स्यादार्जधातुके लिङि । वध्यात् ॥

“हनो वध लिङि” ॥ ‘अकारान्तस्त्रायमादेश इति’ । कुत एतत् ।
श्रौतयमाचार्यस्य यत्र व्यञ्जनान्त आदेशस्तत्रेकारमुच्चारयति यथा जग्ध्यादौ
तस्मादिकाराकरणादकारान्तोयमादेशः । ‘हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भव-
तीति’ । उत्तरसूत्रेण वधादेशे कृत इति भावः ॥

लुप्तत्वात् स्थानी न भवतीति । (कै)

अतिदेशेनाहार्यं बुद्धिसत्त्वेऽपि षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् ॥

उपदेश इति । (कै)

बध्नुपदेशे इत्यर्थः ॥ उपदेशत्वावच्छेदेनैकाचत्वस्य विवचना-
दिति भावः ॥

गाड् लिटि । २ । ४ । ४६ ॥

ङित्वादीवेति । (कै)

“धुमास्त्रे” (६ । ४ । ६६) त्यनेनेति भावः ॥ इणः परस्मै-
पदित्वेन लुङि “गातिस्त्रे” (२ । ४ । ७७) ति सिचो लोपा-
दातिदेशिकङित्वभाजो भावात्कर्मणि चिण्वदिङभावपचे ङदाहृतं
न तु गाड् गताविति । तस्यापि ग्रहणे तु सामान्यग्रहणार्थमिति
वदेत् । न तु विशेषणार्थमितीति भावः ॥

गाड् लिटि ॥ इङो गाड् स्याल्लिटि । अधिजगे । वार्त्तिकमते लिटीति
परसप्तमी । द्विर्वचनेचैति स्थानिवद्भावस्तु न भवति । लिटीति द्विलकार-

“गाड् लिटि” । द्विलकारकोयं निर्देशः, लिटि लकारादाविति ।
तेन प्रागेवादेशेभ्यो लावस्थायामेवादेशो भवति । किं सिद्धं भवति अधि-

तुल्यताभावादिति । (कै)

वस्तुतो भाष्यप्रामाण्येन व्याख्यानादेवाद्याग्रहणम् । अत एव
“घटायोन्मीलितमिति” न्यायविरोधो न सानुबन्धादिति । “गाड्-
कुटादिभ्य” (५ । २ । १) इत्यत्र व्याख्यानादिङादेशस्यैव ग्रहणं
भविष्यतीत्याशयेन ज्ञापकोपन्यासः ॥

कृतायाञ्चेति । (कै)

“अनल्विधावि” (१ । १ । ५६) ति प्रतिषेधस्तु स्थान्यल्व-
अये कार्यं अनुबन्धश्च लुप्तत्वात् स्थानिनि न सन्निधीयत इत्यर्थः ॥
भाष्ये “नन्दनेति” ल्युः कर्त्तरि । पुंसीत्यमरस्य प्रमादः इति वा ॥

कनिर्देशेन लावस्यायामेव गाडः प्रवृत्तेः । भाष्यमते तु आर्धधातुकीयाः
सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमात्परनिमित्तता नास्तीति प्रागेवोक्तम् । यद्यपि
स्थानिवद्भावेन ङित्वात्तङ् सिद्धस्तथापि गाङ्कुटादिस्तूत्रे ऽस्यैव ग्रहणार्थं
ङित्करणम् । न हि स्थानिवद्भावेन गाङिति रूपं लभ्यते । गङ्कुटादिभ्य
इति तूच्यमाने कै गै है शब्दे, इणोगालुङीत्येतयोरपि ग्रहणं स्यात् ।
ततश्चागासीन्नटः, अगासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यत्र घुमास्येतीत्वं स्यात् ।

जगे ‘द्विर्वचनेऽच्’ति स्थानिवद्भावो न भवति । ङित्करणमनर्थकं स्थानि-
वद्भावादेव सिद्धमात्मनेपदमित्याशङ्क्याह । ‘गाङ्यनुबन्धकरणमिति’ ।
‘गाङिति ग्रहणं यथा स्यादिति’ । ननु चैतदपि स्थानिवद्भावादेव सिद्धं,
नेत्याह । ‘नङीति’ । गाङ्कुटादिभ्य इति तूच्यमाने कै गै है शब्दे इणो गा
लुङीत्येतयोरपि ग्रहणं प्राप्नोति ततश्चागासीन्नटः, अगासातां ग्रामौ देव-
दत्तेनेत्यत्रापि घुमास्यादिति सूत्रेणैवं प्रसज्येत । अपर आह । यत्र

अनुदात्तत्वमिति । (कै)

पित्वादित्यर्थः । ^१अट्निषेधाय माङ् लुङर्थस्य निघातप्रतिषे-
धाय हिः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

वस्तुतस्तु परस्मैपदानां णल्लुट्“विदो लटो वे” (२ । ४ । ३)
त्यादौ यथामन्थनिर्वाहाय परस्मैपदानां क्रमेणोपस्थितये “तिप्तस्मि”

१ “मा हि स्म चिनवम्” इत्यत्र ॥

गाड् गतावित्यनेन सह सामान्यग्रहणार्थीयं डकार इति तु न भ्रमितव्यम् ।
गाते इत्यादौ तडं प्रवर्त्य तदीयडकारस्य निवृत्ताकांक्षतया उल्लिखित-
प्रज्ञाप्यशरीरन्तु यत्र सानुबन्धकात्षष्ठी उच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्सञ्ज्ञायामादेश इति । सत्यामपि वा तस्यां तत्र स्थानिवद्भावेनानुबन्धकार्यं नेति ।
प्रयोजनन्तु नन्दना कारिकेत्यत्रोगिल्लक्षणाडीबभावः । तथा हि युवोरना-
काविति सूत्रे ऽनुनासिकोकारौ युवू निर्दिष्टौ । अन्यथा मुज्यः शंयुरि-
त्यत्रातिव्याप्तेः । तथा च स्थानिवद्भावेनोगित्वान्नन्दना कारिकेत्यत्रोगि-
ल्लक्षणाः डीप् स्यात् । नन्दः कारक इत्यत्र चोगिल्लक्षणाः नुम् स्यात् । ननु

सानुबन्धकात्षष्ठ्युच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्सञ्ज्ञायामादेशः प्रवर्त्तते सत्या-
मपि वा तस्यामनुबन्धकार्यमादेशे न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं गाड्-
यनुबन्धकरणमिति, किं प्रयोजनं, ‘चक्षिडः ख्याञ्’ डित इत्यात्मनेपदं
न भवति । जिदादेशकरणसामर्थ्यात्स्वरितजित इत्येतदेव भविष्यति । इह
तर्हि लटः श्रद्धाश्चौ, लट इति सानुबन्धकात्षष्ठी, पचमानः, टित
इत्येवं न भवतीति । प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वविधानादिह न भवति ।

(३ । ४ । ८) त्यादिसूत्रस्यक्रमेणोपस्थितौ सानुबन्धकयोरेवोप-
स्थितिरिति भाष्याशयः ॥

निन्दामाहेति । (कै)

अन्यथा दोषाणामाधिकाभावात्प्रकर्षप्रयोगोऽनुपपन्न इति
भावः ॥ “स्वरित जित” (१ । ३ । ७२) इत्यत्र विकल्पवाचिनो-
ऽनुपादानादाह

कर्त्तृभीति । (कै)

नुम् स्यादिति सत्त्वं डीप् तु कारिकायामापाद्यताम् । नन्दनायान्तु कथं
ल्युः कर्त्तरीमनिज् भावे कः किर्षीः प्रादितोन्यत इत्यमरेण पुंस्त्वस्योक्त-
त्वादिति चेन्न । एतत्सूत्रे युवोरिति सूत्रे च नन्दनेति भाष्योदाहरणबलेन
ल्युः कर्त्तरीत्यमरस्य प्राधिकत्वात् । तथा च श्रीहर्षः प्रायुङ्क्त । विशिष्य
सा भीमनरेन्द्रनन्दनेति । तस्मान्डीप्नुमोरभावो ज्ञापनफलमिति । अत्रो-
च्यते । युवोरित्यत्रानुनासिकयणावेव युवू न त्वनुनासिकोकारौ । अतो
डीबन्मौ न । तथा यजमान इत्यत्र टेरेत्वाभावोऽपि न ज्ञापनफलम् ।
टित आत्मनेपदानामित्यत्र प्रकृतानामेवात्मनेपदानां ग्रहणात् । तडामित्येव

इह तर्हि ‘युवोरनाका’वित्यत्र मुज्यः प्रयुगित्यत्र मा भूदिति, अनुनासिको-
कारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ ततश्च नन्दनः कारकः नन्दना कारिका
स्थानिवद्भावादुगिह्यक्षयौ डीबन्मौ प्राप्ततः, अस्माज्ज्ञापकान्न भवतः ।
अनुनासिकयणोक्तत्र ग्रहणं न त्वनुनासिकोकारानुबन्धयोरिति नात्रोगि-
त्कार्यप्रसङ्गः, इह हि ‘सेह्यपिच्च,’ सिपो हिरिति वक्तव्यम् । अपिचेति
न वक्तव्यम्, इह च तुह्योक्तातडिति तिप्सिपोक्तादाशिषीति सानुबन्ध-
कात्पठ्यौमुच्चार्यादेशो विधेयो डित्करणं न कर्तव्यम् । इह च तस्यस्थमि-

अनुनासिकयोरिति । (कै)

युवोरिति विशेयम् ॥

उगित्वं नास्तीति । (कै)

उकारविशिष्टस्य स्थानित्वादिति भावः ॥

वास्तु । अन्यान्यपि सम्भावितानि ज्ञापकफलानि प्रत्याख्यातानि भाष्ये ।
प्रत्युत ज्ञापनाभ्युपगमे बाधकान्यपि सन्ति । तथाहि । अचिनवमित्यत्र
अमादेशस्य पित्तसिद्धयर्थं तस्यस्थमीनामिति वक्तव्यम् । अणिचोरनार्थयोः
क्लौल्यवित्यादौ स्थानिनि अनुबन्धस्त्यक्तव्यः । वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धि-
गुणप्रतिषेधश्च यथा स्यात् तदेवं वृद्धिसूत्रभङ्गापत्तेर्नदं ज्ञापकं सूत्रकृतोभि-
प्रेतं किन्तु पूर्वोक्तमेवाडित्यस्य फलं बोध्यम् ॥

प्रामिति प्रकारो नोच्चार्यस्तेनाचिनवमित्यादौ गुणसिद्धिः, अणिचोरनार्थयोः
क्लौल्यवित्यादौ यत्र स्थान्यनुबन्धकार्यमिष्यते तत्राननुबन्धकः स्थान्युपादेयः ।
वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धिगुणप्रतिषेधश्च भवति तदेवमस्य पक्षस्य
मन्दत्वादनुपन्यासः ॥

चक्षिडः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

रूपद्वयेति । (कै)

चक्षुः चख्यावितीत्यर्थः ॥ भाष्ये

ख्यादिरिति । (भा)

खकारयकारादिरित्यर्थः । एवं कक्षादिः खक्षादिरित्यपि
ककारशकारादिखकारशकारादिरित्यर्थकम् ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ आर्धधातुके विवक्षिते । ढजादौ चक्षितेत्यादि-
निवृत्तये सूत्रम् । कर्त्रभिप्राये फले आत्मनेपदार्थश्च । सुनिर्वेदं व्याख्या-
स्यते । आख्यातेत्यादि तु ख्या प्रकथन इत्यनेनापि सिद्धम् । अत्र
वार्तिकानि । चक्षिडः ख्याञ्क्षञौ ॥ आक्षता खक्षादिर्वा ॥ असिद्धे
शस्य वचनं विभाषा ॥ अस्यार्थः । खकारशकारादिरादेशेनेन विधेयः ।
असिद्धकाण्डे तु शात्वप्रकरणानन्तरं खशाञः शस्य यो वेति वचनं कर्तव्यम् ।
तथा च चर्त्वे यत्वं सिद्धमिति खर्परत्वाभावेन खरिचेत्यस्याप्रवृत्तेर्यत्वपक्षे
आख्यातेति सिद्धम् । यत्वाभावपक्षे तु चर्त्वेन कक्षातेति रूपम् । प्रयोजनं
सौप्रख्ये वुञ्विधिः ॥ सुप्रचष्टे सुप्रख्यः । आतस्त्रोपसर्ग इति कः । तस्य

“चक्षिडः ख्याञ्” ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आख्यास्यते आचख्ये
इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् ढजादौ चक्षितेत्यादि मा भूदिति च योगारम्भः ।
आख्यातेत्यादि ख्या प्रकथन इत्यस्यैव सिद्धम् । अत्र यथान्यासे आकारा-
त्पूर्वा भागःखकारयकारात्मेति स्यादाख्यातेति, ककारशकारात्मापि

अकारप्रश्नेषादिति । (कै)

वस्तुतस्तु तं विनापि मशका धूमप्रयोजनमित्यादेरिव बुज्-
विधिनिवर्त्यत्वेन प्रयोजनमिति वार्त्तिकार्थः । अग्रिमवार्त्तिकाणा-
मेवमेव व्याख्येयत्वात् । अस्य वार्त्तिकस्य भाष्ये ऽनुक्तमप्यर्थयोग्य-
तया स भाष्याह

घ्यञ् भवतीति । (भा)

“योपधाद्गुरुपोत्तमादुञ्जि” (५ । १ । १३९) ति प्राप्तबुञो
भावे “ब्राह्मणादित्वात्” यञ्जिति भावः ॥

भावः सौप्रख्यम् । घ्यञ् । योपधाद्गुरुपोत्तमादिति बुञ् तु न भवति ।
यत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । तथा सुप्रख्येन निवृत्तो देशः सौप्रख्यः । तत्र
भावः सौप्रख्यीयः । दृढाच्छः न तु धन्वयोपधादिति बुञ् प्रयोजनान्तरमाह,
निष्ठानत्वमाख्याते । आख्यात इत्यत्र संयोगादेरातोधातोर्थयत्न इति न
भवति । यत्वस्यासिद्ध्या यत्नत्ताविरहात् । यवच्च नध्याख्येति सूत्रे
ख्याग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । रविधिः पुंख्यानम् ॥ यत्वस्यासिद्धतया ऽम्परत्वा-
भावात्पुमः खयीति खत्वं नेत्यर्थः । खत्वं पर्याख्यानम् ॥ यत्वस्यासिद्धतया
शकारे वानटा यवायात्कृत्यच इति खत्वं नेत्यर्थः । सस्थानत्वं नमःख्यात्रे ॥
शर्मरेविसर्जनौय इति विसर्गः सिध्यतीत्यर्थः । सस्थान इति जिह्वामूली-
यस्य प्राचां संज्ञा । सस्थानत्वं त्विह नेति योज्यम् । खत्वादौनामप्यभावस्यैव

त्विध्यते आक्शातेति, तदेतदाह । ‘कक्षादिरप्ययमिति’ । कक्षादेःकार
उच्चारणार्थः । अपर आह खक्षादिरेवायमादेश इति, अत्राशकार उच्चार-
णार्थः । तत्र चर्त्वे कृते क्क्षातेत्यादि भवति । कथमाख्यातेति खकारयका-
रयोः अवयवम् । असिद्धकाख्ये खत्वविधानानन्तरं खशाञ् शस्य धो वेति शस्य
यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र चर्त्वे यत्वं सिद्धमित्याख्यातेत्यादि यत्वपक्षे
रूपम्, अन्यदा क्क्षातेति रूपम् । अवश्यं च शस्य यत्वमित्याशयणीयम् ।

लाक्षणिकत्वादिति । (कै)

अस्य तत्राग्रहणे आख्यानमित्यपि स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थः खशादित्वमिति भावः । वस्तुतः स्वतन्त्रख्याधातोरार्धधातुके प्रयोगाभाव एवेष्टव्यः । अन्यथा तमादाय सौप्रख्यादौ वुजादि दुर्वारमेव स्यादित्यस्य खशादित्ववैचर्यापत्तेः । न च पाक्षिकव्यङ्गादि-सिद्धिरेव फलं “संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे” इति भाष्यस्य सर्वथाऽसङ्गतेः । जिह्वामूलीयस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वाच्च । एवञ्च नध्याख्येत्यत्र तदग्रहणे फलाभावान्तदपि न

प्रक्रान्तत्वात् तस्माद्वुञ्जन्त्वन्त्वणत्वानि संस्थानश्चेति पञ्चकं प्राप्तं वारयितुं शस्य यत्वं कृतमिति स्थितम् । स्यादेतत् । ख्या प्रकथन इति धातुमादाय वुजादिपञ्चकं दुर्वारम् । सत्यम् । सोऽपि खशादिः । यत्वविधिरप्युभयसाधारणे बोध्य इति ह्रस्वसमाधवादयः । कैयटस्तु नैतन्मेने । भाष्ये ख्याधातोः खशादित्वावुक्तेश्चक्षिडः ख्याजादेशमेवोपक्रम्य यत्वविधानात् नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणान्तु कर्तव्यमेव व्याख्यात इत्यत्र नत्वाभावाय । ख्याजादेशस्तु लाक्षणिकत्वात्तत्र न गृह्यत इति यत्वस्यासिद्धत्वात्प्राप्तिरेव नास्तीति च बोधयितुं प्राङ्मत्वग्रहणम् । यत्वं तु लुब्धोगाप्रख्यानादिति निपातनात् भवति । वुञ्जन्त्वसंस्थानत्वानि तु ख्यातौ स्युरेव । ख्याजादेशे तु नेति तत्र रूपद्वयं बोध्यम् । अस्मिन्मते आदेशे प्रख्यानादिति प्रयोगो-

इह सुप्रसृष्टे सुप्रख्यः आतञ्चोपसर्ग इति कः, ततो यत्वस्यासिद्धत्वात्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधाद्गुणोत्तमादिति वुञ् न भवति अयोपधत्वात्, तस्मिन्नसति घ्यञ् भवति सौप्रख्यमिति । तथा सुप्रख्येन निर्दृष्टे देशे भवः सौप्रख्यीयः, धन्वयोपधादिति वुञ् न भवति, ‘वृद्धाच्छ’ एव भवति । आख्यातः, यत्वस्यासिद्धत्वाद्यणत्वाभावात्संयोगादेरिति नत्वं न भवति,

(अ. २ । पा. ४ । आ. १)

(चन्द्रिडः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ।)

कर्त्तव्यमेवेति भाष्याग्रयः । ख्याधातुरपि खशादिरिति मिश्रोक्तं तु
न युक्तं भाष्यस्वारस्येनादेशस्यैव यत्वमिति ज्ञाभात् ॥

निपातनादिति । (कै)

सौत्रप्रयोगस्यादेशेनोपपत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

णत्वेति । (कै)

कृत्यचः (८ । ४ । २९) इति प्राप्तिः ॥

इयम् (कै)

जिह्वामूलीयत्वमित्येषा ॥ “नृचचा” इति प्रयोगे रचो
विशेषणत्वे नपुंसकत्वेन दीर्घानुपपत्तिरत आह

पपत्तेः कथं निपातनमुपन्यस्तमिति चिन्त्यम् । वुजादाविव णत्वांशेऽपि
रूपद्वये इष्टापत्तिः, अनिष्टत्वे वा ऽनभिधानात्कृत्यल्युटोबहुलग्रहणाच्च तत्र
ल्युडेव नेति न्याय्यः पश्याः । परमार्थस्तु ख्याधातुः सार्वधातुकमात्रविषयः ।
संस्थानत्वं नमः ख्याञ् इति वार्त्तिकं तद्भाष्यं चेह प्रमाणम् । आर्धधातुकेऽपि
तत्प्रयोगे उक्तप्रयोजनासङ्गतेः । एवं णत्वं पर्याख्यानमित्यपि । तथा च
नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्त्तव्यमेव । हरदत्ताद्युत्प्रेक्षा तु गौरव-
ग्रस्ता उपक्रमादिविरुद्धा । सार्वधातुकेऽपि क्शाप्रयोगे प्राप्ते ऽनभिधान-
मात्रालम्बना चेत्यवधेयम् । वर्जने प्रतिषेधः ॥ दुर्जनाः सच्चक्ष्याः । वर्जनीया

‘न ध्याख्याष्टमूर्द्धिमदा’मित्यत्र ख्याग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । पुंसः ख्यानं
पुंख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात्पुमः खय्यम्पर’ इति रविधिर्न भवति,
पर्याख्यानम्, यत्वस्यासिद्धत्वाच्छकारेणानटा व्यवाया ‘कृत्यच’ इति
णत्वाभावः । नटः ख्यातेत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् खरः शर्परत्वाच्छर्परे
विसर्जनौय’ इत्येष विधिर्भवति । नन्वसिद्धे शस्य यवचनेव ख्या प्रकथन
इत्यस्यौत्पत्तिक एव यकार इति तत्र वुजादिप्रसङ्गः, एवं तर्हि सोऽपि

छान्दस इति ॥ (कै)

नन्वत्र विचक्षणशब्दादन्येषामुपयोगं न पश्याम इत्यत आह

सर्वप्रकारेणेति ॥ (कै)

अनपेक्ष्येति । (कै)

तेषां सूत्राणामाधुनिकत्वादनपेक्षेति भावः ॥

इत्यर्थः । असनयोश्च ॥ नृचक्षा रक्षः । छान्दसो वर्णविकारः । भाषायान्तु
नृचक्षो रक्ष इति भवतीति कैयटहरदत्तौ । माधवस्तु हे अग्ने नृचक्षाः
मनुष्याणां द्रष्टा त्वं रक्षः परिपश्येति वेदभाष्ये व्याख्यत् । विचक्षणः ।
अनुदात्तेतश्चलादेरिति युच् । अत एवान्तोदात्तः पश्यते, विचक्षणः
प्रथयन्निति । पञ्चामृतस्य चक्षुषमित्यादौ तु ल्युट् । अत एव लिङ्गस्य
शुदात्तता । कथं तर्हि पुंस्त्वनं पर्याख्यानमिति प्रागुदाहृतमिति चेत् ।
वक्ष्यमाणवाङ्मलकादित्यवेहि । वङ्मलन्तस्यन्नवधकागात्रविवक्षणाजिराद्यर्थः,
सर्वप्रकरणापेक्षमेतत् । तय्यिति संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणं तत्र अन्नशब्दे जगध्य-
भावः । अन्नास्म इति निपातनाद्वा सिद्धम् । वधक इति एवुलि वधादेशः ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्वादृध्यभावः । कुन्श्चित्सि संज्ञयोरित्यधिकारे हनोवध-
चेत्युणादिसूत्रेण गतार्थमेतत् । गात्रमिति, इय औणादिके द्विनि गादेशः ।
गाडधातुना वा सिद्धम् । अजिरमिति वीभावो न । अजिरश्चिश्चिरेति
निपातनात् सिद्धम् ॥

खशादिः शस्य यवचनमपि साधारणं द्रष्टव्यम् । 'नृचक्षा रक्ष इति' ।
छान्दसः प्रयोगः । भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति । 'विचक्षण इति' ।
अनुदात्तेतश्च लाहदेरिति युच् । 'वधक इति' । अतो लोपस्य
स्थानिवत्वादृध्यभावः 'गात्रमिति' । द्विनि गादेशः । 'अजिरमिति' ।
अजिरश्चिश्चिरेति निपातनमनादृत्योक्तम् ॥

अनेर्थघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

क्यप उपसंख्यानमिति (भा)

भाष्येऽधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

वलादाविति । (कै)

यद्यपि भाष्ये दृश्येव विकल्पो लभ्यते तथापि “पादस्य पदा-
ज्जाती” (६ । २ । ५२) ति निर्देशेनेह च न भविष्यति । समाज
इत्यपि भाष्यस्योपलक्षणताया आवश्यकत्वेनेदमपि तथैव दृष्ट्यादिप्रा-
माण्यादिति भावः ॥

अनेर्थघञपोः ॥ अनेर्धातोर्वी इत्यादिशः स्यादाद्भधातुके घञमपञ्च
वर्जयित्वा । प्रवयणीयः । प्रवायकः । अघञपोः किम् । समाजः । उदाजः ।
समजः । उदजः । समुदोरजः पशुम्वित्यम् । दीर्घाख्यानं किमर्थम् ।
संवैतिः । घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ समज्या । संज्ञायां
समजेति क्यप् । इह पूर्वसूत्रादित्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन
घञ् अप्क्यपसु न । समाजः समजः । समज्जेति वलादावार्धधातुके ल्युटि
च वा ॥ प्रजिता प्रवेता । प्राजनं प्रवयणम् । एवञ्च नार्थो घञपोः

“अनेर्थघञपोः” ॥ प्रवयणीयः प्रवायक इत्यादौ गुणवृद्धिविषये
कृत्तदीर्घयोरविशेषं मन्वानः पृच्छति । ‘दीर्घाच्चारणं किमिति’ । दीर्घा-
ख्यानमित्यर्थः । ‘घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानमिति’ । क्यपि यः
प्रतिषेधस्तस्य क्यपसम्बन्धी भवतीति क्यप इत्युक्तम् । यस्ताह अपोखेव
क्यपि सिद्धः प्रतिषेधः, कथम्, अनिति प्रत्याहारः अपोऽकारादारभ्या

वर्तमानोक्त इति । (कै)

तेन रथं सूत इति न भवति ॥

न तर्हीदानीं वक्तव्यं वायाविति वक्तव्यमिति (भा)

व्यवस्थितविभाषयैव यौ वीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥

वायुरिति । (कै)

यदि वातेरुणि वायुः प्रकारान्तरेण सिध्यति तर्हि घञपक्षप-
ग्रहणवदिदमपि व्यर्थमिति कश्चित् ॥

प्रतिषेधेन नापि क्वप उपसङ्ख्यानं नापि वायाविति सूत्रेण । तस्मा
दजेर्वी वेति घञपोः क्वपि चायं न सम्मतः । वलादौ यौ च वान्यत्र
नित्यमित्येष निर्णयः ॥ आर्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव इत्ययो-
त्यर्त्तैर्वीभावे हलादित्वाद्यङ् । वेवीयते । नात्र यङ्लुगस्ति यतो लुका यङ्
आर्धधातुकस्य विषयत्वापहारान्नाङ्गधातुकव्यक्त्यभिव्यक्तिरिति वीभावस्य नैव
प्रसङ्गः । उक्तञ्च, नलुमताङ्गस्येति सूत्रे कैयटेन । लुका यङो विषयत्वा-
पहारादिविषयसप्तम्याश्रयणोप्यसिद्धिरिति ॥

क्वपः प्रकाराद् इति, तस्य संवीतिरिति क्तिन्वपि प्रतिषेधः प्राप्नोति,
तस्मात्संज्ञायहणात्समन्येत्यत्र वीभावाभावः । नञ्चादेशेन संज्ञा गम्यते ।
'वलादावाधधातुके वेव्यत इति' । नार्थोऽन्येच्छा नापि घञपोः प्रतिषेधेन
नापि क्वप उपसङ्ख्यानं नापि वायावितिसूत्रेण, एतावदस्तु वा लिटि,
अजेर्वीत्येष, व्यवस्थितविभाषेयं, तेन घञपोः क्वपि नैव भवति, वलादौ यौ
च विकल्पः, अन्यत्र नित्यम् ॥

अथक्षत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ।

२ । ४ । ५८ ॥

अत्रत्यवार्त्तिकानि अनण्निजार्थानीत्याहुः । पैलादिदर्शनादि-
मानि सिद्धानीति वृत्तिः ॥

अथक्षत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ॥ क्षत्रियशब्दः क्षत्रियगोत्र-
परः । ऋषेरपत्यमार्धम् । इतश्चानिज इति ठकि प्राप्ते शिवादिपाठादण् ।
ठगपौष्यते । आर्षेयं वृणीत इति दर्शनात्तस्माच्छ्रुमादिष्वपि पठनीयः ।
अथप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रापत्यप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात्
जितश्च परयोः युवाभिधायिनोरणिजोर्लुक् स्यात् । कुर्वादिभ्यो ण्यः ।
तस्माद्यूनि इच् । तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु
कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यते । ततः कौरव्यायणिरिति हि पित्रा
भाव्यमिति चेन्न । तत्र हि कुरुनादिभ्यो ण्य इत्यनेन विहितस्य क्षत्रिय-

“अथक्षत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः” ॥ ‘अथादयो गोत्रप्रत्यया
इति’ । ‘गोत्राद्यून्यस्त्रियामि’ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्ययविधानात् ।
क्षत्रियगोत्रस्य क्षत्रियाभेदोपचारात् क्षत्रियशब्देनाभिधानम् । ऋषेरप-
त्यमार्धम्, ‘इतश्चानिज’ इति ठकि प्राप्ते शिवादिपाठादण् । ठगपौ-
ष्यते आर्षेयं वृणीत इति । तस्माच्छ्रुमादिष्वपि पठनीयः । एवं गोत्ररू-
पाभ्यां क्षत्रियार्गाभ्यां प्रत्ययस्योपलक्षणाद् अथादयो गोत्रप्रत्यया इत्युक्तम् ।
‘क्षत्रियादिति’ । क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । ‘आर्षादिति’ । ऋष्य-
भिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । प्रथमनिर्दिष्टाद् अन्तादयोऽसम्भवा-

(यत्क्षत्रियार्थञ्जितो यूनि लुगणियोः । (अ. २ । पा. ४ । व्या १)
२ । ४ । ५८ ।)

गोत्रस्य ग्रहणम् । इदन्तु ब्राह्मणगोत्रम् । ऋध्वन्धकटृष्णिकुरुम्यश्चेत्यण् ।
तस्माद्यूनि इज् । तस्य लुक् श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । क्षत्रिय,
वसिष्ठादृष्यण् तत इज् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
आर्षः, विदाद्यञ् तस्माद्यूनीज् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । कुत्सातः सौवीरगोत्राद्वान्यत्रेदम् ।
अन्यथा फेष्कचेति कृप्रसङ्गात् । यमुन्दश्चेत्यादिपरिगणनस्य भाष्यविरुद्ध-
त्वात् । एभ्यः किम् । शिवादिभ्योऽण् । ततो यूनि इज् । कौहडिः पिता
कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् । वामरथस्य क्वात्राः वामरथाः । कुर्वादिभ्यो
ण्यः । तस्मात् कण्वादिभ्यो गोत्रे इति श्रैषिकोऽण् । वामरथस्य कण्वादि-

धरमनिर्दिष्टोपौजोव प्रथममुदाहृतः । 'क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति' ।
औरसशब्देन साहचर्यात्, स हि 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादजि' त्यजन्त-
त्वात्क्षत्रियशब्दः । उरसशब्दः सकारोपधो जनपदवाची, तस्माद्यूनि
प्रागदीयतीयोगिति । 'फेष्कचे'ति च जच्छौ तु न भवतः, यमुन्दश्च सुयामा
चेति परिगणनात् । कण्वादिभ्यो गोत्र इति श्रैषिकोऽणिति' । वामरथस्य
कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति कुर्वादिषु पाठादिति भावः । 'अब्राह्मणगोत्रमा-
त्रादिति' । अत्र भाष्ये त्रीणि वाक्यान्युपन्यस्तानि, अणिजोर्लुकि तद्राजा-
द्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति प्रथमम् । अस्योदाहरणं बौधिः पिता बौधिः
पुत्रः, औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः, बुधोदुम्बराभ्यां सात्त्वावयव-
लक्षण इज्, 'यजिजोश्चे'ति प्रक्, तस्य लुक्, अण्यजिजर्थमेतद्वचनम् ।
सात्त्वावयवेत्यौदुम्बरास्तिलखिला इत्यादि संभवोदाहरणं न परिगणय-
मिति बुधशब्दादपौज् भवति । क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यान-
मिति द्वितीयम् । मात्रशब्दो व्याख्यर्थः, तद्राजादिति नियमो नास्ति ।
क्षत्रियगोत्रमात्रादिति । तेन जाबालशब्दादत इजोऽतद्राजादपि परस्य-

इति श्रीशिवभट्टमुत्तसतीगर्भजनागेशभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

वत्स्वरवर्जमिति कुर्वादिषु पाठात् । अत्र शैथिल्यस्याणो न लुक् । अणिजोः
किम् । दाक्षेणपत्यं युवा दाक्षायणः । अत्राक्षयणगोत्रमात्राद्युपप्रत्ययस्योप-
सङ्ख्यानम् ॥ मात्रशब्दः कात्तर्ये क्षत्रियादिजातिं विनापि अत्राक्षयणत्वमा-
त्रेण ततः परस्य अणिज्भ्यां भिन्नस्यापि लुगित्यर्थः । भण्डिजङ्ग-
कर्णखरकौ वैश्यौ ताभ्यामत इज् तदन्तात्फको लुक् । माण्डिजङ्गिः पिता पुत्रश्च । एवं
कार्णखरकिः ॥

फको लुक् भवति, जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः, दत्तिकारेणोपन्यस्तं
तृतीयम् । अत्रापि मात्रशब्दो व्यात्यर्थः । क्षत्रियादित्यपि नियमो नास्ति
अत्राक्षयणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि भवति । माण्डिजङ्ग-
कर्णखरकौ वैश्यौ, ताभ्यामत इज्, तदन्तात्फको लुक्, व्यापकत्वाच्चेदमुपन्यस्तं
दत्तिकारेण ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽयं पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां नायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥

अलब्धगाधे गाम्भीर्याद्भुतान इव सौष्टवात् ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।

२ । ४ । ६१ ॥

ननु बहुवचनवदर्थप्रतिपादकतद्राजस्यानेन लुग्विधानात् प्रियवाङ्मा
इत्यादावस्य प्राप्तिरेव नेत्यत आह

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ बहुष्वर्थेषु विद्यमानस्य तद्राजस्य
लुक् स्यात्तेनैव लुगभाज्जातीयेनैव कृतं चेद्वहुत्वं न तु स्त्रियाम् । अङ्गाः ।
वङ्गाः । सुद्धाः । पुण्डाः । मगधाः । ते तद्राजा इत्यादीनामिह संज्ञा ।

“तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” ॥ इह बहुष्वित्यनेन जसादिबहु-
वचनं वा गृह्येत अर्थो वा, आद्ये पक्षेऽयमर्थो भवति जसादिषु बहुवचनेषु
परतस्तद्राजस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुगिति । द्वितीये बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्येति ।
बहुवचनशब्दे हि जसादिषु विनियुक्ते तदेकदेशेन बहुशब्देनापि जसादि
शक्यं लक्षयितुम् । संज्ञानामेकदेशस्यापि प्रयोगदर्शनाद् भीमो भीमसेनः

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य बज्रं तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

इहेति ॥ (कै)

बज्रवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे सङ्केतिततया बज्रशब्देन तत्प्रतीतिः

कथमत आह

संज्ञानां चेति । (कै)

“विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप” इति वचनादिति भावः ॥

प्रत्ययग्रहणपक्षे ते तद्राजार्थेनैव कृतं यद्बज्रत्वं तत्प्रतिपादके बज्र-
वचने परत इत्यर्थः । तत्पदेन तद्राजपरामर्शिणा नातदर्थो कक्ष्यत
इति बोध्यम् ॥ अर्थग्रहणपक्षे बज्रं वर्तमानस्य तद्राजस्येत्यर्थः ।
प्रत्ययग्रहणपक्षस्य तेनैवेति लिङ्गमुक्त्वाऽर्थग्रहणपक्षस्य लिङ्गमाह

अस्त्रियामिति । (कै)

तत्र पूर्वमिति निषेधत्वादिति भावः ॥ प्रियवाङ्ग इति समा-
सस्यैकत्वादाह

समासार्थेति ॥ (कै)

तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति (भा)

भाष्ये । तन्मात्रार्थगतबज्रत्वार्थके वचने परत इत्यर्थः ॥

लोहध्वजाः । ग्रीहिमताः । इह तु ज्यादयस्तद्राजा इति । तद्राजस्येति
किम् । औपगवाः । राघवाः । यादवाः । कथन्तर्हि रघूनामन्वयं वक्ष्य
इति । निरुध्यमाना यदुभिः कथं चिदिति च । उच्यते । रघ्वपत्ये रघुशब्दो

सत्या सत्यभामेति । जसादीनां च बज्रत्वाद्बज्रत्वमिति बज्रवचनोपपत्तिः ।
नन्वेवमपि मुख्यत्वादर्थग्रहणमेव युक्तम् । सत्यम् । तेनैव ग्रहणादस्य
पक्षस्य सम्भवः । तद्धि प्रियवाङ्गा इत्यादौ बज्रवचनं परमिति लुक्
प्रसक्तस्य निवृत्तये कृतम् । अर्थग्रहणे चात्र तद्राजस्य बज्रत्वे दृष्ट्यभावादेव

(तद्राजस्य वज्रस्य तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (ख. २ । पा. ४ । आ. २)

अन्येति । (कै)

अन्यपदार्थश्च न तद्राजान्तमात्रार्थः किन्तु समुदायार्थ इति
भावः ॥ एकवाक्यत्वासम्भवादाह

एतावदिति ॥ (कै)

प्रश्नरूपार्थानुपपत्तेश्चुदेः क्रियामात्रे लक्षणेत्याशयेनाह

कुर्वन्तीत्यर्थ इति ॥ (कै)

सर्वथा वचनेनैवेति । (कै)

अत्र पक्षे तेनैवेत्यवश्यं कार्यमिति वार्तिकतात्पर्यमित्यर्थः ॥

अवहुत्वे (कै)

इत्यस्य वज्रवचनपरत्वाभावे इत्याह

समासेति ॥ (कै)

सर्ववज्रवचनत्वाभावादसङ्गतिमाशङ्क्याह

शसमेवेति ॥ (कै)

भाष्ये

लक्षणाया वर्तते । एतच्च वज्रच इञ इति सूत्रे पदमञ्जुर्यां स्पष्टम् । नन्वेवं
परश्चेति सूत्रे बभ्रुर्मण्डुर्लमक इत्यादीनामपशब्दत्वरं भाष्यं विरुध्येतेति
चेन्न । भाष्यस्य शक्तिभ्रमप्रयुक्तपरत्वात् । इष्यते हि गोणीशब्दस्य गोणी-

लुकोऽप्रसङ्गः । यद्येवमस्मादेव लिङ्गाद्वज्रवचनस्यैव निश्चयादर्थग्रहणस्या-
सम्भवः । उच्यते । अस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्य पक्षस्य सम्भवः । तद्वाङ्म-
स्त्रिय इत्यादौ तद्राजस्य वज्रस्य वर्तमानस्य लुङ् माभूदिति कृतम् । वज्र-
वचनग्रहणे चात्र स्त्रीप्रत्ययेन व्यवधानादेव लुकोऽप्रसङ्गः । न चाम्बलस्याप-

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तन्नाजस्य बज्जु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

न चाचेति । (भा)

लुका लुप्तत्वादिति भावः ॥

अन्तरङ्गानपीति । (कै)

न्यायादिति तात्पर्यम् ॥ नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनास्यापि
लुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह

अस्यैवाचेति । (कै)

ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भावः । वस्तुतश्चिन्त्यमेतत् ।
“एङ्हस्वात्संबुद्धेरि” (६।१।६५) । त्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधादिति
स्यष्टं शब्देन्दुशेखरे ॥ अनेनापि न्यायेन कार्यान्तरनिमित्तविनाश-
कलुक् एतदपेक्षया प्राबल्यं बोध्यते ॥

तत एव ज्ञापकादिति । (कै)

नाथं लुक्लुप्तगपेक्षया बलवानिति तु भाष्याशयः ॥

सादृश्यशक्तिभेदाभां गवि प्रयुक्तस्य साधुत्वे । एतेन सोयमित्यभिसम्बन्धा-
त्तद्धितेन विना यदि बन्नादयः प्रयुज्येरन्नपत्त्यनियमो भवेदिति हरिश्चोकोपि
व्याख्यातः बज्जुकिम् । आङ्गः । वाङ्गः । तेनैव किम् । आङ्गदेवदत्तयज्-

त्यानि बह्वः स्त्रियः ‘वृद्धेत्कोसत्ताजादान्ज्यङ्’ ‘यङश्चाप्’ आम्बथा
इत्यत्रैकादेशस्यान्तवद्भावादव्यवधानाल्लुक्प्रसङ्गः, एकादेशस्य पूर्वविधौ
स्थानिवद्भावादत्रापि चाप्या व्यवधानात् । तदेवं लिङ्गद्वयदर्शनात्पक्षद्वय-
सम्भवः । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् । तत्राद्ये पक्षे ऽतिक्रान्तोऽङ्गान-
त्यङ्गः, अतिगर्गः, अङ्गेभ्य आगतोऽङ्गरूपः, गर्गरूप इत्यादौ बज्जवचनपर-
त्वाभावाल्लुङ् न स्यात् । न च वृत्त्यर्थवाक्ये यच्छसादि बज्जवचनं तत्रैव

(तद्राजस्य वज्रघृ तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

यथास्थितमेवेति । (कै)

एवञ्चानङ्गाधिकारविहितकार्ये प्रतिषेधाय वार्त्तिककृता न्यासा-
न्तरमारब्धं तस्यार्थस्य सूत्रेणैव लाभे वार्त्तिकं न कार्यं सूत्रस्य च
न प्राप्तिरङ्गोद्देश्यककार्याभावादिति भावः ॥

न समस्तस्येति । (कै)

न स पूर्णस्येत्यर्थः ॥

इति चेध्यत इति । (कै)

तस्मादङ्गस्य तदवयवस्य वा कार्ये निषेध इत्यर्थः ॥

अस्त्रियामिति चात्रेति । (कै)

एतदर्थमेवास्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भावः । न च
लौलुकः स्थानिवत्त्वादङ्गवचनपरत्वाभावः । लुकि तन्निषेधात् ॥

गार्ग्यश्चेति । (कै)

युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वादेकवचनान्तेन विग्रहः ॥

दत्ताः । यद्यपीह वज्रत्वमाङ्गेष्यन्वेति तथापि नेदं लुग्भाजोर्य एव विश्रा-
न्तम् । देवदत्तादिगतत्वात् । नन्वेवं भार्गवश्च वात्स्यश्च आग्रायणश्च भृगु-
वत्साग्रायणा इत्यत्र लुङ् न स्यात् । उत्तरसूत्रेष्वपि तेनैवेत्यधिकारात् ।

परतस्तस्यामेवावस्थायां लुग्लभ्यते ऽन्तरङ्गत्वादिति वाच्यम्, अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो लुग्वाधत इति वचनात् । न च लुप्तेऽपि तस्मिन्प्रत्यय-
लक्षणेन लुग्लभ्यः, 'न लुमताङ्गस्ये'ति निषेधात् । ननु च न लुमताङ्गस्य
कार्यं किं तर्हि तदेकदेशस्य प्रत्ययमात्रस्य, अङ्गरूप्य इत्यादौ च समर्थात्त-
द्वितीत्युत्तेः वृत्त्यर्थे वाक्ये यदङ्गवचनमङ्गेभ्य इत्यादि तत्रैव लुग् भविष्यति ।

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य वज्रस्य तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

अबहुष्विति । (भा)

भाष्यस्य न विद्यते वज्रवचनं परं येभ्यस्तेषु वर्त्तिपदेस्वित्यर्थः ॥

सुबन्तात्तद्धिते वज्रवचनपरत्वसत्त्वादाह

प्रातिपदिकादेवेति । (कै)

“न लुमतेति” (१ । १ । ६२) । निषेधात्प्रत्ययलक्षणाभावेन लुकि न सिध्येदित्येव भाष्याग्रच इत्यपि कश्चित् । तत्तु सामर्थ्यञ्च सुबन्तेनेत्युत्तरभाष्यविरुद्धम् ॥

जसि परत इति । (कै)

उदात्तलोपशब्देन चोदात्तघटितलोप उच्यते इति भावः ॥

अपूर्ववचनत्वशङ्कां वारयति

व्याख्यानादिति ॥ (कै)

आम्बष्ठस्येति । (कै)

चत्त्रियनामेदमातो वा नामेधेयस्येति वृद्धत्वम् । आम्बष्ठस्येति पाठे तु सम्यगेव ॥

आग्रायणे च नडादिफको लुगभावात् । सत्यम् । तेनैवेत्यस्य तज्जातीयेनेति व्याख्यातत्वाददोषः । अपत्यतयेह साजात्यात् । यद्येवं गार्ग्यश्च काश्यपश्च गालवश्चेत्यत्र गालवे ऋष्यणो लुगभावेपि अपत्यतया साजात्याद्यञजोर्लुक्-

इदं तर्हि अत्रैरपत्यानि बह्वनि ‘इतश्चानिच’ इति ढक्, तस्य ‘कित’ इत्यन्तोदात्तत्वं, तस्य जसि परतो ऽत्रिभृग्विति लुकि छत्ते उदात्तनिवृत्ति-स्वरः प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह । ‘वज्रस्य वर्तमानस्येति’ । नन्वत्रापि पक्षे आङ्गश्च वाङ्गश्च सौह्यश्च अङ्गवङ्गसुह्याः, गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजा इत्यादौ द्वन्द्वे लुङ् न स्यात्, अत्र ह्येकैकस्मिन्नेवार्थे

(तन्नाजस्य बज्जु तेनैवास्त्रियाम् । ३ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

अचः परस्मिन्नितीति । (कै)

यद्यप्यन्तवद्भावेन चावन्तस्यायं विधिरिति न पूर्वविधित्वं तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वोद्देशकविधावित्यर्थादस्येव । यद्यपि यश्चन्दोऽपि स्थान्येव स कथं ततः पूर्वस्तथापि यत्किञ्चित्स्थानि भूतपूर्वत्वमस्येव स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यत्र न मानं स्थानिनि पृथग्भूते सत्यभवतो लुक् एकादेशे-
ऽयभावातिदेशो बोध्यः । एतेन चावन्तस्य कथं चापा व्यवधान-
मित्यपास्तम् ॥

तदेवमिति । (कै)

अस्त्रियामित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य ज्ञापकमिति भावः ॥ नन्वयं दोषो बज्जवचनग्रहणे ऽपीति कथं परं प्रत्ययस्योपन्यासो ऽत आह

अन्त्यस्य तावदिति । (कै)

एवञ्चार्थपक्षे त्रयाणामपि लुग्वाच्यः । प्रत्ययपक्षे त्वनन्त्ययोरे-
वेति भावः ॥

प्रसङ्गः । अत्राहुः । लोप्यलोपिभिरपत्यप्रत्ययैः कृते बज्जत्वे विकल्पः । भृगुवत्साग्रायणेष्णु, अगार्यकाश्यपगालवानामित्युभयथापि सूत्रनिर्देशात् । अस्त्रियां किम् । आङ्ग्यः स्त्रियः । स्यादेतत् । आङ्गस्यापत्यानि बह्वनि,

प्रत्यय उत्पन्नः, पूर्वत्र तु पक्षेऽन्तिमस्यापि तावत्सिद्धाति बज्जवचनपरत्वात् । नैष दोषः । युगपदधिकरणतायां बन्धः, तत्रैकैकस्य वर्त्तिपदस्य बह्वर्थक-
त्वाल्लुग्भविष्यति । नन्वेवमपि तद्धित उत्पत्तिदशायामेकैकस्मिन्नेवार्थे उत्पन्न
इति तन्नाजो यो बज्जमुयञ् यो बज्जु अञ् यो बज्ज्वित्युच्यमानो लुङ् न
स्यादेव । नन्वत्र बज्ज्वित्यनेन न प्रत्ययमात्रं विशेष्यते किं तर्हि प्रत्यय-

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

बहुष्वर्थेपूत्यन्त इति । (कै)

यदा विशेष्यांश्चेऽपि न संख्याभावं तदैकशेषेण बहुष्वर्थेषु
स्थित इत्येतां बोध्यः ॥

तस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुवचनपरत्वाभावादिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणन्तु (१।१।६२) ननुमतेति (१।१।६३) निषिद्ध-
मिति भावः ॥ ननु अस्त्रियामित्यस्य यथा ऽर्चान्तरानुपसंक्रान्तस्त्री-
विषयता तथा बहुष्वित्यस्यार्चान्तरानुपसंक्रान्तबहुलविषयकत्वान्नात्र
दोषः । श्लोकयोस्तस्योपसंक्रान्तत्वादिति चेन्न ।

बहुष्विति (पा)

बहुवचनेनैव सर्वस्यापि बहुलस्य ग्रहादित्याशयः । अत एवात्यङ्ग
इत्यादिसिद्धिः । इदमेव ध्वनयितुं सूत्रकृता “अस्त्रियामिति”
विभिन्नविभक्तिनिर्देशः कृतः । प्रकृतसूत्रे वार्तिककरणादेतदुदाहरणं
विषयीभूतमाङ्गानामपत्यं माणवक आङ्ग इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ।
“गोत्रेऽनुगचीति” (४।१।८८) समाधानमपि साधारणमेव ।

अणोदाद्य इति फिञ् । तस्य तद्राजाच्चाण इति गणसूत्रेणात्राक्षरगोत्र-
मात्रादिति वार्तिकेन लुक् । अङ्गाः । वेदस्याप्रत्ययानि बहुनि, अत इज्
स्थलत्रिवेति लुक् विदाः । अत्र यूनि बहुत्वान्वयेऽपि गोत्रस्य तद्राज-

ग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणे सति तदन्तं विशेष्यते तद्राजान्तं यद्बहुषु
यजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्विति, यद्येवं कश्यपस्यापत्यं काश्यपः विदा-
द्यज्, तस्य प्रतिपत्तय इति ‘इवे प्रतिपत्तयवि’ति कन्, तस्य ‘जीविकार्थे’
चापश्य इति देवप्रयादिषु अर्चासु पूजनार्थास्त्विति पाठाद्वा लुपि कृते

(तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)
 एतत्सूत्रविहितस्यापि तेनालुग्विधानात् । यत्तु तत्र लक्षणप्रति-
 पदोक्तपरिभाषया “यस्कादिभ्यो गोत्रे” (२ । ४ । ६३) इत्येतत्प्र-
 करणस्थत्वात् । इत एव तत्र बज्रस्वित्यादीनामनुवृत्तेः श्रोतवत्कृ-
 बुद्धिस्थिताया एव प्रकरणत्वात् । अत एव “गोत्रेऽलुगचीति”
 (४ । १ । ८८) सूत्रे भूम्निप्राप्तस्य लुका लुगिति भगवता वक्ष्यते ।
 उत्तरसूत्रोदाहरणन्तु उत्तरसूत्रविषये ऽप्ययं विचारस्तुल्य इति
 बोधयितुमत एवोपक्रमे तद्राजादीनामित्युक्तम् ॥ भाष्ये

नचात्राजादिमिति । (भा)

१ “यस्मिन्विधिरिति” परिभाषालभ्यमेतत् ॥

वर्णाश्रये इति । (भा)

अजादिप्राग्दीव्यतौचविषये इत्यर्थे ऽपि लुका विषयस्याप-
 हाराद्दोष एवेति बोध्यम् । भाव्युच्चारणमेव हि विषयः । अति-
 व्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव पक्षे व्याप्तिमाह भाष्ये

१ यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥

वाच्यस्यैक्याद्बहु न स्यात् । किञ्च विदानामपत्यं माणवकः वैदः वैदौ । अत्र
 युवबज्रत्वाभावेपि गोत्रबज्रत्वादतिव्याप्तिः । सत्यम् । गोत्रस्य बज्रं
 लोपिनो बज्रवचनान्तस्य प्रवृत्तौ होकयोरलुक् । एकवचनद्विवचनान्तस्य

काश्यपा इत्यजन्तस्य प्रतिकृतिबज्रत्वे लुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । ‘यज-
 चोस्ते’त्यत्र ‘यस्कादिभ्यो गोत्र’ इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, तेन गोत्रबज्रत्वे
 लुक् प्रतिकृतिबज्रत्वे न भविष्यति । नन्वेवमप्याङ्गस्यैकस्य प्रतिकृतयो बहुव्य
 इति तद्राजान्तस्य बज्रं वृत्तेर्लुक्प्रसङ्गः । नह्यत्रेदमस्ति तद्राजान्तं यदपत्यं

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६९ ।)

एकेति । (भा)

बहुषु लोपी यस्तद्धितस्तदन्तप्रकृतिकैकवचनाद्यन्तस्य युवबहुत्व-
विषयकप्रत्ययविषये प्रकृतित्वेन प्रवृत्तौ सत्यां तदवयवस्य तद्धितस्य
लुग्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

इति पाठादिति । (कै)

अयं वाऽभियुक्तानां पाठो न त्वेतावतेदमार्षमिति बोध्यम् ॥
अत्र तं यद्वङ्गत्वित्यर्थं न्यायविरोधमप्याह

प्रत्ययादर्शनस्यैवेति ॥ (कै)

ततोऽयमाहेति । (कै)

प्रत्ययार्थबहुले लुगिति यस्य मर्त सोऽयं स्वपक्षादोषकथनो-
त्तरमाहेत्यन्वयः ॥

किमाह । (भा)

इदं बहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारो ऽयमित्याहेत्यर्थः ॥
पदानां वङ्गर्थत्वे ऽपि प्रत्ययस्य वङ्गर्थत्वाभावादाह

प्रत्ययान्तमिति ॥ (कै)

प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनीति वार्त्तिकद्वयेन सिद्धम् । यदा । अथास्तुद्धारः
सूत्रेणापि सुकरः । तथाहि । तद्राजान्तं यद्वङ्गत्विति व्याख्यास्यामः । न
चैवं प्रतिकृतिबहुलेति प्रसङ्गः । तेनैवेत्यस्य लोपिप्रत्ययार्थजातीयेनेत्यर्थात् ।

बहुले वर्तत इति । एवं तर्हि तेनैव ग्रहणमस्मिन् पक्षे न कर्तव्यमित्युक्तं
तदत्रोपयोच्यामहे, यस्मिन्नर्थे लुग्भावी प्रत्यय उत्पन्नस्तेनैव चेतृत्वं बहुत्व-
मिति । इह चाप्ये प्रत्यय उत्पन्नः प्रतिकृतिवृत्तं च बहुत्वम्, यद्येवम्
आङ्गस्यापत्यानि 'अणो ह्यच' इति फिञ्, तस्याब्राह्मणमोत्रमात्रादिति वा

(तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । व्या. २)

स उत्तरनेति । (कै)

ननु गोत्रग्रहणानुवृत्त्या तत्र दोषं परिहरिष्यति । एवमप्याङ्गस्य प्रतिष्ठातिर्य आङ्ग इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक् प्राप्नोति । नन्वापि गोत्र इति वर्तत इति चेन्न । अत्रापि सूत्रे गोत्र इत्यपकर्षणेनादोषात् । तद्राजस्यापत्यत्वादारोपितगोत्रत्वमस्येव । यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं तेनैवेत्यवगमं कर्तव्यमयंग्रहणपक्षेऽपीत्युक्तं तदेतेन परास्तं भाष्यविरुद्धं च ॥ वस्तुतः

सर्वाणि द्वन्द्वे बहुव्रीह्यानीति (भा)

भाष्यस्यायमर्थः । आश्रयतया बहुत्ववदर्थप्रतिपादकानीति द्वन्द्वे हि अन्यसंख्याबोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तरविभक्त्या ते ते ऽर्थो वस्तुतो बहुत्ववन्त एवोपस्थाप्यन्ते पर्याप्त्या बहुत्ववदर्थप्रतिपादकत्वनिवेशे न किञ्चिन्मानम् । युगपदधिकरणविवचायामित्यस्यापि युगपद्ब्रूयाणामेकत्रान्वयविवचायां द्वन्द्व इत्येवार्थः । युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे दूषित एवेति न तमादायास्य ग्रन्थस्य

गोत्रयूनादेरप्रत्ययतया सजातीयत्वेऽपि प्रतिष्ठाते विजातीयत्वात् । नापि वैदो वैदावित्यत्रातिशयान्तिः । गोत्रे लुगचीति सूत्रेण इति विवक्षित एवालुक्प्रवृत्तेः । न च यून्युपसङ्गमानान्तरं पुनर्धुवबहुत्वे इव तद्वित्वैकत्वस्थले लुक्

‘तद्राजाच्चाण’ इति वा लुक्, अङ्गाः । वैदस्यापत्यानि ‘अत इज्,’ गृह्यज्ञि-
येति लुक्, विदाः । अत्र गोत्रे प्रत्यय उत्पन्नो युवकतं चात्र बहुत्वमिति लुङ् न स्यात् । नैष दोषः, तेनैवेत्यस्य तज्जातीयनैवेत्यर्थः, युवा चापत्यतया तज्जातीयो न प्रतिष्ठातिः । एवं च कृत्वा द्वन्द्वो यदा लोपिनामलोपिनां च भवति तदा न भवति आङ्गदेवदत्तयज्ञदत्ताः गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्ताः । इह

(अ. २ । पा. ४ । व्या. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

व्याख्योचिता । अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापचे विनावलम्बित
इति मत्वा स्वपक्षेऽपि दोषाभाव इत्याह भाष्ये

ततो ऽयमाह यस्य बहुवचने इति । (भा)

अर्थवादिकताव्याप्तिपरिहारानन्तरमित्यर्थः ॥

चोदिः पृच्छत्यर्थत्वादिति । (कै)

व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येव द्विकर्मकत्वं सिद्धमित्ययं प्रथमो
वृथेति वस्तुतत्त्वम् ॥

न लुमताङ्गस्येति । (पा)

तथा चाङ्गोद्देशककार्यं एव निषेध इति नात्र निषेधप्रवृत्ति-
रिति भावः । “न लुमता तस्मिन्निति” वार्तिकन्यासे ऽपि प्रत्य-
याच्छिन्नप्रकृत्युद्देशककार्यं एव निषेधो न तु तदवयवोद्देशक इति
तात्पर्यम् । विषयसप्तमौपक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ बाधकाभाव
इति न दोषः । एवञ्चात्यङ्ग इत्यपि सिद्धम् । अत्रेदं बोध्यम् ।
युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वात् । प्रत्ययपक्षे ऽयं दोषः स्थित
एवेति ॥ भाष्ये

प्राप्तिरस्ति युववज्जत्वे तु पुनर्लुक् । न च पुनर्लुक् प्राङ्गः । समर्थानां
प्रथमादित्यधिकांशात् । विभक्तिविपरिणामेन हि गोत्रप्रत्ययस्य प्रथमस्य

तु भार्गवश्च वात्यश्चायायणश्च भृगुवत्सायायणा इति, यद्यपि नलोपिभिरेव
कृतं वज्जत्वम् । आग्रयणे नडादिको लुगभावात्तथाप्यप्रत्ययतया तज्जाती-
यत्वमस्तीति लुगभवत्येव । यद्येवं भार्गवश्च काश्यपश्चगालवश्च भार्गवकाश्यप-
गालवानामित्यत्र गालवे ऋष्यणो लुगभावेऽप्यप्रत्ययतया तज्जातीयत्वाद्यञ्जो-

(तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्वियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

पञ्चगर्ग इति । (भा)

निषेधस्वर्यान्नरानुपसंक्रान्तस्त्रीविषय इत्युक्तम् ॥

सुवन्तेनेति । (कै)

तस्य लुक्प्रत्ययान्तन्यायेन प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्बहुवचनपरत्वेन लुक्-
सिद्ध्या न दोष इति भावः ॥

लुक्छास्त्वदलुक्छास्त्रस्यापीति । (कै)

तस्याप्यपत्याधिकारबहिर्भूतत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादिति
भावः ॥ ननु “लक्ष्ये लक्षणस्येति” न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः । किञ्च
“यूनि लुगि” (४ । १ । ८०) त्युत्तरत्रोक्ते “गोत्रेऽलुगिति” (४ । १ । ८८)
सूत्रे युवातिरिक्ता येत्यस्यैव गोत्रग्रहणात् । युवबहुत्वाश्रयलुक्
कथमलुक् । अपि च यत्र गोत्रे वर्तमानस्य लुक् प्राप्तस्तद्व्यतिरिक्त-
प्राग्दीव्यतीये ऽर्थे यो ऽजादिस्तत्रेत्यर्थस्य शब्दमर्यादया लाभात् ।
न चास्यामवस्थायां प्रत्युपसंक्रान्तात् कश्चिद्विवक्षितो ऽस्तीति चेन्न ।
अर्थभेदेन लक्ष्यभेदात् । गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्येत्यर्थाश्रयणेनात्रो
युवातिरिक्त गोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याप्यभावः । अत एव न
द्वितीयोऽपि ॥

अलुगित्वर्थः । प्राथम्यं चार्थान्तरेनुपसंक्रान्तत्वम् । अत एवात्रिभरद्वाजि-
केति सिद्ध्यति । अत्रेरेपत्यानि इतश्चानिज इति ङक् । भरद्वाजस्यापत्यानि

लुक्प्रसङ्गः । एवं तर्हि भृगुवत्स्यायाद्यथेव्यगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति
निर्देशद्वयाद्धोष्यलोपिभिरपत्यप्रत्ययैः कृते बहुवचने विकल्पः । तदेवं तद्रा-
जान्तस्य बहुवचने वर्तमानस्येति स्थितम् । वृत्तौ तु तद्राजसञ्ज्ञकस्य प्रत्ययस्य

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

समर्थानां प्रथमस्येति । (कै)

अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमेव
फलं प्रकृतोपयोगि तु प्रथमादित्येव तस्य वाऽनुवृत्तिसार्थवशाद्भि-
भक्तिविपरिणाम इति भावः ॥ अवश्यं चैतदित्यस्यार्थमाह

यथा न्यासे ऽपीति ॥ (कै)

ततो ऽणञोरिति । (कै)

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्चे (२ । ४ । ५६) त्यनेनाणः
“यञञोश्चे” (२ । ४ । ६४) त्यत इत्यर्थः ॥

ज्ञापनायेति । (कै)

प्रथमादित्येतत्सम्बन्धज्ञापनायेत्यर्थः ॥ भाष्ये

नियमार्थमित्यस्य (भा)

तत्सम्बन्धबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थः ॥ पूर्वव्याख्यानात् तत्स-
म्बन्ध इदानीं तु तच्चैवार्थं ज्ञापकमुक्तमिति भेदः ॥ भाष्ये

अनन्तं यद् बहुष्विति । (भा)

बहुष्वित्यस्याव्याप्यतिव्याप्तिवारकतया सारवत्त्वलाभेन तदन्त-
विशेषणमिति भावः ॥

विदाद्यञ् । तत उभयत्र युवबहुत्वे अत इच् तस्य ण्यच्चात्रियेति लुक्, ढको-
ऽत्रिभृग्विति, अञो यञञोश्चेति । ततो अत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति

बहुषु वर्तमानस्येति अधिकरणे षष्ठौ बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य
तद्राजान्तस्य यो ऽवयवः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । ‘तेनैव चेतद्राजेनेति’ । अत्रापि
तद्राजान्तेनेत्यर्थः । तद्राजेत्यपि लोपिप्रत्ययोपलक्षणम् । अङ्गमर्गलोहध्वजा

(तद्भाष्यस्य बहुषु तेनैवास्त्वियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । व्या. २)

तस्यायमधिको दोष इति । (भा)

युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वाद् द्वन्द्वे ऽवज्जेषु लुग्वचन-
मिति दोषो ऽस्त्येवेति तस्याप्युपलक्षणमिदमर्थपरत्वे तु युगपदधि-
करणतां विना ऽपि तद्दोषोद्धार उक्तः ॥

एकैकमिति । (कै)

द्वन्द्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदाये शक्तौ समुदायस्य
प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भावः । यद्वा समु-
दायाभिधायीत्यस्य समुदायगतवज्जत्वाशयाभिधायीत्यर्थः ॥ भाष्ये

अर्थस्य तत्त्वमिति । (भा)

तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ ॥ पण्डितज्ञेय प्रकारं दर्शयति

तत्रेति । (कै)

अन्येतुमतं तु न युक्तं न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्ता गार्ग्य
उच्यन्ते । गार्गी चेत्येकवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणात् समासे
संख्याविशेषानवगमाच्च युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वाक्यादयः
स्त्रीत्वयुक्ता नोच्यन्ते ऽनुभवविरोधादित्याहुः । पर्युदासप्रतिषेध-

द्वन्द्वाहुन् तस्याकादेशः । तत्रसाधुरिति यत् कार्यः । एतेन तस्यामेव शब्दोः
पाण्ड्या इति व्याख्यातम् । वज्जित्कोरुलेत्यत्र पाण्ड्योर्ध्वं इत्युपसङ्ख्यानत्

इत्यादावपि भवतीत्याहुः । इहाङ्गस्यापत्यानि वज्जन्यङ्गान्तेषामपत्यं युवा
युवानौ वा आङ्गः आङ्गाविति युवसङ्क्रान्तेः प्राग्गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधा-
ल्लुगभावः, पश्चात्तु वज्जत्वाभावाद् । अचीति च विषयसप्तमी तेन युवप्रत्यये
पश्चात्तुमता लुप्तेऽपि विषयभूत एव तस्मिन्प्रागेव लुक्ः प्रतिषेधः, लुप्तेऽपि वा

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ।)
 योरुभयोरपि गार्गीशब्दे लुगभावौ । अन्यथोर्लुगित्यर्थतत्त्वं द्वन्द्वार्थं
 उद्भूतावयवभेदे समूहे गार्ग्या उपसंक्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपसंक्रान्त-
 स्त्रियो ऽभावादिति परे ॥

बह्वर्थ इति । (कै)

बहुत्वाश्रयार्थ इत्यर्थः ॥

अथ तेनैवेतिवचनादिति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपक्षे तेनैवेति वचनान्तामाकारीतिलुक् । अर्थ-
 ग्रहणपक्षे तदभावात् प्राप्नोति । तथा च द्वितीयपक्षे एतदर्थमेव
 तेनैवेति किं कर्तव्यमिति प्रश्नाश्रय इति भावः ॥

ज्ञापकद्वयेति । (कै)

एवञ्च तेनैवेति न कार्यमिति भावः । तेनैवेति कुर्वता ऽपि
 भृगुवत्सायाद्यणेष्विति प्रयोगनिर्वाहाय ज्ञापकस्यावस्थाश्रयणीयत्वात् ।
 एवञ्च गार्ग्यश्च चैत्रश्वेत्यादौ द्वन्द्वे यथाप्रयोगं लुगलुकोर्व्यवस्था बोधा ॥

१ “प्रत्यय” इत्यारम्भ “प्राप्नोति” इत्यन्तं नास्ति इंग्लिशडोयविवरणपुस्तके ॥

आणस्तद्राजत्वेऽपि पाण्डेय साधवः पाण्ड्या इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन साधुत्व-
 निर्वाहात् ॥

प्रत्ययलक्षणेन । नन्वचौति वचनाद्वर्णाश्रयोऽयं, नेत्याह, अचौति प्राग्वीत्य-
 तीयस्य प्रत्ययस्य विशेषणं प्रत्यय एव लुकि निमित्तम् । ‘आङ्गः स्त्रिय-
 इति’ । इह च आङ्गी च वाङ्गश्च सौक्ष्म्येति द्वन्द्वे आङ्गीतिशब्देन स्त्रीत्व-
 युक्तानामभिधानान्तदणो लुग् भवति आङ्गीवङ्गसुद्धा इति भवतीत्याहुः ॥

यजजोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

इतः प्रभृतीति (कै)

अतः पूर्वविषये आङ्गं कुलमित्येवेति भावः ॥

यजजोश्च ॥ गोत्रे यौ यजजौ तदन्तं यद्वज्रं तदवयवयोर्यजजो-
र्लुक् स्यान्न तु स्त्रियाम् । गर्गाः वत्सः विदाः उर्वाः । स्त्रियां तु गार्ग्यः
स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वीपादनुसमुद्रं यज्, द्वैष्याः । उत्सादिभ्योञ्,
बौह्याः । अथ कथं यौत्रा दौहित्राः विदाद्यजन्तत्वात् । उच्यते ।
अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रन्तच्चेह प्रवराध्यायप्रसिद्धम् । न च
यौत्रादिस्तथा । इदं च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे कैयटेन स्फुटीकृतम् ।
यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठा उपसङ्ख्यानम् । एकद्वयोरिति भाव-
प्रधानो निर्देशः । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । यजा-
दीनां किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोः किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ।
तत्पुरुषे किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठाः किम् । परमगार्ग्यः ॥

“यजजोश्च” ॥ ‘गोत्रप्रत्ययस्य वज्रं वर्तमानस्येति’ । अत्रापि
व्यधिकरणे षष्ठौ । वज्रं वर्तमानस्य समुदायस्य सम्बन्धी यो गोत्रप्रत्ययो
यज् अज् च तस्येत्यर्थः । तेन द्वन्द्वेऽपि भवति गर्गवत्सवाजा विदौर्वभरद्वाजा
इति । ‘गार्ग्यं स्त्रिय इति’ । ‘यजश्चे’ति डीप् ‘हलस्तद्धितस्य’ । ‘वैद्य
इति’ । ‘शाङ्करवाद्यजा डौन्’ । ‘एकद्वयोरिति’ । एकत्वद्वित्वयोरित्यर्थः ।
‘संख्याया अल्पीयस्या’ इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । द्वेकयोरिति निर्देशाद्
द्विशब्दस्यापि भवति । ‘गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलमिति’ । प्रकरणादिवशाद्
द्विवाचगतौ द्विवचनान्तस्यापि विरुद्धः समासः ॥

बङ्गच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्वसंभवादाह

गोबलीति । (कै)

इदमेव तयोरपि समासज्ञापकमिति भावः । वस्तुतो गोबली-
वर्दमित्यादौ सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये
उक्तत्वेनात्र सौत्रत्वाद् द्वन्द्वः । सामान्यविशेषवाचिनोर्नैव द्वन्द्वः ।
“सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति” वक्तव्यमिति तत्रैव भाष्योक्ते-
रिति बोध्यम् ॥

बङ्गच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ बङ्गचः परो य इजः प्राच्यगोत्रे भरत-
गोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः । मन्थरैषगाः । भरतापत्ये
तु युधिष्ठिराः । अर्जुनाः । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्यां कुर्वादिष्ठापवादी
बाङ्गादिस्तस्य इज् । भरतापत्ये अभेदोपचाराद्भरतशब्दः । ते च भरताः
प्राच्या एव । द्वन्द्वस्तु गोबलीवर्दन्यायेन । सामान्यविशेषवाचिनोर्वाचनिक-
द्वन्द्वनिषेधो यद्यप्युक्तस्तथापि तस्यानित्यता अनेनैव ज्ञाप्यते । तत्फलं
तु तमेव । प्रागग्रहणेनैव सिद्धे भरतानां पृथगुपादानमन्यत्र प्रागग्रहणे
एषां ग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम् । तेन इजः प्राचामिति लुक् भरतयुवप्रत्य-
यस्य न भवति । आर्जुनिः पिता आर्जुनायनः पुत्रः ॥

“बङ्गच इजः प्राच्यभरतेषु” ॥ भरतापत्येषु भरतशब्दाऽभेदोपचारा-
द्वर्तते, यथा रघूयामन्वयं वक्ष्ये इति । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्यां कुर्वाणिष्ठापवादी
बाङ्गादिस्तस्य इज् । बलाकाशब्दोपि बाङ्गादिः । ‘भरताः प्राच्या एवेति’ ।
प्राच्यभरतेष्विति द्वन्द्वस्तु सामान्यविशेषवाचिनोर्गोबलीवर्दन्यायेनेति भावः ॥

(उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ।

२ । ४ । ६६ ॥

पाठो ऽनार्थ इति । (कै)

वृत्तिकारोक्त इत्यर्थः ॥

उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् वा स्यात् । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । सूत्रशेषस्य अद्वन्द्वे इत्यस्य तु द्वन्द्वेयद्वयमिह नानुवर्तत इत्यर्थः । एषां मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । आष्टककपिष्ठलाः । कृष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । एषां पूर्वेण नित्यमेव लुक् । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । आष्टकाः । आष्टकः । कापिष्ठलाः । कापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः । काष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । काष्णसुन्दरयः । शेषाणान्तु द्वन्द्वेऽपि विकल्प इति वृत्तिः । भाष्ये तु आष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठो ऽनार्थ इति कैयटः ॥

“उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे” ॥ ‘द्वन्द्वे चाद्वन्द्वेचेति’ । कथमद्वन्द्वइत्युच्यमाने द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति, तदाह । ‘अद्वन्द्वयद्वयं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति’ । नात्र शास्त्रीयो ऽधिकारः स्वरितत्वनिबन्धनो विवक्षितः, नहि पूर्वसूत्रे द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरितः, तस्मात्सौक्तिकोधिकारो व्यपेक्षालक्षणः, तदिह द्वन्द्वशब्देन तद्विमया व्यपेक्षाभिधीयते तस्या नञा निषेधो ऽद्वन्द्वे इति । किमुक्तं भवति, द्वन्द्वइति नापेक्ष्यतइति, तदनपेक्षायां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति । अद्वन्द्वइत्यस्मिन्नसति लौकिकोऽधिकारो द्वन्द्वस्य शङ्कोत, द्वन्द्वश्चैवामेव परस्परं गृह्यते, तेषां पूर्वेण नित्यं लुग्भवतीति । भाष्ये तु आष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्थ इति निश्चयः ॥

आसक्तस्वरित इति । (कै)

फलाभावादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गभावस्यैवान्वाख्यानं
वार्त्तिकमित्यन्ये ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डि- नच् । २ । ४ । ७० ॥

प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह

प्रकृतेरेवेति । (कै)

अर्थादेव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः ॥ भाष्ये

वृध्यभावः स्यादिति । (भा)

एवञ्च को न स्यादिति भावः । पूर्वं फलाभावाद्दृढसंज्ञाभावेन
स्थानिवद्भावेन न तस्माभ इति बोध्यम् ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्य
अगो यञश्च वज्रषु लुक् स्यात् अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यम्
अगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्त्यः । कुण्डिनाः । कुण्डिनी-
शब्दस्य यञि भस्याठ इति पुंवद्भावे नस्तद्धित इति टिलोपे कौण्ड्य इति

“आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्” ॥ कुण्डिनीशब्दस्य यञि
‘भस्याठे तद्धित’ इति पुंवद्भावे ‘नस्तद्धित’ इति लोपे कौण्ड्य इति
प्राप्नोति, अस्मादेव निपातनात्पुंवद्भावाभावः । असति च तस्मिन्नीकारस्य

(आगस्यकौण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनच् ।

(अ. २ । पा. ४ । आ. २)

२ । ४ । ७० ।)

अस्य विशेषेति । (कै)

यद्यपि कौण्डिना इति सिध्यति । तथाप्यागस्तौया इति न सिध्यतीति व्याख्येयमिति भावः ॥ ननु प्रत्ययवाचकपदाभावेन बहुवच्यस्य प्रत्ययान्तसमुदाये एवान्वये च तस्यैव लुक् स्यादत आह

बहुष्विति ॥ (कै)

यः प्रत्यय इति । (कै)

लुगाक्षिप्तो ऽयं प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वादिति बोध्यम् ॥

प्राप्तम् । अस्मादेव तु निपातनान्न पुंवत् । ईकारस्य यस्तेति लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपो न । चकारः स्वरार्थः । मथो-
दात्तो हि कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्यस्या इति मत्वर्थीयस्य इनेषदात्तत्वात् ।
तदादेशोपि आन्तरतम्यात्तथा स्यात् । कथं तर्हि, वासिष्ठकुण्डिनौ तद्वदु-
पमन्युपराश्रयः । चतुर्णामेकगोत्रत्वान्न विवाहः परस्परमिति ॥ उच्यते ।
नायं कुण्डिनजादेशः किन्तु कुडि दाहे इत्यस्मादौणादिके इनच्प्रत्यये
उज्ज्वलदत्तादिभिर्युत्पादितः स्वतन्त्र एवायं शब्दः । अत एव वासिष्ठमैत्रा-
वरुणकौण्डिन्येति, होताकुण्डिनवन्मित्रावरुणवद्वसिष्ठवदित्यध्वर्युरिति

यस्येति लोपः, तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपाभावः ।
आगस्यकौण्डिन्येत्येतयोर्गात्रप्रत्यययोरिति व्यधिकारेण यद्यौ, एतयोर्भाव-
वयवावित्यर्थः, तावेव स्वरूपेण दर्शयति । 'अणश्च यञ्छेति' । मथो-
दात्तो हि कुण्डिनीशब्द इति । कुण्डमस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' प्रत्यय-
स्वरः, डीबनुदात्तः । ननु मानुवतक्षुगृहणं, प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्तामव
आह । 'तयोरित्यादि' । यदि हि प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्यातां 'गोत्रे-
ऽलुगचौ' ति प्रतिषेधो न स्याद् लुको ह्यसौ निषेधो नादेशस्य, ततश्चा-

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । (कै)

स्यानषष्ठौषामर्थस्य प्रतिबन्धिकेति भावः ॥

तत्रेति । (कै)

एतदर्थमेव तत्र प्रत्ययग्रहणं कृतम् । यदा गोत्रे इत्यनुवर्त्य
गोत्रे कृतस्य लुगित्यर्थाच्च दोषः ॥

पर्यायाभाव इति । (कै)

विकल्पस्याष्टदोषदृष्टत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

बौधायनसूत्रं सङ्गच्छते । आपस्तम्बसूत्रमप्येवम् । एतेन वसिष्ठमित्रावरुणौ
कुण्डिनश्च महातप्रा इति मत्स्यपुराणप्रवराध्यायप्रयोगोपि व्याख्यात इति
दिक् । इह यदि लुक् नित्यं विशिष्टयोरेवादेशौ क्रियेते तदा कौण्डिना
इत्यस्य सिद्धावपि आगस्त्यौषा इति न सिद्ध्यति । तथाहि । अगस्त्य-
शब्दादृष्यणि आगस्त्यः । ततो वज्रवचनान्तादृङ्गाच्चे विवक्षिते गोत्रेऽलुग-
चौति लुक्प्रतिषेधः । प्रत्ययविशिष्टस्यागस्त्यादेशपक्षे तु तन्निषेधाभावा-
दृङ्गत्वापगमे शैषिकोगोत्रे स्यात् । उपपादितं चेदं प्रत्ययस्य लुक्सूत्रे ॥

देशे सत्यदृङ्गत्वादणोत्र स्यात्, लुकि तु सति तस्य प्रतिषेधे तत्सन्निधोग-
शिष्टस्यादेशस्याप्यभावादृङ्गलक्षणाश्रयो भवति । तत्र विशेषो नास्तीति
किमर्थं तर्हीदमुक्तम् अगस्त्य यच्च वज्रषु लुग्भवतीति । एवं मन्यते, यदि
कुण्डिनजादेशः समुदायस्य स्याद् अगस्त्यादेशोऽपि तथा स्याद् अतोऽवश्यं
लुगनुवर्त्य, अनुवृत्तस्य च कौण्डिन्येनापि संबन्धो विरोधाभावादिति ॥

यङो ऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥

यङा साहचर्यादच् प्रत्यय एवात्र गृह्यते ॥

ऊतोऽचि । (कै)

ऊतः परस्य यङो ऽचि लुगित्यर्थः ॥

यङोऽचि च ॥ यङो ऽच्प्रत्यये परे लुक् स्यात् । चकाराद्रहुलमन्य-
त्रापि । लोलुवः । पोपुवः । पचाद्यच् । इदमेव अचि लुगिविधानं ज्ञापकं
सर्वधातुभ्यः पचाद्यजिति । बाङ्लकात् वेभिदीति चेच्छिदीतीत्यादि । इह
अजिति प्रत्याहारो न गृह्यते । तथाहि सति अणौत्वेवावक्ष्यत् । यङन्ता-

“यङोऽचि” च ॥ ‘अचि प्रत्यये परत इति’ । पचाद्यचीत्यर्थः । एतदेव
ज्ञापकं सर्वधातुभ्यः पचाद्यच् भवतीति, प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति,
तथा हि सत्यणौत्वेव वक्तव्यमन्याजादेः प्रत्ययस्यासंभवात् । ‘न तु क्न्द-
सीति’ । ऊश्रुवोः सार्वधातुक’ इत्यत्र वार्तिकं, ऊश्रुग्रहणमनर्थकमन्यस्या-
भावात् । यति वातीत्यत्र किङ्तीत्यधिकारान्न भविष्यति, यातः वातः,
अचीत्यनुवर्तते । यान्ति वान्ति, ओरिति । युवन्ति रुवन्ति, अनेकाच
इति वर्तते । अयुवन्, अरुवन्, अडागमोऽसिद्धः । प्रोशुवन्ति, असंयोग-
पूर्वस्येति वर्तते । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं तर्हि ऊश्रुग्रहणं, योयुवति, रोरुवति ।
यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्धं, क्कान्दसो यङ्लुक् तत्र ‘क्कन्दसुभ-
यथे’ त्थार्धधातुकत्वादेव न भविष्यति । तदेवं यङ्लुक्क्कान्दसत्त्वमभ्युपगम्य
ऊश्रुग्रहणं प्रत्याख्यातं वार्तिककारेण, स मन्यते, चकारेणात्र ‘वङ्लं
क्कन्दसी’ ति सर्वमनुवर्त्तिष्यते, तेनाचि प्रत्यये परतः क्कन्दसि भाषायां

यद्यचेति । (कै)

“न धात्विति” (१।१।४) सूत्रस्य प्रत्याख्यानप्रकारस्तु लक्ष्य-
विशेषविषय एवेति निरूपितं तत्रैव ॥ भाष्ये

इत्येव भवितव्यमिति । (भा)

योयूपो रोरूप इत्यत्र बाहुलकाद्यङ् लुगभाव एवेत्यपरे ॥

दन्यस्याचो ऽस्मभवादिति हरदत्तः । न च पापथ्ये पापथ्ये इत्यत्र सम्भवः ।
अपा व्यवधानात् । एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् लिटस्तभयोश्चिषः
सम्भवोस्तीति चेन्न । अम्यसङ्गात् । यदि तु अमन्ते इति निषेधान् मन्ते
कथंचित्तत्वंभवस्तर्हि यडा साहचर्यादिति युक्त्यन्तरमन्तेषण्यथम् ॥

यङो लुग् भवतीत्येकं वाक्यं, कृन्दसि बहुलमनैमित्तिको लुगिति द्वितीयं,
प्रसिद्धञ्च तथा कृन्दसो यङ्लुगिति, प्रयोगञ्च चिरन्तनः पथे गद्ये च
काव्याख्यायिकादौ विकटपदोपन्यासप्रधानैरपि कविभिर्न कृतो दृश्यते ।
भाष्यकारस्तु ऊर्ध्ववोरिति वक्ष्यन्ति, एवं तर्ह्येतच्चापयति भाषायामपि
यङ्लुगिति, तेन चेचिदीति चेच्छिदीति योयवीतीत्यादि सिद्धं भवति ।
वृत्तिकारस्तु मन्यते यदि ज्ञापकेनापि तावद्भाषायामपि यङ्लुकः प्रयोगो
भवति हन्तैवमत्रैव कृन्दो ग्रहणं मानुषतत् प्रयोगस्तु ज्ञापकाश्रयेणैव
यथाभिधानं व्यवस्थास्यत इति । अतो न भाष्यवार्तिकविरोधो वृत्तेः
प्रङ्गनीयः ॥

(गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । (अ. २ । पा. ४ । आ. २)
२ । ४ । ७७ ।)

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मै- पदेषु । २ । ४ । ७७ ॥

इणो यो गाशब्द इति । (भा)

भाष्ये इकोऽपीष्वद्भावात्तदादेशस्यापि सिद्धिरिति भावः ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ एभ्यः सिचो लुक् स्यात्पर-
स्मैपदेषु । इह मण्डूकजुत्या लुगनुवर्तते न त्वनन्तरोपि पुलुः व्याख्यानात् ।
यद्यपि गामादाग्रहणेष्वविशेषस्तथापि गातीति निर्देशादिहेयोगालुङीत्यस्य
ग्रहणं गादेशस्यैव ह्ययं श्रुतिरिति शब्दलुका निर्देशः । ननु नायं गादेशः ।
लुङ्येव तद्विधानात् । सत्यम् । तथापि प्रकृतिवदनुकरणमिति स्थानिव-
द्भावातिदेशाच्छब्दलुक् । भवतेर इत्यादौ तु अस्यादेशानुकरणे अतिदे-
शातिदेशेन प्राप्तोपि शब्दलुक् प्रकृतिवदित्यस्यानित्यत्वान्नैववधेयम् । हरद-
त्तस्तु स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवदनुकरणमिति वा गातीत्यत्र शब्दलुगित्याह ।
तत्र शब्दस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । वस्तुतस्तु गापोर्यग्रहणे इण्पिबत्योरिति
वार्तिकमेवात्र शरणम् । निर्देशादेव व्यक्तम् । लुगिवकरणग्रहणमिति तु
भाष्ये प्रौढवादमात्रम् । निर्देशस्य सन्दिग्धत्वात् । गायतेरपि हि सिचि
कृतात्वस्यानुकरणं गातीति सम्भवत्येवेत्यवधेयम् । अगात् अस्थात् अदात्

“गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु” ॥ ‘अभ्रुदिति’ । ‘भ्रुसुवो-
त्तिङी’ ति गुणप्रतिषेधः । ‘लुगनुवर्तते न स्मरिति’ । व्याख्यानात् । ‘इण्-
पिबत्योर्यग्रहणमिति’ । इण्देशो गा इणित्युक्तः तत्र गातीत्यादाविकस्येणो
ष आदेशस्तदनुकरणो गा तिपि शब्दलुका निर्दिष्टः, स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवद-
नुकरणं भवतीति च । तेन गामादाग्रहणेष्वविशेष इति लाक्षणिकस्यापि
गारूपस्य यद्यपि ग्रहणं प्राप्तं तथापि गातीति निर्देशादेव तस्य निवृत्तिः ।

यः स्थानीति । (कै)

स्थान्यादेशसम्बन्धे षष्ठीति भावः ॥ ननु पातेरपि पिवादेशः
किं नेत्यत आह

शिति चेति । (कै)

अदादिङुकेति श्लिपः कर्त्तर्यकत्वाभावादिकरणो न न्यायप्राप्त
इति वादिनां मतेऽपि तस्य गैतिरिति स्यादित्याशयः । न च गैशब्दे
इत्यस्य कृतात्वस्थानुकरणात् श्लिपापि एवमेव रूपेण निर्देशः

अधात् । पिबतेरेवेह ग्रहणं न तु पातेः । लुग्विकरणालुग्विकरणयोर-
लुग्विकरणस्थैवेति परिभाषया । अपात् । अभूत् । भूधातोः स्वतन्त्रस्या-
स्थ्यादेशस्य चेदं रूपं तुल्यम् । न चादेशस्य लुग्विकरणत्वात्पातिवदग्रहः
शङ्क्यः । आर्धाधातुकैकविषयतया हेतोः स्वरूपासिद्धेः गापोर्ग्रहणेन
इत्यादेशपिबत्योरेव ग्रहणमित्युक्तम् । नेह । कैगैरे शब्दे । अगासीत् ।
परक्षणे । अपासीत् । यमरमेतौटसकौ । पै श्लोषण इत्यस्यापि लाक्षणि-
कत्वादग्रहणं बोध्यम् । परस्मैपदेषु किम् । अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ।
अत्र कश्चित् सूत्रे भौधातोर्डसौ निर्देशः । एरनेकाच इति यण् । तेन
मा भैः शशाङ्क मम श्रौधुनि नास्ति राहुरिति प्रयोगः सङ्गच्छत इत्याह ।
एवं तु मा स्म भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रव्यते यतिरिति भट्टिर्विगृह्यते ।
माभैरिति तु ग्रामादिकम् । यद्वा । आगमश्रासनानित्यतयास्तिसिच इतौटो
विरहे सिपो हल्ङादिलोपे सिचो विसर्गः ॥

तथा लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्थैव ग्रहणमिति पिबतेरेव
ग्रहणम् । 'अगासीदपासीदिति' कै गै रे शब्दे । पा रक्षणे । 'यमरमन-
मातां सकृचे' ति सगागमः सिचश्चेट् 'अस्ति सिचो ऽप्युक्त' इतौट्, 'इट्
ईटि' । पै ओवै श्लोषणे इत्यस्य लाक्षणिकं प्रारूपमिति ग्रहणाभावः ।
'आगासातामिति' । कर्मण्यात्मनेपदमाताम् ॥

(तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

सन्दिग्ध इति वाच्यम् । लाक्षणिकत्वेन तस्याननुकरणतयास्याप्येवमेव
रूपं तस्यैव ग्रहणाच्च । अन्यथा गास्याघु इत्येवमेव वदेदिति भावः ।
गाङ्क्षु नानुकरणं परस्मैपदपरत्वाभावात् । “गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः”
इति श्लिष्टहितगानिर्देशविषयमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अलुग्विकरणस्येति । (भा)

“लुग्विकरणालुग्विकरणोरलुग्विकरणस्ये” (परिभा) त्यनयेत्यर्थः ॥

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ॥

अतनिष्टेति (भा)

मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ एभ्यः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः ।
अतत । अतथाः । अतनिष्ठ । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । जनस-
नेत्यात्मम् । पक्षे असनिष्ठाः । असनिष्ठः । यूयमतनिष्ठेत्यत्र तु न लुक् ।
आत्मनेपदेनैकवचनेन च यासा साहचर्यात्तथाभूतस्यैव तशब्दस्य ग्रहणात् ॥

“तनादिभ्यस्तथासोः” ॥ उदाहरणेषु स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ।
‘यासा साहचर्यादिति’ । यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारो ऽस्यात्मने-
पदमस्ति च परस्मैपदम्, अस्ति चैकवचनमस्ति च बहुवचनम् । अयं तु
खलु थाःशब्दो ऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च, तस्यास्य कोन्यः
सहायो भवितुमर्हन्नन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्चेति भावः । ‘आत्मने-
पदस्येति’ । उपसक्त्यामेतत् । एकवचनस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

आमः । २ । ४ । ८१ ॥

यद्यपि पूर्वसूत्रे लेरिति ज्ञेयं हणं तथाप्यत्र योग्यतावशाज्ज्ञेय
एव ग्रहणमिति ॥

निपातनादिति (कै)

“विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्यामिति” (पा-३।१।४१) “अभ्यु-
त्सादयामि” (पा-३।१।४२) त्यादिनिपातनादित्यर्थः ॥

तत्त्विति । (कै)

लेरित्यननुवृत्त्या सर्ववृत्तिद्वौ तदनुवृत्तिमभ्युपगम्य लुङ्लोटो-
र्निपातनाश्रयणमयुक्तमित्यर्थः ॥

तरबादेरिति । (कै)

लावस्थायामेव लुकः प्राप्या कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन तरबु-
त्पत्यत इत्याशयः । आदिना तमवन्तादुत्पन्न आमच ग्राह्यः ॥

आमः ॥ आमः परस्य लुक् स्यात्, ईङ्घांश्चक्रे । लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया नेह । अमगत्यादिषु, आम । आमनुः । तिबाद्यपवादत्वात्लाव-

“आमः” ॥ ‘आम उत्तरस्य लेर्लुग्भवतीति’ । यद्यपि सिचा लिर्विशे-
षितस्तथापीह लेरित्येवानुवर्ततइति भावः । विदामक्रन्विदाङ्कुर्वन्वित्यत्र
लुङ्लोटोर्निपातनाङ्गुभवति । तरबादीनां चामन्तादनुवृत्तिरेव, तस्यान-
भिहितपदार्थत्वात् । अयं च लुङ्नाप्राप्तेषु तिबादिषु विधीयमानत्वात्तादे-
शानामपवादः । तेनामन्तस्यातिक्रान्तत्वाच्चक्षुःकामं राजशास्त्रकारेत्यत्र ‘तिङ्-

व्यवहितेति । (कै)

तरवादौ सति व्यवहितत्वं स्यादिति भावः ॥ नन्वनभिव्यक्त-
पदार्थकत्वेनातिशयाद्ययोगान्तरवाद्यनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह

आमन्तस्येति । (कै)

प्रत्ययमात्रस्य लुक्फलमदर्शनमित्यत एवानुत्पत्तेरिति भाष्याच-
रार्थ इति भावः ॥ नन्वर्यवानामसम्भवौत्यतः

आम्प्रत्यय इति ॥ (कै)

भाष्ये

सन्निपातेति । (भा)

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया
च सुसाध्यमेतत् ॥

तदा कृतेष्विति । (कै)

विरोधाभावादेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं लुगित्यपि न वाच्यमिति भावः ।
“विहितानां नियम” इति पचाश्रयणादोभयोस्तुल्यत्वम् ॥

स्यामेवायं लुक् । तेनामन्तस्यातिङन्तत्वादनिघातस्ततः परस्य निघातश्च
सिध्यतीति नलुमतेति सूत्रे प्रतिपादितम् । न चैवमामन्तस्य पदत्वं न

छतिङ् इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति । कथमाम-
न्तस्य पदत्वं, सुबन्तत्वात् । लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं, तिङ्भाविनो हि
लकारस्यातिङिति प्रतिषेधो न चायन्तिङ्भावौ । सुपः श्रवणं कस्मान्न
भवति, आमः खरादिषु पाठादव्ययत्वात्, तद्धितेनामा साहचर्येऽपि तद्धित
एव न गृह्यते ऽपि तु व्याप्तेरतद्धितोऽपि । नञा तु समासप्रसङ्गः, न कारयान्

सत्यपीति । (कै)

न चासुत्पत्तिकाले परत्वान्ततः प्रागेव वादेशाः किं न भवन्तीति वाच्यम् । अपवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तेः । “प्रकल्प्य चापवादविषयम्” (परिभा)ति न्यायात् ॥ ननु अतिङित्यनेन तिङ्स्थानित्वयोग्यस्य लस्य कृत्स्नज्ञा प्रतिषिध्येत इति कथं लिटः कृतमत आह

तिङ्भाविन इति ॥ (कै)

यद्यप्याम इत्यनेन सुपोऽपि लुक् सिध्यति लेरिति निवृत्ते-
स्तथापि तदलुक्प्रवृत्तिमतेऽपि लुक् साधयितुमाह भाष्ये

अथयादिति लुगिति ॥ (भा)

द्विवचनेति । (कै)

तदुत्पत्तिप्रकारश्च उत्तरसूत्रे भाष्ये स्पष्टः ॥

नतु कृत इति । (कै)

तद्विशेषणत्वे हि कृतो मान्तत्वाभावाच्च भिद्यतीत्यर्थः । कृद्वि-
शेषणत्वपक्षे तु लेरिति निवर्त्य आम इत्यनेनैवेति बोध्यम् ॥

स्यादिति वाच्यम् सुबन्ततया तत्सिद्धेः । यथा च सुपो न अवश्यं तथा
कृन्मेजन्त इति सूत्रे प्रतिपादितम् ॥

हारयां ‘नञ्’ सुबन्तेन समस्यतइति समासः प्राप्नोति, नैष दोषः ।
अभिव्यक्तपदार्थेन हि याजयाञ्चकारेति नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तपदार्थे-
नामन्तमात्रेण । आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः । अशाम तताम । दृडौ
कृतायां स्थानिवद्भावेन णलो लिङ्ग्रहणेन ग्रहणे लुक् प्राप्नोति ।

(आमः । २ । ४ । ८१ ।)

(अ. २ पा. ४ । आ. २)

तद्धितप्रकरणादिति । (कै)

“तद्धितश्चासर्वविभक्तिरि”(१ । १ । ३८)ति पठित्वा हि तत्र ते
पठिता अतस्तेषु तद्धितपदमनुवर्त्तत इति भावः ॥ अननुवृत्तावपि
न दोष इत्याह

तद्धितसाहचर्यादिति ॥ (कै)

समासे कृते इति । (कै)

गतिसमास इत्यर्थः । स च नित्य इति समासाभावे स्वरौ न
सिधेदिति न वाच्यम् । उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यादनभि-
यक्तपदार्थकेन कारयामित्यनेन नास्य सामर्थ्यमिति न शङ्कनीयं
तिङ्कृत्यदे त्वसमासो न स्यादित्यनिष्टम् । “तथा चे”त्यनेन सूचितम् ।
हेतुं दर्शयति

आमन्तस्येति ॥ (कै)

नलोपादीति । (कै)

आदिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ भाष्ये

न चकार हारयामिति । (भा)

क्वचित्तु न जहारहारयामिति पाठः । तत्र चकारेत्येतदर्थतो
निबन्धजहारेति । तत्र सामान्यविशेषयोरभेदान्वयादित्याहुः ॥

अर्थवद्गृहणात्सिद्धम् । अर्थवत् आमन्तस्य ग्रहणं न चैषोर्थवान् ।
एवमप्यम गत्यादिषु, तिपो णल्, आम अत्र प्राप्नोति, अर्थवत्त्वात् ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यत्र न भविष्यति ॥

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ॥

ननु माभूत्सिद्धं तत्र शालायामित्यादौ स्त्रीसामानाधिकरण्या-
देव टा एतस्य च न लुगत आह

न चेति ॥ (कै)

भूतमिति । (कै)

सामान्ये नपुंसकम् ॥ ननूचैस्तराभ्यां ब्राह्मणीभ्यां कृतमित्या-
दाव्ययात्परा यः सम्भव इति चेन्न । “अव्ययादि”ति विहित-
विशेषणात् । यद्वाप्सुबभ्यामतिप्रसङ्गस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या
ग्रहणान्न दोषः । एवञ्च कृन्नेजन्तसूचस्यभाव्यमपि स्वरसतः सङ्ग-
च्छते इति दिक् ॥ ननु सुपो ऽनुत्पत्तौ कथं लुक् कथं वा
प्रत्ययलक्षणमत आह

अव्ययादाप्सुपः ॥ अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र
शालायाम् । अथ । अत्र वार्तिकम् । अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गा-

“अव्ययादाप्सुपः” ॥ ‘तत्र शालायामिति’ । शालाशब्दसन्निधौ
स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यगतकारकशक्त्यभिधानात्तस्यामितिवत्तत्रैवत्रापि यदि स्त्रीप्र-
त्ययः स्यात्पदादेव स्त्रीत्वं प्रतीयेतेति व्यामोहनिवृत्त्यर्थं टापो लुग्वक्तव्यो
यथा षट्सञ्ज्ञकेभ्यः प्रतिषेध इति भावः । वार्त्तिककारश्चाह । ‘अव्यया-
दापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति’ । ‘कृत्वा हत्वेति’ । यदा ‘बहुषु
बहुवचन’ मित्यादेः स्वादिविधिवान्नैकवाक्यता तदा निःसङ्ख्येभ्यो
निष्कारकेभ्यश्चाव्ययेभ्योऽस्मादेव लुग्विधानाद्विङ्गात्त्वादयो भवन्ति, भिन्नवा-

स्वाभाविक्येवेति । (कै)

अव्ययात्परसुवदर्शनमेव लुक् सञ्ज्ञमिति भावः ॥ ननु पूर्वोक्त-
रीत्या सिद्धौ किं सुवृत्त्येत्याशङ्क्याह

प्रसङ्गेति ॥ (कै)

स्वादिवाक्ये एकत्वादीनामनुपादानादाह

वाक्यैकेति ॥ (कै)

वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । (कै)

उत्पन्नानां नियम इति भाष्यस्यार्थनियम एवेत्याशयः ॥

एकवाक्यतापक्षे ऽपीति । (कै)

सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेऽपीत्यपि बोध्यम् । अत्र पक्षत्रये ऽपि
सप्तानामपि विभक्तीनामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥

भावादिति । न च स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षः स्थितः ।
भूतमित्यं ब्राह्मण्यीत्यादावतिव्याप्तेः । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ ॥

व्यतायामपि नियमपक्षे तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः बहुष्वेव बहुव-
चनं न द्वयोर्नैकस्मिन्द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु, एकस्मिन्नेवैक-
वचनं न द्वयोर्न बहुषु इत्यथ्येभ्यः स्वादीनां सम्भवः । त्रिकपक्षे तु यत्र
सङ्ख्या सम्भवति तत्रैव सा वाच्यत्वेन विधीयते, अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः
सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति सर्वथाव्ययेभ्यः सुवृत्त्यतिरेषितथा
प्रत्ययलक्षणेन पदसञ्ज्ञा यथा स्यादिति । सुबिति च सप्तमीबहुवचनस्य
पक्षारेण प्रत्याहारो न कृपः, आपः पृथगुपादानात् ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥

तत्र वर्त्तिपदानामिति । (कै)

एकविंशतिर्भरद्वाजा इत्यनयोः स्वार्थोपसर्जनवंशा इत्यर्थाभि-
धायित्वादित्यर्थः । एवं हि अङ्गानतिक्रान्तो ऽत्यङ्ग इति न सिध्येत्
तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादत्र लुगभाव इति हरदत्तः । युक्ततरश्चैतत् ।
अन्यथा विदानामपत्यं वैद इत्यादि सिध्यर्थं तद्वाजसूत्रे उक्तवार्त्तिक-

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ अन्योर्बहुलं स्यात् । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते
आरम्भः । उपकुम्भसुपकुम्भेन वा कृतम् । उपकुम्भसुपकुम्भे स्थितः । अत्र
वार्त्तिकम् । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् ॥ ऋद्धिः,
सुमद्रम् । नदीसमास उन्मत्तगङ्गम् । संख्यावयव, एकविंशतिभारद्वाजम् ।
त्रिपञ्चाशद्भौतमम् । एकविंशतिभरद्वाजा वंशास्त्रिपञ्चाशद्भौतमा वंशा इति
विग्रहः । संख्यावंशेनेति समासः । ननु भरद्वाजाद्विदाद्यजो यजजोश्चेति
लुक् प्राप्नोति । एवं गोतमावृत्त्यः । अत्रिभृग्वित्यारम्भात् । न च वर्त्ति-
पदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमाद्लुगभाव इति कैयटोक्तं
युक्तम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा
गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् । अत्राहुः । भाष्यकारप्रयोगादेव
लुगभावोत्र बोध्य इति । इदं च वार्त्तिकं बहुलग्रहणसिद्धार्थकथनपरम् ॥

“तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” ॥ ‘सुमद्रमिति’ । मद्राणां समृद्धिरित्यव-
यीभावः, ततः सप्तमौ, तस्या नित्यमस्मावः । ‘एकविंशतिभारद्वाजमिति’ ।
एकविंशतिर्भरद्वाजा वंशा इति ‘सङ्ख्या वंशेने’ ति समासः । तत्र वर्त्ति-
पदार्थानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्भारद्वाजशब्द एकत्वविशि-
ष्टार्थान्तरे सङ्क्रान्त इत्यजो लुगभावः । नेति वयम् । गर्गाणां कुलं गर्ग-
कुलमित्यादावपि प्रसङ्गात् । तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादत्र लुगभावः ॥

(लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

भाष्यासङ्गत्यापत्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्यादिमावुपकादिषु बोध्याविति बोध्यम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥

प्रथमतः परत्वादेवेत्यक्ताङ्गतिन्यायेन डारौरसौ न प्राप्नुवन्ती-
त्याशयेन वार्त्तिकम् । भाष्ये

टितामिति । (भा)

डादयस्तु परस्मैपदे चरितार्था इति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेन
डादौ सङ्गतिन्यायाश्रयणादेवाभाव इति तात्पर्यम् ॥ तद्धनयन्नाह

तिप्तस्मौनामिति ॥ (कै)

आत्मनेपदानाञ्चेति । (कै)

न परस्मैपदम् ॥ भाष्ये

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य डारौरसः
क्रमात्स्युः । अत्ता । श्रयिता । ननु पदद्वये द्वौ त्रिकौ प्रथमपुरुषौ ।
तथा च षट् स्थानिनः त्रय आदेशाः तत्कथं वैषम्ये संख्यातानुदेशाः ।
अत्राहुः । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् षडेवादेशाः ।

“लुटः प्रथमस्य डारौरसः” ॥ “परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य चेति” ।
यद्येवं परस्मैपदे त्रयः, प्रथमपुरुषसंज्ञकास्तिवादयः, आत्मने पदेऽपि त्रय-
स्तादय इति षट् स्थानिनस्त्रय आदेशा इति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति । मा भूत्संख्यातानुदेशः, आन्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति, अर्थत-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८८५
(अ. २। पा. ४। आ. २) (लुटः प्रथमस्य डारौरसः २। ४। ८५।)

पुनः प्रसङ्गेति । (भा)

पुनरेवं तु न लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति भावः ॥ प्रकृतैक-
शेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह

सामान्येन प्रश्न इति ॥ (कै)

अत्रेति (भा)

भाव्यस्यैवंविधे विषय इत्यर्थः । उदाहरणान्तरविषयः प्रश्न
इति भावः ॥

बहुशक्तिकिटकानिति । (भा)

“जातिरप्राणिनामि” (२। ४। ६) त्येकवचनं बहुशब्दोपात्तवज्जला-
न्यथानुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्वः । बहुशक्तिकिटकानीत्यत्र
बहुवचनान्यथानुपपत्त्या कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति बोध्यम् । तस्मा-
दुभयमपि न्याय्यम् । प्रकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न्याय्य इति
बोध्यम् ॥ डापा विकारे इत्यर्थे ऽनुपपत्तिरत आह

यदा । अर्थत आन्तर्याद्यवस्था । एकार्थस्यैकार्थो द्वर्थस्य द्वर्थ इत्यादि,
एकार्थत्वादिनिर्णयस्तु व्यवहारात् । यद्यपि नानुबन्धकृतमनेकाण्वत्वं तथापि
डा इत्यस्य सर्वादेशत्वमानुपूर्व्याद्बोध्यम् । प्रतिपादितं चेदमनेकाण्वि-
दिति भूत्वे । न चात्मनेपदे अध्येता ऽध्येतारवित्यादौ डारौरसु कृतेषु
टेरेवं स्यादिति चेन्न । अस्मिन्नेव प्रयोगे सकृत्प्रवृत्ततया चरितार्थत्वात् ।

आन्तर्यम्, एकार्थस्यैकार्थो द्वर्थस्य द्वर्थो बहुवचनस्य बहुवचनम् । कथं पुनर्डादौ-
नामैकार्थ्याध्यवसायः । यावता यस्तिथिः स्थाने स एकार्थो यस्तस्य स्थाने स
द्वर्थो यो भेदः स्थाने स बहुवचनम्, नेत्याह, प्रयोगदर्शनादप्यैकार्थ्यादिकम-
ध्यवसातुं शक्यम् । अथ वादेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम्, एकशेष-

(लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

डादेश इति । (कै)

कर्मधारय इति भावः ॥

नानुबन्धकृतमिति । (कै)

अनुबन्धत्वायोग्यकृतमित्यर्थः । ध्वनितच्चेदमनेकाल्पिदि (१-१।५.२)ति सूत्रे भाष्ये ॥ भाष्ये

निघातप्रसङ्गस्त्विति । (भा)

शिले शिले च सर्वथा ऽयं दोष इति सूचयितुं तु शब्दः ॥
ननु श्वःपदयोगे तिङन्तनिघात एव भविष्यतीति किमनेन
लसार्धधातुकानुदात्तत्वविचारेणेत्यत आह

यस्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

तथाहि । एवं डादयश्चेत्युभयमपि शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम् । तत्र परत्वा-
देत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञाणाड्डादयः । यद्वा । तिङ् आदेशेषु टेरेत्वं न
भवति । एशिरेचोऽस्यासः सेञ्च एकारोच्चारणान्ज्ञापकात् । स्यादेतत् ।
तिस्रयोर्द्वयोरपि डादेशेन्तोदात्तत्वं दमिष्यते । तत्र तिवादेशस्यान्तरतस्या-
दनुदात्तत्वे सत्युदात्तनिवृत्तिस्त्रेणोदात्तत्वं सिद्ध्यन्तु तादेशस्य तु नननिर्देशात् । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । यदि तु
डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रस् च रस् च रस् । डा च रौ च
रस् च डारौरस इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः स्यादनिष्टः संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति । तिस्रसोर्डा । भित्तयो रौ । आतांभयोरसिति । 'कर्तेति' ।
लुट्, तिप्, तस्य डा इत्ययं सर्वादेशः । नानुबन्धकृतमनेकाल्पम् । अस्तु

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (लुटः प्रथमस्य डारौरस । २ । ४ । ८५ ।)

अनित्यत्वादेति । (भा)

इयमेकदेश्युक्तिः । अनुबन्धत्वयोग्यत्वेन तत्कृतानेकाल्पत्वाभावान्नृत्-
इत्यादौ प्रत्ययशब्द उपदिश्यमानप्रत्ययावयवपरो ऽपीत्यन्यादेशे-
ऽपि उल्लेखसिद्धिः । सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेश इति
कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशकाले एकादेशस्य नैव प्रवृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ननु तिङवयवमादायैव सा किं न स्यादत आह

अक्तपरिमाणस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

अनन्यवदिति । (भा)

अर्धाधिकविकाराभ्यायेनासिद्धेः स्थानिवदित्यतिदेशप्रवृत्तेरूप-
लक्षणमिदमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

तत्रान्तरङ्गत्वादिति । (भा)

तासेः परं लसर्वधातुकमित्यनुदात्तत्वस्य वङ्गपेक्षत्वादित्यर्थः ॥

सिध्यति । तथाहि । तप्रत्ययस्य ङादेशे कृते लसर्वधातुकस्वरात्परत्वा-
ट्टिलोपः । न चेदानौमुदात्तनिवृत्तस्वरौ लभ्यः । अनुदात्तत्वात्प्रागेव लोपात् ।
ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्नित्यो ङादेशः । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्ननुदात्तोप्य-
नित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाङ्ङा-
देशे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः सुलभ इति चेन्न । अन्तरङ्गत्वाङ्ङादेश-

तर्ह्यन्यस्यैव, विपस्तकारेण सह टिलोपो भवति । ननु तकारान्तमङ्गं न
भवति । ङित्कारणसामर्थ्यादनङ्गस्यापि भविष्यति, यथा सिद्धान्तेऽभस्यापि ।
अथ वानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कथम् । अन्यस्याप्यथं स्थाने भवन्नप्रत्ययः स्याद्
असत्यां प्रत्ययसञ्ज्ञायां ङकारस्येत्यञ्ज्ञा नास्ति, असत्यां चैत्यञ्ज्ञायाम-

(लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

परत्वाद्विलोपेनेति । (भा)

डित्वसामर्थ्येनाङ्गत्वभत्ववैकल्पे ऽपि टेरिति (६।४।२४३)
 शास्त्रस्यैव प्रवृत्त्या तस्य परत्वादिति भावः । एवञ्चानुदात्ते उदात्त-
 लोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्तराप्राप्तौ प्रत्ययस्तरप्राप्तावुदात्तस्तरमेव
 श्रूयेतेति तात्पर्यम् ॥ किमपेक्षया न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याह

पूर्वप्रदर्शित इति । (कै)

“न्याय्य एवे”ति भाष्यस्य न्याय्यस्त्वयमित्यर्थः ॥

अत्रेति । (कै)

व्याख्याहचिन्तापूर्वमपि परविप्रतिषेधस्यैवोक्तेरिति बोध्यम् ॥
 टिलोपात्पूर्वमेतत्सम्प्रधारणया असम्भवादाह

डारौरसिति ॥ (कै)

टिलोपे चेति । (कै)

परत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

प्रवृत्तेः । अत्राहुः । अस्तूक्तरात्वा परत्वाद्विलोपः । तथाप्यसावनुदात्ते
 अविद्यमानोदात्ते पर इत्यर्थः । अनुदात्तस्यचेति सूत्रे ह्यनुदात्तग्रहणं
 प्रत्याख्यास्यते, तत्स्वीकारेपि शास्त्रीयानुदात्तो न गृह्यते, किन्तूदात्त-
 भिन्नः । न च प्रत्ययाद्युदात्तप्रवृत्तेरिदमपि दुर्लभमिति वाच्यम् । परिहृत्य
 चापवादविषयमिति न्यायेन लसार्वाधानुकानुदात्तविषये प्रत्ययस्तराप्रवृत्तेः ।

नेकाल्, यदानेकाल् तदा सर्वादेशः, यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः, यदा
 प्रत्ययस्तदेतत्सञ्ज्ञा, यदेतत्सञ्ज्ञा तदा लोपस्तदैकाल्, न चेदानीं प्रत्यावृत्त्यान्ता-
 देशो भवितुमर्हति, तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम् । ‘कर्तारौ कर्तार इति ।
 ‘रि चे’ति तासस्योर्लोपः । ‘अध्येतेति’ । इङ् अध्ययने । अथात्र डारौ-

पुनःप्रसङ्गविज्ञानादित्यपि (भा)

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यर्थः ॥

नन्वकृते इति । (कै)

अपिद्विषय इत्यर्थः ॥ ननूदात्तनिवृत्तिस्वराभावे ऽपि परेण टिलोपेन प्रत्ययस्वरापवादस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य सङ्गति-
न्यायेन बाधितत्वात्पुनरप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरप्रवृत्त्येष्टसिद्धिरत आह

पुनः प्रसङ्गेति । (कै)

तत्रानुदात्तस्य च यचेत्यत्र । ततश्च उदात्तनिवृत्तिस्वरानु-
दात्तत्वयोः सम्प्रधारणा युक्तैवेत्यर्थः ॥ ननु तासेरपि प्रत्ययस्वरा-
त्प्रागेव परत्वाद्विलोपे उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात्कथमुदात्तनिवृत्ति-
स्वरोऽत आह भाष्ये

न च तासिः प्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वाद्विलोपः शक्यः । प्रत्ययस्वरस्य प्रत्यय-
संनियोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा च भाष्ये संग्रहसौको । प्रत्ययस्वरा-
पवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । तेन तत्र न प्रसङ्गः प्रत्ययस्वरः कदा
चित् ॥ प्रत्ययस्वरश्च तासेर्द्वितिसंनियोगशिष्टः । तेन चाप्यसावुदात्तो
लोप्यते तथा न दोषः ॥ वृत्तिः प्रवृत्तिः, यदैव तासिः प्रवर्तेत तदैवापवा-
दाभाववदुदात्तत्वयुक्ते इत्यर्थः ॥

रस्य कृतेषु टेरेत्वं कस्मान्न भवति, पूर्वमेवास्मिन्योगे स्थानिषु प्रवृत्तत्वात् ।
इह हि तशब्दस्य टेरेत्वं च प्राप्नोति डादेशश्च । द्वयोरपि शब्दान्तरप्राप्ते-
रनित्यत्वात्परत्वाद्वेरेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्डादेशः, एवं रौरसोरपि
ब्रह्मम् । अथवा पूर्वमेव डारौरसो भवन्तु, यासः सेवचर्नं ज्ञापकं ये
तिडादेशास्तेषां टेरेत्वं न भवतीति । अन्यथा यासः स इत्येव वाच्यं
स्यात् । 'कर्तासीति' । तासस्थोरिति सलोपः ॥

तासेर्दृत्तीति । (भा)

एवञ्च प्रत्ययसन्नियोगश्रिष्टयान्तरङ्गत्वादपवादप्रसक्तभावाच्चो-
दात्तत्वयुक्त एवोत्पद्यत इति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनानेशभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

समाप्तं चाह्निकम् ॥

शुभमस्तु ॥

अपेक्ष्यं संस्कारं वह्नितमनसा मुद्रयाविधौ
मयानौतो यत्नाद्विबुधजनसन्तोषजननः ।
प्रसन्ने गम्भीरे सकलपदलाभैकसरणौ
प्रदीपोद्घोतोऽयं विलसतु महाभाष्यगह्वरे ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोचोत्पन्नचट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-
बहुवक्त्रभर्गमविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषमपदव्याख्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥

